

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті
Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
ДУКЕН МӘСІМХАНУЛЫНЫҢ 60 ЖАСЫНА АРНАЛҒАН

**«ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҒӘМ
САЯСИ ҒЫНТМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ»**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

**«КАЗАХСТАН И СТРАНЫ ВОСТОКА: НОВЫЕ ГРАНИ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА»**

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ,
ПРИУРОЧЕННОЙ К 60-ЛЕТИЮ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА
ДУКЕН МАСИМХАНУЛЫ

**«KAZAKHSTAN AND EASTERN COUNTRIES: NEW HORIZONS OF HISTORICAL,
CULTURAL, AND POLITICAL COOPERATION»**

PROCEEDINGS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
DEDICATED TO THE 60TH ANNIVERSARY OF DUKHEN MASIMKHANULY, DOCTOR
OF PHILOLOGICAL SCIENCES, PROFESSOR

Алматы 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ**

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
ДУКЕН МӘСІМХАНҰЛЫНЫҢ 60 ЖАСЫНА АРНАЛҒАН
«ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҒӘМ САЯСИ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**«КАЗАХСТАН И СТРАНЫ ВОСТОКА: НОВЫЕ ГРАНИ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА»
МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ,
ПРИУРОЧЕННОЙ К 60-ЛЕТИЮ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА
ДУКЕН МАСИМХАНУЛЫ**

**«KAZAKHSTAN AND EASTERN COUNTRIES: NEW HORIZONS OF HISTORICAL,
CULTURAL, AND POLITICAL COOPERATION»
PROCEEDINGS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
DEDICATED TO THE 60TH ANNIVERSARY OF DUKHEN MASIMKHANULY,
DOCTOR OF PHILOLOGICAL SCIENCES, PROFESSOR**

Алматы 2023

ӘОЖ 327 (574)
КБЖ 66.4(5Қаз)
Қ 18

*Басып шығаруға ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғылыми кеңесімен мақұлданған.*

Редакциялық алқа:

**Абусейтова М.Х., Белгожа Е.Қ., Джалилов З.Г., Дүйсен Ғ.М., Каримова Р.У.,
Масабаев К.И., Масимханұлы Д., Медерова Д.Е., Саркытқан Қ., Турлыгожаева А.Д.**

Мақалалар авторлық редакцияда ұсынылған. Мақалалардың мазмұнына авторлар жауапты.

**«ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҺӘМ САЯСИ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ»** халықаралық ғылыми-практикалық
конференциясының материалдары;

**«КАЗАХСТАН И СТРАНЫ ВОСТОКА: НОВЫЕ ГРАНИ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА»** материалы
Международной научно-практической конференции;

**«KAZAKHSTAN AND EASTERN COUNTRIES: NEW HORIZONS OF
HISTORICAL, CULTURAL, AND POLITICAL COOPERATION»** Proceedings of
International Scientific and Practical Conference. – Алматы: Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты, 2023. – 362 б.

ISBN 978-601-08-3469-9

Бұл ғылыми жинақта қазіргі кезеңдегі отандық шығыстану ғылымының даму бағыттары, сонымен қатар филология ғылымдарының докторы, профессор Дүкен Мәсімханұлының 60 жас мерейтойына орай, өмірі мен ғылыми шығармашылығы, оның отандық шығыстану ғылымына қосқан үлесі талқыланады. Сондай-ақ шығыстану тарихының саяси, мәдени және әлеуметтік-экономикалық мәселелеріне қатысты жүргізілген ғылыми ізденістердің тұжырымдары сарапталған.

Конференцияның мазмұнына қазіргі әлемдегі Қазақстан мен Шығыс елдерінің сыртқы саясаты, қауіпсіздігі және халықаралық ынтымақтастығы саласындағы мамандардың, сарапшылардың, сондай-ақ жас ғалымдардың ғылыми жұмыстары кіреді.

Жинақ жалпы сыртқы саясат мәселелері саласындағы мамандарға және аймақтық қауіпсіздік жүйелеріне қызығушылық танытушыларға арналған. Ұсынылған материалдар жоғарыда аталған бағыттар мен тақырыптар бойынша оқу процесінде, оқулықтар мен ғылыми бағдарламаларды әзірлеуде пайдалануға болады.

ӘОЖ 327 (574)
КБЖ 66.4(5Қаз)

ISBN 978-601-08-3469-9

© Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институты, 2023

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

Ғалым, ақын, азамат

Әбжанов Х.	
«Қос өркениеттің телқоңыры».....	8
Матыжанов К.	
«Жүрегі «ел» деп соққан азамат»	15
Омарұлы Б.	
«Дүр Дүкен».....	19
Ысқақұлы Д.	
«Дүкеннің шығармашылық дүкені».....	22
Әбдезұлы Қ.	
«Ұлттық құндылықтарға терең тамыр жіберген тұлға».....	26
Мұқаметханұлы Н.	
«Қытай әлемінен Шығыс әлеміне».....	32
Faruk Ateş O.	
«The poetics of kazakh poet Düken Mesimhanuli».....	39
Сыздықов С.	
«Қытайтанудың қыр-сырын білетін азамат».....	61
Сәрсенбаев Н.	
«Нардай бір болған Нақысбек».....	66
Орда Г.	
«Мен – Тәңіртау мұзбалағы».....	73
Сарқытқан Қ.	
«Аударма саласының саңлағы».....	79

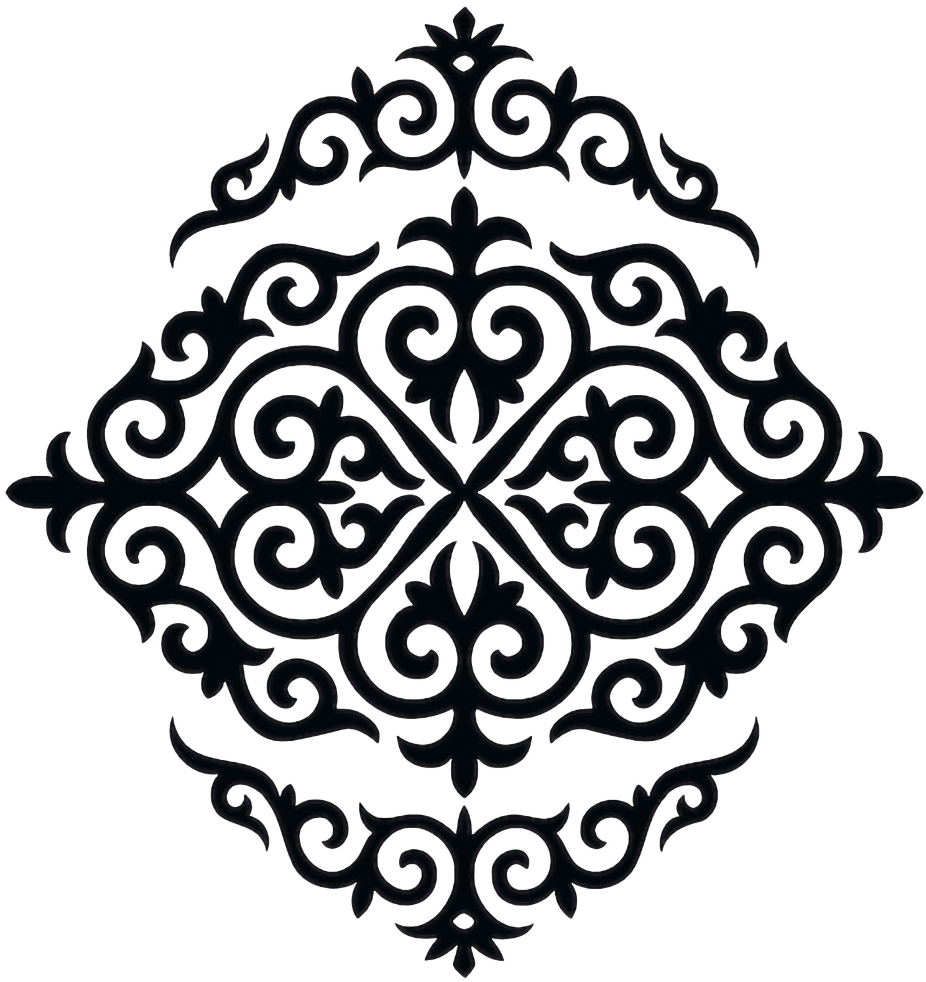
Қазақстан мен Шығыс елдерінің тарихи-мәдени сабақтастығы

Masimkhanuly D.	
«Turkological science in China: research on the turkic language and script».....	88
Хизметли С.	
«Ориентализмнің қалыптасуы, дамуы және тармақтары».....	99
Мирзаев Дж. З.	
«Символы как источник изучения идентичности и государственность».....	105
Dr. Kaihe .A «The research on manchu social and cultural history in the history of the qing era, and its structure».....	111
Әләкбәрова Х.Е.	
«Müasir misir әдәбиyyatında gündәм – Qaçqın problemi».....	117
Cümşüdlü R.	
«Füzuli Əl-Bağdadinin әрәbcә poetik irsinin tәdqiqi haqqında».....	121
Нәшимова Т. Ә.	
«Qazah yazili әдәbiyyatının yaranması və dünya әдәbiyyatına inteqrasiyası (Abay Kunanbayev yaradıcılığы əsasında)».....	124
Dr.Mahmoud Vaezi, Sedigheh Maleklou.	
«Tracing the origins: source analysis and historiography of middle Eastern countries».....	128
Қабадайы О.	
«Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» атты еңбегінің Қазақстан Ұлттық кітапханасындағы нұсқалары».....	131
Каримова Р.У.	
«О переселении уйгуров и дунган из Синьцзяна в Семиречье в конце XIX века».....	135
Кожирова С.Б.	
«Синьцзян: этносы и языки».....	142
Торланбаева К.У.	

«Концептуальные различия между средневековыми тюрками и китайцами».....	147
Жанымхан О.	
«XVIII-XIX ғасырдағы Қытай карталарында көрсетілген Іленің оңтүстігіндегі қазақ даласының жер аттары».....	151
Ғабитханұлы Қ.	
«Қазақ руханиятының бір тұтастығы тілінің бірізділігіне байланысты».....	158
Молотова Г.М.	
«Мифологическое восприятие миропорядка тюрков в Орхон-Енисейских памятниках».....	165
Әбиденқызы А.	
«Түркі халықтарының ортақ әдебиет тарихы: маңызы мен өзектілігі».....	170
Юсупов Р.К.	
«К вопросу развития литературных традиций Востока в поэзии Восточного Туркестана».....	176
Батырхан Б.Ш., Чокатова А.М.	
«Ирандық ұлттық болмысты жаңғыртудағы әдеби эпостардың рөлі».....	182
Масимова Х.В.	
«XVIII-XIX ғасырлардағы Шығыстүркістандық жазба ескерткіштердің кейбір морфологиялық ерекшеліктері».....	186
Каримова З.К.	
«Мұса Сайрамыдың жетышар хандығының әкімшілік құрылымы бойынша мәліметтерінің маңызы».....	190
Молотова Э.М.	
«Письменное наследие тюркских народов средневековья».....	195
Табынбаева З.С. «История взаимоотношений Восток-Запад на основе средневековых письменных источников».....	200
Жандарбек З.З.	
«Ислам дінінің Түркістан жеріне таралу тарихы».....	204
Омарова У.А.	
«Жоғалған» жат халқы: экзонимдері».....	210
Дүйсенов Б.Д.	
«Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштерінің зерттелуі».....	216
Қадылбекұлы М.	
«Қытай-Ресейдің Қобда және Тарбағатай шекарасын бөлу қарсаңында Цин патшалығына жауапты Хебей амбанның жазған қытайша және қазақша жарлық хаты».....	220
Токсеитова А.Е.	
«Түрік тіліне тән фонетикалық заңдылықтар мен ерекшеліктер».....	232
Назарова К.Б.	
«Қытай мемлекеттілігінің қалыптасуы және оның тарихи алғышарттары».....	236
Сылам Д.	
«Study on the evolution of Chinese reminiscence poetry in ancient and modern times».....	241
Сайкенева Д.К.	
«Түркі және қытай мәдениетіндегі ана болу кезеңдегі ережелер мен тыйымдарды мысалға ала отырып, «өзіндік» және «бөтен» кеңістіктің әртүрлі аспектілері».....	246
Zhunussova A.K., Kulusheva A.S.	
«Intercultural communication as a key factor of successful cooperation».....	250
Жанаділ Н.	
«Ежелгі түріктердің Қытай өркениетіне жасаған ықпалы».....	253

Қазіргі Қазақстан мен Шығыс елдері ынтымақтастығының жаңа қырлары

Дуйсен Г.М., Айтжанова Д.А. «Расширение граней взаимовыгодного сотрудничества и взаимодействия Казахстана и стран Азиатского континента»	258
Нигматов А.Х. «Важность информации о Средней Азии в китайских источниках».....	266
Ниязов Т.З., Жолочиева Э.Т. «Современное социально-экономическое положение Кызылсу-Кыргызского автономного округа СУАР».....	269
Джалилов З.Г. «Внешняя политика в контексте развития Нового Казахстана».....	275
Amado, g. T.R., Almeida JR., J. B. De «Tai Chi Chuan: exploring its significance as a traditional Chinese martial art within contemporary sinological studies».....	279
Рамазанов А.А., Кренгауз И.Н. «Региональная идентичность Центральнo-Азиатских государств».....	284
Байдаров Е.У. «Один пояс, один путь» в контексте взаимодействия СУАР и стран Центральной Азии»	291
Сарқытқан Қ. «Қытайдың Шынжаңдағы су ресурстарын басқару саясаты және трансөзендер мәселесінің Қазақстанға әсері».....	295
Далелхан А. «Қазақстандағы қытайлық жұмсақ күш факторы: қытай тілін үйренуге деген қызығушылықтың арту себептері».....	302
Шаймарданова Н.Ж. «Трансформация внешней политики Японии в XXI веке - ответ на изменения архитектуры мировых и региональных отношений».....	305
Амирбекова С.К., Амирбекова П.М. «Новый арабизм» и его последствия для Египетской идентичности».....	312
Сабыров А.С. «Концептуальные основы «мягкой силы» и возможности Казахстана в ее использовании».....	318
Омарова М.А. «Орталық Азияның Қытай үшін маңызын зерттеудегі геосаяси көзқарас».....	326
Оспанов Н.М. «Оңтүстік Кореяның гендерлік мәселелер бойынша БҰҰ-мен ынтымақтастығы».....	332
Сүйіндікова П.А. «Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени байланыстарының тәжірибелік маңызы»..	338
Wang Taipeng, Kozhakhmetova A. «Companies of various industries and their segmentation of consumers in the markets of the SCO countries».....	343
Li Qi, Kaliyev K. «The strategy of Chinese electronics manufacturers in the Central Asian market in the context of globalization».....	346
Bugytayeva S.K. «South Korean “soft power” in the Republic Of Kazakhstan».....	349
Исабеков Б.М. «Сотрудничество Казахстана с Японией и КНР на современном этапе».....	354
Li Qian, Nietalina G. «Management methods of the OPPO company and its activities in the CIS market».....	357

Ғалым, ақын, азамат

Ученый, поэт, гражданин

Scientist. Poet. Citizen

ҚОС ӨРКЕНИЕТТІҢ ТЕЛҚОҢЫРЫ

Әбжанов Х.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор,

ҚР ҰҒА академигі

(Алматы қ. Қазақстан)

Көркем мінезімен, нұрлы ақылымен ерекше көзге түскен жігітті қазақтың «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп айдарлайтыны бар. Мен осындай қошеметтің үдесінен шығатын бір азаматты білемін. Есімі – Дүкен, сойы – Мәсімханұлы. Ақырын жүріп, анық басқан қимылынан, адамның көзіне тіке қарап сөйлеу мәнерінен, әуезді қоңыр дауысынан Ұлы дала даналығын көргендей боламын.

Иероглифті көлеңкесінен таныған

Пекиндегі Орталық ұлттар университетінде аудармашы-филолог мамандығы бойынша алған білімі қабілет-қарымына қанат бітірді. Содан кейін Үрімжіге келді. Үрімжіде табандатқан 6 жыл еңбек етті. Қалың қытайдың ішінде жоғалып кеткен жоқ. Шығармашылық ізденісте, ғылымда, әдебиетте өзіндік қолтаңбасы бар азамат өсіп келе жатқанын алдыңғы толқын ағалары да, кейінгі толқын інілері де байқады. Халқының үкілі үмітіне айналды. Аз халық қашанда оқығандарына үмітпен, сеніммен қараған ғой. Сол үміт, сол сенім оны алға жетеледі. Алайда, Қазақстан дербес елге айналған сәттен тарихи Отанға оралу идеясы оның жүрегін де, санасын да жаулап алды. 1993 жылы арманы ақиқатқа айналды. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің табалдырығынан аттайды. Университет ректоры К.Нәрібаев пен проректоры Ә.Дербісәлі қандас бауырымызға қолдан келгенше жәрдемін берді. Әрине, арада ширек ғасырдан астам уақыт өткенде дүниеден озған Көпжасар ағасы жайлы естелік жазатынын, Әбсаттар ағасының орнына Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры қызметіне келетінін Дүкен сол сәтте білген жоқ.

Тез есеюіне екі елде де қолайлы ахуал септесті дегенмен генетикалық, яғни тұқым қуалау факторын да қаперден шығармау керек деп ойлаймын. Бұл әулеттен шешендік өнер, ән-күйге, өлең-жырға құмарлық ертеден тарқамаған екен. Жер жәннаты Жетісу мен Шығыс Түркістанға әділ билігімен, сөз тапқыштығымен атағы жайылған Нақыспек шешеннің тікелей немересі, жаңа заманның төлі бұрынғы аталарынан дарыған қасиеттерді жаңаша түрлендірді. Ақын, аудармашы, қытайтанушы ғалым, ұлағатты ұстаз, әдебиеттанушы деген салалардың бәрінен бірдей жемісті еңбек етіп, бәрінің де ұшар биіктеріне көтерілді.

Ғылымда жұрт мойындаған күмәнсіз ақиқат бар. Ол – қандай да күрделі құбылыстың ақиқаты мен жұмбағы танымның, ғылымның үйлесімімен, кірігуімен табылатыны. Д.Мәсімханұлының интеллектуалды өрлеуінің, шығармашылық табысының, барша болмысының өзегін қос өркениет аясында есеюі мен кемелденуі құрайды. Қаймағы бұзылмаған қазақ ауылында дүние есігін ашқан, ат жалын тартып, азамат болған шағында Қытайдай алып империя астанасында жоғары білім алған, оны орда бұзар отызында тарихи отанына оралып, суығына шыдап, ыстығына көнген қос өркениеттің телқоңыры десек еш қателігі жоқ. Ол, әрине, он сегіз мың ғаламға қазақтың көзімен қарады, несімен ерекшеленетінін байқады, төл тарихының, тілінің, әдебиетінің гуманитарлық, қоғамдық-саяси құндылықтарының өрі мен ылдиын ұлттық және қытай ақыл-ойының биігінен зерделеді.

Бұл жерде қазақы танымның аясы тар екен-ау деген пікір тумауы керек. Мәселе білімпаз жан қанша тіл білсе, таным қуаты сонша есе артатынында. Ал қуаттың бір кілті қытай тілінде болғандықтан, тілеуқор ағасы Сұлтан Жанболатов жазғандай, әр иероглифті көлеңкесіне дейін дөп басып таныған Д.Мәсімханұлының ғылыми, әдеби, сыни шығармалары, оқулықтары мен сөздіктері сүбелі нәтижелерімен көздеген мақсат-міндеттерін толық атқаруы әбден заңды, әрі орынды. Осы тұрғыдан келгенде жас қазақтың қабілет-қарымы аса тегеурінді екенін мейлінше сақ, кірпияз, жыланның аяғын көре алатын

Аспанасты елінің де мойындауы көп нәрседен хабар береді. Әйтпесе, 27 жасар шағында жазған еңбегі ҚХР аз ұлт әдебиетін зерттеу саласындағы үздік шығарма сыйлығына ие болар ма еді?! 1991 жылы оған әдебиет пен ғылыми зерттеу саласындағы Бүкілқытайлық жастар сыйлығы, 1993 жылы ҚХР Жазушылар одағының «Тың талант» сыйлығы берілер ме еді?! Пекинде, Үрімжіде шыққан кітаптары өз алдына бір төбе. Тарихи отанына оралғаннан кейін Пекинде 2007 жылы жарық көрген «Алтынның буы» жинағына ерекше тоқталғанымыз жөн болар. Қасіреттің өзіне оптимизиммен қарайтын коммунистер елінде ақынның поэзия тілімен өмірдегі келеңсіз құбылыстарды сынауын, туған халқы үшін жан беруге де даяр екенін, сауатсыздар мен бөсербайлардың алға шыққанын жақтырмаған ұстанымдарын көре тұра цензурадан өткізгеніне қайран қалмасқа шараң жоқ.

Жалпы Дүкен Мәсімханұлының ғылым мен әдебиеттегі, ұстаздықтағы жеткен жетістігін бір мақала ауқымында тұтас тізбелеп, санамалап шығу мүмкін емес. Сондықтан мен оның басты-басты, қадау-қадау жетістіктеріне тоқталғанды жөн көріп отырмын.

Мәртебелі поэзияның өкілі

Сөзімнің басында Дүкен Мәсімханұлын «сегіз қырлы, бір сырлы азамат» деп сипаттап өттім. Дүкеннің ғалымдығы, аудармашылығы, зерттеушілігі бір бөлек, ал ақындық талантын да көзі қарақты қауым жақсы біледі.

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, бірнеше мәрте республикалық және халықаралық мүшәйралардың жеңімпазы, талантты ақын Дүкен Мәсімханұлының: «Жүрекке саяхат», «Семсер суы», «Көкпар», «Алтынның буы», «Аркүрең арман», «Өз аспаным өзімде», «Сап, сап көңілім», т.б. жыр жинақтары жарық көрген.

Дүкен ақынның поэзиясы бірде сарсаңға түскен адам жанын мөлдіреп аққан тау суындай рахатқа бөлейді, бірде баяу ғана желпіп өткен тау самалындай көңіл күйінді, рухыңды лезде көтереді, енді бірде тосыннан соққан тау бұрқасыны сияқты жан дүниенді астаң-кестең күйге түсіріп, жан әлемінді мүлде басқаша тербейді...

Ақын, әрине, өзінің жан тебіренісін, тіршіліктегі барлық жақсылық пен жамандық атаулыны, өмірдің келеңсіздіктерін, қоғамдағы түйткілдерді, яғни бәрін-бәрін лирикалық туындылары арқылы жеткізеді. Оларды алдымен өзінің нәзік жүрегі арқылы өткізеді. Жаны киналады, азаптанады, түрлі қиындықтарды бастан кешеді. Бұлар ақынның жеке басының ғана өкініш-күйініші немесе жан тебіренісі емес, ол – қоғамның шынайы көрінісі. Соның бәрі ақын сезіміне әсер етіп, жүрегін тілгілеп өтіп, жыр шумақтары болып өріледі. Сондықтан да ол – ақын, ол – қоғамның тамыршысы.

Ақын «Құла айғырдың үйірі» атты өлеңінде былайша толғанады:

*«Дос-дұшпанды иісінен айырып,
Тік тұрады «алғы шепте»
күн, ай, жыл...
Бір үйірді қабағымен қайырып,
Қос құлағын қайшылайды
құла айғыр.
...Көкжалдарың күндік
жерден безеді,
Құла айғырдың көрінгенде қылаңы.
Құлын тұр зой, қыл бермесін сезеді,
Сосын басын өзге жаққа бұрады.
...Әттең дейсің!
Әттең, қазақ жұртының,
Тамырынан айырылғаны сор екен.
Өзге түгіл, тек бір ғана жылқының,
Ер жігітке үйретері көп екен...»*

*Бір ауылды қабағымен қайырған,
Туған елін бермейтұғын дауылға.
Қара қылды қақ екіге айырған,
Құла айғырдай бір жігіт жоқ
ауылда...»*

Ақын бұл күндері заман ағымына сай ер-азаматтардың бойынан жоғалып бара жатқан сол бір қазақтық қасиетімізді, ірі, өр мінезімізді құла айғыр образы арқылы көзге елестетіп отыр. Осы арқылы ұлттық тәлім-тәрбиеміздің ақсап бара жатқанын ақын жүрегі езіле отырып жырлайды, оқырман санасына құйғысы келеді.

Ақын «Жаншуағым – Отаным» атты лирикалық поэмасында патриоттық тақырыпта өзгеше мәнде ой толғайды. Поэма шағын болғанмен, мағынасы терең, өте әсерлі әрі мазмұнды, оқырманын асқақ рухқа бөлейтін туынды. Оқып көрелік:

*«Менің ұлы туған елім,
ар-намыстың жалауы,
Өзің барда мәңгі өшпейді
рухымның алауы.*

*Мендегі бар арман-үміт
жаратылған өзіңнен,
Бойдағы қан, кеудеде
жан – сенің гана қалауың.*

*Менің ұлы туған тілім,
Тәңірімдей ардағым.
Сенсің менің бойтұмарым,
мақтанышым, бар бағым.*

*Мендегі бұл ар мен намыс
жаратылған өзіңнен,
Өзің барда мәңгі нұрлы менің
атқан таңдарым.*

*Менің ұлы туған далам,
сай-саласы тұнған нұр,
Мейіріміңе шөлдеп келдім,
сарығымды бір қандыр.*

*Мендегі бұл жан да,
тән де жаратылған өзіңнен,
Төрім түгіл, көрімді де
шуағыңмен нұрландыр.»*

Ұлтқа керек «Үлкен сөздік»

Дүкен Мәсімханұлы өнімді еңбек еткен тағы бір сала – көркем аударма. Жалпы өзі шығармашылық адамы бола тұра, өзге тілден көркем дүниелер аударып, туған халқыңа ұсыну – бұл енді нағыз жанкештілік. Ал менің ойымша, Дүкен Мәсімханұлы көркем аудармаға мақсатты түрде барған секілді. Себебі біздің еліміз үшін Аспанасты елін, ханьзу халқын танып-білу – кезек күттірмейтін мәселе. Ал қытайды өзінің қаламгерлері, сол қаламгерлері сомдаған таза қытайы образдар арқылы танып-білудің жөні, өнімі тіптен бөлек. Д.Мәсімханұлы көркем аудармаға міне осы мақсатпен келген деп ойлаймын. Бұл тарапта да оның жеткен жетістіктері аз емес. Қытайдың классик жазушылары Лу Шүннің («Повесть

және әңгімелер»), Ба Цзиннің («Әулет», роман), Мао Дуннің («Түн», роман) көлемді шығармаларымен қоса, әр жылдары Коңфуцзы, Ли Бай, Ду Фу, Ба Цзинь, Лао Шэ, Ай Циң, Юй Гуанчжуң, Ваң Мэн, Мо Янь, Чжаң Чэңчжы, Те Ниң, Юй Хуа, Бэй Дао, Гу Чэң, Чи Цицзянь, Чэнь Дундун, Чжау Лихуа, Диң Даң секілді қытай ойшылдары мен талантты қаламгерлерінің шығармаларын тәржімалап, қазақ оқырмандарына ұсынып келеді. Бұның өзі бір адам үшін аз еңбек емес.

Дүкен Мәсімханұлының отандық қытайтану ғылымы мен лексикография ғылымдарына салған тағы бір қомақты олжасы – «Қытайша-қазақша үлкен сөздік» десек асырып айтқан болмаймыз. Ғалымның ғылымдағы да, өмірдегі де қосағы, ғылым докторы, доцент Айнұр Әбиденқызымен бірлесе отырып, он жыл уақыттарын сарп етіп шығарған бұл сөздік – уақыт талабына, заман ағымына сай жасалған құнды да іргелі дүние. Себебі, қазіргі кезде елімізде қытай тілін меңгеруге деген құлшыныс күн санап арта түсуде. Білім қуған жастар әлемдік тілдің бірі ретінде қытай тіліне барынша ден қоюда және көршілес мемлекетте түрлі салада еңбек етіп жүргендер де, білім қуып жүрген қазақстандық жастар да аз емес. Соған байланысты мұндай оқулықтарға, анықтамалық оқу құралдарына, кешенді сөздіктерге деген сұраныс уақыт озған сайын артпаса кемімейді.

Бұл арада менің баса айтарым, сөздік жасау, әсіресе кешенді үлкен сөздік құрастыру – айтқанға ғана оңай. Шыны керек, ондай ауыр жұмыспен арнайы маманданған ұжымдық топтар көп жыл бойы еңбектеніп жүріп жарыққа шығаратынын жақсы білеміз. Ал ерлі-зайыпты ғалымдар Дүкен мен Айнұр аттай он жыл бойы алтын уақыттарын, көз май, жүрек қандарын сарп етіп, осы сөздікті жасаған қажырлығы мен еңбекқорлығы жас мамандарға және ізденістегі ғалымдарға үлгі болса керек.

Аталған «сөздік» туралы қазақстандық ғалымдар өте жоғары бағалар бергенін айта кеткен жөн. Бұл ретте, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ның «Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының» директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, қытай тарихының ғана емес, қытай тілінің де білгірі Нәбижан Мұхаметханұлы: «Үлкен сөздіктің» жарық көруін отандық гуманитарлық ғылым саласындағы маңызды жаңалық, сондай-ақ отандық лексикография (сөздіктану) зерттеудің үлкен нәтижесі деп санайды. Өйткені елімізде қазірге дейін дәл осындай 70 мың сөзден тұратын Қытайша-Қазақша кешенді сөздік жарық көрген жоқ.

Әрине, қытайтану саласында еңбектеніп жүрген мамандар құрастырған қытайша-қазақша, қытайша-қазақша-орысша, қытайша-қазақша-орысша-ағылшынша сөздіктері жарық көріп келеді. Бірақ бұл сөздіктердің көлемі шағын, олар негізінен қытай тілін оқытатын оқытушылар мен қытай тілін оқып жүрген жоғары оқу орындарындағы студенттерге арналған. Ал мына «Үлкен сөздік» елімізде комплексті түрде кешенді жасалған бірінші сөздік болуымен де маңызды. Әсіресе «Үлкен сөздіктің» атап айтуға тұратын және бір ерекшелігі – қытай сөздері мағынасының қазақ тіліне дәл, әрі толық тәржімалануында дер едім. Сөздік аудармасында қазақ тілінің байлығы тамаша сәулеленген, тіпті қытай сөздерінің астарлы мағынасы да айтарлықтай ашып көрсетілген. Демек «Үлкен сөздік» өзінің атына заты сай жасалған, қоғамдық қажеттілікті қанағаттандыратын құнды еңбек болып табылады» деп жоғары бағасын берген болатын. «Сөздік» туралы Нәбижан Мұхаметханұлынан асырып не айтуға болады?!

Қытайтанудың білгірі

Ғалым ретінде Д.Мәсімханұлы сан алуан тақырыпқа қалам тартқан ой иесі. Әрине, басты нысаны – Қытай әлемі. Әділіне жүгінетін болсақ, әрбір еңбегі – ұлттық тарихнамаға қосылған үлкен олжа. Олар Қытайдың төлтума діні дао мен діни наным-сенім жүйесі, сәулет өнері, дәстүрлі музыка және би өнері, ұлттық жаңа жылы, мифологиясы, мәдениетінің даму кезеңдері, Қытай, Жапония, Моңғолия елдеріндегі түркология ғылымы, ежелгі ортағасырлық елдер әдебиеті, түркі әдебиеті тарихын дәуірлеу, «Оғызнама» – осылай жалғаса береді.

Өміржолының қазақстандық кезеңінде ғалымның есімін республикаға кеңінен танытқан бір ісі – «Қытай қазақтары поэзиясындағы ұлт-азаттық идея» тақырыбына

жазылған кандидаттық диссертациясы (1999). Еңбекті жазу барысында Дүкен Мәсімханұлы жойқын білімпаз Рымғали Нұрғалиевтің мектебінен өті.

Кейін осы кандидаттық диссертациясының негізінде «Жыр – жебе» атты монографиясын жарыққа шығарды. Аталған монографиясында қытайдағы қазақ әдебиетіне ұлт-азаттық идеяның қашан, қалай таралып, дамығанына ғылыми талдау жасайды; ұлт-азаттық идеясын жырлаушы ақындардың тағдыр-талайын сол кездің тарихи-әлеуметтік жағдайымен байланыстыра қарастырады; ұлт-азаттық идеясын жырлаушы ақындардың көркемдік әлемін ғылыми тұрғыда зерттеп, сол арқылы олардың тек саяси ұранның жетегіне ермей, қайта олардың әрқайсысы көркем ойдың көшелі нұсқасын жасап кеткендігін ашып береді.

XX ғасыр басында КСРО жөргегінде тұншықтырғаннан кейін Алаш-азаттық идеясы қытайдың Шыңжаң өлкесінде өркен жайғанын білеміз. Ол өзі қалай болып еді?! Алаш-азаттық идеясын Шыңжаңға алып барып, ондағы халықты ұлт-азаттық қозғалысына кешенді түрде жұмылдырған кімдер еді?! Осы сұрақтарға жауап іздеу мақсатында Ақыт қажы Үлімжіұлынан бастап, Әріп Тәңірбергенұлы, Жүсіпбек қожа Шайыхсіләмұлы, Көдек Маралбайұлы, Әсет Найманбайұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Шарғын Алғазыұлы, Асқар Татанайұлы, Бұқара Тышқанбаев, Мағаз Разданұлы, Құрманбай Толыбаев, Омарғазы Айтанұлына дейінгі Алаш азаттық идеясының жанкешті насихатшысы болған алашшыл ақындардың өмірі мен шығармашылығы, осы кезеңнің алды-артында өмір сүріп, ұлт-азаттық күрес жолында шаһид кешкен батыр, күйші Қожеке Назарұлы, Оспан батыр, Әқбар мен Сейіт, т.б. тарихи тұлғалардың өмірі мен күрес жолы Д.Мәсімханұлы зерттеуінің өзегі ретінде қарастырылып, аталған тұлғалардың шығармашылық һәм азаматтық тұғырнамасы Қазақ елінде тұғыш рет азат сана, ұлттық мүдде тұрғысынан сараланып, қазақ оқырмандарына, ғылыми айналымға жол тартқан болатын.

Сондай-ақ аталған еңбегінде ғалым бес жыл тәуелсіз ел ретінде өмір сүрген Шығыс Түркістан Республикасының құрылуы мен жойылу барысы; Сталин мен Мао-ның ШТР туралы құпия жоспарлары; Республиканың алғашқы төрағасы Әлихан Төре Сағуни, Ахметжан Қасыми, Дәлелхан Сүгірбаев, Ысқақбек Мөнинов, Абдукерим Аббасов қатарлы тұлғалардың да өмір жолы мен қызметі туралы тың деректер мен байыпты тұжырымдар ұсынған болатын.

Дүкен 2008 жылы Қазақ және қытай әдебиетін салыстырмалы әдебиеттану ғылымының теориясы мен принциптері тұрғысынан салыстыра зерттеп, докторлық диссертация қорғады, елдің іші-сыртындағы жетекші ғылыми басылымдар бетінде көптеген зерттеу еңбектері мен мақалаларын жариялады.

Тұлғатануға апарар жол көп. Солардың ішінде Дүкеннің құлашын кең сермегені салыстырмалы әдебиеттану ғылымы. Әсіресе «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» монографиясын бөле-жара айтуымыз керек. Бұлар екі халықтың интеллектуалды шамшырақтары, тарихи-әдеби үдерісіндегі көк сеңгірлері, рухани ұстаздары. Әрі замандастар. «Сондықтан, – деп жазады ғалым бауырымыз, – біз осы зерттеуіміздің ұзына бойында негізінен М.Әуезов пен Лу Шүннің көркем және ғылыми, публицистикалық шығармаларындағы ұлттық дәстүр мен жанашылдыққа ұстаған позицияларын, сол туралы ой-пікірлерін салыстыра қарастырамыз».

Докторлық диссертациясы негізінде даярланған кітапта екі ел әдебиетіндегі тарихи +бетбұрысы мен өрлеуі деректік, мазмұндық, методологиялық қырларынан ашылған. Ұлы суреткерлердің өз елдерінде ғана емес, адамзат өркениетінде азаттық пен ағартушылық тұғырнамасын асқақтатқаны кемел дәйектелген.

Зерттеудің өресін, нәтижелерін және маңызын диссертация түрінде-ақ жазбай таныған ғұлама ағаларды айтпай кетуге болмайды. Әйгілі Ахаң – Ақселеу Сейдімбек диссертацияны қорғау үстіндегі жарыссөзде былай деген екен: «Біз білмеген, білуді мақтан ететін, болғанын мақтан ететін өте кесек деректер бар. Ол қазақ халқының, «қазақ» деген этнонимнің тарих сахнасына шыққанға дейін қазақ руханияты, қазақтың ақын-жазушылары қытай халқымен қолтықтасып, соның тілін игеріп, я болмаса, олар біздің тілімізді игеріп, біз олардың ән-күйін пайдаланып, олардың кейбір техникалық мүмкіндіктерін пайдаланып, қоян-қолтық,

өмір салтымызды бірге өткізген кезеңдерімізді айтатын мезгіл жетті. Біз тек ғана теке-тірес, соғыс кезеңдерімізді тарихқа арқау еткен, сөйтіп орыс халқынан басқа халықтармен ылғи қырғи-қабақ жағдайды ғана насихаттайтын идеологиядан кіндік үзуіміз керек... Дүкеннің диссертациясы өте мінсіз, жақсы, сапалы орындалған, қазақ әдебиеттану ғылымына олжа салған еңбек деп білемін».

Бүгінде ұлттық әдебиет ғылымының абызы С.Қасқабасовтың берген бағасы ешқашан маңыздылығын жоймақ емес. «Ұлттық республикалардағы ақын-жазушылардың бәрін, – депті ағамыз, жаппай «ұлы орыс қаламгерлерінің, орыс әдебиетінің шекпенінен шыққан» деген таным белең алды да, «салыстырмалы әдебиеттану ғылымы» тұрғысынан кім не жазса да, тек осы идеяны «тиянақтауға, дәлелдеуге» мәжбүр болды. Сөйтіп, ұлы Мұқан (Әуезов) бастаған қазақ қаламгерлері «орыс қаламгерлерінен үйренген, үлгі алған» ретінде қарастырылып келді. Ал Дүкен Мәсімханұлының қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовті қытай қаламгері Лу Шүнмен салыстыруы – шынымен де қазақ әдебиеттану ғылымы үшін үлкен жаңалық болды».

Иә, Дүкен – қос өркениеттің телқоңыры. Қытайдың өткені мен бүгінінен білгенін, көргенін Астанадағы, Алматыдағы ЖОО студент жастары мен жас мамандарға табан аудармай риясыз дәріс беріп келеді. Бір өзі жүзден астам қазақстандық жаңа буын қытайтанушыларды даярлап шығарды. Олар Қазақстан мен Қытай елдеріне қатысты мекемелерде жемісті еңбек етуде. Өзі де Қазақстанның атынан таяу-алыс шетелдердегі алқалы ғылыми, әдеби басқосуларға жиі шығып тұрады. Қазақ: «Көп жасағаннан емес, көпті көргеннен сұра» деген ғой. Менің түсінігімде, Дүкен замандастарының ішіндегі нағыз көнекөзі. Оқығаны көп, тоқығаны одан да көп.

Бәрінен де маңыздысы, ол туған халқын, азаттықты бәрінен жоғары қояды. Онысын жаһанға жар сала жариялап «Азаттығым мен қазақтығым» атаулы кітабымен дүниенің төрт бұрышына таратты. Қазақтығы мен азаттығының алтын дінгегі – туған елі, туған тілі, туған ұлы даласы. Бойындағы құдай берген қасиет пен қуатты осыларға қалтқысыз, риясыз арнап келеді. Көңілінде күдігі де жоқ емес. Қойын дәптеріне «түртіп» қойған ойтолғанымда ғалым былай дейді: «Мен туған халқыма деген махаббатымды қалай бейнелеудің жолын таба алмай-ақ өмірден өтіп кетем бе деп қорқамын». Халқым деп соққан жүрекке ешқашан мамыражай тыныштық жоқ шығар, сірә.

Иә, қайда болса да бейнеттің зейнеті де болмай қалмайды. Өмірінің қазақстандық кезеңінде де Дүкен сый-сыяпаттан кенде қалған жоқ. Әл-Фараби атындағы Ұлттық университетте кандидаттық (1999), Астанада докторлық диссертациясын (2008) қорғады. 2012 жылы «Алаш» әдеби сыйлығымен, 2013 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен марапатталды, өткен жылы «Парасат» орденін омырауына тақты. 2009 жылы «ҚР ЖОО үздік оқытушысы» төсбелгісін кеудесіне тақты. Алғаш құттықтағандардың бірі ретінде:

– Енді сен «дүкен» емессің «супермаркетсің», – дегенім бар еді.

Сөйтсем, Дүкеннің азан шақырып қойған есімі Дулат екен. Осыны жақында ғана білгендіктен, екі ойға қалдым: бірі – қос есімді азаматтардың, екіншісі – Дулат есімді қазақтардың дені ірі тұлғалар екені.

Қазір Дүкен Мәсімханұлы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры. Бұл қызметте де ол ұжымдағы ғалымдарды жұдырықтай жұмылдырып, Қазақстан мен Шығыс елдерінің қарым-қатынасына, Шығыс елдерінің іш-сыртқы саясатына қатысты һәм іргелі, һәм өзекті ғылыми жобалармен өте жемісті жұмыс істеп жатыр.

Бір ауыз сөзбен айтқанда Дүкен (Дулат) Мәсімханұлы – шын мағынасында ірі тұлға. Тарих қателескен жоқ. Тарихты алдап кету де мүмкін емес.

В статье проводится глубокий анализ доблестной деятельности ученого, наставника, переводчика, патриота – Дукена Масимханулы, который получил образование по специальности филолог-переводчик в Университете Центральных национальностей в Пекине, приехал в нашу страну по специальному приглашению и свои знания вложил в

развитие отечественного образования. В первые годы независимости, он стал одним и уникальным из ученых, который вложил огромный труд в формирование китаеведения в Казахстане. Можно сказать, что охвативший около 70 тысяч слов и словосочетаний, применяемые в современном китайском языке «Большой китайско-казахский словарь», составленный Д. Масимханулы, стал огромным вкладом в отечественную гуманитарную науку.

The article talks about a scientist, teacher, translator who loved the country, patriot Duken Massimkhanuly, who was educated at the Central University of Nations in Beijing, majoring in translator-philologist, came to the country at the special invitation of Kazakhstan, where he conducted an in-depth analysis of the painstaking work of his homeland on the development of knowledge. Duken is one of the most honored scientists of Kazakhstan in the first years of independence. The dictionary compiled by D. Massimkhanuly under the name "Chinese-Kazakh big dictionary" is a great find for the domestic humanities, containing about 70 thousand words and phrases of the modern Chinese language.

«Qazaq adabietі». – 21 сәуір 2023. №16(3858). – 18-19 бб.

ЖҮРЕГІ «ЕЛ» ДЕП СОҚҚАН АЗАМАТ
(Дүкен Мәсімханұлының 60 жылдық мерейтойына орай)

Матыжанов К.

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
филология ғылымдарының докторы
(Алматы қ., Қазақстан)*

Ғасырлар бойы армандап, үздігіп жеткен егемендіктің арқасында атамекеннен алыстап кеткен ағайындар ортамызға қайта оралды. Жат ел, жат жерде жүрсе де қазақылық тамырын үзбеген, ұлттық қасиет пен қадірді жоғалтпаған, атажұрт ұғымын сан ұрпақ бойына өшірмей сақтаған қандас бауырларымыздың үлкен көші тәуелсіздіктің таңы туғанда елге табан тіреді. Бұл көшпен бірге қазақы болмыс, ұлттық тәлім-тәрбие, атадан қалған салт-дәстүр, сонымен бірге, өздері туып-өскен елден жоғары білім алған мықты мамандар мен өрелі өнерпаздар, ақындар мен ғалымдар легі келіп қосылды, қоғамда өз орынын иеленді, қазақтың санын көбейтті...

Солардың бір шоғыры ұлттық рухымыздың алтын діңгегі, күре тамыры болып табылатын отандық әдебиеттану, шығыстану ғылымына олжа салғандар санатын көбейтті. Олардың ішінен Ираннан келген Ислам Жеменейді, Өзбекстаннан оралған Әшірбек Мүминовті, миллиард қытайдың арасынан келген Дүкен Мәсімханұлы сияқты көптеген азаматтарды атауға болады.

Осы орайда, ақын, әдебиеттанушы, сыншы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ұстаз, қазіргі күні Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры Дүкен Мәсімханұлының шығармашылығы жөнінде аз-кем әңгіме қозғауды жөн санадық.

Дүкен бауырымыз егемендіктің алғашқы күндерінде-ақ атажұртына тұңғыштардың қатарында аңқылдап жеткен талантты жастың бірі.

Ол қазақтың қаны мен жанына сіңісті қасиет – ақындықтың алауын жағып оралды еліне. «Поэзия махаббатпен басталып, парасатпен аяқталады» деп ақын М.Мақатаев айтқандай, баршын тарта келе ол да ақындық алғырлығын байсалды ғылыммен ұштастырды. Көзқарақты оқырман оның БАҚ беттеріндегі мақалаларымен ертеден қанық болса керек-ті. Мен де алғашқыда бауырымыздың тырнақалды еңбектерін сырттай қызықтап, ұлттық құндылықтар, әдебиеттану, шығыстану салаларындағы мақалаларын тұщына оқып жүрдім. Кейіннен әдебиеттану, көркем аударма, шығыстану ғылымдарының негізгі проблемаларына арналған жиындар мен халықаралық, республикалық конференцияларда жүздесіп жүрдік. 2020 жылы Дүкен бауырым Алматыдағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтына директор болып келді. Содан бері әрі әріптес, әрі жұмыс орнымыз бойынша көрші болдық. Көрші болғаннан аралас-құраластықтықтың тіптен жиілей түсетіні белгілі ғой. Сөйлесіп, пікірлесіп, ой бөлісіп, гуманитарлық саладағы күрделі мәселелер төңірегінде шүйіркелесе жүріп, жақын араласып кеттік.

Арда азаматты тарихи отанына айдап әкелген – ата-бабасынан қанына сіңген елге деген ыстық сағыныш, отанға деген шексіз махаббат, ұлттық рухқа деген ынтызарлық болса керек. Оны өлеңдерінде жария да етті:

«Ел» десем түлеп қалам,
(Жан жүдесе, оған тек тілек пана).
Шетелден мыңғырған мал әкелмедім,
Менде бары – «Ел!» деген жүрек қана.

Ақынның «Ел!» деп елжіреген жүрегінде жасырын сыр жоқ, айтары өлеңдерінде өріліп, жазбаларында жарқырап көрініп тұрады.

Ол профессор Рымғали Нұрғалидың ғылыми жетекшілігімен кандидаттық, докторлық жұмыстарын жеделдете қорғап, ғылыми зерттеу, әдеби шығармашылық, көркем аударма,

ұстаздық секілді салаларда белсенді еңбек етті.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев – кәсіби дипломат, негізгі мамандығы қытайтанушы ретінде, Дүкен Мәсімханұлының еңбектеріне жылы қабақ танытып, алыстан келген қандасымызға қамқорлық жасап келеді. Еліміздегі бірден-бір Шығыстану институтының тізгінін Дүкен Мәсімханұлына ұстатудың өзі – оған артқан үлкен сенімі болса керек. Қасым-Жомарт Кемелұлы қытай тілін жетік меңгерген жас маманды ерте танып, Парламент Сенатының спикері кезінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қабырғасында Қытайтану орталығын ашуға қолұшын бергені белгілі. Қазақстандық алғашқы «Қытайша-Қазақша үлкен сөздікті» құрастыру міндетін де Дүкен Мәсімханұлына жүктеп, «сөздік» жарыққа шыққаннан кейін, тұсау кесер рәсіміне арнайы құттықтау хатын жолдап ризалығын білдірген.

Дүкеннің атқарған еңбектеріне отандық ғылымның аға буын өкілдері де оң баға беріп, жолын ашқан. Мәселен, академик Рымғали Нұрғалиұлы жас ғалымның Қытайдағы қандастарымыздың поэзиясындағы ұлт-азаттық идея мәселесін қарастырған еңбегіне: «Міне осындай игі шараға (қазақ-қытай әдеби байланысын айтып отыр) ат салысу тұрғысынан өмірге келген сүбелі еңбек – қолдарыңыздағы осы ғылыми зерттеу. Авторы – тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қытайдан атамекенге оралған талантты ақын, қытайтанушы ғалым, аудармашы Дүкен Мәсімханұлы», – деп жазыпты.

Шынында да отандық әдебиеттануда жете зерттелмей, орны ойсырап тұрған бір олқылық осы – қытайтану саласы болатын. Осы ақтандақтың орынын іргелі зерттеулерімен толықтырған, қазақ-қытай халықтарының тарихи, мәдени, әдеби байланыстарын ішкерілей зерттеп жүрген де біздің Дүкен бауырымыз. Қысқасы, отандық қытайтану дейтін ғылымды тың көзқараспен, ұлттық мүддеміз тұрғысынан зерттеу, зерделеу, оқырманға жеткізу жұмыстарын Дүкен Мәсімханұлы шынайы ыждаһаттылықпен қолға алып, ауыр жүкті қайыспай арқалап келеді.

Бұл ретте әйгілі әдебиеттанушы ғалым, академик Рахманқұл Бердібай:

«Д. Мәсімханұлының дайындаған бұл жұмысы Әуезовтану ғылымы үшін де, салыстырмалы әдебиеттану ғылымы үшін де тың дүние. Себебі, бұрын Әуезов туралы салыстырмалы зерттеулерде оны орыстың, өзге де батыстың жазушыларымен салыстырған еңбектер кездесетін. Ал, Қытайдың классик жазушысымен салыстыру тұңғыш рет жүзеге асып отыр» деп орынды көрсеткен. Академик С.Қасқабасов өзінің «Азамат» деп аталатын мақаласында: «Д. Мәсімханұлының қазақ жазушысы Әуезовті қытай қаламгері Лу Шүнмен салыстыруы, шынымен де қазақ әдебиеттану ғылымы үшін үлкен жаңалық болды. Сондай-ақ сөздің осы тұсында аталған жұмыстың Қазақстанда «салыстырмалы әдебиеттану» ғылымы бойынша мемлекеттік тілде қорғалған тұңғыш докторлық диссертация екенін де атап айтқан орынды» дей келе, Дүкеннің қытай тілін еркін меңгергендігіне және зерттеліп отырған қытайша дереккөздерді түпнұсқадан аударып, қытай тіліндегі әдеби шығармаларды толыққанды түсініп, оқырмандарға анық ашып бергеніне ризашылық білдіреді.

Ал профессор Ақселеу Сейдімбек: «Қазақ әдебиеттануын Дүкен жаңа сапалы деңгейге, біз бармаған, біз шиырламаған жаңа өрістерге көтерді. Осы ретте, әсіресе, Әуезов сияқты қазақ әдебиетінің бойтұмарындай ұлы тұлғамен Қытайдың сонымен шендес ұлы тұлғасын салыстыру – біздің әдебиеттану ғылымымыздағы өте жаңа, өте тың, өте салмақты, әрі пайдалы, жаңа ғылыми зерттеу еңбек» деп аса жоғары бағалапты. Байқап отырғанымыздай, қазақтың аса мықты әдебиетші ғалымдары қазақ әдебиетіне қосылған қоңыр өлеңнің иесі, зерделі зерттеулердің авторы, қытай тілін түпнұсқадан аударатын талантты тани білгендігі де біздің рухани биігіміздің бір көрінісі іспеттес.

Алыстан келсе де аласармай, бұрын бейімделмеген ортада өз орынын тауып, жаңа қоғам, жаңа талаптар, тіпті, жазуына дейін өзгеше өлкеге келіп, сол ортада өзін жоғалтып алмай, керісінше оза шауып еңбек ету оңай емес. Ол үшін талмай еңбек етіп, тоқтамай алға ұмытылатын күш-жігер, қажымас қажыр-қайрат, төзімділік, тынымсыз ізденістер керек. Бұл қасиеттердің барлығы Дүкеннің бойынан табылады.

Биылғы жылы Дүкеннің отанына оралғанына түп-тура отыз жыл толып отыр. Орда бұзар

отызында қара шаңырақ – Қазақ ұлттық университетіне табан тіреді. Ордалы оқу орынында тоқсаныншы жылдардың тоқырауын көзбен көріп, егемендіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтарды да бастан өткерді. Ол жылдарды Дүкен бір сұхбатында былай еске алады: «Әрине, XX ғ. 90-шы жылдарының басы – тәуелсіздіктің алғашқы жылдары, тұтас ел халқына оңай болған жоқ. Нан алып жейін десең – ақша жоқ, алда-жалда ақша таба қалсаң – сатып алатын нан жоқ... Бір кереметі, сол жылдарда көрген, бастан өткерген қандай қиындық болса да, соның бәрін «менің азат Отаным бар...» деген бақытты ұран, шаттық сезім жеңіп кететін».

Дүкен Мәсімханұлының ат жалын тартып мінгеннен кейінгі еңбек жолын бірнеше арнада қарастыруға болады.

Оның алғашқысы - ұстаздық. Елге оралған сәттен бастап, еліміздің іргелі, ең ірі екі оқу ордасында, яғни, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде қытай тілі мен әдебиеті пәнінен, қазақ-қытай мәдени байланыстары, аударма теориясы мен практикасы, Шығыс елдерінің мәдениет тарихы, шығыстануға кіріспе сияқты курстардан дәріс өткізіп, сабақ берді. Оның алдынан талай шығыстанушылар мен қытайтанушылар, бүгінгі дипломаттар мен қытай тілін жетік меңгерген аудармашылар, филологтар, әдебиетшілер сияқты еліміздің әр түкпірінде еңбек етіп жүрген кәсіби мамандар түлеп ұшты. Ғылым кеңістігіне қанат қаққан магистранттар мен докторанттарға жетекшілік етті, әлі де жетекшілік жұмыстарын жалғастырып келеді. Оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, бірнеше оқу-әдістемелік құралдарының авторы атанды. Бірнеше шетелдік жоғары оқу орындары мен ғылыми орталықтарының шақыртуымен, шеберлік сабақтарын өткізіп, арнайы курстардан дәріс оқып, өз тәжірибелерімен бөлісті, әлемдік қытайтану саласындағы жетістіктерді бағамдап, еліміздің шығыстану ғылымын шетелдерге танытты.

Екіншіден, шығыстанушы ғалым ретінде жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары. Ол 1999 жылы ғылым кандидаттығы, 2008 жылы ғылым докторлығы диссертацияларын сәтті қорғап, ғылымда өз орнын анықтай алған ғалым-маман. Көптеген ғылыми жобалар мен бағдарламаларға қатысты, жетекшілік етті, қазіргі күні де ғылымның бел ортасында абыройлы қызметін атқарып келеді. Ғылым кеңістігінде кең көсіліп, әдебиеттану саласында салыстырмалы әдістер негізінде тың зерттеулер жасады. Соның нәтижесінде, «Жыр-жебе», «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн», «Қазақ-қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық», «Лу Шүн әлемі», «Қытайдағы түркология» қатарлы ондаған монографиялар мен ғылыми зерттеу еңбектерін жарыққа шығарды. Бүгінгі күнге дейін ғалымның 300-ден астам ғылыми және ғылыми-танымдық мақалалары мен зерттеу еңбектері отандық және шетелдік жетекші ғылыми басылымдарда жарияланды. Көптеген халықаралық, республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен симпозиумдарға қатысып, тұшымды баяндамалар жасады, конференция жинақтарында мақалалары мен баяндама тезистері басылып шықты. Қазақстандық шығыстану ғылымының жетекші ұйымы – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында жүзеге асырылып отырған іргелі ғылыми жобаларының жетекшісі әрі қатысушысы ретінде де ғылымның көшін алға тарту мақсатында сүбелі үлесін қосып келеді.

Үшіншіден, ол - ақын. Дүкен Мәсімханұлы Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері. Одан бөлек, отанға деген ыстық жеті бірдей жыр жинағының авторы.

Жақында ғана Дүкеннің «Хан-Тәңірі монологі» атты көлемді бір толғауы қытай тіліне аударылып Қытайдың әйгілі «Жэньмин жибао» газетінің шетелге арналған нұсқасының «Әлем әдебиеті» бетінде жарық көріпті. Бұдан бөлек, ақынның көптеген өлеңдері әнге айналып, халық жүрегінен орын алды. Ол прозалық шығармаларға да мойын бұрып, біраз повесть, әңгімелер де жазды.

Төртіншіден, Дүкен Мәсімханұлы білікті аудармашы. Ол Қытай елінде жүрген сонау студент кезінен бері көркем аударма жасаумен шұғылданған екен. Сөзді қолданудың шеберлігін әбден меңгерген қаламгер шығармаларды тек сөздік қор тұрғысынан ғана түсініп қоймай, ұлттың тұтас болмысы, дүниетанымы тұрғысынан терең пайымдап барып, оны қазақ дүниетанымына сіңетіндей етіп аудармаға айналдырады. Әдетте қытай ақын-жазушыларының сан қатпарлы тарихи оқиғаларға негізделген астары қалың туындыларын мағынасын

жоғалтпай, туған халқының тіліне өз бояуымен бере біледі. Ол Қытай руханияты мен ұлттық санасының саңлақтары – Ли Бай, Ду Фу, Бо Цзюйи, Ай Цин, Юй Гуаңчжун, Лу Шүн, Ба Цзинь, Мао Дун, Ван Мэн, Мо Янь, Чжаң Чэңчжи, Чи Цзыцзянь, Бэй Дао, Те Ниң, Юй Хуа, Чжао Лихуа, Чэн Дундун, Гу Чэң, Хай Цзы және т.б. көптеген ақын-жазушылардың шығармаларын қазақ тілінде сөйлетті. Сондай сырлы әрі тылсым әлемнің әдеби шығармаларын қазақша сөйлетіп, қазақ жұртшылығына таныстырған Дүкеннің аудармадағы шеберліктері жөнінде арнайы әңгіме жасауға тұрарлық тақырып. Қытай поэзиясының қыр-сырын терең түсінетін Дүкеннің аудармалары біраз томдарға жүк болары анық.

Бесіншіден, Дүкен Мәсімханұлының ұйымдастырушылық, басшылық бағыттағы жұмыстары да өзінше бір сала. Ол алғашқы ұйымдастырушылық жұмыстарын 1999-2002 жылдары Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Шығыстану факультеті Қытайтану кафедрасының меңгерушісі болып бастады. 2003-2009 жылдары Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар факультеті Шығыстану кафедрасының меңгерушісі болды. 2010 жылы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ филология факультетінен Қытай филологиясы кафедрасын ашты және 2019 жылға дейін сол кафедраның меңгерушісі болып қызмет атқарды. 2019-2020 жылдары осы университет жанынан Қытайтану институтын ашып, соның директоры болды. 2020 жылдан бері Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану Институтының Бас директоры болып қызмет атқарып келеді. Институт мамандары Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты шетелдік қорлардағы шығыстық дереккөздер мен қолжазбаларды табу, зерттеу, елге әкелу мақсатында, әлемнің көптеген ғылыми ошақтарымен байланыстар орнатып, екіжақты келісімдерге келу жұмыстарын жедел жүргізу үстінде. Соның ішінде атап өтерлігі, қазақстандық ғалымдардың Ватиканның апостолдық кітапханалары мен архивтерінде зерттеу жүргізуге қол жеткізуі, Қытайдың кітапхана, архивтік қорларындағы деректерді алуға жол ашуы сияқты мол мүмкіндіктерге соқпақ салып, мемлекетаралық деңгейдегі жұмыстарды жүзеге асыруда.

Бұдан бөлек, ол ҚР Президенті жанындағы Ұлттық кеңес мүшесі (2003-2019жж.), Астана қалалық оралмандардың «Атажұрт» қоғамдық бірлестігінің төрағасы (2003-2020), Дүниежүзі Синологтар қоғамының мүшесі, «Отандастар қоры» жанындағы көші-қон жөніндегі республикалық комиссия мүшесі, Әзербайжан мемлекеттік ғылым орталығы жанынан шығатын «Әзербайжан ғылымы» журналының редколлегия мүшесі, «Қазақстанның Шығыстану ғылымы» журналының Бас редакторы сияқты қоғамдық жұмыстарды да қатар атқарып келеді.

Дүкен Мәсімханұлы ұстаздық ерен еңбегі үшін Ы.Алтынсарин төсбелгісіне, «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мәртебелі атағына ие болған. Қытайтану мәселелері бойынша Шанхай ынтымақтастық ұйымының «Жібек жолы: гуманитарлық ынтымақтастық сыйлығымен» (алтын медаль) марапатталды. Көп жылғы ұстаздық, ғылыми-зерттеу, ұйымдастырушылық-басшылық қызметтеріндегі маңдай тері, қажырлы еңбегі ақталып, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» мемлекеттік құрметті атағына ие болды. Өткен жылы Республика күні қарсаңында, Президент жарлығымен «Парасат» орденінің иегері атанды.

Бүгінгі күні қазақ қоғамына кеңінен танылған арқалы азамат алпысқа аяқ басыпты. Әлі де бергенінен берері көп кемел жасқа жетіпті. Ендеше, біз бүгінгі сөзімізді ақын, ғалым, ізетті іні, отбасының тірегі, асқар тау әке, ардақты ата атанып отырған Дүкен бауырымызға Құдайым зор денсаулық, шығармашылық жетістіктер мен толағай табыстар, отбасына бақ-береке берсін деген ізгі тілекпен түйіндегіміз келеді.

Излагая о важной работе Дукена Масимханулы, вкладываемый в отечественное литературоведение и востоковедение, в статье автор проводит анализ его преподавательской, поэтической, научной, переводческой деятельности и, руководящим и организаторским качествам.

In the article, the author analyzes in detail the pedagogical, poetic, scientific, translation and managerial, organizational qualities of Duken Massimkhanuly, telling about his contribution to domestic literary studies, Oriental studies.

(Д.Мәсімханұлының 60 жылдық мерейтойы қарсаңында арнайы жазылған).

ДҮР ДҮКЕН

Омарұлы Б.

*Филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі
(Алматы қ., Қазақстан)*

Оның аты – Дүкен. Дүкен... Қазақтың ең бір жақсы сөзі. Жанымызға жақын ұлағатты ұғым. Шынында да, бұл күнде дүкенсіз бүкіл тіршілігіміз қараң. Баяғыда елдегі ұста дүкені қаншама жыл жыртығымызды жамады. Кеткенімізді келтірді, кемісімізді толтырды.

Темірден түйін түйетін ширақ та шымыр шеберлер сол дүкендегі екі иінінен дем алып, көтеріліп-басылып тұратын көрікке салып, қазаққа қажетті талай берекелі бұйымды жасап берді. Ұста дүкенін қойшы, ауыл шалдарының шеге құмның үстінде алқа-қотан отырып, ертеден салса кешке оздыратын әңгіме-дүкенін айтсаңшы. Сол кезде көнекөздердің көмейінен төгіліп түсіп жататын қадау-қадау қалың ойларға, түйдек-түйдек тіркестерге не жетер?! Бертінге қарай бірте-бірте бұйым сататын кәдімгі дүкеннің мән-мағынасы миымызға тереңірек орнықты. «Дүкенге бардым», «дүкеннен келдім», «дүкенге түсті» деген тіркестер санамызға өрнек салды. Жалпы, дүкен атауын көркем сөзбен зерлеген ақындар баршылық. Әсіресе, қазақ поэзиясының алыбы Жүмекен Нәжімеденовтің жақұт жырарлында бұл ұғым жиірек ұшырасады. Мысалы, ол «Дүкенде» деген өлеңінде:

*«Түсінбеймін көп адамға, көпте – ерік,
Көп деген көл – тұзың көлге кетті еріп...*

Кейбір тигыл қиын бірақ; дүкеннен,

Шықты біреу бір тай шытты бөктерін», – деп айналасындағы қаптаған қымбатшылықтың адам мінезіне әсерін бедерлі бейнелесе, «Кітап дүкенінде» деген өлеңінде:

«Бір айдан соң сол дүкенде тағы да,

Кездестік біз, біреуінің іреңі,

Көгіс тартты, менің ұлы бағыма:

– Жақсымысыз, аға, – деді біреуі», – деп, рухани арзандықтың кесел-кесапатын кескіндеп, өзгеше пәлсапа туындатады. Ал «Киім дүкеніндегі ой» деген өлеңінде:

«Түк болмаса дүкеннің толғаны да,

Сай келмесе киюге, қолға алуа,

«Кеңді» киер ағасы, сыймай жатса,

Шешіп берер іні жоқ болғаны да», – деп ағайындық қатынастардың ара салмағын ой таразысына салып, өлшеп бағады.

Жүмекенге дейін де, Жүмекеннен кейін де ақын атаулы дүкен тақырыбын толғап көрген. Атақты Жәлаладдин Руми бір өлеңінде:

«Нан сатушы көпті көрген тісқақты,

Дүкенінде бір тотықұс ұстапты», – деп шығыс тәмсілін алға тартса, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов бір мысалында:

«Қосылып бірнеше адам ортақтасып,

Үй салып, ортасынан дүкен ашып,

Саудасы жұғымды боп, байып әбден,

Шат болып, көңілдері судай тасып», –

деп тіршіліктің түйткілдерін тербетеді.

Ғафу Қайырбеков поэзиясының дүкені де үнемі ашық тұрады. Айбарлы ақын «Нан туралы баллада» деген өлеңінде:

«Жүр едім серуенде тал түсте мен,

Жер қара, әлі үстіне қар түспеген.

Шыққаны әлде дүкен, әлде мектеп,

Бір бала келе жатты нан тістеген», –
деп өмірдің өрімдерін баян етеді. Тағы бір жыр дүлдүлі Күләш Ахметова «Көкейкесті» деген өлеңінде:

*«Дүрбелең дулы қаланың,
Дүкені қайда, қалқам-ай?
Өтердей мына ағаңның,*

Өзекті шері тарқамай», – деп дүние-дүкеннің қыр-сырына үңіледі. Қостанайлық шайыр Ақылбек Шаяхмет:

*«Кейбіреу нағыз бақ санар,
Жайнайды сәнді бұйымдар.
Сусылдап қағаз ақшалар,*

Сылдырап жатыр тиындар»,– деп сипаттаған, қазақ өлеңіне Өлгейде жүріп өрнек салып, ғұмырымен ерте қоштасқан қандасымыз Кәкей Жаңжұңұлы:

*«Алушының сұрағы:
– Анау зат қанша тұрады?
– Бетіңізден ғана садаға,*

Бес-ақ есе бағаға...» – деп бедерлеп, дүкен ұғымын дүние дидарына жақындатады.

Қара өлеңнің жас перісі Ерлан Жүністің көбірек аялдайтын құтты мекенінің бірі де – дүкен. Бірақ кітап дүкені... Ол «Гүланда» кітап дүкенінде» деген өлеңінде:

*«Алматы. Қыркүйек. Кеш. Кітап дүкені.
Сыртынан жабамын есігін.*

Есіктің сыртында жалғыздық күтеді,

Мен оның досымын!..» – деп ақтарылып, поэзиядағы «дүкенианаға» өзгеше үн қосады.

Сонымен, дүкен... Дүкен мәселесін неге осы сонша езіп отырмыз? Түсіндіріп көрейік. Қазақ әдебиетінде Дүкен атауын иеленген екі танымал қаламгер бар. Алғашқысы – әйгілі жазушы Дүкенбай Досжанов. Қалың оқырманның жүрегін жаулаған ол өзінің шығармалары арқылы есімін жалпақ жұртқа кеңінен танытты. Дүкенбай деген атын әдеби тұлға ұғымының талассыз бір баламасына айналдырды. Сөйтіп, түрлі мағына беретін «дүкен» сөзі көркем әдебиет өкіліне қатысты атау ретінде санамызға сінді. Дүкенбай ағам секілді есіміне жұрнақ та жалғамай, барша жұртқа белгілі болған екінші қаламгер – Дүкен Мәсімханұлы. Арқалы ақын. Ғибратты ғалым. Білікті басшы. Зияткер зиялы. Қайраткер қандас.

Ақын Дүкен «дүкен» сөзі ойға оралса болды, еріксіз езу тартады. Өйткені ана дүкен мен мына Дүкенді байланыстыратын нәрсе көп-ақ. Әуелі кейіпкеріміздің қалай Дүкен болғанын анықтап алайықшы. Тегінде оның азан шақырып қойған аты Дулат екен. Шаңырақтың кенжесі болған соң балақайды еркелеткендер «Дука», «Дүке», «Дөке», «Дүкеш» деп түрлі нұсқада атап шақырып жүріп, ақыры Дүкенге айналдырып жіберген. Өзі де бұл атауды онша теріс көрмеген сыңайлы. Қазақ әдебиетінің шоқтығын көтеруге бір ақын Дулат (Бабатайұлы), бір прозаик Дулат (Исабеков) молынан жетер деген шығар. Дүкен боп өсті. Дүкен боп жетілді. Дүкен боп жазды. Дүкен боп танылды. Шын есімі сәл тасада қалса да, жастайынан серік болған шынайы есімін шығармашылықтың думанды дүкеніне айналдырды. Кәдімгі ұста дүкені мағынасындағы дүкен. Сөз ұстағандардың дүкені. Сөз ұсталарының көрік басатын қасиетті шеберханасы. Әсерлі әңгіме-дүкеннің ойлы отауы.

Қаламгер Дүкенге қадірлі «дүкен» сөзі қайта айналып соға береді. Бірде белгілі журналист Есенгүл Кәпқызы КазГУ-де кандидаттық диссертациясын қорғап жатты. Диссертациялық кеңестің төрағасы, академик Зейнолла Қабдолов ізденушінің екінші оппоненті Дүкен Мәсімханұлына сөз берді. Жай бере салған жоқ. Сөз бергенінің өзінен суреткерліктің сәулеті сезіліп тұратын Зекең былай деді: «Сіздер Дүкен дегенге оны жай дүкен немесе киоск екен деп қалмаңдар. Бұл – супермаркет!» – деді. Зал ду күлді. Әр сөйлемін зерлеп айтатын Зекең әзілдесе де бұл сөзде шындық бар еді. Ол сол жылдарда жастығына қарамастан Дүкеннің әдебиетте де, ғылымда да олжа салып, елдің қоғамдық өміріне қызу араласа бастағанын меңзесе керек.

Дүкен мен дүкеннің байланысы мұнымен де шектелмейді. Тағы бірде Дүкенге бір әйел телефон шалып: «Бұл қандай магазин өзі?» – деп сұрапты. Онымен қоймай, «Магазиніңізде қандай қыздар жұмыс істейді? Менің күйеуім әлдебір шыбыштардың есімін астарлап, «Дүкен» деп жазып қойыпты. Білемін мен еркектерді. Шыныңызды айтыңыз!» – деп бастырмалатып бәле салыпты. Сөйтсе, Астана мен Алматының арасында жүрдек пойызда сапарлас болған бір замандастың әйелі екен.

Ана жылдары үлкенді-кіші қалалардағы бірқатар ғимараттардың маңдайшасында «Дүкен» деген жазудың қаптап кеткеніне байланысты түрлі қауесет тарағаны бар еді. Шаһардағы ірі сауда-саттық орындарын Дүкен деген бір дәу ұстап тұр-мыс. Бұған көрші елдерден сапарлап келгендердің біразы имандай сенетін. Олардың кейбірі Дүкен есімді «крутой» біреуді көргенше асығатын. Тіпті, әлеуметтік желіде осы жөніндегі бейнеролик үздіксіз айналып жүретін. Сондай күндердің бірінде Дүкен Мәсімханұлы Астанадағы автобөлшек сататын базарға барыпты. Бөлшек сатушы орыстың шалы «Сен іздеген бұйым болмай тұр, телефоныңның нөмірін, атыңды жазып, қалдырып кет. Өзім алдырып берем», – депті. Дүкеннің аты-жөнін білген соң «Ойбай, сол бай қазақ сен бе едің?» – деп біразға дейін жабысып айырылмаған көрінеді.

Енді супермаркет болса да, гипермаркет болса да, ана дүкеннен шығып, мына Дүкенге барайық. Адами Дүкенге! Сүйегіне сөз сіңген жігіт. Әке-шешесі де тілге жүйрік бопты. Демек, тегіне тартқан. Өлеңдері өрелі. Мақалалары маңызды. Зерттеулері зерделі. Тұжырымдары тиянақты. Еңбектері елеулі. Беделді жоғары оқу орындарында дәріс берді. Шығыстану, оның ішінде қытайтану мәселелерін зерттейтін ғылыми құрылымдарға жетекшілік етті. Қазір мықтылардың мықтысы ғана қызмет істейтін Шығыстану институтын басқарып отыр.

Бұл – Дүкен туралы әңгіменің басы. Белгілі жәйттердің белгісіз шрихтары...

Бүгін ол алпысқа толды! Айбарлы асу! Өмір деген думанды дүкеніңіздің қақпасы жабылмасын, дүр Дүкен!

В статье «Выдающийся Дукен», автор акцентирует внимание на особенное имя Дукена Масимханулы. В целом, проводится разбор стихов тех поэтов, художественно осмысливших слово «дукен». Изначально нареченным именем Дукена Масимханулы был – Дулат. Среди казахов имеется множество сильных поэтов и писателей с именем Дулат.

The article "Dur Duken" tells in detail about the special name of Duken Massimkhanuly. In general, the poems of poets who crossed out the name "Duken" with an artistic word are analyzed. Massimkhanuly's the name of azan is Dulat. We have strong poets, writers bearing the name Dulat in the Kazakh language.

«AIQYN» anma. – 22 сәуір 2023. №45(4293). – 9-б.

ДҮКЕННІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДҮКЕНІ

*Ысқақұлы Д.
Филология ғылымының докторы,
профессор
(Алматы қ., Қазақстан)*

Осыдан отыз жыл бұрын «Мен қазақпын» деп, орда бұзар отыз жасында туып өскен Шығыс Түркістанынан ата жұрты Қазақстанға келген Дүкен Мәсімханұлы бұл күндері ақын, қытайтанушы ғалым, ұлағатты ұстаз, шебер аудармашы ретінде де елге танымал тұлғалардың біріне айналды.

Қазақстандағы қызметін 1993 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Шығыстану факультетінде жаңадан ашылып жатқан қытайтану бөлімінде студенттерге қытай тілінен сабақ беруден бастаған, Пекиндегі Ұлттар университетін бітірген жас жігіт күні бүгінге дейін төрт салада – ұстаздық, ақындық, ғылым, көркем аударма салалары бойынша, қатар еңбек етіп, айтулы жетістіктерге жетті.

Ауылында орта мектепті үздік бітірген Дүкен Пекиндегі Орталық ұлттар университетіне түседі. Еңбек жолын 1987 жылы ШҰАР Гуманитарлық ғылымдар академиясында ғылыми қызметкер болып бастаған жас маман негізгі жұмысымен қатар өлең жазып, аудармашылықпен айналысып, жемісті еңбек етеді. 1991 жылы әдебиет пен ғылыми-зерттеу саласындағы көрнекті нәтижелері үшін Бүкілқытайлық жастар сыйлығын, 1993 жылы ҚХР Жазушылар одағының «Тың талант» сыйлығын алады. Қазақстанға келген соң, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде оқытушы, кафедра меңгерушісі (2000–2002жж.), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінде доцент, кафедра меңгерушісі, профессор (2002–2020жж.) қызметтерін атқарды. 2020 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтын басқарады.

Өз басым Дүкен бауырымды елге алғаш оралған күннен бері жақсы білемін. Ол кезде ҚазҰУ-дің Шығыстану факультеті мен филология факультеті бас ғимаратта, бір қабатта еді. «Көрші Шығыстану факультетіне қытайдан бір жас маман келіпті, өзі ақын, әдебиетші екен» деп естіп үлгергенімізше, Алматыдан жарыққа шығатын мерзімді баспасөзде Дүкеннің өлең топтамалары, мақалалары, сұхбаттары бұрқырап шығып жатты. Содан бір әредікте кафедрадағы жігіттер болып, Шығыстану факультетінің қытайтану кафедрасындағы Дүкенмен танысқанымыз да әлі әсімде.

Менің негізгі зерттеу тақырыбым – қазақ әдебиетінің сыны, сын тарихы болғандықтан, филология факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасында жұмыс істейтінмін. Көп өтпей Дүкен Мәсімханұлы бастаған біраз қандас бауырларымыз біздің кафедраға ізденуші болып тіркеліп, тақырыптарын бекіткізіп, ғылыми жұмыспен айланыса бастады. Сонымен бір кафедраның адамдарындай, аға-бауырдай жақын араласып кеттік. Кейін мен жұмыс бабымен Астанаға ауысып барып, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-де жұмыс істеген жылдарымда да қазақ әдебиеті кафедрасы мен шығыстану кафедрасы есіктес көрші болды. Тағы бір жағынан Дүкеннің ұстазы, ғылыми жетекшісі академик Рымғали Нұрғали біздің кафедра меңгерушіміз еді. Көрші болғаннан кейін аралас-құраластықтың тіптен жиілей түсетіні белгілі ғой. Сөйлесіп, пікірлесіп, ой бөлісіп, кейде сапарлас та болып, әдебиеттану, сын саласындағы мәселелер, арғы беттегі ағайындар әдебиеті төңірегінде сырласа жүріп, аға-інілердей болып кеттік.

Тәуелсіздіктің елең-алаң шағында отанына оралған Дүкеннің алғашында ақындықпен аты шықты. Кейіннен қазақтың білімпаз ғалымы, академик Рымғали Нұрғалидың ғылыми жетекшілігімен кандидаттық, докторлық жұмыстарын қорғап, ғылыми зерттеу, әдеби шығармашылық, көркем аударма, ұстаздық секілді салаларда жемісті еңбек етті.

Дүкен Мәсімханұлының тарихи отанына оралғандағы басты мақсаты – елге деген ыстық сағыныш, отанға деген шексіз махаббат, ұлт ісіне өзінің өлшеусіз үлесін қосу деп

білемін. Елден не аламын деп емес, елге не беремін деп келген даладай жүрегі өз өлеңдерінде кең көрініс тапқан.

Дүкеннің атқарған еңбектеріне алғашқы кезден-ақ оң баға берілді. Дүкен үшін аса құнды әрі қадірлі баға – ол өзінің ұстазы, әйгілі әдебиеттанушы, академик Рымғали Нұрғалиұлының берген батасы мен бағасы деп білемін. Ұстазының шәкіртіне деген ыстық ықыласы мен лебізін «Жыр-жебеге» алғысөз» атты мақаласынан байқауға болады. Дүкен Мәсімханұлының Қытайдағы қандастарымыздың поэзиясындағы ұлт-азаттық идея мәселесін қозғаған еңбегіне: «Міне, осындай игі шараға атсалысу тұрғысынан өмірге келген сүбелі еңбек – қолдарыңыздағы осы ғылыми зерттеу. Авторы – тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қытайдан атамекенге оралған талантты ақын, қытайтанушы ғалым, аудармашы Дүкен Мәсімханұлы», – деп баға беріпті ұстазы.

Біздің елімізде ертеден жөнді зерттелмей, орны ойсырап тұрған бір олқылық осы – қытайтану саласы. Осы ақтақтың орнын іргелі зерттеулерімен, көркем аудармаларымен толықтырған да, қала берді, қазақ-қытай халықтарының тарихи, мәдени, әдеби байланыстарын ішкерілей зерттеп жүрген де – Дүкен Мәсімханұлы. Қысқасы, отандық қытайтану дейтін ғылымды тың көзқараспен, ұлттық мүддеміз тұрғысынан зерттеу, зерделеу, оқырманға жеткізу жұмыстарын Дүкен Мәсімханұлы шынайы ыждаһаттылықпен қолға алып, ауыр жүкті қайыспай арқалап келеді.

Қытай тілін жақсы білетін Д. Мәсімханұлы отанға оралған отыз жылдан бері табан аудармай еліміздің жоғары оқу орындарында шәкірт тәрбиелеумен, қытай елін, оның тарихы мен мәдениетін, әдебиетін зерттеумен, қазақ-қытай қарым-қатынасын, қытайдағы қазақ әдебиетін, қазақ-қытай мәдени-гуманитарлық байланыстарын зерттеумен айналысып келеді. 1999 жылы «Қытай қазақтары поэзиясындағы ұлт-азаттық идея (XX ғасырдың 20-50 жж.)» деген тақырып бойынша профессор Р. Нұрғалидің жетекшілігімен кандидаттық, 2008 жылы «Қазақ және Қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық (М. Әуезов пен Лу Шүн шығармалары негізінде)» тақырыбында докторлық диссертациялар қорғаған. Осы бағытта «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» (Алматы, 2007), «Қазақ және қытай әдебиеттері: Ұлттық дәстүр мен жаңашылдық» (Павлодар, 2010) монографиялары, сондай-ақ «Еуразиялық өркениет: ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы» (Астана, 2012), «Қытай туралы қырық сөз» (Астана, 2014) ғылыми-зерттеу еңбектерінің жинақтары жарық көрген. 2016-жылы «Дүкен Мәсімханұлы. Таңдамалы» атауымен монография, зерттеулерден тұратын үш томдығы шықты.

«Қытай қазақтары поэзиясындағы ұлт-азаттық идея (XX ғасырдың 20-50 жж.)» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясын сәтті қорғағаннан кейін, осы зерттеу жұмысының негізінде Д.Мәсімханұлы «Жыр – жебе» атты монографиясын жарыққа шығарды. Аталған монографиясында қытайдағы қазақ әдебиетіне ұлт-азаттық идеяның қашан, қалай таралып, дамығанына ғылыми талдау жасайды; ұлт-азаттық идеясын жырлаушы ақындардың тағдыр-талайын сол кездің тарихи-әлеуметтік жағдайымен байланыстыра қарастырады; ұлт-азаттық идеясын жырлаушы ақындардың көркемдік әлемін ғылыми тұрғыда зерттеп, сол арқылы олардың тек саяси ұранның жетегіне ермей, қайта олардың әрқайсысы көркем ойдың көшелі нұсқасын жасап кеткендігін ашып береді.

XX ғасыр басында КСРО жөргегінде тұншықтырғаннан кейін алаш көсемдерінің көбі тұтқындалып, жер аударылып, тіпті эзиз бастары оққа байланды. Осындай сын сағатта алашшыл тұлғалардың біразы шетел асқаны белгілі. Алаш азаттық идеясының өркен жайған бір өңірі қазіргі қытайдың Шыңжаң өлкесі болғанын тарихтан жақсы білеміз. Осы тарихи үдерістің қалай жүзеге асып, қандай жетістіктерге жеткенін, ақырының қалай аяқталғанын зерттеу, әрине, отандық алаштанудағы өзекті тақырып. Алаштанудағы, XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу ісіндегі осынау ақтаңдақтарға жауап іздеу мақсатында Д.Мәсімханұлы Ақыт қажы Үлімжіұлынан бастап, Әріп Тәңірбергенұлы, Жүсіпбек қожа Шайыхсіләмұлы, Көдек Маралбайұлы, Әсет Найманбайұлы, Танжарық Жолдыұлы, Шарғын Алғазыұлы, Асқар Татанайұлы, Бұқара Тышқанбаев, Мағаз Разданұлы, Құрманбай Толыбаев, Омарғазы Айтанұлына дейінгі Алаш азаттық идеясының жанкешті насихатшысы болған

алашшыл ақындардың өмірі мен шығармашылығы, осы кезеңнің алды-артында өмір сүріп, ұлт-азаттық күрес жолында шаһид кешкен батыр, күйші Қожеке Назарұлы, Оспан батыр, Әкбар мен Сейіт, Әбеу Құдышұлы т.б. тарихи тұлғалардың өмірі мен күрес жолы Д.Мәсімханұлы зерттеуінің өзегі ретінде қарастырылып, аталған тұлғалардың шығармашылық һәм азаматтық тұғырнамасы қазақ елінде тұғыш рет азат сана, ұлттық мүдде тұрғызынан сараланып, қазақ оқырмандарына, ғылыми айналымға жол тартқан болатын. Сондай-ақ аталған еңбегінде ғалым бес жыл дербес, азат мемлекет ретінде өмір сүрген Шығыс Түркістан Республикасының құрылуы мен жойылу барысы; Сталин мен Мао-ның ШТР туралы құпия жоспарлары; Республиканың алғашқы төрағасы Әлихан Төре Сағуни, Ахметжан Қасыми, Дәлелхан Сүгірбаев, Ысқақбек Мөнинов, Абдукерим Аббасов қатарлы тұлғалардың да өмір жолы мен қызметі туралы тың деректер мен байыпты тұжырымдар ұсынды.

Дүкен 2008 жылы қазақ және қытай әдебиетін салыстырмалы әдебиеттану ғылымының теориясы мен принциптері тұрғысынан салыстыра зерттеп, докторлық диссертация қорғады, елдің іші-сыртындағы жетекші ғылыми басылымдар бетінде көптеген зерттеу еңбектері мен мақалаларын жариялады. Сонымен бірге сол тұста диссертациялық зерттеулерінің негізде «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» атты монографиясы жарық көрді. Аталған зерттеуге еліміздің көптеген аға буын ғалымдары өте жоғары бағасын берді.

Ұстаз ретінде Д.Мәсімханұлы әл-Фараби атындағы және Л.Н. Гумилев атындағы ұлттық университеттерінде дәріс бере жүріп, ондаған қытай тілінің оқулықтары мен оқу-әдістемелік құралдарын жазды. Әсіресе оның қазіргі қытай тілінің 80 мыңдай сөзі мен сөз тіркестері қамтылған, көлемі 110 баспа табақтан тұратын «Қытайша-қазақша үлкен сөздікті» құрастырып жарыққа шығаруын қазақ қытайтану ғылымындағы, қазақ лексикографиясындағы айтулы оқиға, теңдессіз жетістік болды десек, еш асырып айтқандық емес.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың болашақты болжай отырып, келешекте кең көлемде зерттеп, зерделейтін шығыстанудың сүбелі саласы қытайтану екендігін айқын бағамдап, Шығыстану институтының басшылығы қызметін еліміздегі көрнекті қытайтанушы-ғалым Дүкен Мәсімханұлына жүктегенінің өзі – ғалымға берген биік бағасы, артқан сенімі деп білемін. Іргеміздегі 1,5 миллиард тұрғыны бар алып мемлекеттің әдебиеті, мәдениеті, тарихы, экономикасы, әлеуметтік әлеуеті, әскери істері және тағы басқаларын біздің елдің көзқарасы мен мүддесі тұрғысынан зерттеу қажеттігін ертеден сезе білу, көршілес елдің ішкі-сыртқы саясатының біздің елге тигізер пайдасы мен зиянын, әлемдегі геосаяси ақуалды жан-жақты, жаңаша сараптап, таптаурын болған әдістерден алыстап, тың серпінмен зерттеу қажеттігі негізгі алғышарттардың бірі. Мұның алдында Қ.К.Тоқаев Парламент Сенатының спикері кезінде Дүкен Мәсімханұлына Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қабырғасында Қытайтану орталығын ашуға қолұшын бергені белгілі. Қазақстандық шығыстану ғылымына үлкен олжа, өлшеусіз үлес болып қосылған «Қытайша-қазақша үлкен сөздікті» құрастыру міндетін де сенімді түрде Дүкен Мәсімханұлына жүктеп, «сөздік» жарыққа шыққаннан кейін, тұсаукесер рәсіміне арнайы құттықтау хатын жолдап, еңбекті өте жоғары бағалап, шынайы ризалығын білдірумен ғана шектелмей, «сөздік» авторын арнайы қабылдап, лайықты құрмет көрсеткенін де білеміз. Бұның бәрі айналып келгенде Д.Мәсімханұлының пайым-парасатына, тілді білу деңгейіне, жауапкершілігіне деген мемлекет басшысының сенімі мен үміті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылында Отанына оралып, «қытайтану» ғылымымен шындап айналыса бастаған Д.Мәсімханұлының аталған саладағы елеулі еңбектерінің бір парасы – көркем аударма. Дүкен Мәсімханұлының барлық аудармаларын алып қарайтын болсақ, ол өз алдына тағы бір мақалаға жүк боларлық әңгіме. Оның аудармаларының ішіндегі шоқтығы биігі де, көлемдісі де Қытайдың классик жазушылары Лу Шүннің «Повестері мен әңгімелері» мен Мао Дуннің «Түн», Ба Цзиннің «Әулет» романдары екені ақиқат. 2012 жылы Лу Шүннен жасаған аудармасы үшін Д.Мәсімханұлына Қазақстан Жазушылар одағының Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығы берілді.

Дүкен қытай тілінен прозалық шығармалармен, ғылыми еңбектермен қоса, қытай

ақындарының өлеңдерін де көптеп аударып жүр. Оның тәржімалауымен жарық көрген қытай ақындарының өлеңдері қазақтың төл өлеңдеріндей қабылданады. Оның да өзіндік себебі жоқ емес. Дүкен өзі қазақ әдебиетінде ойып алар орны бар, өз қолтаңбасы қалыптасқан көрнекті ақындардың бірі екенін айттық. Оған қоса қытай тілін өте жетік меңгерген. Сол себепті түпнұсқадағы ақынның поэтикалық сарынын аудармада да сол күйінде өте шебер өреді. Мысалы, Д.Мәсімханұлы қазақшалаған Қытайдың ұлы ақыны Ли Байдың, осы заманғы қытайдың көрнекті ақын қызы Чжао Лихуаның, Тайван ақыны Юй Гуаньчжунның және басқада ақындардың өлеңдерін оқысаңыз, олардың қытайдың ақыны деген ой санаңыздан шығып кетері хақ.

Қысқасы Дүкен Қытайдың тарихтан белгілі әйгілі ойшылдары мен ақын-жазушыларынан Куң Фудзы, Ли Бай, Лу Шүн, Ба Жинь, Лау Шэ, Ай Чиң, Юй Гуаньжун, Уань Мың, Мо Янь, Те Ниң, Чжаң Чыңжи, Гу Чың, Чэн Дундун, Чжао Лихуа, Диң Даң т.б. шығармаларын қазақ тіліне аударып мерзімді басылымдарда жариялап, қазақ оқырмандарына үзбей ұсынып келеді. Мұның өзі де отандық қытайтануды жандандыруға, қытай жұртын танып-білуімізге салынған төте соқпақ екені даусыз.

Жалпы Д.Мәсімханұлына табиғаттан дарыған ең әдепкі қасиет, ол –ақындық. Жүре келе ғылымға бет бұрғанымен де өлеңін тастамай, шығармашылығының қос қанатындай қатар алып келе жатыр. Оның қаламынан шыққан отыздан астам кітаптың ішіндегі «Жүрекке саяхат» (1991, ҚХР), «Семсер суы» (1998, Алматы), «Көкпар» (2003, Алматы), «Алтынның буы» (2007, Алматы), «Алкүрең арман» (2008, Алматы), «Өз аспаным өзімде» (Астана, 2014), «Сап, сап көңілім» (2020, Алматы) секілді жыр жинақтары кезінде оқырман қауымнан өзіне лайықты бағасын алған.

Ата-тегі сөз өнерімен туыстас, шешендігімен ерекшеленсе, анасы Дәмеш Тұрлыбайқызы жас күнінде айтыскер ақын болыпты. Содан да болар, Дүкен де өлең жазуды ерте бастапты. Демек, Дүкеннің арқалы ақын болуы ата-тегі мен ана сүтінен келгені анық.

Д.Мәсімханұлы азамат ретінде еліміздің әдеби-мәдени, әлеуметтік-қоғамдық өміріне белсене қатысып, өзінің азаматтық пікірлерін белсенді түрде білдіріп келеді. Оның «Сарап» (Астана, 2001), «Азаттығым мен қазақтығым» (Астана, 2014), «Ұлт пен рух» (Алматы, 2022) әдеби-сын, ғылыми-зерттеу, көсемсөз жинақтары осы сөзіміздің жарқын дәлелі. Дүкеннің әдеби, ғылыми шығармашылық еңбектері елімізде де жоғары бағаланып, түрлі сыйлықтар мен марапаттарға ие болды. Қазақстан Жазушылар одағының «Алаш» әдеби сыйлығы, Шанхай ынтымақтастық ұйымының «Жібек жолы: гуманитарлық ынтымақтастық» сыйлығы, ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Ы.Алтынсарин» төсбелгісі, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» құрметті атағы, «Парасат» ордені секілді марапаттарға ие болды.

Көптеген республикалық, халықаралық жыр мүшәйраларының жүлдегері. Шығармалары ағылшын, жапон, түрік, орыс, қытай, қырғыз, өзбек, ұйғыр тілдеріне аударылған.

Иә, аңсаған арманына жеткен, еңбегі жанған адам – бақытты.

В статье анализируются работы ученого-китаеведа Дукена Масимханулы, связанные с исследованием, изучением и доведением до сведения читателя: о пользе и вреде внутренней и внешней политики соседней страны, оказываемые на нашу страну, всестороннего и свежего взгляда на геополитическую ситуацию в мире, в контексте оригинальной позиции отечественного китаеведения и национальных интересов.

The article comprehensively analyzes new and comprehensive studies conducted by the scholar, sinologist Duken Massimkhanuly in the field of studying, researching, communicating science to the reader from a new point of view, national interests, domestic and foreign policy of a neighboring country, and geopolitical policy in the world.

Ana tili. – 20-26 сәуір 2023. №16(1692). – 9-б

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТЕРЕҢ ТАМЫР ЖІБЕРГЕН ТҰЛҒА

Әбдезұлы Қ.

*Филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры,
Қазақстан Жазушылар Одағы Басқармасының хатшысы,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты
(Алматы қ., Қазақстан)*

Бұл мақалада Дүкен Мәсімханұлының айтулы ғалым, ұлағатты ұстаз, таланты ақын, білікті басшы екеніне кеңінен тоқталады. Әрі қытай ақын-жазушыларының шығармаларын түпнұсқадан аударып жүрген шебер аудармашы екенін атап өтеді.

Елімізде Тәуелсіздіктің таңы атқанда, бодандықтың да күні батты. Ғасырлар бойы армандап, үздігіп жеткен егемендіктің арқасында, қазақтың жарық күні туып, өлгені – тірілді, өшкені – жанды, жоғалғаны – табылды.

Тағдыр таукіметімен атамекеннен алыстап қалған ағайындар ортамызға оралды. XX ғасырда құйындатып соққан замана дауылы тамыры бір, тарихы терең Алаш жұртының алып бәйтерегін шайқағанымен, құлата алмады. Құлата алмайтын да еді. Себебі, қайыңның шорындай қалың қатпар-қатпар тектілікке балтаның жүзі батпайтыны анық.

Өзге жұрттарда соншалық мығым орнықпаған «тек, тектілік» деген түсініктің қазақ-тағы маңызы мен рөлі мүлдем өзгеше. Тектілік дегеніміз жеті атасынан бері қыз алысып, қыз беріспей, қанын таза ұстаған қазақтың бойындағы қонақжайлылық, көргендік, көрегендік, сабырлық, иманға негізделген тәрбие, тағылым, үлкенін құрметтейтін, кішісін ізеттейтін, асылын ардақтайтын, жасығын жамандатпайтын, туған өлкесінің топырағын қасиет тұтып, қадірлейтін, көлі мен шөлін, өзені мен өзегін, тауы мен талын, әрбір түйір тасына дейін қасиет дарытып, әулиелі мекенге – қасиетті жерге айналдыратын қазақтың ғана дүниетанымына сіңген ерекше ұғым. Сондықтан, мен тектілікті түсінген қазақты нағыз қазақ деп есептеймін. Жат ел, жат жерде жүрсе де, тектіліктің тамырын үзбеген, ұлттық қасиет пен қадірді жоғалтпаған, атажұрт ұғымын сан ұрпақ бойына өшірмей сақтаған қандас бауырларымыздың үлкен көші тәуелсіздіктің таңы туғанда елге оралды.

Бұл көшпен бірге мол ырыс, қазақы болмыс, ұлттық тәлім-тәрбие, азат сана, тектілік, атадан қалған салт-дәстүр, бабалар ұстанған шаруашылық тұрмыс, сонымен бір, өздері туып-өскен елден жоғары білім алған мықты мамандар мен өрелі өнерпаз, айтулы ақындар, ғажап ғалымдар легі жөңкіліп келіп, қатарымызға қосылды, қоғамда өз орынын алды, қазақтың санын көбейтті, мейманасын тасытты.

Бұл жазбамыздың негізгі кейіпкері – аса көрнекті қытайтанушы ғалым, әдебиет сыншысы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ұлағатты ұстаз, талантты ақын, танымал аудармашы, қазіргі күні Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры Дүкен Мәсімханұлы.

Менің де өмірім мен шығармашылығымның алтын діңгегіне, өзек-тамырына айналып кеткен қазақ әдебиеттану ғылымына олжа салғандар қандастар қатарынан да көптеп табылады. Тіпті тек әдебиеттану ғылымы ғана емес, шығыстану ғылымында да өзіндік орынын күреп алған, жаңа күш болып қосылған, сөйтіп отандық шығыстану ғылымын биік, жаңа, сапалы белеске көтерген ғалымдар аз емес. Солардың бірі әрі бірегейі – миллиард қытайдың арасынан рухын түсірмей, еңсесін тік ұстап келген қарымды қаламгер, шынайы шығыстанушы ғалым – Дүкен Мәсімханұлын ерекше бөле-жара атап өтуге болады.

Мен бүгінде еліміздің іші-сыртына кеңінен танымал айтулы ғалым, аса дарынды ақын, қабырғалы қаламгер Дүкен Мәсімханұлын 1993-ші жылдан бері білемін.

Отыз жыл бойы жұбымыз жазылмай бірге келе жатырмыз. Бізді таныстырған, табыстырған қара шаңырақ Қазақ ұлттық университеті. Осынау университетте Дүкен ұзақ жылдар қытайтану, шығыстану мамандықтары бойынша дәріс оқыды. Шәкірт тәрбиеледі.

Бірнеше жыл шығыстану факультетінде қытай тілі мен әдебиеті кафедрасын басқарды. ҚазГУ-дегі 1990-2000 жылдар аралығында еңбек еткен, дәріс оқыған оқытушы-ұстаздардың арасынан Дүкен Мәсімханұлы жарқырап бірден танылды. Ғалым-зерттеуші ретінде Қазақстандағы қытайтану ғылымының көшін бастады.

Сүбелі-сүбелі зерттеу монографиялары мен сұхбаттары республикалық, облыстық газеттер мен журналдарда апта сайын, ай сайын жарияланып жатты. Теледидардан, радиодан да Дүкеннің ой-пікірлері жиі-жиі берілді.

Дүкеннің әрбір жарық көрген дүниелеріне қазақ қоғамы құлақ түріп отырды. Әсіресе 1995-2005 жылдар аралығында жазылған өткір, терең, зәру әлеуметтік, рухани, мәдени, әдебиет пен өнерге қатысты батыл, ашық көтерген мәселелерін ұлттық газеттер қағып алып, жариялап жататын.

Ана тіліміздің тағдырына, қазақ жері мен тәуелсіздіктің болашағына қатысты ой-пікірлері 90-шы жылдардағы жаңа көтеріле бастаған елдік мәселелерді қозғайтын қоғамдық пікірлердің алдыңғы легінде нақты Дүкеннің жарияланымдары жоғары бағаланатын. Осылайша он-он бес жылдың ішінде Дүкен Мәсімханұлы қазақ руханиятының, қазақ ғылымының, қазақ әдебиетінің тұғырлы тұлғасына айналды.

Ғалымдығына, оқымыстылығына, ізденгіштігіне тең түскен, әдемі үйлескен талантының екінші бір қыры – ақындығы да құстың қос қанатындай оны биіктетіп алып кетті.

Дүкен бауырымыз егемендіктің алғашқы күндерінде-ақ, атажұртына оралуды ұлы мақсұт тұтып, тұңғыштардың қатарында еліне жеткен ерен ақын, ғажап ғалым. Шегіншектемей, шешім шығарып, ата-бабасының қаны тамған қасиетті топыраққа азаттықтың алғашқы жылында алып-ұшып келіп, туған отанына адал қызмет қылуды аңсаған ақ адал ақындық жүрегінің өзінен-ақ тек тазалықты тануға болар еді.

Қазақтың қаны мен жанында бұрыннан бар қасиет, ол – ақындық. «Ғылым таппай мақтанба» деп хакім Абай айтқандай, сөздің парқы мен нарқын, құдіретін білетін парасаттылық, білімі толысқан сайын, Дүкенді де ғылымға құштар қылады. Демек ол да ақындық алғырлығын ғылымға ұштастыра білген ерен жүйріктеріміздің бірі.

Мәймөңкелемей, ақиқатын айтар болсақ, ол шын мәніндегі талантты ақын, сондықтан да, оның әдеби шығармашылық әлеміне тоқталып өтпеу мүмкін емес. Дүкен Мәсімханұлы Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері. Одан бөлек, отанға деген ыстық сезім мен лирикаға толы сөз маржандары төгілген жеті бірдей жыр жинағының авторы. Оның өлеңдерін қазақ қауымы сүйіп оқиды, поэзия патшалығынан өзіндік орнын күреп алған ақын бүгін де елдің ыстық ықыласына бөленген айтулы жыр жампозы.

Терең білімінің арқасында тың тақырыптарға қалам тартып, халықаралық, республикалық көптеген жыр мұшайраларына қатысып, талай бәйгенің басын бермей жеңімпаз атанып, жүлдегер болды. Түркі дүниесі ақындары фестивалінің екі дүркін дипломанты атанды, ежелгі түркілік сарындағы тамаша жырларымен түркітілдес халықтар арасында кеңінен танылды.

Ақын өлеңдері бүгінге дейін ағылшын, жапон, түрік, қытай, орыс, қырғыз, ұйғыр тілдеріне аударылып, шет елдерге тарап, әлемдік поэзия көшінде көрініс тапты. Жақында ғана Дүкеннің поэзиясы туралы Түркияның Стамбул қаласынан шығатын «Türk Kültürü İncelemeleri» (Түрік мәдениетін зерттеу) журналының 2023 жылғы №49 санында Түркиялық ғалым, филология ғылымдарының докторы, Түркия Кастамону университетінің профессоры Өмер Фарух Атештің ағылшын тілінде «Қазақ ақыны Дүкен Мәсімханұлының поэтикасы» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Төрт бөлімнен тұратын іргелі зерттеуде Дүкен Мәсімханұлының өлеңдері ғылыми тұрғыдан егжей-тегжейлі қарастырылған. Бұл жаңалықты тек Дүкен ақынның ғана емес, күллі қазақ әдебиетінің әбыройы мен қуанышы деп қабылдасақ еш артық емес.

Өткен отыз жылдың ішінде ақтаңгер ақынның қаламынан қаншама шырайлы, шымыр жазылған жыр жинақтары да жарық көрді. Солардың бір парасы «Жүрекке саяхат» (1991), «Семсер суы» (1998), «Көкпар» (2003), «Алтынның буы» (2006), «Алкүрең арман» (2008),

«Өз аспаным өзімде» (2014), «Сап, сап көңілім» (2021) атты қадау-қадау поэзиялық кітаптары.

Әсіресе Дүкен Мәсімханұлының «Сап, сап, көңілім» атты өлеңдері, поэмалары, қытай және өзге де шетел ақындарынан тәржімалаған аударма өлеңдері енген поэзиялық жинағы қазақ жырындағы өз орнын ойып алған болмысы бөлек дүние.

Көркем сөздің бояуына, өрнегіне, ішкі сиқырына және сөз астарында терең ағыстай тұнып ағатын поэтикалық мазмұнға мән беретін арқалы ақын осынау кітабын кемеліне келген тұсында жазыпты. Төрт аяғынан тең тұрған төкпе күйлерді құлағымның құрышы қанғанша тыңдағандай күй кештім. Дүкеннің поэзиясы қазақ әдебиетіне қасиетті қоңыр күйдің сарынын әкелді!

Бұдан бөлек, ақынның көптеген өлеңдері әнге айналып, отыздан астам әні халық жүрегінен орын алды. Қалам ұстағандықтан, тек қана поэзиямен шектелмей, прозалық шығармаларға да мойын бұрып, біраз повесть, әңгімелер де жазды. Прозалық туындылары да ойлы, әсерлі, көркемдігімен жұрт жүрегінен орын алды. Құдайдың бойға берген ерекше дарын қасиеті болып табылатын ақындық қуат әркімге қона бермейді. «Өнер алды – қызыл тіл» деп бағалайтын қазақ халқы үшін шаршы топта сөз бастайтын ақындар әрқашан қадірлі болып қала бермек.

Дүкен Мәсімханұлының таланты мен қадір-қасиетін ерекше айшықтап тұрған бір қыры, ол – қытай ақын-жазушыларының шығармаларын түпнұсқадан аударып жүрген шебер аудармашы. Ол Қытай елінде жүрген сонау студент кезінен бері көркем аударма жасаумен шұғылданған екен. Сөзді қолданудың шеберлігін әбден меңгерген ақын әрі ғалым болғандықтан, оның үстіне әдебиеттану теориясын терең игерген маман болғандықтан, өзге елдің тілінде жазылған шығармаларды тек сөздік қор тұрғысынан ғана түсініп қоймай, ұлттың тұтас болмысы, дүниетанымы тұрғысынан терең пайымдап барып, оны қазақ дүниетанымына сіңетіндей етіп аударма жасайды. Әдетте қытай ақын-жазушыларының сан қатпарлы тарихи оқиғаларға негізделген астары қалың туындыларын аудармақ түгілі жәй түсінудің өзі қиындық тудырады. Ал, оның мағынасын жоғалтпай, туған халқының тіліне аудару үшін, үлкен мектеп, шынайы шеберлік керек екені анық.

Дүкен Мәсімханұлы Қытай руханияты мен ұлттық санасының саңлақтары болып есептелетін Ли Бай, Лу Шүн, Мо Янь бастаған неше ондаған қытай қаламгерлерінің шығармаларын қазақ тілінде шебер сөйлетті. Қытай елі ақындарының өлеңдері қазақ жұртшылығына аса қатты таныс емес. Мәселен, араб-ислам әлемі ақындарының шығармалары мұсылман әлемінің барлығына ортақ, екі қазақтың бірі араб-парсы ақындарының шығармаларын оқиды, тіпті, жатқа айтатындары да бар. Бұның басты себебі, барлығын тоғыстырып тұрған мұсылмандық діни ұстаным. Ал қытайдың тілі ғана емес, діні де басқа, салт-санасы да бөлек ел болғандықтан, қазақ жұртшылығына мүлде тың дүние, бөтен әлем. Сондай сырлы әрі тылсым әлемнің әдеби шығармаларын қазақша сөйлетіп, қазақ жұртшылығына таныстырған Дүкеннің аудармадағы шеберліктері өз алдына айтуға тұрарлық дүние.

Мәселен, Тан династиясы тұсында өмір сүрген қытайдың әйгілі ақыны Ли Боның мына өлеңіне жасалған аудармаға тоқталсақ:

*«Қолыма алып кесе толы шарапты,
Маңдайымды көк аспанға қараттым.
Ай астында көлеңкеме шер төгіп,
Жан жарамды ай нұрына жалаттым.*

*Иштей қойды шарабымды ай бірақ,
Ал көлеңкем жатыр жерде жай құлап.
Ай астында көлеңкеммен қалғаным,*

Жалған достың сарайынан жайлырақ», – деген жолдарда ақынның аймен сырласқан ішкі шері керемет көрініс тапқан. Бұны қазақ тілінде беру шеберлігі – өзі жазған өлеңдей болып шыққан. Қытай ақынының «Ал көлеңкем жатыр жерде жай құлап» деген тіркесі, «Аймен сырласу» монологтары арабтың Имру әл-Қайыс, Антара, Әбу Нуас, Мәжнүн сияқты ақындарында кездесетін өлең өрнектерімен үндестік барын байқайсың.

Отанына оралған күннен бері қытайдың ең танымал қаламгерлерінің поэзиялық және прозалық шығармаларын тәржімалап, қазақ оқырмандарына тұрақты түрде ұсынып келе жатқан Дүкеннің аудармалары да біраз томдарға жүк болары анық. Әлі де тамаша аудармалар күтеміз. Біздің өскелең ұрпақ үшін бұның барлығы қажет. Қазақ тіліндегі зерттеу, мақала, ақпараттардың барлығы біздің әдебиет пен мәдениеттегі бос орындарды толтырады. Қазіргі таңда білемін, оқимын деген адамға өз тіліміздегі дүниелер дайын болуы аса қажет.

Мен осынау мақаламда филология ғылымдарының докторы, профессор, Шығыстану институтының директоры Дүкен Мәсімханұлының жақында ғана қолыма тиген, 2022 жылы «Әдебиет» баспасынан жарық көрген сүбелі еңбегі «Ұлт пен рух» деп аталатын кітабына қысқаша тоқталғым келеді.

Еңбек ғылыми зерттеулер мен әдеби зерттеулерден тұрады. Әрі ғалым-зерттеуші, әрі арқалы, арынды ақын, жүйрік, қаламы төселген талантты аудармашы ретінде бүгінгі қазақ тарихына, қазақ руханиятына, қазақ әдебиетіне, осынау мәңгілік мұраларымызды дүниеге әкелген, жасаған тарихи тұлғаларымызға қатысты кең қамтып жазып, ой елегінен өткізген автордың әрбір мақаласының құндылығы өте жоғары.

Бұрын білмеген, оқымаған қаншама рухани құндылықтарымыз алдымнан шықты.

Дүкеннің жаңа кітабы оқырманды бірден баурап алады. Таным көкжиегін, ой ауқымын кеңге салған автор-зерттеуші, ақын-қаламгер, ойшыл-оқымысты ретінде әрбір зерттеу нысанасына тыңғылықты дайындалған. Әрбір мақаласының дереккөздері де, ғылыми-танымдық мәліметтері де өте салмақты.

Тілі, жазылу стилі көркем мәтінмен терең қабысып, қатар жарысып, жымдасып, жарасым тапқандықтан тұтас кітап тартымды оқылады. Осынау дүниелердің бір шоғырына тоқталып өтейін.

Ұзақ жылдардан бері өзі жүйелі түрде жинастырып, хатқа түсіріп, зерттеп, әркезде жариялап қойып жүрген мол деректерді, сирек қолжазбаларды, ел ішіндегі көнекөз абыз ақсақалдардың аузынан жазып алған қойын дәптеріндегі ой оралымдарын әр ғасырдағы орын алған тарихи оқиғалармен сабақтастыра отырып қағаз бетіне түсірген автордың қайырлы еңбегін бөліп айтар едім.

Бірінші бөлімдегі тарихи тұлғалар **Қабылиса ақын (Қабан жырау)**, батыр, күйші **Қожеке Назарұлы**, жаужүрек **Оспан батыр**, есімі күллі елге тараған **Нақысбек шешен**, саз саңлағы, дарынды сазгер-әнші **Садықожа Мошанұлы**, **Қалибек хакім Райымбекұлы**, еліне қорған болған **Жарты баба**, атағы алысқа кеткен **Мұрын ана (Ақбүбі)**, барлығының өмір-тағдырын, шығармашылығын бұлтартпас тарихи деректермен баяндау арқылы Дүкен Мәсімханұлы олардың шынайы бейнесін сомдап шығады.

Өзіне дейінгі жарық көрген ғылыми, әдеби-танымдық жарияланымдардың барлығына сілтеме жасап отырады. Шығыс Түркістанның саң қилы, терең қатпарлы тарихы да, оның қазақ тағдырына әсер-ықпалы қатар сөз болған тұстарда бұрын айтылмаған мол, тың ақпараттардың көзі ашылады.

Екінші бөлімдегі ақиық ақын **Мұқағали Мақатаевқа**, жазушы, кинодраматург **Бұқара Тышқанбаевқа**, жазушы **Жолдасбай Тұрлыбайұлы** және оның «**Райымбек батыр**» дилогиясына, суреткер қаламгер **Мұхтар Мағауинге**, тарихшы **Хасан Оралтайға**, оның «**Елім-айлап өткен өмір**» туындысына, фольклортанушы ғалым **Сейіт Қасқабасовқа**, шығыстанушы ғалым **Әбсаттар Дербісәліге**, саңлақ сыншы **Сағат Әшімбаевқа** арналған көлемді мақалаларында тағылым алаларлық терең ой-толғамдарын құнарлы тілмен, лирикалық шегіністер арқылы оқырманына ұтымды жеткізеді. Олардың өмірдеректеріндегі, шығармашылығындағы елеусіз жатқан, айтылмай келген беттерді қайта тірілтеді.

Кітапта тарихи тұлғалардың шығармашылығы жан-жақты, талдау арнасында, яғни **Әсет Найманбайұлының**, **Ақыт Үлімжіұлының**, **Көдек Маралбайұлының**, **Жүсіпбек қожа Шайхысламұлының**, сондай-ақ **Төлеубай**, **Күдері**, **Әріпжан** сынды ақын-жазушылардың туындылары мен өмір сүрген кезеңі де тарихи тұрғыдан сөз болады.

Бұл қатарға кейіннен қосылған **Таңжарық Жолдыұлы**, **Қажығұмар Шабданұлы**, **Нұртаза Шалғынбайұлы**, **Асқар Татанайұлы**, **Нығмет Мыңжани** сияқты азаттық үшін күрескен

қаламгерлердің де қаламынан шыққан танымал еңбектері де қазіргі күннің биігінен бағаланған.

Мол тарихи деректерге, нақты өмірлік мәліметтерге табан тіреген әдеби зерттеудің рухани, танымдық, көркемдік маңыздылығын атап өтуіміз керек. Осы кітапқа енген ірі-ірі тұлғалардың, қазақ тарихында із қалдырған ержүрек, күрескер қаламгерлердің әрқайсысына бір-бір монография арнасақ та артық етпейді.

Осынау құнарлы, сирек талдауларға құрылған мақалалардың ішінен екі дүниесіне ерекше назар аударғым келеді. Бірі – «Жыр жазды Мұқағали адам деп кіл...» деп аталатын мақала, екіншісі – «Сарабдал сынның сардары» атты саңлақ сыншы Сағат Әшімбаевтың шығармашылығына арналған толғауы.

Бірі қазақтың қара өлеңін ғасыр биігіне көтерген айбоз ақын болса, екіншісі сөз өнерін, сөз сынын әлемдік кеңістікке, жаңа, тың өрістерге көтеріп алып шыққан айбынды сыншы. Лирикалық шегіністерге, қымбат, құнарлы өмір деректеріне табан тіреген талдау мақалалар оқырман іздеп жүрген, сағынып жүрген қос саңлақтың шығармашылық лабораториясынан сыр шертеді.

«Мұқағали Мақатаев есімі – ұлт әдебиетінің тамырында тулап жатқан ізгілік пен ізеттің, іңкәрлік пен ынтықтықтың, сағыныш пен сарғаюдың, шаттық пен қуаныштың, сырлы жүрек пен сиқыр сезімнің арзу қаны іспетті» - деп бастайды автор кіріспе сөзін. Ары қарай оқырманды Мұқағалидың мұхиттай терең, саф алтындай таза, мөлдір бұлақтай тұма тұнық поэзиясына жетектеп алып келеді. Мұқағали туралы соңғы жиырма жылда қаншама зерттеу, талдау, саралау мақалалар, кітаптар жазылды. Дүкен олардың бірде біреуін қайталамайды. Ескі сүрлеуді шиырламайды. Тыңнан жол іздейді. Мақатаев поэзиясындағы адам концепциясы деген тақырыпты бөліп алып, осынау арнадағы ой-талғамдарын тыңнан, тосыннан ұсынады. «М.Мақатаев поэзиясы адам баласының, соның ішінде, қазақ жанының ұңғыл-шұңғылын зерттеді» - деп түйіндейді.

Сағат Әшімбаевқа келген тұста тыңнан түрен салады. Әсіресе, аса білімдар, терең, оқымысты, биік кәсіби деңгейдегі әдебиет сыншысының ұлттық құндылықтарымызды, елдік мәселелерді таңдап, талдап, таразылаудағы тапқырлығы мен талант қуатын, кең құлашты, сыншылық ауқымы мен ой көкжиегін талдайтын беттерінде қайталанбас қалам қайраткері, әдебиет сынында өз мектебін қалыптастырып кеткен Сағаттай сыншының биік тұлғасымен қайта қауышамыз.

Көрнекті шығыстанушы ғалым, өзінің ұстазы академик Әбсаттар Дербісәлі еңбектеріне арналған мақала да жан жылуымен, жүрек іңкәрімен жазылған екен.

Түйіндей айтқанда, көрнекті шығыстанушы ғалым, зерделі әдебиет зерттеушісі, ардакүрең, айтулы ақын, қабырғалы қаламгер-публицист, профессор Дүкен Мәсіханұлының аталған еңбегі 2022 жылдың олжасы болды десем қателеспеймін. Қазақ әдебиеттануындағы биік белес дегім келеді.

Ұлттық құндылықтарға терең тамыр жіберген ғұлама ғалым, қытайтану сияқты өте қиын, күрделі салада аса құнды және құнарлы еңбектерді дүниеге әкелген, сол арқылы Қазақстандағы шығыстану ғылымын жаңа өрістерге алып шыққан дарынды әдебиеттанушының қаламынан шыққан кітаптар жалғыз зерттеулермен ғана шектелмейді.

Дүкен Мәсімханұлының аудармашылық, ақындық, ғылыми-зерттеу, ұстаздық бағыттағы еңбектерінен бөлек, оның ұйымдастырушылық, басшылық бағыттағы жұмыстарының өзі бір төбе. Николай Некрасовтың «Ақын болу шарт емес, азамат болу – міндетің!» дейтін тәмсілі бәрімізге аян. Демек, ақындық пен ғалымдық аса құнды қасиет болғанымен, ер азамат болған соң, өз отаны мен атажұртына пайдасын тигізіп, елінің патриоты ретінде қоғамдық жұмыстарды атқаруы, ол адамдықтың аса биік кісілік дәрежесі. Батыр Бәукең (Момышұлы) «Адам болу – қасиет, азамат болу – міндет, патриот болу – парыз» деген екен. Ендеше, Дүкен осы қасиеттерді елдің, халықтың, ұлттың мүддесі тұрғысынан жүзеге асырып келеді.

Дүкен Мәсімханұлының жеткен жетістіктері мен жан-жақты жұмыстары мемлекет тарапынан жоғары бағаланып, көптеген наградаларға ие болды. Ұстаздық ерен еңбегі үшін

Б.Алтынсарин төсбелгісіне, «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мәртебелі атағына ие болды. Қытайтану мәселелері бойынша халықаралық аренадағы еңбектеріне орай Шанхай ынтымақтастық ұйымының «Жібек жолы: гуманитарлық ынтымақтастық сыйлығымен» (алтын медаль) марапатталды. Көп жылғы ұстаздық, ғылыми-зерттеу, ұйымдастырушылық-басшылық қызметтеріндегі маңдай тері, қажырлы еңбегі ақталып, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» мемлекеттік құрметті атағына ие болды. Өткен жылы Республика күні қарсаңында, Президент жарлығымен «Парасат» орденінің иегері атанды.

Дүкен Мәсімханұлының шығыстанудағы жан-жақты еңбектерін бағамдап отырып, оны шын мәніндегі жаңашыл және өнікті шығыстанушы деп бағалауға әбден болады. Шығыстанушы мамандығы өзге мамандықтардан өзгешелігі – шығыстанушы белгілі бір Шығыс елінің тілін білу ғана емес, бүкіл Шығыс әлемінің тілі, діні, әдебиеті, мәдениеті, әлеуметтік әлеуеті, экономикасы, технологиясы және басқа да салаларын тұтастай танып білуді қажет ететін көп қырлы мамандық. Дүкен Мәсімханұлы тек қана Қытай Халық Республикасы емес, бүкіл Тынық мұхиты және Тая Шығыс, Орта Азия аймағы елдерінің саяси-экономикасын, тарихы мен мәдениетін терең білетін маман. Себебі, Оңтүстік Азия, Тынық мұхиты аймағы елдерінің барлығына Қытайдың тілінің де, саясатының да ықпалы өте зор екені айдан анық. Бір жарым миллиардтық алыптың қасында тұрған Қазақстанның айдаһардың аузына жұтылмаудың сан қырлы жолдарын іздеу – Дүкен Мәсімханұлы сияқты нағыз ұлтжанды, отаншыл, шынайы шығыстанушылардың мойнындағы аса мәртебелі міндет, елінің алдындағы азаматтық парыз.

Мейлі ол кім болса да, ұлтымыздың игілігі үшін жасап жатқан еңбектерге, тың ізденістерге, әрбір жарық көрген жаңа көркем шығармалар мен ғылыми зерттеулерге дер кезінде тілектестік білдіріп отыру менің әдетіме айналған. Сол үшін де мен Дүкен інімнің табыстары мен жетістіктерінің барлығына ылғи да қуана қол соғып жүремін.

Ал бүгін күні атан түйе тарта алмас қыруар шығармашылық жетістіктер мен жауапты жұмыстардың жүгін қайыспай арқалап, алпысқа аяқ басқан әйгілі ақын, ғажайып ғалым, ізетті іні, отбасының тірегі, асқар тау әке, ардақты ата атанып отырған Дүкен Мәсімханұлына зор денсаулық, шығармашылық жетістіктер мен ғылыми тың жаңалықтар, толағай табыстар мен мол ырзық, бақ-береке тілеймін! Әлі де алатын асу, шығатын шыңдары көп болсын! Тәуелсіз еліміздің ертеңі үшін ерен еңбектер атқарып, Алаш жұртының абыройын арттыра беруіне ағалық жүреппен шын тілектестігімді білдіремін.

В статье широко раскрывается личность Дукена Масимханулы в качестве известного ученого, великого начтавника, талантливого поэта и компетентного руководителя. Наряду с этим, он представлен как исследователь казахской поэзии в Китае, ознакомивший Казахстан с историческими личностями Синьцзяня, его поиски и труд, вложенные для распространения их, как мастер перевода с оригинала сочинений китайских поэтов и писателей.

In this article, it is widely emphasized that Duken Massimkhanuly is an outstanding scientist, an outstanding teacher, a talented poet, a qualified leader. At the same time, during the study of Kazakh poetry in China and the propaganda of historical figures of Xinjiang to the Kazakh country, studies and merits were comprehensively analyzed, and it was also shown that he is a skilled translator from the original of the work of Chinese poets-writers.

(Мақала сосы жинақ үшін арнайы жазылған)

ҚЫТАЙ ӘЛЕМІНЕН ШЫҒЫС ӘЛЕМІНЕ
-Дүкен Мәсімханұлының ғылыми ізденістері жөнінде

Мұқаметханұлы Н.
*тарих ылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
жанындағы «Қазіргі заманғы Қытайды
зерттеу орталығының» директоры
(Алматы қ., Қазақстан)*

Биыл (2023 ж.) филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі қытайтанушы ғалым, ұлағатты ұстаз, ақын, аудармашы, патриот қоғам қайраткері Дүкен Мәсімханұлының асқаралы алпыс жасқа толуына орай, оның көркем де ғылыми шығармаларын, аудармаларын, өлеңдерін жан-жақты зерделеген мақалалар едәуір жарияланды. Онда ғалымның тегі, отбасы, оқу және өмір жолдары, шығармашылығы, қол жеткізген жетістіктері, елге сіңірген еңбектері сала-сала бойынша біршама сараланып, жоғары бағалар берілді. Солай болуға да тиісті, өйткені айтылған бағалы сөздер – Дүкеннің шынайы еңбектеріне негізделген ғылыми сипаттамалар.

Жалпы, Дүкен Мәсімханұлы қалам тартқан салаларына көз жіберіп қарайтын болсақ, оның зерттеу көкжиегінің үздіксіз кеңейіп отырған динамикасын аңғарамыз. Ол қазіргі таңда адам баласы ғалым болып қалыптасудағы заңды басқыштарды басып өтіп, кемелдену кезеңіне жетіп отыр. Сондай-ақ оның білім аясы, зерттеу нысаны ол атқарған қызметтеріне байланысты үздіксіз кеңейіп келеді.

Дүкен Мәсімханұлы өзінің отандық қытайтану ғылымын дамыту бағытындағы жұмыстарын төрт сала бойынша жүйелі жүргізіп келеді. Біріншісі, елге оралған отыз жылдан бері табан аудармай шәкірт тәрбиелеп, ұлағатты ұстаз ретінде қытай тілі мен әдебиетіне, мәдениетіне қатысты сабақ беріп, ондаған оқулықтар мен оқу құралдырын жарыққа шығарды. Нәтижесінде шәкірттерінің көбі қазір еліміздің дипломатиялық корпусында мәмілегер, шетелдерде елші, т.б. лауазымды қызметтер атқарып жүр. Екіншісі, ғылыми зерттеулері. Ежелден қатар жасап келе жатқан көршіміз ҚХР-дың әлемдік геосаясатта алатын орны ерекше. Сондықтан, бұл елдің ішкі-сыртқы саясаты мен экономикасын зерттеп отыру да іргесінде отырған көрші ел ретінде өте маңызды. Д.Мәсімханұлы осы бағытта Қытай елін терең зерттеп, зерделеп жүрген қытайтанушылардың бірі. Ғылыми зерттеулерінің нәтижесі ретінде қытайтану саласы бойынша бірнеше монографиясы, жүздеген зерттеу еңбектері жарық көрген. Үшіншісі, көркем аударма саласы. Д.Мәсімханұлының қытай әдебиетінен көркем аударма жасаудағы басты мақсаты - хань ұлтының менталитетін, мінезін, мәдениеті мен дүниетанымындағы бізге керек әрі тың ақпаратты қытайлардың өздерінің аузымен айтқызу, әдебиетімен жеткізу деп тұжырымдауға болады. Өрі ол мақсатына жетті деп айтуға да толық негіз бар. Ол Қытайдың классик жазушылары Лу Шүннің («Повесть және әңгімелер»), Ба Цзиннің («Әулет», роман), Мао Дуннің («Түн», роман) көлемді шығармаларымен қоса, әр жылдары Коңфуцзы, Ли Бай, Ду Фу, Ба Цзинь, Лао Шэ, Ай Цин, Юй Гуанчжун, Ваң Мэн, Мо Янь, Те Ниң...секілді қытайдың көрнекті қаламгерлерінің шығармаларын тәржімалап, қазақ оқырмандарына ұсынып келеді. Бұл өте үлкен қажыр мен қайратты ғана емес, қомақты уақытты да талап ететін еңбек. Төртіншіден, қытайтану бағыты бойынша ғылыми-зерттеу, білім беру істерін ұйымдастыру және басқару саласы. Д. Мәсімханұлы отыз жылдан аса уақыт Қазақстанның беделді жоғары оқу орындарында шығыстану және қытай тілі кафедраларын басқарып, болашақ мамандарды дайындау ісіне де үлкен үлес қосып келеді. Ал, 2020 жылдан бері Қазақстанның шығыстану саласындағы ірі ғылыми-зерттеу орталығы болып табылатын Р.Б.Сүлейменов атындағы шығыстану институтын абыроймен табысты басқарып отыр.

Құдай қосқан көршіміз қытайлармен бейбіт өмір сүру үшін оларды жақсы білуіміз керек. Д.Мәсімханұлының Қытай елімен қарым-қатынаста берік ұстанатын өзінің ғылыми

концепциясы бар. Ол туралы ғалым өзінің ғылыми еңбектері мен сұхбаттарында жиі жазып та, айтып та жүр. Еліміздің Тәуелсіздігі мәңгі баянды болуы үшін бізге ҚХР-мен қарым-қатынаста сергек, өте ұтымды саясат ұстануға тура келеді. Яғни Қытай елімен қарым-қатынаста біздің еліміз достық, сенімді әріптестік, тату-көршілік байланыстар негізінде бейбіт, қатар тұру принциптеріне табанды болуы керек. Ол үшін қытайдың тілін, тарихын, психологиясын, мәдениетін, әдебиетін, ішкі-сыртқы саясатын зерттеу жұмыстарын жүйелі жүргізіп отыру керек. Бұл бір. Екіншіден, «ойбай, мына елдің адамы, анау елдің әскері мықты...» деген сияқты утопиялық көзқарас емес, нақтылы ғылыми тұжырымдарға, халықаралық нормаларға иек сүйеу керектігі екібастан белгілі дейді ғалым. Қысқасы Д.Мәсімханұлы өзінің сараптамалық еңбектерінде болсын, БАҚ өкілдеріне берген сұхбаттарында болсын, қытайдың елімізге құйып жатқан инвестициясын тиімді пайдалану үшін, еліміздің билік бұтақтарындағы басшылар таза, ашық, әділ жұмыс істеуі, құқық қорғау саласы заң-нормаларын қатаң сақтауы, ел тұрғындары отаншылдық рух туын жаппай биік ұстауы керек, сонда ғана Қытайдан келетін аса үлкен қауіп бола қоймайтынын ылғи да алға тартып отырады.

Д.Мәсімханұлы алғаш жоғары оқу орынанда алған базалық білімі бойынша филолог маман ретінде 1987-1993 жылдары ҚХР-дың Үрімші қаласындағы Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясының әдебиет институтында ғылыми қызметкер ретінде қазақ және қытай әдебиеттерін зерттеумен айналысты. 1993 жылы ол әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің арнайы шақыруымен елге келіп, аталмыш университеттің Шығыстану факультеті Қиыр Шығыс елдері кафедрасында қытай тілі мамандығының оқытушысы және кафедра меңгерушісі (1999-2002) қызметтерін атқарды. 2002 жылы Астана қаласындағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіне қызмет ауыстырып, 2003-2019 жылдары аталған оқу орнының шығыстану және қытай филологиясы кафедраларының меңгерушісі қызметін атқарды.

Осы бір мезгілді, яғни 1987 жылдан 2018 жылға дейінгі 20 жылды – Дүкен Мәсімханұлының ғылыми, педагогикалық және ұйымдастыру қызметінің бірінші кезеңі деп қарауға болады. Әрине, бұл кезеңді екі этапқа бөлуге де болады, 1987-1993 жылдары Қытайдағы ғылыми қызыметі және 1993 жылы Отанға оралғаннан 2018 жылға дейінгі қызыметі деген екі кезеңге жіктеп, жеке-жеке қарастыруға да келеді. Осы жиырма жылдың алғашқы бес жылында Д.Мәсімханұлы Шыңжаң Қоғамдық ғылымдар академиясында ғылыми-зерттеуші маман ретінде қалыптасты. Сондықтан ол толыққанды маман ретінде атамекенге оралды. Ал Отандағы бостандық пен ғылыми орта оның талантын аша түсті, ой-санасын өсірді, қаламын ұштады, шығармасын молайтты, ұлағаты ұстаз әрі ғибаратты ғалым ретінде танылуға мүмкіндік жасады. Бұл сөзімізді ол жариялаған мына еңбектерімен дәлелдейміз:

«Жыр Жебе» (Монография. – Алматы, 2000), «Сарап» (ғылыми мақалалар жинағы. – Астана, 2001), «Қытай филологиясына кіріспе» (Оқу құралы. – Астана, 2004), «Сөз – желкен» (Монография – Алматы, 2005), «Лу Шүн әлемі» (Көмекші оқу құралы. – Астана, 2007), «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» (Монография. – Алматы, 2014.), «Қазақ және қытай әдебиеттері: ұлттық дәстүр мен жаңашылдық» (Монография, 2010), «Лу Шүнтану дәрістері» (Оқу құралы. – Астана 2011), «Еуразиялық өркениет: Ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы» (Ғылыми зерттеулер. – Астана, 2012), «Қытай туралы қырық сөз» (Ғылыми-танымдық мақалалар. – Астана 2014), «Қытай әдебиетінен таңдамалы үлгілер (бес томдық. Астана, 2017), «Қытайша-қазақша үлкен сөздік» (А.Әбиденқызымен. – Алматы, 2017) сияқты жалпы 20 кітап пен жүрздеген ғылыми-танымдық мақалалары оқырманға жол тартқан.

Бұл еңбектердің қамтыған мазмұны Дүкен Мәсімханұлының қытайтанушы-синолог ғалым ретінде қытай тілі, әдебиеті және мәдениетін, қытай мәдениеті мен түркі мәдениеті ықпалдастығын, қытай және қазақтың ең көрнекті классикалық жазушыларының шығармаларын салыстырып зерттегенін, жаңашылдығы мол сүбелі дүниелер екенін көрсетеді.

2018 жылы Дүкен Мәсімханұлы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қытайтану институтының директоры қызметіне тағайындалды. Бұл қызмет оны саясаттанушы, халықаралық қатынастартанушы ғалым ретінде қытайтану ғылымына терең бойлауын талап етті. Сонымен ол тіпті де кең масштабта қытайды зерттеуге ден қойды. Сөйтіп ол синологиядан (sinology) қытайоведениеге (China Studies) ойысты.

Д.Мәсімханұлы елімізде қытайтану ғылымының жаңадан қалыптасып келе жатқан жағдайын ескеріп, аталмыш ғылым жөнінде ағартушылық сипаттағы сұхбаттар мен мақаларды көбірек жариялауға көңіл бөлді. Ол қытайтану ғылымын «қытайдың тілі мен әдебиетін, мәдениеті мен өнерін, діні мен философиясын, географиясы мен демографиясын, салт-дәстүрі мен саяси-әлеуметтік мәселелерін зерттейтін, сонымен бірге ҚХР-ның ішкі-сыртқы саясатына, экономикалық-әлеуметтік салаларына қатысты барлық мәселелерді ғылыми, жан-жақты қарастыратын пәндер жүйесі» деп түсіндіреді. Сондай-ақ бұл ғылым алғаш Батыс елдерінде синология ретінде қалыптасуы мен даму үдерісін баяндап, қазіргі таңда Қазақстан үшін қытайтану ғылымының өзектілігі, мақсаты мен міндеттерін анықтап көрсетеді. «Қытай – адамзаттың ежелгі мәдениет ошағының бірі. Сондықтан адамзаттың бағзылық мәдениетіне, этнографиясына, тыныс-тіршілігіне ден қойып, оны ғылыми зерделеу үшін де қытайтану ғылымының жетістіктеріне иек артуға тура келеді. Сондай-ақ бұл ел – біздің ежелден бергі іргелес жатқан көршіміз. Соған байланысты ежелгі тарихымызға қатысты ең байырғы, біршама жүйелі де мол, әрі біршама құнды деректер Қытай мұрағаттарында сақталған. Сол деректерді алу үшін де, екшеу үшін де қытайтану ғылымын тереңдетудің маңызы ерекше. Сонымен бірге бүгінгі Қытай, ол – әлемдегі екінші экономикаға айналып, жаһандық геосаясатта көш бастап тұрған ел. Тағы бір жағынан, әлемдік қауымдастықта өз орны бар, Азия құрлығындағы алып держава. Жер бетіндегі тірі адамның 4/1-не жуығы осы елдің тұрғыны. Оның үстіне арамызды 1750 шақырымдық ортақ шекара бөліп тұр. Әрі ол елде екі миллионға жуық қандасымыз өмір сүреді. Міне, осы айтылғанның бәрі біздің еліміздегі қытайтану ғылымына күрделі міндеттер жүктейтіні айтпаса да түсінікті», - дейді ғалым.

Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастарда халық көп назар аударып отырған, тіпті алаңдап отырған мәселелерді де ғылыми тұрғыдан түсіндіреді. Солардың бірі – еліміздің Қытайдан тартқан инвестициясы мен алған несиесінің көлемі мәселесі. Бұл туралы ол: «Қытай - жалпы әлемдегі ең ірі инвесторларының бірі, Қазақстандағы Қытай инвестициясы жайлы зерттеу нәтижелері мынадай: 2005–2017 жылдар аралығында Қазақстанға шетелдерден 330 миллиард АҚШ доллары инвестиция ретінде келген. 12 жылда энегетика саласына қытайлықтар 22,78 миллиард АҚШ доллар, химия өнеркәсібіне 3,68 миллиард АҚШ доллар, металлды өндіру мен өңдеуге – 2,33 миллиард АҚШ доллар, құрылысқа 350 миллион АҚШ доллар, көлік саласына – 150 миллион АҚШ доллар, қаржы секторына 110 миллион АҚШ доллар инвестиция салды.

AidData-ның есептеуінше, Қазақстанның Қытайға «жасырын» қарызы ішкі жалпы өнімнің 16 пайызына жеткен. Қазақстанның Қытайға ресми қарызы ішкі жалпы өнімнің 2 пайызына ғана тең деген дерек келтіреді. Қазақстан ұлттық банкінің дерегінше, 2021 жылғы 1 сәуірдегі мәлімет бойынша, Қазақстанның Қытайға жалпы қарызы 9,7 миллиард АҚШ долларына тең, оның 1,3 миллиард долларына ғана мемлекет кепілдік берген. Осы деректерге сенсек, еліміздің Қытайға ресми қарызы 10-15 миллиард АҚШ доллары шамасында қарыз. Бір қуанарлық жағдай, билікке Қасым-Жомарт Тоқаев келгелі бері Қытайдан қаржылай қарыз алуға белсенділік танытып отырған жоқ. Қасым-Жомарт Кемелұлы өзі де қытайтанушы-ғалым болғандықтан, ендігі жерде бұл елмен қарым-қатынаста бұрынғыдай бей-берекет қадамдар жасалмайды деп толық сеніммен айтуға болады».

ҚХР-дың Тайваньмен қатынасы – ҚХР-АҚШ қатынасы және ҚХР мен Азия-Тынық мұхит аймағы қатынасына саятын күрделі мәселе. Бұл жөнінде Д. Мәсімханұлы өзінің көзқарасын ашық білдіреді.

«2013 жылы Си-дің билікке келуімен ресми Пекиннің Оңтүстік Қытай теңізіне, әсіресе, Тайваньға бағытталған әскери әрекеттерін күшейтуі – Тайвань билігінің Пекиннен

қауіптенуіне түрткі болды. Сондай-ақ Қытайдың экономикалық өрлеуі және оның аймақтық, әлемдік ықпалының күшеюі, соңғы жылдардағы АҚШ-ҚХР арасындағы қайшылықтың ушығуы, әсіресе, Үнді-Тынық мұхиты аймағындағы ықпалды орынға таласуы жағдайды күрделендіріп жіберді.

Ал ресми Пекин Тайваньмен бірігу – елдің ең маңызды геосаяси және геостратегиялық мақсаты екендігін тынбай қайталаумен келеді. Өйткені олар соңғы жылдары «Қытай арманы» ұраны мен «Белдеу және жол» жобасы бойынша белсенді сыртқы саясат жүргізуге өтті. Сондай-ақ Тайваньға саяси және әскери қысымын күшейтіп, Тайбэйды «бейбіт бірігу» талабын қабылдауға қысым жасауда. Бірақ бүгінгі жағдайдан қарағанда Тайваньның Қытайға «бейбіт жолмен қосылуының» ауылы алыс екені байқалады. Біздің ойымызша, ҚКП ҚХР билігінен кетіп, ресми Пекин шын мағынасындағы демократиялық жолға түскеннен кейін ғана, «қосылу» деген мәселелер күн тәртібіне шығуы ықтимал», - деген батыл болжам жасайды.

ҚКП-ның соңғы жылдары Шыңжаңда жүргізіп отырған саясаты жөнінде ресми тұлғалар ашық пікір білдіруден жалтарады. Ал Д.Мәсімханұлы өз көзқарасын айтудан тартынбайды. Ол бір жолы журналист қойған: «Қытайдағы мұсылман халықтар қазіргі таңда Қытай билігі тарапынан қысым көріп отырғанын білеміз. Жалпы осы мәселені шешудің жолдары бар ма?», - деген сұрағана: «соңғы 4-5 жылдың беделінде Қытай билігінің «үш түрлі күшпен күрес» (сепаратизм, діни экстремизм, терроризм) деген ұранмен Шыңжаңдағы мұсылмандар мен түркі халықтарына жүргізген саясатының «геноцид» деңгейіне жеткенін әлем елдері жаппай айыптады. Ондағы қазақтардың біздің қандас бауырларымыз екенін, «ойда сиырдың мүйізін ұрсаң, тауда бұғының мүйізі сырқырайтынын» олар білсе керек-ті. Қазақ-Қытай елдері тату көрші, сенімді әріптес-дос елдер екенін ресми Пекин білмей қалды дегенге кім сенеді?!», - деген жауабының мәні тереңде.

Қазақстанда «қытай үрейі» сейілген емес. Бұл мәселеге келетін болсақ дайды - Д.Мәсімханұлы «оны бір ауыз сөзбен жеткізу қиын. Себебі бұл құбылыстың әлем елдерінде де, біздің елде де пайда болып, қалыптасуының өзіндік тарихи себеп-салдары бар. «Қытай үрейі» деген ғылымда «синофобия» деп аталады.

Біз «қытайдың жан саны көп екен, тотемдері аждаһа екен» деп басқа бір жаққа көшіп кете алмаймыз. Енді қайтпек керек, Жапония, Корея, Үндістан секілді елдердің тәжірибесінен үйреніп, заңдарымызды кемелдендіріп, азаматтарымыздың отаншылдық сана-сезімін көтеріп, Қытай елімен бейбіт-қатар тұрып, тату көрші болып өмір сүру жолын қалыптастырумыз керек. Сондай-ақ «қытай үрейінен» арылудың ең бір төте соқпағы Қытайды мемлекет ретінде де, ұлт ретінде де жан-жақты зерттеуіміз, бес саусағымыздай білуіміз қажет», - деп санайды. Дұрыс-ақ! Көршілерімізді ғылыми түрде тани білгенде ғана олардың пайдасы мен залалын бағамдай аламыз, залалынан сақтанып, пайдасына ортақтасамыз. Сонда ғана халықтар арасында нағыз түсіністік, өзара құрмет пайда болады, үрей бұлты өздігінен сейіледі.

Дүкен Мәсімханұлы «Қытайдан бізге келер қауіп бар ма?» деген сұраққа, «менің жауабым: Күрес, ол – өмір заңы! Тәуелсіздікке жету жолындағы күрестен гөрі, тәуелсіздікті ұстап тұру мың есе, миллион есе қиын. Біз Қытаймен қарым-қатынасымызды заңмен жүргізсек, онда бұл елден келер қауіп жоқ, керісінше, бізге пайдалы. Өйткені Қытай біздің іргемізде тұрған алып базар» деген уәж айтады. Өйткені адамзат қоғамында экономикалық мүдделік қашан да елмен елді, халықпен халықты байланыстыратын басты фактор.

Дүкен Мәсімханұлы «Қытайды ұлт ретінде де, мемлекет ретінде де жан-жақты зерттеу керек» деп санайды. Бұл өте дұрыс ұстаным. Өйткені қытайды ұлт ретінде олардың қоғамдық тарихи даму үдерісін, рухани иірімін, философиялық дүниетанымын, дәстүрлі трактаттарын, ұлттық менталитін, ойлау формасы мен құндылық талғамдарын білмейінше, қазіргі қытайдың мелекеттік құрылым жүйесін, билік жүргізіу механизмін, тіпті ішкі-сыртқы саясатын, дипломатиялық стратегиясын жете түсіне алмайсыз. Міне осы тұрғыдан айтқан Д. Мәсімханұлының «Қазір де біздің Қытайды білеміз деуіміз тым үстірт» деген пікірі, ащы да болса шындық. Ол бұлай болуының тарихи саяси себептерін де түсіндіреді. «Қазақ

топырағындағы «қытайтану» деп аталатын ғылымның алғашқы мұзжарғышы» - дейді Дукен, «ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов десек қателеспейміз. Оның сонау 1856 жылғы Қытай сапарынан жазған «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» деп аталатын саяхат күнделігі қазақ топырағындағы қытайтану ғылымының алғашқы ғылыми үлгісі деп айтуымызға әбден болады. Алайда уақыт көші жылжып ХХ ғасырға келгенде Қазақ даласы еуразиялық алып империяның құрамына еніп кетті де, қытайтану былай тұрсын, қазақ халқының өзі жоғалып кетуге шақ қалды.

Кеңестік қызыл империя қазақ халқы үшін қасірет ошағындай болғанымен, ғылым, білім, әдебиет пен мәдениет саласында әлемдік өркениет көшіне қосылуымыз осы кезең еншісінде. Аталмыш «қытайтану» ғылымы бойынша қазақ баласының мамандық ала бастауы да сол КСРО дәуірінде болды. Атап айтқанда, тарих ғылымының докторлары, профессорлар К.Ш.Хафизова, Н.Ә.Алдабек, мемлекет және қоғам қайраткерлері Қ.К.Тоқаев, М.М.Әуезов сынды азаматтар сол кеңестік қытайтану мектебінің түлектері», екенін атап көрсетіп, Қазақстанда «қытайтану» ғылымының іргетасы тәуелсіздік қарсаңында қаланып, тәуелсіздік кезеңінде дамып келе жатқанын, қазақстандық мектептен шыққан қытайтанушы жас мамандардың жеміс бере бастағанын айта келіп, аталмыш ғылымды дамыту үшін мемлекеттік қолдаудың ауадай қажет екенін де ескертеді.

Д.Мәсімханұлының жоғарыдағы пайымдарынан оның ғалымдық қасиеттерді бойына сіңірген, Қытайды жақсы білетін ғалым екенін анық байқаймыз. Сондықтан болар, ҚР БҒМ Ғылым комитеті 2020 жылы оны Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас диеторы қызметіне тағайындады. Бұл қызмет оның жалпы шығыстану ғылымына ішкерлей енуіне мұрындық болды. Сонымен ол қытай айдынан шығыс айдына қарай ескек тартты.

Дүкен Мәсімханұлы шығыстанудың іргелі ілімінен қазіргі трансформациясына ден қойды. «Шығыстану ғылымы» - дейді ғалым, «түптеп келгенде, Шығыс елдерін зерттеудің негізінде пайда болған ғылым. Бірақ оның артқы көрінісінде әртүрлі себептер мен мақсат-мүдделердің жатқандығы, яғни аталған ғылымның өмірге келуіне тарихи саяси, экономикалық мақсаттар мен мүдделердің мұрындық болғаны да, болып отырғаны да жасырын емес. Бұлай деуіміздің себебі, шығыстану, о баста батыстан басталды, ең алғаш батыстың шығысты отарлау саясатының аясында пайда болды. Батыстың шығысқа «экспедициялары» әртүрлі формада, әртүрлі пиғылда жүрді. Алғашқы кезде саяхатшылар, саудагерлер, діни миссионерлер жол тартты. ХVIII–ХІХ ғасырда Шығыс елдері саяси-әскери тұрғыдан ғана емес, ғылыми һәм мәдени тұрғыдан отарланды.

Батыста қалыптасқан ғылыми-зерттеу орталықтары шығысқа қарай біртіндеп ауысты. Ежелгі шығыс мәдениетін негіз етіп зерттеуден бүгінгі күні Шығыс елдерінің барлық тірлігін (саяси, экономика, тіл, дін, тарих, әдебиет, мәдениет, әскери әлеует, ішкі-сыртқы саясат т.б.) зерттеуге бет алды.

Шығыс елдері де өз мүддесі тұрғысынан шығыстану ғылымын пайдалана бастады. Соның ішінде, біздің елімізде де, әсіресе тәуелсіздіктен кейін, қазақстандық мүдде тұрғысынан шығыстағы елдерді стратегиялық тұрғыдан зерттеуге ден қойып келеді. Сөйтіп, отандық шығыстану ғылымының маңызы арта түсті», - деп сипаттайды. Бұдан оның кәсіби маман ретінде дәстүрлі шығыстану ғылымының қазіргі таңда заманауи шығыстануға немесе қолданбалы зерттеуге ойысып бара жатқан ағынын дұрыс байқап отырғанын анық аңғарамыз.

Қазақстандағы шығыстану ғылымын Д.Мәсімханұлы тарихи тұрғыдан салыстырмалы түрде бағамдайды. ХІХ ғасырда алғаш Шоқан Уәлиханов шығыстанумен арнайы айналасты. Бірақ оның ісі жалғаспады, өйткені қазақ халқының өз еркі өзінде болмады. Ал «шығыстану» дейтін ғылыммен пән ретінде қазақ халқы КСРО тұсында танысты. Бірақ кәсіби түрде айналысып кете алған жоқ. Тек тәуелсіздік қарсаңында ғана шығыстану ғылымының қажеттілігін ескерген мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков пен ҚР ҰҒА академигі, көрнекті шығыстанушы ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің ұйымдастыруымен 1989 жылы С.М. Киров атындағы (қазіргі әл-Фараби атындағы) ҚазМУ-дың жанынан Шығыстану факультеті ашылып, шығыстанушы мамандар дайындау ісінің басталғанын пайымдайды.

Ал тәуелсіздік кезеңіндегі еліміздің халықаралық қатынастар саласына кәсіби мамандардың көптеп қажет болуы, әсіресе шығыстанушы мамандарға деген сұраныстың артуы – елімізде ғылыми-зерттеу институтын құрудың қажеттілігін арттырды. Сонымен 1996 жылы қарашада Қазақстан Республикасы Үкіметінің жарлығымен Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты құрылды. Бұл институт еліміздегі Шығыс елдерін зерттеумен айналысатын бірден бір іргелі ғылыми орталық болып саналады.

Д.Мәсімханұлы аталған институтының директоры қызметін атқарған бесінші адам. Ол өзіне дейін институттың дамуына аға буын директорлардың сіңірген еңбектерін, қосқан үлестерін жоғары бағалайды. «1998–2013 жылдар аралығында Шығыстану институтының директоры болған профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әйгілі шығыстанушы-ғалым Меруерт Әбусейітова ханымның басшылығымен атқарылған көптеген игі істер қоғамдық қажеттіліктің үдесінен толықтай шықты. Қытай, Араб, Моңғұл, Түркия, Ресей, Иран елдері мұрағаттарындағы қазақ тарихына қатысты жүздеген том деректер жүйеленіп, аударылып, ғылыми айналымға түсті. Одан кейінде «Рухани жаңғыру», «Архив-2025» стратегиялық бағдарламалардың аясында академик Әбсаттар қажы Дербісәлінің басшылығымен де қыруар жұмыстар атқарылды», - деп санайды. Бұл ғылыми тұрғыдан да, моральдық тұрғыдан да құптауға тұратын дағды. Өйткені ғылым қордалану арқылы дамиды, бұл – заңдылық. Заңдылықпен жұмыс жасау – кемелдікті көрсетеді.

Дүкен Мәсімханұлы аталмыш институтты жеткен биігінен бір саты жоғарлату үшін, бүкіл ақыл-парасатын, күш-жігерін сарқа жұмсап келе жатқанын байқаймыз. Шығысты зерттеуде қандай бағыт-бағдарды негізге аламыз? деген мәселеде, ол заман талабы мен Қазақстанның қажеттілігін назарға алады. «Шығыс елдерінің тарихын, мәдениетін, қазіргі экономикалық-әлеуметтік жағдайын, ұлттық менталитетін, ішкі-сыртқы саясатын зерттеп, соған сай дипломатиялық қарым-қатынас орнату – замана талабы» деп санайды да, «Бір ауыз сөзбен айтқанда, Қазақстан билігінің Шығыс елдерімен екі арада болатын дипломатиялық қарым-қатынасына ғылыми негіз әзірлеп, пайдалы ұсыныстар беру – шығыстану ғылымының басты мақсаты мен міндеті саналады», - дейді. Осыдай ұстаныммен ол Шығыс елдерін зерттеудің стратегиялық сипатын баса назар аударады. «Араб әлемімен қарым-қатынаста татулықты, достықты сақтай отырып, қауіпсіздікке сызат келтіретін шетін мәселелерге аса сақ болуымыз керек» екенін баса дәріштейді.

Д.Мәсімханұлы «Орта Азия елдерін, жалпы бүгінгі түркі әлемін, яғни Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Әзербайжан, Түркия сынды елдерді де зерттеп, білу – Шығыстану институтының басым бағыттарының бірі», - деп анықтайды. Алайда аймақтық сипат алатын бұл мәселеде Шығыс Оңтүстік Азия елдерінен үйренетін де, сабақ алатын тұстарын да атап көрсетеді. «Олар экономикалық дамудың даңғыл жолын тапқан, ғылым-техникалық әлеуеті күн сайын өсіп келе жатқан елдер. Бұл біз үйренетін, тәжірибе алатын тұсы. Екінші жағынан, ол елдердің қытайлану процесі күн санап ауырлап, елдегі саяси-әлеуметтік жағдайлар қиындап барады. Бұл жағы да бізге көбірек сабақ болуға тиіс», - деп санайды. Сонымен бірге «Алдағы уақытта Шығыстану институты Орталық Азия және Шығыс елдерінің тарихы, діні және мәдениетіне қатысты шығыстық және батыстық жазбаша, ауызша материалдарды, артефактілерді айқындау, зерттеу әрі ғылыми айналымға енгізу; Қазақстанның Шығыс елдерімен ынтымақтастығының қазіргі жағдайы және даму келешегін зерттеу» екенін атап өтеді.

Д. Мәсімханұлы басқарып отырған Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының зерттеу бағытының дәстүрлі шығыстану сипатын сақтай отырып, қазіргі заманғы шығыстанудың нысандарын зерттеуге бет алып бара жатқанын байқаймыз, және оны құптаймыз. Өйткені біз сияқты дамушы мемлекеттер үшін айтқанда қолданбалы ғылымды көбірек зерттеген пайдалы. Әрине, қолданбалы ғылым базалық ғылымның дамуы негізінде өркендейді. Дейтұрғанмен елімізге ең қажет болып тұрған, аса өзекті болып отырған проблемаларды шешуге арналған қолданбалы тақырыптарды зерттеген өте маңызды.

Д.Мәсімханұлы қандай да бір мәселеге талдау жасағанда оның мемлекетіміз үшін, ұлтымыз үшін стратегиялық маңызына баса назар аударады. Сондай-ақ, ел тәуелсіздігін

нығайтуды бірінші орынға қояды, ұзақты көздейді. Сондықтан ол еліміздің ұрпақ тәрбиесі мен маман дайындау ісіне де ұзақ болашақтан, стратегиялық биіктіктен зерделейді. «Білім мен тәрбие – адам үшін құстың қос қанаты секілді» дейді ғалым. «Әл-Фараби бабамыз: «тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген сөзді тектен-текке айтпаған»; «Жас ұрпаққа тәрбиені дұрыс берсек, ол ертең елінің адал перзенті, патриоты болып ержетеді. Елім дейтін ер мінезі, адал жүрегі бар ұрпақ ұлтына, еліне, жеріне адал қызмет етпей қоймайды», - дей келіп, қазіргі таңда «маған Еуропаға кету керек» дейтін талантты жастардың көбейіп бара жатқанына алаңдайды. Оның себеп-салдарына да талдау жасайды. Жастарымыздың өз елінде дарынын ашуға, жасапмаздылығын көрсетуге жүйелі механизм жасауды дәріптейді. Ол: «Қару-жарақ, компьютер керек болса, өзге елден сатып алуға болады, сатып алып та жатырмыз. Ал шынайы, толыққанды қазақ тарихын қайдан сатып аламыз?! Қазақ тілінің жетістігін кімнен сатып аламыз?! тіпті Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне қатысты ғылыми концепцияны қайдан сатып аламыз?! Мемлекет тағдыры мен ұлттық қауіпсіздікке қатысты ғылым тек өз елімізде ғана жасалады. Онымен тек отандық ғылымдар ғана айналысады» дей келіп, гуманитарлық ғылымдарды дамытуға мемлекеттің жеткілікті көңіл бөлуін сұрайды. «Ешбір елде, ешқандай ғылым мемлекеттің қолдауынсыз өркендемейтін» аксиоманы алға тартады. Сонымен бірге елімізде қолданылып отырған ғылыми-зерттеу тақырыптарын гранттық жүйемен қаржыландыруда сақталып отырған олқылықтарды да ашып көрсетіп, оларды реттеу жөнінде өз ойларын да ұсынады. Міне, бұлардан Мәсімханұлы Дүкеннің бойынан нағыз ғалымда болатын асыл қасиеттерді аңғарамыз. Нағыз ғалым ізгі ниетті сыншыл болу керек дейді екен данышпандар. Д.Мәсімханұлы бұл қасиеттен де кенде емес екенін көрсетіп келеді.

Дүкен Мәсімханұлының ғылыми қызмет жолынан оның маман ретінде, ғалым ретінде жетілу үдерісін, өрлеу кезеңдерін анық аңғарамыз. Ол алғаш тіл және әдебиет немесе филолог маманнан синолог ғалым болып танылды, одан қытайтанушы ғалым ретінде аты шықты, қытайтанушыдан шығыстанушы ғалым әрі ұйымдастырушы тұлғаға айналған дара жолы сайрап жатыр. Демек, ол қытай әлемінен шығыс әлеміне самғаған саңлақ ғалым деп бағалауға тұратын азамат.

В статье представлен всесторонний анализ по индивидуальной научной концепции Д. Масимханулы в качестве ученого-синолога, придерживаемый в отношении к Китаю, сравнительному исследованию китайского языка, литературы и культуры, интеграции китайской и тюркской культуры, а также, их стратегического значения для стран Востока, нашей страны, нашей нации.

This article will comprehensively analyze the scientist D. Massimkhanuly's own scientific concept, which is firmly held in relations with China, a comparative study of the Chinese language, literature and culture, the integration of Chinese culture and Turkic culture, as well as the strategic importance of the Eastern countries for our state, for our nation as a sinologist.

(Мақала осы жинақ үшін арнайы жазылған)

THE POETICS OF KAZAKH POET DÜKEN MESİMHANULI

Ömer FARUK ATEŞ

*Prof. Dr., Kastamonu University
(Turkey)*

Introduction

Poetry forms the basis of the literary history of Turkic peoples, as prosetype works have become widespread in Turkic world literature since the 19th century. All Central Asian Turks produced written literature based on classical Islamic aesthetics with Chagatai, the common literary language of the period. There is also a rich oral folk literature tradition in Kazakh, which had not yet become a written language until the end of the 19th century. Both classical literature and folk literature are poetry-heavy. With the modernization movements that started after the Russian occupation in the 19th century, Kazakh became a written language, and a written Kazakh literature was formed under the leadership of Abay Kunanbayev. Depending on the occupation and colonial policies, the first poets of modern Kazakh literature aimed to gain social benefit from literature. In the first quarter of the 20th century, Alash poets such as Ahmet Baytursinov and Magcan Cumabayev placed this utilitarian literature on a nationalist ground. The Soviet Union, which dominated the region after 1920, directed socialist Kazakh poetry to a socialist line. However, Kazakh poetry, which is based on a deep-rooted oral tradition despite all ideological pressures, has not completely lost its national elements. A poet like Jambil Jabayev, who continued the traditional folk poetess, continued to reflect the Kazakh national culture between the lines of his poems, even if he had to praise Stalin. With the coming of independence in 1991, Kazakh poets returned to the national themes of the beginning of the century and included themes such as patriotism, independence, and the importance of the mother tongue in their poems. Kazakh poets, who interacted more comfortably with the contemporary world in the 21st century, opened the door to modernist poetry while continuing to feed on tradition. Although different tendencies have emerged in poetry, the tendency to expect social benefits from poetry due to the needs of the young Republic of Kazakhstan continues.

It is not possible to consider the poetics of Düken Mesimhanulı, whose understanding of poetry will be revealed in this study, independently of these developments in the historical process. Düken Mesimhanulı published his first poetry book in 1991 when independence came to Kazakhstan. The influence of oral poetry culture from history, the problems caused by the Soviet destruction, and the possibility of interacting with Western poetry have shaped Mesimhanulı's literary personality. While Mesimhanulı's understanding of poetry has unique qualities depending on the poet's artistic personality, it also bears traces of the general characteristics of Kazakh political and social history reflected in literature. In other words, although Mesimhanulı's poem contains common traces that are reflected in the political and socio-cultural environment of Kazakhstan and also seen in other Kazakh poets, the way they are expressed has been realized with the poet's original style. As a result of synthesizing the poet's individual perception and expression style with Kazakh political and cultural life, Mesimhanulı's poetics was formed.

Düken Mesimhanulı was born on June 20, 1963 in East Turkestan. The poet's birthplace is the Akşi sub-district of Tekes district in the geography known as Xinjiang Region, which is under the occupation of the People's Republic of China today. Düken Mesimhanulı, who has a doctorate in philology, is a scientist who works in the field of Turcology and has the title of professor. Düken's mother, Dameş Turlubaykızı, is a well-known poet of the region and a cultured person who tells stories, epics, tales, and legends of Kazakhs. Being raised by such a mother also plays a role in the poet's contact with culture and literature. Düken Mesimhanulı, who graduated from the high school in his village with honors in 1982, won the Central Nations University in Beijing in the same year. Graduated as a translator and philologist in 1987, the poet worked as a researcher at the ŞUAR Academy of Social Sciences Literature Institute in Ürümçi between 1987-1993. Mesimhanulı, who returned to Kazakhstan in 1993 upon the invitation of the Republic of Kazakhstan, Al-Farabi

Kazakh State University, decided to stay permanently in Kazakhstan and worked as a lecturer at Al-Farabi Kazakh State University, Faculty of Oriental Sciences, Far East Countries Department. He served as the Head of the Department of this department from 1999 to 2002. Düken Mesimhanulı, who defended his doctoral thesis on "National Geenek and Innovation in Kazakh and Chinese Literature (Based on the Works of Muhtar Avezov and Lu Shun)" in 2008, has more than thirty published books. The poet's first poetry book is Jurekke Sayahat, which was published in 1991. He published his poetry books Semser Suvu in 1998, Kökpar in 2003, Altinnin Buvu in 2007, Alkuren Arman in 2008, Öz Aspanım Özümde in 2014, and Sap Sap Könilim in 2020. The poet also knows Turkish and he has some poems written in Turkish.

Düken Mesimhanulı's World of Poetry

In the formation of a poet's understanding of poetry, his view of the world, his view of life, his perception of emotions and his being affected by social events are effective. Later, the poet writes his poems by combining these elements with his imagination and style. For this reason, to understand the poet's poetics, it is necessary to analyze how his feeling and thinking style is reflected in the poem and how he incorporates which themes into the poem.

Contemporary Kazakh critics have made evaluations that draw attention to Düken Mesimhanulı's poetic talent. Satay Sızdıkov says that Mesimhanulı's language is sharp, his emotions are lively, and his imagination is wide. His poetry successfully reflects the inner conflicts of man. Sızdıkov states that Mesimhanulı's longing for East Turkestan, which is on the other side of the border, is dominant in his poetry. Hangeldi Abjanov argues that Mesimhanulı's poems have the power to affect people's mood. When his poems are read, the human soul sometimes overflows like water flowing from a mountain, sometimes feels relieved as if it has been exposed to a slow wind blowing from the mountain, and sometimes turns upside down and reshaped. The source of suffering in Mesimhanulı's poems is not only the poet's regrets in his own life but also the experiences in society. It is possible to see the reflection of society in his poems. Social problems affect the poet's feelings and hurt his heart.

Evaluations made on Mesimhanulı indicate that the emotional aspect of his poetry is dominant, and the sufferings of an intellectual who is worried about the problems of the Kazakh people, especially in the poems in which the feeling of pessimism is dominant. In this study, the world of the poetry of Düken Mesimhanulı will be tried to be revealed from this point of view. It is possible to classify Mesimhanulı's poems as "Nature poems", "National identity and homeland poems", "Poems about Kazakh culture" and "pessimism poems" according to their subjects.

Nature Poems

One of the basic elements of Düken Mesimhanulı's poems is nature. How nature will be reflected in poetry is also related to the nature view of a culture or civilization. For example, the understanding of nature in divan poetry under the influence of Islamic aesthetics is different from the understanding of nature in modern poetry. A similar situation applies to Kazakh literature. Kazakhstan's geographical location, social structure, and poetry tradition have an impact on the shaping of the view of nature. Kazakhstan has a large area and due to its continental climate, it is necessary to fight with nature to survive. The Kazakhs, who live a nomadic lifestyle on the wide plains covered with the steppes, and mostly live on livestock, have always been intertwined with nature. Accordingly, the tradition of oral Kazakh folk poetry has been shaped within the framework of the life view of people trying to survive in nature despite nature. The basis of modern Kazakh poetry is based on this rich oral tradition. Therefore, it is expected that nature and seasons are frequently included in the poems of contemporary Kazakh poets. Nature and seasons have an important place in the poems of Düken Mesimhanulı.

The winter season, with its harsh natural conditions and snow landscapes, has been the subject of poetry in Turkic literatures. Mesimhanulı also puts the winter season in the center of his poem "Қыс/Winter". The poet depicts a cold winter landscape from the very first lines. There is a strong frost and a strong wind. The sky is sick with a cold and is sneezing. The poet likens falling snowflakes to droplets emanating from the mouth of a sneezing person:

*Сары аяз, қара жел, үскірік,
Ақ сүңгі, боз қырау... бәрі бар.
Аспан тұр бозарып, түшкіріп,
Қалбақтап ұшады кәрі қар.*

*Yellow frost, black wind, strong wind,
White spear, gray (grey) rime... It's all there.
The sky breaks and sneezes,
The old snow froze from staying.*

Düken Mesimhanulı mentioned many elements in nature while creating the winter landscape. Sun, mountains, spring, ice, beech tree, and steppe are among these elements. The interaction of winter with nature is reflected in each element in a different way. When we look at the whole poem, it is possible to say that the winter landscape comes to mind like a painting. In this respect, Mesimhanulı's poetry can be compared to the painting-like poems of the Parnassians. Although the sense of sight is foregrounded in the poem, the sense of hearing is also included. The rattling of the branches of the beech tree and the whistling sound is intended to complement the harsh winter image with the sense of hearing. The emotion that dominates the poem is gloom and despair. The feeling here is similar to the sadness in the poem "Elhan-ı Şita" by Cenab Şehabeddin, the poet of Servet-i Fünûn. While looking at the winter landscape, Cenab sees the sad traces of the lost spring. In Mesimhanulı, on the other hand, sadness and hopelessness are together.

Another poem of the poet about nature is titled "Ауыл Шілде". Creating a painting by drawing realistic natural scenery is also seen in this poem. But this time it is the warmth of July that dominates nature. The poem depicts a Kazakh village in the middle of the steppe. The dominant color in the poem is yellow. The heat of the sun has turned the grasses of the steppe yellow. Looking at the horizon, a mirage fluctuating from the heat is seen. In this village, where familiar faces live, people with different problems and thoughts struggle with the heat. For the heat envelops and burns the face of man:

*Сарытап ауыл.
Таныс маң...
Санасы, қамы әр қилы.
Ақ сағым ойнап алыстан,
Бетінді жалын шарпиды.*

*Yellowed village,
The surroundings are familiar...
His thoughts are diverse.
The white mirage waves from afar,
Fire engulfs his face.*

The poet then turns his point of view out of the village, to the steppe and the valley. The bushes and grasses turned yellow from the heat, some of them dried up and lay on its side. Dried mud covered the floor of the valleys. Mesimhanulı says that the sun's rays pierce the earth like a spear and the river, which is dehydrated, almost takes his breath away. According to this image created by the poet, the dried-up river is compared to a person with a spear stuck in his chest while breathing hard:

*Шанышылып түсіп шаңқан нұр,
Өртейді жердің өзегін.
Кебеді сонда аңқаң бір,
Қаңырап, қаңсып өзенің.*

*Spotted bright light,
It burns the essence of the place.
Then it takes your breath away,
My thirsty river.*

The poet, who says that the earth boils like a cauldron and spreads fire, likens the scorched steppe to the lava in the magma of the world. In this hellish landscape, the dogs' tongues are hanging from the heat, and the cattle looking for water are attacking left and right as if they are out of their minds. However, the poet is not hopeless as in the poem "Winter" despite all this. Arguing that the remedies for human beings are never completely exhausted, Mesimhanulı interprets the noon rain as a sign of Allah's mercy and hope:

*Лапылда, өртен, жалында...
Пенденің жүрмес еш емі.
Түс қия төкті-ау ауылға,
Алланың рахман нәсері...*

*Burn, hold, flame...
Man has no way out.
At noon the sky poured into the village,
God's merciful rain...*

In his poem "Алматы Көктемі", Düken Mesimhanulı sees the arrival of spring as a symbol of national awakening. For this reason, it is possible to evaluate this poem both in nature poems and in poems about patriotism. Almaty is an important city that was the capital of Kazakhstan for a while. The arrival of spring in Almaty means the arrival of spring in Kazakhstan. The budding of the poplar tree heralds the arrival of spring:

*Алматының жас талы, алып терегі,
Жымысқы түрде жыбырлап бүршік жарып келеді.
Ару қаланың шешініп-киінген шақтарын,
Алатау-жігіт анық та, қанып көреді.*

*Young branched, stout poplar tree of Almaty,
Mysteriously, the bud broke open.
To the times when the beautiful city changed,
Alperen valiant saw the obvious truth.*

The arrival of spring is described as "the brave see the truth". Here, the word "yigit" refers to the Kazakh youth. The fact that the youth sees the truth with the spring indicates a spiritual awakening. In the continuation of the poem, it is said that the spring of Almaty is seen in this young man's face. With the arrival of spring, nightingales begin to sing and beautiful tunes begin to be heard:

*Құбыла шығып, әуелеп бұлбұлдар әні,
Сазына бөлейді онсыз да гүл-гүл қаланы*

*Changed, the song of the nightingales in the air,
Their tunes turned yellow without him, the rose-rose city.*

In this poem, Düken Mesimhanulı associates the awakening that occurs with the arrival of spring in nature with the spiritual awakening in Kazakh society. It is almost as if society was affected by the change in the nature surrounding it and started to create its spiritual spring. Düken Mesimhanulı reflected the nature observed in the vast Kazakh steppes in poetry like a living painting and associated the connotations of the seasons with the emotions of the individual and the change of society.

National Identity and Homeland Poems

Kazakhstan was occupied first by the Tsarist and then by Soviet Russia, and for many years it was tried to be assimilated with systematic policies. In particular, the Soviet Union gave importance to cultural policies to create its ideal Soviet person and tried to transform both the Kazakh national identity and the perception of the homeland with an ideological literature conceptualized as socialist

realism. As a result of this, after the independence in 1991, Kazakh poets tried to restore the national identity and wrote poems describing the love of homeland and nation. When we look at the poems of Düken Mesimhanulı, it is seen that both the emphasis on national identity is given importance and a wide space is devoted to patriotism. At the beginning of these poems is “Астанам Менің”. Astana is the capital of Kazakhstan. The love for Astana is the love for Kazakhstan and the independence of the homeland. The dawn of Astana is like falling gold. The poet likens Astana to a sweet melody. The mornings of Astana laugh at the poet's future, that is, give the poet hope for the future:

*Арайға бөгіп сөгілген,
Алтыннан шапақ төгілген,
Тәтті бір күй боп өрілген,
Ертеңім күліп көрінген,
Таңдарың да менікі!*

*Breaking the dawn,
Beneath which the dawn falls,
Knitted with a sweet melody,
The one who laughs at my tomorrow,
Your dawn is mine too!*

In the continuation of the poem, it is emphasized that Astana sheds light on the soul of the poet and that this city is the source of abundance. The dome of the city is made of silver. The sound of seagulls adorns the sky, and the Yesil River, which divides the city in two, becomes a source of coolness. The last stanza of the poem emphasizes the waving of the Kazakhstan flag, which is the symbol of independence, in the capital Astana. The whole world listens to Astana:

*Көк туды көкке ілгізген,
Ғаламға құлақ түргізген,
Заманға пырақ мінгізген
Түндері бірдей күндізбен –
Бұл АСТАНА менікі!*

*The flag of the sky hangs in the sky,
The one who gives an ear to the world,
The one who puts time into Burak
Same day and night
This ASTANA is mine!*

One of the important poems that Düken Mesimhanulı wrote about the love of homeland and nation is the poem "Көк Туым Қолымда". Seasonhanulı dedicated this poem to the national hero Kayrat Rıskulbek, who participated in the “Jeltoksan Uprising” and was later killed. In the poem, the flag is the symbol of national values. The sky-colored blue Kazakhstan flag symbolizes the poet's faith, peace, and courage of his ancestors:

*Көк түс – менің Тәңірім мен кеңдігім,
Өрнек – менің тыныштығым, елдігім.
Ал алтын күн – менің туган құдайым,
Ата қыран – серілігім, ерлігім.
Көк ту барда ақындардың мен дәрі!*

*The color of the sky, my God, and my horizon,
For example, my peace, my abode.
Here is the golden day my born God,
My ancestral courage, my boldness, my valor.
I am the pearl of poets when there is a sky brick!*

In the continuation of the poem, the poet says that the flag of Kazakhstan combined with the

blue sky and struck the enemy like lightning. Kazakh people have waited for centuries to gain independence. The poet, who says, "I longed for you and cried for three centuries," also expresses the longing for the flag that flutters independently. The line "I don't need anyone while the sky is the flag" shows how the Kazakh people get spiritual power from the flag. The poet says that whenever he is sad, the flag of Kazakhstan consoles him:

*Мен ауырсам, өткенді ойлап ауырып,
Сосын келіп көк туыммен емделем.
Біз бақытты өлшемейік теңгемен!*

*If I'm sad, I think about the past and get sad,
Then I came and healed with my sky flag.
We cannot measure happiness with money!*

In his poem "Қазақ Боп Өмір Кешу Қандай Қызық", Dүкен Меканханұлы lists the main features of Kazakh national identity. In the first stanza of the poem, the importance of poetry in Kazakh culture is mentioned and it is stated that Kazakhstan is known as the "land of poetry" in the world. In Kazakh oral culture, epics and Akinlik tradition are of great importance. For this reason, Mesimhanұлы sees poetry as an indispensable part of Kazakh identity. The poet says that the Kazakhs are proud people who do not bow before anyone and prefer justice instead of cruelty. Even though the Kazakh people have problems within themselves, they do not reflect this to the outside. Traits such as being a guest, seeing good words as sustenance, believing, and being honest are considered the founding values of Kazakh identity. The poet addresses the Kazakh people by saying "You" and lists the national characteristics of the Kazakhs. In this respect, the address in the poem is similar to the second person singular address of the author-narrator, looking at a man selling grapes, in Ahmet Hikmet Müftüoğlu's story titled "Üzümcü". In the poem, references are made to personalities such as Abay Kunanbayev and Muhtar Avezov, who have left their mark on Kazakh culture. The poet ends his poem by commemorating the Hun, Saka, and Göktürk states, which are the historical roots of the Kazakhs. In this section, a reference is made to the wolf motif, which is important for all Turkic peoples, and the call to the Kazakh people to shake themselves up is repeated:

*Қазақ болсаң –
Ғұнсың, Сақсың, Үйсінсің...
Көктүріксің, Қанша ғасыр қапаста көкке ұлыпсың.
Сілкін енді, алаула, жалында бір,
Жұмыр жерге жүрегің от бүріксің!
... Қазақ боп ғұмыр кешу қандай қызық!*

*If you were a Kazakh
You are Hun, you are Saha,
you are Üysun... You are Göktürk,
You've been a wolf all these centuries and howling.
Silkin now blazes, ignite and burn,
Let your heart radiate fire around you!
... It is exceptional to live a life as a Kazakh!*

In his poem "Алаштың Алтын Сақасы", Dүкен Меканханұлы explains the importance of the national awakening around the Alash Orda movement at the beginning of the 20th century. To restore the Kazakh national identity, it is necessary to return to the Alash experience. Because the values put forward by Alash intellectuals during the Soviet period were destroyed. The poet describes this situation as follows:

*Дәуірдің дала тұлға хас білгісі,
"Байқамай" бұздың кеше "дәстүрді" шын.
Сол үшін бөлтірікті соймақ болды,
Қандендер қайдан білсін қасқыр күшін...*

*The knowledge of the steppe of the era,
"Attention" you broke the right "traditions" yesterday.
You hit the wolf cub for the left,
How do dogs know the power of the wolf...*

In these lines, it is argued that the Kazakhs have a deep-rooted culture that has been formed in the steppe for centuries and that the traditions are based on the wisdom of the people. But when Soviet rule came, these true traditions were broken and destroyed. The wolf cub symbolizes the national identity of the Kazakhs. Hitting the wolf cub means attacking their national values as a tool for Soviet politics. The poet, who describes the enemies as "dogs", argues that their strength will not be enough for wolves, namely Kazakhs. At the end of the poem, the hopes for the future are expressed by emphasizing the centuries-long struggle of the Kazakh people. Kazakh people should not lose their dreams and sing their beautiful plans for the future like a lullaby to the souls of Alash variants:

*Ол рас, засырлармен таласарың,
Данышпан, бүгін сенің дана шағың.
Өргізіп арман-тауға үмітіңді,
Алаштың әлділей бер болашағын!*

*The truth is, with centuries of quarreling,
Wise, today is your smart age.
Knit the mountain dream hope,
Sing the future like a lullaby to Alash!*

Poems About Kazakh Culture

Kazakhs have a very rich culture and strong traditions that keep this culture alive. These have been passed down from generation to generation and have survived to the present day as a part of the Kazakh identity. The tradition includes plays such as "The Girl Chase", mythological elements such as Tulpar, and national holiday celebrations such as Nowruz. All these make up the Kazakh culture. Dūken Mesimhanulı tried to contribute to the survival of Kazakh culture by writing poems about various elements of folk culture and traditions. At the beginning of such poems is "Тұлпар Туралы Толғау". Tulpar is a winged horse in the mythologies of Turkic peoples and has an important place in Kazakh culture. Dūken Mesimhanulı starts his poem by saying "My Tulpar" and shows that he owns Tulpar by using the possessive suffix. According to the poet, the fact that his country is a homeland in the real sense depends on the existence of Tulpar:

*Тұлпарым-қасиетім, арыс әнім,
Сен болсаң, ауыл болар гарыш әлі.
Ақтарсам өткен күннің парақтарын,
Өзіңмен жеңіс сайын табысамын.*

*My Tulpar, my dignity, my honorable song,
If it were you, it would be my homeland.
If I search the pages of the past days,
With you, I get every victory.*

The existence of Tulpar means that the Kazakh belief and culture are alive. The fact that Kazakhstan is a real homeland also depends on the preservation of this cultural structure. Heroism and bravery are highlighted in the poem. The phrase "Tulpar - is the wing of the pawn" shows the importance of the horse for the Kazakh people, who had to fight for their survival in the steppe conditions. A horse has an indispensable place in the life of Kazakhs. All raids are made with Tulpar. In the vast steppe, Tulpar almost acts as a wing that flies the Kazakhs:

Батырлар "шуу" дегенде тізгін қағып,

*Қамалдың қандайын да бұздың барып,
"Жүйрік ат - ер қанаты" деген сөзді,
Қалтқысыз қалай айтқан біздің халық*

*When the heroes say "shuu", the bridle rises,
Conquer all castles, unlock all difficulties,
The saying, "Tulpar - is the wing of the male",
How did our contented people say?*

Culture is formed in interaction with the whole of life. Love and marriage are as real as war and death are. Therefore, in Kazakh culture, the horse is not only a means of war and heroism but also an indispensable part of the games played at weddings. In the poem titled "Қыз қуу", one of the important parts of Kazakh culture, the game of "expelling the girl" is told. The ancient game of expulsion is played in Kazakh and Kyrgyz weddings to test the bride and groom. A young man waits at the starting line on horseback. The young girl, on horseback, starts galloping a certain distance behind the man. When the woman passes the man, the man rides. Men and women race to the finish line. If the boy can catch the girl before she finishes the race, he kisses her and that counts as a victory. But if the girl reaches the finish before the guy can catch her, she turns back and chases the guy to the starting line. In this case, if the man is caught, this time the girl beats the man. In the poem, a boy and a girl are told to play this game. The young girl and the boy go to the playground with the enthusiasm and love of youth. When the boy starts chasing the girl, the two lovers get away from the people and stay alone on the steppe. The poet says that at this point, spring has settled in the hearts of the youth and a bright dawn has dawned in front of them. Here, the vitality of nature is the harbinger of the spiritual awakening in the hearts of the two young people. The breaking of the dawn means the exit from the darkness to the light, and the arrival of spring means the awakening of nature with color. Such an awakening and enlightenment take place in the hearts of lovers. It is natural to be tired and out of breath during the chase. However, Düken Mesimhanulı does not see this chase as just a physical rapprochement. The two young people are also trying to reach each other's hearts:

*Жүрегіне енгізіп ап бір-бірін,
Ентігеді ептей алмай өз демін.*

*Reaching each other's hearts
They are out of breath as if they are suffocating.*

In Düken Mesimhanulı's poem titled "Наурызым-мерекем", Nowruz Festival, which has a very important place in Kazakh culture, is told. In the poem, Mesimhanulı describes the role and importance of Nowruz in Kazakhs, the enthusiasm of the holiday, and the rituals of celebration; He wrote, as it were, in the form of a prayer, a wish, and a song:

*Салиқалы жерімде,
Алтын бесік елімде.
Жылдың басы қашаннан,
Наурыздан басталған.*

*In my solemn place,
The golden cradle is in my home.
The beginning of the year is always,
Starting with Nowruz.*

Nowruz is the beginning of the new year and Kazakhs celebrate Nowruz with enthusiasm. The second stanza of the poem is the refrain. In the chorus, the poet wishes that Nowruz will continue forever. At the same time, the people wish luck, luck, happiness, and abundance and express a soup called "Köje of pray", which they prepare every year especially for Nowruz:

*Наурызым-мерекем,
Жалғаса бер, жасай бер,
Тілеп бақыт, береке,
Тілеу көже жасайды ел.*

*Nowruz, my feast,
Go on, keep on living,
Wishing luck, abundance,
People make a prayer corner.*

According to the information given by Tattigül Kartaeva-Gulnar Habijanova, the New Year's welcoming ceremony called “Nevruzname”, held in the traditional Kazakh society, lasted for a few days. First of all, Kazakhs cook a traditional meaning of soup called Nowruz soup [Navrız koje]. Kazakhs in ancient times started the Nowruz feast with the ritual of meeting [körüsüw], which was carried out by embracing each other. Düken Mesimhanulı refers to this traditional practice of the Kazakhs.

In the continuation of the poem, the poet calls out to Nowruz and says "Open the curtain of the year". In other words, he wants the doors of the new year to open with spring. He says that Nowruz songs are sung from all over the country and that everyone is waiting for Nowruz with great excitement:

*Наурызым, мархабат,
Жыл пердесін аша бер,
Ақ жүрегін арқалап,
Жырдан шашу шашады ел.*

*My Nowruz, here you go
Raise the curtain of the year,
Taking your white heart on your back,
The country is singing.*

Pessimism Poems

Düken Mesimhanulı's pessimistic poems are mostly found in his poetry book Шер Сандық. The title of the book means "chest chest". In these poems, the poet opens the lid of the chest where he hides his troubles and brings them together with the reader. “Дариға, Дәурен!” In his poem, Mesimhanulı says that his words are filled with grief, that he has lost his sense of confidence in life due to the disappointments he has experienced, and that his weakened heart is now struggling while working:

*Аспаннан арай жауып тұрсын мейлі,
Жабырқау жанарыма нұр сіңбейді.
Қырық мың қиял тонап сенімімді,
Жүдеген жүрек зорға дүрсілдейді.*

*Let the light rain from the sky,
There is no light in my sad words.
Thousands of dreams stole my trust,
The weakened heart beats forcibly.*

In the continuation of the poem, the poet says that his nerves are frayed and that he no longer has the strength to resist. The poet, who likens his heart to a "polluted sky", expresses that his feelings, which he sees as wealth, are lost by burning. Emotions are the spiritual wealth of man. Their disappearance puts the poet in the position of one whose entire fortune is burned:

*Жүйкең солай тозады, жұқарады,
Толығымен төзімді жұт алады.*

*Лайланып көккөлі көңілімнің,
Өртенеді сезімнің құт алаңы.*

*This is how your nerve is worn out, thinned out,
Famine held my resistance altogether.
The sky of my polluted heart,
My burning wealth was my feelings.*

Düken Mesimhanulı cannot find a way out of his pessimistic feeling. The poet, who describes sadness as the most powerful God in the world, ends his poem by saying that he is resentful of life:

*Дарига, қайран дәурен, көк бөрі едім,
Сайрандасаң саржайлау, көк бел едім...
Өмір саған зашық боп келіп едім,
Қайтейін ит – тіршілік өкпеледім!*

*Sorrow was the most powerful God of the time,
If you had fun, I would be the blue of the sky...
I've been in love with you for life,
I'm going back yeah I'm resentful of life.*

In the poem “Қайдасың Ажал”, Düken Mesimhanulı calls out to Ecele and asks him to get her out of this world as soon as possible. His wish to die is remarkable in that it shows the hopelessness of the poet. The poet's heart is wounded and his worries have invaded his inner world. The coming of death means that the poet gets rid of all these troubles:

*Ризығым мұнда жоқтай бір,
Бастырмай қойды көп қайғы.
Жаралы мынау жүрегім,
Тыңшиды қашан, тоқтайды ?!*

*My sustenance is not enough here,
My anxieties overwhelmed me.
This wounded heart of mine
When will it end, when will I relax?*

The poet's desire for death is not because he wants to meet God with a mystical approach, but because he despairs life due to his pessimism. To die means to get rid of all these troubles and find comfort. The line “This world is worse than prison” clearly shows how the poet views life. At the end of the poem, Mesimhanulı openly calls out to his death and wishes him to take his life:

*Кел деймін, ажал, кел деймін,
Жаныма тыным бер деймін.
Сен келсең жаным тыңшиды,
Ал бірақ өзім өлмеймін !
Иә. Мен әсте өлмеймін!*

*I say come, death, I say come,
I say end my life.
If you come, my soul will be at peace,
Come on, I'm not dying myself!
Yes, I never die!*

The poem “Менің Де Ішім Өлген” is one of the most pessimistic poems of Mesimhanulı. The poet says that he is tired of this life and that his heart is filled with tears. Mesimhanulı no longer wants to treat his sick heart. Many things have happened to make a person cry. The torture of life is worse than prison. The poet clearly states in this poem that he wants to die:

*Жүрегім менің жаралы,
Бауыр да ісін күп болған.*

*Тек өлу керек, қарағым,
Келмейді өзге түк қолдан...*

*My heart is wounded
My liver is also swollen with suspicion.
I just have to die, my son
What else can you do...*

The poet, who said that life tired him in his poem "Шаршатты Мені Тіршілік", took on a pessimistic mood. The disloyalty of friends and the laughter of enemies made the poet tired:

*Шаршатты мені:
Бұғып тұрып тас атқан достықтар,
Күліп тұрып істеген қастықтар,*

*Made me tired:
Friendships throwing stones at each other,
Hostilities with laughter,*

Each subsequent section of the poem begins with the line "made me tired". Wherever the poet looks in life, he sees the negativities that make him tired. The sense of respect has disappeared, consciousness has been polluted, brother has stopped protecting brother, deceiving people and doing evil has become commonplace:

*Шаршатты мені:
Жеткізбей қойған бағалар,
Аршылмай жатқан саналар,
Парызын білмес балалар,
Адам алдайтын жалдаптар,
Жаға болмайтын ағалар.*

*Made me tired:
lost respect,
A consciousness that cannot be cleared,
Children who do not know their duties,
deceptive evils,
Unprotected brothers.*

Conclusion

Düken Mesimhanulı is one of the important poets of Kazakh literature of the independence period. The poet, who migrated from East Turkestan to Kazakhstan, observed the cultural destruction of the Soviet Union in Kazakhstan as well as the atrocities committed by China. For this reason, Mesimhanulı emphasizes the founding values of national identity in his poems and tries to repair the damage done. Therefore, writing poetry for the poet is not just an artistic and aesthetic activity, it is a national duty, and his poems have a didactic side. Mesimhanulı deals with the theme of patriotism in many of his poems. He tells about his love for the Kazakh flag and history. In his poems, he mentions the heroes of Kazakh history such as Abilay Khan and representatives of Alash. He addresses poets such as Abay Kunanbayev and Magjan Jumabayev. Thus, it emphasizes a common history and common culture.

Düken Mesimhanulı observes nature and reflects it in his poetry. It brings the Kazakh steppe in front of the reader's eyes by drawing nature like a painting with realistic depictions. He tries to keep the traditional life of Kazakhs intertwined with nature through his poems. Sometimes he associates it with changes in nature, human psychology, and change in Kazakh society. In his poems, nature is not just a realistically drawn landscape. It is also an indispensable part of the Kazakh people and reflects Kazakhs. While the winter season makes one feel sadness and hopelessness, spring is the harbinger of awakening and hope.

In Mesimhanulı's poems, Kazakh culture and traditions that keep culture alive also take place. The horse has an important place in the life of the sweaters. The horse is a very important weapon, especially in the wars in the nomadic period. This situation also shaped the mythology of the Kazakhs. Based on Tulpar, the winged horse in Kazakh mythology, Mesimhanulı tells the importance of the horse in Kazakh culture. The traditional game of expelling the girl, which is a sign of love between girls and boys at weddings, is also reflected in Mesimhanulı's poetry. The poet also tells with poetry how the Nowruz Feast is celebrated by the Kazakhs. Holiday celebrations and traditions at weddings ensure that the culture is passed on to the next generations. Mesimhanulı's writing of poems on nu subjects is important in terms of keeping the national culture alive.

Pessimism is one of the most dominant themes in Mesimhanulı's poems. The poet's experiences and his observations on East Turkestan and Kazakhstan were also influential in this. Poems are Mesimhanulı's "chest chest". When that box is opened, the poet's troubles and depression in his inner world are revealed. From time to time, mesimhanulı gives up hope in life and openly expresses that he wants to die. He sees the world as worse than prison. Corruption of individuals and the deterioration of society are also effective in this.

It is possible to say that Düken Mesimhanulı is a socialist poet. While describing his sufferings and drawing natural landscapes, he associates the subject with people and society and makes social criticism. Mesimhanulı's pessimism is not an individual crisis experienced by a man isolated from society in a philosophical sense. On the contrary, he observes society and tries to instill certain values in people. But when he sees that the deterioration is widespread, he falls into pessimism. In some of his poems, the feeling of hope is more dominant. He wants to unite society around common values by subjecting Kazakh history and culture to his poems. The poet, who is a living witness to the social changes experienced by Kazakhstan, carries these into his poetry. In this respect, Düken Mesimhanulı has become a remarkable representative of contemporary Kazakh poetry.

Born in 1963 in East Turkestan, Düken Mesimhanulı is one of the important poets of contemporary Kazakh literature. Mesimhanulı, who studied philology, came to his homeland, Kazakhstan, in 1993. Mesimhanulı, who works as a faculty member at the university, also writes poems. The poet, whose first poetry book was published in 1991, has many poetry books. When the literary personality of Mesimhanulı is examined, it is seen that the poet wrote poems with strong lyrical direction. In addition, the pessimistic mood of the poet, who worries about the problems of Kazakh society, is reflected in his poems. The love of homeland and flag has an important place in the poems of Mesimhanulı, who tries to defend the Kazakh national identity and culture. The poet, who writes nature poems based on realistic descriptions, associates nature and seasons with the situation of people and society. Holidays, games and beliefs in Kazakh culture take place as folkloric elements in Mesimhanulı's poems. In this study, the poetics of Düken Mesimhanulı will be discussed and his poems will be classified and examined based on the topics that the poet focuses on the most.

1963 yılında Doğu Türkistan'da doğan Düken Mesimhanulı, çağdaş Kazak edebiyatının önemli şairlerinden birisidir. Filoloji eğitimi alan Mesimhanulı, 1993 yılında Doğu Türkistan'dan asıl memleketi Kazakistan'a gelmiştir. Üniversitede öğretim üyesi olarak çalışan Mesimhanulı, aynı zamanda güçlü bir şairdir. İlk şiir kitabı 1991 yılında yayımlanan şairin birçok şiir kitabı bulunmaktadır. Mesimhanulı'nın edebî kişiliği incelendiğinde şairin lirik yönü kuvvetli şiirler yazdığı görülür. Ayrıca Kazak toplumunun sorunlarıyla dertlenen şairin karamsar ruh hâli şiirlerine yansımıştır. Kazak millî kimliğini ve kültürünü savunmaya çalışan Mesimhanulı'nın şiirlerinde vatan ve bayrak sevgisi önemli bir yer tutar. Gerçekçi betimlemelerden yola çıkarak tabiat şiirleri yazan şair, tabiatı ve mevsimleri insanın ve toplumun durumuyla ilişkilendirir. Kazak kültüründeki bayramlar, oyunlar ve halk inançları, Mesimhanulı'nın şiirlerinde folklorik öğeler olarak yer alır. Bu çalışmada Düken Mesimhanulı'nın poetikası ele alınacak ve şairin en çok üzerinde durduğu konulara göre şiirleri tasnif edilerek incelenecektir.

Ömer Faruk ATEŞ
“ KAZAK ŞAİR DÜKEN MESİMİHANULI’NIN POETİKASI ”

Düken Mesimhanuli, çağdaş Kazak şiiri, tabiat, millî kimlik, karamsarlık.

«Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi» № 49, İstanbul 2023, 441-460.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkidergi/issue/78990/1304986?fbclid=IwAR18d86DNlvRh0J4T5dlpTFe3w3FnFavms5E_e31VyKaMCIzPa0AbKEINoY

Төменде осы мақаланың қазақша аудармасы:

ҚАЗАҚ АҚЫНЫ ДÜКЕН МӘСІМХАНҰЛЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Өмер Фарух Атеш

Филология ғылымдарының докторы,

Түркия Кастамону университетінің профессоры.

Аңдатпа. 1963 жылы Шығыс Түркістанда дүниеге келген Дүкен Мәсімханұлы қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті ақындарының бірі. Филология саласын меңгерген Мәсімханұлы 1993 жылы өз Отанына, Қазақстанға келді. Университетте оқытушы болып жұмыс істеген уақытында да Мәсімханұлы өз өлеңдерін жарыққа шығарып жүрді. Алғашқы поэтикалық кітабы 1991 жылы шыққан ақынның көптеген поэтикалық жинақтары бар. Мәсімханұлының әдеби тұлғасын қарастырсақ ақынның көбінесе лирикалық бағыты басым өлеңдер жазғанын байқаймыз. Сонымен қатар, оның өлеңдерінде қазақстандық қоғамның проблемаларына алаңдайтын ақынның пессимистік көңіл-күйі бейнеленген. Отанға, рәмізге деген сүйіспеншілік қазақтың ұлттық бірегейлігі мен мәдениетін қорғауға тырысатын Мәсімханұлының өлеңдерінде маңызды орын алады. Шынайы сипаттамаларға негізделген табиғат туралы өлеңдер жазатын ақын табиғат пен жыл мезгілдерін адамдар мен қоғамның жағдайымен қатар байланыстырады. Қазақ мәдениетіндегі мерекелер, ойындар мен нанымдар Мәсімханұлының өлеңдерінде фольклорлық элементтер ретінде ұсынылған. Бұл зерттеуде Дүкен Мәсімханұлының поэтикасы талқыланады және ақынның ең көп көңіл бөлетін тақырыптары негізінде оның өлеңдері жіктеліп, талданады.

Кілт сөздер: Дүкен Мәсімханұлы, қазіргі қазақ поэзиясы, табиғат, ұлттық бірегейлік, пессимизм.

Кіріспе

Поэзия түркі халықтарының әдеби тарихының негізін құрайды, себебі прозалық типтегі шығармалар XIX ғасырдан бастап түркі әлемінің әдебиетінде кең таралған. Орталық Азияның барлық түркілері сол кезеңдегі жалпы әдеби тілді – Шағатай тілін қолдана отырып, классикалық ислам эстетикасына негізделген жазбаша әдебиет жасады. Қазақ тілінде XIX ғасырдың аяғына дейін жазбаша тілге айналмаған ауызша халық әдебиетінің бай дәстүрі де бар. Классикалық әдебиеті де, халық әдебиеті де поэзияға толы. XIX ғасырда орыс оккупациясынан кейін басталған жаңғырту қозғалыстарымен қазақ тілі жазбаша тілге айналып, Абай Құнанбаев бастаған жазбаша Қазақ әдебиеті қалыптасты. Оккупация мен отаршылдық саясатқа байланысты қазіргі қазақ әдебиетінің алғашқы ақындары әдебиеттен әлеуметтік пайда алуға ұмтылды. XX ғасырдың бірінші ширегінде Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаев сияқты Алаш ақындары бұл утилитарлық әдебиетті ұлтшылдық негізге қойды. 1920 жылдан кейін аймақта үстемдік еткен Кеңес Одағы социалистік қазақ поэзиясын социалистік бағытқа бағыттады. Алайда, терең тамыр жайған ауызша дәстүрге негізделген қазақ поэзиясы барлық идеологиялық қысымға қарамастан өзінің ұлттық элементтерін толығымен жоғалтқан жоқ. Халық ақыны дәстүрін жалғастырған Жамбыл Жабаев сияқты ақын Сталинді мадақтауға мәжбүр болса да, өз өлеңдерінің арасында Қазақ ұлттық

мәдениетін көрсетуді жалғастырды. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ ақындары ғасырдың басындағы ұлттық тақырыптарға оралып, өз өлеңдеріне патриотизм, тәуелсіздік және ана тілінің маңыздылығы сияқты тақырыптарды енгізді. ХХІ ғасырда қазіргі әлеммен неғұрлым ыңғайлы қарым-қатынаста болған қазақ ақындары дәстүрге сүйене отырып, модернистік поэзияның есігін ашты. Поэзияда әртүрлі тенденциялар байқалғанына қарамастан, поэзиядан жас Қазақстан Республикасының қажеттіліктеріне байланысты әлеуметтік пайда күту үрдісі сақталуда.

Тарихи процестегі осы өзгерістерге қарап, бұл зерттеуде поэзияны түсіну үшін Дүкен Мәсімханұлының поэтикасын қарастырмау мүмкін емес. Дүкен Мәсімханұлы өзінің алғашқы поэтикалық кітабын 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алған кезде шығарды. Ауызша поэзия мәдениетінің тарихи әсері, Кеңес Одағының жойылуынан туындаған мәселелер және Батыс поэзиясымен өзара әрекеттесу мүмкіндігі Мәсімханұлының өзіндік әдеби даралығын қалыптастырды. Мәсімханұлының поэзиясын түсіну ақынның шығармашылық даралығына байланысты ерекше қасиеттерге ие болғанымен, ол әдебиетте көрініс тапқан қазақ саяси және әлеуметтік тарихының жалпы сипаттамаларының іздерін де алып жүреді. Басқаша айтқанда, Мәсімханұлының өлеңінде Қазақстанның саяси және әлеуметтік-мәдени ортасында көрініс табатын, сондай-ақ басқа да қазақ ақындарынан байқалатын ортақ белгілер болғанымен, оларды жеткізу тәсілі ақынның өзіндік стилінде жүзеге асырылады. Ақынның қазақ саяси және мәдени өмірімен жеке қабылдауы мен білдіру стилінің синтезі нәтижесінде Мәсімханұлының поэтикасы қалыптасты.

Дүкен Мәсімханұлы 1963 жылы 20 сәуірде Шығыс Түркістанда дүниеге келген. Ақынның туған жері – бүгінде Қытай Халық Республикасына қарайтын Шыңжаң аймағы деп аталатын географиялық аймақтағы Текес ауданының Ақши ауылы. Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алған Дүкен Мәсімханұлы түркітану саласында да жұмыс істейді және профессор атағы бар ғалым. Дүкеннің анасы Дәмеш Тұрлыбайқызы – қазақтардың тарихын, эпостарын, аңыздары мен жырларын баяндайтын аймақтың танымал ақыны және мәдени білімді тұлға болған. Мұндай ананың тәрбиесі ақынның мәдениет пен әдебиетпен байланысында да маңызды рөл атқарды. 1982 жылы өз ауылында орта мектепті үздік бітірген Дүкен Мәсімханұлы сол жылы Бейжіңдегі Орталық ұлттар университетіне оқуға түсті. 1987 жылы аудармашы және филолог дипломын алғаннан кейін, ақын 1987-1993 жылдары Үрімші қаласындағы ШУАР Қоғамдық ғылымдар Академиясының әдеби институтында ғылыми қызметкер болып жұмыс істеді. 1993 жылы Қазақстан Республикасының, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің арнайы шақыруымен Қазақстанға оралған Мәсімханұлы Қазақстанда біржола қалуға шешім қабылдады және әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде, Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс елдерінің кафедрасында оқытушы болып жұмыс істеді. Ол 1999 жылдан 2002 жылға дейін осы кафедраның меңгерушісі қызметін атқарды. 2008 жылы «Қазақ және Қытай әдебиетіндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық (Мұхтар Әуезов пен Лушунның шығармалары негізінде)» атты тақырыпта докторлық диссертациясын қорғаған Дүкен Мәсімханұлының отыздан астам кітабы жарық көрді. Ақынның алғашқы поэтикалық кітабы – 1991 жылы жарық көрген «Жүрекке саяхат». Ол 1998 жылы «Семсер суы», 2003 жылы «Көкпар», 2007 жылы «Алтынның буы», 2008 жылы «Алкүрең арман», 2014 жылы «Өз аспаным өзімде» және 2020 жылы «Сап, сап, көңілім» поэтикалық жинақтарын шығарды. Ақын түрік тілін де біледі және оның түрік тілінде жазылған бірнеше өлеңдері бар.

Дүкен Мәсімханұлының поэзия әлемі

Ақынның поэзиясын түсінуде оның әлемге деген көзқарасы, өмірге деген көзқарасы, эмоцияларды қабылдауы және оған әлеуметтік оқиғалар қалай әсер ететінін білуіміз керек. Кейінірек ақын өлеңдерін осы элементтерді өзінің қиялы мен стилімен үйлестіре отырып жазады. Осы себепті, ақынның поэтикасын түсіну үшін оның сезім мен ойлау стилі өлеңде қалай көрінетінін және оған белгілі бір тақырыптарды қалай енгізетінін талдау қажет.

Қазіргі қазақстандық сыншылар Дүкен Мәсімханұлының ақындық талантына назар

аударатын бағалар берді. Сатай Сыздықов Мәсімханұлының тілі өткір, эмоциясы жанды, қиялы кең дейді. Оның поэзиясы адамның ішкі қақтығыстарын сәтті көрсетеді. Сыздықов Мәсімханұлының шекараның арғы жағында орналасқан Шығыс Түркістанға деген сағынышы оның поэзиясында басым екенін айтады. Хангелді Әбжанов Мәсімханұлының өлеңдері адамдардың көңіл-күйіне әсер ету қабілетіне ие дейді. Оның өлеңдерін оқығанда, адам жаны кейде таудан ағып жатқан су сияқты толып кетеді, кейде таудан соғып тұрған әлсіз жел соғып тұрғандай жеңілдейді, кейде төңкеріліп, пішінін өзгертеді. Мәсімханұлы өлеңдеріндегі қайғы-қасіреттің негізгі көзі – ақынның өз өміріне өкінуі ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы жағдайлар. Оның өлеңдерінен қоғамның көрінісін айқын көруге болады. Әлеуметтік мәселелер ақынның сезімін қозғап, жүрегін жаралайтын айғаруға болады.

Сарапшылардың бағалауынша Мәсімханұлының поэзиясының эмоционалды аспектісі басым екенін және қазақ халқының проблемаларына, әсіресе пессимизм сезімі басым өлеңдерге аландайтын зиялы қауымның қайғы-қасіретін көрсетеді. Бұл зерттеу Дүкен Мәсімханұлының поэзия әлемін осы тұрғыдан ашуға тырысады. Мәсімханұлының өлеңдерін олардың тақырыбына сәйкес «табиғат туралы өлеңдер», «ұлттық бірегейлік пен Отан туралы өлеңдер», «қазақ мәдениеті туралы өлеңдер» және «пессимистік өлеңдер» деп жіктеуге болады.

Табиғат туралы өлеңдер

Дүкен Мәсімханұлы өлеңдерінің негізгі элементтерінің бірі – табиғат. Табиғаттың поэзияда қалай көрінетіні белгілі бір мәдениеттің немесе өркениеттің табиғаты туралы идеямен де байланысты. Мысалы, Диван поэзиясындағы табиғатты Ислам эстетикасының әсерінен түсіну қазіргі поэзиядағы табиғатты түсінуден өзгеше. Қазақ әдебиетімен де осындай жағдай қалыптасуда. Қазақстанның географиялық жағдайы, әлеуметтік құрылымы мен поэтикалық дәстүрлері табиғатқа деген көзқарастың қалыптасуына әсер етеді. Қазақстан үлкен аумақты алып жатыр және оның континенттік климатына байланысты өмір сүру үшін табиғатпен күресу қажет. Даламен көмкерілген кең жазықтарда көшпелі өмір салтын ұстанатын және негізінен малмен қоректенетін қазақтар әрқашан табиғатпен тығыз байланыста болды. Тиісінше, ауызша қазақ халық поэзиясының дәстүрі далалық табиғатта өмір сүруге бейімделген адамдардың дүниетанымы аясында қалыптасты. Қазіргі қазақ поэзиясының негізі осы бай ауызша дәстүрге негізделген. Сондықтан табиғат пен жыл мезгілдері қазіргі қазақ ақындарының өлеңдерінде жиі айтылады. Табиғат пен жыл мезгілдері Дүкен Мәсімханұлының өлеңдерінде маңызды орын алады.

Қыс мезгілі өзінің қатал табиғи жағдайлары мен қарлы пейзаждарымен түркі әдебиетіндегі поэзияның тақырыбы болды. Мәсімханұлы сонымен қатар қыс мезгілін «Қыс» өлеңінің ортасына қояды. Ақын алғашқы жолдардан бастап қыстың суық пейзажын бейнелейді. Қатты аяз, қатты жел тұр. Аспан суық тиіп, түшкіреді. Ақын құлаған қарды түшкірген адамның аузынан шыққан тамшылармен салыстырады:

*Сары аяз, қара жел, үскірік,
Ақ сүңгі, боз қырау... бәрі бар.
Аспан тұр бозарып, түшкіріп,
Қалбақтап ұшады кәрі қар.*

Дүкен Мәсімханұлы қысқы пейзажды жасау кезінде табиғаттың көптеген элементтерін атап өтті. Күн, таулар, көктем, мұз, бұқ ағашы және дала осы элементтердің қатарына жатады. Қыстың табиғатпен өзара әрекеттесуі әр элементте өзінше көрінеді. Біз бүкіл өлеңге қарасақ, қысқы пейзаж сурет ретінде еске түседі деп айтуға болады. Осыған байланысты Мәсімханұлы поэзиясын парнастық поэзиядағы көркем өлеңдермен салыстыруға болады. Өлеңде елестете білу ең маңызды болғанмен, ести алу да маңызды. Бүк бұтақтарының сыбдыры мен ысқырған дыбысы есту арқылы қатал қысқы көріністі толықтыруға арналған. Өлеңде үстемдік ететін эмоция – бұл қараңғылық пен үмітсіздік. Бұл сезім Сервети-фюнунның ақыны Сенаб Шехабеддиннің «Қысқы әуендер» ("Elhan-ı Şita") өлеңіндегі қайғыға ұқсайды. Қысқы пейзажға қарап, Сенаб өткен көктемнің қайғылы іздерін көреді. Екінші жағынан, Мәсімханұлы қайғы мен үмітсіздікті біріктіре келтірген.

Ақынның табиғат туралы тағы бір өлеңі «Ауыл шілде» деп аталады. Шынайы табиғи пейзаждарды салу арқылы кескіндеме жасау да осы өлеңнен көрінеді. Бірақ бұл жолы табиғатта шілденің жылуы басым. Өлеңде дала ортасында Қазақ ауылы бейнеленген. Өлеңдегі басым түс – сары. Күн ыстығынан дала шөптері сарғайып кетті. Көкжиекке қарап, ыстықтан тербеліп тұрған миражды көруге болады. Таныс жүздер тұратын бұл ауылда әртүрлі проблемалары мен ойлары бар адамдар ыстықпен күреседі. Өйткені жылу адамның бетін орап күйдіреді:

Сарытап ауыл.

Таныс маң...

Санасы, қамы әр қилы.

Ақ сағым ойнап алыстан,

Бетінді жалын шарпиды.

Содан кейін ақын өзінің көзқарасын ауылдың сыртына, дала мен аңғарға аударады. Бұталар мен шөптер ыстықтан сарғайып, кейбіреулері қурап, бүйірінде жатты. Құрғақ кір аңғарлардың түбін жауып тұрды. Мәсімханұлының айтуынша, күн сәулесі жерді найза сияқты теседі, ал сусызданған өзеннен ол дем алады. Ақын жасаған бұл бейнеге сәйкес, кеуіп қалған өзен кеудесіне найза жабыстырған және қатты дем алған адаммен салыстырылады:

Шаншылып түсіп шаңқан нұр,

Өртейді жердің өзегін.

Кебеді сонда аңқаң бір,

Қаңырап, қаңсып өзенің.

Жер қазандық сияқты қайнап, от таратады деп айтатын ақын күйген даланы әлемдік магмадағы лавамен салыстырады. Бұл тозақ пейзажында иттердің тілдері ыстықтан салбырап тұр, ал су іздеген мал жынды сияқты оңға және солға шабуыл жасайды. Алайда, осының бәріне қарамастан, ақын «қыс» өлеңіндегідей үмітсіз емес. Мәсімханұлы адамдарға арналған дәрі-дәрмектер ешқашан толық таусылмайды деп, түстен кейінгі жаңбырды Алланың рақымы мен үмітінің белгісі ретінде түсіндіреді:

Лапылда, өртен, жалында...

Пенденің жүрмес еш емі.

Түс қия төкті-ау ауылға,

Алланың рахман нәсері...

Дүкен Мәсімханұлы өзінің «Алматы көктемі» өлеңінде көктемнің келуін ұлттық оянудың символы ретінде қарастырады. Осы себепті бұл өлеңді табиғат туралы өлең ретінде де, патриотизм туралы өлең ретінде де бағалауға болады. Алматы – біраз уақыт Қазақстанның астанасы болған маңызды қала. Алматыда көктемнің келуі Қазақстанда көктемнің келуін білдіреді. Теректегі бүршіктердің гүлденуі көктемнің келуін білдіреді:

Алматының жас талы, алып терегі,

Жымысқы түрде жыбырлап бүршік жарып келеді.

Ару каланың шешініп-киінген шақтарын,

Алатау-жігіт анық та, қанып көреді.

Көктемнің келуі «батылдар шындықты көреді» деп сипатталады. Мұнда «Жігіт» сөзі қазақ жастарына қатысты. Жастардың көктеммен бірге шындықты көруі рухани оянуды көрсетеді. Өлеңнің жалғасында осы жас жігіттің атынан Алматы көктемі көрінетіні айтылады. Көктемнің келуімен бұлбұлдар ән айта бастайды және әдемі әуендер естіледі:

Құбыла шығып, әуелеп бұлбұлдар әні,

Сазына бөлейді онсыз да гүл-гүл қаланы.

Бұл өлеңде Дүкен Мәсімханұлы көктемнің табиғатта келуімен болатын оянуды қазақ қоғамындағы рухани оянумен байланыстырады. Бұл қоғамға қоршаған табиғаттың өзгеруі әсер етіп, өзінің рухани қайнар көзін құра бастаған сияқты. Дүкен Мәсімханұлы поэзиядағы шексіз қазақ даласының табиғатын жанды сурет ретінде бейнелеп, жыл мезгілдерінің реңктерін жеке адамның эмоцияларымен және қоғамдағы өзгерістермен байланыстырады.

Ұлттық бірегейлік пен Отан туралы өлеңдер

Қазақстанды алдымен патша, содан кейін Кеңестік Ресей басып алды және көптеген жылдар бойы оны жүйелі саясат арқылы игеруге тырысты. Атап айтқанда, Кеңес Одағы өзінің идеалды кеңес адамын құру үшін мәдени саясатқа үлкен мән берді және социалистік реализм ретінде тұжырымдалған идеологиялық әдебиеттер арқылы қазақтың ұлттық бірегейлігін де, Отанды қабылдауын да өзгертуге тырысты. Нәтижесінде, 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ ақындары ұлттық бірегейлікті қалпына келтіруге тырысып, Отан мен ұлтқа деген сүйіспеншілікті сипаттайтын өлеңдер жазды. Дүкен Мәсімханұлының өлеңдеріне қарасақ, оларда ұлттық бірегейлікке де, патриотизмге де үлкен мән берілетіні анық. Осы өлеңдердің басында «Астанам менің» өлеңі тұр. Астана – Қазақстанның астанасы. Астанаға деген сүйіспеншілік – бұл Қазақстанға және Отан тәуелсіздігіне деген сүйіспеншілік. Астананың таңы аспаннан жауған алтынға ұқсайды. Ақын Астананы тәтті әуенмен салыстырады. Астана таңы ақынның болашағына қуаныш сиялайды яғни ақынға болашаққа үміт береді:

*Арайға бөгіп сөгілген,
Алтыннан шапақ төгілген,
Тәтті бір күй боп өрілген,
Ертеңім күліп көрінген,
Таңдарың да менікі!*

Өлеңнің жалғасында Астана ақынның жан дүниесіне жарық түсіретіні және бұл қала молшылықтың қайнар көзі болып табылатыны баса айтылады. Қаланың күмбезі күмістен жасалған. Шағалалардың айқайы аспанды безендіреді, ал қаланы екіге бөлетін Есіл өзені салқындық көзіне айналады. Өлеңнің соңғы шумағында Астанада Тәуелсіздіктің нышаны болып табылатын Қазақстан туының желбіреуі баса айтылады. Бүкіл әлем Астананы тыңдайды:

*Көк туды көкке ілгізген,
Ғаламға құлақ түргізген,
Заманға пырақ мінгізген
Түндері бірдей күндізбен –
Бұл АСТАНА менікі!*

Дүкен Мәсімханұлының Отан мен ұлтқа деген сүйіспеншілігі туралы жазған маңызды өлеңдерінің бірі – «Көк Туым қолымда» өлеңі. Мәсімханұлы бұл өлеңді «Желтоқсан көтерілісіне» қатысқан және кейін өлтірілген ұлттық қаһарман Қайрат Рысқұлбекке арнады. Өлеңде Ту ұлттық құндылықтардың символы болып табылады. Қазақстанның көктегі көгілдір туы ақынның сенімін, ата-бабаларының татулығы мен батылдығын бейнелейді:

*Көк түс – менің Тәңірім мен кеңдігім,
Өрнек – менің тыныштығым, елдігім.
Ал алтын күн – менің туган құдайым,
Ата қыран – серілігім, ерлігім.
Көк ту барда ақындардың мен дәрі!*

Өлеңнің жалғасында ақын Қазақстанның туы көгілдір аспанмен үйлесіп, жауды найзағай сияқты ұрғанын айтады. Қазақ халқы ғасырлар бойы тәуелсіздік алуды күтті. «Мен сені сағындым және үш ғасыр бойы жыладым» деп айтатын ақын да өз бетінше желбірейтін туды аңсайды. «Аспан – бұл ту болғанда маған ешкім керек емес» деген жол қазақ халқының тудан рухани күш алатынын көрсетеді. Ақын қайғыға батқан сайын Қазақстан туы оны жұбататынын айтады:

*Мен ауырсам, өткенді ойлап ауырып,
Сосын келіп көк туыммен емделем.
Біз бақытты өлшемейік теңгемен!*

Дүкен Мәсімханұлының «Қазақ боп өмір кешу қандай қызық» деп аталатын өлеңінде қазақ ұлттық бірегейлігінің негізгі ерекшеліктері келтірілген. Өлеңнің бірінші шумағында поэзияның қазақ мәдениетіндегі маңыздылығы айтылып, Қазақстан бүкіл әлемге «поэзия

елі» деген атпен танымал екендігі айтылады. Қазақ ауызша мәдениетінде ақын дастандары мен дәстүрлерінің маңызы зор. Осы себепті Мәсімханұлы поэзияны қазақ болмысының ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Ақын қазақтардың ешкімге табынбайтын және қатыгездіктің әділдігін қалайтын мақтаншақ халық екенін айтады. Қазақ халқының өз ішінде проблемалар болса да, олар мұны сырттан көрсетпейді. Қонақ болу, жылы сөздерді қолдау ретінде қабылдау, сену және адал болу сияқты қасиеттер қазақ болмысының негізгі құндылықтары болып саналады. Ақын қазақ халқына «сіз» деп жүгінеді және қазақтардың ұлттық ерекшеліктерін тізімдейді. Осыған байланысты поэмадағы үндеу Ахмет Хикмет Муфтуоғлудың «Жүзімші» ("Üzümcü") атты әңгімесінде жүзім сататын адамға қарата айтылған автордың екінші тұлғасының үндеуіне ұқсас. Өлеңде қазақ мәдениетінде өз ізін қалдырған Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезов сияқты тұлғалар туралы айтылады. Ақын және оның поэмасы қазақтардың тарихи тамыры болып табылатын ғұндар, сақтар мен көктүріктер мемлекеттеріне арналған. Бұл бөлімде барлық түркі халықтары үшін маңызды қасқырдың мотивіне сілтеме жасалады және қазақ халқына сілкінуге шақыру қайталанатын:

Қазақ болсаң –

Ғұнсың, Сақсың, Үйсінсің...

Көктүріксің, Қаниша ғасыр қапаста көкке ұлыпсың.

Сілкін енді, алаула, жалында бір,

Жұмыр жерге жүрегің от бүріксің!

... Қазақ боп ғұмыр кешу қандай қызық!

Дүкен Мәсімханұлы өзінің «Алаштың алтын сақасы» өлеңінде ХХ ғасырдың басындағы Алаш Орда қозғалысына байланысты ұлттық оянудың маңыздылығын түсіндіреді. Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалпына келтіру үшін Алаш тәжірибесіне қайта оралу қажет. Себебі Кеңес дәуірінде Алаш зиялылары ұсынған құндылықтар жойылды. Ақын бұл жағдайды былайша сипаттайды:

Дәуірдің дала тұлға хас білгісі,

“Байқамай” бұздың кеше “дәстүрді” шын.

Сол үшін бөлтірікті соймақ болды,

Қандендер қайдан білсін қасқыр күшін...

Бұл жолдарда қазақтардың ғасырлар бойы далада қалыптасқан терең тамыр жайған мәдениеті бар және дәстүрлер халықтың даналығына негізделген деп тұжырымдалады. Бірақ Кеңес өкіметінің келуімен бұл шынайы дәстүрлер бұзылып, жойылды. Қасқыр қазақтардың ұлттық ерекшелігін бейнелейді. Қасқырды ұру – бұл кеңестік саясаттың құралы ретінде олардың ұлттық құндылықтарына шабуыл жасау. Дүшпандарды «ит» деп сипаттайтын ақын олардың күші қасқырларға, атап айтқанда Қазақтарға жетпейді деп мәлімдейді. Өлеңнің соңында болашаққа деген үміт білдіріліп, қазақ халқының ғасырлар бойғы күресі атап өтіледі. Қазақ халқы өз армандарын жоғалтпауы керек және Алаш жандарының бесік жыры сияқты болашаққа арналған тамаша жоспарларын айтуы керек:

Ол рас, ғасырлармен таласарың,

Данышпан, бүгін сенің дана шағың.

Өргізіп арман-тауға үмітіңді,

Алаштың әлдилей бер болашағын!

Қазақ мәдениеті туралы өлеңдер

Қазақтардың мәдениеті өте бай және осы мәдениетті жандандыратын дәстүрлері күшті. Олар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге дейін қазақ болмысының бір бөлігі ретінде сақталып келеді. Дәстүрге «қыз куу» сияқты пьесалар, тұлпар сияқты мифологиялық элементтер және Наурыз сияқты ұлттық мерекелерді тойлау кіреді. Мұның бәрі қазақ мәдениетін құрайды. Дүкен Мәсімханұлы халық мәдениеті мен дәстүрлерінің түрлі элементтері туралы өлеңдер жазып, қазақ мәдениетін сақтауға өз үлесін қосуға тырысты. Мұндай өлеңдердің басында «Тұлпар туралы толғау» тұр. Тұлпар – түркі халықтарының мифологиясындағы қанатты жылқы және қазақ мәдениетінде маңызды орын алады. Дүкен Мәсімханұлы өзінің өлеңін «Тұлпарым» деп бастайды және оның тұлпарға иелік етуші

жұрнақты қолданып иелік ететіндігін көрсетеді. Ақынның айтуынша, оның елі сөздің шын мағынасында отан болып табылатындығы тұлпардың өмір сүруіне байланысты:

*Тұлпарым-қасиетім, арыс әнім,
Сен болсаң, ауыл болар зарыш әлі.
Ақтарсам өткен күннің парақтарын,
Өзіңмен жеңіс сайын табысамын.*

Тұлпардың болуы қазақ сенімі мен мәдениетінің тірі екенін білдіреді. Қазақстанның нағыз отан екендігі де осы мәдени құрылымның сақталуына байланысты. Ерлік пен батылдыққа баса назар аударады. «Тұлпар – сарбаздың қанаты» деген тіркес жылқының дала жағдайында өмір сүруі үшін күресуге мәжбүр болған қазақ халқы үшін маңыздылығын көрсетеді. Жылқы қазақтардың өмірінде таптырмас орын алады. Барлық шабуылдар тұлпардың көмегімен жасалады. Шексіз далада Тұлпар қазақтар ұшатын қанат сияқты әрекет етеді:

*Батырлар «шуу» дегенде тізгін қағып,
Қамалдың қандайын да бұздың барып,
«Жүйрік ат – ер қанаты» деген сөзді,
Қалтқысыз қалай айтқан біздің халық.*

Мәдениет бүкіл өмірмен өзара әрекеттесу арқылы қалыптасады. Махаббат пен неке соғыс пен өлім сияқты шынайы. Сондықтан, қазақ мәдениетінде жылқы соғыс пен ерлік етудің құралы ғана емес, сонымен қатар үйлену тойларында ойнайтын ойындардың ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақ мәдениетінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі «Қыз қуу» деп аталатын өлеңде «қызды қуып жету» ойыны туралы айтылады. Ежелгі қуғын-сүргін ойыны күйеу мен қалыңдықты сезіну үшін қазақ және қырғыз үйлену тойларында ойналады. Жас жігіт ат үстінде бастапқы сызықта күтеді. Атқа мінген жас бойжеткен ер адамның артында біраз қашықтықта жүгіре бастайды. Әйел ер адамды басып озғанда, ер адам атқа мінеді. Ерлер мен әйелдер жарыс мәресіне қарай жүгіреді. Егер бала қызды жарысты аяқтамай тұрып ұстап алса, ол оны сүйеді және бұл жеңіс ретінде есептеледі. Бірақ егер қыз жігіт оны қуып жетпей мәреге жетсе, ол артқа бұрылып, жігітті старт сызығына дейін қуады. Бұл жағдайда, егер ер адам ұсталса, бұл жолы қыз ер адамды ұрады. Өлеңде ұл мен қыздарды осы ойынды ойнауға шақырады. Жас бойжеткен мен боз бала ойын алаңына жастық шақтың ынта-жігерімен және сүйіспеншілігімен барады. Жігіт қызды қуа бастағанда, екі ғашық адамдардан қашып, далада жалғыз қалады. Ақынның айтуынша, осы сәтте көктем жастардың жүрегіне қоныстанып, олардың алдында жарқын таң атқан. Мұнда табиғаттың өмірлік күші екі жастың жүрегінде рухани оянудың жаршысы болып табылады. Таңның атысы қараңғылықтан жарыққа шығуды білдіреді, ал көктемнің келуі табиғатты түстермен оятуды білдіреді. Мұндай ояну мен ағарту ғашықтардың жүрегінде болады. Қуу кезінде шаршау және тыныс алу табиғи нәрсе. Алайда, Дүкен Мәсімханұлы бұл қуғын-сүргінді физикалық жақындасу ретінде қарастырмайды. Екі жас та бір-бірінің жүрегіне жетуге тырысады:

*Жүрегіне енгізіп ап бір-бірін,
Ентігеді ептей алмай өз демін.*

Дүкен Мәсімханұлының «Наурызым-мерекем» атты өлеңінде қазақ мәдениетінде өте маңызды орын алатын Наурыз мейрамы туралы айтылады. Мәсімханұлы өлеңінде Қазақтардағы наурыздың рөлі мен маңыздылығын, мерекенің ынта-жігерін және мереке рәсімдерін сипаттайды; ол оны дұға, тілек және ән түрінде жазды:

*Салиқалы жерімде,
Алтын бесік елімде.
Жылдың басы қашаннан,
Наурыздан басталған.*

Наурыз – жаңа жылдың басы, қазақтар оны ерекше құлшыныспен атап өтеді. Өлеңнің екінші шумағы – қайырмасы. Қайырмада ақын наурыздың мәңгілікке жалғасуын қалайды. Сонымен қатар, адамдар сәттілік, бақыт пен молшылықты қалайды және жыл сайын Наурызға арнайы дайындайтын «Тілеу көже» деп аталатын сорпамен қарсы алады:

*Наурызым-мерекем,
Жалғаса бер, жасай бер,
Тілеп бақыт, береке,
Тілеу көже жасайды ел.*

Тәттігүл Картаева, Гүлнар Хабиджанова ұсынған ақпаратқа сәйкес, дәстүрлі қазақ қоғамында өткізілетін «Наурызнама» атты жаңа жылды қарсы алу рәсімі бірнеше күнге созылды. Ең алдымен, қазақтар дәстүрлі сорпа дайындайды, оны Наурыз-сорпа (наурыз көже) деп атайды. Ежелгі уақытта қазақтар Наурыз мерекесін бір-бірін құшақтау арқылы өткізетін көрісу рәсімінен бастаған. Дүкен Мәсімханұлы қазақтардың осы дәстүрлі тәжірибесіне сілтеме жасайды.

Өлеңнің жалғасында ақын наурызға жалбарынып: «жылдың пердесін аш», - дейді. Басқаша айтқанда, ол жаңа жылдың есіктері көктеммен бірге ашылғанын қалайды. Ол наурызға арналған әндер елдің түкпір-түкпірінен айтылатынын және барлығынаурызды үлкен толқумен күтетінін айтады:

*Наурызым, мархабат,
Жыл пердесін аша бер,
Ақ жүрегін арқалап,
Жырдан шашу шашады ел.*

Пессимистік өлеңдер

Дүкен Мәсімханұлының пессимистік өлеңдерін негізінен оның «Шер сандық» поэтикалық жинағынан табуға болады. Кітаптың атауы «Күйініш сандығы» дегенді білдіреді. Бұл өлеңдерде ақын сандықтың қақпағын ашып, қайғы-қасіретін жасырады және оларды оқырманмен бөліседі. Мәсімханұлы өзінің «Дарига, Дәурен!» өлеңінде оның сөздері қайғыға толы екенін, басынан өткерген көңілсіздіктерден өмірге деген сенімділік сезімін жоғалтқанын және оның әлсіреген жүрегі қазір жұмыс кезінде қиындықтарға тап болғанын айтады:

*Аспаннан арай жсауып тұрсын мейлі,
Жабырқау жанарыма нұр сіңбейді.
Қырық мың қиял тонап сенімімді,
Жүдеген жүрек зорға дүрсілдейді.*

Өлеңнің жалғасында ақын оның жүйкесі шаршағанын және енді оған қарсы тұруға күші жоқ екенін айтады. Жүрегін «ластанған аспанмен» салыстыратын ақын оның байлық деп санайтын сезімдері жану кезінде жоғалатқанын білдіреді. Сезім – адамның рухани байлығы. Олардың жоғалуы ақынды бүкіл күйі өртеніп кеткен адамның орнына қояды:

*Жүйкең солай тозады, жсұқарады,
Толығымен төзімді жұт алады.
Лайланып көккөлі көңілімнің,
Өртенеді сезімнің құт алаңы.*

Дүкен Мәсімханұлы өзінің пессимистік көңіл-күйінен шығудың жолын таба алмайды. Қайғыны әлемдегі ең құдіретті Құдай деп сипаттайтын ақын өзінің өлеңін өмірге ренжігені туралы сөздермен аяқтайды:

*Дарига, қайран дәурен, көк бөрі едім,
Сайрандасаң саржайлау, көк бел едім...
Өмір саған гашық боп келіп едім,
Қайтейін ит – тіршілік өкпеледім!*

«Қайдасың Ажал» өлеңінде Дүкен Мәсімханұлы ажал шақырып, оны осы дүниеден тезірек алып кетуін сұрайды. Оның өлуге деген ұмтылысы ақынның үмітсіздігін көрсететіндігімен ерекшеленеді. Ақынның жүрегі жараланып, оның уайымдары оның ішкі әлеміне басып кірді. Өлімнің келуі ақынның барлық қиындықтардан арылатынын білдіреді:

*Ризығым мұнда жоқтай бір,
Бастырмай қойды көп қайғы.
Жаралы мынау жүрегім,
Тынишды қашан, тоқтайды ?!*

Ақынның өлімге деген ұмтылысы оның Құдаймен мистикалық көзқараспен кездескісі келетіндігімен емес, оның пессимизмі үшін өмірден үмітсіздігімен байланысты. Өлу – бұл барлық қиындықтардан арылу және жұбаныш табу. «Бұл әлем түрмеден де жаман» деген жол ақынның өмірге қалай қарайтынын анық көрсетеді. Өлеңнің соңында Мәсімханұлы оны ашық түрде өлімге шақырады және өз өмірін қиғысы келеді:

*Кел деймін, ажал, кел деймін,
Жаныма тыным бер деймін.
Сен келсең жаным тыншиды,
Ал бірақ өзім өлмеймін!
Иә. Мен әсте өлмеймін!*

«Менің де ішім өлген» өлеңі – Мәсімханұлының ең пессимистік өлеңдерінің бірі. Ақын бұл өмірден шаршағанын және жүрегі көз жасына толы екенін айтады. Мәсімханұлы енді ауру жүрегін емдегісі келмейді. Адамды жылататын көп нәрсе болды. Өмірдегі азаптау түрмеден де жаман. Ақын бұл өлеңде өлгісі келетінін анық айтады:

*Жүрегім менің жаралы,
Бауыр да ісіп күп болған.
Тек өлу керек, қарағым,
Келмейді өзге түк қолдан...*

Өмір оны «Шаршатты мені тіршілік» өлеңінде шаршатқанын айтқан ақын пессимистік көңіл-күйге түсті. Достардың опасыздығы мен жаулардың күлкісі ақынды шаршатты:

*Шаршатты мені:
Бұғып тұрып тас атқан достықтар,
Күліп тұрып істеген қастықтар.*

Өлеңнің әрбір келесі бөлімі «шаршатты мені» деген жолдан басталады. Ақын өмірде қайда қараса да, оның шаршауына әкелетін негативті көреді. Сыйластық сезімі жоғалып кетті, сана ластанды, ағасы ағасын қорғауды тоқтатты, адамдарды алдауды және зұлымдық жасау қалыпты нәрсеге айналды:

*Шаршатты мені:
Жеткізбей қойған бағалар,
Аршылмай жатқан саналар,
Парызын білмес балалар,
Адам алдайтын жалдаптар,
Жаға болмайтын ағалар.*

Қорытынды

Дүкен Мәсімханұлы – Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің көрнекті ақындарының бірі. Шығыс Түркістаннан Қазақстанға қоныс аударған ақын Қазақстандағы Кеңес Одағының мәдени жойылуын, сондай-ақ Қытайдың жасаған қатыгездіктерін байқады. Осы себепті Мәсімханұлы өзінің өлеңдерінде ұлттық бірегейліктің негізгі құндылықтарын атап көрсетеді және келтірілген зиянды өтеуге тырысады. Сондықтан ақынға өлең жазу тек көркемдік-эстетикалық қызмет емес, бұл ұлттық міндет және оның өлеңдерінің дидактикалық жағы бар. Мәсімханұлы көптеген өлеңдерінде патриотизм тақырыбын қозғайды. Ол Қазақстан туына деген сүйіспеншілігі мен тарихы туралы әңгімелейді. Ол өз өлеңдерінде Абылай хан мен Алаш өкілдері сияқты қазақ тарихының батырлары туралы айтады. Ол Абай Құнанбаев пен Мағжан Жұмабаев сияқты ақындарға үндеу жасайды. Осылайша, ол жалпы тарих пен жалпы мәдениетке баса назар аударады.

Дүкен Мәсімханұлы табиғатты бақылап, оны өзінің поэзиясында бейнелейді. Ол оқырманның көз алдында қазақ даласын ашып, табиғатты шынайы бейнелері бар сурет ретінде көрсетеді. Өз өлеңдерінде ол табиғатпен өрілген қазақтардың дәстүрлі өмірін сақтауға тырысады. Кейде ол мұны табиғаттағы, адам психологиясындағы және қазақ қоғамындағы өзгерістермен байланыстырады. Оның өлеңдерінде табиғат жай ғана шынайы боялған пейзаж емес. Бұл да қазақ халқының ажырамас бөлігі және қазақтардың шынайы бейнесін суреттейді. Қыс мезгілі қайғы мен үмітсіздік сезімін тудырса, көктем – ояну мен үміттің жаршысы.

Мәсімханұлының өлеңдерінде мәдениетті жандандыратын қазақ мәдениеті мен дәстүрлері де бар. Жылқы көшпелілердің өмірінде маңызды орын алады. Жылқы – бұл өте маңызды қару, әсіресе көшпелі кезеңдегі соғыстарда. Бұл жағдай қазақтардың мифологиясын да қалыптастырды. Мәсімханұлы қазақ мифологиясындағы қанатты жылқы тұлпарға негізделген жылқының қазақ мәдениетіндегі маңыздылығы туралы баяндайды. Үйлену тойларында қыздар мен ұлдар арасындағы сүйіспеншіліктің белгісі болып табылатын қыз қуу дәстүрлі ойыны Мәсімханұлы поэзиясында да көрініс табады. Ақын қазақтардың Наурыз мерекесін қалай атап өтетіні туралы да өлеңдерінде баяндайды. Мерекелік іс-шаралар мен үйлену тойларындағы дәстүрлер мәдениеттің келесі ұрпаққа берілуін қамтамасыз етеді. Ұлттық мәдениетті сақтау тұрғысынан Мәсімханұлының ұлттық тақырыптағы өлеңдер жазуы өте маңызды рөлге ие.

Пессимизм – Мәсімханұлы өлеңдеріндегі ең басым тақырыптардың бірі. Бұған ақынның тәжірибесі мен оның Шығыс Түркістан мен Қазақстанды бақылауы да әсер етті. Мәсімханұлының «Шер сандық» өлеңдеріндегі бұл сандық ашылған сәтте ақынның ішкі әлеміндегі қиыншылықтары мен күйзелістері ашылады. Кейде Мәсімханұлы өмірге деген үмітін жоғалтады және өлгісі келетінін ашық айтады. Ол әлемді түрмеден де жаман деп санайды. Бұл тұрғыда жеке тұлғалардың сыбайлас жемқорлығы және қоғамның деградациясы әсер етеді.

Дүкен Мәсімханұлын социалистік ақын деп айтуға болады. Өзінің азаптарын сипаттау және табиғи пейзаждарды салу арқылы ол тақырыпты адамдармен және қоғаммен байланыстырады және әлеуметтік тұрғыдан сын айтады. Мәсімханұлының пессимизмі философиялық мағынада қоғамнан оқшауланған адам бастан кешірген жеке дағдарыс емес, керісінше, ол қоғамды бақылайды және адамдарға белгілі бір құндылықтарды сіңіруге тырысады. Бірақ ол құлдыраудың, жамандықтың кең таралғанын көргенде, пессимистік күйге түседі. Оның кейбір өлеңдерінде үміт сезімі басым болады. Ол өз өлеңдерінде қазақ тарихы мен мәдениеті туралы айтып, қоғамды ортақ құндылықтар төңірегінде біріктіргісі келеді. Қазақстан бастан кешкен әлеуметтік өзгерістердің тірі куәгері болып табылатын ақын оларды өз поэзиясына жеткізуге тырысады. Осы орайда Дүкен Мәсімханұлы қазіргі қазақ поэзиясының тамаша өкіліне айналды.

Әдебиет:

1. “Kız Kovalamaca”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kız_Kovalamaca, (Erişim Tarihi: 30.04.2023).
2. KARTAEVA, Tattigül, Gulnar Habijanova, “Kazak Kültüründe Nevruz ve Nevruzname Bayramı Ritüelleri, Özellikleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 82, Nevşehir 2017, 107-124.
3. ӘБЖАНОВ, Ханкелді “Қос Өркениеттің Телқоңыры”, <https://qazaqadebieti.kz/37618/os-rkenietti-tel-o-yry> (Erişim Tarihi: 07.05.2023).
4. МӘСІМХАНҰЛЫ, Дүкен, Көкпар, Алматы 2003.
5. СЫЗДЫҚОВ, Сатай «Қытайтанудың қыр-сырын білетін азамат», <https://turkystan.kz/article/220557-kytaytanudyn-kyr-syrynbiletin-azamat/>, (Erişim Tarihi: 03.05.2023).
6. ЫСҚАҚҰЛЫ, Дандай, “Дүкеннің шығармашылық дүкені” <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61735>, (Erişim Tarihi: 01.05.2023).

*Түркияның Стамбул қаласынан шығатын «Türk Kültürü İncelemeleri» (Түрік мәдениетін зерттеу) журналы 2023 жылғы №49 санынан (441-460 бб.) алынды.
Мақаланы ағылшын тілінен аударған: Назерке Дарбай*

ҚЫТАЙТАНУДЫҢ ҚЫР-СЫРЫН БІЛЕТІН АЗАМАТ

Сыздықов С.

*ҚР ҰҒА құрметті академигі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Астана қ. Қазақстан)*

Қазақ руханиятын білім мен ғылым ісіндегі ерен еңбектерімен жан-жақты байытып жүрген азаматтарымыздың арасынан Дүкен Мәсімханұлын көруге болады. Оның әлемдік өркениеттің бір ірі орталығы болып саналатын Қытай мен Ұлы Дала өркениеттерін салыстыру, әсіресе, әдебиет саласындағы өзара ықпалдастықты зерттеу нәтижелері ғылыми ізденістерінің жаңашылдығын көрсетеді. Оған айқын мысал ретінде М.Әуезов пен Лу Шүн шығармалары арқылы екі елдің әдеби-мәдени байланыстарын тереңінен жан-жақты зерделегенін келтіруге болады.

Д.Мәсімханұлының «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» атты монографиясының салыстырмалы әдебиеттану саласында алар орны ерекше. Аталған еңбек Қазақстанның қытайтану ғылымына қосылған қомақты үлес екені анық. Себебі зерттеуде Лу Шүн шығармаларын талдау барысында аспан асты елінің дәстүрлі мәдениетіне қатысты деректерге кеңінен тоқталып, жазушы қаламынан туған таза қытайлық бейнелерге талдау жасау барысында қытай (ханьзу) халқының менталитеті жан-жақты сипатталған. Дүкеннің бұл еңбегіне Қазақстан мен Қытайдың белгілі ғалымдары да салыстырмалы әдебиеттануға қосылған қомақты үлес деген жоғары пікір білдіргенін білеміз.

Алайда ол сонымен ғана шектеліп қалған жоқ. 2012 жылы ғалымның шығыстанушыларға, мәдениеттанушылар мен тарихшыларға, жалпы еуразиятанушыларға арналған «Еуразиялық өркениет – ежелгі түркі және қытай елінің мәдени-рухани қарым-қатынасы» атты көлемді ғылыми-зерттеулер жинағы баспадан шықты. Бұл кітаптың бір ерекшелігі – ғылыми-зерттеулерде жаңа бір «Еуразиятану» бағытын алға қойып, соған сүрлеу салған алғашқы еңбектердің бірі болды.

Дүкеннің айтулы еңбектерінің тағы да бір парасы – «Фолиант» баспасынан жарық көрген таңдамалы зерттеулерінің үш томдығы.

Таңдамалының I томына қазақ халқының ұлы жазушысы М.Әуезов пен қытай халқының классик жазушысы Лу Шүн шығармашылығын салыстырмалы әдебиеттану ғылымы тұрғысынан зерделеген «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» атты монографиясы мен Қытайдағы қазақтардың XX ғасырдың алғашқы жартысындағы әдебиетін, оның ішінде поэзиясындағы ұлт-азаттық идеяны арнайы зерттеген «Жыр-Жебе» атты зерттеуі енгізілген. I томның алғысөзін Қытайда тұратын қандасымыз, көрнекті жазушы, тарихшы-ғалым, профессор, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Сұлтан Жанболатов жазған.

Таңдамалы зерттеу еңбектерінің II томына Қазақстандағы қытайтану ғылымының көкейкестілігі, мақсаты мен міндеттері, Қытайдың тарихы мен мәдениеті, ішкі-сыртқы саясатындағы түйткілді мәселелер, Қазақстан-Қытай елдерінің қарым-қатынасы туралы зерттеулері енген. «Таңдамалы» зерттеулер жинағының II томы көрнекті ғалым, Сейіт Қасқабасовтың алғы сөзімен ашылады. Ал ғалымның таңдамалы ғылыми еңбектерінің III томына соңғы жылдарда республикамыздың іші-сыртында жарық көрген зерттеу мақалалары топтастырылған. III томда «Қазақ-қытай елдері мәдени-рухани қарым-қатынасының бастау көздері», «Қытай, Жапония, Моңғолия елдеріндегі түркология ғылымы», «Көне қытай жазбаларындағы түркі ақындары», «Оғызнама» – ортақ мұра». «Ежелгі түркі әдебиеті тарихын дәуірлеудің басты ұстанымдары», «Ежелгі қазақ тарихындағы қытай қыздары» атты көлемді зерттеулер қазақ тарихындағы көптеген ақтаңдақтардың орнын толтыратын құнды дүниелер. III том Қытайда тұратын тарихшы-ғалым, жазушы, ҚХР Мемлекеттік сыйлығының иегері Жақып Мырзахановтың алғысөзімен ашылады.

Ғалымның осы үш томнан тұратын таңдамалы зерттеулері отандық шығыстану, қытайтану, салыстырмалы әдебиеттану, мәдениеттану ғылымы саласындағы мамандарға,

еліміздің жоғары оқу орындарындағы шығыстану, қытайтану, мәдениеттану, қазақ әдебиеті, шетел әдебиеті, дінтану саласында ізденіп жүрген жас ғалымдар үшін ғана емес, тұтас отандық ғылымға, оның ішінде отандық шығыстану ғылымына қосылған сүбелі үлес болғанын атап айтуымыз керек. Сондай-ақ ғасыр бойындағы қазақ және қытай қоғамын, екі елдің қарым-қатынасын, саяси-әлеуметтік жағдайын, мәдениеті мен әдебиетін білгісі келетін жалпы оқырман қауымға ғылыми да, танымдық тұрғыдан да құны жоғары дүниелер.

Профессор Д.Мәсімханұлының Қазақстанда қытайтану ғылымын қалыптастырудағы еңбегі орасан зор болды. Ол тек еліміздің жоғары оқу орындарында студенттерге қытайтану мамандығы бойынша сабақ беріп, жас маман тәрбиелеумен ғана немесе қытайдың әйгілі ақын-жазушыларының шығармаларын аудару, оларды қазақ оқырмандарына таныстырумен ғана шектеліп қалған жоқ, ол ең бірінші кезекте қытайтануды отандық шығыстану ғылымының бір саласы ретінде қарастыра отырып, оның ғылыми негізін, концепциясын жасауға көңіл бөлді. Әрі сол жолда өзекті мәселелер бойынша іргелі зерттеулер жасады. Атап айтқанда, Д.Мәсімханұлы Отанға орала салысымен қазақ оқырмандары мен зерттеушілеріне Қытайдағы қазақтардың тарихы, саяси-әлеуметтік жағдайы, ондағы қазақ әдебиетінің дамуын таныстыру жолында тың ізденістер жасады. 1999 жылы академик Р.Нұрғали жетекшілігімен қорғаған «Қытай қазақтары поэзиясындағы ұлт азаттық идея (1920-1920жж.)» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясында Қытайдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері А.Үлімжіұлы, Ә.Найманбаев, К.Маралбайұлы, Т.Жолдыұлы, Ш.Әлғазыұлы, А.Татанай, М.Разданұлы, Б.Тышқанбай, О.Айтанұлы қатарлы ақындардың шығармалары тұңғыш рет азат санамен, ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырылды. 2008 жылы «Қазақ және қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр және жаңашылдық» (М.Әуезов пен Лу Шүн шығармалары негізінде)» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Бұл – Қазақстан Республикасында «Салыстырмалы әдебиеттану» ғылымы бойынша қазақ тілінде қорғалған сондай-ақ ұлтымыздың тұлғалы қаламгерін миллиардтар елінің ұлы қаламгерінің шығармаларын ғылыми тұрғыдан салыстыра зерттеген алғашқы ғылыми еңбек болды.

Жастайынан ғылым мен білімге, өнерге құштар болып өскен Д.Мәсімханұлы, Құдай берген таланты мен қажырлы еңбегінің арқасында бұл күнде ғылымның асқарына да, поэзияның биігіне де еркін көтерілді. Ол ғалым-ұстаз ретінде, ұзақ жылдардан бері Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындарында ұстаздық етіп, неше жүздеген шәкірт тәрбиелеп, Қазақстандық қытайтану ғылымының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып келеді. Бүгінде Қазақстанның шығыстану саласындағы ірі ғылыми-зерттеу орталығы болып табылатын Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында директор болып қызмет етеді.

Дүкен Мәсімханұлының ғылыми ізденістеріндегі бір бағыт – Қазақстаннан тыс, көршілес аймақтардағы Алаш азаматтарының тәуелсіздік үшін күресін зерттеуде үлкен еңбек сіңірді деп айтуға болады. Өйткені ол алаштықтардың тек Қазақстан жеріндегі ғана емес, одан тыс Шығыс Түркістан аумағындағы ұлт-азаттық қозғалыс идеясының поэзиядағы үрдісіне зерттеу жұмыстарын жүргізді. Әсіресе, ғалымның «Алаш азаттық идеясының Шығыс Түркістанға таралуы» деген зерттеуі еліміздегі алаштану ғылымындағы елеулі жаңалық. Бұл ізденістің маңызы алаштанудағы ақтаңдақтың бірі – ХХ ғасыр басындағы Алаш идеясы мен қозғалысының Қазақстан аумағында ғана емес, оның көршілес аймақтарда өркен жайып, жалпыұлттық қозғалысқа айналғандығын, соның нәтижесінде қытайдағы ағайындар өмір сүретін өңірде тәуелсіз Шығыс Түркістан Республикасы құрылғандығын дәлелдеп бергендігінде.

Дүкеннің ғылымдағы айтулы жетістігі ретінде, оның ел тарихы мен мәдениетінің түркі кезеңіндегі «ақтаңдақтарын» қалпына келтіруде тындырымды жұмыстарымен өз үлесін қосып келе жатқандығын айтуға болады. Кейін қазақ халқын құруға атсалысқан түркі ру-тайпаларының поэзиядағы өкілдері шығармашылығын зерттеп және оларды бүгінде қолжетімді етуде Дүкен Мәсімханұлының еңбегі ерекше. Атап айтқанда ғалымның қытай тілінен тәржімалауы және тынбай зерттеуінің нәтижесінде бағзы замандарда шығармаларын қытай тілінде жазған, бұған дейін ғылымда беймәлім болып келген ондаған ежелгі түркі

ақындарын ғылыми айналымға енгізді. Олардың арасында көне қытай жазбаларындағы қаңлы Бұқым ақын Қайранбайұлы, қарлық ақындары Кегменер ақын Үлгеұлы мен Найжан ақын және т.б. түркі ақындарының өмірі мен өлеңдері де бар.

Дүкеннің көптеген зерттеуінің өзегі Қытайдағы қандастар арасынан шыққан тарихи тұлғаларға арналғаны белгілі. Бұл ретте, Құдайменде Тәйжі, Тазабек батыр, Қожеке күйші, Оспан батыр, Қалибек Хакім туралы зерттеулерінің жөні де, маңызы да бөлек. Жалпы қорыта келгенде, Дүкен Мәсімханұлының бұл бағыттағы жұмыстары отандық тарихтың түрлі кезеңдеріндегі рухани мәдениеттің дамуын жаңа деректермен толықтырып қана қоймай, оларға ғылыми жүйелі сипаттама берумен де айқындалады.

Шығармашылық жолын университет қабырғасында жүргенде бастаған Дүкен Мәсімханұлының бүгінге дейін «Жүрекке саяхат» (1991ж. ҚХР Үрімжі), «Семсер суы» (1998ж. Алматы), «Көкпар» (2003ж. Алматы) «Алтынның буы» (2007ж. Пекин), «Алкүрең арман» (2008ж. Астана) атты жеке жыр жинақтары, «Жыр-Жебе» (монография, 2000ж. Алматы), «Сарап» (ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы, 2001ж. Астана) «Сөз – желкен» (монография, 2005ж. Алматы) «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» (монография, 2007ж. Алматы) «Қазақ және қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық» (монография, 2010 ж. Павлодар), «Еуразиялық өркениет: ежелгі түркі және қытай елдерінің рухани қарым-қатынасы» (ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы, 2012ж. Астана) атты зерттеу кітаптары жарық көрді. Бұдан сырт 300-ден астам ғылыми-зерттеу мақалалары республикалық және шетелдік түрлі ғылыми басылымдарда жарияланды. Ғылыми еңбектері мен әдеби шығармалары ағылшын, қытай, орыс, түрік, ұйғыр, қырғыз тілдеріне аударылған

Д.Мәсімханұлының отандық қытайтану мен еліміздің лексикографияға салған ең қомақты олжасы, қосқан тарихи үлесі, ол – «қытайша-қазақша үлкен сөздік» деп аталатын іргелі еңбегі. Ғалым өзінің өмірдегі де, ғылымдағы да серігі, доцент А.Әбиденқызы екеуі он жылдан астам уақыттарын, көз май, жүрек қандарын жұмсап теңдесі жоқ «үлкен сөздікті» (көлемі 120 баспа табақ, 1050 бет) құрастырып, баспадан шығарды. Онда қазіргі қытай тілінің қолданысындағы 70 мыңнан астам жеке сөздері мен сөз тіркесі қамтылған. 2018 жылы Астана қаласында аталған сөздіктің халықаралық деңгейде, салтанатты жағдайда тұсаукесері болды. Сөздіктің тұсаукесеріне қазіргі мемлекет басшысы, белгілі қытайтанушы-ғалым, сол кездегі ҚР Парламенті Сенатының төрағасы Қ.Тоқаевтың арнайы құттықтау жіберіп, еңбектің құндылығы мен ауқымдылығына өте жоғары баға берді.

Қазір қытайдың тілі мен мәдениетін меңгеруге деген құлшыныс әлемдік ауқымға айналып келеді. Біздің елдің тұрғындары да бұл үдерістен сырт қалып отырған жоқ. Себебі қытай тілі – әлемде кең таралған тілдердің бірі. Бұл тілде тек қана Қытай Халық Республикасының тұрғындары (шамамен 1,5 миллиард адам) сөйлеп қоймай, оның сыртында көптеген мемлекеттің халқы қолданатын тілдер қатарында екені белгілі. Біздің елімізде көптеген жоғары оқу орнында қытай тілі мамандықтары ашылған, неше мыңдаған жастарымыз Қытайда білім алып, түрлі кәсіпкерлікпен айналысып жүр. Елімізде де қытайдың біріккен кәсіпорындары аз емес. Сондықтан бұл сөздіктің еліміз үшін маңызы аса зор екенін тағы да айта кеткен жөн.

Ең бастысы, Дүкен Мәсімханұлы қазіргі қазақтың дарынды ақындарының бірі. Ақын ретінде Дүкеннің тілі шұрайлы, сезімі сергек, қиялы ұшқыр. Ол әдемі тіл кестесімен ойын оқырманға бүкпесіз, ашық жеткізеді. Оның поэзиясынан терең пайым, толғаныс, козғалыс, ішкі сезім арпалыстарын көруге болады. Оның өлеңдерінің алтын арқауы шекараның арғы бетінде қалған туған жеріне деген мәңгілік сағынышы мен бірге өзінің туған халқына, отанына деген шексіз сүйіспеншілігі десек қателеспейміз.

Отанына оралып, «қытайтану» ғылымымен айналысу жолына түскен Дүкеннің бұл саладағы елеулі еңбектерінің бір бағыты – көркем аударма болды. Дүкен Мәсімханұлының барлық аудармаларын алып қарайтын болсақ, ол өз алдына тағы бір мақалаға жүк боларлық әңгіме. Оның аудармаларының ішіндегі шоқтығы биігі де, көлемдісі де Қытайдың классик жазушылары Лу Шүннің «Повестері мен әңгімелері» мен Мао Дуннің «Түн», Ба Цзиннің «Әулет» романдары екені ақиқат. 2012 жылы Лу Шүннен жасаған аудармасы үшін

Д.Мәсімханұлына Қазақстан Жазушылар одағының Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығы берілді.

Дүкен қытай тілінен прозалық шығармалармен, ғылыми еңбектерімен қоса, қытай ақындарының өлеңдерін де көптеп аударып жүр. Оның тәржімалауы мен жарық көрген қытай ақындарының өлеңдері қазақтың төл өлеңдеріндей қабылданады. Оның да өзіндік себебі жоқ емес. Дүкен өзі қазақ әдебиетінде ойып алар орны бар, өз қолтанбасы қалыптасқан көрнекті ақындардың бірі екенін айттық. Оған қоса қытай тілін өте жетік меңгерген. Сол себепті түпнұсқадағы ақынның поэтикалық сарынын аудармада да сол күйінде өте шебер өреді. Мысалы, Д.Мәсімханұлы қазақшалаған Қытайдың ұлы ақыны Ли Байдың, осы заманғы Қытайдың көрнекті ақын қызы Чжао Лихуаның, Тайван ақыны Юй Гуаньчжүңнің және басқа да ақындардың өлеңдерін оқысаңыз, оларды Қытайдың ақыны деген ой санаңыздан шығып кетері хақ.

Қысқасы, Дүкен Қытайдың тарихтан белгілі әйгілі ойшылдары мен ақын-жазушыларынан Куң Фудзы, Ли Бай, Лу Шүн, Ба Жинь, Лау Шэ, Ай Чин, Юй Гуаньжун, Уань Мың, Мо Янь, Те Ниң, Чжаң Чыңжи, Гу Чың, Чэн Дундун, Чжао Лихуа, Дин Даң т.б. шығармаларын қазақ тіліне аударып мерзімді басылымдарда жариялап, қазақ оқырмандарына үзбей ұсынып келеді. Бұның өзі де отандық қытайтануды жандандыруға, қытай жұртын танып-білуімізге салынған төте соқпақ екені даусыз.

Дүкеннің әкесі Мәсімхан – Жетісу өңіріне аты әйгілі шешен Нақысбек болыстың ұлы болған. Нақысбек Жалпетекұлы 1865 жылы бүгінгі Алматы облысының Райымбек ауданына қарасты Шәлкөде жайлауында өмірге келген. Әкесі Жалпетек – өзінің шешендігімен, көсемдігімен «Жалпетек би» атанып кеткен адам екен.

Нақысбек те әкесіне тартып ер жүрек, шешен болып есейеді. Нақысбек болыстың әділ билік жүргізумен бірге, тіліне сөз асылы ұйыған шешендік даңқы екі ел қазағына кеңінен танылған тарихи тұлға. Ал албандар кезінде түркі дәуірінде 200 жыл өмір сүріп, Орталық Азияда өркениетті Қарахандар мемлекетінің негізін салған, кейін қазақ халқының қалыптасуында зор рөл атқарған қарлық-түркілерінің басты бір тайпасы болғанын ортағасырлық деректер дәлелдейді. Сондықтан да шығар, Дүкеннің ортағасырлық ата-бабалары болып саналатын қарлық ақындарының Қытайдағы шығармаларын тауып, зерделеп, бүгінгі күнгі оларды қазақ елінің рухани қазынасының асыл мұрасына айналдырып отырғандығы.

Дүкеннің анасы Дәмеш Тұрлыбайқызы да қазақтың ертегілері мен қисса-дастандарын, шежіресін жақсы білетін кісі болыпты. Өзі өлең-сөзден де қара жаяу емес, кезінде айтыскер ақын болыпты.

Дүкен 1982 жылы туған ауданынан орта мектепті үздік бітіріп, сол жылы мемлекеттік емтиханнан ең жоғары балл жинап, Қытайдың астанасы Пекин қаласындағы Орталық ұлттар университетіне оқуға түседі.

1987 жылы аталған оқу орнының филология факультетін аудармашы-филолог мамандығы бойынша үздік бағамен және «оқу үлгілісі» деген атақпен (бұл атақ Қытайда университетті үздік бітірумен бірге, студент шағында әдеби немесе ғылыми шығармашылықпен танылған шәкірттерге дипломмен бірге беріледі екен) тәмамдайды. Сол жылы жолдамамен Үрімжі қаласындағы ШҰАР Гуманитарлық ғылымдар академиясына барып, Әдебиет институтының ғылыми қызметкері болып еңбек жолын бастайды. Мұнда қытай, ұйғыр халқының әйгілі ғалымдарымен бірге, Нығмет Мыңжанұлы, Жақып Мырзаханов қатарлы есімдері Алаш жұртына кеңінен танымал белгілі қазақ ғалымдарымен әріптес болып, ғылыми-зерттеу, әдеби шығармашылық, аударма салаларында өнімді еңбек етеді. Атап айтқанда, 1987 жылдан 1993-жылға дейінгі қысқа ғана бес жылда ҚХР-ның іші-сыртында 30-дан астам ғылыми еңбек жариялап, ондағы қазақ оқырмандарына «Жүрекке саяхат» атты жеке жыр жинағын ұсынады. Бұдан өзге осы жылдарда «Жер шарының қызыл белдеуі» (роман), «Шынжаңда өткен тарихи қайраткерлер» (зерттеу мақалалар жинағы), «Құлтемір Л.М.» (фантастикалық әңгімелер жинағы) секілді көлемді шығармаларымен бірге, көптеген қытай және шетел ақындарының өлеңдерін, көп сериялы телефильмдерді қытай тілінен қазақ тіліне аударма жасайды. 1990 жылы оның «Оғызнама туралы зерттеу» атты

еңбегі ҚХР аз ұлт әдебиетін зерттеу саласындағы үздік шығарма сыйлығына ие болады. Ал 1991 жылы Д.Мәсімханұлына әдебиет пен ғылыми-зерттеу саласындағы көрнекті нәтижелері үшін Бүкілқытайлық жастар сыйлығы беріліп, 1993 жылы ҚХР жазушылар одағының «тың талант» сыйлығымен марапатталады.

1993 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік ұлттық Университетінің арнайы шақыруымен атамекенге оралған Д.Мәсімханұлы аңсап жеткен отанында ғылым саласының өркендеуі үшін осы күнге дейін аянбай қызмет етіп келеді.

Туған елге деген сүйіспеншілік арқылы парасатты да рухы биік ізбасарларын тәрбиелеу жолында білікті де іскер ұйымдастырушы қырынан көрініп келеді. Қазақ елі үшін 100-ден астам қытайтанушы маман тәрбиелеп шығарған болса, сол шәкірттерінің дені қазір ҚР Президенті аппараты, СІМ, Қорғаныс министрлігі, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті, Білім және ғылым министрлігі, Қазақстанның ҚХР-дағы елшілігі мен консулдықтарында, қазақ-қытай бірлескен кәсіпорындарында, Қазақстанның жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу мекемелерінде жемісті еңбек етуде.

Дүкеннің қазақ руханиятының жан-жақты дамуына сіңірген еңбегі, қызметтің қызықты да қиын салаларында атқарып отырған абырой-беделі еленбей қалған жоқ. Ол әр жылдары Білім және ғылым министрлігінің «Ы.Алтынсарин» төсбелгісімен, Қазақстан Жазушылар одағының халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығымен, Шанхай ынтымақтастық ұйымының «Жібек жолы» сыйлығымен (алтын медаль), 2013 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен, 2022 жылы «Парасат» орденімен марапатталды.

Дүкеннің еліне бергенінен әлі де берері мол. Оның алдында әлі талай асулар мен белес-беделдер тұр деп сенеміз.

В статье анализируется преподавательская деятельность и достижения в исследованиях по формированию казахстанского китаеведения доктора филологических наук, профессора Дукена Масимханулы.

The article analyzes the pedagogical activity of Doctor of Philology, Professor Duken Massimkhanuly, achievements in the study of comparative literature and the formation of Chinese studies in Kazakhstan.

«Türkistan» International Political Weekly. – 21 сәуір 2023 .№16(1496)

НАРДАЙ БІР БОЛҒАН НАҚЫСБЕК
- немесе Д.Мәсімханұлының ата-тегі туралы

Сәрсенбаев Н.
Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі,
жазушы, этнограф
(Алматы қ., Қазақстан)

*Біз қашып Ресейден келген жылы,
Текесті Оқам алғаш аралаған.
Жүргенде азып-тозып істес болдық,
Таулы елде Нақан екен саналы адам.
Барлығын бардамдының көзім көрді,
Аз екен ондай елге адал адам.*

Әуесхан Белгібайұлы

I

Қазақ халқы тарих көшінің керуенінде «мың өліп, мың тіріле» (Ж.Молдағалиев) жүріп, небір тар жол, тайғақ кешулерді басынан өткерді. Аумалы да төкпелі, зарлы да шерлі заманда қазақ баласы әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашылып, торғайдай тозып, аса ауыр күй кешті. Әсіресе, «берсең бала өледі, бермесең шал өледі» заманындағы 1916 жылғы Қарқара мен Қояндыдағы «ұлт-азаттық көтерілісі» мен атышулы 1932 жылғы қолдан жасалған ашаршылықтағы құғын-сүргін көрген халықтың тағдыры тым аянышты болды. Ат ауыздығымен су ішкен, ер етігімен су кешкен заманда мыңдаған, тіпті миллиондаған қазақтың басы көмусіз қарға-құзғынға жем болып айдалада қалды.

Ұзына тарих бойына осындай аса ауыр тағдырды бастан өткізген қазақ халқы бүгінде әлемдегі шекара аттап қоныстанған ұлттардың бірі болып есептеледі. Бүгінгі күнде әлемнің 40-қа тарта елінде қандастарымыз өмір сүреді. Әлемге тарыдай шашылып кеткен этникалық қазақтардың дені қазір Қытайда. Онда 2 миллионға жуық қазақтар тұрады. Қытайдағы қазақтар Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтарында, Құмыл аймағының Баркөл, Мори аудандарында, Гәнсу өлкесінің Ақсай ауданында шоғырлы қоныстанған.

Жаңа Қытай үкіметі құрылудан ілгергі Шыңжаңдағы қазақтардың тарихы жүйелі зерттелмеген. Соған байланысты көптеген елім деп еңіреген ерлердің есімі ескерусіз қалды. Ол кісілердің ерен еңбегі туралы білетін көнекөз, әңгімеші-шежіреші қарттарымыз да әлдеқашан о дүниеге аттанып кетті. Ардақты арыстарымыздың өмір жолы мен еңбектері дер кезінде хатқа түспегендіктен ел есінен шығып, ұмытыла бастағаны да жасырын емес.

Дегенмен, елге еткен өлшеусіз еңбегінің арқасында ғазиз есімдері тарих парағына алтын әріппен жазылып қалған, ұрпақ жадынан өшпестей орын алған тарихи ұлы тұлғалар да аз емес. Солардың бірі біз сөз еткелі отырған өз дәуіріндегі басқа-лардан мойны озық, шоқтығы биік тұлғалардың бірі – Нақысбек Жалпетекұлы.

Нақысбек Жалпетекұлы 1865 жылы қазіргі Алматы облысының Райымбек ауданына қарасты Шалкөде жайлауында дүниеге келген. Сол жылы ақ патша үкіметі қазақ даласының билеу тәртібіне өзгеріс жасап, жаңа жоба жасаушылар комиссиясын құрады. 1868 жылға келгенде бұл комиссияның қазақ даласын басқару, билеу жөніндегі жаңа жобасын патша қабыл алып, 21 қазанда қол қойып, бекітіп береді. Жаңа жоба (қазақтар мұны «Жаңа низам» дейді) бойынша бұрынғы сұлтандық арқылы билеу тәртібі өзгертіліп, оның орнына болыс, старшындыққа бөліп билеу тәртібі атқарылды. Екінші негізгі өзгеріс жер мәселесі болды. Жер Ресей мемлекетінің меншігіне айналды да, қазақтарда тек жерден пайдалану құқығы ғана болды. «Жаңа жоба» атқарылғаннан кейін қазақ даласына орыс шаруалары көптеп көшіп келіп қала, село сала бастады. Қазақ шаруаларының мал бағатын жерлері жылдан-жылға таралады және патша үкіметінің алуан түрлі алман-салығы халықтың күн көрісін

қатты қиындатып жіберді. Осылайша ақ патша үкіметі аударылғанға дейін қазақ халқын бас көтерместей етіп, аяусыз жаныштап отырды. Болашақ болыс, әйгілі шешен Нақысбектің балалық шағы міне осындай тарғалаң заманға тап келді.

Нақысбектің әкесі Жалпетек те өз еліне танымал, тілді-жақты кіші билердің бірі болған. «Әке көрген оқ жанар» дегендей, жақсы әкенің ел басқару өнері мен тәрбиесі Нақысбектің билікке ерте араласуына игі ықпал етті. Тепсе темір үзетін Нақысбек 25 жасында ел басқару ісіне араласып, әділдігімен, іскерлігімен халқына қамқоршы бола білді. Ел тағдырын, жер тағдырын ойлаған Нақысбектің төңірегіне көзі ашық, көкірегі ояу жақсы-жайсандар топтаса бастайды. Содан Нақысбектің бастауында ел-жұрт ұйымдасып, қазақ даласына ірге кеңейткен ақ патша отаршыларының құйтұрқы саясатына кейде ашық, кейде жасырын қарсы шығады. Осылайша халықтың сеніміне ие болған Нақысбек кезекті бір болыстық сайлауда қарсыласын басым дауыспен жеңіп, Қожбанбет руына болыс болып сайланады. Содан Нақысбектің ел ішіндегі абырой-беделі жыл санап емес, күн санап өсіп, патша үкіметінің жергілікті ұлықтары одан қауіптен бастайды. Орыс ояздары соның алды-артында-ақ көптеген ұлтжанды би-болыстарды жасырын бақылауға алса, енді бір жағынан оларды бір-біріне айдап салып, рулық қайшылықты асқындырып, бір-бірімен жауластыру саясатын да қолданады. Отаршылдардың бодан жұрттың арасына іріткі салу саясаты ежелден келе жатқан кәнігі тәсілі болатын. Ақ патша ұлықтары қазақ даласындағы ел тізгінін ұстаған би-болыстардың кейбіреулерінің көзін жасырын жойса, кейбіреуін жер аударып, құрдымға бір-ақ жіберіп отырды. Ұлықтардың жантүршігерлік саясатынан Нақысбек болыс та қағыс қалмады.

Халықтың сенімі мен құрметіне ие болып, жергілікті старшиналардың жұмысына ылғи кесірін тигізіп, кері тартып жүретін Нақысбек болысты бір күні Жаркенттегі ояз орталығының ұлықтары астыртын шақыртып алып, өздері үшін қызмет етуді талап етеді. Бұл сарайға кірген іздің болғанымен, шыққан іздің болмайтынын жақсы білетін, ақыл-айлаға кемел Нақысбек шешен ұлық алдында ауызша уәде беріп, ажал аузынан аман құтылып кетеді.

1916 жылғы Қарқарадағы Ұзақ, Жәменке бастаған ақ патшаға қарсы «Албан көтерілісі» тұтас қазақ даласын дүр сілкіндірді. Дәл осы аумалы-төкпелі заманда Нақысбек Қарқарадағы халық көтерілісінің қолдаушыларының бірі болды. Ол туралы ежелгі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын зерттеуші ғалым Р.Ақмағанбетов: «1916 жылғы Қарқара жайлауында отырған қазақтардың патшалық Ресейге қарсы көтерілісі бұрқ ете түсті. Осы көтеріліске барып дем беру мақсатымен Нақысбек болыс жүз шақты сенімді, қаруланған жігіттерін ертіп, Қарқараны бетке алып жолға шығады. Олар Кетпен асуынан асып, Шалкөде жазығымен құлдап келе жатқанда Қисық Ақтас сайының тұсынан (қазіргі Көмірші ауылы маңы) жүз қаралы орыс әскері жолдарын кес-кестеп, оқ жаудырады. Қапелімде кезіккен жау Нақаң жігіттерінің біразын жайратып салады. Нақаң жағы жер жағдайына қанық болғасын, бір күн, бір түн қорғана ұрыс салып, әлгі орыс әскерлерін ойсырата жеңеді де, енді Қарқараға тура тартамыз деп отырғанда, ол жақтан қазақтар жеңіліп, көсемдері тұтқындалды, ел үркіп, Қытайға ауа көшіп жатыр деген хабар жетеді. Сосын бұлар Кетпенге кері қайтып, балашағасын алады да, 30 шақты үй сол түні Қытай асып кетеді» (Р.Ақмағанбетов, «Байлық танымы және қазақ байлары», Алматы, 2017 жыл, 301-302 беттер) деген дерегін алға тартады.

Осы тұста мән бере кетуге тиісті бір жағдай бар, Қытайдағы тарихи материал-дарда Нақысбек болыстың арғы бетке өткендігі туралы әр түрлі мезгіл көрсетіліп жүр. Біз де Р.Ақмағанбетов бастаған зерттеушілердің «Нақысбек Қытай жеріне 1916 жылы өтіп кеткен» деген дерегін толықтай қуаттаймыз. Өйткені Нақысбек болысқа Қарқара көтерілісін қолдады деген сылтаумен орыс ұлықтары соңынан қуғын түсірген. Содан Нақаң елін бастап Қытай асуға мәжбүр болған.

II

Қытайдың Іле өңірі ежелден-ақ қазақ жұртының ата қонысы. Өртүрлі тарихи жағдайларға байланысты Алаш баласы ары босып, бері көшіп жүргенімен, түптеп келгенде байырғы Үйсіндерден тартып біздің ата-бабаларымыз осы мекеннен кіндік үзген емес. Жоңғар жорықтары кезінде ғана «алқакөл сұламалап» Сыр өңіріне босып кетуге мәжбүр болған албан-суан тайпасы Жоңғар жойылғаннан кейін Абылай ханның әмірімен атажұртына қайта орлаған. Содан XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басында албандар ол өлкеде алты ақалақшы (болыс деңгейіндегі жергілікті әкімшілік аймағы және соған сәйкес берілетін шен) ел еді. Қоңырбөрікке (албанның бір бөлім басқа руларда қамтылған) алғаш Дадай 1890 жылдары ақалақшы болған. Айтқа – Мәнке, Бозымға – Ақмолда, Қожмамбетке (Қосқұлаққа) – Жансейіт, Жартыға – Қасаболат, Шажаға (бір бөлім Алжандарды қамтиды) – Тәтібай ақалақшы болып ел басқарып тұрған.

Төкпе жырдың дауылы Көдек Маралбаевтың «Кең Текес» атты дастанында: «Албанда ақалақшы алтау екен, Бұл жаққа дәм бұйырып бұрын келген» деген өлең жолы Іле албандары XX ғасырдың басында-ақ алты ақалақшы ел болғанының айқын дәлелі.

1916 жылдан кейін Албан тайпасының жан санының артуына байланысты ондағы ақалақшы саны да көбейген. Өртекесте Алжан руына Тілеуберді Өскенбайұлы, Құлжа ауданындағы албандарға Қайынбай, Тоғызтараудағы албандарға Нұрсапа ақалақшы болған.

Нақысбек Жалпетекұлы Шыңжаң-ның Текес өңіріне қоныс аударғаннан кейін өзінің әділдігі, іскерлігі мен шешендігі арқылы жер дауы, құн дауы, жесір дауы сияқты істерге белсене араласып, ел ішіндегі дау-дамайларды әділ шешіп отырады.

Текес өңірінде Қожбанбет руының ақалақшасы Жансейіт пен Қызай елінің Жолболды руының ақалақшысы Молдажан ортасында жер дауы болады. Екі рулы елдің ортасындағы бұл дауға қытайдың Іледегі жергілікті ұлықтары бірнеше рет адам жіберсе де, дауды ешкім шеше алмайды. Бұрыннан құда-жұрат болып өткен екі рулы елдің жер дауын Нақаң әділ шешіп, Іле өңіріндегі халыққа атағы жайылып, жұрттың алғысына бөленеді.

1916 жылдың соңында Жансейіт ақалақшы қайтыс болады. Келесі жылы Нақысбек халықтың қолқалауымен ақалақшылық сайлауға түседі. Ол осы жолғы ақалақшылық сайлауда басым дауысқа ие болып, бақталасынан оза шауып, Қожбанбет елінің ақалақшысы шеніне ие болады. Сайлауда ойсырай жеңілген бақаталастары ендігі жерде Нақысбек ақалақшының үстінен Қытайдың Іледегі жергілікті ұлығына арыз түсіріп, шағым айтады.

Сол арыз бойынша Іле генерал мекемесінің сол кездегі дутұңы Жы-Жүй Нақысбекті ордасына шақыртып алып:

– Сен Ресейден келген қазақтардың ішіндегі саны аз тайпаның адамы екенсің, демек ақалақшы болуға шартың толмайды. Орныға басқа адамды ақалақшы етіп қоймасақ мына тұрғын елдің саған бойсына қоятын түрі жоқ, – дейді төтесінен.

Сонда Нақысбек ақалақшы тайсалмастан:

– Мәртебелі тақсыр, сіздің уәжіңіз бойынша саны аз жұрттың адамы саны көп жұрттың адамдарын басқармау керек екен. Олай болса сіз өзіңіз сонау қиырдағы Пекиннен қанша үймен келіп бізді билеп отырсыз? жан саны аз, сырттан келген адам ел билемейтін болса, жарайды, сіз де, мен де орнымызды босатайық, – депті.

Сөз жүйесінен оңбай жеңілген ұлық біраз уақыт үнсіз қалады да, соңынан ыржалаңдай тілге келіп:

– Мен сізді шешен деп естіп, әдейі -сынап айтып едім, ақалақшылықты жалғасты істей беріңіз, сонымен бірге Іледегі албанның алты ақалақшысының үстінен қарайтын мансапты қоса беремін, бұдан кейін мен сізді тіке қабылдап тұрамын, – депті.

Содан кейін Нақысбек ақалақшы Іледегі алты ақалақшы елдің ісіне араласып, ел ішіндегі шешілмей келген дау-дамайды өте әділ шешіп отырады. Бұл туралы атақты ақын Таңжарық Жолдыұлы:

*Албанда Нақысбек бар шығандаған,
Алдынан албан қарсы шыға алмаған.
Жапса да қанша жала Шың дубаны,*

Нақаңды аттан ешкім жыға алмаған.

Өзіңдей Албекеңнен ұл тумапты,

Бұл жайға Қожбанбет жоқ қуан-баған, – деп, Нақысбектің ерлігін өте жоғары бағалаған.

Таяу замандағы Қытай қазақтары-ның тарихында Іледегі албан-қызай жұртына аты әйгілі ел қамқоры болған беделді тұлғалардың бірі Нақысбек шешен туралы Көдек ақын да бір өлеңінде:

Албанның ақалақшы, зәңгісіне,

Бір өлең желі тартып құрдым енді.

Аласа, биік жерін түзетуге

Ұстадым осы өлеңге сүргіні енді.

Бастығын Нақысбек қып аралауға,

Ауылына сол кісінің жүрдім енді.

Үйіне барып бір күн қонақ болдым,

Бірталай әңгіме айтты үлгілі енді.

Көз салып көлеміне қарағанда,

Жемісті алма ағаштай бүрлі келді.

Білермен бұрынғының шойтабаны,

Маңызды, сөзі жаттық үнді келді, – десе, тағы бір өлеңінде:

Қобыға Суасудың құйғанында,

Мен келдім Нақысбекке салам үшін.

Тағынан таймай жүрген Нақаң екен,

Руы Қожбанбеттің қазағысын, – деп, Нақаңның текті атадан тараған ірілігін, іскерлігін, шешендігін жырға қосады.

III

Нақысбек ақалақшының әділ билік жүргізумен бірге тіліне сөз асылы ұйыған шешендік даңқы екі ел қазағына кеңінен танылған тарихи тұлға. «Шешендікке келгенде Нақаң алдына жан салмайтын еді» дейді ауылдың көпті көрген шежіреші қарттары. Мен Қытайда жүрген кезде өз әкем Тоқтасын Сәрсенбайұлы, ұстазым Айтуған Көдекұлы қатарлы ауылдың қадірменді ақсақалдардың ауызынан Нақысбектің шешендік сөздерін көп естідім әрі жергілікті қаламгер Ақай Сайдуақасұлы-ың Нақысбек туралы «Елім деп еңіреген ерен тұлға» атты мақаласын редакциялап өз қолыммен «Іле тарихи материалдары» (2004 жыл) атты кітапқа енгізген болатынымын.

«Нақысбек ақалақшы айтыпты» деген шешендік сөздер әсіресе Жетісу, Хан-Тәңірі атырабындағы ел ішінде кеңінен таралған. Мысалы, «Шабаннан желмес туады, сараңнан бермес туады, наданнан көрмес туады», «Малды байлық деме, ырызғысы сенде емес, жерде болады», «Адамның сегізінде тісі түседі, сексенінде баласына ісі түседі», «Қыдырып ішкен тамақтың кенеуі жоқ, қыдырып айтқан биліктің беделі жоқ», «Ұлылық пен зұлымдық тегінен, барлық пен жоқтық ебінен», «Есірік патша елін тыңдамайды, ессіз әйел ерін тыңдамайды», «Қостап айыл тартқанмен құйысқандай болмайды, қостап қатын алғанмен туысқандай болмайды», т.б. шешендік сөздер мен тапқыр сөздері бірте-бірте халықтық мақал-мәтелге айналып кеткен.

1916 жылы артынан қуғын түскен Нақысбек болыс елді бастап Қытайға қашуға дайындық көре бастайды. Сонда ел-ағайынның біразы Нақысбекке өздерінше ақыл айтып:

– Нақа, өре түрегеліп өрге қаша жөнелмей-ақ, ұлықтан кешірім сұрап, «жаздым-жаңылдым» деп көрсен етті. Біз де қарап жатпас едік, арашаға жарар жанкүйер ағайынбыз ғой, – деп оны тоқтатпаққа ниеттенгенде, Нақысбек:

– Арам қанға бит семірді, жуындыға ит семіреді. Без тамақ болмайды, ез қолқанат болмайды. Бит пен иттің күнін көріп, без жеп, езге еріп жүргенше, алжыған төбеттей өз қорама үргенше, қаңғып өлгенім мың артық. «Жақсы ит өлігін көрсетпейді» демей ме атам қазақ, – деп жауап берген екен.

Албан тайпасының ішінде Қож-банбет руына жататын Ағымсары мен Қосқұлақ аталас елдер. Бір күні ауылдың пысықай, жаяу жорға шалдары Нақысбек ақалақшыға келіп:

– Ақалақшы, өзіңіз әбден білесіз, Ағымсары мен Қосқұлақтың арасы баяғыда-ақ жеті атадан асып кетіпті. Бірін-бірі қалап, үйленеміз деп жүрген жастар бар көрінеді... Боз бие сойып, қыз алысып, қыз беріссек қайтеді?–деп өтініш айта келіпті.

Бұл жөнсіз талапқа Нақысбек шешен:

– Қарындасын қатын қылуға асығып жүрген қай тексіз?! Өзге қазақтың қызы құрып қалып па? Жеті атаға толған екен деп қыз алыса беру дұрыс емес.Ең бірінші, қызыңнан ұят кетеді, ұлыңнан мият кетеді.Ұрпақтан мейір кетеді, ағайыннан пейіл кетеді. Екіншіден, ондайдан тараған ұрпақ кем болады, құлқындары кең болады, қысқасы,бұл әңгімені қойған жөн болады, – деп рұқсат бермеген екен. Міне бұдан Нақысбек ақалақшының Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке хан билік құрған замандағы «Жеті жарғы заңынан» жалғасып келе жатқан қазақтың қыз алысу дәстүрін берік ұстанып, шынайы мұрагерлік еткенін аңғаруға болады.

«Қайда барсаң да қазанның құлағы төртеу» деген рас. Екі реткі үркінде Қытайға ауып барған елдің тағдыры әсте кісі қызығарлықтай болған жоқ. «Адамның басы – Алланың добы» дейді ғой атамыз қазақ. Ондағы қазақ, ұйғыр жұрты ХХ ғасырдың басында қазіргі Шыңжаң өлкесіне билік жүргізген қытайдың жергілікті шонжарлары Жин Шурын, Шың Шысайлардың адам жегіш жауыз саясатының қармағына ілініп, жоқшылық пен езгінің тақсыретін әбден тартты. Қазақстан жерінде туып, кейін Қытай жеріне ауып барған Нақысбек Жалпетекұлының да тағдыры қиямет-қайымы мол күрделі кезбен тұспа-тұс келді. Сол қыйын кездерде Нақаң ел басқару өнері мен шешендігінің арқа-сында қилы заманның соқпақсыз қысандарынан жол таба білді. Нақысбек ақалақшы сол дәуірдегі Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы, Көдек Маралбаев, Таңжарық Жолдыұлы, Жақыпберді Сұлтанбекұлы, Садықожа Мошанұлы, Шарғын Әлғазыұлы, т.б. ардагерлермен жай күндерде сыйлас-сырлас болумен бірге, олардың бастарына қара бұлты үйіріліп, тағдырлары тығырыққа тірелген кездерде оларға қол ұшын беріп, көмектесіп, қамқорлығына алып отырғаны тарихтан белгілі. Мәселен, ауылдағы күндес, бақталас ағайын Таңжарық ақынның үстінен арыз жазып, ұстатып жібермек болғанда, жас ақын ылғи Текеске барып Нақысбек ауылын паналайтын болған. Артынан қуа барған өкімет адамдарына Нақаң Таңжарықты бермей, ылғи аман алып қалып отырады. Ал Нақаңның Жүсіпбек-қожа Шайхысламұлы, Көдек Маралбаев, Садықожа Мошанұлы, Шарғын Әлғазыұлы секілді ақындарды үнемі қамқорлығына алып, көмектесіп тұрғанын ауыл қарттары әлі күнге дейін аңыз қылып айтады. Бұл туралы профессор Дүкен Мәсімханұлы «1935 жылы әкемнің ағасы Әлиасқар деген кісі үйленіп, әкелері әйгілі Нақысбек болыс келін түсіру тойын жасайды. Тойға арнап 40-50 киіз үй тігіліп, Іле өңіріндегі албан-қызайдың игі-жақсылары мен әнші-күйші, ақын-жыршылары, ақалақшы-болыстары, мампаң-зәңгілері түгел шақырылады. Үш күнге созылған ұлы дүбір жыйынға Көдек Маралбаев, Таңжарық Жолдыұлы, Шарғын Әлғазыұлы секілді сол заманда есімдері елге мәлім ақындары келеді. Менің әкем және ағалары, сонымен бірге алыс-жақыннан келген салсері жастар, негізінен Садықожаның қасында болады. Сонымен, Садықожа өзінің айтыстағы жүлделері бар, басқа болыс-мампандардың риза көңілімен мінгізген аттары бар, Нақысбек атамның сый-сияпат ретінде астына мінгізген жорғасы мен жетектеткен жүйрігі бар, жалпы алдына бір үйір жылқы айдап ауылға аттанады» («Ана тілі» газеті, 2019 жылы 26 қыркүйек күнгі саны) дейді. Міне, осының өзінен-ақ Нақысбек ақалақшының өнер иелеріне деген құрметін анық көруге болады.

Әйгілі Тазабек батырдың немересі Жақыпберді Сұлтанбекұлының соңынан Кеңес үкіметі жағынан қуғын түсіп 1928 жылдары рулы елін бастап Қытайға асуға мәжбүр болады. Іленің Текес өңіріне өткеннен кейін Жақыпберді бастаған ел Нақысбек ауылына қара тартып барады. Нақаң азып-тозып келген елді жылы қабылдап, жайлау-қыстау, мал беріп орналастырады. Арада 4 жыл өткеннен кейін Жақыпбердіні көре алмас күндестері сол кездегі Күредегі жергілікті үкіметке «Жақыпберді шекара бұзып, бүлік шығарғалы жатыр» деп, жалған жала жауып арызданады. Бұдан алдын ала хабар тапқан Нақысбек ақалақшы

Жақыпберді бастаған ел азаматтарына қару-жарақ, ат-көлік, азық-түлік беріп тауға қашырып жібереді. Сондай-ақ тау шатқалына бекініп алып қытай шеріктерімен айлап ұрыс салған Жақыпберділерді Нақысбек ақалақшы жасырын түрде азық-түлікпен, оқ-дәрімен қамтамасыз етіп тұрады.

1932 жылы жансыздардың әшке-релеуі мен шырғалауында жергілікті үкімет ұлықтары Жақыпберді Сұлтан бекұлы, Әуесхан Белгібайұлы қатарлы ел ардагерлерін қолға алып, Құлжа түрмесіне қамайды. Соңынан бұларды Сүйдің-Күре жамбылындағы түрмеге апарып аяусыз қыйнау көрсетеді. 1933 жылы Іле генерал мекемесінің дубаны Жақыпберді, Әуесхан, Оқас, Кәдірбек, Кәдірхан, Сұлтанәлі, Тұрсынбай қатарлы он неше ел азаматтарын өлім жазасына кесіп, атып өлтіреді. Сол арманда кеткен ардагерлердің ішінде ақын Әуесхан Белгібайұлы түрмеде жатқан кезде «Елге хат» (мұны ел кейде «Жақыпберді батыр» қиссасы деп те атайды) атты ұзақ дастан жазған екен. Әуесхан ақын жазған сол «Елге хат» деген дастанды кейін Қасым Тайтаразұлы деген адам Нақысбек бастаған ел иелерінің қолына табыс етеді. Нақаңның бастауымен арманда кеткен арыстардың соңғы жұмыстары ойдағыдай атқарылады. «Елге хат» дастанында көптеген ел тұтқаларымен бірге Нақысбектің де ерлігі ерекше ілтипатпен жырланады.

Нақысбек ақалақшы 1930 жылдары қазіргі қытайдағы Текес ауданына қарасты Шиліөзектің Шолақсай деген жерінен өз қаражатымен мектеп салып, ондағы халықтың мүлде тұралап қалған оқу-ағарту ісіне қан жүгіртіп, болашақ ұрпақтардың ғылым, білім үйренуіне ерекше атсалысады. Нақысбек салдырған бұл мектепті халық жер атымен «Шолақсай мектебі» деп атап кетеді. 1931 жылдары Нақысбек ақалақшы «Шолақсай мектебі-не» қазақтан шыққан алдыңғы қатарлы білім иелерінен Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы, Шарғын Әлғазыұлы, Мәлік Бірімжанұлы, Халық Оспанұлы, Әбілғазы сияқты оқымысты, зиялыларды мұғалімдікке ұсыныс етеді. «Шолақсай мектебінің» алғашқы мектеп мүдірі (меңгеруші) Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы болса, одан кейінгі мектеп меңгерушісі Шарғын Әлғазыұлы болған екен. Көне көз ақсақалдардың айтуына қарағанда бұл мектепте діни дәрістерден сырт, арнаулы түрде тіл, әдебиет, математика, жағрафия пәндері өтіліп, жүзден аса бала оқыпты.

Нақысбек Жалпетекұлы 1936 жылы Қытайдың Текес ауданына қарасты Шиліөзек деген жерде қайтыс болған. Ел аузында айтылған әңгімелерге қарағанда Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы намазын шығарып, ақын Көдек Маралбаев дауыс (жотау) жазған екен. Көдек ақынның ұлы, қарт ағартушы Айтуған (1928-2007) «1945 жылы мен Қорғас ауданында тұратын ақын Ажабай ағамның үйіне іздеп бардым. Ол кісімен әкем Көдек өлеңдері туралы көп әңгімеде болдым. Ажабай ағам мен аттанарда қолындағы екі елідей қолжазба кітапты маған беріп жатып: Бұл қолжазбадан басқа Көкемнің (Көдектің) «Нақысбекке дауыс» сияқты бірнеше жоқтаулары бар еді, абайсызда жоғалтып алдым, сен Көкемнен қалған бұл мұраларды мықтап сақта. Мен Ажабай ағама мақұлдық беріп, ауылға аттанып кеттім» дейді. Осы дерекке қарағанда Көдек ақынның Нақысбекке шығарған жоқтауы бар екенінде дау жоқ.

Нақысбек ақалақшы аумалы-төкпелі ауыр заманды бастан өткізіп елім деп еңіреп өтті. Қытай жерінде басы қалған Нақысбектей нар тұлғалардың ерлігін, ерен еңбегін өскелең ұрпаққа жеткізу, насихаттау біздің азаматтық парызымыз.

Нақысбек ақалақшының өмір жолы мен еңбектері туралы әр жылдары арғы бетте Әблез Шәріп, Дүйсенбек Тұрлығожа, Сұлтан Жанболатов, Жақып Мырзаханов, Нұрлан Сәрсенбаев Ақай Сәйдіуақасұлы, Қазақ елінде Төреқұл Нысанбек, Р.Ақмағанбетов, Сейіт Қасқабасов, Нұрқасым Қазыбеков, Құныпия Алпысбаев, Сағатбек Медеубек, Тоқтар Әлібеков, Дүкен Мәсімханұлы, т.б. ғалымдар мен беделді қаламгерлер бірқатар зерттеу еңбектерін жазды. 1995 жылы Алматы облысы Ұйғыр ауданының Кетпен ауылында Нақысбек болыстың 130 жылдығына орай арнайы ас беріліп, ауылдың бір көшесі «Нақысбек болыс» атымен аталды. Ал қытайдың Текес ауданы Шиліөзек ауылындағы үлкен бір аңғар күні бүгінге дейін «Нақысбек сайы» деп аталады.

Нақысбек Жалпетекұлының есімі екі ел қазағына аңызға айналған ірі тұлға. Жыр саңлағы Шарғын Әлғазыұлы:

«Болаттың сенде бірісің,
Шешеннің бұлбұл тілісің.
Жорғадай сөзің, жүрісің.
Нар болып туған Нақысбек,
Текті жерден шығысың,
Арыстанның түгісің» -деп тектен-текке айтпаса керек.

Күллі саналы ғұмыры ұлтының жоғын жоқтап, мұнын мұндаумен өткен, сөйтіп туған халқының шексіз құрметі мен ықыласына бөленген Нақысбек болыстың арты да жаман болған жоқ. Ұрпақтары рулы елге айналды. Олар бүгінде Қазақстан мен Қытай елдерінде өсіп-өніп, тіршілік етуде. Олардың арасында елге елеулі, халқына қалаулы азаматтар да бар. Солардың бірі Нақысбек болыстың туған немересі, талантты ақын, әйгілі аудармашы, көрнекті қытайтанушы-ғалым, ұстаз, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, ШЫҰ «Жібек жолы» сыйлығының иегері Дүкен Мәсімханұлы. Нақысбек болыстың бел баласы Мәсімхан кәрия да өмірбойы дін ұстаған тақуа, ауыл молласы болып өмірден өтіпті.

Ал тәуелсіздіктің алғашқы жылында Отанға оралған Дүкен Мәсімханұлы елге оралған алғашқы күннен бүгінге дейін табан аудармай еліміздің жетекші ЖОО-да шәкірт тәрбиелеумен, ғылыми-зерттеумен, көркем аудармамен, әдеби шығармашылықпен айналысып, азат Қазақ еліндегі руханият саласының жандануы мен гүлденуіне, әсіресе отандық қытайтану ғылымының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып келеді. Бүгінде Дүкен Мәсімханұлы ҚР ҰҒА Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры болып қызмет атқарады.

Бұндайда атамыз қазақ «атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі» демеуші ме еді?!

Қазақ шешендік өнері тарихында өз орны бар, небір рулар арасындағы өртке айналып кете жаздап тұрған немесе кісі өліміне соққалы тұрған дауларда тауып сөйлеп, тіліп айтып, кара қылды қақ жарып әділ шешім шығарған, халықтың нақыл-тәмсіліне айналып кеткен көптеген пәлсапалық толғамдардың авторы Нақысбек Жалпетекұлының шешендік өнері туралы сөзді өзінше бөлек әңгімеге арқау етпекпіз.

В данной статье представлено происхождение знаменитого поэта, известного переводчика, видного китаеведа – Дукена Масимханулы. Дед Д. Масимханулы – Накысбек Жалпыетекулы, в истории известен как оратор Накысбек. Отец Накысбека – Жалпетек, был исторической личностью, названный в народе «Жалпетек би», известный своими ораторским и лидерским качествами. Накысбек, впитывая воспитание, вырос храбрым и оратором, под стать отцу. Жизненный путь Дукена Масимханулы, смолоду увлекшийся наукой и образованием, рано повзрослевшим и занявшийся общенародной деятельностью, будто доказывает концепцию Великой степи, что «родовитость – наследственна».

This article will focus on the origin of the famous poet, outstanding translator, outstanding scholar of Sinology Duken Massimkhanuly. D. Massimkhanuly's grandfather Nakysbek Zhalpetekuly is known in history as Nakysbek Sheshen. Nakysbek Zhalpetekuly's father is a historical person, known for his eloquence, leadership as "Zhalpetek bi". As the Kazakh proverb says, "a son raised by his father smashes an arrow himself," it is implied that Nakysbek also becomes a real man, an orator, and becomes like his father. From a young age, Duken Massimkhanuly appeared in the field of science, education, at an early age he sat on a horse, began to participate in the country's affairs, as if testifying that the life path of the great steppe – "a noble person will be born from a noble family".

«Ана тили». – 20-26 тамыз 2020. №33(1553). – 6-б.

МЕН – ТӘҢІРТАУ МҰЗБАЛАҒЫ

(Дүкен Мәсімханұлы – 60 жас)

Орда Г.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылым қызметкері, филология ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан)

Қазақ елі егемендік алған кезде тағдыр тауқыметімен көршілес отырған монғол, қытай, қарақалпақ, өзбек елдеріне үдере көшкен бауырларымыз тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуын тілеп ақ жарма тілектерін білдіріп жатты. Көп ұзамай мемлекетіміздің қолдауымен қиырда жүрген бауырлардың бірсыпырасы атажұртқа қарай көш басын түзеді. Тоқсаныншы жылдардың басында Дүкен Мәсімханұлы да алғашқылардың бірі болып ата жұртқа ат басын тіреп еді.

Дүкен Мәсімханұлы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері, белгілі ақын, талантты тәржімашы ретінде елге танымал. Қазақ тарихына байланысты қытай елінің мұрағаттарында жатқан тарихи құжаттарды тәпсірлей жүріп, тіл білгенінің арқасында шығыстану ғылымына күн сайын бойлай берді. Ежелгі Үйсін тілінде жазылған «Елжау Күнбидің өсиетін» оқитын шығыстанушы ғалым бүгінде Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры ретінде ғылыми ортаға жақсы таныс.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұлттық әдебиетті зерттеу барысында қазіргі қазақ әдебиетін мазмұны мен түрі жағынан байытып жүрген бір топ қаламгерлердің шығармаларын зерттеу нысанына алған болатын. «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияның «Қазіргі қазақ лирикасы» деген тарауында ақынның шығармашылығы оң бағаланды. «Өз аспаным өзімде» атты жыр жинағына белгілі ақын Н.Айтұлы «Арынды жырдың алкүреңі» деген алғысөз жазыпты. Онда ақын шығармасына: «Ал жүйріктің жүйрігі, ұшқырдың ұшқыры – ақын қиялы. Себебі ақын қиялы үшін қас қағым сәтте кеңістікті көктей өтіп ғарышқа, мұнар шөгіп, мүк басқан уақыттың белінен бір-ақ аттап, ту бағзыдағы өткен күнге барып байырқалау түк те емес», – деген баға берген.

Ақынның «Өз аспаным өзімде», «Сап, сап көңілім» жыр жинақтарына ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бері жазылған жырлары жинақталған. Өлеңдерді оқып отырғанда лирикалық кейіпкердің сонау балалық балдәуренінен бастап, бүгінгі жеткен биігіне дейінгі аралықтағы өсу, толығу жолын көруге болады. Оның «Қойым өріп шығатын...» өлеңі сонау балалық шағын еске түсіреді. Лирикалық кейіпкердің Шиліөзекте, Суасу, Бақалықта қой бағып жүргеніне кез боламыз:

*Қоңыр таудың қойнауын сірестіріп,
Саулық сайын қошақан ілестіріп.
Тал-қайыңға жырымды үлестіріп,
Арманым арымды күнес қылып –
Қой бақтым [1, 104].*

Әр тармақтың соңындағы «сірестіріп», «ілестіріп», «үлестіріп» деген бірыңғай сөйлем мүшелері өзара ұйқасып тұр. Осындай ұйқасқа құрылған өлеңнің әрбір шумағы «Қой бақтым» деген тіркеспен аяқталады. Өлеңге «...Бәрінен де қой бағып, к...н жеген озады» деген халық мақалын эпиграф ретінде алуы тегін емес. Мал шаруашылығын кәсіп еткен атам қазақ қой баққан адамның тұрмыс-тіршілігі жаман болмайтынын әуелден білген. Сондықтан қойшы болуды ұрпағына өнеге етіп, оны атадан-балаға мирас етіп қалдырып отырған. Сол секілді біздің де лирикалық кейіпкеріміздің сонау жылдардағы қызықты күндерін сағына еске алуы орынды.

Туған жер туралы жырларынан кіндік қаны тамған «Көкмемер жайлауы», «Іле өзені», Текес өзені, Шилөзек, Суасу, Бақалық, сияқты жер атаулары ерекше орын алады. Бұл жерлерде лирикалық кейіпкердің балалық шағы өтті, сондықтан ол жерлер қашанда ыстық, қымбат. Лирикалық кейіпкердің ата жұртына деген махаббаты жыл өткен сайын алаулай беретіні анық. Туған жер туралы өлеңдер қатарын «Тартады жаным Алтайға», «Мойылдымен коштасу», Алматы, Сарыарқа, Қарқаралы, Қарағайлы туралы «Қазақстан сапарынан» шоғарлы өлеңдері толықтырады. Бүгінде екі мемлекеттің аумағын қамтитын туған жер туралы өлеңдер жинала келіп, «Туған жер» атты лирикалық поэмаға ұласты. Туған жеріне бар асыл сөзін арнаған ақын елін бәрінен жоғары қойып, ол үшін бәріне де даяр екенін жасырмайды. «Бар менде елім деген жүрек қана» өлеңінде:

«Елім!» деп еңіреймін,

Мейлі түсін, түсінбе мені, мейлің.

Елім деп еңіреуді, от кешуді,

Жанымның жарасының емі деймін [2, 175], – деп елін бәрінен де жоғар қояды. Ақын үшін ел мен жердің ара жігі жоқ. Ол үшін жер мен ел – біртұтас ұғым.

Қайталаудың әдемі үлгісін «Өмірдің өңі – өңкей жыр» шоғырлы өлеңінен көруге болады. «Қара өлең немесе менің сырым» өлеңінде «қара», «Ақ өлең немесе менің арманым» өлеңінің әр жолында «ақ», «Сары өлең немесе менің сарығым» өлеңінде «сары», «Көк өлең немесе менің рухым» өлеңінде «көк», «Қызыл өлең немесе менің балалық шағым» өлеңінде «қызыл», «Қоңыр өлең немесе менің жаным» өлеңінде «қоңыр», «Күрең өлең немесе менің жырым» өлеңінде «күрең», «Жасыл өлең немесе менің құштарым» өлеңінде «жасыл» сөзінің тармақ сайын, немесе бір тармақта бірнеше рет қайталануы арқылы осы сөздерге көңіл аударған. Шоғырлы өлеңдегі қара, ақ, сары, көк, қызыл, қоңыр, күрең, жасыл түстердің өздеріне тән астарлы ойлары мен бірге халық ұғымына сіңіп қалған таным-түсінігі де бар. Мәселен, қара сөзі негізінен халық, орман, қазақ, қос, нар, өлең, нан, тау, жер тәрізді сөздермен тіркесіп келгенде үлкен қасиеттің эпитеті ретінде берілсе, ақ сөзіне қатысты шаттық, той-думан еске оралады. Сол сияқты сары сөзі сағыныштың белгісі болса, жасыл жастықтың символындай әсер беретіні белгілі. Алайда, ақынның «қызыл» сөзін қызыл империямен байланыстыруы халық ұғымындағы қызыл түсті танытпайды. Қызыл түске малынған қызыл империяның қызыл ұраны да, қызыл туы да қан түсімен түстес келуі оның халықтың қанын судай ағызғанымен ұштастырылған. Осыған қарап отырып, ақынның әр түске қатысты айтары арыда жатқанын аңғаруға болады. Оны мына жолдар растайды:

Қоңыр дүние.

Төсінде қоңыр даланың

Арқалап келем қоп-қоңыр қомын бабаның.

Қоңыр төбелдеу бақытым болғаныменен,

Қоңыр қыстаудың көңіндеі сорым да қалың [1, 114].

Осы шумақтағы «қоңыр» сөздеріне қарап отырып, қоңыр сөзінің қоңырқай ғана тірлікті танытатынын байқасақ, ақынның өз сорын қыстаудың неше қатпар көңіне теңеуі жайлау мен қыстаудың жайын жақсы білетін қазақтың ұғымына жақын сөзбен бейнелеуі – қазақтың әр сөзінің орайын таба қолдану арқылы жаңа тіркес, жаңа образ жасауға болатындығының мысалы.

Осы тәрізді ақын өлеңдерінен ұйқастың әралуан түрін кездестіруге болады. Мәселен, «Мен – қазақпын» өлеңіндегі жеті шумақтың «Мен – қазақпын» деп басталуынан лирикалық кейіпкердің қазақтың тәуелсіздігін, азаттығын мақтан етіп күллі әлемге жар салғанын байқасақ, «Таңданыс» өлеңінің айтары басқа. Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін сыртта жүрген бауырларымыздың «Отаныма туды ғой деп азат күн» («Қазақстаным, қайдасың?») деп, атамекеніне жеткенше асық болғаны бәрімізге белгілі. Ақынның лирикалық кейіпкері – жігіт болып атқа мінген шағында атамекен қайдасың деп Отанына оралғандардың бірі. Алайда кейіпкеріміздің ғұмыр бойы көкірегіне шер шемен болып қатқан арманы орындалғаннан кейінгі күйі адам жанын жабырқатары жасырын емес. «Қазақстаным, қайдасың?!» өлеңінде «Шекарадан өтпей тұрған кездегі, Қиялдағы Қазақстан, Ғажап-тын»

деп жырлағандай, ата-баба қонысын аңсап келгенде кеңестік жүйе қалыптастырған қоғам өміріне үрке қарап, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрпымызды іздегені анық. Миллиардтардың ішінде жүріп ұлттық құндылықтарымызды көздің қарашығындай сақтаған ағайындардың Қазақстандағы жағдайларға «Келдім-дағы бір күдікке мінгестім» деп, аңсап келген ағайынға үрке қарағаны түсінікті. Ақын сол бір жүдеу көңіл күйін «Таңданыс» өлеңіндегі «кім білген?» деген сауалмен аяқталған әрбір тармаққа сыйғызған:

Оралғанда Отанға –

«Оралман» деп бөлетінін кім білген?

«Өгей бала» көретінін кім білген? [1, 103]

Ақын жүрек әр заттың, әр құбылыстың, әр оқиғаның түп төркініне үңіле жүріп, бәріне де сын көзбен қарады. Жүрек түкпірінен орын алған оқиғаларды сезім күйлеріне орап қағаз бетіне түсіре берді. Сондықтан да ақын шығармашылығынан соңғы отыз жылдың көлеміндегі түрлі оқиғалар орын алған. XX ғасырдың соңғы онжылдығы мен XXI ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ елінде өткен түрлі оқиғалар ақын назарынан тыс қалмады. Оның біріншісі – Қазақстанның астанасы Алматы қаласына деген шексіз махаббат. Аңсап жеткен елінің бар болмысын үлкен шаһармен байланыстуының сыры да осында. «Алматым арымда», «Алматы көктемі», «Алматы. Абай көшесінде» өлеңдерінен бейтаныс шаһарға келіп үрпиіп жүрген лирикалық кейіпкерді ақын Абай «Жатырқама, Төрлет!» деп жігерлендіре жебейді.

Кез келген қаламгер өзі өмір сүрген қоғамның шындығын қағаз бетіне түсіріп, оның жанды картинасын жасайды. Сондықтан да оларды өзі өмір сүрген қоғамнан бөлек алып қарауға болмайды. Ел өмірінен үлкен орын алатын тарихи оқиғалар ақын-жазушылардың шығармаларына арқау болып жатса, соңғы ширек ғасырдағы ел өміріндегі айтулы оқиғалардың қазіргі поэзиядан орын алуы да құптарлық. Суретшілер майлы бояумен сурет салса, ақын-жазушылар қаламмен сурет салатыны белгілі. Сондай елді алаңдатқан аты шулы оқиғаның бірі – Жаңаөзен оқиғасы. «Поэзия – жауынгер жанр» деп жатамыз, оның себебі – не жағдай болғанда да алдымен ақындардың үн қосатындығы. Осы ойымызды ақын Д.Мәсімханұлының «Жаңаөзен» өлеңі растайды. Бұл оқиға қазақстандықтарды ғана емес, күллі әлемді алаңдатқаны белгілі. Жазықсыз жандардың қаны судай аққанын, сұрақсыз-жауапсыз тар қапасаға тоғытылғанын, бейкүнә жандардың мойнына жасамаған қылмыстардың ілінгенін көрген ақын жүректің шарқ ұруы тегін емес. «Махамбеттің намысы боп оянған» жаңаөзендіктердің мұңын мұндап, олардың әр рухын қолдаған ақын жалаң қол жауға шапқан боздақтардың қынадай қырылғанына күйінеді. «Жаңаөзен» өлеңінде:

Қара тұман торламай-ақ көгімді,

Қайғы жұттым, қабырғам да сөгілді.

Оғландарым бауырына оқ атты,

Боздақтардың қаны судай төгілді [1, 34], – деп боздап, Махамбеттің намысынан оянған «Жаңаөзенім – жаңа рух! Жаңа мұң!» деп түйіндейді.

Көріп отырғанымыздай, бұл оқиғаға қатысушылар да, оларға оқ атушылар да өзіміздің халық екенін көргенде неміс басқыншыларымен шайқаста қаза тапқан Әлия, Мәншүк сынды апаларымыздың ақ өлімі еріксіз еске оралады. Жаумен жағаласып шейіт кеткен жанда арман бар ма? Ал, бауырларына оқ атқан батырлардікі не жорық? Осы тәрізді жағдай 2022 жылғы Қаңтар қақтығысында және орын алды. Бүгінде тәуелсіз қазақ елінде осындай адам басына сыймайтын кереғарлықтарды көз көріп, құлақ естіп жатқан жайымыз бар.

Ұлттық поэзиядағы махаббат, туған жер, табиғат жырлары тәрізді мәңгілік тақырыптар ақын шығармаларынан да орын алған. Ол табиғат жырларында жансызға жан бітіре кейіптеуге шебер. «Қыс» өлеңінде:

Аспан тұр бозарып, түшкіріп,

Қалбақтап ұшады кәрі қар.

Күнгейлер есінеп, буланып,

Мұз емишек бұлақтар қызарған.

Қолтығы сәл тершіп, суланып,

Таулардың бойлары ұзарған [2, 21], – деп қыс суретіне жан бітіріп, оны адам кейпінде бейнелейді.

Қазақ поэзиясында адамзат бойындағы кемшіліктерді аң-құстардың, жан-жануарлардың тіршілігімен бейнелейтін мысал өлеңдер, замандастарының бойындағы кемшіліктерді көрсететін сықақ өлеңдер жеткілікті. Дүкен ақын қалыптасқан осы дәстүрге өз үлесін қосқан. «Құзғындар құрылтайы» балладасындағы:

Бұдан былай тек төраға:

«Ұш!» десе ұшамыз,

«Құс!» десе құсамыз.

«Жат!» десе жатамыз,

«Ат!» десе атамыз» [2, 64], – деген жолдар билік үшін санасыз әрекеттерге баратын сезімнен жұрдай роботқа айналған замандастарымызды көз алдымызға елестетеді.

Біз өмір сүріп отырған қоғамның күнгейімен бірге көлеңкелі жақтарының ақын жырларына арқау болуы заңдылық. Бүгінгі қазақ қоғамының тыныс-тіршілігі «Біздің хал», «Нан», «Біздің қоғам», «Құзғындар құрылтайы» өлеңдеріне арқау болған. Ақын «Нан» өлеңінде нанның қадір-қасиетін жеткізе жырлаған. «Мұнай аққан, астық тұнған өлкенің, Адамына нан қайғы! Қызық ә?!» деген жолдардан қазіргі қазақ елінің әлеуметтік тұрмысы байқалады. Жер асты, жер үсті байлықтың ортасында отырған елдің азаматтары өлместің күнін көріп отыруы өкінішті. «Жыла, сұра, Құдайдан, Байға жылап, төрені іздеп сандалма!» деген өлең жолдарын оқып отырғанда, қазіргі таңда көп балалы аналардың әкімшіліктердің алдына барып аштық жариялап, дау шығарып жүретіні ойымызға оралады. Оның айтуынша жер емшегін еміп, ата-баба салтымен мал баққан адамның аш қалмайтыны белгілі. Сондықтан да ақын замандастарын еңбек етуге шақырып, адамнан емес, тек Алладан ғана сұрауды естеріне салады. Атам қазақ «Адамнан сұрағанның екі көзі шығады, Алладан сұрағанның екі бүйірі шығады» дегенді осындайда айтса керек. Бүгінде бірсыпыра замандастарымыздың Жаратушыны ұмытып, екі аяқты пенделерге табына бастағаны да жасырын емес. Бұл – тәуелсіз қазақ елінің қасіреті.

XXI ғасырда адам баласының пиғылы бұзыла бастауы, «азаттықтың» ауызда ғана айтылып, күніміздің үрейге толы болуы, қорқаулардың күн санап көбейуі, жарлыға жаны, бай-манапқа пұлы қайғы болуы, заң қызметкерлерінің заңды бұзуы, тоғышарлық пен жем-қорлықтың мемлекеттік дәрежеге көтерілуі, жетім-жесірлердің баспанасыз өз елінде босып жүруі – бәрі де қоғам өмірінен алынған өмір шындығының шынайы көрінісі. Өзі өмір сүріп отырған қоғамның қуанышы мен қасіреті, жетістігі мен кемшілігі ақынды бей-жай қалдырмайды. «Біздің қоғам» өлеңіндегі «Ет базарда қасапшы жалғыз ұлын – Сойып сатса қыңбаймыз, шошынбаймыз» деген жолдарды оқып отырғанда қазіргі қоғамның қасіреттері көз алдымызға келеді. Қазіргі таңда адамзат баласын ештеңемен таңқалдыра алмайсың. Адамдардың қатігез, қанішер, жауыз болып бара жатқаны да жасырын емес. Ақын осындай қоғам дертіне көңіл аударып отырып, замандастарына адам мен қоғам туралы ой салады. Ақын қоғамдағы осындай келеңсіздіктерді тілге тиек ету арқылы біздің сан ғасырлар аңсаған азаттығымыз кім үшін, не үшін керек деген заңды сауал тастайды. Ал, «Азатпыз. Ел қабағы жайдарырақ... Тіл жатыр есеңгіреп, сайда құлап» деген жолдар – бүгінгі таңдағы мемлекеттік тілдің хал-жағдайынан хабар берер көркем деталь. Тәуелсіздік алғанымызға отыз жылдан асса да, мемлекеттік тілдің қатынас тілінің тасасында қалып, өз мәртебесіне ие бола алмай жатқаны жасырын емес.

Қазақ поэзиясынан үлкен орын алатын келесі топтағы өлеңдер – арнаулар. Арнаулардың қатарын жекелеген қайраткерлерге арнаған арнау өлеңдері толықтырады. Олардың қатарында «Абай – қазақ», белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, түрколог-ғалым Әділ Ахметов, түрік жұртының ұлы перзенті М.К.Ататүріктің рухына «Түрік туы», мемлекет және қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбековке «Абыз», жазушы Бұқара Тышқанбаевтың рухына «Аманат арман», жазушы Ж.Тұрлыбаевқа «Ардақты аға», «Жұлдызға» арнаған арнауларын ерекше атауға болады.

Қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихында қалыптасқан өлең үлгісінің келесі түрі –

көңіл айту. Сөз қадірін түсінген халық қара жамылған кісілерге тоқтау айтып, көңіл айтуларын асыл сөзбен жеткізген. Осындай көңіл айтулардың қатарында «Әкелер, асықпаңдар» атты ақын Б.Беделханның әкесіне көңіл айтуын атауға болады

Қолына қалам ұстаған ақын-жазушылардың барлығы дерлік сөз киесіне бас иеді. Сондықтан олардың кез келгені сөз құдіретін жырға арқау еткен. Сол сияқты Дүкен ақын «Жыр-құдірет» өлеңінде Абай, Қасым, Мұқғали сияқты ақындарды тілге тиек ете келіп, «Болса да қанша тозақ, азап өлең, Не көрсем де өлеңді жаза көрем» деп сөз өнерін жоғары бағалайды. Өзіне жоғары талап қоя білетін лирикалық кейіпкер «Цензура» өлеңінде «бір сұлуды әспеттесем деп едім, Аса алмадым Қыз Жібек пен Баяннан» деп өзіне жоғры талап қоя біледі. Осындай мысалдарды «Бір көңілді өлең жазсам деп едім...», «Өмірдің өзі өңкей жыр» шоғырлы өлеңдерінен атауға болады.

Қазақ баласының Жаратқан иесіне деген наным-сенімі мен түсінік-пайымы да өлең жолдарынан орын алуы құптарлық. Мәселен, қазақ халқы құрғақшылық жылдары тасаттық жасап, Алладан жауын-шашын сұрайтыны, Хақ Тағаланың өзіне имандай сенген пенделерінің сұрағанын беретіні белгілі. Ел ішіндегі осындай оқиға «Ауыл. Шілде. Тасаттық» өлеңіне негіз болған. «Тораңғы. Жыңғыл тарбиып, Қақтана жатып қалғыды», «Жалындап, жанып тау-тандыр, Қанырап қалды өзенің», «Қыртысы жердің қақырап, Балқып бір жатты тастар да» деген жолдар сар даланы қуырып бара жатқан құрғақшылықты көз алдымызға елестетеді. Алла Тағалаға қаратыла айтылған мадақ жырлары мен «Жаратқан ием, жаздым хат» деген екі хаттан тұратын шер-толғауында зар еңіреп, Хақ Тағаладан медет сұраған ақынның «Азаттықпен азаймады азабым, Кеше де өгей, бүгін де өгей қазағың» деген жолдарындағы өз елінде, өз жерінде отырған қазақтардың кірмелердің тасасында қалып өгей баланың күйін кешуі жасырын емес. Келтіріген өлең жолдарынан күллі қазақ баласының бүгінгі хал-жағдайы мен мұндалайды. «Егесіз иттей құным жоқ» деп күйінген лирикалық кейіпкердің қасқырға қойын қаратқандай күй кешуі өкінішті. Ал, барлық мадақтың бір Аллаға қаратыла айтылатындығын «Мадақ жыры», «Құранға» ғана құлақ түр...» тәрізді өлеңдерінен көруге болады. «Жаратқан ием, жаздым хат» өлеңіндегі екі хаттан «Тозақтан бетер өмірім, Тірлікті бүйткен ұрайын» дейтін лирикалық кейіпкердің қоршаған ортадан түңіліп, тығырықтан шығар жол іздеуіне куә боламыз.

Алайда ақын жырларының бәрінде мұң-шер орын алмауы қуантады. «Түріктер және ұлы Даланың көне тарихы» кітабындағы жазбалар «Қытай қорғаны» шығармасына негіз болған. Ақынның «Қытай қорғаны» өлеңін оқып отырғанда көк түріктің өр ұландарының өткен тарихынан біраз мағлұмат алуға болады. «Ол дәуірде ат пен шерік санынан, Ешкім озып көрген емес Түріктен» деген жолдар пырақ мінген көк түріктің ат тұяғы жеткен Бағдат, Қытай, Иран, Үрім, Дон, Үндістан тәрізді жерлерді қол астына бағындырғанынан хабар берсе, «Миллиардқа мақтан болған бұл қорған – Көк түріктің ерлігінің белгісі» екеніне куә боламыз. Бүгінде қорғанымен әлемге танылған елдің сол қорғанды көк түріктен қорғану үшін салғанын ақын тарихи деректер арқылы әдемі суреттеген.

Ол бірде «Мен, мен едім, мен едім, Алтынның буы – ем едім» деп дүр сілкініп шыға келеді де, 7-8 буынды жыр үлгісімен төпеп-төпеп жібереді. Махамбетше «Мен Дүкен деген ду едім, Саф алтынның буы едім» дей келіп, «Мен, мен едім, мен едім» деген үлгімен жырлай жөнелсе, енді бірде Абайша «Сап, сап көңілім, сап көңілім» деп басу айтып, өрекіпген көңілді «Әулекіленде, әз-Дүкен, Бұл қазақ ерсіз дейсің бе?!» деп сабасына түсіреді. Енді бірде Жұбанша «Мен – қазақпын!» деп, қазақ болып болып туғанын, Мағжанша көк бөріден жаралғанын мақтан етеді:

*Мен – Қазақпын, Түрікпін, Көк бөрімін,
Анам – дала, ал атам – көктегі күн.
Қазақ еткен Құдайға ризамын,
Мазақ еткен жылдарға өкпелімін,
Мен – Қазақпын!
Азатпын!
Көк бөрімін! [2, 68].*

Ақынның лирикалық өлеңдерінің қатарын «Жан сыры» шер толғауы мен «Туған жер», «Жаншуағым – Отаным», ҚР Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Көш-керуен» лирикалық поэмалары толықтырады.

Поэзиясынан үлкен орын алатын келесі туындылар – ән-өлеңдер. Ақынның біраз өлеңдеріне ән жазылып, белгілі әншілердің орындауымен көпшілік тыңдарманға ұсынылып жүр. Оның «Көл бойында», «Ауыл кеші көңілді», «Арайлым», «наурыым – мерекем», «Сөнбейтін алау», «Жеткізбеген арманыңды арманда», «Тұлпар туралы толғау», «Тау кешінде», «Ән сал, жаным», «Елігім-еркем», «Сағым бақыт», «Танагөз», «Сағындырған жайлауым», «Мұзбалақ», «Жай лауым – әнім», «Аймен бірге аяндап», «Махаббаттың тұмары», «Жиырма бес», «Тарылма бауыр» өлеңдеріне ән жазылып, көпшіліктің сүйіп тыңдайтын әндерінің қатарына қосылды.

Сонымен бірге ол көркем аудармаға да өз үлесін қосуда. Бернард Лоррейн, Ли Бай, Ай Чиң, Юй Гуаңчжұң, Чжау Лихуа, Чын Дүндүң, Гу Чың тәрізді ақындардың жырларын қазақша сөйлету арқылы ұлттық әдебиетті әлем әдебиетінің жыр жауһарларымен байытты.

Қорыта айтқанда, «Мен – Тәңіртау мұзбалағы – Дүкенмін!» деп көк бөріден жаралып, көктегі күннен нәр алған ақын поэзия көгінде бірде тұлпар болып шапса, енді бірде сұңқар тәрізді көкке самғайды. Ұлт руханиятына өз үлесін қосып жүрген ақын ағамызға поэзия көгінде қанатыңыз талмай самғай беріңіз деген тілек айтамыз.

В статье представлен анализ нескольких лирических стихов из сборников, в которых собраны стихи, написанные с девяностых годов XX века, как: «Өз аспаным өзімде», «Сап, сап көңілім» поэта Д. Масимханулы, а также, об одухотворенных стихах, посвященные сыновьей любви к своей родине предков, Отчизне.

The article discusses several lyrical poems by the poet D. Massimkhanuly from collections of poems written since the nineties of the twentieth century, such as "Oz aspanym ozimde", "Sap, sap konilim", which tell about the spiritual poems of his ancestors, Homeland, which he loved with filial love.

«Егемен Қазақстан» газеті № 120(30599) 27.06.2023 ж.

АУДАРМА САЛАСЫНЫҢ САҢЛАҒЫ

(Д. Мәсімханұлының көркем тәржімадағы көкжиегіне көз тіккенде)

Сарқытқан Қ.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
жетекші ғылыми қызметкері, профессор,
география ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)*

*Өзге тілде жазылған әдеби шығарманы өз тілінде жаңғырту
– әрқашан шығармашылықтың шыңы болып қалады.*

*Н.И. Конрад
Академик, ф.ғ.д.,*

Адамзат өркениетінің қалыптасып дамуы барысында ұлттар мен ұлыстар, халықтар мен мемлекеттер арасындағы сан түрлі қарым-қатынастың іргесін бекемдеп, қазығын қағып келген игі істің бірі – аударма ісі. Аударма ісі – бөтен елді жақындастыруда, ортақ тіл табуда маңызы айрықша болған сала. Әсіресе, рухани, әдеби және мәдени құндылықтарды аудару жұмыстары екі түрлі халықтың бір-бірін сана деңгейінде танып білуіне зор ықпал етіп келеді. Адам баласының өзі – түптеп келгенде, рухани жаратылыс екенін ескергенде, аударма жұмыстарының қаншалықты маңызды болғанын аңғару қиын емес. Қашанда бірлесіп, ымыраласып тіршілік ететін адамзат баласы үшін тіл табысу, түсінісуден артық ғанибет жоқ. Ал осы мүмкіндікті аударма істері атқарып келді. Біз сөз еткелі отырған аударма саласы - тарихын сонау Ежелгі Антика дәуірінен бастайтын көне сала. Ол ғылым ретінде осы күнге дейін үздіксіз дамып, кемелденіп келеді. Мысалы, біздің қазақ ауыз әдебиетіндегі аңыз-әбсаналардың өзге де Шығыс халықтарының ауыз әдебиетімен үндесіп жатуы - аударма ісінің бір қыры ретінде қарастыруға болатын жайт. Сондықтан, аударма – бір халықтың әдеби мұрасын байытып, қазынасын толтыратын басты құралдың бірі десек артық айтпаған болар едік. Адам баласының ортақ құндылықтары, көркем мінезі, шынайы адамкершілік келбеті суреттелетін дүниелер өзге тілдерге аударылу арқылы сол елдің де кісілік келбетін айқындайтын туындылардың өмірге келуіне мұрындық болғаны рас. Ал ол көркем дүниелер сол халықтың ұрпағын тәрбиелеуде маңызды рөл атқарғанын тарихтың өзі айқындап келеді.

Бір өкініштісі, аударма ісінің жалпы қоғам алдында толық, әділ бағасының ала алмауы десек артық айтпаған болар едік. Жалпы кісілік түсінікте аудармашы тек дайын дүниені аударып қана беретін екінші орындағы жұмыс иесіндей саналатыны жасырын емес. Ал шын мәнінде аудармашы - сол әдеби көркем дүниенің екінші тынысын ашып, келесі ғұмырын өзге жұрт ішіне жасаушы. Бұл тұрғыда аудармашының тіл байлығы, тәжірибесі, еңбекқорлығының орны бөлек. Сондықтан да аудармашы автордың шығармадағы өмірін жалғастырушы «ізбасары» іспеттес. Тіпті кей жағдайда шебер аудармашы шығарманың шырайын әуелгі үлгісінен де артық етіп жандырып жіберетін кездері де болады. Әлемде өз қазанында қайнап пісіп жетілген дүние аз, керісінше басқа қазанда қайнаған дүниемен араласып, содан нәр алып, ніл берген дүниелердің шоқтығы биік болғаны - ол да шындық. Содан болса керек, қазіргі таңда аударма ісіне барынша назар аударыла бастады. Тіпті қазіргі таңдағы жарық көретін әрбір үшінші кітаптың аударма туындысы екендігі айтылып та жүр. Бұл аударма ісінің игілікті жұмыс екенін көрсетсе керекті.

Біздің дәуірімізде дамыған және ірі халықтардың тілінде жарық көрген кітаптарды басқа тілдерге аудару үдерісі үстем болып тұр. Саны аз әрі нашар дамыған ел авторларының аудармаға түсетін шығармалары аз. Өне сондай сүбелі аударма беретін тілдің бірі – қытай тілінде жазылған дүниелер. Қытай тілі – әлемде кең таралған тілдердің бірі. Бұл тілде тек қана Қытай Халық Республикасының тұрғындары ғана емес, көптеген Шығыс- Оңтүстік Азия мемлекеттерінің халықтары да сөйлейді. Тұтынушысы көп тілде автор да, оқырман да

көп. Сондықтан жарық көретін өз авторлары мен аударма кітаптары да аса мол. Кез келген жақсы кітап ертеңінде-ақ қытай тілінде аударылады -десем артық айтқаным болмас. Қытай тілі өзінің таңбаларының көптігімен «қиын» тілдер санатына жатады. Егемендіктен соң, еліміздегі ЖОО-да қытай тілі мамандықтары ашылды. Алайда, олардың бәрі дерлік сол тілді толық меңгеріп кетті деу әбестік болар. Ал қытай тілінен аударма жасау – ол үлкен білімді, мол тәжірибені, көп ізденісті талап ететін жұмыс. Оның да өзіндік себебі бар. Бастысы – қытай тілі жай таңбалардың жиынтығы емес, ол неше мыңдаған жылдық шығыс философиясының көзі. Әр иероглиф тектен текке жасалған емес, оның өзіндік терең астары мен мәні, екпіні мен дыбысталу заңдылығы бар. Оның үстіне әр сөздің жеке-дара иероглифпен таңбалануы жоғары зейін мен ұғымталдықты талап етеді. Грамматикасы қиын болмаса да, таңбасының көп болуының өзі үйренсем деген талайдың жүреген әуелден-ақ шайлықтырып жататыны содан болса керек. Ал қытай тілінен аударма жасау дегеніміз – сол тілдің құзарына шыққан адамның ғана қолынан келетін шаруа. Өйткені, тіл білу, хат тану бір төбе болса, аударма жасау - мүлде бөлек әлем. Ол үшін қытай тілінің грамматикасын, сөз қорын меңгеруден тіс, сол халықтың салт-дәстүрін, мәдениетін, әдебиетін, тарихын, күнделікті өмір шындығын, менталитетін, дүниетанымын, жан-дүниесін, аңыз-ертегісін, қиял-ғажабын, өнері мен тұрмысын терең білу қажет болады. Ал осы неше мыңдаған жылдық жазба мәдениеті мен әдебиеті, тарихы бар елдің құндылықтарын игеруге екенің бірінің жүрегі дауаламайды. Оның үстіне қытай тілінен қазақ тіліне көркем аударма жасауда тек қытайды жақсы білу жеткілкті болмайды. Дәл сондай немесе одан артық түрде қазақты білуі шарт. Сонда ғана қытай тіліндегі дүние қазақшаға тәржімаланғанда қазақтың өз аузынан «түскендей» болып жалпақ жұрттың көңілінен орын алары хақ.

Менің мектептегі қытай тілінен сабақ берген ұстазым үнемі былай деп үйрететін: *«кез-келген тілді меңгермес бұрын өз ана тіліңнің жiлiгiн шағып, майын iш. Сонда ғана басқа тiлдегi дүниенi қазақшаға құлтыртып аударып беретiн боласың»*. Сол кісі қытай тілін үйретумен бірге бізге қазақтың ертегі-дастанын, аңыз-әңгімелері, заманауи көркем шығармаларын да жаттатқызып, оқытып, түсіндіріп беретін. Содан болса керек, университет кезінде кәсіби қытай тілін оқығанымда алдымен қазақи мәніне, баламасына баса мән беретін болдым. Соның пайдасы – теориялық түсініктер есте берік қалып, түсінікті болады екен. Өзім кейін университетте оқытушы болғанымда көптеген оқу құралдарын қытай тілінен қазақ тіліне аудару жұмысына белсенді араластым. Менің аударған оқу құралдарымды студенттер жақсы түсінетін еді. Оның құпиясы – мен ешқашан да барлық қытай тіліндегі сөзді әріп қуалап, баспа-бас аударған емеспін. Мағынасын аламын да, оны қазақ тілді аудитория түсінетіндей етіп, қазақша нақыш беремін. Бар сыры осында болды.

Елімізге егемендікпен бірге, қытайтану, қытайдың әдеби көркем шығармаларын аудару саласы да жандана түсті. Қазіргі таңда осы салада ершімді еңбек етіп жүрген ғалымдар аз болса да бар. Солардың бірі және бірегейі ғалым-педагог, ақын әрі аудармашы Дүкен Мәсімханұлы. Біз бұл мақаламызда Дүкен Мәсімханұлының барлық аудармаларын ортаға салып, талдап жатпаймыз. Себебі, әр аудармасы бір-бір ауқымды мақалаға арқау болатын дүниелер. Оған уақыт та мүмкіндік бермейді. Оның үстіне былайғы көзқаракты жұрт одан хабардар. Жалпы Дүкен Мәсімханұлының аударма арнасына бойлайтын болсақ, толқын атып жатқан шоқтығы биік шығармалары - қытайдың классик жазушыларының еңбектері. Соның ішінде азуын айға білеген ұлы жазушылар - Лу Шүн, Мао Дун және Ба Цзиннің шығармаларының қазақша сөйлеуі. Мысалы, Лу Шүннің «Повестері мен әңгімелері», Мао Дуннің «Түн» және Ба Цзиннің «Әулет» романдары. Әлемнің өзге тілдерінде жарық көрген осынау әр дәуірдің сырын шертіп, мұңын ақтаратын тұтас қытай деген халықтың кейіп-кеспірін ашып көрсететін осы ұлы шығармаларды ана тілімізде сөйлеуіне ғаламат зор күш, мол уақытын жұмсаған ғалым 2012 жылы Д.Мәсімханұлына Қазақстан Жазушылар одағының Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығына ие болды. Бұл жерде басты құндылық та, мақсат та – сыйлық емес, еңбек. Еңбек болғанда сан ғасырға қалатын үлкен еңбектің бағалануы болмақ. Қытайдың ұлы классиктерінің қазақ тіліне аударылуы – бір есептен көршімізді тану болса, екінші жағынан халықтар арасындағы түсіністікті арттырады. Бұл тұрғыда қытай

әдебиеті белгілі бір деңгейде аудармашыға қарыздар іспетті болса да, Дүкен Мәсімханұлы үшін зор жауапкершілік пен үлкен еңбек деп айтуға да болады.

Жоғарыда айтқанымыздай, аудармашы көркем шығарманы аударғанда өзінің жазушылық қырына сүйенеді. Бойында жазушыға тән дарын болмаған аударушыдан жақсы дүние шықпасы анық. Дүкен Мәсімханұлы да осынау ұлы шығармаларды аударғанда өз бойындағы Құдай берген жазушыға тән шеберлікке сүйенгені белгілі. Оның аудармасы қазақ тілді оқырманның жүрегіне қазақы қалпымен жете біледі. Бұл - қазақ прозасын жақсы меңгерген, дала тілін жан-дүниесіне сақтай білген адамның ғана қолынан келетін іс. Осы жерде сөзімізге тұздық болсын деген оймен, осы үлкен шығармалардан бірер үзікті мысал ретінде келтіре кетейін. Бір айта кетерім, Лу Шүннің «Повестері мен әңгімелері», Мао Дуннің «Түн» және Ба Цзиннің «Әулет» романдарын сонау 1990 жылдары студент атанып жүрген шақта қытай тіліндегі түп нұсқасын құлшына оқыған едім. Содан болса керек, бұл шығармалардың сюжеті маған таныс. Мысалға « XX ғасырдағы Қытайдың ең үздік 100 романы» санатына енген Ба Цзиннің «Әулет» романы – Қытайдың Сычуан провинциясының орталығы Чыңду қаласында өмір сүрген бір феодал-шонжардың Гау әулетінің тұрмыс-тіршілігін суреттеу арқылы тұтас Қытай қоғамының сол кездегі ескі феодалдық жүйесінің шынайы кейіп-кеспірін бейнелейді. Енді осы романдан бір үзік аударманы келтірейік. Роман былай басталады (қытай тіліндегі түп нұсқасы бойынша): 风刮的很紧, 雪片像扯破了的棉絮一样在空中飞舞。没有目的地四处飘落。左右两边墙脚各有一条白色的路, 好像给中间满是水泥的石板路镶了两道宽边(Fēng guā de hěn jǐn, xuěpiàn xiàng chě pòle de miánxù yīyàng zài kōngzhōng fēiwǔ。 Méiyǒu mùdì de sìchù piāoluò。 Zuǒyòu liǎngbiān qiángjiǎo gè yǒu yītiáo báisè de lù, hǎoxiàng gěi zhōngjiān mǎn shì shuǐní de shíbǎn lù xiāngle liǎng dào kuān biān)。 Қытай тілін білетін адам бұл сөйлемді оқып шыққанымымен толық түсіне қоймайды. Қайталай оқу арқылы негізгі мағынасын түсінгендей болады. Ал көркем әдеби тілде аудару қиынға соғары анық. Міне, осы тұста аудармашының қарым-қабілеті сынға түседі. Енді қараңыз, Дүкен Мәсімханұлы бұл сөйлемді әдеби тілде былай тәржімалайды: «Ұйтқи соққан бораннан жұлмаланған мақтадай бұрқыраған қар ұшқындары жапалақтай бағдарсыз ұшып келіп жер бетіне қонақтап жатыр. Үйлердің арасындағы үлкен жолдың тас ернеуін тегіс жапқан аппақ қар, жолға түскен жиек секілденіп көрінеді». Бір қарағанда түпкі мәтінінен аудармасы тартымды шыққандай көрінеді. Бұл да аударушының білімі мен талантына байланысты болса керек. Әрине, қытай халқы үшін автордың сөзі жүректеріне жетіп, еріксіз өзінің сырлы суретіне баурай түсуі мүмкін. Ал қазақ тілі мүлде басқа тіл, басқаша мәдениет. Оның образды түрде бейнелеу мәнері, стилі, тәсілі мүлдем бөлек. Сондықтан қытай тіліндегі көркем әдебиетті дәл сол қалпында аудару біздің оқырман қауымы үшін түсініксіз, мән-мағынасын жоғалтқан бірдеңе болып сезілер еді де әдебиеттен ләззат алу емес, керісінше, мезі болу сезімі туындап, классикалық еңбектің құнын төмендетер еді.

Ал Мао Дуннің «Түн» романы, қытайдың тағы бір классикалық жазушысы, аса көрнекті әдебиет зерттеушісі, мәдениет және қоғам қайраткері Мао Дуннің XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы өзі өмір сүрген дәуірдің, қоғамдық ортасының хал-ақуалы мен жай-жапсарын әсіресе, XX ғасырдың 19 жылдарынан 49 жылдарына дейінгі кезеңді суреттеген шығарма. Бұл кезеңде қытай қоғамының тағдыры тым күрделі әрі аянышты еді. Үздіксіз соғыстар, алпауыт елдердің отарлауы, кедейшілік, аштық пен білімсіздік, жемқорлық пен әділетсіздік барынша етек алған, оған қарсы жастар қозғалысы, әдебиет пен мәдениеттегі сілкініс тай-таласқан түсіп жатқан аса ауыр тарихи дәуір болатын. Өзі күә болған осынау бақытсыз кезеңді баяндаған Мао Дуннің «Түн» романы – қытай көркем әдебиетінің негізін салуға айрықша үлес қосқан, әсіресе жаңа қытай прозасының әлемдік деңгейге көтерілуіне түрткі болған еңбектің бірі еді. Осындай үлкен елдің дәуірлік сипатын айшықтайтын қомақты романын қазақтың шұрайлы тілінде сөйлетудің қаншалықты жауапкершілігі мол, салмағы ауыр екенін ойланған өзі-ақ сезіне алады. Міне, осы зор жауапкершілікті филология ғылымдарының докторы, профессор Д. Мәсімханұлы өз мойнына алып, жоғары деңгейде орындап шықты. Менің азды-көпті аудармадағы тәжірибем

бойынша аудармашының автор сызған сызық пен ұстанымнан ауытқып кетуіне «күқы» жоқ. Бұл кей-кездерде аудармашының қол-аяғын «матап» тастағандай әсер ететіні бар. Аударып отырып, «шіркін, мына жерін былай деп жазса ғой»-деп қалатын кездер болады. Бұл әлде жазушыға деген жанашырлық пе? Жоқ әлде басқа түйсік пе, ол арасын анық білмеймін. Әйтеу сондай ойдың қылаң беретіні рас. Бұл көбіне-көп тарихи дүниелерді оқып немесе аударып отырғанда санаға сап ете түсетін бір жайт. Неге олай? Себебі, автор өмір сүрген кезеңнен әлдеқайда кеш өмірге келген біз, сол тарихи шындықтың соңы немен, қалай ақырласқанын жақсы білеміз. Автор дұрыс деп, жанын сала дәріптеген ұстанымның қазіргі таңда түкке керексіз болып қалғанын біліп, көріп отырмыз. Алайда, автордың жазғанына қиянат жасауға болмайды. Бірақ, әлдебір сөз бен сөйлемдерді аудару барысында ептеп «көмектесуге» болады. Жазушы мен аудармашының басты айырмашылығы да осында. Жазушы – жүрек қалауындағы ойын, сөз арқылы өрнектейді. Ал аудармашы да ондай «ерік» жоқ дерлік. Бұл тұрғыда жазушы өзін «бақытты» сезіне алады. Аудармашы кей ойы мен сөзін «ішіне» жұтуға мәжбүр болады. Десе де, еңбекті бағалау тұрғысынан жазушыға берілген бағаның дәл сондайын аударушыға беруге тура келеді.

Жазушы мен аудармашыны тең деңгейде бағалауды құп көретінімнің басты себебі – кез келген көркем шығарманың үш үлкен арнасы бар, осы арналар тоғысқанда ғана ол толық қанды өлмес жәдігерге айналады. Ол – жазушы, оқырман және аудармашы арнасы. Бұл жерде осы үшеуінің қайсысы маңызды деген сұрақ қою мәнсіз. Ол бейне «тауық бұрын өмірге келген бе, жоқ әлде жұмыртқа ма?» -дейтін жауабы жоқ «дәстүрлі» сұраққа жауап іздегенмен бірдей күлкілі болмақ. Бірақ үшеуінің міндеті үш түрлі. Осының ішінде аудармашының басты қызметі – жазушы мен оқырман немесе оқиға мен одан ғибрат алушы арасындағы байланыс дәнекері немесе көпірі болу. Сондықтан көркем аударма - әдеби байланыстардың ең үздік формасы және ең бастапқы әрі мәңгілік түрі ретінде шығармашылықтың маңызды бір саласы ретінде бағалануы тиіс те, аудармашы шығармашылық тұлға ретінде бағалауны керек. Осы мәннен алып қарағанда, Мао Дуннің «Түн» романы қытай хылық үшін, тіпті әлем халқы үшін қандай маңызды болса, қазақ тілді әдеби орта үшін Д. Мәсімханұлының аудармасы да дәл сондай құнға ие. Қытай тілінде 355 мың сөзбен 420 бет болып жарық көрген бұл роман, қазақ тіліне автордың өмір мен шығармашылығы қоса аударылғанда 620 бет болып жарық көрді. Осыдан-ақ жазушы мен аудармашы еңбегін іштей саралай беріңіз.

Бір өзі бір ірі елдің жарты ғасырлық тарихынан сыр шертетін Мао Дуннің «Түн» романынан иненің жасуындай бір үзік алып, қазақшаға қалай тәржімаланғанын көрейік. Романда бір кейіпкердің аузымен айтылатын қытайдың ескі жыры бар. Түп нұсқадағы бәйіт мынау:

容颜若飞电，时景如飘风 (Róngyán ruò fēi diàn, shí jǐng rú piāo fēng);
草绿霜已白，日西月复东 (Cǎolǜ shuāng yǐ bái, rì xī yuè fù dōng);
华鬓不耐秋，飒然成衰蓬!...(Huá bìn bù nài qiū, sàrán chéng shuāi péng!..)
君子变猿鹤，小人为沙虫 (Jūnzǐ biàn yuán hè, xiǎo rén wéi shā chóng).

Д. Мәсімханұлының оны былайша аударды:

*Келбетің жасын аумаған,
Мезгілің соққан борандай.
Шөп үсті аппақ қырау боп,
Күн батса, туар толған ай.
Уақыт ұрлап бояуын,
Самайда жолақ ағарар.
Төрелер маймыл-тырнаға,
Пақырлар құртқа айнар...*

Түп нұсқадағы қытай бәйітінің әр сөзін зерделеп, оның аудармасымен шендестіріп талдайтын болсақ, оның өзі-ақ бір шағын мақалаға жүк боларлық дүние. Сондықтан өмірдің баянсыздығын, уақыттың тұрлаусыздығын жырға қосқан тәркі дүние сарыны ескен бұл бәйітті дәл сол тілдегідей етіп жырлау қазақ тілді оқырман үшін түсінікті болуы екіталай.

Осыны түсінген аудармашы оны қазақи дүниетанымға жақын етіп аударған. Ескі жырдың қазақша аудармасының сәтті болуы Дүкен Мәсімханұлының тағы бір қыры – ақындығынан бөліп қарауға келмейді. Өзі ақын болғандықтан, ескі бәйіттің мәні мен мағынасын жазбай танып отыр. Ал оны қазақтың лирикасына салу ол үшін қиын еместі. Осы тұста Дүкен Мәсімханұлының тек қытай тілінен прозалық шығармалар мен ғылыми еңбектерді ғана аударған маман емес, қытай ақындарының өлендерін де ана тілімізде сайратып жүрген ақын екенін айта кетудің реті келіп тұр. Ол өзіндік қол таңбасы қалыптасқан ақын ретінде кез келген түп нұсқадағы поэтикалық сарынды аудармаға мәнін бұзбай, сәнін әрлеп жеткізіп келеді. Бұл да сегіз қырлы, бір сырлы азаматтың ғана қолынан келетін дүние. Көз-қарақты жұрт Д.Мәсімханұлының Қытайдың ұлы ақыны Ли Байды, Чжао Лихуаны, Тайван ақыны Юй Гуаньчжунды қазақшалағанын білсе керек.

Сөзіміздің басында айтып өткеніміздей, аударма ісі, әсіресе, көркем аударма жазушы шыққан елдің әдебиетін, мәдениетін, тілін, философиясын және басқа да құндылықтарын өзге елге жеткізумен бірге, аударушының өз елінің де дәл осы салаларын байыта түседі. Мысалы, әлемнің көптеген елінің жазушы, ақындарының еңбектерінің қазақшалануы қазақ әдебиетінің кеңістігін кеңейтіп, тынысын ашты. Соның нәтижесінде қазақ әдебиеті де әлемдік әдеби арнаға қосылып, өзін ұлттық ерекшелігін әлемге таныта алды. Осы көзқарас тұрғысынан қарастырар болсақ, Д. Мәсімханұлы тұтас қытай әдебиетін қазақшаға аудармаса да, бірталайын ана тілімізде сөйлете білді. Қадау-қадау тұлғаларын санамалайтын болсақ, Куң Фудзы, Ли Бай, Лу Шүн, Ба Жинь, Лау Шэ, Ай Чиң, Юй Гуаньжун, Уаң Мың, Мо Янь, Те Ниң, Чжаң Чыңжи, Гу Чың, Чэн Дундун, Чжао Лихуа, Диң Даң т.б. мықтылардың есімін атып, шығармаларын түстеуге болады. Бұның өзі еліміздің, соның ішінде халқымыздың әдеби қазынасына келіп қосылған қаншама құнды дүниені бір ғана ғалымның беріп отырғаны Д. Мәсімханұлының дара талант пен еңбекқор мінездің иесі екенін дәлелдейді.

Қазіргі таңда көркем аударманы зерттеу саласында оның әдістемесін талқылау өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Көркем аударманы талқылаусыз қабылдау ол оқырман елі үшін тиімді емес. Себебі, аударма – басқа бір тілде жазылған шығарманың екінші тілде қайта өмірге келуі, былайша айтқанда интерпретациясы. Оның үстіне аударма - түп нұсқа мен ана тілдегі мәнінен сәйкестікті іздейтін, бейімделуді қажет ететін шығармашылықтың ерекше саласы. Сол үшінде аудармашыға шамалы, бірақ қажетті еркіндік беріледі. Алайда бұл еркіндіктің шамадан тыс болмауы шарт. Еркіндіктің шамалы әрі қажетті деңгейде болуы аудармашының дүниетанымдық, тұлғалық қасиеттері мен білім-тәжірибесіне де қатысты. Себебі, бір шығарманы әртүрлі аударушы түрлі етіп аударуы мүмкін. Сондықтан «әдебиет - ардың ісі» деген сөзді аударма да- ардың ісі деп айтуға келеді. Бұл тұрғыда Д. Мәсімханұлы аударма алаңында өз туына кір шалдырмай келе жатқан саңдақ аудармашының бірі деп нық сеніммен айтуға болады.

Қорыта айтқанда, аударма – жаплы әрі шеберлікті, дарындылықты талап ететін шығармашылықтың өзгеше бір формасы. Онда сөзбе-сөз аударма жасау сөйлем тұтастығы мен мағынасын бұзады. Сондықтан, аудармашы тілдер жүйесінің әркелкілігін байқау арқылы түпнұсқаның әрбір сөзін өз ұлтының сәйкес сөзінен іздейді, мағынасының өңінің айнымауына жіті қарайды. Ресми және ғылыми тілді аударуда сөзбе-сөз аудару амалы жиі қолданылғанымен, көркем аудармада олай болуы тиімсіз болып табылады. Дүкен Мәсімханұлы ғылым салысында еңбек етіп келгендіктен, оның бұл тұрғыдағы тәжірибесі жеткілікті. Оның 2008 жылы қорғаған докторлық диссертациясы: «Қазақ және қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық (М.Әуезов пен Лу Шүн шығармалары негізінде)» деп аталды. Осы тақырыптың өзінен-ақ қаламгердің екі ел әдебиетінің жілігін шағып, майын ішкен ғалым екенін аңғартады. Сөз басында айтылғандай, Дүкен Мәсімханұлының қытай көркем әдебиетінде шоқтығы биік аударламаларының бірі осы Лу Шүннің «Повестері мен әңгімелері» болды. Шыны керек, қытай қазақтары арасында Д. Мәсімханұлынан бұрын да Лу Шүннің шығармаларын қазақшалаған қаламгерлер болды. Сонау 1980 жылдар мектеп құшағында жүрген шақтарымда Лу Шүннің «Айғай», «Сергелден» және «Дала шөбі» деген кітаптарын оқығаным есімде. Соның ішінде ерекше есте қалған бір шығарма - «Айғай» кітабындағы

«Есалаңның естелігі» болды. Оны оқып біртүрлі күй кешкенім бар. Оның қытайшы аты – «狂人的日记». Бұл шығарманы Д. Мәсімханұлы өзінің «Қытай әдебиетінен таңдамалы үлгілер» атты Лу Шүн шығармаларына арналған бес томдығының бірінші томында («Айғай», «Сергелдең», «Әрленген аңыздар» және «Жабайы шөптер» кітаптары тоғысқан) «Қояншықтың қолжазбасы» деп ғылыми әрі әдеби тұрғыда дәл аударып білген. Аударушының өз ісіне жауапкершілігі оның әр сөзді елеп-екшеп қолдануынан көрінеді. Мысалы осы «Қояншықтың қолжазбасының» № 6 жазбасында былай деген шағын мәтін бар.

黑漆漆的, 不知是日是夜。赵家的狗又叫起来了 (Hēi qī qī de, bùzhī shì rì shì yè. Zhào jiā de gǒu yòu jiào qǐláile.)

狮子似的凶心, 兔子的怯弱, 狐狸的狡猾. (Shīzi shì de xiōng xīn, tùzǐ de qièruò, húli de jiǎohuá)

Егер осы мәтінді аударар болсақ: қараңғы, күн әлде түн екені белгісіз. Чжао үйінің иті тағы үрді. Арыстандай жсыртқыш, қояндай қорқақ, түлкідей қу. Бір қараған жанға бұдан бір айта қаларлық түсінбеушілікті көрмейсіз. Бірақ, Д. Мәсімханұлы оны қазақтың көркем әдеби тілінің тезіне салып былай деп тәржімалайды:

Күндіз бе, түн бе, белгісіз – тас қараңғы. Чжаоның иті тағы абалады. Арыстандай айбатты, қояндай қорқақ, түлкідей айлакер дегендей.....енді оқысаңыз тігісі жатқызылған, қазақы дүниетанымға сай әрі тілге жеңіл сезіледі.

Көзқарақты оқырман байқап отырған болар, түпкі мәтіндегі «Чжао үйінің иті» деген сөзді аудармашы «Чжаоның иті» деп өзгерткен. Меніңше бұнында өзіндік астары бар. Шығармадағы «мен» болып бірінші жақтан сөйлейтін бас кейіпкер - қояншықтың күдіктеніп, секем алып, үрейленіп жүрген бір адамы бар, ол – Чжао шонжар. Оның үйіндегі немесе отбасы мүшелері емес, дәл сол шонжардың өзі және ол үйреткен әрі оған адал иті. Сол үшін де автордың айтпақ ойын терең түсінген аударушы «Чжаоның иті» деген сөзді әдейі алып отыр.

Өз ісіне аса жауапкершілікпен қарайтын Дүкен Мәсімханұлы не жазса да, аударса да оның иін қандырып, толық пісіп-жетілгенге дейін көз майын тауысып, маңдай терін төге беретін аса еңбекқор жан екенін ол кісінің аудармашылық саласына ат басын тірегенімде тіпті де көзім жетті. Осы орайда ғалымның отандық қытайтану мен лексикографияға қосқан ең үлкен еңбегі саналатын – «қытайша-қазақша үлкен сөздікті» (жұрт арасында «Қызыл сөздік» атанып жүр) атап өтпесек арға сын болар. Бұл сөздік 120 баспа табақтан, 1022 беттен тұратын аса қомақты дүние. Әрине, сөздікті өзінің өмірлік серігі, ғалым А.Әбиденқызымен бірге құрастырған. Сөздікте қазіргі қытай тілінің қолданысындағы 70 мыңнан астам жеке сөздері мен сөз тіркесі қамтылған. Осыншама ұлан-ғайыр жұмысты екі маманның орындағынына қайран қаласың. Нағыз «инемен құдық қазғандай» делінетін теңеу осы сөздікті құрастыруға арнап соққандай. Қаншама қажыр-қайрат, уақыт пен төзім, ізденіс пен еңбек... Алайда, осы сөздікке байланысты: «Үлкен сөздік баяғыда шыққан көк сөздіктің көшірмесі» дегендей қаңқу сөздер шыққаны бар. Кейде ойланбастан, тисе бұтаққа, тимесе терекке деп еш дәлелсіз, қисынсыз айта салатын әдетіміз бары жасырын емес. Осы сөзді айтып немесе соған иланып жүрген ағайындарға айтырым мынау: Бастысы – сөз халықтыкі, ол ұлттың тарихи жинақталған рухани қазынасының бірі және бірегейі. Сондықтан сөздік жасалғанда сөздердің қайталауны міндетті түрде болатын құбылыс, жеке адам сөз жасай аламайды. Екіншіден, менің қолымда «Қызыл сөздік» те, "Көк сөздік" те бар. Алайда үлкен сөздіктің сөз қоры аса мол. Себебі форматы жағынан көк сөздіктен үлкендеу әрі бір беттің ішінде сөздер үш бағана етіп берілген сондай-ақ шрифты өте ұсақ. Ал көк сөздіктің жалпы бет саны 1540 шамасында, бір бетте екі бағанадан сөздер берілген. Оның үстіне шрифты ірі. Салыстыра айтқанда, көк сөздіктің бір бетінде 40-50 шамалы сөз немесе сөз тіркесі болса қызыл сөздікте бұл көрсеткіш 100-120 шамасында. Оның үстіне жаңа, соны сөздер өте көп. Қалай болмасын әр екі сөздікте халықтың қажетіне жарайтын аса құнды дүниелер екені даусыз.

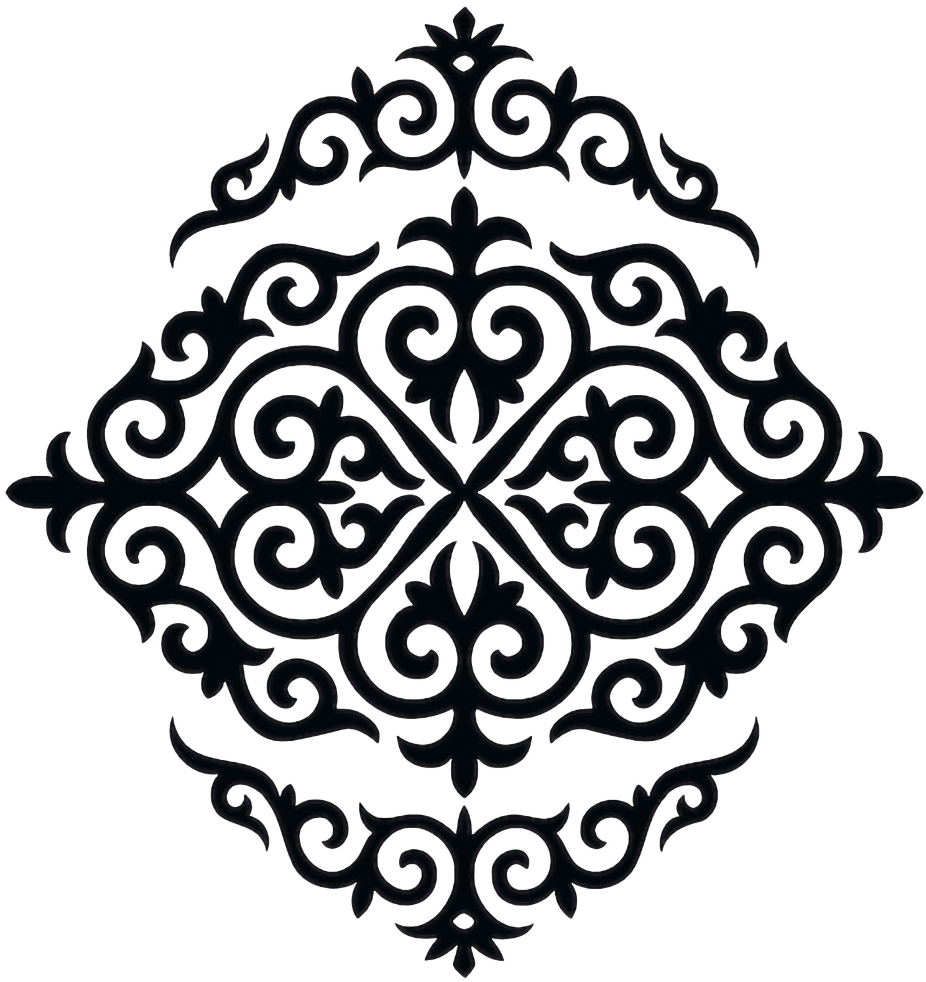
Биыл филология ғылымдарының докторы, профессор, ғалым-педагог, ақын әрі аудармашы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Дүкен Мәсімханұлы мерейлі 60 жасқа

аяқ басты. Ғылым мен білімнің, әдебиет пен мәдениеттің әр саласында өлшеусіз еңбек еткен ағамыздың мерейтойына орай, ол кісінің аударма саласына назар салғаным бар. Алайда, уақыт тапшы заманда оқырманның алтын уақытын алмайын деп барынша ықшамдауға тырыстым, болмаса ғалымның еңбегі жөнінде айтар сөз де, жазар дүние де көп еді... Еліміздің білім-ғылым салсында аянбай еңбек етіп, мәуелі ағаштай мөлінін жеміс беріп келде жатқан Дүкен Мәсімханұлына зор денсаулық, шалқар шабыт тілейміз.

В статье затрагиваются значение художественного перевода в литературе и его современные актуальные проблемы, проведен экспертный анализ опыта и профессионального мастерства ученого-китаеведа, доктора филологических наук, профессора и переводчика Дукена Масимханулы при переводе трудов китайских писателей-классиков на казахский язык.

This article will provide an expert analysis of the experience and professional skills of the famous scholar-Sinologist, Doctor of Philology, Professor and translator Duken Massimkhanuly in translating the works of Chinese classical writers into Kazakh, touching on the current problems and the importance of literary translation in literature.

(Мақала осы жинақ үшін арнайы жазылған)

**Қазақстан мен Шығыс елдерінің
тарихи-мәдени сабақтастығы**

**Историко-культурная преемственность
Казахстана и стран Востока**

**Historical and Cultural Continuity of
Kazakhstan and Eastern countries**

TURKOLOGICAL SCIENCE IN CHINA: RESEARCH ON THE TURKIC LANGUAGE AND SCRIPT

Masimkhanuly D.

Director General of the R.B. Suleimenov

Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philology, Professor

(Almaty, Kazakhstan)

Introduction. China is one of the countries where many sources related to the ancient history and culture of the Turkic peoples have been preserved in the archives. In addition, the People's Republic of China is one of the world countries, where Turkic studies as a subject of Country Study has an ancient history of studying and now it is fully developing. It is important to note that the historical social and geopolitical reasons have contributed to this. So, the ancestors of modern Turkic peoples – the ancient Turks – and the ancestors of today's ethnic Chinese – Tabgaches – lived nearby, in the neighborhood, in the center and east of Asia. Throughout the history the relationship between the Turks and the Chinese was diverse: peaceful neighborhood, fraternity, alliance, hostility, mutual conquest, etc.

Chinese peoples, who are faithful to their countries old traditions, recorded, counted and stored various information related to the life of their neighbors in the archives. Of course, all archival data in felted books preserved in China must not be taken as Turkological authentic scientific information. However, the truth is that most of today's global Turkologists, especially those who have studied the history and culture of the ancient Turkic peoples could not do without Chinese sources. On this basis, we can conclude that China's role is great in the history of the formation of science Turkic studies, and it would be unfair not to recognize it. Not only countless historical data about ancient Turks is proof of this, but also the Turkic studies have significantly increased in China over the last century.

Deciding the question how Turkological science in China was built and developed, it is necessary to consider the life and works of scholars who have contributed to the development of China's Turkology. As it was mentioned above, the older and the younger generation of scientists in China researched the Turkic Studies (Zongzhen, 2009). In this regard, it is impossible to cover all the scientists in China. Therefore, we give below a brief overview of the life and work of famous scientists who have contributed to the formation of China's Turkology. In China, due to the intensive development of the education system and active researches on the problems of the written heritage of the Turkic-speaking peoples, the active work was carried on preparation of translators, teachers and researchers (Tieshan, 2005). In order to meet the educational and social needs in the country the institutions and educational institutions have begun to compile textbooks and manuals.

It is known that attempts to study the Turkic languages were undertaken in the era of Karakhanids, evidence of this is the work of M. Kashgari Dictionary of the Turkic dialects and Zh. Balasaguni Beneficial Knowledge. The subsequent generation of researchers-Turkologists paid attention to the structure of the Dictionary of Turkic dialects, on social, historical, geographical, economic and cultural situation of the Turkic-speaking peoples lived in the age described by M. Kashgari. The comparative study of contemporary Turkic languages, learning vocabulary, grammar, semantics and etymology of words, poems, proverbs, presented in the Dictionary began to intensify. In 1984 after the translation of the Dictionary of Turkic Languages on the contemporary Uighur language the work on the study of this language has been intensified. For example, in the 80-s of the twentieth century several hundred scientific papers (including more than a dozen monographs) on the problem of the study Dictionary were published. Among them the research work of the Professor Zhao Minmin Linguistic essence of the Dictionary of Turkic languages, published in 2001 in the publishing house of the Central National University is considered to be as one of system and volume work. The work consists of four general chapters in which the author considers thoroughly the phonetic, morphological, syntactic and lexical side of the Dictionary.

The research of the Chagatay writing monuments has been actualized in the periods of formation of the PRC. Most of the researchers in this industry were the representatives of the Turkic-speaking peoples lived in China. For example, a well-known Turkologist, Professor Hamit Tomur and Professor Turdi Ahmet, offsprings of the Kyrgyz nation and also Turkologist, Professor Anuar Baytur who published scientific papers, translated into contemporary Uighur or Kirghiz languages many monuments of Chaghatay linguistic heritage. Also published textbooks for students Chaghatay language. Among them we should mention Introduction to the Chagatai language (PRC Kashgar: Uighur publishing, 1987.430 p.), Professor Hamit Tomur and Professor Pulat Abdurov. The features of Chagatai language, content and linguistic features of the monuments written in this language, and come down to us are considered comprehensively in the work. Publication of work Introduction to the Chagatai language is considered a great achievement for China's Turkologists.

Development of Turkological Science in China

Turcological Studies during the Reign of the Ming Dynasty

In China, during the reign of the Ming Dynasty, more precisely in 1407, the center for scientific research and education "Sy-i-guan" (Siyiguan – 四夷馆) was established by order of the king. The above-mentioned center at that time was the only educational and research center, which was engaged in teaching, language study and writing of many peoples, inhabited not only the territory of China and neighboring regions, but also the territory of Asia as a whole. In this center they taught the interpreters who were well in the language of the peoples of China, studied the language, writing, history and culture of large neighboring states. According to historical sources, the Centre carried out the research on studying the Turkic-Mongolian languages, which consisted of eight sections, two of which were called Tatar section and Koktansky section.

Fundamental works Writing of Koktan section ("高昌管杂字" Gaochangguan zazi) and Texts of Koktan chapter (高昌馆课 - Gao-changguan ke) are the most important major works carried out by the center at that time and devoted to the study of language and writing of the Turkic peoples. Writing of Koktan section in some Chinese literary sources is called as Translation language of Koktan. The called work is a comparative dictionary of Chinese and ancient Uyghur (Turkic) language. Above-mentioned work has been compiled and published in the 1403-1424 years. The volume of lexical units in this work was more than 2000 words. In the process of copying, rewriting and recompiling of the Dictionary up to date there were many variants, such as Variant of Ming copy, Variant of Tsin copy, Japanese variant. However, the variant called Variant of Ming copy is considered to be the most complete version.

The second great relic is Lectures of Koktan section – it is called as The text of Koktan section in some literary works. This is a collection of official documents in Chinese and ancient Uyghur language. The total number of different materials included in the collection is 89. They were combined into one book and published in the 1456-1566. In terms of content, the vast majority of texts are the letters of the local government of Kumyl, Koktan, Turpan, Ili and other (more than twenty) regions of modern Xinjiang, which were sent to the Emperor Ming Headquarters.

The main feature of these two great relics that has come down to us from the XV century is that the ancient Uyghur words were transcribed fully in Chinese hieroglyphs, and their meaning was transferred by the Chinese language. In the texts of Koktan chapter the words of the ancient Uyghur language written in Chinese hieroglyphs, in terms of the sound side there was an attempt to keep the similarity of pronunciation. However, it is difficult to say that all the features of speech and grammar of the ancient Uyghur language of that time have been transferred correctly. At the same time, we can say that these two works have some value in the study of lexical fund of the ancient Uyghur language, in the study of the general state of the Uighur writing, in the history of interethnic relation at the time.

Turcological Studies during the Reign of the Qin Dynasty

Some time later, during the reign of the Qin Dynasty (1616-1911 years) in recent years of the reign of Qianlong, in 1795, on the direct orders of the king of Qin headquarters the Dictionary Quinquelingual dictionary of Qin was compiled, the full name is Quinquelingual dictionary created by Qin Emperor. This dictionary is comparative, it includes the common lexicon of five languages (Manzhur, Tibetan, Mongolian, Uyghur, Chinese). The volume of the Dictionary is large it includes more than 18000 words each of the five languages. Uighur words are transferred by the Manzhur transcription. This work is of high value in terms of source study not only in the research questions of the Uyghur language in the period of Qin, but for the Turkological science in general. The Dictionary was republished in Beijing in 1957 by Publishing of the nation. In addition, explanatory dictionary Handbook about geography and historical figures of the Western Region (Qinding xiyu tongwen zhi "钦定西域同文"), the dictionary Language of West Region

(Xiyu er ya – "西域尔雅") are also one of the fundamental informative dictionaries.

Handbook of geography and historical figures of the Western Region ("钦定西域同文志") was compiled according to the special order of the king of Qin in 1763. The total amount of the Handbook is 24 volumes, 13 of which are devoted to the Central Asian region. In particular, the I volume of the Handbook is called as The names of the area in the north of the Tien Shan; II and III is The names of the area in the south of the Tien Shan; Volume IV is The names of the mountains in the north and south of the Tien Shan; VI volume is The names of rivers and lakes in the north of the Tien Shan; VI is – The names of rivers and lakes in the south of the Tien Shan; VII, VIII, IX, X volumes are The names of people of Dzhungaria in north of the Tien Shan; XI, XII, XIII volumes – The names of the Muslims in the south of the Tien Shan. According to the names of volumes in the Handbook names of localities, rivers and lakes, as well as the names of people in Central Asia of that time are given in comparison in Manzhur, Chinese, Mongolian, Tibetan, Turkic, Oirat (Mongolian) languages. It should be noted that in the above-mentioned Handbook a definition Turkic language is not given to individual words, on the contrary, they are labeled as Chaghatay words, with the heading Muslim (回字).

Today, some Chinese scientists give an explanation Uyghur to these words. Of course, there are many words fully preserved grammatical features of contemporary Uigur language, and is not used in modern Uigur language, but was not undergone changes, and saved in vocabulary of other nomad (especially such as Kazakhs, Kyrgyz) Turkic peoples. Therefore, these words noted in the Handbook of geography and historical figures of the Western region marking by the heading Muslim (回字) are considered as the Turkic words. Thus, thousands of words in the Handbook have not only valuable information for the study of the history and culture of Turkic peoples living in Central Asia in the XVII-XVIII centuries, as well as interest to the study of sound and grammatical features of their languages.

The dictionary Language of the Western Region ("西域尔雅") plays a special role in the world Turkological science. This is a multilingual dictionary compiled in 1976 from such works as The handbook of geography and historical figures of the Western Region, Genealogy of the Western Region ("西域图识"), Notes of the Western Region ("域闻见录"). The dictionary includes the words from the Kazakh, Uigur, Kirghiz, Persian, Indian, Tibetan, Mongolian languages, which are shown by the transcription of the Chinese language. The structure of the book includes 19 chapters that contain related names, names of household items, plants and others.

It is obvious that the following fundamental works on the history and ethnography written in the XVIII century should be noted: Journey tho the Western Region, The country of Bedouins in the Western Region, Genealogy of the Western Region, Notes of the Western Region. These works are considered the important scientific sources in China, because they have a special importance in the study of the customs and traditions, history and geography, culture and written languages of the peoples who inhabited the territory of modern Xinjiang, Central Asia and the regions along the Silk

Road. The most important thing – they are a major and integral part of Turkology in China.

Turcological Studies in China in XX century

In connection with the fall of the Tsing dynasty in 1911, after the Xinhai Revolution that opened a new page of history in China, after the widely developing scientific expeditions in the north- western regions of China, the Chinese historians and linguists have paid special attention to the study of the history and language of the ancient Turkic and the ancient Uigur records (Huang, 2006). We know that historians of China, following the traditions of the ancient historiography,

contributed to the study of the history and culture of Huns, Turks and ancient Uigurs. It is necessary to note the important contribution of the older generation of Chinese scientists such as Huang Zhongqin (黄仲琴 1884-1942), Le Jiazao (乐嘉藻 1867-1944), Han Rulin (韩儒林 1903-1983), Chen Yinke (陈寅恪 1890-1969), Cen Zhongmian (岑仲勉 1885-1961) Wang Jingru (王静如 1903- 1990) Feng Jiasheng (冯家升 1904-1970). They are the first who carried out thorough and profound studies of the ancient Turkic and the ancient Uyghur written records, they also compiled valuable fundamental works, which thus became the impetus for the development of the Turkological science in China.

In the 30-40-s of the XX century in the field of the study of the ancient Turkic records a sufficient number of scientific papers were published. However, the works of Chinese scientists in that period were mainly devoted to the general description of the ancient Turkic records, in the best case – a chronology of the monuments was presented, as well as the texts were translated into Chinese. Especially valuable research among the works of this kind is the research of Huang Zhongqin About Kultegin monument and Le Jiazao Three monuments established by the Tang Dynasty in the Karakorum, became the first ice-breaker in science. After that, the interest in the study of the ancient Turkic records found on the territory of Mongolia have been significantly increased in China. But later, the scientists began to pay attention to the study of the variants of the Turkic language in the text of the records, they even tried to translate them. The works of Professor Han Rulin Translation and explanation of the Turkic inscriptions on Kultegin monument, Translation and explanation of the Turkic inscriptions on Tonyukuk monument, Professor Wang Jingru Translation and explanation of the text of the Turkic monument Bahadur Bilge Kagan, Professor CenZhongmian Text study of the Turkic Kultegin monuments, Brief Description of the text on the wooden recess found in Turfan, Collection of the Turkic history are also the fundamental works.

As we know from the history, in the 30-s of the XX century special institutions, were established in the Heavenly country in order to educate other nationalities. Experts have begun to research the culture and traditions of indigenous nations in terms of ethnology. Even before the formation of the People's Republic of China the Uigur language began to be taught at Nanjing Central University, Xibei University, Lanzhou University, Institute of Xinjiang. The works of a famous Turkologist, Professor Ibrahim Muti (1920-2010), who was originally from Xinjiang Uighur were published among the fundamental works. His most famous works are The Morphology of the Uighur language, The syntax of the Uighur language. It should also be mentioned The Uighur-Chinese Dictionary, it is an important research of the resarchers of the University of Xibei; the work of Professor Xu Sihuan Table of often used letters in the language of Xinjiang Turks; Uighur-Russian Dictionary of Professor N.A. Baskakov, that was translated by the Turkologists Cheng Yuwen, Li Sen and Guo Yingde (Baskakov & Nasilov, 1939).

It is known that the works of Chinese Turkologists devoted to the description of written monuments of Turkic peoples, translation of the studies of Turkologists of the world, reports of scientific expeditions were actively published in periodicals. All of them gave impetus to the development of Turkology in China. The works such as Study of the language of the western regions, Professor Feng Chengjun (Feng Chengjun, 1887-1946), Letters and languages in Xinjiang, Professor Wang Ziwei, The relationship between the state language and Uyghur language

Professor Jiang Kang, Ancient legends of the East Turkestan, Professor Liu Guidong, Introduction to the system of the Altai language, Professor Dong Tonghe, Euphemisms in the dialects of Uighur language, Professor Zhou Weixing, Etymology of the words Huei Huei, Comparison of the

China-Turkic geographic names in the region of Turpan, Professor Cen Zhongmian, Writing and language of the Uighurs, Professor Su Beihai (1917-2000), Review of the language, writing, customs and traditions of the Salars, Professor Yang Disin etc. are among the works that have made a special contribution to the development of Turkological thought in China. They all opened the way to further studies.

The studies devoted to the issues of language learning of ancient Turks got intensive development after the formation of the People's Republic of China. In the first years of formation of the PRC Uyghur language specialty was opened at the Faculty of Oriental Studies of Beijing University, then the specialties on the Uighur language, Kazakh, Kyrgyz language were opened at the Central Institute of Nationalities in Beijing (now the Central Institute of Nationalities), the Institute of Nation of Xinjiang (University of Xinjiang), the Institute of the nation Xibei, school of regional staff of Xinjiang and they began to train the specialists of this field. In the 50-60-s of the last century, the specialties on the teaching of Uyghur and Kazakh languages were opened in such institutions of higher education as the Xinjiang Pedagogical Institute, Xinjiang University and pedagogical colleges of the regions of Kashkar, Hotan, Ili etc. Judging by the facts, in China since 1949 till the 80-s of the last century, during 30 years over 10 thousand of specialists in modern Turkic languages and ancient Turkic language were taught.

It should be noted that hundreds of books and manuals on the Turkic language and literature for higher educational institutions have been published only in the Central Institute of Nationalities in Beijing, Institute of Nation Xibei in Lanzhou, Xinjiang University in Urumchi. Today, the most valuable works published in the 50 years of the XX century are Textbook of the Uighur language, Professor Li Son, The Uighur-Chinese Dictionary, Yang Jui, Uighur-Chinese-Russian Dictionary outstanding statesman and public figure, Tatar by origin, historian and linguist Burhan Shahidi (1894-1989).

The peak of the research activities of the Turkic languages in China is the middle of the last century (Syao, 2006). In 1955 the Turologists of the Central Institute of Nationalities and specialists of educational institutions of Xinjiang formed the expedition group, which was engaged in the study of language and literature of Turkic-speaking peoples. The expedition group visited 27 expedition points, considered in detail more than 180 language materials of the native speakers of Kazakh, Uyghur and other Turkic languages. The results of expertise were published separately in the book The language of the peoples of Xinjiang (forwarding materials) (1956, Beijing, Publisher nations) by the specialists of the Philological Faculty of Central Institute of Nationalities and the Institute of Language of National Minorities of the Academy of Sciences of the People's Republic of China. In 1956 under the guidance of the Central Committee of nation of PRC and the Academy of Sciences of China more than 700 experts from the 7 groups visited the research expedition, which was carried out on a large scale in the country, especially they concentrated in the border regions where ethnic minorities of China lived.

Six of the seven groups researched the representatives of Turkic peoples as Uighurs, Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, Salars, Sary Uighurs who lived in the regions of Xinjiang, Gansu, Qinghai. The group responsible for the study of the Kazakh language studied Tuvan and Turkish languages, collected a lot of evidential material. Due to the Chinese government such repeated expeditions, in addition to a rich language material formed the foundation for further successful continuation of research. As a result, many scientific papers as well as the conclusion of expeditionary checks were published. For example, we can call the works published in 50 years of the last century and they were considered as the greatest achievement of science of the Turkic Studies in China Research on the Kazakh language and literature Professor Geng Shimin (1929-

2012), The Kyrgyz language and literature in China Professor Hu Zhenhua (born in 1931). In the 60-s of the last century Turkologists specialists of the Institute of Language of National

Minority of the Academy of Sciences of PRC published a study on language of Turkic peoples – Uyghur, Kazakh, Kyrgyz languages (Zhenhua, 1962). The Uighur scholar Mirsultan Osmanov (born in 1929) has published the serial almanac *The language of Turkic-speaking nations*, the Chinese Uighurologist Wei Cuiyi published the results of the research on the theme *Lob-nor dialect of Uyghur language, Khotan dialects – the south-west dialect of the Uighur language* Professors Lin Lianyun and Han Jianye issued the *Preface to the Salar Language*, Professor Zhu Zhining – *Preface to the Uyghur language*.

Since the middle of the 50-s till the middle of the 60-s of the twentieth century, another major trend of research in Chinese Turkology types of writing and their reformation, systematization of the languages of the Turkic peoples lived in this country were there. Many works were published in this area. For example, the scientific works *Writing of the Uighur people*, *Writing of the Kazakh people and Language and writing of the Kyrgyz people in China* are the creations of this period. During this period institutions related to the study of writing of the Uighur, Kazakh, Kyrgyz people have worked on the project *New writing (based on the Latin alphabet)*, considering the importance of its introduction into practical use and taking into account the need for this on the part of intellectuals and as well as on the part of ordinary people of the above mentioned Turkic peoples. A great number of the works on this urgent issue were published in those years.

In particular, such fundamental works as the *Project of the Uyghur new writing (Project 1960)*, *Spelling of the Uyghur new writing (1964)*, *The project of the Kazakh new writing (Project 1960)*, *Spelling of the Kazakh new graphics (1964)*, *Fundamentals of Phonetics*, *Collection of writing rules of the new graphics*, *Questions and answers about the new writing* have been published and also the textbooks for the teaching of the Uighur and Kazakh languages were issued. But due to the fact that the implementation of new writing was not sufficiently developed, Xinjiang Regional Government of the PRC in 1982 stopped the transfer of Uighur and Kazakh languages on the new schedule and again continued the introduction of the old letters (based on the Arabic alphabet), whose founder was A. Baitursynov. It is noteworthy that very important scientific works of foreign scholars became the study of the Turkologists scientists of the former Soviet Union: E. R. Tenishev (1921-2004), N.A. Baskakov (1905-1996) and S.E. Malov (1880-1957) and other foreign Turkologists which have been translated into Chinese.

But Chinese Turkology that was developed during the cultural revolution (1966-1976) later met unexpected political storm in the form of such statements as propaganda of Pan-Turkism, bourgeois idea. Many Turkologists were persecuted by the authorities, they were convicted and sent into exile. Only after coming to power of the People's Republic governor Deng Xiaoping (1978) Turkology, as well as other branches of science, has found its direction and began to flourish on the basis of past achievements. Especially since the 80-s of the twentieth century, the works on the study of language and literature, history and culture of the Turkic peoples have risen to a new level, which was not there before in the history of science.

Many universities and research institutions which systematically continued to teach and study the languages of the Turkic peoples, began to flourish. In particular, the specialty the language of writing of the Turkic peoples as an educational profession and as an object of scientific research became on demand in all scientific and educational centers of Beijing: in Central National University, the Institute of National of Academy of Humanitarian Sciences of China, in the University of Xinjiang, in Pedagogical University of Xinjiang, Xibei National University, National University of Qinghai, National Institute Kashkar, National Institute of Ile.

It is known that at the end of the 70-s of the XX century the quality of published textbooks and scientific publications on teaching Turkic languages has been improved significantly. You can talk about the fact that many publications and manuals on language were exceptionally the fundamental works worked out by experts of the XUAR Language and Script Committee (Xinjiang Uygur Autonomous Region) and the University of Xinjiang; *China-Uighur Dictionary* compiled by the XUAR Language and Script Committee; *Sino-Uighur Explanatory Dictionary* issued by the Educational Publishing House in Xinjiang; *Sino-Uighur Explanatory Dictionary* issued by the People's Publishing House in Xinjiang and compiled by S. Nayman (b.1941); *Sino-*

Kazakh Dictionary which was published in the National Publishing House edited by N. Abikenuly (1942- 2012) in Beijing; Sino-Uighur idiomatic Dictionary compiled by Abdu Salam issued by People's Publishing House in Xinjiang.

In this period, the Association of researchers of Turkic languages of China was formed in January 1980, in Beijing in China. The formation of this Association is an indicator of the transition of the Turkic studied in China to a new historical stage. The Association held scientific conference, issued a scientific almanac entitled Study of the Turkic languages in Kazakh, Uighur and Chinese. Vestnik was spread among the members of the Association, which served as a scientific platform for Turkologists – for testing and publication of their scientific views, achievements, opinions. Also, through the Vestnik members of the Association had the opportunity to follow the discoveries in Turkological science in the country and abroad, establish contacts with foreign scientists and study their work.

In the 80-s of the twentieth century some materials of the expedition and scientific descriptive works on Turkic Studies in China were published. The works that had a high scientific and educational value were among them, they are General character of the Kazakh language, General character of the Kyrgyz language and General character of the language of the Sary Uyghurs. Final reports of the research carried out before and not fully understood the problems were published also; conclusions made hastily were checked again and concluded. For example, the following works: The Kyrgyz of Heilongjiang area region of Fuyu and there linguistic features, General character of the Phonetics of the Kyrgyz language of the north-eastern region, Phonetics of Tuva language in China, General character of the Tuva language, The Tuva nation and Tuvan language, The numeral in the language of the Ainu and the Ainu language feature, Language of the Ainu people in Xinjiang, etc.

Another achievement of the scientists-Turkologists was in the period of the development of China's Turkic studies, it is the publishing of the series of books by National Publishing House in Beijing, devoted to the problems and features of the functioning of large Turkic languages in China. It is noteworthy that the introduction to the series has been written in Khan language. Among the works published in the series, a special scientific and practical value and significance have such works: the work of the professors Zhao Xiangru (born 1930) and Zhu Zhinin Introduction to the Uighur language (1985); Professors Geng Shimin and Li Zengxiang (1985) Introduction to the Kazakh language; Professor Lin Lianyun Introduction to the Salar Language (1985); Professors Cheng Zongzhen and Lei Xuanqun Introduction to the language of the Sary Uyghurs (1985); Cheng Zongzhen and Elchan Burhan Introduction to the Tatar language (1986); Professor Hu Zhenhua (1988) Introduction to the Kyrgyz language, professors Chen Shiliang and Abdрахman Introduction to the Uzbek language (1987). Since these works were the result of a comprehensive study of the features of the contemporary languages of the Turkic peoples of China, they laid the foundation for a structural and typological, comparative and historical study of related languages.

In the 80-s the various books of informative and descriptive character, grammar, reference books devoted to Turkic languages have been published. The Chinese Turkologists made significant progress in the study of dialects of contemporary languages of the Turkic peoples. Many research works about more than 20 dialects and local dialects of Uyghur language were published. In these works the researchers gave a comprehensive assessment, systemic description of all dialects of the Uyghurs who compactly lived on territories of Kumyl, Turphan, Kashgar, Khotan. Also during this period the number of case studies on language of Turkic peoples increased. For example, the number of specific scientific works on phonetics and grammar have been over a thousand, they disclosed the nature and features of the sounds of the Turkic languages, comparative study of language sounds of the Turkic languages, the study of vowel harmony of sounds, the study of parts of speech and their classification, the study of grammatical categories, the study of syntax, etymology words, etc. And in our opinion this is an indicator of the pace of development and the level of achievement of Turkological science in China.

After the 80-s of the twentieth century, the study of texts of ancient Turkic writing records, continuing the historical tradition, is moved to the new level, get a lot of new results. For example, a well-known Turkologist, Professor Lin Gan (b. 1916) was the first Chinese scholar who had learned about common ancient Turkic records (Gan, 2007). According to the scientist's opinion, Ye Luzhu a poet, historian, offspring of the Kidan nation (Kara China), scientist gave the very first information about the Kultegin monument. In the comments to his poem Dedication of Karakorym the poet writes: Karakorym town is a place where the body of Bilge Kagan lies. In the north-west side of town at a distance of 70 km there is a place hordes of the Bilge Kagan Horde. And a monument, built by King Tang is located 70 km to the North-East of the town. However, at that time they did not pay attention to this comment and didn't give meaning to the words of the poet. Only after the disclosure of the scientific news by the Russian scientist W.W. Radloff about ancient Turkic writing, the called problem has received the attention of the science centers in China. In this branch, the famous archaeologist and historian of China – Wang Guowei (王国维1877-1927) was one of the first scientists who considered the problem of the translation of Kultegin monument, Bilge Kagan monument, Karabalgusyn monument in his study of Monuments of Karabalgusyn (the 20th volume of the complete collection of the works Forest Palace) (Yupin, 2012).

But until 1934 the study of ancient Turkic monuments of China, as was said above, is limited by a general study, explanation of the texts of monument in the Chinese language. Chinese Turkologist Professor Han Rulin was the first scientist who wrote a scientific explanation to the Turkic texts. In 1935, after acquainting with a German translation of Kultegin monument of German scientist H. Schaefer, with an English translation of an American scientist Denison Ross, he published a work on the theme The translation and commentary of the Turkic text of the monument Kultegin in the 6th issue of the 6th volume of the Herald of the State Academy of Beijing. In 1936, in the 6th issue of the journal Yuygun he published an article on the theme Translation and Commentary of the Turkic text of the Bilge Kagan monument. In the same year the work of the scientist Translation of the monument Tonykuku again was published in the 6th issue of the journal Yuygun. These works have given new impetus to the study of texts of the ancient Turkic monuments, opened the way for research to such scholars as Cen Zhongmian, Wang Jingru, Zhu Tingfen.

In 1956-1959 years the Turkologist of the former Soviet Union E.R. Tenishev by the invitation of the Chinese Government has lectured research group of the Turkic language at the Institute of Minority of the Academy of Sciences (1957-1958 years), as well as on the disciplines Grammar of the Turkic language, Introduction to the Turkish language, Writing records of the ancient Turkic languages at the Central National Institute (now the Central National University). We can say that E.R. Tenishev was an initiator of the training of talent specialists in the teaching and research of the Turkic languages in China. Most of the students who had listened to his lectures in those years, later became a reliable support for the Chinese Turkic Studies.

The study of the ancient Turkic writing in China was risen to a new and higher level of development. In this field a specialty Ancient Turkic languages at the Faculty of Language and Literature of the Institute of National Minorities of the Central National Institute (now the Central National University) was opened in 1976 to train the necessary specialists. Professor Geng Shimin (1980) was responsible for preparing young professionals – to write textbooks of ancient Turkic languages. The work consists of 8 volumes. They were all very necessary for the basic disciplines, such as Selected writing records of ancient Turkic languages (one volume), Selected writing records of the ancient Uighur language (two volumes), Selected writing records of Karahan Khanate (three volumes), Dictionary (one volume), Grammar of ancient Turkic languages (one volume). The opening of this specialty and the publication of the textbooks gave new impetus to the development of the study of ancient Turkic languages in China.

A well-known historian Feng Jiasheng is the most prominent figure among the older generation of Chinese scientists Turkologists, whose scientific research related to the 60-s of the

twentieth century. His research on the theme Turkic writings were in Turfan in 190 years was published in 1963 in the 3rd issue of the journal History and Philology, the study entitled The Turkic money was published in 1987 published by the Zhonghua Publishing House, in Collection of works of Feng Jiasheng. In the 80-s many young scientists joined the ranks of Turkological science of China. For example, the work of Kurban Uali called Ancient Turkic wooden monument of the V century BC, found in the vicinity of Turpan was published in the January issue in 1981 in the magazine Cultural Heritage. The work of professors Abduheim Kozha and Tursun Ayup called Translation and Commentary of Tonyukuk monument was published in the 3rd issue of the scientific Journal of Xinjiang University for 1981. The Research of Professor Li Jingwei, entitled Some problems of reading of the ancient Turkic runic inscriptions was published in the 2nd issue of the scientific Journal of Xinjiang University for 1982. Also at this time the research of professors Niu Rucheng and Niu Ruji entitled Translation and Commentary of the Ongin inscriptions written in ancient Turkic graphics was published in № 2 issue of the scientific journal (Herald) of Kashgar Pedagogical Institute in 1987.

In China, the studies on ancient Uighur writing monuments have been published since the beginning of the 30-40-s of the twentieth century in common descriptive form. One of them is the work of Professor Lee Futong (1911-1995), Origin and Development of the Uighur writing, which was published in the 5th issue of 1944 in the magazine Tribune of regional policy. However, the very first work has received a scientific assessment – it was the work of Professor Feng Jiasheng, who studied the monuments of ancient Uyghur writing. The beginning of publication of the scientific studies of Mr. Feng paved the way for the research of ancient Uighur writing monuments, also laid a strong foundation for the development of these industries. In the 50-60-s of the twentieth century Professor Feng prepared and published valuable works such as Ancient Uighur writing and 'biography of Shuantszan written in ancient Uighur graphics (Shanghai. People newspaper 4 March 1952), The study of biographies, written in Ancient Uighur language

Buddha-sadva (bodhisattva) of Shuantszan (Beijing, Almanac Archaeology (1953. № 1), 2 types of agreements in the Uighur language in the period of the Yuan (Beijing. Historical Research 1954. № 1), Biography Buddha – sadva (bodhisattva) of Shuantszan.

Professor Geng Shimin – compiler of the textbook Ancient Turkic writing records, in the second chapter (I, II volumes) – research on ancient Uighur writings (Shimin, 1981). In 1983, Professor Geng Shimin (Shimin, 1982; Shimin, 1983) in the People's Publishing House, of Xinjiang has published a work entitled Introduction to the ancient Uighur culture and literature. The III section of the work is entirely devoted to the discovery and study of ancient Uighur writing records, the general description of writing records. In 1976 in Beijing after the opening of the specialty Ancient Turkic language in the Central National Institute and Xinjiang University, some scientists followed their suit (Shimin, 1985a; Shimin, 1985b).

Five people of the 18 graduates of the department of ancient Turkic language received PhD degrees, four were awarded the academic title of professor, associate professor, seven people today continue to work productively in science. In 1988 the first master's degree in the ancient Turkic language specialty, prepared by Professor Geng Shimin (1989), completed their studies; after the scientist prepared three doctors (PhD), who subsequently made a significant contribution to the development of science of Turkic Studies. Professor Geng Shimin worked hard and fruitfully over the reading of ancient manuscripts. He is credited with the study of ancient religious records that have been survived to date written in Ancient Uighur language. In particular, he translated Buddhist religious literature – Altun Ioruk, Matrisimit, Auatamsaka Sutra, Shaburagan, Huastuanift and scientific comments to them were prepared by the scientist. Professor Geng worked on the translation and the study of such literary records like Blessed knowledge, Atabatul Hakaik, Oguzname (Shimin, 1994).

It should be noted that in the Heavenly country Mahmud Kashgari was considered as the ancestor of Turkicological science. The reason is the fact that the famous scientist was born in the city of Kashgar and in the Chinese sources the nationality of M. Kashgari was defined as Uighur.

However, in this article we did not put the purpose to solve the problem what the place of Mahmud Kashgari is in Chinese Turkic Studies. First, because, as you know, M. Kashgari is considered as the father of the Turkic Studies not only in China, but in the world.

References:

1. Baskakov, N.A., & Nasilov, V.M. (1939). *Uigur-Russian dictionary*. Moscow: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries.
2. Gan, L. (2007). *The History of Turks and ancient Uigurs*. Hohhot: International Mongolian Nation Publishing House.
3. Huang, Zh. (2006). *Centures research about the Turks of North Asia*. Xining: Xinhai Nations' Research.
4. Shimin, G. (1980). *Ancient Uighur epic – research of Oguzname*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
5. Shimin, G. (1981). *Introduction to linguistics*. Wuhan: Publishing House of the Huagun University.
6. Shimin, G. (1982). *Ancient Uighur poetry*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
7. Shimin, G. (1983). *The study of ancient culture and monuments of the Uighurs*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
8. Shimin, G. (1985a). *Comments on the data relating to the Western suburbs in the period of the Tang Dynasty*. Beijing: Zhonghua Publishing House.
9. Shimin, G. (1985b). *Introduction to the Kazakh language*. Beijing: National Publishing House.
10. Shimin, G. (1989). *The grammar of contemporary Kazakh language*. Beijing: National University Publishing House.
11. Shimin, G. (1994). *About writing records of the ancient Turks and ancient Uighurs in Dunhuang*. Taipei: Sinvenfyn Publishing House.
12. Shimin, G. (1999). *The language of Orkhon-Yenisey records*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. Shimin, G. (2003). *The ancient writing records of the Uighurs*. Beijing: National University Publishing House. Shimin, G. (2005a). *Old Turkic record's texts study*. Beijing: Central Nation Publishing House.
13. Shimin, G. (2005b). *Study of ancient Turkic records*. Beijing: National University Publishing House.
14. Shimin, G. (2006). *The ancient history and culture of Xinjiang*. Beijing: National University Publishing House.
15. Shimin, G. (2008). *Kumyl record in ancient Uighur language (matrisimit)*. Beijing: National University Publishing House.
16. Shimin, G. (2009). *Grammar of the ancient Turkic language*. Beijing: National University Publishing House. Syao, Zh. (2006). *Research collection of dictionaries of Turkic languages*. Urumqi: Folk Publishing House.
17. Tieshan, Zh. (2005). *Written heritage of Turkic peoples*. Beijing: Central Nation Publishing House.
18. Yupin, P. (2012). *Full collection of Wang Guowei works: history, modern times, representatives*. Guangzhou: Scientific Research.
19. Zengxiang, Li. (1985). *Preface to the Kazakh language*. Beijing: Publishing House of the Nation. Zengxiang, Li. (1988). *Kazakh language*. Chengdu: Publishing House of the People of Sichuan.
20. Zengxiang, Li. (1992). *Introduction to the Turkic languages*. Beijing: Publishing House of the Institute of the Nation.
21. Zengxiang, Li. (2011a). *Fundamentals of the ancient Turkic linguistics*. Beijing: Publishing House of the University of the Nation.
22. Zengxiang, Li. (2011b). *The bases of Turkic linguistics*. Beijing: Nations University Press.

24. Zhenhua, Hu, & Emert, Zh. (1988). *The course of the teaching of the Kyrgyz language*. Indiana: Publishing House of the University of Indiana.
25. Zhenhua, Hu. (1962). *Kyrgyz proverbs and sayings*. Urumqi: People's Publishing House of Xinjiang. Zhenhua, Hu. (1988). *Introduction to the Kyrgyz language*. Beijing: The Nation Publishing House.
26. Zhenhua, Hu. (1991). *The collection of studies on the Turkic languages*. Beijing: Publishing House of the Nation.
27. Zhenhua, Hu. (1998a). *Kashgar dialect of the Uighur language*. Beijing: Publisher University of Nation. Zhenhua, Hu. (1998b). *Phonetics of steppe peoples*. Beijing: Publishing House of the University of the Nation.
28. Zhenhua, Hu. (2006a). *A study of the language and culture of the Kyrgyz*. Beijing: Publishing House of the University of the Nation.
29. Zhenhua, Hu. (2006b). *Essay about five countries of Central Asia*. Beijing: Publishing House of the University of the Nation.
30. Zhenhua, Hu. (2006c). *Study on the culture of the Turkic-speaking peoples*. Beijing: Publishing House of the University of the Nation.
31. Zongzhen, C. (2009). *The state of researching of modern Turkic speaking peoples languages in China*. Urumqi: Language and Translation.

ОРИЕНТАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ ТАРМАҚТАРЫ

Хизметли С.

Kazakh-Turk International Academy Ректоры,

Доктор, профессор

(Алматы қ., Қазақстан)

1. Қалыптасуы және тарихшасы

Батыс мемлекеттері мен христиан-иврив қоғамдарында «Шығыс халықтарының» тарихын, тілін, дінін, мәдениеті мен әдебиетін зерттейтін қозғалыс «шығыстанушылық» (ориентализм), бұл салаларға байланысты зерттеу жұмыстары жүргізген, ғылыми еңбек жариялаған немесе шығармалар жазған мұсылман емес ғұламалар немесе христиан-яхуди жазушыларды-ғалымдарды «шығыстанушылар» (ориенталистер) деп атаған.

Ориентализм (шығыстанушылық) адамзат тарихының маңызды оқиғаларының бірі болып, түрлі сипаттарда қабылданып, бағаланған болатын. Тумендегі анықтамалар осыны растауда:

“Ориентализм Еуропаның ойдан шығарған нәрсесі емес. Ол бірнеше ұрапқтың бірлесе отырып жұмыс істеп, көп уақыт бойы күш сарп етіп жаратқан маңызды доктриналар мен машықтардың пактісі болып табылады”.

“Ориентализм әсіресе Англия мен Францияның Шығысқа қатысты ерекше бір ортақтығы болып табылады. Ағылшын, француз және американдық батыстың бүкіл күшін бір араға жинаған және үлкен жігермен нәтиже беруін жалғастырған бұл ортақтықтың жаратқан еңбектерінің жиынтығына «ориенталистік шығармалар» деген атау таңамын”.

“Батыстықтар 18-ғасырдың аяғынан бастап Шығысты танып-білу мақсатымен жолға шығып, гегемониясына қарасты барлық күшін қолданып, Шығысқа енген болатын. Осы тұста академиялық еңбектер мен басқа да жемісті әрекеттер Шығыстың өмірімен ұштастырылған-тын: мұражайларда көрмелер ұйымдастырылып; колонияларда басқару формалары қайта қарастырылып; жаңа және заманға сай бюролар ашылып..., ұлттық мінез-құлық пен дінге байланысты жап-жаңа ойлар туындаған болатын.”

“Ориентализм эстетикалық, танымдық, экономикалық, әлеуметтік, тарихи-филологиялық мәтіндер арқылы “түсіндіруге” бағытталған геоэкономикалық көзқарастардың жиынтығы болып табылады.”

“Шығысты түсіндіру түрі 18-ғасырдың соңғы жылдарында өзгеріске ұшырады. “Бүгінгі ориентализм” деп аталатын шығыста Ислам және мұсылмандарда “диалогты” ұнатқан бұл жаңа қозғалыс бәрінен бұрын ғылымға бағытталып, жаңа бедел мен тәртіпке ие болған. Шығыс тілдері, діндері, мәдениеттері және өркениеттері салаларына жаппай кіріскен ориенталистік еңбектер жалпы айтқанда заттай және рухани құрылымымен қатар Шығысты, шығыс адамын тануды әрі танытуды көздейді.”¹

Ориентализмге байланысты анықтамалардың әртүрлі болуы сияқты оны қарастырудың түрлері де алуан түрлі. Оны толығымен қабылдайтын, толығымен қабылдамайтын, жартылай қабылдайтын және жартылай қабылдамайтын пікірлері бар. Бұның ең маңызды себебі ориенталисттердің көп жағдайда оқырманның ойында сұрақ белгісін туындатқызатын әдіс қолдану арқылы шығыстанушылықпен айналысулары; мақсаттарын құпия түрде ұстауы немесе басқашалап көрсетуі; Ислам мәдениеті мен өркениетін күдікпен зерттеулері болып табылады. Сынаушылық пен күдікшілік олардың жалпы алғанда шығыстанушылыққа, жеке-легенде Исламият және өркениетіне байланысты еңбектерінің ең көрнекті ерекшеліктерін құраған.

Бұған қоса ориенталисттердің ішінде шығыс тарихын, Ислам тарихын және өркениетін “бүкіл адамзат тарихының кішкентай бір моделі” ретінде қарастырғандары да бар. Арнольдтың “Исламның таралуы” (L'Expansion de l'Islam), Андре Мишельдің “Ислам және өркениеті” (Islam et Sa Civilisation) Маршалл Дж. С. Ходгсонның “Исламның серуені” (The Venture of Islam) атты еңбектері осы түрге мысал бола алады.

Шындығында ориенталисттердің Ислам дініне және Ислам ілімдеріне, мәдениет пен өркениетіне байланысты еңбектерінде көбінесе болымсыз көзқарас орын алады. Бұл жағдай мұсылман халықтарда шығыстану және шығыстанушыларға деген жалпылама күдік пен сенімсіздік түсініктерінің қалыптасуына себеп болған. Ориентализмнің даму тарихы және зерттеу салалары бұл түсініктердің орын алуының басқа бір себебі. Мысалға Дози мен Катанидің Ислам тарихы, Гольдцихердің хадис, Шахттың фыких туралы жазғандарына назар аударатын болсақ шығыстанушылардың еңбектерінің нәсілшілдікке, дінге және мазхабқа құлай сенушілік т.с.с. себептермен **«болымсыз әдістеме, қате ұсыныс, жамандау»** әдістерімен *“ориентализмді”* жүзеге асырып, *“Исламиятты”* (Ислам дінін, мәдениеті мен өркениетін) зерттегендіктері байқалуда.

2. Ориентализмнің мақсаттары, зерттеу салалары мен тармақтары

Шығыстанушылықтың туындауын бір-ақ себеппен түсіндіру дұрыс болмас. Көптеген зерттеуші-жазушылар ориентализмнің туындауының себептері мен мақсаттарын: діни себептермен, отарлаушылықпен, сауда-саттық салаларымен, саяси факторлармен, ғылыми себептермен материализациялап байланыстырған. **«Ориентализмді капиталистік жүйені», материалистік ойды»** Шығысты бағындыру әрекеттерімен байланыстырғандар да болған.¹

Батыстықтардың ориентализмнің мақсатына бағытталған XVII-ғасырда аудармалар жасау мен басылымдар шығарумен басталған Шығыстанушылыққа байланысты еңбектері XVIII-ғасырда жалғасын тапса; XIX-XX ғасырларда болса мәдени және ғылыми салаларда қарқынды түрде дамыды. Дамыған батыс мемлекеттері мен халықтарының игерген ғылыми және технологиялық мүмкіндіктерінің арқасында бұл ғасырларда назарын Шығысқа және Исламға аударуы; Орта-Шығыс, Шығыс және Солтүстік Африка мұнайларының орын алуы шығыстанушылық және Исламият салаларында жан-жақты зерттеулердің жүргізілуіне жол ашты. Оның үстіне батыстықтардың Шығыс елдерді тауып, оларды отарлау жолдарын қарастырулары мұсылман елдері мен олардың құндылық нормаларын жан-жақты және ғылыми әдістеме негізінде қарастыруды қажет етті. Баспа, аударма мен зияткерлік жұмыстарының ерекше жүзеге асқан жерлер Париж, Лондон, Лейден, Рим және оларға ұқсас қалалар ориенталистік (шығыстанушылық және Ислам) зерттеулердің орталықтарына айналды. Батыстықтар бұл саладағы жұмыстарының нәтижесінде түрлі мақсаттармен жазылған көптеген еңбектер шығарды. Алайда, капиталистік әлемнің отарлау жұмыстарын оңайлату мақсатымен жасалынған бұл ғылыми әрекеттер және көптеген ориенталисттің тарапынан алға тартылған болымсыз көзқарастар мен дұшпандық пиғылдар тәуелсіз Шығыс мемлекеттерін, *“Ислам мен оның өркениетін”* жоя алмаған; оған қоса батыстық қоғамдардың бұл жаңа әлем туралы маңызды мағлұмат алуларын қамтамасыз еткен болатын.

Бұл жағдайда батыстықтар **«жаңа шығыстанушылық-исламият стратегиясын»** қалыптастыруға тырысты. Ол жаңа стратегияның аты болса **«батыс-шығыс диалогы»** немесе **«Ислам-Христиан диалогы»** деп аталды. XX-ғасырда Батыстың материалдық жағынан дамып өрбуінің есесіне рухани және этикалық жағынан шөгуді Шығыстың материалдық және рухани потенциалын (адам ресурсы, мұнай, алтын, шикізат, азық-түлік т.с.с.) пайдалану ойы мен мұсылман қоғамдарына тиесілі *“материалдық және рухани потенциалды”* бөліске салу немесе өзіне қарату түсінігі, **“келіскіш, үйренгіш-синтезші”** Ислами ойды қалыптастыру ізденістері, осындай **“диалог процесіне”** кіруге итермелеген негізгі факторларды құраған болатын.¹

Бұған қоса *“диалогпен”* іздестірілген және мақсат тұтылған басқа да нәрселер болған. *“Диалогтың арғы жағы”* немесе *“көрінбейтін мақсаттары”* деп айтуға болатын бұл тұстар бөлек зерттеудің тақырыбы болып табылады. Тойнби, Ват, Тернер, М. Лило», Ходгсон сияқты *“жаңа исламтанушылары”* еңбектерінде *“байыпты және болымды пікір”* қалыптастырған; Шығыс пен Батыс арасында, Ислам және мұсылман қоғамдармен шынайы диалогтарды қолдайтын сыңай танытуда; ғылыми және объективті болуға тырысуда.

Шындығында дамыған Батыспен бай жерасты және жерүсті ресурстарға ие, бірақ әлі дамымаған Шығыс жүздеген жылдар бойы бір-бірімен соғысып, дұшпандық әрекеттерінің

ішінде болған Христиандық әлем мен Шығыс Ислам әлемі арасында екі жақты тиімділікке негізделген жақсы қарым-қатынастардың, шынайы диалогтың болуы әр уақытта бүкіл адамзат әлемінің пайдасына шешілмек.

Танымал шығыстанушы М.Г.С. Ходгсон бұндай диалогтың қажет екендігін былайша түсіндіреді:

“Басқаларды сыйламайтын бір адамның өзін-өзі сыйламайтындығы туралы пікір адамдар арасында әрдайым дұрыс болып отырған; сонымен еатар адамның басқаларға құрмет көрсетуі үшін оларға қымбатты болып табылатын нәрселер арқылы қол жеткізу керек. Бұл афоризм жеке дара адамдарға қолдануға болатын сияқты топтарға да қолдануға болады. Бұл афоризм адамзаттың кезкелген бөлігіне қатысты мәселелерді» бүкіл адамзатқа тиесілі және одан бөлек өмір сүріп жатқан қоғамның бұларды шешуге күші жетпейтін бүгінгі әлем қоғамы үшін айрықша қолданбалы болып табылады. Бұдан былай бәсекелес немесе қарсы пікірдің элементтерін алдаушы немесе ақымақ деп есептеп бір шетке ысырып тастай алмаймыз. Бәріміз өз дәстүрлерімізге құрметпен қарауды басқа дәстүрлерді құрметтеуді үйрене отырып үйренуіміз керек.”¹

Соңғы кездерде түрлі орталарда және баспа беттерінде жиі айтылып жазылатын: Еуропа Одағы, НАТО, ЮНЕСКО, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Қаратеңіз Мемлекеттерінің Аумақтық Достастық Конгресі, Дамыған 20 Мемлекет Ұйымы, ОПЕК, Мұсылман Мемлекеттерінің Достастық Конгресі, Еурік мемлекеттер Ұйымы. Шанхай Ұйымы, Түрік мемлекеттері Ұйымы сынды халықаралық және аумақтық сипаттағы құрылымдар мен бірлестіктер арқылы жүзеге асырылуы көзделген **«глобализм-жахандау»** (әлемді кішкене үйге айналдыру) қарбаластары діндер, қоғамдар, мәдениеттер мен құрлықтар арасында жаңа диалог ізденістерінде ықпалды болып табылатын басқа бір элемент болып табылады.

«Дос болу және бейбіт өмір сүру әлбетте дұшпан болудан және соғысудан абзал. Оның негізі болса танысу және диалог болып табылады».

Алайда, диалогтың пайдалы болуы үшін Исламға байланысты зерттеулер жасаған батыстықтарға диалог тақырыбында маңызды ауыртпалық түсуде. әуелі олар зерттеулерінде *“классикалық шығыстанушылық немесе исламтанушылық түсініктен”* қол үзулері қажет. Дұшпанша емес, досша сыңай танытулары керек. Жалпы Шығыс халықтарына, мәдениеттері мен өркениеттеріне, діндері мен тілдеріне құрмет көрсету керек; айрықша да мұсылман қоғамды тіл, дін, нәсіл және мазхаб негізінде айырып бөлшектеуге бағытталған пікірден бас тартулары керек. Осыған байланысты мұсылман қоғамында мазхаб және нәсіл-аумақ негіздерінде бөлушілік жасау; нәтижесінде шиілікті сунниліктің алдына шығару, олардың әр бірін екі бір-бірінен бөлек дін ретінде көрсету; хадисшілерді философтарға, теологтарды-кәләмшыларды сопыларға дұшпан етіп көрсету; түрлі мазхабтар, тариқаттар және философиялық ағымдарға қатысты жамиғаттар немесе араптар, парсылар, түріктер, барбәрлер және басқа ұлттар арқылы нәсіл, тіл, мазхаб, әдет-ғұрып, мемлекет немесе аумақ негізінде түрлі **«исламдар»** (шии Ислам, сунни Ислам, Арап Исламы, Түркі Исламы) жарату; Исламды террор, анархия және соғыс діні, мұсылмандарды террористтер, анархисттер және қан төгушілер ретінде таныту немесе олардың қатарында көрсету, Ислам және оның мәдениеті мен өркениеті туралы жаңсақ пікір қалыптастыру түсініктерінен және ізденістерінен бойын тартулары қажет. Исламның сенім, құлшылық және адамгершілік негіздерін тікелей *“Исламның өзіндік қайнар көзіне”* сәйкес қарастырулары керек. Исламдандырылған мәдениет немесе батыстық өлшемдер, даму мен өркендеу заңдылықтарын немесе мұсылман халықтарына тән жағдайларды ислам мен оның мәдениетін қарастыруда жеке-жеке критерий ретінде алмаулары тиіс.

«Бірлік пен бейбітшілікте болу бүлікшілік пен бөлінушілік жағдайында өмір сүруден жақсы. Адамзат дүниесі сүйіспеншілік пен достыққа барлық нәрседен бұрын мұқтаж болып тұр».

Шындығында, мұраға алған көне өркениетті жоғалып кетуден сақтап, ислам мәдениетінің жоғары сипаттары, жан-жақты құндылықтары негізінде *“исламдандыра-исламилендіре”* немесе синтез жасап бүгінгі күнге дейін жалғасуын қамтамасыз ету арқылы ислам **«өмір сүру**

үшін өмірлік ету қажет» деген фәлсафаға ие екендігін батыстықтарға, әсіресе, ориенталистерге көрсете білген. Мұсылман мемлекеттері мен халықтары да, өз діндерінің негіздеріне мойынсұна отырып, ғасырлар бойы қоластында өмір сүрген христиан, иврит, мәджуси, буддист және басқа да діндерге тиісті қауымдарға кішіпейілділік танытып, олардың жан саулығы мен мал саулығын, сондай-ақ саватты өмір сүру салтын қамтамасыз ету арқылы өзара келісім мен жахандану түсінігінің көш бастаушылары болды.

Негізінен, дінаралық және халықаралық қатынастардың басы көне дәуірлерге барып тіреледі. Мұсылмандардың христиандармен, исламның христиан дінімен, ивритпен байланысы ислам дінінің Меккеде пайда болуы, яғни Қазірет «Мұхаммедтің елшілігімен басталады. Ислам Пайғамбары дінді жеткізу мен оған шақыруда алғашқы үндеуін мүшріктерге, христиандар мен яхуидилерге жасады»¹.

Сонымен қатар, Араб түбегінде исламның алғашқы кезеңінде де, Өз. Мұхаммедтен кейінгі шақтарда да мұсылмандар, христиандар және яхуидилер бірге өмір сүрді; кейде тағдырлас болып, жақсы-жаман жағдайларды бірге бастан кешірсе, кейде бір-бірімен жауласып, соғысып отырған. Жаулау әрекеті жүзеге асқан территорияның маңызды бөлігін Алдыңғы Азия, Африка және Еуропа сияқты христиан және яхуди қауымдары ғұмыр кешкен өлкелер құрады. Ислам мәдениеті мен өркениеті де осы территорияларда қалыптасып, дамыды¹.

Дегенмен де, ислам және мәдениеті яхуди және христиан қауымдарының бір бөлігі тарапынан «жаңа қан, жаңа жан» деген түсінікпен қабылданса, олардың басқа бөлігі жаңа дін мен өркениетін өздері үшін зарарлы әрі қауіпті деп санап, сондықтан да оны мойындамады. Сонымен бірге, ислам және мәдениетінің алғашқы төрт жүз жыл ішінде Орта Шығыс, Африка (әсіресе Солтүстік Африка) және Еуропаға (Испания) ұласуына кедергі жасалына алмаған. Бұл жағдай христиан және яхуди қауымдарын екі жақты әрекет жасауға итермеледі. Оның бірі материалды және рухани құндылықтарын қорғай отырып өміршендігін жалғастыру, ал екіншісі ислам мен мәдениетінің жайылып, дамуын тоқтату болды.

Міне, осы түсінік пен әрекет, бір қарағанда, «шығыстанушылықтың» басталған-дығын білдірді².

Батыс дүниесі, яғни яхуди және христиан ұлыстарынан тұратын әлем исламның жайылу-таралу және даму кезеңінде (алғашқы 3-4 ғасырлық кезең) ескі басқару жүйесінен туған ішкі қайшылықтармен, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени дағдарыстарымен әлек болып жатты. Дін және ағымдар арасындағы қақтығыстар, саяси билік, шіркеу мен халық арасындағы билік үшін күрес батыстықтардың әбден ығырын шығарды. Ислам мен оның мәдениетінің Батысқа әсер ете бастауы бұл әлемдегі дұшпандық пен ішкі қайшылық жағдайын біршама тоқтатса да, олардың күш біріктіре отырып жаңа дін мен оның өкілдеріне қарсы күресу түсінігінің қалыптасуына себеп болды. Яғни Араб түбегінде пайда болып, Алдыңғы Азия қауымдары арасында жайылған жаңа дін, христиан қауымдары мен яхуидилерді араларындағы ішкі қайшылықтар мен үстемдік жолындағы күрестерді қойып, бірлік пен ынтымақ жағдайында болуға мәжбүр етті³.

IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басында Орта Азия түрік халықтарының мұсылман болуы, кейін ірі мемлекеттер құрып исламның саяси, билік, әскери және ғылыми күші ретінде тарих сахнасына шығуы әлем тарихының барысын да, христиан дүниесінің әрекет өрісі мен мүддесін де өзгертіп жіберді. Салжұқ билеушісі, түрік сұлтаны Мәлікшахтың 1072 ж. аббастық халифадан "мүміндердің әміршісі" (әмиру-л-муминин) атағын алуы, христиан дүниесін исламның толығымен Орта Шығыстан шығарылатындығы туралы ойға жетеледі. Нәтижеде шіркеу исламға қатысты не болса, барлығын құртуды көздейтін күшке енді. Бұл түсініктің қанды көрінісін 1096 ж. басталып екі ғасырға созылған *Крест жорықтары* құрады. Тек, Крестшілік идеясын ұстанған христиан жаулаулары түрлі сипаттармен мұсылман өлкелерінде бүгінге дейін жалғасып келген³.

¹Қараңыз: Мухаммед Шайбани, Китабу' с-Сийер (Le Livre de L'Etat Musulman, tra. M. Hamidullah, Ankara 1986); S.Hizmetli, Dialogue Islam-Christien a l'Epoque du Prophete, Ankara Üniversitesi Dergisi, Ankara 1989, s.67-71; Беркес Ниязи, жоғарыдағы еңбек, 75-бет және жалғасуы.

²ROUX, J.P., жоғарыдағы еңбек, 214-бет вд; Асаф Х., Роберт О., жоғарыдағы еңбек, 123-бет; Арналдез Роджер, Француз Күлтүрінде Мухаммед Пайғамбер'ин Тасвири, Улусларарасы I. Ислам Араштырмалары Семпозйуму, Измир 1985, 234-бет.

Дегенмен де, соғыс алаңындағы қанды ұрыстарда христиандық батыс жеңіске жетпеген. Сондықтан «**Мұсылман дүниесінде христиандықты жаю және батыс мәдениетінің үстемдігін орнату**» үшін бұдан былай арнайы жолдар іздеу мәжбүрлігін сезінген. Батыстың мұндағы көздеген мақсаты немесе ең басты мүддесі мәдениет пен ғылым арқылы мұсылмандарды өз құндылықтарынан алыстатып, батыстандыру немесе христиандандыру болған.

Еуропада осы сипаттағы ориенталистік (шығыстану) жұмыстары XVII ғасырдың соңғы ширегінен басталатын «**миссионерлік әрекет**» пен ориентализмді туғызды.

Тек, ориентализм саласындағы маңызды жұмыстар бір ғасырдан соң, яғни XVIII ғ. соңына қарай жүзеге асты. Алғашқы шығыстанушы ғалымдар шындығында үлгі тұтарлық ынтамен бір жағынан негізгі ислам ғылымдарына тиісті қайнар көздердің сындарлы мәтіндерін әзірлесе, екінші жағынан сол дәуірдің өзекті мәселелеріне байланысты зерттеулерін жариялай бастаған еді. Қазіргі түсінік бойынша алғашқы ғылыми зерттеулер болса, тек XIX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап кітаптар мен түрлі журналдардағы мақалалар түрінде баспаға жіберілді⁴.

Миссионерлік әрекет аймағының ең маңызды бөлігін мұсылман өлкелері құрағандықтан, алдымен ол өлкелердің тілі үйреніліп, халқын әлеуметтік, мәдени және экономикалық жағдайымен бірге танып-білуге әрекет жасалған-ды. Кейін ол жерлерде христиандық пен батыс мәдениетін үстем қылатын жұмыстар басталған болатын⁴.

Ориентализм жұмыстары да, миссионерлік және өзара түсіністік әрекеттері де христиан дүниесінің рухани орталығы «**Ватикан**» тарапынан басқарылды. Бүгін де христиан дүниесінің жүрегі саналатын папалық- Ватиканда Миссионерлік жөніндегі Министрлігін, Шығыс-Батыс Ислам-Христиан Диалогы департаментін құрған. Оларды күшейту мен ұйымдастыру, қызметін барлық елге жаю мақсатымен де Еуропаның бірқатар өлкесінде (Алмания, Франция, Бельгия, Италия, Англия және т.с.с.) институттар ашқан⁴.

Папалық немесе Ватикан 1593-1608 жж. аралығында, яғни Папалықтың Еуропа өлкелері мен патшаларына билігі жүріп тұрған тұста Португалия мен Испания корольдеріне өз есігін ашып, есігі ашылатын барлық өлкелерге миссионер жіберу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, корольдерге берілген бұл үлкен мүмкіндіктен соң Парижде Сыртқы миссионерлік дін адамдарын дайындайтын оқу орны ашылып, бұл оқу орнының барлық қажеттіліктері Папалық-Ватикан тарапынан қамтамасыз етіліп отырған. Мұндай жетістіктерден соң Шіркеу мемлекет қызметкерлерімен өте жақсы қарым-қатынаста болып, миссионерлік жолда олармен қоян-қолтық әрекет жасаған⁴. Сонымен қатар, қызмет өрісі мен мүддесі кеңейген шығыстанушылар (ориенталистер) мен миссионерлер де капитализм мен миссионерліктің бірге үстемдік етуі жолында егіз лақтай жүрген.

Бұл жұмыстарды айқындап, қысқа уақытта қорытынды шығаруда да бірқатар істер атқарылған. Мәселен, Франция королі XIV Луиз 1691 ж. Шығыс жазбаларын жинау үшін ғалымдар мен миссионерлер жөнелткен. Бастапқыда Шіркеу мен Еуропа корольдіктері тарапынан дінді тарату құралы ретінде қолданылғысы келген ориентализмнің басқа жағы осы дәуірден бастап ашық көріне бастады. Ол - Батыстың, дипломатияның көмекшісі болған, саяси және сауда саласындағы саясаты. 1669 жылдың 18 сарашасындағы Корольдік кеңестің шешімімен Францияда туған 6 жасөспірім Стамбул мен Измирге шығыс тілдерін (арабша, парсыша, түрікше) үйрену үшін жіберілген. 1718 ж. болса осы мақсатпен Стамбулға жіберілетін студент саны 12-ге артқан. Олардың шығындарын Марселия Сауда Палатасы көтерген⁶.

Колберт (1669) Шығыс пен ислам әлемінің басты үш тілі араб, түрік және парсы тілдерін Францияда француз жастарына үйретіп, олардан елшіліктерде жұмыс істейтін аудармашы-миссионерлерді дайындау пікірін ұсынды. Бұл пікір 1721 ж. Луиз де Гранд колледжінде тіл үйрету мектебінің ашылуымен жүзеге асты.

Сонымен бірге, Француз төңкерісінен соң Франция үкіметі 1795 жылдың 29 сәуірінде Парижде, Сорбонна университетінің жанында "қазіргі шығыс тілдері жоғары оқу орнын" (L'école des hautes études) ашып, заманауи-модерн ориентализмнің ықпалды күшке ие бола отырып өмірге келуінде маңызды рол атқарды⁴.

Сильвестре де Саки бұл оқу орнына араб тілі оқытушысы ретінде тағайындалып, 1824 ж. осы оқу орнының директоры болған. Міне, осы мектеп бүкіл Еуропа мен Шығысқа дипломатиялық мекемелерде қызмет жасайтын аудармашылар мен ғалымдарды жетілдірді.

Модерн ориентализмді ортақ әрекет жасайтын және жоспар-жобасын дайындайтын капитализмнің көмегімен артта қалған өлкелерді Еуропаның отары ету жобасының бір тармағы екендігін айту соншалық қате деп саналмас⁴.

Әдебиет:

1. Арнальдес Р., Франсыз Кюлтүрүнде Мухаммед Пейгамберин Тасвири (француз мәдениетінде Мухаммад пайғамбардың сипаттамасы), 1. Улусларарасы Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир 1985.

2. Асаф Х., Роберт Олсан – Джемиль Кураши; Орианалистлер ве Исламиатчылар (Шығыстанушылар және исламшылар), Истанбул 1989.

3. Айдын А.А., Христиан Сөмюргеджилиги-Мисионерджилиги (Кристиан отаршылдығы- миссионеншілігі), Дианет Дергиси, джилт: 15, сайы: 5, Анкара.

4. Беркес Н., Арап Дүниясында Исламиет, Миллиетчилик, Сосиализм,(Араб әлеміндегі ислам, патриотизм, сосиализм) Истанбул 1969.

5. Джеррахоғлу И., Батыдакі Хадис Чалышмалары үзеріне (Батыстағы хадис жұмыстары туралы), Улусларарасы 1. Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир 1985.

6. Джиладжы О., Христианлык Пропагандасы ве Мисионерлик Фаалиетлері (Кристиандық пропагандасы және миссионерлік), Анкара 1982.

7. Эдвард Саид, Орианализм, ауд. Н. Узель, Истанбул 1982.

8. Hodgson M. S., The Aventure of Islam (İslam'ın Serüveni), İstanbul 1992

9. Hizmetli S., Dialogue Islam – Chretien a l'Époque du Prophete, Анкара университеті Дергісі, Анкара 1989.

10. Хизметли Сабри, Орталық Азия Түрік Республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік, Алматы 2006.

11. Хизметли Сабри, Ислам тарихы (Алғашқы дәуір), Алматы 2014.

12. Ибла Дергісі, Туныс 1978.

13. ROUX, Jean Paul, l'Islam en Occident (Батыстағы ислам), Europe-Afrique, Payot уау, Paris 1959.

14. Сарачоғлу Э., Баты динлер тарихінде Ислам. Улусларарасы 1. Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир 1985.

15. Түркче Сөзлюк, ТДК, Анкара 1979.

16. Түркия Дианет Вакфы Ислам Энциклопедиси, «Орианализм» бабы, Истанбул 1991.

17. Уралгирай Юсуф, Ислам Әлемінде Мисионерлік Фаалиетлері, Анкара 1977.

СИМВОЛЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Мирзаев Дж. З.

кандидат исторических наук, доцент

Термезского государственного университета, старший научный сотрудник

Международного научно-исследовательского центра имама Термези

(г. Термез, Узбекистан)

Траектория идентичности трансформировалась в каждую эпоху, но тем не менее сохранялись основные маркеры, которые обеспечивали преемственность общности. Одним из таких маркеров является государство. Для более устойчивого существования этнической общности важным фактором является создание своей социально-территориальной организации – государства. Ей, как правило, с древнейших времен свойственно стремление унификации различных сторон общественной жизни. В конкретной действительности существование этих, взаимосвязанных между собой, видов общностей – политической и этнической, никогда не совпадало во времени и в пространстве. Политическая структура иногда по отношению к этнической общности была первичной, она возникала задолго до его сложения. В свою очередь, этническая общность и идентичность сохранялась длительное время после завершения распада политической структуры.

Возникновение государственности в Бактрии относится к глубокой древности. С развитием общества с одной стороны возникали сложные организации с самостоятельной регуляцией производства, распределения, обороны, развитием культурных традиций и земледельческой культуры. С другой стороны, у скотоводческих племен в зоне степей на базе развития интенсивного скотоводства стали возникать первые эфемерные объединения с признаками государственности. Главным для них была защита скота, военно-демократические функции этих объединений, где вожди выбирались, также, как и военачальники на время военных действий. Специфика исторических процессов в Центральной Азии заключалась в постоянном взаимодействии этих двух типов зарождающейся государственности. Весьма вероятно, то, что они параллельно функционировали в регионе до завоевания Бактрии персами, а затем греками.

Источники о древнейшем прошлом региона весьма фрагментарны и фантастичны. Версия о существовании доахаменидского государства основывается главным образом на сообщении Диодора, согласно которой в доахаменидский период существовал крупный городской центр — Бактр, и страна, где добывается золото и серебро и где живут воинственные народности. Но такая точка зрения не является общепринятой, и для части исследователей вопрос о существовании древнего государства в Бактрии пока остается дискуссионным. Тем более невозможно хотя бы в общих чертах описать природу политического объединения доахаменидского периода, которая функционировало в Бактрии. Опираясь на имеющиеся данные, можно предполагать, что население Бактрии, как оседлое, так и кочевое, которому принадлежат дошедшие до нас памятники материальной культуры, не было однородным. Например, о происхождении *массагетов* высказывались различные точки зрения. По последним данным, скифо-массагетские племена греческих источников отождествляются с племенами *да-юечжи* китайских источников, которые назывались также *рунг ди*, и были родственными с *хуннами*. Впоследствии массагеты вошли в состав различных общностей Центральной Азии.

Империи Ахеменидов и Александра Македонского, в состав которых входили в тот или иной период истории владения Центральной Азии, возникли вне пределов региона и политические институты этих империй сформировались вне центральноазиатских традиций. Именно в рамках государства *юечжей* – Кушан, ядро которого локализуется в Бактрии, впервые формируются на базе местных традиций империя и политические институты, которые станут базовыми в последующие периоды истории.

С древнейших времен существовало своя собственная организация кочевников, форма союза, составленного их различных групп. Они стали известны позднее под термином «улус». Войдя из древнетюркского языка в монгольский язык, он позже приобрел значение «народ», «страна», «государство». Характерная черта улусов — это их подвижность. Это не прочные, прикрепленные к определенному месту поселения оседло–земледельческих народов, а своеобразные многолюдные родовые союзы кочевников, меняющих место пребывания в зависимости от времени года, урожая, кормов, обилия или недостатка воды в том или другом месте. Территории, по которым кочевали улусы, имели, конечно, границы, но в пределах этих очень больших по пространству территорий передвижение улуса, равно как отдельных их частей, было совершенно свободное. Согласно источникам юэчжи разделили свои владения между пятью *хихэу* – *йабгу*. На наш взгляд, в источниках, видимо, речь идет об *улусах*. Как бы там ни было, по своей структуре государство юечжей схоже государству эфталитов или тюркских *йабгу* Тохаристана, также состоявших из отдельных полунезависимых владений, выпускавших свои монеты с именами и титулами правителей.

Часть исследователей отождествляют улусную систему как явление тюрко–монгольской государственной традиции, существовавший с III в. до Р.Х [4]. Как бы там не было, важно то, что при «удельном» характере кочевых объединений, все племенное объединение именовалось по названию главного рода, бывшего своеобразным патроном, тогда как остальные племена играли роль «клиентов в коллективном смысле»; одна этническая общность выступает под разными наименованиями; факт повторяемости названий родов у разных общностей. При этом можно говорить о преимущественном кочевом быте у большинства общностей, но с организующим центром вокруг общности, преимущественно более или менее оседлого, с некоторой развитой техникой, и средства и богатства которого отнюдь не заключаются только в скотоводстве.

Таким образом, именно улусная система, легшая в основу административно–территориального устройства большей части Евразии, стала определяющим фактором всех дальнейших не только социально–политических, но и этнических процессов, протекавших в различных регионах и, прежде всего в ареале тюркоязычных общностей. А названия, то есть этнонимы служили обозначением племени или группы племен, которые, покорив многочисленные племена и создав кочевое объединение, передавали всем таким племенам свое имя. Поэтому в истории кочевников Азии, когда огромная прежде общность внезапно “исчезает”, а вместо него, так же внезапно, “появляется” новый огромный, может быть даже более многочисленная общность [6, с. 118].

В истории древних народов, зафиксированной в письменной традиции, названия многих этнических общностей очень часто были связаны с политическими образованиями, в связи с чем, широко практиковался перенос этнонима господствующего племени на все остальные народы, подчинявшиеся их власти. Например, термин *кушан* первоначально был самоназванием отдельной общности, а в I в., после образования Кушанской империи, он стал применяться ко всем общностям, говорившим на различных языках. Возникновение новой империи связано с тохарами, которые известны по китайским источникам под названием «*юечжи*». В отличие от завоеваний Ахеменидов и Александра Македонского, вторжение *юечжей* во второй половине II в. до Р. Х. в. изменило траектории развития региона. Именно с этого периода имеющийся материалы также позволяют реконструировать различные формы социально–территориальной организации общностей, говорить о важной роли преемственности и традиционности в обществе; изучая ее характер, получить более определенное представление ее характеристик.

По данным китайских источников, племена *юечжи* были родственными с *хуннами* и говорили на языке, близком к языку *хуннов* [7, с. 483 – 484]. Первоначально они обитали в северных районах Центральной Азии и в результате столкновений с *хуннами* были вынуждены переселиться с востока на запад в районы Северного Приаралья и Прикаспия, где они имели свое государство. Оттуда эти племена, которые в древнегреческих источниках называются *скифами* и *массагетами*, переселились на территорию Центральной Азии [5, с.

54 – 55]. На отдельные общности делит их Страбон, указывая, что наиболее известны из кочевников те, которые отняли у эллинов Бактриану, а именно *асии, пасианы, тохары, сакаравалы*.

Юечжи – *тохары* в Бактрии создали государство, или конфедерацию, состоящий из пяти автономных уделов. Возможно, среди них были, и представители разных этнических общностей. Большинство исследователей придерживаются мнения, что *юечжи* говорили на языке, принадлежавшем к восточноиранской группе, и был похож на согдийский язык.

С этого периода появляется возможность связать исторические события с данными физической антропологии. Документированный антропологический материал из археологических комплексов Бактрии, охватывающий огромный хронологический диапазон – от эпохи бронзы до позднего средневековья позволяют решить круг проблем, связанных с формированием и развитием этнических общностей Центральной Азии.

Исследования, проведенные в рамках физической антропологии показывают, что в этот период основу населения Бактрии составляли потомки тех общностей эпохи бронзы и раннего железа, которые характеризовались вариантами восточномедиземноморской расы. Важным является и то, что в Бактрии фиксируется начальный этап формирования расы Среднеазиатского междуречья, характерный для современного населения. Таким образом, примерно с II в. до Р.Х. начинается формирования того антропологического типа населения, которая с незначительными изменениями сохранилась до наших дней.

Как показывают результаты мультидисциплинарных исследований, кочевые племена, занимавшие огромные просторы Евразии в течение тысячи лет, как правило, были различными этапами исторического развития одних и тех же общностей, с такой атрибутикой идентичности как *тамга* [2, с. 150 – 155].

В материальной культуре различных эпох: в наскальной живописи, в архитектуре, на статуэтках, на монетах сохранились всевозможные сочетания абстрактных геометрических узоров, знаков и фантастических образов, которые отражают все периоды истории, являя взору исследователя непрерывную смену времен. Но, к сожалению, на настоящий момент нет общепризнанного метода их датировки. Поэтому для исследования тамг региона среди объектов материальной культуры мы выбрали монеты различных эпох, поддающихся более или менее точной датировке, которые позволяют исследователю проследить процесс появления и развития тамг на монетах. Тамги на монетах использовались различными народами и во многих местах. В частности, в Центральной Азии они впервые появились на монетах Кангюя и Кушан, а затем появляются на монетах многих раннесредневековых владений. Таким образом, с этого периода можно проследить за появлением и изменением тамг на монетах в контексте исторических событий.

В течении II в. до Р.Х. в Центральной Азии происходят изменения, связанные с приходом из севера–востока *юечжи*. После падения Греко–бактрийского государства, в Бактрии во второй половине II в. до Р.Х. возникает союз удельных государств *юэчжей*, начинается чеканка подражаний Греко–бактрийским монетам. В каждой области государство *юэчжей* чеканились свои, свойственные только им подражания. С середины II в. до Р.Х. – середина I в. на территории Бактрии чеканятся подражания монетам Греко–бактрийских царей Деметрия (ок. 200–185 гг. до Р.Х.), Гелиокла (ок. 150–140 гг. до Р.Х.), Евкратида (ок. 170–155 гг. до Р.Х.), подражания драхмам парфянского царя Фраата IV (38–2 гг. до Р.Х.) [3, с. 107–131]. В Термезском регионе они чеканили бронзовые подражания серебряным монетам Греко–бактрийского царя Гелиокла. Ареал распространения подражаний Гелиокла может быть локализован в пределах Южного Узбекистана и Южного Таджикистана, где найдено соответственно 82 и 23 экземпляра этих монет. Бронзовые подражания монетам Гелиокла не имели фактической ценности, и не могли применяться для крупной международной торговли. Именно поэтому эти монеты встречаются крайне редко за пределами Северной Бактрии. В начальной стадии эти подражания воспроизводят свой прототип – Греко–бактрийские монеты, затем происходят искажения греческих легенд и появление новых символов. Так, на греческих монетах с середины IV в. до Р.Х. встречаются монограммы,

знаки, составленные из соединённых между собой, поставленных рядом или переплетённых одна с другой начальных букв инициалы, например, человека или города. На ранних подражаниях монетам Гелеокла, согласно мнению Э.В. Ртвеладзе, отмечены монограммы сигма с *альфой*, *сигма с дельтой*, и *сигма с лямбдой*. На поздних подражаниях происходит трансформация монограмм на символ трезубца, и она идентична тамгам кушанских правителей. Синхронно изменениям монограмм происходит трансформация букв на легендах монет. Так, в подражаниях изменяются не только имена государей и их эпитет, но и меняется начертания слова царь – βασιλεύς. Классическая сигма встречается на ранних подражаниях [3, с. 122–123]. С тамгой трезубец сигма имеет квадратную или лунарную форму. Следовательно, почитание богини Луны начинает приобретать господствующую положение именно с этого периода. Культ Луны является весомым аргументом в пользу перевода китайского термина юэчжи 月氏 – как лунных людей. Впоследствии различные модификации трезубца и луны становятся постоянными атрибутами монет кушанских правителей. Совокупность археологических и нумизматических данных дает датировку от конца II в. до Р.Х. до I в., когда на монетах появляется тамга. Эта тамга является базовым знаком Кушанских правителей, графика которых восходит к первоначальной, и они образовывались путем добавления, удаления или модификации составляющих элементов, а также их расположения по сравнению с изображением предыдущей тамги.

Символ луны также как тамги остаются главным атрибутом монет и на следующем этапе развития юэчжийской государственности – Кушанской империи, восходящая в своих основных чертах к предшествующей юэчжийской стадии, но на более высокой ступени централизации.

По китайским сведениям правитель одного из пяти улусов *юэчжи* – Кушан Куджула Кадфиз (30–80 годы I в.) подчинил остальные четыре улуса и утвердился в Бактрии [8, с. 107 – 134]. По свидетельствам греческих авторов в то время племя *асиев* выдвинулось из *тохаров* и их победило. Возможно, Куджула Кадфиз возглавлял племя *асиев*. Он заключил союз с владетелем Гаофу, область, которую отождествляют с долиной Кабула, Гермеем, который хотел объединить земли против Парфии и помог ему создать большое независимое царство. На монетах того времени Куджула Кадфиз фигурирует как удельный властелин при царе царей Гермее, причём такие монеты распространены только к югу от Амударьи, что говорит о том, что он продолжал управлять своим независимым царством. Даже сто лет спустя после завоевания Греко–Бактрии Куджула Кадфиз, судя по ранним сериям его монет, номинально признавал вассалитет по отношению к греческому царю Гермее. Вероятно, после смерти Гермее Куджула Кадфиз смог занять его трон и во второй половине в. Распространяет свою власть и в Северную Индию. Не исключено, что никакого Гермее не существовало, а Куджула Кадфиз подделывал монеты более древнего бактрийского царя Гермее для повышения своей авторитетности.

Как бы там ни было, с этого периода появляется возможность фиксировать традицию, которая прослеживается в древней и средневековой истории Центральной Азии, связанную с отражением в монетах, власти духовной и реальной. Присутствия на одной монете имен двух разных правителей обосновывается традицией ставить на монетах наряду с реальным правителем, как правило, имя личности сакрального характера. Также с этого времени фиксируется традиция помещения на монетах имени основателя династии.

С каждым новым завоеванием в состав Кушанского государства входила новая историко–культурная область с характерными монетными типами и особенностями денежного обращения. Этот процесс ярко отразился в чекане Куджулы Кадфиза, который копирует наиболее популярный монетный тип на той или иной вновь присоединенной территории. Таким образом, при Куджуле Кадфизе рынка с денежной системой, основанной на монетах единого стандарта, не существовало. Можно констатировать, что изображения на монетах никоим образом не могли являться прихотью правителей, отображая только их предпочтения. Эти символы должны были в первую очередь находить отклик среди населения. Упоминание на монете определенного символа или имени способствовало ее признанию и

свободному обращению в определенной среде. Следовательно, новая элита для укрепления своего положения обратилась к приемлемым для покоренного населения символам. Таким образом, гораздо важнее, чем личные предпочтения правителей в государственной символике, было поддержание единства государства за счет образов близких и понятных для основной массы населения.

Монет со своим именем Куджула Кадфиз не чеканил, но в это время было выпущено огромное число медных монет от имени правителя, которого принято обозначать как «Герай», «Санаб» или «Кушан», а впоследствии царя «*Сотера Мегаса*» – Великого Освободителя [1, с. 12]. Предположительно Куджула Кадфиз, став правителем государства Великих Юэчжей, как называют его китайские источники, исходя из этнической принадлежности правителей этой империи, или Кушанской, как именуют его в современной науке, присвоил себе этот титул. Но вероятнее всего, «*Сотером Мегасом*» был сын Куджулы Кадфиза Вима Такто – создатель могущественнейшей Кушанской империи, при котором были завоеваны большая часть Индии и построена мощная стена в районе *Темир капига*, на севере Бактрии, защищавшая страну от набегов с севера. Как бы ни была, монеты «*Сотера Мегаса*» являются первыми кушанскими монетами общегосударственного чекана, тем самым свидетельствуя о тенденции к централизации власти.

Кушанскими монетами также являются монеты Вимы Кадфиза (110–127 гг.), Канишки I (127–150 гг.), Хувишки (151–190 гг.), Васудевы (191–231 гг.), Канишки II (229–247 гг.) [1, с. 12]. В них отражаются политика империи. Например, на монетах Кадфиза II чаще всего встречается изображение индуистского бога Шивы с быком. Декларируя свою склонность к индуизму правитель, вероятно, стремился укрепить авторитет кушанской династии среди новых подданных. Кушанские правители, несомненно, использовали религию как фактор объединения различных этнических общностей.

Кушанская империя стала одной из крупнейших мировых держав, охватывающей часть Центральной Азии, территорию современного Афганистана, большую часть Пакистана и север Индии. Проявляя широкую веротерпимость и прокламируя на монетных сериях внимание к божествам самых различных религиозных систем, сами кушанские правители, судя по всему, сохраняли приверженность своим богам, например, в надписи из Рабатака на первое место поставлена богиня *Наны* – Луна. Культовая пластика, распространение погребальных обрядов свидетельствуют о приверженности традиционным верованиям и значительной части населения Бактрии. Тем не менее, распространение буддизма было достаточно широко. Вероятно, этому способствовала и социальная ситуация, создававшаяся широкой урбанизацией Кушанской империи. Судя по всему, буддизм сыграл роль идеологии, позитивно воспринимаемой разными группами населения. Уравнение людей хотя бы в духовной области, упрощение *махаянистским* толком «пути к спасению» способствовали превращению буддизма в массовую религию. Элита империи явно нуждалась в религии, которая способствовала бы духовному и культурному единению подданных.

Наибольшую известность из числа кушанских правителей получил Канишка I. При нём произошло смещение главного центра Кушанской державы в сторону индийских владений. Канишка I известен как покровитель буддизма. Впрочем, на монетах Канишки I встречаются не только изображения Будды, но и самых различных божеств – греческие и древневосточные. Но Канишка I был не только светским правителем, но и буддийским духовным лидером, что дало *махаяне* возможность прочно встать на ноги, а Канишке I – расширить сферу своего политического влияния не только в собственной стране, но и далеко за ее пределами. Вероятно, именно при нем буддизм стал быстро распространяться.

На примере Кушанской нумизматики можно убедиться, что при отсутствии письменных источников можно использовать монеты, как носителя исторической информации не только для реконструкции политической истории. Изображение на монетах имели идеологическую нагрузку. Монеты были средством массовой информации, которые всегда в ходу, всегда перед глазами на всей территории государства и вне его. Поэтому с помощью понятных народу символических изображений на монетах власть распространяла идеи

общегосударственного значения, транслировала религиозные, политические, идеологические предпочтения правящей элиты. В Кушанской империи вся общегосударственная символика является отражением того синкретизма, который возник в ходе формирования государства. Здесь тесно переплелись традиционные воззрения кочевников и оседлая культура влиянием различных религий. Этот синкретизм повлиял также и на монетное дело в государстве. Например, на одних и тех же монетах встречалось изображение традиционной тамги в сочетании с буддийскими символами.

Для нас информация на монетах важна с определенной точки зрения. Мы точно не можем сказать, какое именно значение вкладывали в символы на монетах, но популярность этих символов обеспечивалась тем, что население через призму своего мировоззрения видело в нем не столько политический символ государственного значения, сколько близкий и понятный ему атрибут идентификации. Популярные символы, сопряченность которому тождественна вовлеченности данному сообществу, является наиболее продуктивным материалом для поиска компонентов идентичности. Символ является словесным, событийным и предметным носителем идеи единства, отражая значимые ценности и образы. Наличие общей символики обеспечивает универсальность средств коммуникации внутри сообщества, становясь, таким образом, идентифицирующим фактором. Символическое пространство общности складывается из официальной государственной символики, исторических героев, наиболее знаменательных исторических и современных событий, фиксирующих этапы развития общности, а также бытовых и природных символов, отражающих особенности жизнедеятельности общности. Важность символов заключается также и в том, что они потенциально обеспечивают мотивацию совместных действий, то есть задают векторную направленность в будущее, формируя, таким образом, поведенческий компонент идентичности.

Литература:

1. Горин А. Н. Денежное обращение Северной Бактрии в середине II в. до н.э. – III в. н.э.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.01. – Ташкент, 2009. – 26 с.

2. Мирзаев Дж. З. Проблемы изучения и интерпретации тамг в контексте локальной истории. Материалы Международного научно-практического семинара «Культурный ландшафт как объект наследия», 26–27 сентября 2013 года. – Алматы: КазНИИК, 2013. С.150–155.

3. Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Ташкент: MEDIA LAND, 2002. – 304 с.

4. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. Москва: Наука, 1993. – 168 с.

5. Хўжаев А. Хитой манбаларидаги суғдларга оид айрим маълумотлар // O'zbekiston tarixi, 2004, № 1. С. 54 – 55. (статья на узбекском языке: Некоторые сведения о согдийцах в китайских источниках).

6. Юдин В.П. Могулы // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.

7. Aytbaev A. Ancient Sources on “Saka”s on the Great Silk Road // Proceedings of the Nara Symposium for Digital Silk Roads, Tokyo, 2004, p. 483 – 484.

8. Cribb J. The Herais coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30–80. Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins, London, 1993, pp.107–134.

THE RESEARCH ON MANCHU SOCIAL AND CULTURAL HISTORY IN THE HISTORY OF THE QING ERA, AND ITS STRUCTURE

Dr. Kaihe .A
Ritsumeikan University
Kinugasa Research Organization,
Senior Researcher
(Japan)

Introduction. It is important to explain the necessity of Manchu Cultural History Studies. Whether the academic circle or the public, only a few people really know what the Manchu and the Qing Empire era is. Almost twenty years ago, I mentioned most people did not know the significance of Manchu society, which means when they researched Qing-era topics, they could not divide the Manchu but viewed Manchu as Chinese people. For example, worldwide, most of the academic works of Qing literature study did not highlight the Manchu and their literature works. We know that Manchu left literature works in both Manchu scripts and Chinese scripts, however, many researchers did not recognize the society and culture of Manchu are extremely different from the Han Chinese culture. As a result, some literature research about the Qing era did not mention Manchu. In addition, people tend to use "Chinese" to refer to everyone under the Qing Empire.

Who are Manchus?

Manchu, originally called Manju. It is a military group which established by the Jianzhou Jurchen Nurhachi family. As for the raise up of Nurhaci and his regime, Jurchen regime enlarge rapidly. Manchu Bannermen system is not pure Jurchen people collection, because the population of Jurchen is few. Bannermen come from different culture or countries, they include Jurchens, Han Chinese, Eastern Mongols, Soloho from the Korea peninsula, Cossack, even Eastern Tibetan people, and even few Central Asia Muslim. the Jurchen elite created a new ethnic group, named it as Manchu. From 1644 to 1912, Manchu Bannermen society ruled by Jurchen rulers and almost all the bannermen and their family were organized and educated in Jurchen style, but in some how each banner or ethnic group inside of Bannermen society allowed to hold their national believe. So, we see the culture of Manchu is a highly complex collection of multi-ethnic and multi-racial people who are unified in their hairstyles, clothing, and ideologies into a Jurchen-style self-perception, also known as Manju. The racial composition, culture, and ideology of the Manch are quite different from all others. Qing Empire eras take more than 200 years to recreate this new ethnic group away from the Han Chinese, Mongol, Soloho or any other culture system. All the people under the Banner Man system were Jurchenized and reset their religion and social life. Manchus cannot simply understand as Chinese in the Qing history studies.

Why must we know it?

The circle of Qing history study did not have enough research on Manchu Social Culture. In the past hundred years, most of the research was concentrated on the Political system and relative fields based on the original Qing government documents. Additionally, the contemporary public social understanding of the Qing Empire did not match the reality of the Manchu Social Culture and their ideology. Most people be educated to know that the Manchu is Chinese, and their culture is nothing different from the Chinese culture. However, this is not true. Until today, only a few researchers pay attention to the core cultural significance of the Manchus, and this made the Qing history studies and the public opinion of the Manchu directed to a crossroads. I argue that it is necessary to let people know what the nature of Manchu and its culture is. Manchu's culture is a highly complex product, Manchu society is highly integrated with shamanism, Taoism, Buddhism, and Guan Gong worship. In terms of visual and cultural characteristics, the bannermen are completely naturalized as Jianzhou Jurchen, including clothing, hats, hairstyles, diet, housing, and daily living. What is even more incredible is that the social status of women in Bannerman society has almost completely inherited the cultural traces of matriarchal clan society in Jianzhou Jurchen

society. Especially the West urban Three Manchu Camps of around the Summer Palace succeeded the original Jurchen social culture life. Not like the Manchu elite ladies live in the Beijing city, Manchu women in these camps have high social status.

I don't mean to be sensational, but it is a fact that very few scholars recognize the importance of this to satisfying social studies. There is no doubt that Manchu society is not a matrilineal clan society, but the social character of the women in the Western Three camps of Beijing city has these extremely unique matriarchal clan social characteristics.

The Unique parts of Manchu culture

I am going to introduce my personal research of Manchu Social Culture in three, Manchu women, Manchu folktales, and pluralistic beliefs. These is the most significant part of Manchu culture, and it shaped the Manchu ideology ideed.

1, Women's social status

Most people may think Manchu society is patriarchal society. Because most of research of the Qing and Manchu were based on Qing government official documents. In the west part of old Beijing city, there have three Manchu camps settle away from the big city life.

West Urban Three Manchu Camps of Beijing

1, Ladder Special Forces Camp

2, Firearms Camp

3, Winter Palace Guards Camp

All these three camps have independent castle to keep the distance from local Han Chinese and relative social life. This is a very unique decision of the Manchu ruling class. To compare with the Bannermen who live in the Beijing city, West three camp always mention intact Jurchen social customs. The purpose of staying away from the hustle and bustle of the city is to keep them brave and capable of fighting, which is far stronger than the Eight Banners in the city. Another main purpose is to preserve the original state of Jurchen culture and prevent it from being invaded and disturbed by the outside world. Although they are banner people, culturally they completely inherit all the social and lifestyles of the Jianzhou Jurchens. The Manchu women in these three camps are famous in Banner society for their prowess. This does not refer to a bad temper, but to a high status in the family and society. This unique but unknown social phenomenon lasted from the Qing army's occupation of Beijing until around 1927.

The Manchu aristocrats in Beijing not only had a marriage bond with the Mongolian vassal that lasted for more than 260 years, but also regarded marrying the daughter of the general of the three Manchu camps as an important fundamental tradition to consolidate power and build trust among ethnic groups. These are not stated in official archives, so only truly attentive scholars will slowly sort out this subtle internal Manchu marriage custom by reading many official archives.

Manchu women in three Manchu camps in the western suburbs not only had high social and family status before marriage, but also enjoyed privileges in their husband's family after marriage and when they married into Beijing. Moreover, the Manchu elite living in Beijing were relatives of the emperor's family. Even so, when the wife's family of these three camps came to visit, the husband's family would be very polite to the wife's family.

There are only two jobs for Manchu bannermen: serving in the imperial court or serving in the army. No matter how high the husband's official title is, when he returns home, he will never boss his wife around like the Chinese, Koreans, Mongolians or Japanese. On the contrary, the wife is the central figure who controls everything in the family. When it comes to family matters, men only listen.

Almost no scholars have paid attention to this point in the past hundred years. Because of the limitations of scholars' nationality or cultural attributes, there has been no in-depth research. Another main reason is that they do not have relevant literature resources. I brought up this Manchu cultural phenomenon for the first time in some academic conference, and the audience burst into sarcastic laughter. Because it's not that Manchurians don't understand Manchurian affairs.

As an important part of the social culture of the Beijing Banner people, the social phenomenon of the superiority of women in West three camps must be studied. Because the

establishment of the Manchu regime and political decision-making are inseparable from powerful women and family life culture.

2, Master-slave relationship

Regarding the master-slave relationship within Manchu society, few people have mentioned it in advance research, and even if it is mentioned, it is only mentioned briefly without going into depth. The reason is that the academic community does not have sufficient documentation on Manchurian social life. This has seriously hindered and blocked the academic community's understanding of Manchu culture. For a hundred years, studies on Manchu culture have mostly focused on linguistics, memorial systems, and political systems. Because these studies can be obtained directly by reading the archives.

Booi

Manchu culture is the continuation of Jurchen culture, and the Jurchen master-servant relationship can also be studied comparatively. Banner society has domestic slaves regardless of social status. The first generation of slaves came from the following channels: First, they were directly captured in war. 2. Obtained by being rewarded for meritorious service. Third, come and seek refuge voluntarily. The above three types will occur in different historical periods, completely determined by the owner's performance in the military or political achievements.

The unique point of the master-slave relationship in Manchuria is that the first generation of slaves can get married and have children, and the children born to them, both male and female, become servants of the master's family. As time goes by, second- and third-generation slaves will become like family members to their masters, and they will never leave each other. Many slaves from a long-standing family are extremely thoughtful about their master's affairs. These people are called Booi by the banner people. The relevant research on Booi is extremely limited, but in fact it is another extremely important component of Manchu social culture. I will talk about Booi later when I talk about the creation of literary works.

Sula

Sula means a person who works informally. Unlike Booi, Sula does not necessarily enjoy the privileges of bannermen. Because Booi lives with his master, even though they doesn't eat or sleep together, their relationship with his master is like family. Sula mostly provides temporary or irregular logistics services for the owner's daily life or even on expeditions. Most are recruited locally, but so far, no specific research on Sula has been published. Sula's status in Manchurian social life cannot be ignored. They have various people recruited locally by the bannermen garrisoned in various places. Except for the western suburbs of Beijing, Sula provides services all over Manchuria and wherever Manchurian soldiers go. Their presence is a research field worthy of development in understanding Manchu social culture from a three-dimensional and multi-dimensional perspective.

Land Territory of Manchu elite.

Before Huang Taiji changed his clan's name, the Jurchen nobles had already annexed a large amount of land in their homeland. After the capital was moved to Beijing in 1644, 80% of the Manchus immigrated to Beijing. As the political center that symbolized imperial power, Beijing and its surrounding vast areas became the scope of land annexation by Manchu nobles. After the Manchus moved their capital to Beijing, the surrounding landowners took the initiative to donate land to the new conquerors one after another and relegated themselves to the status of tenant farmers to farm and pay rent for the new owners.

So far, there has been almost no research related to Bannermen's estates. The reason is the same as above. Without consistent family historical materials as a basis, it is difficult to sort out the family-based land sales and use contract files from the huge government archives. As most scholars who have studied criminal litigation cases in Mongolia during the Qing Dynasty have said, it is

difficult to sort out the changes in a family's land sales without a clue. Therefore, the current research on aristocratic land sales during the Qing Empire is fragmented due to the lack of original family historical materials.

3, Faith

Some people say that the Manchus believe in Buddhism, others say that it is Tibetan Buddhism, and some even say that the Manchus believe in shamanism. None of this is true. Due to the complex characteristics of its members, the Bannerman society established by the Jurchen nobles has an extremely complex phenomenon of highly integrated religious beliefs. I called it highly complex multi-religious coexistence.

From the perspective of people, I argue that it can be divided into three classes: royal faith, noble faith, and general banner people's faith. Since Huang Taiji promulgated the official decree banning shamanic beliefs, all banner people have entered three relatively independent stages of forming their beliefs. To let the Han Chinese people, associate their ethnic group and political power with the historical Jin Dynasty, the royal family decisively banned shamanism and publicly announced that the Manchu emperor believed in Tibetan Buddhism to win over the leaders of various Mongolian tribes and Tibetan political and religious leaders. However, when the Eight-Power Allied Forces entered Beijing in 1900, they accidentally discovered facilities used to secretly worship shamans and gods in the Forbidden City. From this, we can know the true religious belonging of the Manchu emperor.

The Manchu royal family all lived in Beijing, and many people studied Buddhism and Taoism. Some even used their work to learn Western theology from Western missionaries. Banner people in general, especially those in the West Three Camps, are educated as a group with highly complex religious traits. Before going on an expedition, they had to worship Guan Gong, and their daily lives were filled with elements of shamanistic culture. They also gradually accepted local Taoist culture and Han Buddhism.

Among the bannermen were some surrendered Cossacks. They were incorporated into the independent left collar and even enjoyed the privilege of going to the Orthodox church in Beijing to attend mass. In addition, Tibetan prisoners captured in battles with the Qing army in western Sichuan were later sent to Beijing and placed in the Ladder Special Operations Brigade mentioned earlier. They seemed to be assimilated by the bannermen much faster than those of the Cossacks.

I argue that at least until the middle and late Qing Dynasty, Bannerman society was separated by native ethnic groups, just like the Jurchen aristocrats who first divided New Manchu and Old Manchu. Then there are three big groups: Manju Jakun gusa, Mongol Jakun gusa, and Nikan Jakun gusa. Koreans, Cossacks, Tibetans, and Muslims were allocated to Manju Jakun gusa or Mongol Jakun gusa due to the planning period.

1, Shamanism

Secret Imperial Faith. Manju gusa Bannermen society

2, Nikan public believe such as Guanyu,

Nikan Jakun Gusa believe

3, Daoism

Beijing Four Niangniang believe Ex: Miaofengshan

4, Tibet Buddhism

Political Believe

5, Eastern Orthodoxy

Minority Cossack surrender Bannermen's believe.

6, Han Chinese Culture

Faith of Guanyu

4, Myths, Legends, Folk Literature

Regarding myths and legends, it must be said that the oral literature circulated in remote places in Manchuria's hometown is more representative of the origin of its culture. I focus on

reinterpreting *Nishan Saman I Bithe* using research methods from different disciplines. The original Manchu version of this story has been studied by many scholars in the past, but I focus on analyzing the Jurchens' spatial concept understanding of the world of humans, ghosts, and gods. At the same time, I also used linguistics and music knowledge to analyze the usage patterns and meanings of each chord before dialogue and negotiation.

5. Literature Works

Regarding literary works, in fact, to the many officially edited multilingual dictionaries and native language textbooks, Beijing Manchu aristocrats in the middle and late Qing Empire had begun to use Chinese to record and edit many novels or poetry collections that were closely related to their own lives. These private manuscripts are all-encompassing and full of Banner culture. Take the world-famous novel *Dream of Red Mansions*, for example. The author is the grandson of Emperor Elhe Taifin's wet nurse. Due to family misfortunes, he was exiled to a Manchu barracks in the western suburbs of Beijing. He wrote this book about his family and the first half of his life. Twenty years ago, I began to analyze the descriptions in this book to see how the women's clothing and interpersonal names fit in with the banner people's culture.

But now the relevant film and television works package the story into Ming Dynasty costumes and hairstyles. There are also very few scholars around the world who identify the culture described in this book as Banner culture. This is especially true among the people. Most general readers only think of him as an integral part of traditional Chinese Han culture.

The dream of Red Mansion

- Clothing/ Weaponry
- Food Culture
- Residence
- How to go out

Silingioro Taiqing and her works and Hosoi Derengge Prince Family Documents are also detailed first-hand historical materials that record the life of Manchu nobles in the Qing Empire. These descriptions of the daily life of a group are the key to in-depth analysis of Manchu Ideology. The research on Social Culture Studies of Manchu is a key of Manchu culture and ethnic self-awareness. It may help us to know how Manchu culture and its ideology works on its Policy Making. And, moreover, this research could also let us the revisit the geo-politics of the East Asia.

Conclusion

The cultural significant of Manchu is unique, we cannot simply understand Manchu as Chinese on Qing era studies. Manchu, or called Bannermen society have their specific ideology, and that works on their daily social life, furthermore it influent the policy making of the Empire. No body mentioned about Manchu women and their social status, I promise that you may have a different understanding to the Qing history and Manchus if you keep read my following research. This new viewpoint may also help the scholars in the Central Asia to revisit Manchu and its time.

Manchu is a weak small ethnic group, to know Manchu's culture my open you a window to realize that how Manchu can established a huge Empire for 269 years. Not because I can do it, but because I use my specific analysis to revisit the Manchu and its Culture by using multiple types of research to provide a more objective and concrete ideology of Manchu. I will not work independently, find me on Researchmap, and let's work together!

Reference *(Kaihe's articles):

1. The Composition of the Empire and the cultural anthropological nature of the Ch'ing's ruling class: A case study of the Manju women. ШЫҒЫСТАНУ сериясы. №2 (97) Al-Farabi National University. 2021.

2. Manju Noble and Western Civilization:A Case Study of Prince Hošoi Delengge Family. Kazakhstan National Pedagogical University named after Abai BULLETIN. Journal of Historical and Socio-Political Sciences.VOL.1. 2021, March. ISSN1728-5461. 2021.

3. The cultural interpenetration between the Elite women of Manchu and Han Chinese: A case study of SirinGioro Chun and her Chinese women friends. Asia Pacific Conference 2021. Diversity and Inclusion. Dec4-5, 2021. APU, Beppu, Oita, Japan.

4. THE BOUNDARY BETWEEN HELL AND HEAVEN IN THE “NIŠAN SAMAN I BITHE” Россия и Китай на дальневосточных рубежах Народы и культуры Северо-Восточного Китая Вып. 13 Благовещенск, 2020.

5. THE GHOST AND GOD WORLDS STRUCTURE IN THE “NIŠAN SAMAN I BITHE”. Russia, THE 3th INTERNATIONAL TUNGUS CONFERENCE “SOCIAL INTERACTIONS, LANGUAGES, LANDSCAPES (EVENKS, EVENS, OROCHEN AND OTHER ETHNOSES)” June 14–16, 2019.p222–234. Blavischensk. Amur National University.2019.

6. THE GHOST AND GOD WORLDS STRUCTURE IN THE “NIŠAN SAMAN I BITHE”. Russia, THE 3th INTERNATIONAL TUNGUS CONFERENCE “SOCIAL INTERACTIONS, LANGUAGES, LANDSCAPES (EVENKS, EVENS, OROCHEN AND OTHER ETHNOSES)” June 14–16, 2019.p222–234. Blavischensk. Amur National University.2019.

7. A Brief introduction of Manchu documents related with Kazakhstan. Social and Cultural Research Group Seminars. Eurasian Research Institute. Almaty, Kazakhstan, April 2019.

MÜASİR MİSİR ƏDƏBİYYATINDA GÜNDƏM – QAÇQIN PROBLEMİ

Ələkbərova X.E.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,

Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

(Baku, Azərbaycan)

Müasir Misir ədəbiyyatı bu gün Ərəb Şərqində baş verən ictimai-siyasi prosesləri, çağdaş dünyanın gündəmini zəbt edən və gələcək üçün həyəcan yaradan problemləri, ümumbəşəri çağırışları hədəfləməklə aktuallıq və dəyər kəsb edir. Bu ədəbi xətt üzrə ötən əsrlərin sonları, yeni əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya miqyasında dəyərləndirilən, müasir oxucu zövqünü oxşayan maraqlı süjetlərə malik, aktual ideyalı çox sayda əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Ələlxüsus, nəzm sahəsində şan-şöhrət qazanmış ərəb ədəbiyyatının “nəsr cəbhəsində” yeni zamanın ədəbi ənənələri ilə səsleşən uğurlu nümunələri diqqəti cəlb edir. Və bu gün baş verən bütün prosesləri (ictimai, siyasi, mədəni və s.) izləyən, təhlil edən, “bədi süzgəcdən” keçirərək təqdim edən ünlü ərəb yazarlar arasında tarixən olduğu kimi, yenə misirli qələm sahiblərinin rolu böyükdür. Misirli yazarların yaradıcılıqlarında isə rəngarəng mövzu, ideya şaxələri arasında daim aktual olan bir mövzu, çox təəssüf ki, savaqlar, regional qarşıdurmalardır. Xüsusən keçən əsrdən miras qalan həll olunmamış Fələstin problemi Yusuf əl-Quayyid, Bahə Tahir, Sanallah İbrahim, Alya əl-Asuani, Miral ət-Təhavi, Radva Aşur, Naval əs-Saadavi və başqalarının yaradıcılıqlarında müxtəlif aspektlərdən, ideya-məzmun baxımından canlı, real faktlara söykənərək işlənmişdir. Misirli yazarların müharibə mövzulu əsərlərini əhatə edən yaradıcılıqlarının xüsusən bir nəzərəçarpan, xarakterik xüsusiyyətini qeyd edə bilərik ki, bu da əsərlərdə birbaşa real tarixi faktlara dayanan savaqlar səhnələri, müharibə vəhşilikləri, soyqırım aktları ilə yanaşı, müharibələrin insan talelərində açdığı heç sağalmayan yaraların, bir insanın bütün ömrünü, mənəvi dünyasını, psixologiyasını alt-üst edən fəsadların da diqqətə çatdırılmasıdır.

Bu ideya-məzmunlu çoxsaylı əsərlər arasında misirli xanım yazar Radva Aşurun (1946-2014) “Tanturalı qadın” əsəri (2010) çox diqqətə layiqdir [1]. Yazıçı müharibə acılarını bütün çılpalıqları, vəhşilikləri ilə diqqətə çatdırmaqla oxucu qəlbini riqqətə gətirə biləcək, həyəcansız oxunması mümkün olmayan bir roman ərsəyə gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Müharibənin məhv etdiyi həyatlar, yarım qalmış arzular əsərin əsas qayəsini təşkil edir, hadisələr XX əsrin Ərəb-İsrail müharibələri fonunda cərəyan edir və real tarixi faktlara dayanır, Tantura (22-23 may 1948), Sabra və Şatila (16 sentyabr 1982) qətliaamlarından, bədi sūjet boyunca işğal zamanı törədilən insanlığa sığmayan vəhşiliklərdən bəhs edilir.

Hadisələrin əsas qəhrəmanı isə işğal nəticəsində Tantura kəndindən (Fələstin) qaçqın düşərək, taleyin rüzgarında ünvanlar dəyişən Ruqiyyə adlı qızciğaz - “Tanturalı qadın”dır. Kənddən çıxarkən atasının və iki qardaşının cəsədini gözləri ilə görə qızciğazın həqiqətlərini anası öləne qədər qəbul etmir, nə vaxtsa ərinin və oğullarının geri dönəcəyinə inanaraq yaşayır və ölür. Qızciğaz anası ilə, işğaldan əvvəl ailəsini götürüb Livana yerləşmiş əmisinin evinə sığınır. Əmi kənddən çıxarkən böyük qardaşına da kəndi tərk etməyi təklif etsə də, qardaşı qəbul etmir və o, bunu öləne qədər özünə bağışlamır. Yazıçı bu obrazın timsalında ömrü boyu suçluluq hissi yaşayan birinin ağır psixoloji iztirablarını, daim “kaş ki” ehtimalları ilə yaşamağın ağırlığını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Əmi çox ağır şərtlər altında salamat gəlib çıxmış qardaşının yadigarlarına sahib çıxır, azyaşlı Ruqiyyəni tibb fakültəsinin məzunu olan oğlu Eminlə evləndirir. Ruqiyyə beləcə uşaqlıq taleyinə düşən yaşından böyük qayğılarla, acılarla böyüyür və tanturalı qadının gözləri önündə şəhərlər, kəndlər viran qalır, bütöv ailələr məhv edilir, arzular, xəyallar, ümidlər puç olur. Ruqiyyənin hekayətini yazıçı onun 3 oğlu, dostları, qonşuları, həmvətənlərinin iştirakı ilə danışır, əsərin obrazlar qalereyasını taleyi oxşar fərqli obrazlarla genişləndirir - doğma yurdunu tərk edib evinin açarlarını boynunda gəzdirən qadınlar, bir neçə dəqiqə sonra doğmalarını salamat görəcəyinə ümidi olmayan insanlar, girov, məhbəs həyatı yaşayanlar, yetimlər, qaçqın düşərgələrində xəstəlik, səfalət, təhqirlər yaşayan obrazlar.

Ruqiyyə obrazının timsalında ərəb ədəbiyyatında nisbətən yeni sayılan bədii obrazlarla tanış oluruq - şəhərdən şəhərə, düşərgədən düşərgəyə ünvan dəyişən, amma doğma yurdlarının qoxusunu burnunda, mənzərələrini xəyallarında daşıyan qaçqınlar. Onlar üçün dünyanın heç bir yeri tərktədikləri eli-obaları qədər gözəl deyildir. Ruqiyyə xatırlayır: hələ kəndləri işğal olunmamışdan öncə başqa zəbt olunmuş kəndlərdən onlara qaçqın ailələr sığınmışdı və özü kimi bir qızcıqazla rəfiqə olur. Ruqiyyə ona dənizi, sahili, üzüm bağlarını, gül bağçalarını nə qədər tərif edib gözdirsə də, həmin qızcıqaz elə hey “bizim kənd daha gözəldir” deyir və tanturalı qadın yalnız özü qaçqın olandan sonra rəfiqəsini başa düşür. Beyrut, İskəndəriyyə, Yunanıstan sahillərinə qədər gedib çıxan obraz bəlkə Tantura sahillərini xatırladacaq deyər elə hey qumsaqlıqlara, dənizə can atır, amma bənzəmir, Tanturanın bəyaz güllərinin, badam çiçəklərinin qoxusunu heç cür tapa bilmir və o, əmindir, Tantura dünyanın ən gözəl məkanıdır. Qaçqın düşdüyü andan harada olursa, olsun gözü tanuralıları axtarır, köhnə dostları, qonşuları ilə əlaqələrini kəsmir, çünki həmin insanlar onun Vətənlə tək bağıdır. Hekayətin sonlarına doğru yaşlanmış Ruqiyyə artıq övladları sayəsində müharibədən uzaq, əmin yerlərdə yaşamaq fürsəti olsa belə, uzaqdan Tantura torpaqları görsənən sərhədlərdə yerləşməyi seçir. Çünki uzaqdan olsa da, həmin torpaqlara baxmaq, ətrini rüzgarlarla almaq onu rahat edir, hüzur verir. Və sonunda gözləri uzaqdan görünən Tantura torpaqlarına baxa-baxa anasından miras aldığı, boynundan heç çıxarmadığı Tanturadakı evin açarlarını qız nəvəsinin boynuna taxır, nə zamansa bu açarın qapısını açmaq arzusu ilə.

Yazıçı doğma kəndi işğal olunduqdan sonra uşaqlıq çağı məhv olmuş, qaçqın adı almış qızcıqazın ruhu Vətən həsrətilə ağrıyan, hafizəsi gördüyü acılı itkilərlə, dəhşətlərlə xəstə olan birinə çevrilməsini real tarixi hadisələr, Ərəb-İsrail müharibələrinin faktiki gedişatı fonunda təsvir edir. Eləcə də tanturalı qadının gördükləri, eşitdikləri, yaşadıkları ilə 1982-ci ildə Beyrutun qərbində salınmış Sabra və Şatila qaçqın düşərgəsindəki qətliamı, həmin illərdə Livandakı ağır, mürəkkəb ictimai-siyasi durumu, yaşanan dəhşətləri, ümumiyyətlə Ərəb Şərqiindəki tarixi reallığı diqqətə çatdırır. Həmin illərdə Beyrutda fələstinli gənclərin “ovu” aparılır. Əsasən kişilər təqib, həbs olunur, əsassız ittihamlarla edam edilir, işgəncələrə məruz qalırlar. Bəziləri isə yoxa çıxırlar, nə həbsi, nə ölüsü barədə heç bir məlumat verilmir. Taleyə naməlum olanların ağır daş bağlayıb dənizin dibinə qərq edilməsi xəbərləri dolaşır. Fələstinlilərlə yanaşı, milli-azadlıq hərəkatına dəstək olan livanlılar da oxşar aqibətlə üzləşirlər. Bəzi fələstinlilərə təhdidlər altında fələstinli qaçqın kimi özünü tanıtməkdən “kөнüllü” imtina edib, Livanı tərkt etmək təklif edilir. Bütün bu təqiblərdə, planlaşdırılmış siyasətdə isə tək iyrənc məqsəd “faktsiz soyqırım aktı” həyata keçirməkdir, yəni işğal olunmuş Fələstin torpaqlarında, Sabra və Şatila qaçqın düşərgələrinə fələstinlilərə qarşı danılmaz soyqırım aktından başqa, onları “gizlin şəkildə” məhv etmək, sayını azaltmaq.

Ərəb-İsrail müharibələri sırasına daxil olan 1982-ci ildə Livanda İsrailin apardığı hərbi əməliyyatların dəhşətlərini də yazıçı fələstinli bir qaçqının (Ruqiyyənin) ailəsinin timsalında bütün çırpıqlığı ilə açır. O savaşıda doğmalarını itirənlərin, atasının qətlini bilib bunu susan övladların iztirabları, övladını itirən anaların, itkin yolu gözləyən qadınların acıları romanda psixoloji tonlarla işlənmişdir. Real tarixi faktlardan da məlumdur ki, 1982-ci ildə Beyrutdakı qətliamlar zamanı nə bir canlıya mərhəmət edilmiş, nə də daş da üstə qalmışdır. Hətta xəstəxanalarda həkimlər, xəstələr vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, qadın tibb heyəti öləndə qədər təcavüzə məruz qalmış, xəstə, əlil azyaşlılara qarşı belə amansızlıq göstərilmişdir. Tarixi hadisələrə bədii həyat verən yazıçı həmin dönəmlərin statistikasını da əsərə daxil etməyi unutmur. Həmin hadisələr zamanı yerli mətbuat 480 ölü sayı verdiyi halda, Beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyəti bu rəqəmin 2700 olduğunu, Livan Qızıl Xaç və Fransa xəbərlər agentliyi isə hətta 3000 dinc sakinin qətlə yetirildiyini açıqlamışdır [3]. Təbii ki, itkin düşənlər, taleyi məlum olmayan yüzlərlər insan bu sayə daxil edilməmişdir. Şəhərə, ölkəyə dəymiş ziyanın isə nə qədər böyük olduğu verilən xarabalıq təsvirlərindən aydın olur, Beyrut küçələri dağılmış evlərdən, körpülərdən sonra daş karxanasına bənzəyir: evlər yerlə bir olub, bir az öncəyə kimi ətrafına deyən-gülən insanları toplayan masaslar devrilib, xarabalıqlardan hələ də isti ailə nəfəsi gəlir. Bir anın içində bütöv ailələr yox olur, küçələrin yetim sakinləri durmadan çoxalır. Bəzi ailələr xoşbəxtlikdən bombardımandan salamat çıxıb, evinin xarabalıqlarının qarşısında oturub yoldan ötənlərin təskinlikverici sözlərinə başlarının sallayır, bəziləri isə heç kəsi eşitmir, görmür kimi gözlərini dağılmış evinə zilləyib sükuta qərq olub. Onları nə ovundura bilər ki, bir neçə

dəqiqənin içində həyatla üz-üzə çılpaq qalıblar. Hara sığınacaqlar? Kiminsə xoşbəxtlikdən bu gün evi dağılmayıbsa da, sabahı məlum deyil. Şəhərdə elektriklər kəsilir, çörək, su tükənir, kabus yaşanır. Beyrut sakinləri yaşadıkları dəhşətlərdə fələstinli qaçqınları günahlandırır. Yazıçı bomba səslərinin, xarabalıq toz-dumanının, cəsəd qoxusunun doğmalarını itirən, yaxınlarının həyatı üçün təşviş keçirən insanlarda yaratdığı hissləri psixoloji dəqiqliklə işləyir. Əsərdə belə bir süjet var ki, Ruqiyyə beyrutlu qonşusunun “Siz bura sığınmırsınız deyə, israillilər Livanla müharibə edirlər” qınayıcı təhqirlərinə məruz qalır [2, 188]. Əlbəttə, bir tək o qonşu elə düşünmür, həmin insanların və bu sözlər ünvanlanan insanların psixoloji durumunu yazıçı hər an ölümlə göz-gözə qalanların baxışından açıqlayır. Və Vətəndə ölümdən qurtulub qürbətdə qaçqın taleyi ilə bərişanların, onların qürbətdə doğulub burada Vətən tapan övladlarının mənəvi əzabları, çarəsizlikləri, çabaları, savaşları da mövzudan kənar qalmır. Bütün ömrünü Tantura xəyalı ilə yaşayan Ruqiyyənin övladları əsl vətənpərvər, ərəb təəssübkeşli, mənəvi dəyərlərə sahibdirlər. Yoxsulluq içində yaşayıb, mənəvi zənginliklərini qoruya bilən, tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, keçmişinə sahib çıxan gənclər ərəb birliyi, Fələstin torpaqlarının azadlığı və nahaq tökülən qanların, günahsızların haqq səsinin dünyaya çatdırılması üçün hərə öz yolunu seçir. Beləcə, həyatda uğurlu olmağı bacaran hər bir qaçqın övlad Fələstinin gələcəyi, ayaqda durması, Yer üzündən silinməməsi üçün çıxış edir.

Tanturalı qaçqın qadının kiçik oğlu Abidin seçdiyi yolla yazıçı Fələstin probleminin hüquqi tərəflərini, siyasi bucaqlarını açır. İnşaat üzrə təhsil alan Abid təhsilini başa vuracağı son il diplomunu alıb, Livandan uzaqda tikinti sektorunda uğurlu iş adamı olmuş qardaşı kimi qurtulmaq şansı varkən fikrindən vaz keçir. O, hüquq sahəsində təhsil alacağını bildirəndə doğmaları onu bu qərarına görə qınayırlar. Çox sonralar isə Abid özü bu qərarını belə açıqlayır: “Həmin müharibə günlərində dağılan şəhərə baxıb düşündüm ki, zəhmət çəkib, ömrümü sərf edib gözəl binalar, körpülər inşa edəcəm, amma düşmən bütün ömrümün amalını bir anın içində dağıdıb yerlə yeksan edəcək. Onda belə qərara gəldim ki, hüquqşünas olmalıyam, öncə bu torpaqda tikmək haqqımız olduğunu hamıya hüquqi müstəvidə sübut etməli, bu hüquqa dayanaraq tikməli, qurmalı, inkişaf etməliyik” [2, 333]. İllər sonra isə Abidin Avropada yerləşərək, fələstinlilərin soyqırımını, Beyrutda dinc sakinlərin bombalanması faktları ilə bağlı hüquqi fəaliyyət apardığı qeyd edilir. O, beynəlxalq məhkəmələrdə ikili standartlara, seçici, irqçi və millətçi münasibətlərə rəğmən davalar açır, Ərəb-İsrail müharibələrində yaşananların dünyaya, həqiqətlərin ictimaiyyətə çatdırılması mövqeyindən geri çəkilmir. Əsas hədəf bu savaşın hətta müharibə qanunlarına uyğun aparılmadığını, düşünülmüş soyqırım, insanlığa qarşı vəhşilik aktı olduğunu sübut etmək, beynəlxalq məhkəmələrdə gec də olsa, günahkarlara cəza tələb etməkdir. “...Heç bir savaşda xəstə dolu xəstəxanaların bombalanması, xəstələrin tək-tək yataqda zorlanması, işgəncələrə məruz qalması və qətlə yetirilməsi, yaralılara tibbi yardım edən həkimlərin qətli, uşaq dolu məktəblərin bombalanmasına haqq qazandırılı bilməz. Düşmən hətta öldürülənlərin meyitləri üzərində təhqiramiz hərəkətlərdən çəkinmir, qulaqlarını kəsib açarlıq düzəldir, quzğun kimi leş eşirlər...” [2, 340]

Əbu Məhəmməd adlı tanturalı şəxsin timsalında isə əsirlərə qarşı vəhşi, insanlığa sığmayan münasibəti açıqlamaqla yazıçı bir daha bu savaşın müharibə qanunlarından və insanlıqdan kənar aparıldığını göstərir. O, Tanturadan əsir götürüldükdən sonra maşınlara doldurulub daşındıklarını, yol boyu isə işgəncələrə məruz qaldıklarını deyir. İşgəncələrə dözməyib ölənlərin doğmalarını, həmkəndlilərini ilk dayanacaqda izsiz səhralarda əllərilə qəbir qazıb basdırdıklarını danışır. “...Günlərlə susuz daşındıqdan sonra bir su çeşməsindən aralı maşını saxlayıb “Tələsin, su işin!” əmri verir, susuzluqdan vücutları çat-çat olmuş əsirlər özlərini unudub yanındakı qardaşı olsa belə itələyib su çeşməsinə tələsir... İrəli keçib su çeşməsinə çatanları isə bir qurtum içməmiş arxadan güllələyirlər, sonra yenə adsız məzarlıqları, kütləvi qəbiristanlıqları geridə buraxıb işgəncə dolu sabahlara oyanırıq...” [2, 263]. Əsir həyatı yaşamış, yaşından çox yaşlı görünən, üzündə hər ağrı-acının izi olan Əbu Məhəmməd bir də əsirlikdə doğma qadınları, qızları üçün mənəvi əzab və sarsıntı yaşadıklarını gözlərində yaş anladır. Cismani işgəncələrə dözən əsirlərin viran qalmış Vətən dərdinin üstünə, ana-bacılarının, arvad və qızlarının namuslarına əl uzadılması, təcavüzə məruz qalmaları ehtimalları gəlincə, tab gətirə bilməyib sarsıntı keçirmələrindən danışır. Əsirlikdə sağlamlıqlarını tamamilən itirmişlərin bir də aldıkları psixoloji zərbələrdən şikəst qaldıklarını etiraf edir.

Əsərin sonunda isə nikbin ruhun qəhrəmanlarını tərk etmədiyini təsvir edən Radva Aşur özünün və bütün ərəb xalqının ümidlərini ifadə etmişdir ki, bu da Fələstin problemindən bəhs edən əksər ərəb yazarların yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətdir deyə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Ashour Radwa. https://en.wikipedia.org/wiki/Radwa_Ashour 2.
2. Aşur Radva. “Tanturalı kadın”. İstanbul, 2019.3.
3. Lübnan'da gerçəkleşen katliamlar.4.
4. https://tr.wikipedia.org/wiki/L%C3%BCbnan%27da_ger%C3%A7ekle%C5%9Fen_katliamlar

mlar

FÜZULİ ƏL-BAĞDADININ ƏRƏBCƏ POETİK İRSİNİN TƏDQIQI HAQQINDA

Cümşüdlü R.

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Füzulinin ərəbcə poetik irsinin tədqiqatçısı
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Şərqsünaslıq İnstitutunun icraçı direktoru
(Baku, Azərbaycan)*

*«Hüsni-şerimlə İraqi-ərəb olmuş gülzar...»
Məhəmməd Füzuli*

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində maraqlı və dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan-türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yazmış klassiklərin ərəbcə yaratdığı poetik nümunələr sırasında böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ərəbcə şeirləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi nümayəndəsi Məhəmməd Füzuli qüdrətli şair, istedadlı nasir, görkəmli mütəfəkkir kimi şöhrət qazanmışdır. Üç dildə müxtəlif mövzu və janrlarda kamil sənət nümunələri yaradaraq Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətlərini bədii şəkildə ümumiləşdirən Məhəmməd Füzuli türk, fars və ərəb mədəniyyətinin müştərək yetişdirməsi və qanuni varisi kimi yüksəlmişdir. Füzuli yaradıcılığının tarixi və coğrafi miqyasının genişliyi və böyük bədii təsir qüvvəsinə malik olmasını nəzərə alsaq, şairin ərəb dilindəki bədii irsinin tədqiqi olduqca gərəklidir. Xüsusilə, Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi kontekstində Füzulinin ərəbcə bədii irsinin tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir.

Məlumdur ki, VII əsrdən etibarən İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar vahid bir dövlət halında birləşmiş ərəblər az bir zaman müddətində bu dövlətin hüduqlarını Çin sərhədlərindən İspaniyaya qədər genişləndirmişdilər. Müxtəlif ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolu keçmiş xalqların geniş ərazili xilafətin tərkibinə daxil edilərək müsəlman mədəniyyətinə cəlb olunması onların gələcək mədəni inkişafını yüksək səviyyədə müəyyən etmişdi. Belə ki, orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı ümum-müsəlman mədəniyyəti və sakral dil - İslamın müqəddəs kitabı Qurani-kərimin nazil olduğu ərəb dili ilə sıx bağlı olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində isə ərəb dili bir sıra Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatları üçün klassik dil kimi təzahür etmişdi. Təsadüfi deyil ki, görkəmli şərqşünas A.Krımski ərəb dilinin «bütün müsəlman dünyasının müqəddəs və elmi mahiyyət kəsb edən üzvi tərkib hissəsi olduğunu» qeyd edərək, ərəb dili ilə Orta əsrlər Qərbi və Mərkəzi Avropa xalqlarının kilsə, elm və mədəniyyət dili kimi böyük rol oynayan latın dilini müqayisə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin itaət altına aldıkları xalqlara bəxş etdikləri son dərəcə zəngin söz ehtiyatına malik olan ərəb dilinin şeriksiz hakimliyi milli dillərdəki ədəbiyyatın yaranışı və inkişafında bir maneə idisə, sonralar həmin orta sərvət elə milli ədəbiyyatların yüksəlişinə güclü təsir göstərdi. Bu, ideya-tematik motivləri və şəkli xüsusiyyətləri - kompozisiya və məcazlar sistemi normativ mahiyyət daşıyan klassik ədəbiyyatı səciyyələndirən əsas amil idi.

İslam dinini qəbul etmiş digər xalqlar kimi ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində fəal iştirak edən azərbaycanlı ədib və şairlər ərəbcənin bir elm lisanı kimi cilalanması və sonsuz ifadə imkanları qazanmasında, möhtəşəm şeir dili kimi təşəkkül tapmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycanın özündə yaranan ərəbdilli şeirin ilk nümunələri X əsrə aid olsa da, bundan xeyli əvvəl ərəblər tərəfindən əsir tutulub Məkkə və Mədinəyə aparılmış azərbaycanlılar içərisində VII-VIII əsrlərdə İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat, Əbu-1- Abbas əl-Əmə və b. kimi qüdrətli qələm sahibləri yetişmişlər ki, bu şairlər ədəbiyyat tarixinə «məvali şairlər» adı ilə daxil olmuşlar. “Öz qələmlərini ərəb dilində sınamış, hətta ərəbləri belə heyrətə salan kamil sənət nümunələri yaratmış” (M.Mahmudov) bu şairlər öz yaradıcılıqları ilə ərəbdilli ədəbiyyata yeni tərəvət gətirmişlər. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, VII-XVI əsrləri əhatə edən böyük tarixi

müddət ərzində ərəbcə yazıb-yaratmış azərbaycanlı şair və ədiblərin yaradıcılığı klassik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş görkəmli alim, professor M.Mahmudov qeyd edirdi ki, “özgə dildə şeir yazmaq təkcə bu dili incəliklərinə qədər bilməklə məhdudlaşmır. Belə mürəkkəb vəzifə o zaman yerinə yetirilə bilər ki, yad poeziyanın obrazlar aləmi, ifadə tərz, estetik prinsipləri, vəzn və qafiyə sistemi şair üçün “doğmalaşsın”, onun poetik təxəyyülünün, ilham qartalının sərbəst pərvazlanmasına mane olmasın”. XII əsrdə Xaqani Şirvani, XIII əsrdə Zülfüqar Şirvani, XIV əsrdə Qazi Bürhanəddin, XV əsrdə Hamidi və İmadəddin Nəsimi və nəhayət XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli Azərbaycan şairləri bu vəzifənin gerçəkliyini ərəb dilində qələmə aldığı poeziya nümunələrində bir daha təsdiq etmiş və ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl sənət nümunələri bəxş etmişlər. Bu mənada Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin tədqiqi ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin, ümumiyyətlə ərəb dilinin Azərbaycan ədəbiyyatında klassik dil kimi təzahür xüsusiyyətlərinin izlənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir və olduqca aktualdır.

Bütün ömrünü iki dil fəzasının qovşağı olan İraqda keçirən Füzuli vaxtın və mühitin ona bəxş etdiyi əlverişli imkan sayəsində üç dildə eyni dərəcədə sərbəst yazıb-yaratmaq vərdişinə yiyələnmişdi. Farsca qitələrinin birində Füzuli bu barədə yazır:

*Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəm hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm.
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir-gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.*

Bu qitədə bədii irsinin üç sütun üzərində yüksəldiyini bildirən şair türkcə divanının dibaçəsində bir daha bunu nəzərə çatdırmış və eyni zamanda ərəb dilindəki şeirlərindən bəhs etmişdir: «Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, amma sən kimi camii-lisanə qadir camii-fununi-nəzm və nəsr yoxdur.»

Göründüyü kimi, bu dibaçədə şair ərəb dilində rəcəzlər müəllifi olduğunu bəyan etmişdir. Şair farsca divanının dibaçəsində də ərəb dilindəki şeirlərindən bəhs etmişdir: «Bəzən ərəbcə şeirlər yazdım və ərəb bilicilərini müxtəlif mənzumələrlə şadlandırdım. Bu mənə çətin deyil idi. Çünki mənim elmi bəhslər (mübahisə) dilim ərəbcə idi.»

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, «camii lisanə qadir» Füzuli ərəbcə şeirlərini geniş yaradıcılıq dünyasının bir hissəsi hesab edərək, bu şeirlərlə «ərəb bilicilərini məsrur etdiyi» üçün qürur duymuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin ərəbcə qəsidələri onun bədii irsinin ən az öyrənilmiş hissəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin türk və farsca divanlarının müxtəlif mövzuların bədii həlli baxımından tədqiqi ədəbiyyatşünaslıqda müstəqil bir elmi istiqamətin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan Füzulinin türk və farsca divanlarının müxtəlif aspektlərdə (ədəbiyyat tarixi, poetika, mətnşünaslıq, tarix, fəlsəfə, dilçilik) tədqiqi fonunda geniş və zəngin elmi ədəbiyyatın yaranmasına rəğmən, şairin ərəbcə şeirlərinin öyrənilməsi istiqamətində ciddi boşluqlar mövcud idi. Belə ki, şairin ümumi yaradıcılığı üçün xarakterik olan bir sıra məsələlər - Füzulinin məhəbbət konsepsiyası, fəlsəfi-dini görüşləri, etik-estetik qənaətləri, sufizmə münasibəti və s. onun türk və farsca divanlarına əsasən araşdırılsa da, bu mövzuların dahi söz ustasının ərəbcə qəsidələrində təcəssüm və bədii təfsiri tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Belə şərtlər daxilində Füzulinin ərəb dilində qələmə aldığı şeirlərin geniş və sistemli tədqiqi və obyektiv ədəbi qiymətinin verilməsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin aktual məsələlərindən biri kimi meydana çıxır. Digər tərəfdən bu -Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin tipoloji- müqayisəli üsulla ərəb poetik ənənələri zəminində tədqiq olunması, ümumərəb poeziyasındakı yeri və əhəmiyyətinin müəyyən olunması və Füzulinin ərəb dilində bədii istedadını tam mənası ilə dəyərləndirmək baxımından çox aktualdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin ərəbcə qəsidələri 460 beytdən ibarətdir. Bu qəsidələrdən 11-i tam, biri isə 7 beytdən ibarət olmaqla fraqment şəklindədir. Həcmcə müxtəlif olan qəsidələrin ən böyüyü 62, ən kiçiyi isə 21 beyti əhatə edir. Bu şeirlər ilk dəfə 1958-ci ildə Füzulinin «Matlul-

etiqađ» əsəri ilə birlikdə Sankt-Peterburq nüsxəsi əsasında akad. H.Araslı tərəfindən Bakıda nəşr olunmuşdur. Daha sonra 1987-ci ildə İraq füzulışünası M.M.Bayat Bağdadda nəşr olunan «Saut əl-İttihəd» (Birlik səsi) jurnalının 44-cü sayında Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin düzgün oxu variantına həsr olunmuş məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə Füzulinin ərəbcə qəsidələrində bir sıra istisna xətalarının mövcudluğunu qeyd edən M.M.Bayat bu səhv və xətalara əruz bəhrinin ritminə əsasən islah edilməsinin vacibliyini vurğulamış və məqalənin sonunda yalnız beş qəsidənin elmi tənqidi mətnini təqdim etmişdir. 1994-cü ildə isə Bağdadda İraq-türkman alim və ədibi Ə.Bəndəroğlu tərəfindən bir sıra düzəlişlərlə yenidən işıq üzə görmüşdür. Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin dünya füzulışünalarına tanıtılması baxımından çox ciddi əhəmiyyətə malik olan Bakı nəşrində Sankt-Peterburq nüsxəsinin orijinalında olan bir sıra istisna səhvləri təkrar edildiyindən, tədqiqat prosesində əsas mənbə kimi qəsidələrin Bağdad nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, 1961-ci ildə nəşr olunmuş Füzuli əsərlərinin IV cildinə şairin ərəbcə qəsidələrinin mərhum alim M.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış bədii tərcüməsi də daxil edilmişdir. Lakin bu qəsidələr Sankt-Peterburq külliyyatındakı mətdən tərcümə olunduğu üçün nöqsan və xətalardan xali deyil. Bu isə məna anlaşılmazlığı yaradaraq, qəsidələrin ifadə etdiyi ideya- məzmununun təhrif olunmasına səbəb olur. Məhz bu səbəbdən tədqiqat prosesində Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin tekstoloji xəta və nöqsanlardan azad mətni və yeni filoloji tərcüməsini hazırlamağı məqsəduyğun hesab olunmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, görkəmli şərqşünas Y.Bertels «Füzulinin ərəbcə şeirləri» adlı məqaləsinin sonunda qəsidələrin ikisinin sətri tərcüməsini çap etdirmişdir. Tədqiqat zamanı mətnin səlisliyi və bitkinliyi ilə Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin 1961-ci ildə nəşr olunmuş bədii tərcüməsindən fərqlənən bu filoloji tərcüməyə də müraciət edilmişdir.

Füzulinin ərəbcə şeirləri onun bədii yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi çıxış etsə də, bu şeirlər şairin ümumi yaradıcılığından ayrılıqda tədqiq oluna bilməz. Füzuli yaradıcılığına xas olan sənətkarlıq xüsusiyyətlərini əks etdirən bu qəsidələrdə bu və ya digər mənanı daha qabarıq nəzərə çatdırmaq və şairin dünyagörüşü və yaradıcılığının bəzi xarakterik cizgilərini daha dolğun müəyyənləşdirmək məqsədilə yeri gəldikcə ustad şairin digər əsərlərinə də müraciət olunmuş, Füzulinin öz ədəbi irsinə istinad olunmuşdur. Xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, Füzuli Azərbaycan dilində olan əsərlərində də ərəb dilinə müraciət etmiş, bəzi misraları, beytləri, parçaları ərəb dilində qələmə alaraq müləmmələr yaratmışdır. Buraya Füzulinin türk və fars dilindəki divanlarında mövcud olan ərəbcə şeirlər, «Leyli və Məcnun» poemasında rast gəlinən beytlər və şairin müləmmələri daxildir.

Şairin bütün külliyyatına səpələnən bu beytlər Füzulinin ərəb dilində bədii söz sənətkarlığım izləmək və ərəbcə qəsidələri ilə bəzi paralellər aparmaq baxımından maraq doğurduğu üçün tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Füzulinin ümumi yaradıcılığı üçün xarakterik olan bir sıra mövzuların şairin ərəbcə qəsidələrində bədii həlli xüsusiyyətləri araşdırılır, qəsidələrin məna yükü - şairin ərəb dilində ifadə olunmuş poetik düşüncələri izlənilir və müxtəlif məna qatları üzə çıxarılaraq şairin dünyagörüşü və yaradıcılığının ümumi cəhətləri kontekstində təhlil olunur, qəsidələrdəki gözəllik və məhəbbət anlayışlarının bədii təfsirindəki məcaziliyin mahiyyəti aydınlaşdırılaraq şairin təsəvvüf və hürufiliyə münasibəti təhlil olunur. Bundan əlavə tədqiqatda ilk dəfə olaraq Füzulinin ərəbcə qəsidələri ərəb poetik ənənələri kontekstində araşdırılmış, qəsidələrin istər məzmun, istərsə də forma xüsusiyyətləri baxımından ərəb poeziya nümunələri ilə əlaqə və təması - bu qəsidələrdə ərəb şeiri məziyyətlərinin təzahür formaları müqayisəli şəkildə şərh olunmuş, Füzulinin Qeys ibn Müləvvəh, Cəmil ibn Məmər, Kəb ibn Zühəyr, Həssan ibn Sabit, Mütənəbbi kimi görkəmli ərəb şairləri ilə varislik əlaqələri müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda qəsidələrin poetik xüsusiyyətləri və bədii təsvir vasitələrinin klassik Şərq poetika nəzəriyyəsinə əsasən tədqiq olunmuş və poetik ifadə tərzini və leksik fonddakı ümumi müştərəklik üzə çıxarılmışdır.

Beləliklə, "Füzulinin ərəbcə poetik irsi" adlı monoqrafiyada Füzuli yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan ərəbcə qəsidələrinin Füzuli ədəbi irsindəki və eyni zamanda ərəb poeziyasındakı mövqeyi müəyyənləşdirilmiş və nəticə etibarilə qəsidələrin həqiqi elmi dəyəri açıqlanmışdır.

QAZAX YAZILI ƏDƏBIYYATININ YARANMASI VƏ DÜNYA ƏDƏBIYYATINA İNTEQRASIYASI (ABAY KUNANBAYEV YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Həşimova T.Ə.

Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq

İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

Filologiya elmləri doktoru, dosent

(Baku, Azərbaycan)

Hər bir xalq, hər bir dövlət hər zaman mədəni-mənəvi irsi, ədəbi və tarixi şəxsiyyətləri ilə tanınır. Elə şəxsiyyətlər, elə sənət nümunələri vardır ki, onlar təkcə bir xalqın deyil, bəşəriyyətin mədəni irsinə çevrilmişlər. Qazax xalqının milli ədəbiyyatının, ictimai fikrinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Abay Kunanbayev yaradıcılığı da dünyanın mədəni xəzinəsində mühüm yer tutmuşdur.

XIX əsrdə Qazax xalqının yazılı ədəbiyyatının yaranması üç böyük ədəbi simanın adı ilə bağlıdır. “Çokan Vəlixanov (1838-1865), İbray Altınсарın (1841-1889) və Abay Kunanbayev (1845-1904)” (Quliyev; 2019). Qazax yazılı ədəbiyyatının yaranması və inkişafında böyük xidmətləri olan bu ədəbi şəxsiyyətlərdən Vəlixanov publisistik və etnoqrafik əsərlər qələmə almaqla yanaşı, Qırğız xalqının “Manas” dastanını toplamış və dastan haqqında elmi mülahizələr yürütmüşdür. İ.Altınсар isə qələmini həm nəsr, həm də nəzm nümunələri, eyni zamanda publisistik yazılar yazmaqla sınamışdır. Müasir qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, filosof, böyük ictimai xadim və maarifçi olan Abay Kunanbayev XIX əsrdə qazax xalqının həyatında baş verən ictimai-siyasi prosesləri ustaca qələmə alan, xalqın milli ruhunu, tarixi kimliyini, mücadilə və mübarizə əzmini yaradıcılığında əks etdirən böyük mütəfəkkirdir. Abay öncə bir şair kimi formalaşmış, xalqın həyat və düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, milli adət-ənənəsini ədəbiyyata gətirmiş, xalqın savadlanması, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş xalqlar sırasına daxil olması üçün maarifçilik ideyalarını əsərlərində təbliğ etmişdir.

O, 10 avqust 1845-c ildə Tobıkdı qəbilə başçısı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası Kunanbay ciddi, həm də sərt xarakterli şəxs olmuşdur ki, bu özünü sonralar Abay Kunanbayevə münasibətində də göstərmişdir. Əsl adı İbrahim olan Kunanbayevə anası “Ulcan xatun nəvazişlə Abay (mənası “nəzakətli, mehriban” deməkdir) deyə əzizlədiyinə görə qəbilədə hamı ona bu adla müraciət etmişdir” (Quliyev; 2019).

Böyük Nizami Gəncəvi və bir çox dahi mütəfəkkirlərin yaradıcılığında olduğu kimi Kunanbayev yaradıcılığı da folklorla bağlıdır. O, qazax folklorundan, qazax poeziyasından, eyni zamanda klassik Şərq poeziyasından bəhrələnərək qazax ədəbiyyatına yeniliklər gətirmişdir. Şairin dünyagörüşünün formalaşmasında Şərqin alim və şairləri qədər Qərb mütəfəkkirlərinin də rolu olmuşdur. Kunanbayev Şərqin və Qərbin ədəbi, fəlsəfi fikir tarixinin ən böyük nümayəndələrinin, o cümlədən Firdovsinin, Sədinin, özbək poeziyasından Əlişir Nəvainin, Azərbaycan şeirinin ustaları Nizaminin, Füzulinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş, onların bir çoxunun sənətindən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Eyni zamanda Puşkin, Höte, Lermantov, Bayron Abay Kunanbayevin sevrək mütaliə etdiyi mütəfəkkirlər olmuşdur.

Böyük ədibin yaradıcılığının əsas qayəsi nə idi? Ədalətli cəmiyyət, ictimai bərabərlik, nadanlıq və cəhalətdən uzaqlaşmaq kimi ali məqsədləri yaradıcılıq amalına çevirən Kunanbayev əsərlərinin işığında insanları elmə, biliyə sahiblənməyə, müdrik insanların həyat və fəaliyyətindən faydalanmağa səsləmişdir. Onun bu bəşəri çağırışları bütün dövrlər üçün müasirdir, örnekdir, faydalıdır. Qasım Jomərd Tokayev Abay Kunanbayev yaradıcılığında türk millətinin, qazax xalqının ruhunun əks olunmasından bəhs edərək yazır: “Onun şeirlərində və deyimlərində millətimiz, dövrümüz, həyatımız, dünyagörüşümüz, xasiyyətimiz, ruhumuz, dinimiz, mentalitetimiz, dilimiz təcəllə edərək, möcüzəli Abay dünyasını yaradıb” (Tokayev; 2020) Tokayev milli qazax mütəfəkkirinin yaradıcılığının millətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində müstəsna rolundan bəhs edərək “Abayı tanıyan adam özü-özünü tanıyır. Özü-özünü tanıyan adam ədəblə oturubdurur, elmə, biliyə üstünlük verib, hər zaman yeniləşmək istər. İntellektli millət belə yaranar” söyləyir.

Bəli, türk millətinin yenilənməsi, modernləşməsi, dünyaya açılması yönündə Şərqi böyük mütəfəkkirlərinin yaradıcılığından öyrənmək, təbliğ etmək mühüm məsələlərdir ki, bu istiqamətdə Abay Kunanbəyov yaradıcılığının möhtəşəmliyindən faydalanmaq türk xalqlarının milli özünüdərkində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kunanbəyov əsərlərində qüdrət, dövlət və məhəbbət prinsiplərinin hansının cəmiyyətin yüksəlişinə təsir edəcəyini xarakterizə edən, bədii sözün gücü ilə hər bir yenilənmənin insanın ruh dünyasından başladığına rəğmən ağılın, məntiqin qələbə çalacağını tərənnüm edir. Qazax fəlsəfəsi tarixində ilk dəfə Abay “Tolix adam” əsərində insanın konseptual görüşünü, yetkin bir şəxsiyyətin mahiyyətini açıqlamışdır. Abayın fikrincə, üç keyfiyyət insanı yetkin bir insan halına gətirir: ağıl, ürək, iradə. Müasir cəmiyyətin vacib və aktual problemlərindən biri insan dəyərlərinin qorunmasıdır. Abay Kunanbəyevin “Tolix Adam” əsərini bəşəriyyəti inkişaf etdirməyə yönəlmiş kompleks bir təlim hesab edə bilərik. Akının ali məqsədi insanın mənəviyyatının kamilləşməsi ilə, elmə-biliyə sahib olmaqla cəmiyyətin normal axarda inkişafına nail olmaqdır.

Əsas yaradıcılıq ideyasını maarifçilik təşkil edən mütəfəkkir şair 176 şeir, 3 poema, 45 nəsr əsərlərinin (11) müəllifidir. Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə şeirlərinin sayı 230 göstərilir. Abayın poetik palitrası çox genişdir, rəngarəngdir. Dərin mənalı, tənqidi yüklü şeirlərdən bədii ruhun incə inikasında sevgi gözəlliyindədir. Abayın “Sevgi dili, sözsüz söhbətdir”, “Salam olsun, incəqaşlı”, “Mənim ürəyimdə döyünmə daha”, “Allandı, soldu” və digər başlıqlı sevgi şeirləri bir daha sübut edir ki, sevgi mövzusu olmayan poeziya yoxdur. Abay, həmçinin peysaj, mənzərə şeirinin banisi sayılır. Sarı Arki mənzərələri, Şimali Qazaxıstanın çöl və gölləri, təpələri qazax şairinin qələmində canlanır. Təbiətin fəsilələrinin Sarı Arkıda yaratdığı əsrarəngiz mənzərələri cəmi səkkiz şeirində təsvir edən şair “Bahar”, “Yay”, “Payız”, “Qış” adlı şeirlərində insan və təbiət arasında harmoniyanın sözlü rəsmini çəkir.

Böyük maarifçi Abay Kunanbəyev şeir yaradıcılığının ilk dövründə Şərqi böyük mütəfəkkirləri sırasında böyük Nizami və Füzulinin sənəti və şəxsiyyəti qarşısında hesabat verir. Onun şair kimi formalaşmasında onların sənətinin böyüklüyünü qeyd edir.

Nizami, Sədi, Füzuli

Nəvai, Xəyyam, Firdovsi-

Böyük qələm ustaları,

Kömək edin mənə barı.. (6)

Qazax şairinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatından öyrənməsi və bəhrələnməsi çox mühüm məsələlərdir. Bu faktın özü qazax yazılı ədəbiyyatının yaranmasında və formalaşmasında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının rolunun danılmazlığını ortaya qoyur. Təəssüf ki, qeyd olunan şeir parçasında bəzi mənbələrdə böyük Nizaminin adı qeyd olunmur. Məlumdur ki, “İsgəndərnamə” əsəri Nizami yaradıcılığının yekunu və fəlsəfi görüşlərinin məntiqi nəticəsi olan bir poemadır. Cəmiyyətin yalnız bir qanunu vardır: ümumi zəhmət, bir-birinə kömək, maddi və ruhu azadlıq, cəmiyyətin və fərdin xoşbəxtliyi. Bu ideal cəmiyyət tərənnümünə meyl və məhəbbət qazax poeziyasına Nizami ruhu, Nizami ənənələri gətirdi. Nizami poeziyasının Abay yaradıcılığına təsiri qazax şairinin yaratdığı “İsgəndər” poemasının yaranmasına səbəb oldu. “İsgəndərnamə” və “İsgəndər” poeması arasında oxşarlıqla bərabər fərqli cəhətlərində olduğu məlumdur. Süjet demək olar ki, eynidir, epizodlarda müəyyən dəyişikliklər vardır. Nizami də süfrəyə daş-qaş qoyulduğu halda, Abay da sümük qoyulur. Bu və ya digər faktlar qazax şairinin Nizami Gəncəvini təkrarlamadan yaradıcı bəhrələnməyə üstünlük verməsini göstərir. Nizami poeziyası ilə Abay yaradıcılığı arasındakı bağlılıq görkəmli qazax ədibi, nasir və alim, Abay yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Muxtar Auzovun diqqətini cəlb etmiş, hələ ötən əsrdə, 1947-ci ilin sentyabrında Bakıda böyük Nizaminin anadan olmasının 800 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda “Nizaminin əsərləri qazax xalqının mənəvi xəzinəsinə daxil olmuş, onu zənginləşdirmişdir. Bu nəhəng şair qazax folklorunu, qazax şeirini bəzəmiş, akınların, şairlərin, o sıradan Abayın dilinə yeni-yeni əfsanələr, mahnılar bəxş etmişdir. Nizami bütünlüklə qazax xalqının qəlbində yaşayan, qazax xalqının milli mədəniyyətinin oyanışında mühüm rol oynayan nəhəng simadır” söyləmişdir.

“Əqliyyə” əsəri Abay yaradıcılığının şah əsəridir. Cəmiyyətdə cahillikdən doğan mənfi halların adət halına çevrilməsi Abayı narahat etdiyi üçün böyük mütəfəkkir bədii dilin köməyi ilə

xalqına müraciət edir. Qazax xalqının tərəqqidən geri qalmasının səbəblərini ailə və məişət problemlərində, təhsildən, maariflənməkdən geri qalmaqda görür. “Abay bu əsərində xalqa müraciət edərək: “Ey mənim xalqım, bu qədər təbii sərvətimiz olduğu halda niyə yenə belə yoxsulluq içində yaşayırıq? Xarici varlılar az da olsa dövlətin inkişafı, xalqın güzəranının yaxşılaşması üçün nə isə edirlər, bizim qazax bəyləri isə iki şeyi bacarır: çoxlu ət yeməyi və çoxlu arvad almağı” – deyir”(5). “Əqliyyə” əsərində olduğu kimi Abayın bütün əsərlərinin, yaradıcılıq konsepsiyasının əsas mahiyyətini elmin və təhsilin xalqın tərəqqisində mühüm rol oynadığı təşkil edir. Elmsiz insanın öyünməsinin heç bir anlamı olmadığını, insanı yalnız elmin ucaltıldığını əsərlərinin başlıca qayəsinə çevirən Abay Kunanbayev “Biz elmimizi satıb mal-mülk axtarmamalıyıq” deyir. “Fayda gəzmə, şərəf gəz, biraz da bilik öyrən” deyən mütəfəkkir xalqını elmə-biliyə sahiblənməyə səsləyir. 2005-ci ildə Abayın “Əqliyyə” əsəri Azərbaycanda Heydər Orucovun tərcüməsində nəşr olundu və “Ulduz” jurnalının səhifələrində işıq üzü gördü.

Onu da qeyd edək ki, Abayın yaradıcılığı Azərbaycan xalqının elmi-ədəbi mühitinə əsərlərinin tərcümələri və yaradıcılığından bəhs edən elmi araşdırmalarla, monoqrafiyalarla da daxil olmuşdur. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Abayın əsərləri, M. Auezovun “Abay” romanı çoxsaylı Azərbaycan mütərcimlərindən M. Rahim, S. Rüstəm, A. Almazov, E. Borçalı, S. Mustafa, A. Zeynallı, Ə. Kürçaylı, İ. Tapdıq, M. Araz, F. Sadiq, Ə. Cəmil, M. Dilbazi, N. Gəncəli, Q. Qasımzadə və başqalarının zəhməti sayəsində Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Müasir dövrdə Orta Asiya ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru Elman Quliyev isə Abay Kunanbayev yaradıcılığını bir çox aspektlərdən tədqiqat obyektinə çevirərək, Azərbaycan xalqının elmi-ədəbi təfəkküründə Abay obrazını yarada bildişdir. Eyni zamanda 2017-ci ildə fəlsəfə doktoru Fatimə Dursunovanın tərtibində Abayın nəzm və nəsr yaradıcılığı kitab halında çap olunmuşdur. Professor F. Ağayevanın Abayın Azərbaycanla olan əlaqələrinə həsr etdiyi “Abay və Azərbaycan” monoqrafiyasını, T. Teymurovun “M. Auezovun “Abay” romanında epik vüsət və bədii detal”, “Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri” monoqrafiyalarını Abay yaradıcılığının Azərbaycanda dərinədən tədqiqinin uğurları hesab edə bilərik. Professor F. Ağayevanın Abayın Azərbaycanla olan əlaqələrinə həsr etdiyi “Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi” monoqrafiyasında Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığına nəzər salınır, şairin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəsi aparılır. Müəllif kitabda Abay yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsini də müfəssəl şəkildə şərh və təhlil edir. Həmçinin türk dünyasının ortaq dəyərlərini qorumaq və təbliğ etmək məqsədilə Azərbaycanda Abay Kunanbayev adına qazax dili, tarixi və mədəniyyəti mərkəzi fəaliyyət göstərir ki, 2017-ci ildə Abay Kunanbayevin seçilmiş əsərləri mərkəz tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığını türk xalqlarının dünyaya mədəni inteqrasiyası yönündən dəyərləndirirək çox müsbət, perspektivli faktlarla qarşılaşırıq. Günümüzdə Abay Kunanbayevin irsi dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ayrılmaz hissəsidir. Abayın əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur, müasir dünyanın bir çox ölkələrinin yazıçıları, şairləri və ədəbiyyatşünasları tərəfindən geniş tədqiq olunmuş və rəğbət qazanmışdır. Böyük mütəfəkkirin əsərləri, həyat və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar Rusiya, Belorusiya, İngiltərə, Koreya və Çin, Vyetnam, Hindistan, İrandan tutmuş Avropa və ABŞ-da nəşr olunmuşdur. Hələ XX əsrin əvvəllərində, “1914-cü ildə Rusiyada şərqşünas-türkololoq Vladimir Qordlevskinin tərtib etdiyi “Şərq toplusu”na Abay Kunanbayevin əsərləri daxil edilmişdir”(9).

Abayın yaradıcılığı Avropada, xüsusilə, Amerikada da tanınmışdır. Qazax milli ədəbiyyatının təbliği yönündə M.O.Auzov adına Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunun Birləşmiş Ştatların Kolumbia Universiteti ilə elmi-bədii əməkdaşlığı yönündə “Qazax və Amerika adlı” müasir qazax poeziyasının və nəsrinin seçilmiş nümunələrindən ibarət «The Stories of the Great Steppe» və «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat» (“Yay axşamı, Preirdəki gecə, qızıl buğda diyarı, qazax ədəbiyyatı dünyası”) (13) adlı antologiya nəşr olunmuşdur ki, antologiyanın böyük bir qismini Abay Kunanbayevin əsərləri təşkil etmişdir. “Qızıl qartallı atlı qarda gəzir”, “Payız” adlı şeirləri ilk dəfə “Yay axşamı, Preirdəki gecə, qızıl buğda diyarı, qazax ədəbiyyatı dünyası” antologiyasına daxil edilmişdir. Vaşinqtonda Asiya mədəniyyəti proqramının direktoru

Pol Teylor Abay Kunanbayev yaradıcılığının ümumbəşəri ideyalarının Amerika oxucusunda dərin təəsüratlar yaratdığını, böyük maraq və rəğbətə səbəb olduğunu qeyd etmişdir.

Atənqidçi, tərcüməçi Leonard Koşutun şairin şeirlərini tərcümələri ilə daxil olmuşdur. Eyni zamanda Muxtar Auzovun Abay Kunanbayevə həsr etdiyi “Qazaxların Hötesi” kitabı da Leonard Koşut və digər alman ədəbiyyatçıları Kunanbayev yaradıcılığı 2007-ci ildə Almaniyaya ədəbi mühitinə yatışınası Herold Bergerin böyük dəstəyi ilə alman dilinə tərcümə edilmişdir. Tərcümələrin işıq üzü görməsindən düz əlli il öncə Auzovun “Abayın yolu” kitabı ilə Kunanbayev yaradıcılığına heyran olan Leonard Koşut Abayın 19-cu əsrdə qazax xalqının mədəni inkişafında oynadığı mühüm və əvəzsiz rolu görmüş və bu əsəri alman dilinə tərcümə etməyi məqsədinə çevirmişdir.

Şərq dünyasında Abay yaradıcılığının tanınmasını iki aspektdən dəyərləndirə bilərik. Abay Kunanbayevin Şərq mütəfəkkirlərindən öyrənməsi, bəhrələnməsi və onun əsərlərinin Şərq dünyasına daxil olması. Qazax və özbək xalqlarının ədəbi əlaqələri istiqamətində Abay Kunanbayevin böyük Nəvaidən öyrənməsi, qazax şairinin əsərlərinin özbək ədəbi mühitində əks-sədası və bu yöndə tədqiqatlar mühüm elmi- ədəbi məsələlərdir. Şərqin klassik ədəbiyyatının çoxəsrlik ənənələrini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş, hələ on üç yaşındaykən Nəvainin şeirləri ilə tanış olmuş, sonrakı illərdə Nəvai sənətini şagirdlərinə öyrətmiş və təbliğ etmiş Abayın ilk şeirlərində Nəvainin fəlsəfi baxışlarının izləri vardır. Abay Kunanbayev yaradıcılığı XX əsrin 20-ci illərində özbək ədəbi mühitinə daxil olmuşdur. “Şairin “Arzulara doğru” şeiri 1921-ci ildə Özbəkistanda qazax dilində nəşr olunan “Akjop” jurnalında yayımlanır. 1922-ci ildə isə “Şair”, “Anlar içində” və digər şeirləri özbəklərin “İnqilab” (9) adlı jurnalında nəşr olunur. Elə həmin ildə Özbəkistanda Abay Kunanbayevin seçilmiş əsərlərindən ibarət toplu nəşr olunur. Özbək xalqı hələ Sovet dönməsində “şairin 130, 140, 150, 160-cı yubiley tədbirlərini təntənəli şəkildə qeyd etmişlər”(9). Əqsəd Muxtar, Mirtəmir, Sultan Əkbəri, Cüməniyaz Cabbarov kimi özbək şairlərinin tərcüməsində “Abay. Şeirlər və poemalar” adlı kitabı 1970-ci ildə Qafur Qulam adına “Bədii ədəbiyyat” nəşriyyatında nəşr olunur.

Abay Kunanbayev yaradıcılığı iki əsrə yaxındır ki, bəşəri, ictimai, milli dəyərini qoruyaraq mütərəqqi yaradıcılıq kimi nəsillərdən nəsillərə ötürülür. Təqdirəlayiq haldır ki, onun bütün dövrlər üçün aktual olan maarifçi ideyalarının, ədalətli cəmiyyət anlayışının əks olunduğu əsərləri təkcə türk xalqlarının deyil, dünya xalqlarının mədəni xəzinəsinə daxil olmuşdur. Beləliklə Kunanbayevin ədəbi şəxsiyyətinin və yaradıcılığının maarifçi mahiyyəti türk xalqlarının böyük mədəniyyətə sahib xalqlar kimi dünyada tanınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Abay; Əsərləri, tərt. F. Dursunova ; red. R. Əskər [et al.]. - Bakı : Mütərcim, 2017. - 252 s.
2. Arzumanlı.V.M. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti, Bakı, Elm, 1997, s.114
3. Ağayeva F. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi / F. A. Ağayeva; red. P. İ. Xəlilov.- Bakı: Elm, 2010.- 176 s.
4. Həşimova. T. Poeziya körpüsü (Azərbaycan ədəbiyyatı və Mərkəzi Asiya xalqları poeziyası), Qartal nəşriyyatı, 2004, 116 s.
5. Quliyev E. Abay Kunanbayev: həyatı və yaradıcılığı, 2019, <http://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/36498.html>
6. Musrefov Q. Təbrik, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 10 iyun 1964, s 5.
7. Tağısoy N, Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri, Xalq Cəbhəsi. - 2017.- 7 sentyabr. - № 158. - S. 14.
8. Tokayev. Q.J “Abay və XXI əsrdə Qazaxıstan”, “Respublika” qəzeti, 28 yanvar 2020-ci il.

TRACING THE ORIGINS: SOURCE ANALYSIS AND HISTORIOGRAPHY OF MIDDLE EASTERN COUNTRIES

Dr. Mahmoud Vaezi,
Dean of Faculty of Theology and Islamic Studies,
University of Tehran
Sedigheh Maleklou,
Ph.D. of Hadith and Quranic sciences.
(Iran, Tehran)

Introduction

The Middle East is a complex and diverse region with a rich historical legacy. Many aspects of its history are still not fully understood or explored. Research on source analysis and historiography can help fill gaps in knowledge, challenge existing narratives, and provide a more nuanced understanding of the origins and development of Middle Eastern countries.

Furthermore, studying historiography and the different approaches and perspectives that have shaped narratives about the Middle East allows for a critical examination of existing interpretations. By challenging Eurocentric biases, decolonizing historical knowledge, and giving voice to marginalized groups, researchers can provide a more comprehensive and nuanced understanding of the region's history.

1. The Primary Sources Used in Studying the Origins and Development of Middle Eastern Countries

Understanding the origins and development of Middle Eastern countries is a complex task that requires extensive research and analysis. Historians, scholars, and researchers rely on a variety of primary sources to gain insights into the political, social, economic, and cultural aspects of these nations. This article explores the primary sources commonly used in studying the origins and development of Middle Eastern countries.

1.1. Archaeological Discoveries

Archaeological excavations play a crucial role in uncovering the ancient history of Middle Eastern countries. These excavations provide valuable primary sources such as artifacts, inscriptions, and architectural remains that shed light on the origins and early civilizations of the region. Books like "Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization" by A. Leo Oppenheim and "The Archaeology of Ancient Egypt: Beyond Pharaohs" by Douglas J. Brewer are widely referenced for their comprehensive coverage of archaeological findings.

1.2. Ancient Texts and Manuscripts

Ancient texts and manuscripts are vital sources for understanding the historical narratives and cultural developments of Middle Eastern countries. Works such as the "Epic of Gilgamesh" from Mesopotamia, the "Code of Hammurabi," and the ancient Egyptian hieroglyphic writings provide insights into political systems, laws, religious beliefs, and societal structures. Notable books like "The Ancient Near East: A Very Short Introduction" by Amanda H. Podany provide a comprehensive overview of ancient texts and their significance.

1.3. Historical Chronicles and Annals

Middle Eastern countries have a rich tradition of historical chronicles and annals that document significant events, rulers, and societal changes. These primary sources offer valuable insights into political power struggles, dynastic successions, and regional conflicts. Books such as "The Annals of the Kings of Assyria: The Cuneiform Texts with Translations" by Daniel David Luckenbill and "The History of al-Tabari" by Tabari are widely referenced for their detailed accounts of historical events.

1.4. Travelogues and Accounts

Travelogues and firsthand accounts by explorers, diplomats, and travelers provide valuable primary sources on the Middle East's development during different periods. These narratives offer unique perspectives on cultural practices, societal norms, and interactions with foreign powers. Notable works include "Travels in Arabia Deserta" by Charles Montagu Doughty and "Travels in Syria and the Holy Land" by John Lewis Burckhardt.

1.5. Official Documents and Government Records

Official documents, government records, and diplomatic correspondence are crucial primary sources for studying the political history and foreign relations of Middle Eastern countries. These include treaties, official reports, and diplomatic exchanges that shed light on regional conflicts, alliances, and power dynamics. Books like "The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years" by Bernard Lewis discuss the significance of official documents in understanding Middle Eastern history.

Finally, studying the origins and development of Middle Eastern countries requires a multidisciplinary approach that draws on various primary sources. Archaeological discoveries, ancient texts, historical chronicles, travelogues, and official documents all contribute to our understanding of the region's rich history. By referencing books and articles such as those mentioned above, researchers can gain valuable insights into the complex tapestry of Middle Eastern countries' origins and development.

2. Different approaches and perspectives in studying the Middle East history

The study of Middle Eastern history has witnessed the emergence of various approaches and perspectives over the years. These methodologies have been shaped by a diverse range of factors, including the availability of primary sources, evolving research interests, and changing political dynamics. This article aims to explore some of the different approaches and perspectives that have emerged in studying the history of the Middle East.

2.1. Traditional Approaches

Traditional approaches to studying Middle Eastern history often focused on political narratives and dynastic histories that provided comprehensive overviews of the region's political developments. These approach relied heavily on official documents, chronicles, and annals to reconstruct historical events (cf. Hourani, 1991; Lewis, 1995).

2.2. Social and Cultural History

In recent decades, there has been a growing emphasis on social and cultural history in the study of the Middle East. By analyzing literature, art, and religious texts, these scholars provide insights into the everyday lives, beliefs, and practices of Middle Eastern societies (cf. Keddie, 1981).

2.3. Gender History

Another significant perspective that has gained prominence is gender history. By examining women's experiences, activism, and contributions to various movements, gender historians have challenged traditional narratives that often marginalized women's roles (cf. Baron, 1995).

2.4. Postcolonial Approaches

Postcolonial approaches have also influenced the study of Middle Eastern history. These perspectives shed light on the power dynamics between the colonizer and the colonized, and how they continue to shape perceptions of the Middle East (cf. Said, 1979).

2.5. Environmental History

In recent years, environmental history has emerged as an important field of study in the Middle East; by examining issues such as water scarcity, climate change, and resource management, scholars offer a fresh perspective on the challenges faced by Middle Eastern societies (cf. Goodell, 2017).

3. Historiography impact on the narratives and interpretations of Middle Eastern countries

Historiography, the study of historical writing and methodology, plays a crucial role in shaping the narratives and interpretations of Middle Eastern countries. In this section we want to explore how historiography has influenced the narratives and interpretations of Middle Eastern countries.

3.1. Colonial Historiography

During the colonial era, Western powers played a significant role in shaping the historiography of Middle Eastern countries; western scholars constructed narratives that portrayed the Middle East as exotic, inferior, and in need of Western intervention. These narratives often reinforced colonial agendas and perpetuated stereotypes about the region and its people (cf. Said, *ibid*).

3.2. Nationalist Historiography

With the rise of nationalism in the 20th century, Middle Eastern countries sought to reclaim their own historical narratives. Nationalist historians aimed to highlight the achievements, struggles, and contributions of their respective nations. For example, nationalist historiography in countries like Egypt and Iran sought to emphasize their unique historical trajectories and challenge Western-dominated narratives (cf. Fraser, 2008).

3.3. Marxist Historiography

Marxist historiography has also influenced the interpretations of Middle Eastern countries, particularly in analyzing social class dynamics and economic structures. It often focuses on issues of imperialism, capitalism, and class struggle, providing alternative narratives that emphasize socioeconomic factors (cf. Cleveland; Bunton, 2016).

3.4. Postcolonial Historiography

Postcolonial historiography emerged as a response to the colonial legacy and its impact on Middle Eastern countries. Postcolonial approaches challenge dominant narratives and aim to give voice to marginalized perspectives, including those of indigenous populations (cf. Memmi, 1991).

3.5. Revisionist Historiography

Revisionist historiography challenges established narratives by reevaluating existing sources and questioning prevailing interpretations. These revisions often incorporate new primary sources, archaeological discoveries, and alternative perspectives to provide a more nuanced understanding of the region's past (cf. Gelvin, 2018).

Conclusion

In conclusion, tracing the origins of Middle Eastern countries through source analysis and historiography is an intricate and ongoing process that necessitates a critical examination of different types of records and texts. Understanding the evolution of Middle Eastern nations entails scrutinizing primary sources, such as official documents, maps, and archaeological materials, as well as secondary sources such as academic papers, books, and media outlets. However, these sources can be biased or incomplete, and therefore require interpretation and contextualization. Moreover, the diversity and complexity of the Middle East region, with its multiple ethnicities, religions, and political systems, complicate the task of constructing a coherent and comprehensive narrative of its history. Nevertheless, by applying rigorous analytical methods and employing diverse perspectives, historians can overcome these hurdles and offer fresh insights into the legacy and current state of Middle Eastern countries.

References:

1. Hourani, Albert. *A History of the Arab Peoples*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
2. Lewis, Bernard. *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*. New York: Scribner, 1995.
3. Keddie, Nikki. *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*. New Haven: Yale University Press, 1981.
4. Baron, Beth. *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender, and Politics*. Berkeley: University of California Press, 1995.
5. Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.
6. Goodell, Jeff. *The Water Will Come: Rising Seas, Sinking Cities, and the Remaking of the Civilized World*. New York: Little, Brown and Company, 2017.
7. Fraser, T.G. *The Making of the Modern Middle East*. Third Edition. London: Routledge, 2008.
8. Cleveland, William L; Bunton, Martin. *A History of the Modern Middle East*. Sixth Edition. Boulder: Westview Press, 2016.
9. Memmi, Albert. *The Colonizer and the Colonized*. Boston: Beacon Press, 1991.
10. Gelvin, James L. *The Modern Middle East: A History*. Fourth Edition. Oxford: Oxford University Press, 2018.

ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИДІҢ «ДИУАНИ ХИКМЕТ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ НҰСҚАЛАРЫ*

Қабадайы О.

*Қыршехир Ахи Эвран университеті
Филология ғылымдарының докторы, доцент
(Қыршехир қ., Түркия)*

Кіріспе. Қожа Ахмет Яссауи – қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы ақын, сопылық поэзияның негізін салушы, бүкіл шығыс мұсылмандарының рухани ұстазы болған ұлы ойшыл, діни қайраткер, түркістандық ғұлама, әулие.

Оның бүгінгі ұрпаққа жеткен көлемді шығармасы – «Диуани Хикмет» (Даналық кітабы) болып табылады. «Диуани хикмет» түпнұсқалық атау емес, яғни автордың өзі белгілеген атауға жатпайды. Бұл мәселеге алғаш назар аударған түрік ғалымы Фуад Көпрүлү: «Шығыс түркілерінде А. Ясауи стиліндегі өлеңдер «хикмет» деп аталады. «Диуани хикмет» есімі тек Ясауи шығармаларына тән емес, бұл атаудың кейіннен берілген болуы мүмкін» [1] деп жазған болатын. «Хикметтер жинағы» ұғымындағы бұл атау Ясауи хикметтерін жинақтап, көшіріп, хикмет дәстүрінде жазылған өз туындыларымен қоса бір еңбекке біріктірген ақын шәкірттерінің тарапынан берілген деуге негіз бар.

«Диуани Хикмет» шығармасының көне түркі тілінде (қараханид дәуірі) жазылғаны мәлім. Бірақ, Қараханид дәуірінде жазылған, көне түрік тілінің ерекшеліктері бар «Диуани Хикмет» түп нұсқасы сақталмаған. Шығарманың ең ескі нұсқасы – 1650 жылғы Каир нұсқасы болып табылады. Осы нұсқа 2019 ж. Мехмет Махур Тұлұм тарапынан зерттеліп жарыққа шығарылды [2]. Яғни, шығарманың осы күнге жеткен көшірмелерінің тілдік ерекшеліктері шағатай дәуірінің тілдік ерекшеліктерін көрсетеді. Шығарманың көптеген көшірмелері, қолжазба нұсқалары бар. Бұл нұсқалардағы «хикмет» түріндегі өлеңдердің барлығын Ахмет Яссауидің қаламынан шыққан емес. Яссауиді зерттеудің қиындығы да осында. Соңғы уақытта Түркияда Ахмет Яссауи және «Диуани Хикмет» туралы екі маңызды докторлық диссертация дайындалды:

Солардың бірі Муғла Сытқы Кочман университетінде Сенбек Ұтебеков дайындаған «Диуани Хикметтің» тілдік талдауы – Көкшетау нұсқасы [3]. Ал екіншісі Анкара Йылдырым Беязит университетінде Шахида Бейлур дайындаған түрік және қазақ тілдеріне аударылған екі Диуани Хикметтің салыстырмалы талдауы [4].

Қазақстан ұлттық кітапханасындағы «Диуани Хикмет» нұсқалары

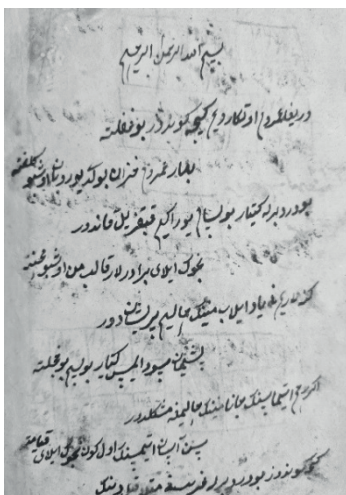
Түркі әлеміндегі көптеген қолжазба сақталатын кітапханаларда «Диуани Хикметтің» көшірмесін кездестіруге болады. Солардың бірі – Қазақстан ұлттық кітапханасы сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі. Бұл жерде таныстырылған қолжазбалар бұрын мақала ретінде жарияланған [5]. Осы баяндамада кейбір қолжазбалардан алынған бір парақтық үлгі де көрсетілді.

қолжазба шифры: 177

Сыртқы өлшемдері 25 x 15,7 см. Ішкі өлшемдері 16 x 9 см.

Бұл қолжазба Али Шир Неуаи мен Фузули сияқты ақындардың өлеңдерін қамтитын поэзия жинағы және Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» кітабының көшірмесі болып табылады. Қолжазбаның ішінде бірнеше шығарма бар. Хикметтер жинағы 37-56 парақ арасында орналасқан. Қолжазба жалпы 142 парақ, әр беттегі мәтін 12-14 жол; белгілер мен тақырыптар қызыл сиямен жазылған. Қолжазбаның көшірілген уақыты белгісіз.

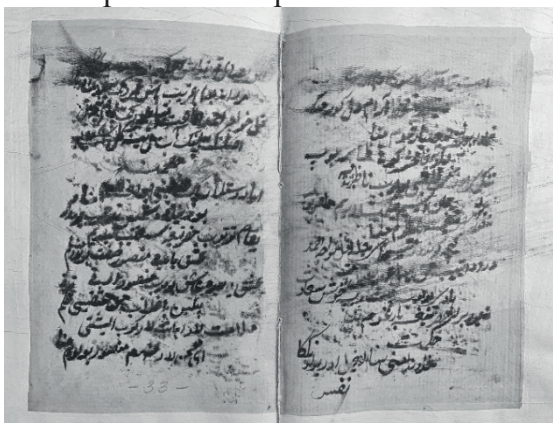
* Бұл баяндама 2021 ж. Түркіят междмуасы журналында шыққан «Қазақстан ұлттық кітапханасындағы шағатай қолжазбалары» атты мақаланы негізге алды.

қолжазба шифры: 196

Сыртқы өлшемдері 28 x 18 см. Ішкі өлшемдері 25,4 x 16,5 см.

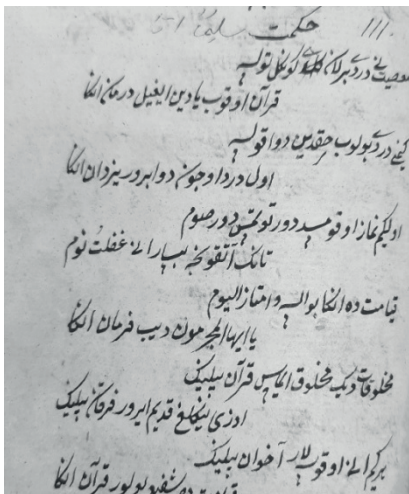
Сияның ағуына байланысты кейбір жапырақтарды оқу мүмкін емес. Шығарманың басы Қожа Ахмет Яссауидің хикметтерімен басталады. Шығарманың жазуы насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 13 жол, жалпы қолжазба 40 парақ. Қолжазбаның көшірілген күні мен көшіргені белгісіз.

қолжазба шифры: 318

Сыртқы өлшемдері 26,5 x 16,5 см. Ішкі өлшемдері 21 x 10 см.

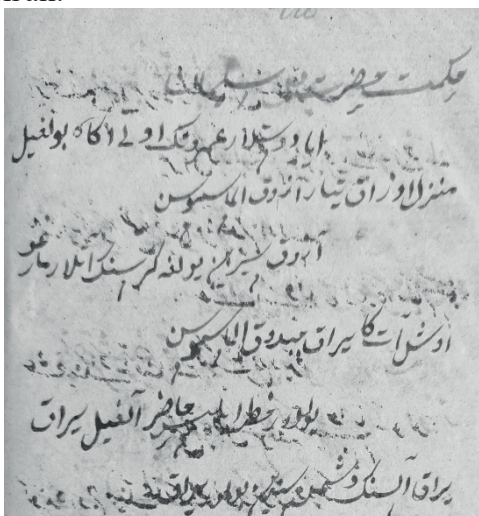
Қолжазба Қожа Ахмет Яссауидің хикметтер жинағы менен тағы да бірқатар ақындардың хикметтерінен тұрады. Қолжазбаның алғашқы бөлімі Хикмети Султан әл-Әрифин деп аталады. Шығарманың жазуы насталиқ, мұқабасы былғарыдан жасалған және қайта қалпына келтірілген. Қолжазбаның соңы толық емес. Қолжазбаның қашан және кім көшіргені белгісіз.

қолжазба шифры: 334

Сыртқы өлшемдері 26,1 x 15,2 см. Ішкі өлшемдері 19,5 x 10 см.

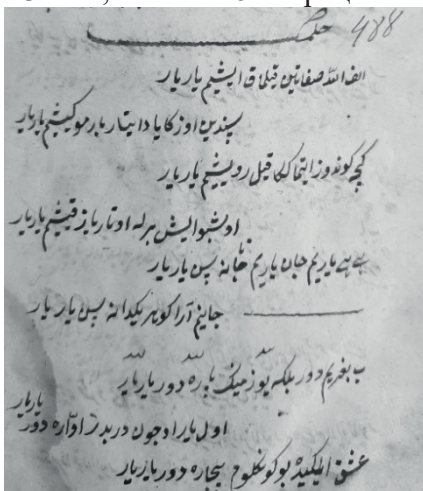
Қолжазба негізгі екі шығармадан тұрады. Бұлардың бірі 1-196 парақ арасындағы «Диуани Хикмет» шығармасы. Жалпы 206 парақтан тұратын қолжазбаның жазуы шикасте аралас насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 13 жол, белгілер қызыл сиямен жазылған.

қолжазба шифры: 626

Сыртқы өлшемдері 25.5 x 15 см. Ішкі өлшемдері 20 x 9 см.

Қолжазба бірнеше шығармадан тұратын жинақ. «Диуани хикмет» шығармасы 17-42 парақ арасында орналасқан. Шығарманың жазуы насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 13 жол, жалпы 164 парақ.

шифр: 543

Сыртқы өлшемдері 29,2 x 19,3 см. Ішкі өлшемдері 24 x 17 см.

Бұл шығарма қолжазба емес. Ташкентте жасалған факсимиланың фотокөшірмесі [6]. Шығарманың жазуы талиқ. Шағатай тілінде жазылған факсимильді кітаптардың қатарына жатады. Шығарма 112 беттен тұрады, әр беттегі мәтін 23 жол.

Қорытынды

Қазақстан ұлттық кітапханасы қорында «Диуани Хикметтің» жалпы 6 нұсқасы бар деп айтуға болады. Бұлардың 5 данасы қолжазба. Осы нұсқалардың барлығы шағатай тілінде жазылған.

Қазақстан Ұлттық кітапханасында шағатай тіліндегі қолжазбалардан тұратын толық ғылыми бір каталогы әлі жоқ [5]. Бұл мәселе бойынша біз бір неше ғылыми зерттеулер жүргіздік. Қазақстан Ұлттық кітапханасының «Сирек кітаптар мен қолжазбалар» бөліміндегі түркі тіліндегі барлық шығармалар жан-жақты зерттелсе, «Диуани Хикметтің» басқа да

нұсқаларының шығуы әбден мүмкін. Бұл нұсқалар қазіргі көшірмелермен салыстырылып ғылыми әдістермен баспаға дайындалуы керек.

Әдебиет:

1. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981, 415 s.

2. Mehmet Mahur Tulum, *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası-Mısır Nüshası 1650*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019, 560 s.

3. Senbek Utebekov, *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi -Kökşetav Nüshası- (Metin -Gramer-Dizin)*, (Doktora Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 676 s.

4. Şahida Beylur, *Türkçeye ve Kazakçaya Aktarılan İki Divân-ı Hikmet Eserinin Karşılaştırmalı İncelemesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, 425 s.

5. Osman Kabadayı, Kazakistan Millî Kütüphanesindeki Çağatayca El Yazması Eserler, *Türkiyat Mecmuası / Journal of Turkology*, 31 (2021): 131-150.

6. Osman Kabadayı - Zubaida Shadkam, *Kazakistan (Almatı) Millî Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Kataloğu*, Almatı: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2021, 394 s.

О ПЕРЕСЕЛЕНИИ УЙГУРОВ И ДУНГАН ИЗ СИНЬЦЗЯНА В СЕМИРЕЧЬЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Каримова Рисалат-Биби Усмановна

Руководитель Центра уйгуроведения

Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,

доктор исторических наук, доцент

(г. Алматы, Казахстан)

Переселению уйгуров и дунган Илийского края в конце XIX в. на территорию Российской империи предшествовал ряд исторических событий. Они послужили предпосылками развернувшейся во второй половине XIX в. национально-освободительной борьбы уйгуров и дунган против цинского господства. Коротко я остановлюсь на главных из них.

В Китае в XVII в. к власти пришла маньчжурская династия Цин, проводившая активную внешнюю политику [1, с. 9-11]. Внутренняя дестабилизация в Восточном Туркестане, в конце концов, привела к угасанию правящей могульской династии и к завоеванию страны цинским Китаем. В 1755–1757 г. маньчжуры овладели Джунгарией, а в 1759 г. – Кашгарией. Часть ходжей с небольшим числом своих сторонников бежали в Фергану, в Кокандское ханство [2, с. 164–165, 170].

После завоевания цинское правительство организовало переселение в Илийский край (Джунгария) 6 тыс. уйгурских семей из разных городов Кашгарии, наиболее активно сопротивлявшихся завоевателям. Этой мерой правительство преследовало две цели: создать земледельческую базу для снабжения войсковых частей в Джунгарии и наказать «мятежников». Так образовалась новая, илийская (кульджинская), группа уйгурского населения. Центром Илийского края стал город Кульджа.

Присоединение Восточного Туркестана к Китаю привело к объединению Кашгарии и Илийского края в одну область – Синьцзян (*китайское название, в переводе – «Новая линия» или «Новая граница» – Р. К.*). Результатом объединения было некоторое расширение связей и оживление торговли. Но вместе с тем завоевание принесло уйгурам колониальное угнетение, ухудшив и без того тяжелое положение двойным гнетом: своих и китайско-маньчжурских феодалов [3, с. 223; 2, с. 175].

Народы Восточного Туркестана сразу же после завоевания страны начали освободительную борьбу против цинского Китая. Одно антицинское восстание следовало за другим. Особенно мощным было уйгуро-дунганское восстание 1864–1878 гг. В результате этого восстания повсюду в Джунгарии и Кашгарии (кроме Баркуля и Комула) было свергнуто господство Цинов и возникло пять самостоятельных государств: Кучарское, Хотанское, Кашгарское, Урумчинское и Кульджинское (Илийский султанат). В 1867 г. путем объединения Кашгарии и Илийского султаната было создано государство Йеттишар во главе с Якуб-беком. В 1870–1871 гг. в состав нового государства вошло и Урумчинское ханство [4, с. 23–24]. Борьба между державами (Россия, Великобритания, Цинская империя) за влияние и владение Центральной Азией привела в 1871 г. к оккупации Илийского края Россией. Т. о. Илийский султанат прекратил свое существование [5, с. 12].

Карательный поход против государства Йеттишар был организован цинским правительством в сентябре 1874 года. На подавление восстания цинское правительство направило армию, вооруженную европейским оружием [6, с. 164-178). Народы Синьцзяна мужественно отстаивали свое право на независимость, однако вследствие пассивной политики Якуб-бека, допущенных им стратегических ошибок, несогласованности действий руководителей повстанческих отрядов, отсутствия постоянно действующей связи между ними, нехватки оружия повстанческие отряды терпели поражение за поражением и вынуждены были оставлять стратегически важные населенные пункты. Уйгуры и дунгане в этой борьбе поддерживали друг друга и старались действовать единым фронтом, однако силы были не равны, тем более, что китайская армия несколько раз получала мощное подкрепление. В

1877 г. неожиданно «умер» Якуб-бек и всю Кашгарию вновь подчинил цинский Китай. После его смерти государство распалось на три части и началась междоусобная борьба, ослабившая силы повстанцев. Тем не менее национально-освободительная борьба продолжалась до 1879 года [7, с. 225–228, 298].

В 1881 г. Россия вследствие сложного международного положения вынуждена была вернуть Илийский край Китаю, оставив за собой лишь небольшую пограничную полосу с селениями Кальджат, Кетмень, Большой и Малый Ачинохо, Тиермень, Дардамты, Шункар, Актан, Добун и др. (в пределах современных Жаркентского и Уйгурского районов Казахстана) [8, ст. I и VII; 9].

С народными восстаниями была связана история переселения значительного числа уйгуров в Среднюю Азию, первоначально на территорию Кокандского ханства, а затем и в Семиречье [10, с. 12–13; 3, с. 233].

20 сентября 1879 г. был подписан между Российской и Цинской империями Ливадийский договор, предусматривающий условия возвращения Илийского края Китаю. По условиям договора цинский император не должен был преследовать жителей Илийского края за участие в восстании [11, л. 2], мусульманскому населению края предоставлялось право принять подданство России и переселиться в ее пределы в течение года [12, л. 4]. 12 февраля 1881 г. между Россией и Китаем был подписан Петербургский договор, который предусматривал право 132-тысячного населения Илийского края на избрание себе подданства [13, л. 4-9 об.]. Большинство уйгуров (11365 семей) и дунган (1308 семей), опасаясь репрессий со стороны цинского правительства, предпочло русское подданство и переселение в Семиречье (Семиреченская область – юго-восточная часть Казахстана и северная Киргизия) [14, л. 25; , л. 8].

Россия, инициировавшая переселение, все же не была заинтересована в принятии в подданство слишком большого числа жителей Илийского края, поскольку, во-первых, Семиречье предназначалось для дальнейшей русской колонизации; во-вторых, переселение могло раздражить китайские власти, что негативно сказалось бы на русско-китайской торговле и даже еще более обострить и без того сложные отношения с Китаем. Поэтому, стремясь уменьшить число желающих переселиться в пределы Российской империи, генерал-лейтенант Г. А. Колпаковский (*организатор русской колонизации в Семиречье*. – К. Р.) 10 января 1882 г. распорядился объявить населению Илийского края три условия, обязательных для всех желающих переселиться:

1. Правительство России не оказывает населению Илийского края никакой материальной помощи в переселении.

2. Переселившиеся в пределы России жители Илийского края, за исключением казахов, будут привлечены к отбыванию воинской повинности на общем основании или зачислены в Семиреченское казачье войско.

3. Дети переселившихся должны будут обучаться русскому языку и русской грамоте; для этого в каждой школе на средства родителей учеников обязательно будет содержаться учитель русского языка [15, л. 52-53].

От всех желающих переселиться потребовали дать расписку, но эта мера не оказала действенного влияния [16, с. 41-46].

Китайские власти со своей стороны предпринимали усилия для предотвращения переселения или хотя бы уменьшения числа переселенцев. Осенью 1881 г. специальные представители цинского правительства объявили жителям Илийского края об амнистии участникам восстания и призвали их оставаться на своих местах проживания. В феврале 1882 г. прибывший в Кульджу комиссар Шентай, уполномоченный китайскими властями вести переговоры о передаче Илийского края, еще раз сделал объявление об амнистии участникам восстания. Он дал распоряжения вывесить повсюду прокламации, призывающие население не переселяться, а также произвести опрос среди жителей края о желании избрать подданство. Желающих остаться вносили в специальные списки, им выдавались «охранные листы» и даже денежные премии. Однако, цинские власти допустили в этом деле существенный промах.

После приема управления Илийским краем в первой половине марта 1882 г., т. е. почти одновременно с предпринятыми мерами по предотвращению переселения, на площади перед кульджинским полицейским управлением были выставлены орудия телесных наказаний [17, л. 312]. Конечно, такая грубая демонстрация силы не могла не оказать негативного влияния на население края. Тем не менее комиссар Шентай продолжил антипереселенческую кампанию. В марте Шентай обратился к русской администрации той местности, жители которой в большинстве готовились к переселению, с просьбой направить к нему для беседы уйгурских волостных управителей. При этом он просил, чтобы беседа проходила в отсутствие русских представителей. К волостным управителям комиссар Шентай обратился с просьбой «уготовить народ остаться», он обещал выдать каждой оставшейся семье 25 рублей денег (*10 лан серебра – К. Р.*), двух быков и по пять ху (*1 ху = 51,77344 литра. – К. Р.*) пшеницы [18, л. 133]. Такая же работа проводилась и с дунганями, при этом поступали данные, что китайским властям все же удалось убедить 150 семей не переселяться [16, с. 47]. Имели место и другие обращения Шентай к населению Илийского края. В апреле 1882 г. в Илийский край вступили цинские войска во главе с Цзянь Цзюнь-цзинем, который тут же присоединился к кампании агитации от переселения. Он обратился к жителям с письменным обращением, в котором признал их полноправными собственниками, которые попали в их руки во время восстания и русской оккупации Илийского края [19, л. 43]. Уйгуры Илийского края до восстания являлись государственными крепостными, поэтому значение обнаруженного акта для них было очень значимым.

Одним из условий российских властей для переселения уйгуров было наличие у них двухгодичного запаса хлеба на душу [20, л. 210]. Для переселения дунган, значительно уступавших по численности таранчам, русские власти не создавали препон. Тем не менее, вопреки желанию русских и цинских властей, большинство мусульман Илийского края остались твердыми в своем желании переселиться в Семиречье [16, с. 48].

Переселению способствовали слухи об отдаче Кульджи китайцам, а также умелое воздействие на население авторитетного среди кульджинских таранчей бая Вали-Ахуна Юлдашева [21, р. 68-72]. Вали-Ахун Юлдашев был успешным коммерсантом, пользовавшимся доверием русской власти. Он был сторонником переселения, с которым, по-видимому, связывал свои интересы. Процесс переселения было достаточно подготовленным. Каждая из групп, готовившихся к переселению образовывала сельское общество, состоявшее, как правило, из односельчан. Сельское общество предварительно засылало «ходовков», заранее выбиравших место для поселения на выделенной русскими властями территории Семиреченской области [22, с. 6-7]. Переселение началось осенью 1881 г., до конца года успели выехать 101 уйгурская семья (101 чел.) и 14 дунганских семей [23, лл. 72-73, 84]. В феврале 1882 г. переселение возобновилось. Документы на переселение по распоряжению генерала Фриде выдавались только тем, кто внес подати [24, л. 82], поэтому ранней весной 1882 г. начали переселяться дунгане и обеспеченные уйгурские семьи. Летом 1882 г. переселение временно приостановилось из-за полевых работ, но осенью оно возобновилось. Переселение уйгуров и дунган в целом завершилось весной 1883 года. Но небольшие группы переселенцев продолжали прибывать в Семиречье до начала 1884 года. Большинство переселенцев, за редким исключением, поселилось там, где хотело [22, с. 6-7; 16, с. 49-50].

Дунгане во время переселения терпели большие убытки, из-за поспешности отъезда они за бесценок продавали дома, хозяйственные постройки, клеверные поля и даже хлебные запасы. Если дома не продавались, их попросту ломали. В пределы России они приходили почти разорившимися [16, с. 49].

Исходя из представленных генерал-губернатором Степного края Г. А. Колпаковским сведений начальнику Главного штаба Н. Н. Обручеву от 19 марта 1883 г. в Семиречье переселилось до 75 тысяч таранчей (уйгуров). Они осели на правой стороне р. Или – между Хоргосом и Борохоцзиром, в Джаркенте, Аккенте и на левой стороне той же реки в разных пунктах, начиная от селения Дубуна до р. Талгара включительно, именно – по берегам рек: Аксу, Баян-Казак, Сарыфбулак, Чилик, Корам, Дабан, Каратурук, Леп и Талгар [25, Л. 63-64

об.]. По всей вероятности, эта цифра не была окончательной, так как переселение, как упоминалось выше, продолжалось вплоть до 1884 г., и некоторые исследователи приводят цифру в 80 тысяч [26, с. гл. 8]. Численность переселившихся дунган колеблется от более 4 до около 6 тысяч. Так образовались уйгурская и дунганская диаспоры в Семиречье, на территории современных Казахстана и Кыргызстана.

Переселенцы осели в основном на казахстанской территории Семиреченской области. По данным 1897 г. здесь проживало уйгуров – 55 809 человек, дунган – 4 416 человек. Из них в Джаркентском уезде зафиксировано 30 108 человек уйгуров и 2 564 человека дунган, в Верненском уезде – 25 701 человек уйгуров и дунган – 1 852 человека [27, IV-IX, с. 1-2]. В Джаркентском уезде таранчей расселили в пределах четырех волостей: Джаркентско-Таранчинской, Аккентской, Аксу-Чарынской и Кетменской; в Верненском уезде – Малыбаевской, Карамской и Карасуйской.

Джаркентский уезд. В Джаркентский уезд первоначально входила Джаркентско-Таранчинская волость, которая позднее была разделена на Джаркентско-Таранчинскую и Аккентскую волости. Среди переселенцев Джаркентского уезда были горожане – торговцы и ремесленники, поселившиеся в Джаркенте, получившем с 1882 г. статус уездного города. Горожане составили общины – Городское, Донмале, Казанчи, Чолокай, Мазар, Сокур-хотун. Общины Городское, Тышкан, Награчи и Хонохай были смешанными, в основном в них входили горожане, в меньшем числе – земледельцы. Кроме того, земледельцы образовали свои кишлаки рядом с Джаркентом – Каш и Супотай. Община Казанчи состояла из ремесленников, выходцев из ремесленного предместья Кульджи. Таранчи из общины Чолокай представляли собой рабочую силу, обслуживающую нужды города. Таково было положение в Джаркентско-Таранчинской волости. Подобное деление на общины и расселение произошло и в Аккентской волости. В Аксу-Чарынской волости образовалось пять селений – Кичик Аксу, Улькун Аксу (Чон Аксу), Дулаты, Сегез-он и Баян-Казак. Кетменская волость состоит из 17 селений: Кальджат, Тегермен-баши, Большой Ачинохо, Малый Ачинохо, Большой Кетмень, Малый Кетмень, Дарданты, Дулаты, Шункар, Нарын-Кол, Актан, Удоты, Тиермен, Добун, Сары-Булак, Кос-Агач и Узун-Там. Почти все селения остались в местах первоначального расселения. Исключение составили некоторые из них. Например, перемещение таранчей общин Хоргос и Мамайр с насиженных мест произошло в 1891 г. в связи передачей их усадеб и пашен казакам и устройством казачьих станиц. Хоргосцы предпочли остаться на прежнем месте, арендуя землю у казаков. Таранчи общины Мамайр получили земли из наделов общины Турфан и Нижний Пенджин. Переселенцы перенесли названия своих поселений в Кульджинском крае на новые поселения в Семиречье. В 1910 г. в Джаркентско-Таранчинской и Аккентской волостях было уже 47 селений, включая и г. Джаркент [22, с. 7-8, 47, 82].

Среди таранчинских поселений Семиречья, образовавшихся в результате переселений конца XIX в., своей историей происхождения выделяются селения, вошедшие в Кетменскую волость. Таранчи, проживающие на этой территории, были переведены сюда китайцами из Восточного Туркестана в середине XVIII в. для постройки городов, селений, крепостей, сооружения водных оросительных каналов и землепашества. Кетменские селения оказались самыми западными и служили авангардом для защиты Кульджинского края от вторжений кочевников. В 1862-1871 гг. селения Кетменской волости входили в состав Таранчинского султаната, и их жители участвовали в защите султаната от вторжения русских. После ухода русских из Кульджи и формирования новой границы, часть территории Кульджинского края в соответствии с условиями Петербургского договора с населением в 760 семей таранчей отошла к России. На этой территории в 1881-1883 гг. и была образована Кетменская волость [3, с. 224-225; 16, с. 39-40]. На Кетменской волости переселение конца XIX в. отразилось незначительно, так как сюда переселялись не целые землячества таранчей, а отдельные хозяйства [22, с. 84].

Верненский уезд. В Верненском уезде таранчи расселились в пределах трех волостей – Малыбаевской (сс. Малыбай, Байсеит, Масыкпай, Кайнак, Сары-Булак, Ой-Джайляу),

Карамской (сс. Карам, Джирма-Уй, Ассы, Он-Уй, Ходжагул, Лабар, Верхний и Нижний Караторук, Терен-Карасу, Киикпай) и Карасуйской (таран. сс. Алексеевское, Тасты-кора, Ташкенбай-саз, Баубек, Джарлгап, Манап и дунг. с. Балтабай). В Малыбаевскую волость, находящуюся в предгорной части Илийской долины на правом берегу р. Чилик, переселились выходцы из десяти кульджинских селений: Борбосун, Каш, Байтокай, Терметы, Чарбагачи, Жангызтай, Канчи, Когунчи, Шарбаг и Кайнак. Перед переселением в Малыбаевскую, Карамскую и Карасуйскую волости были посланы «ходоки» весной 1881 г. для выбора места и уже осенью этого же года приехали от каждого 50-ти хозяйств по три семьи для принятия окончательного решения. С весны 1882 г. прибыла основная часть переселенцев из Кульджинского края, но процесс переселения продолжался и после 15 марта 1883 г., когда переселение было официально закрыто. Оно продолжалось вплоть до 1885 г. (селение Байсеит).

На новых местах таранчи стремились расселиться в соответствии с земляческим принципом, образовав отдельные улицы-кварталы в крупных поселениях или отдельные селения, которые получили или должны были получить название мест переселенцев на своей родине. В пределах Российской империи в первые же годы межевщиками была произведена нарезка земель под пашню и усадьбу на каждую мужскую душу по 5 десятин, за некоторым исключением, где было выделено по 7 десятин (Ак-Там, Кос-Агач) [22, с. 35, 38, 50, 104 и др.]. Основные занятия переселенцев-таранчей – земледелие, ремесла и промыслы. Скотоводство ограничено нуждами своего хозяйства.

Дунганские селения Семиречья. Дунгане переселились в пределы Джаркентского уезда в 1881 году. Первые два года после переселения они жили в г. Джаркенте, где была образована дунганская волость. Здесь они получили надел в урочище Бабилян, расположенном вблизи города. Однако условия для хозяйствования в этой местности были неприемлемыми из-за нехватки земли и воды. Дунганам пришлось перебраться на Чарын и обосноваться на взятых у казахов в аренду землях. Дунганские селения на Чарыне, Каратума, Актескен, Кара-Ирен Аксу-Чарынской волости образовались одновременно с таранчинскими в 1887 году. Сначала дунгане предпочли селиться около своих посевов, только 10-15 хозяйств остановились в самом Чарыне, но после того, как их заимки были разрушены наводнением 1900-1902 гг. из реки Таш-Карасу, все остальные также перебрались в Чарын. Всего в Чарыне поселилось 40 дворов дунган. Когда в 1909-1910 гг. рядом с Чарыном были образованы переселенческие участки русских, дунгане стали арендовать землю у них. К этому времени в Чарыне уже числилось 60 дунганских дворов. Официально чарынцам выделили по 5 десятин на 1 мужскую душу, но на деле, они получили, в среднем, по три десятины.

В Верненском уезде образовалось одно дунганское селение Балтабай в Карасуйской волости. Селения волости располагались вдоль земского тракта от Верного до селения Зайцевского. Дунгане переселились в эту местность в 1881 г. из Кульджинского края. Первоначально здесь расселили 100 дунганских хозяйств, образовавших дунганскую волость и с. Балтабай. Но, поскольку земли волости оказались непригодными для рисоводства, большинство хозяйств переехали в Пишпекский уезд.

На месте осталось только 10-15 хозяйств, присоединенных к таранчинской Карасуйской волости в пределах с. Манап. Уже освоенную землю в с. Балтабай дунгане арендовали у казахов [22, с. 66-81, 221].

Дунгане – предприимчивые земледельцы, предпочитающие широкий оборот и специализацию по одной культуре. В основном, это рисоводство. В Чарыне дунгане освоили заболоченные земли, забракованные таранчами, как непригодные для выращивания своих культур. Кроме земледелия у дунган развивались скотоводство (для своих нужд) и промыслы. Дунгане держались обособленно от таранчей, у них были свои мечети и школы, при этом грамотность у дунган оказалась выше таранчинских показателей (дунгане – 31 %, таранчи – 24 %) [22, с. 66-81].

Переселение уйгуров и дунган в Семиречье в конце XIX привело к образованию на его территории компактных уйгурских и дунганских поселений. Переселенцы освоили в

основном пустовавшие безводные земли, построили каналы и арыки и за короткий срок стали получать большие урожаи [28, лл. 110, 154; 29, с. 12], увеличивавшиеся год от году и позволившие им не только кормить себя, но и обеспечивать продовольствием русские войска, дислоцированные в этом стратегически важном районе. Уже в 1883 г. российские власти изменили свое отношение к переселенцам и перестали относиться к ним как к обузе [Селицкий, 1904: 323-324]. Уйгуры и дунгане за многие поколения настолько освоились в Семиречье, что стали считать Казахстан своей родиной и относить себя к местным жителям (*йярлик*). Образовавшиеся поселения стали притягательными для мусульман Синьцзяна. В годы тяжелых испытаний они устремлялись в Семиречье, надеясь обрести здесь защиту от преследований, спасаясь от голода. Последняя из значимых миграций из Китая в Казахстан произошла в 50-70-х гг. прошлого столетия.

Литература:

1. Perdue P. China Marches West. The Qing Conquest of Central Eurasia. Cambridge-London: Harvard University Press, 2005.
2. Ходжаев А. Захват цинским Китаем Джунгарии и Восточного Туркестана. Борьба против завоевателей // Китай и соседи. М.: Наука, 1982.
3. Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза: Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 1959. Т. II.
4. Исиев Д.А. Уйгурское государство Йэтишар: (1864-1877). М.: Наука, Глав. ред. вост. лит-ры, 1981
5. Hsü I. The Pli crisis. A study of Sino-Russian Diplomacy, 1871-1881. Oxford: Clarendon Press, 1965
6. Kim Hodong. Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia. 1864-1877. Stanford: Stanford University Press, 2004
7. Таарих-и Эмэние. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца: издание Н.Н. Пантусова. – Казань: 1905.
8. «Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы». М., 1958. С. 54-60, ст. I и VII
9. Воскресенский А.Д. «Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года». М.: Памятники исторической мысли, 1995.
10. Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. – Т. 3.
11. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4852, л. 2. Ливадийский договор, статья II
12. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4852, л. 4. Ливадийский договор, статья III
13. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4854, л. 4-9 об.
14. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, л. 25; Там же, Ф. И-44. Оп. 1. Д. 67, л. 8
15. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, л. 52-53
16. Баранова Ю. К вопросу о переселении мусульманского населения из Илийского края в Семиречье в 1881-1883. // Труды сектора востоковедения АН КазССР. Алма-Ата, 1959. т. 1
17. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4863, л. 312
18. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, л. 133

19. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 5027, л. 43
20. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, л. 210
21. Brophy D. Uyghur nation. Reform and revolution on the Russia-China frontiers. Cambridge-London: Harvard University Press, 2016
22. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Т. V – Таранчи. СПб., 1914, 236 с., илл.
23. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, лл. 72-73, 84
24. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4861, л. 82
25. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Оп. 1. Д. 76.
26. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). – Барнаул: АзБука, 2003.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. LXXXV. Семиреченская область. СПб., 1905
28. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4954, л. 110, 154
29. Федоров Д. Опыт военно-статистического описания Илийского края. Часть II. Ташкент: Издание Штаба ТуркВО, 1903
30. Селицкий И. В. Кульджинские переселенцы пограничной с Китаем полосы // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казахском университете, 1904, т. XX, вып. 6

СИНЬЦЗЯН: ЭТНОСЫ И ЯЗЫКИ

Кожирова С.Б.

*Главный научный сотрудник,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
Доктор политических наук, профессор
(г. Алматы, Казахстан)*

Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) является одним из самых многонациональных районов КНР. Согласно переписи 2020 года в Синьцзяне проживало 25,852 млн. чел., в автономном районе проживают представители 48 национальностей. Однако, несмотря на такое этническое многообразие, большая часть населения представлена 11 национальностями. Среди них 8611000 (36,5%) – ханьцы; 11303300 (47,9%) – уйгуры; 1591200 (6,7%) – казахи; 839 837 (4,4%) – дунгане и другие численностью менее 1%. Самая большая национальность – уйгуры, которые составляют около 50% всего населения автономного района.

Национальный состав Синьцзяна (по данным 2015 года) [1]

Народ	Численность	% к общему числу
уйгуры	11 303 300	46,42 %
китайцы	8 611 000	38,99 %
казахи	1 591 200	7,02 %
хуэй (дунгане)	1 015 800	4,54 %
киргизы	202 200	0,88 %
монголы, ойраты и калмыки, дунсян, дауры	180 600	0,83 %
сарыкольцы и ваханцы	50 100	0,21 %
сибо	43 200	0,20 %
маньчжуры	27 515	0,11 %
туцзя	15 787	0,086 %
узбеки	18 769	0,066 %
русские	11 800	0,048 %
мяо	7 006	0,038 %
тибетцы	6 153	0,033 %
чжуаны	5 642	0,031 %
татары	5 183	0,024 %
салары	3 762	0,020 %
Другие ¹	129 190	0,600 %

Уйгуры являются коренным населением. Они проживают по всему Синьцзяну и, в основном, сосредоточены на юге Синьцзяна – Хотан, Кашгар, Аксу, Турфан, Кызылсу, Киргизском автономном районе, Баянгол Монгольском автономном районе, городе Урумчи, Или и других местах. Современные ханьцы в основном – эмигрировавшие китайцы во время династии Цин (1644-1911 гг.), а также в период с 1912 по 1949 гг.

После образования КНР в 1949 году сюда приехало много молодёжи, демобилизованных солдат и выпускников вузов на работу. Многие мигранты приехали работать на государственной службе. Если раньше китайские власти не обращали особого внимания на образовательный уровень ханьских переселенцев, их военную подготовку, то в 1990-е гг. XX в. в СУАР стараются закрепить тех ханьцев, которые знают местные реалии, хорошо подготовлены в физическом и военном отношении, преданы идее сохранения единства Китая. При этом предпочтение отдается вышедшим в отставку солдатам и офицерам Народно-освободительной армии Китая (НОАК), особенно если они служили в Синьцзяне. Их, а также других ханьцев, прибывших из внутренних районов КНР, китайские власти стараются поселить в районах, непосредственно примыкающих к границе с Таджикистаном, Кыргызстаном и Казахстаном, а коренное население Синьцзяна побуждается к переселению из приграничья во внутренние области СУАР. Таким путем предпринимается попытка исключить возможность оказания зарубежной помощи сторонникам независимости Синьцзяна внутри СУАР через территорию Центральной Азии.

Казахи в основном проживают в Или-Казахском автономном районе, Мори Казахском и Баришен Казахском автономном уезде, Урумчи, Тянь-Шане и других местах. Дунганцы хуэй проживают в Чанцзи Дунганском автономном районе, автономном уезде Янчи, городе Инин, автономном уезде Хуочен, городе Урумчи и Турфанском регионе. Большинство киргизов в Синьцзяне проживает в Кызылсу киргизском автономном район. Малая часть разбросана по южному Синьцзяну – Уши, Аксу, Яркенд, и других уездах, а также в северном Синьцзяне Такеш, Чжаосу.

Автономии Синьцзяна

Национально-территориальные автономии СУАР КНР осуществляются на трёх территориальных уровнях: автономные районы, автономные округа и автономные уезды, где компактно проживают разные национальности. Этим обусловлена разнородная структура национально-территориального устройства внутри СУАР КНР, включающая 5 автономных округов:

Или-Казахский (здесь вторым по величине этносом после ханьцев являются казахи); Боро-Тала-Монгольский (численность национальных групп в порядке убывания: ханьцы, уйгуры, казахи, монголы и др.); Баянгол-Монгольский (численность в порядке убывания – ханьцы, уйгуры, дунгане, монголы); Чанцзи-Хуэйский (второй по величине этнос после ханьцев – дунгане); Кызылсу-Киргизский (на первом месте по численности уйгуры, на втором – киргизы), 6 автономных уездов, выделенных исходя из национально-территориального принципа, обеспечивают автономное управление других национальных меньшинств, помимо уйгуров. Кроме того, в составе СУАР имеются ещё 7 округов, 4 города, подчинённых автономному району, 16 городов окружного подчинения и 62 уезда [2].

В ходе инспекционной работы в Синьцзян-Уйгурском автономном районе в начале 2014 года Председатель КНР Си Цзиньпин подчеркнул, что ЦК КПК всегда уделял повышенное внимание работе в Синьцзяне. Данный регион занимает особенно важное и стратегическое положение в партийной и государственной работе в целом, синьцзянские комитеты КПК и администрации всех уровней должны добросовестно проводить большой политический курс ЦК КПК в отношении работы в Синьцзяне в новых условиях, создать благоприятные условия для удержания и использования исторических шансов, реализации скачкообразного развития в Синьцзяне.

Национальные кадры

Важное направление региональной и национальной политики в КНР – управление в автономных районах с помощью национальных кадров. При этом используется национальный язык для ведения документации, учитываются обычаи и традиции данной народности. Этот вопрос затрагивался ещё в «Экспериментальном проекте по вопросам подготовки кадров из национальных меньшинств», утверждённом 24 ноября 1950г.

В 1952 г. были приняты «Основных принципах осуществления районной национальной автономии в КНР». Ст. 121 Конституции КНР закрепила положение об использовании языков национальных меньшинств органами самоуправления в территориальных автономиях. Закон КНР 2001 г. содержит требования учитывать при комплектовании Собрания народных представителей (СНП) пропорциональное соотношение представителей народностей и национальных меньшинств. Кандидатуры в СНП определяются в соответствии с принципами и нормами, закреплёнными в Конституции КНР (ст. 113) и Законе 2001 г. Выборы кандидатур возлагаются на постоянные комитеты СНП провинций, автономных районов и городов центрального подчинения [3].

Затем информация доводится до сведения Постоянного комитета Всекитайского собрания народных представителей (ПКВСНП). В СНП национальных автономных территорий председатель и заместитель председателя должны быть граждане, представляющие народность, пользующуюся правом национально-территориальной автономии. При этом состав правительства СУАР КНР, органов исполнительной власти автономных округов и автономных уездов должны комплектоваться так, чтобы представители народности, пользующейся правом автономии, а также других национальных меньшинств были представлены в разумных соотношениях. В СУАР КНР в настоящее время кадры – представители национальных меньшинств на уровне окружения председателя и его заместителей занимают около 60% государственных должностей, а в общем по автономному району-порядка 80% начальников уездов, мэров городов и глав сельских районов – это кадры из национальных меньшинств.

В течение 50 лет после образования СУАР власти уделяют особое внимание подготовке кадров – представителей нацменьшинств. В 1950 году в Синьцзяне работало 3000 кадровых работников – представителей нацменьшинств, к 1955 году, ко времени образования автономии насчитывалось уже 47 тыс. кадров-нацменов, а сегодня их число достигло 338 тыс. чел. (52% численности кадровых работников автономии).

В районе насчитывается 256 тыс. специалистов и технических работников — представителей нацменьшинств, женщины – представители нацменьшинств составляют 66% женщин – кадровых работников. С 1999 года 3700 кадровых работников-нацменов из низовых организаций южного Синьцзяна были направлены в северный Синьцзян на практику [4].

В целях реализации права на самоуправление органы самоуправления СУАР КНР наделены полномочиями, по объёму превосходящими полномочия других регионов материкового Китая. СНП СУАР КНР пользуется правами принятия административных актов регионального уровня наравне с аналогичными СНП провинций, не имеющих автономии, но, помимо этого, имеет право принятия уставных положений и специальных предписаний именно для автономии. Эти акты связаны со спецификой политического, экономического и культурного устройства народностей, проживающих на территории.

Языковые вопросы региона

Многообразие национальностей, культур и жизненных укладов, очень часто несовместимых, противоречащих друг другу, ведет к появлению конфликтов. В основе этнополитических конфликтов лежит вопрос о независимости территорий Западного Китая. Этнические проблемы в Синьцзяне вспыхнули с новой силой в связи с усилением позиций фундаментально настроенных мусульман в 90-е годы XX века. Политическая группа «Исламская партия Восточного Туркестана» объявила джихад китайскому правительству, ставя своей целью уничтожить его присутствие в Синьцзяне. Возрождение идей независимости связано с активной деятельностью уйгурской диаспоры за рубежом. Руководство КНР осознает опасность такого положения и принимает различные меры с целью предотвращения кризисов.

Сужению социальной базы сторонников отделения национального района от Китая способствовало экономическое развитие, в результате которого в СУАР начал формироваться мощный промышленный комплекс, опирающийся в основном на нефтехимическую, легкую и текстильную промышленность. Были сделаны важные шаги по пути модернизации

сельского хозяйства СУАР. Все эти факторы ведут к вовлечению экономики СУАР в единый хозяйственный комплекс КНР и формированию у значительной части его населения заинтересованности в сохранении единства КНР. Последнее в первую очередь относится к тем, кто занят в современных секторах экономики.

Однако в СУАР имеют место также и другие факторы, способствующие поддержанию у многих представителей ее неханьского населения стойких центробежных настроений. Сюда относятся наличие в Синьцзяне большого числа мелких и средних предприятий местной промышленности, интересы работников (в основном неханьцев) которых не требуют сохранения территориальной целостности Китая, в целом отсталого сельского хозяйства, односторонний характер индустрии СУАР, ханьская колонизация автономного района и военно-административные методы устранения всего того, что не отвечает интересам Пекина.

В Южном Синьцзяне, где доля предприятий местной промышленности выше, а ханьцев меньше, чем в северной части СУАР, центробежные настроения наиболее устойчивы. Этому также способствует влияние недавнего прошлого, когда Кашгария являлась главным очагом антикитайского сопротивления в Синьцзяне.

Необходимо отметить, что уйгуры и этнические китайцы живут весьма изолированно друг от друга. За исключением деловых отношений, возникающих по причинам совместной работы, уйгуры и ханьцы не общаются между собой. Уйгуры не хотят социализироваться с ханьцами, используя различия в кулинарных пристрастиях, связанных с исламской религией. Каждый город в Синьцзяне состоит из «старого города», населенного только уйгурами, и «нового города», жителями которого являются не только ханьцы, но и уйгуры, работающие на китайских предприятиях. Тем не менее уйгуры прилагают много усилий, чтобы сохранить территориальное разграничение, делая основной акцент на различиях, обусловленных религиозными причинами [5].

Общение между представителями уйгурского и ханьского этноса сильно затруднено. В течение второй половины XX в. китайский язык стал официальным в государственных и образовательных учреждениях. В результате уйгуры, проживающие в городах, не могли устроиться на хорошую работу, так как не имели такого уровня образования, как и у мигрантов-ханьцев, что невозможно без обучения в школе, где преподавание ведется на китайском языке. Все это привело к большому уровню безработицы среди уйгурского населения, что, в свою очередь, привело к ожесточению уйгур против ханьцев, занимающих должности «белых воротничков». Ситуация усугубляется тем, что многие уйгуры не желали отдавать своих детей в ханьские школы, опасаясь, с одной стороны, этнической дискриминации своих детей со стороны ханьских сверстников, а с другой – желая сохранить национальную уйгурскую культуру. Недовольство уйгур возрастает также от осознания, что институционализация китайского языка ведет к более быстрому приспособлению новых ханьских мигрантов к новой социальной иерархии в городах, созданной одними ханьцами для других ханьцев, в которой нет места для коренных этносов [6]. Китайцы, прибывающие с востока, на уйгурском языке не говорят, а для общения между собой выходцы из разных регионов, где распространены диалекты, сильно различающиеся фонетически и лексически, вплоть до полного непонимания между их носителями, естественным образом избирают официальный разговорный язык путунхуа, что в дословном переводе означает общеупотребительный язык. Идея его популяризации на территории всей страны в КНР закреплена конституционно.

С целью облегчения общения между китайцами по всей стране в КНР и была принята программа по распространению путунхуа. Этот говор, созданный на основе мандаринского диалекта, является единственным, на котором ведут свое вещание СМИ, на нем осуществляется обучение в школах. Местное уйгурское население преимущественно владеет только своим, специфичным для северо-запада Китая диалектом китайского языка. Таким образом, местное население, для которого китайский язык и так является неродным, вынуждено фактически осваивать его заново. Это дополнительно способствует отторжению китайского языка уйгурами.

Далее, ставя своей задачей облегчение научного общения для дальнейшего развития приграничных районов, руководство страны разрабатывает план реформы образования в районах проживания национальных меньшинств. К примеру, начальное образование в СУАР осуществляется отдельно для лиц, говорящих на различных языках. То есть представители малых народов имеют возможность получить его на родном языке, а уже затем начинать углубленно изучать китайский язык как средство межнационального общения [7]. Однако на деле она имеет серьезные недостатки, в частности, не учитывает высокую сложность изучения двух языков с различными письменными системами для учащихся средней школы.

Что же касается высшего образования, то оно во всех вузах страны осуществляется с определенного времени только на китайском языке. В Синьцзяне это привело к резкому сокращению представителей коренных народов, обучающихся в университетах (до 2004 г. преподавание велось на двух языках, теперь же даже преподавание уйгурской литературы иногда ведется на китайском). Этот фактор представляется более серьезным для возникновения недовольства среди коренного населения. Вывод национального языка из сферы высшего образования и, как следствие, из научной сферы вовсе ведет к тому, что языки нацменьшинств перестают развиваться. Они теряют способность вырабатывать неологизмы и новые грамматические конструкции, из-за чего все более удобным для использования во всех сферах жизни становится государственный язык. Многие западные исследователи при анализе культурной составляющей конфликта в Синьцзяне обращают свое внимание именно на лингвистический фактор. Западные исследователи, освещающие роль языковой политики КНР, также отмечают нарастающие культурные противоречия между китайцами и уйгурами [8].

Традиционность и консервативность синьцзяньского общества становятся ответной реакцией уйгур и других этносов, населяющих СУАР, на те изменения, которые происходят в Синьцзяне. Это вызывает рост националистических и сепаратистских тенденций, на эти процессы накладывается религиозный фактор, усиливающийся в Синьцзяне. В регион активно проникают нетрадиционные для него течения ислама, в частности ваххабизм. Все эти процессы способствуют формированию протестного, конфликтного потенциала в Синьцзяне.

Литература:

1. Факты и статистика СУАР на 2015 год. Издательство распространения Учжоу.
2. Чжэн Кай. Национально-территориальная автономия в КНР: автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 2009.
3. Капицын В. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая: территориальное самоуправление и национальная политика // *Ars administrandi. Искусство управления.* – 2013. – № 3. – с.107-117. (соавтор – Яо Ван).
4. В Синьцзяне растет число кадровых работников – представителей нацменьшинств // <http://russian.people.com.cn/31521/3730118.html>.
5. Пшенцов П.С. Проблема этнической обособленности в формировании национальной идентичности коренного населения на примере Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-etnicheskoj-obosoblennosti-v-formirovanii>
6. Smith N.J. Making Culture Matter: Symbolic, Spatial and Social Boundaries between Uyghurs and Han Chinese / N.J. Smith // *Asian Ethnicity.* Vol.3, № 2. 2002. September.
7. В.А.Клиновский. Языковая политика КНР в Синьцзяне и ее роль в китайско-уйгурском конфликте. Вестник Томского государственного университета. – 2012. – 2 (18). – с.140-143.
8. Dwyer Arienne M. The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity Language Policy and Political Discourse. Washington, 2005.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СРЕДНЕВЕКОВЫМИ ТЮРКАМИ И КИТАЙЦАМИ

Торланбаева К.У.

*Главный научный сотрудник,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор исторических наук, профессор,
(г. Алматы, Казахстан)*

Цель настоящей публикации заключается в рассмотрении различий в концепциях и представлениях между средневековыми китайцами и тюрками по вопросам государственности и внешней политики.

Согласно древнетюркским представлениям создателями мира были Тенгри (Небо) и Ыдук Йер-Суб (Священная земля и вода) «между которыми возникли сыны человеческие» и затем над ними воссели Бумын и Истеми каганы – исторические первопредки кок-тюрков, представители каганского рода Ашина. Суверенная власть каганов основывалась на осознании связи кагана с божеством Тенгри, которое наделяло его «кутом» (царственной харизмой). По словам Бильге-кагана, Тенгри даровало ему «кут» и посадило над тюркским народом: «Тенгри, дарующий эль, посадило меня самого, надо думать, каганом, чтобы не пропало имя и слава тюркского народа» [1, с. 39]. Об этом же сообщает древнеперсидская Бехистунская надпись Дария Великого: «Я – царь, Аурамазда дал мне царство» [2, с. 33-34]. В китайском мировоззрении с периода древних чжоуских царств вырабатывается концепция этнически детерминированного права на власть, согласно которому Небо вручает мандат на управление срединным государством (чжун-го) добродетельному правителю, называемого «Сын Неба» (Тянь цзы). Его власть мыслилась как установление миропорядка и гармонии [3, с. 72-82]. В китайских хрониках тюркский «каган подобен Небу» и его основная функция в приведение в порядок народа и государства (эля) [4, с. 107]. Каганы кок-тюрков были мудрыми и смелыми, справедливыми и основная их функция заключалась в обеспечении народа всеми необходимыми для жизни благами. Эти мировоззренческие концепции сложились в древности и стали играть роль основополагающих концептов для многих империй.

Однако концепция небесного представления о правителе у тюрков и китайцев дали разные результаты реализации идеи государственности и внешней политики.

В китайском государстве подход к монарху как Сыну Неба предопределял отношение Китая с внешним миром, как сферу распространения власти императора во всем мире. Управляемое Сыном Неба пространство земледельческой культуры считалось само китайское государство, являвшееся центром вселенной, где главным законом стало конфуцианское учение [3, с. 73]. По китайским представлениям, мир состоял из двух неравных частей: Китая, как цивилизации и центра мироздания («Срединное государство»), и остальной части, выступавшей периферией по отношению к центру. Эту периферию населяли разные народы, считавшимися дикими «варварами».

Согласно китайской концепции гармония между центром и периферией, т.е. Китаем и другими народами должна была поддерживаться регулярными приездами посланников иноземцев ко двору китайского императора для получения от императора мандата на правление в своей стране с соответствующими подношениями дани и подарков местными продуктами. В обмен китайский император разрешал торговать с Китаем и также отдаривал «варварских» послов. Установленные древней традицией взаимоотношения между государствами на основе взаимообмена характерно для многих обществ. Именно так появилась дипломатия. Вместе с тем, по китайским представлениям любое посольство из чужеземной страны рассматривалось как «данническое» и в эту категорию записывалась любая торговая миссия чужеземцев.

Если приезд посланника от того или иного народа не возобновлялся, то для Китая это означало неподчинение иноземцев Срединному государству, а значит это вело к нарушению

установленного миропорядка между центром и варварской периферией. Для восстановления порядка китайский император должен был направить завоевательную армию и вернуть подданных под свой контроль, т.е. возобновить даннические отношения между Китаем и варварами [3, с. 76]. Эта внешнеполитическая концепция Китая определяла абсолютное превосходство китайцев над остальными народами.

На границе с Китаем на протяжении многих тысячелетий существовала и развивалась степная цивилизация, основывавшаяся на кочевом скотоводстве. Судя по аутентичным памятникам тюрков, самыми крупными из которых являются стелы в честь Кюль-тегина, Бильге-кагана и Тоньюкука, можно заключить, что тюрки осознавали себя принадлежавшими к миру кочевников, и этот мир населяли многие другие племена, находившиеся в той или иной зависимости или в союзе с кок-тюрками. В пределах влияния кагана находились многочисленные народы, кочевавшие на установленных степным законом (*törü*) территориях, отнюдь не означавших владения кочевий каганов.

Законы Тюркской империи были установлены во всей Великой степи, могущество славных правителей основывалась на справедливости. Поэтому Бумын и Истеми каганы, считавшимися мудрыми и смелыми правителями «...так долго управляли государством и, укрепляя его, устанавливали законы (*törüg itmiş*)» [5, с.155]. Этому же справедливому закону подчинялись правители рангом ниже каганов. Например, в лапидарной енисейской надписи из Улуг-Хема (Е-92) автор, тюркский бег в ранге тутука области, сообщает о себе: «Во имя /своей/ чести устраивал твою /жизнь, народ/ по законам (*törüñin*)» [6, с. 156, 158].

Согласно тюркской концепции, процесс создания государства (*эля*) – это, преимущественно, завоевательный процесс с включением покоренных кочевых народов в его состав. Война и военное дело – это организованная сфера активности и она развивается пропорционально степени централизации политического организма [7, с. 73]. В походах значительно усиливались позиции степных правителей. Описания завоевательных походов в тюркских надписях являются чуть ли не главной повествовательной основой, а главной функцией кагана стало «приобретать», завоевывать, устраивать миропорядок под властью признанного всеми другими кочевыми народами верховного правителя. Описания завоевательных походов в тюркских надписях являются чуть ли не главной повествовательной основой. Например, Бильге-каган рассказывает: «Чтобы поднять свой народ, (я предпринял) с большими войсками двенадцать (походов): налево (т.е. на север) против народа огузов, вперед (т.е. на восток) против народа кытай и татабы, направо (т.е. на юг) против табгачей...сразился. После того, – да будет ко мне Небо благосклонно, – так как на моей стороне было счастье и удача (*qut*), то я поднял (т.е. призвал к жизни) готовый погибнуть народ, сделал богатым неимущий народ, сделал многочисленным малочисленный народ» [1, с. 40]. А в Огуз-наме: «Огуз отправил послов в Ширван и Шемаху со следующим известием: «Вы, наверное уже слышали о нашем прибытии в эти края. В какую бы страну мы не прибыли, всюду наши приказы исполнялись. В тех местах, где мы проходили, мы не оставили ни одной страны, которую бы не покорили и ни одного владыку, который бы не склонился перед нами и не покорился. И если теперь вы по своей воле станете с нами одним *илем*, то должны прислать нам ответ с согласием покориться нам. Если же вы не подчинитесь и будете упорствовать в противодействии, тогда готовьтесь к войне» [8, с. 39].

В отличие от китаецентризма у тюрков существовало представление о множестве народов, кочевавших в степях, подчиненных общим законам. В тюркской концепции основным в процессе мироустройства был народ: устраивались, «приводились в порядок» народы, признавшие верховную власть каганов племени ашина, создавался эль. Земля в условиях кочевого скотоводства не являлась целью и объектом завоевательных набегов. Завоевывали не земли, а народ. Понятие «государственная территория» для кочевников было опосредовано населявшим ее народом, вопреки оседло-земледельческому «огороженному» типу представления о земле как собственности Сына Неба. Китайские походы в варварскую периферию на протяжении веков с переменным успехом приводили к включению их территорий в состав Китая [7, с. 72].

Это важное концептуальное различие между средневековыми китайцами и тюрками основывалось на системе родства. Степная цивилизация во многом сопряжена с родоплеменной системой, ставшей основополагающим принципом государственного и общественного развития. При этом человеческому фактору придавалась исключительное значение. Родоплеменная система объективно способствовала единению и сплочению этнического объединения. В китайском обществе еще в древности складывались связи на основе уделов (территорий), объединенные центральной властью Сына Неба, родовые отношения, ставшие причиной децентрализации уничтожались [9, с. 188, 198].

В отличие от мира скотоводов-кочевников был и мир оседлых земледельцев, среди которых и Китай. Тюрки не стремились к завоеванию Китая, а посредством войн и набегов осуществляли внешнеполитическую стратегию, направленную на получение дани в виде шелка и продуктов земледельческого производства из Китая. Тюркская концепция взаимоотношений с Китаем во многом строилась на выработанной еще в Империи хунну стратегиях, это: 1) отказ от завоевания разграбленных китайских земледельческих территорий, получения от китайских княжеств дани; 2) осуществление регулярных набегов на территорию Китая с целью запугать китайское правительство для открытия приграничных рынков; 3) чередование политики войны и мира для увеличения размеров «подарков», дани или торговых привилегий от Китая [10, с. 105].

Эта внешнеполитическая стратегия давала реальные результаты, когда с образованием Тюркского каганата китайские государства Северная Чжоу и Северная Ци стали данниками тюрков, о чем сообщают китайские летописи: «Со времен Кигиня (Мука-кагана) Дом его сделался богатым и сильным. Он (Таспар-каган) имел намерение разгромить Срединное государство, но Двор (княжество Ци) поспешил заключить с ним союз мира и родства, и ежегодно давал ему 100 000 кусков шелковых тканей» [11, с.237]. В целом в период с 552 вплоть до 630 годы Тюркский каганат контролировал караванную торговлю шелком и лошадьми, держал в страхе приграничные южные территории, т.е. проводил политику чередования войны и мира и регулярных набегов на Китай.

Внешнеполитическая концепция отношения с Китаем очень хорошо выражена мудрым правителем восточных тюрков Бильге-каганом в памятнике в честь Кюль-тегина: «У народа табгач, дающего (нам теперь) без ограничения столько золота, серебра, зерна и шелка, была речь сладкая, а драгоценности «мягкие»; прельщая сладкой речью и роскошными драгоценностями, они столь сильно привлекали к себе далеко (живущие) народы. (Те же) поселяясь вплотную, затем усваивали себе там дурное мудрование. Хороших и мудрых людей, благородных героев народ табгач и их сторонники не (могли) сдвинуть (с истинного пути)... Дав себя прельстить их сладкой речью и роскошными драгоценностями, ты, о тюркский народ, погиб в большом количестве» [1, с. 34]. Суть такого видения заключается в недопущении приближения тюрков к Китаю, его завоеванию или миграций, оседания или принятия китайской системы управления тюрками. Такое концептуальное представление было вынесено тюрками в результате, когда в период с 630 по 682 годы тюрки оказались под властью танского Китая. В это время китайская администрация подвергла северные земли, где кочевали тюркские племена районированию. В результате борьбы восточные тюрки смогли возродить каганат и оставить аутентичную камнеписную историю с конкретными позициями и направлениями внешней политики в отношении с Китаем. Поэтому Бильге-каган предупреждал: «О, тюркский народ, когда ты идешь в ту землю (Китай), ты становишься на краю гибели. Когда же ты находишься в Отюкенской земле, посылая караваны за (подарками, данью), у тебя совсем нет горя» [1, с. 35]. В этой речи присутствует ясное понимание собственной территории, в орхонских надписях это сакральная земля Отюкен, своего истинного пути, свойственного только степной цивилизации. Такое представление о тюрко-китайских отношениях сложилось вследствие отличий в жизнедеятельности и мировоззрении.

В китайских летописях сохранились ценные сведения о различиях между тюрками и китайцами, высказанными мудрым советником тюркских каганов Тоньюкуком. По его

словам, тюрки обладали свойственной их государственности хозяйством, основанном на кочевом скотоводстве. Сила тюрков заключается в их быстрых конях, в военных тактиках, основанных на подвижности войска: «(Тюрки), когда сильны, идут вперед для приобретений, а когда слабы всегда сумеют скрыться» в степных просторах своих необъятных земель. В отличие от тюрков танские войска «многочисленны, но негде употребить их», потому что они живут в городах и не обладают быстрыми конями и меткими стрелами, мобильной тактикой ведения боя [11, с. 279].

В истории взаимоотношений между Китаем и кочевыми народами известны два народа, предпринявшие завоевание Китая, это монголы и маньчжуры, и каждому из этих народов пришлось «слезть с коня» и принять конфуцианские принципы правления Китаем. Согласно китайской концепции, созданные монголами династия Мин и затем маньчжурами династия Цин, стали частью непрерывной истории Китая.

Таким образом, тюрко-китайские отношения занимали стратегическую роль во внешней политике как Китая, так и Тюркского каганата. Это было связано с разностью сложившихся социально-экономических отношений и представлений о государственности. Вместе с тем, эта разность базировалась и на идеологических различиях, культурных особенностях, концепции представления о мироздании. Во-первых, разные типы общественно-хозяйственных отношений, во-вторых, разные внешнеполитические стратегии, в-третьих, разность заключалась и в цивилизационных ориентирах. При этом если рассматривать категориями геополитических теорий, то, безусловно, что Китай с древности ориентируется на континентальную политику (могущество суши). Степная цивилизация более подвижна, имеет сложную архитектуру социально-экономических отношений, многократно зависима от экологических особенностей аридной зоны степей, и может, вероятно, принадлежать к римленду, имеющая самостоятельную логику.

Литература:

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М Тексты и исследования. - М.-Л.: Наука, 1951. - 446 с.
2. История Узбекистана в источниках. (Составитель Б.В. Лунин). - Ташкент, 1984. - 320 с.
3. Мартынов А.С. Представления о природе и мироустроительных функциях власти китайских императоров в официальной традиции. // НАА, М., 1972, № 5. – С. 27-82.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы, 1998. - Т. II. – 346 с.
5. Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. - А.: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.
6. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. (Тексты и исследования). М., 1997. – 364 с.
7. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности. // Сб. науч. трудов, Типы общественных отношений на Востоке в средние века. - М., 1982. – С.60-99.
8. Рашид-ад-Дин Ф. Огуз-наме. (Пер. с персидского, пред., комм., примечание и указатели Р.М. Шукюровой). Баку, 1987. - 128 с.
9. Васильев Л.Н. История Востока (курс лекций). М.: Высшая школа, 1994. Т.1. – 494 с.
10. Крадин Н.Н. Империя хунну. - М.: Логос, 2002. – 310 с.
11. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Алматы, 1998, Т. I. – 388 с.

ХVIII-XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚЫТАЙ КАРТАЛАРЫНДА КӨРСЕТІЛГЕН ІЛЕНІҢ ОҢТҮСТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЖЕР АТТАРЫ³

Жанымхан О.

Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институтының
жетекші ғылыми қызметкері,
Тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)

Қытай жазба деректеріндегі Қазақстан мен Орталық Азия туралы мәліметтер беру мүмкіндігі қытайда билік еткен моңғолдардың Юань империясының құлауымен бірге біртіндеп тоқырауға бет алды. Юань империясының орнында құрылған Мин династиясының шекарасы этникалық ханьдер қоныстанған шын мәніндегі Қытай жері аумағымен шектеліп тұрды. Елдің батыс солтүстік шекарасы Цзяюйгуан қамалынан батысқа анда-мұнда ғана озып шыққанмен, артынша әуелгі өрісімен қайда шектеліп қалып отырды.

1644 жылы қытайда этностық мәнжурлердің Цин патшалығы орнап өз билігін жүргізе бастады. Осыдан сәл бұрын, нақтап айтар болсақ 1633 жыл Батыр хонтайжы (Эрдени Батур хунтайджи) Жоңғар хандығын орнатып, хандықтың алғашқы билеушісі болды. Қуатты Жоңғар хандығының сақталуы Цин патшалығы ықпалының Қазақстан мен Орта Азияға қарай жылжуына ешқандай мүмкіндік бермеді. Осыған байланысты Қытай деректемелерінде Қазақстан мен Орта Азияға қатысты мәліметтер тым сирек болды. Аздаған деректерді олар Жоңғар хандығынан, батыс деректерінен немесе жекелеген елшілердің аузынан жазып қалдырып отырды. Сөйтіп, Цин патшалығының аталған кезеңдегі Қазақстан мен Орта Азия туралы танымы Моңғол дәуірінде қалыптасқан тарихи географиялық біліммен ғана шектеліп қалды. Кейде тіпті ғұн немесе түркі дәуірінде жазылған тарихи еңбектегі мазмұндар бойынша баяндалды. Цин династиясы дәуіріндегі авторлар көп уақыт бойы Қазақ хандығын Сыма Цян, Бань Гу қатарлылар жазған антикалық шығармаларда айтылатын «Давань мемлекеті» ретінде көрсетті. Мұндай жағдай аталған кезеңде қытайлардың Қазақстан мен Орта Азияның тарихы туралы өте аз білетіндігінің нақты көрінісі саналады. Сөйтіп, Цин патшалығы дәуіріндегі Қазақ хандығына, оның жер-суы мен тарихына қатысты нақты деректер кешені Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін ғана қалыптаса бастады. ХVIII ғасырдың 50 жылдарында Жоңғар хандығының ресми жойылуы қазақтарды өздеріне мүлде бейтаныс «шүршіт» деген жат жұрттықтармен көрші етті. Шүршіттер де өздері «қазақ» деген атын ғана естіп келген елмен жақын таныса түсті. Сөйтіп дәл осы тұстан бастап олар қазақтарға қатысты әр түрлі мәліметтерді жазып қалдыра бастады.

Осындай деректер кешенінің бір бөлігі тарихи карталар саналады. Цин империясы дәуіріндегі Қазақстан тарихы туралы алғашқы мәлімет сақталған тарихи карта ретінде Қытайда барған фламандтық иезуит миссионер Фердинанд Вербист (*қытайша аты: Нань Хуайжэнь*) 1674 жылы салған картаны атауға болады. Қытайша «Кунь юй цуань ту» деп аталған бұл карта қытай тарихындағы алғашқы әлем картасы саналады. Картада Орталық Азияның тарихи жер-су атаулары сақталған. Аталған картаның салынған кезі әрине Цин патшалығының қазақтарды әлі толық танымайтын кезіне жатады. Соған қарамастан «Қазақ» атауы алғаш осы картада кездеседі⁴.

³ Бұл мақала ФГ. АР19680406 «Неисследованные этапы государственной деятельности ханов Абылая, Уали и Бокея (на основе редких архивных и фольклорных источников) атты жобаны атқару ауқымында жазылды.

⁴ Фердинанд Вербист (*қытайша аты: Нань Хуайжэнь*) 1674 жылы салған әлем картасы. Қытайша: «Кунь юй цуань ту» 南怀仁 «坤輿全图» деп атаған. Аталған картадағы (加撒基// Jiasaji) деген қазақ атауының қытайша алғашқы транскрипциясы екенін Бақыт Еженханұлы тиянақты түрде дәлелдеп көрсетті (Қараңыз: Б. Еженханұлы - 巴哈提·依加汉. «从地图和纪行史料看清朝对哈萨克的早期认识» «民族研究» 2018年02期, 71-83).

Аталған картаның бір нұсқасы Тайвандағы Гугун мемлекеттік мұражайында, тағы бір нұсқасы ҚХР Хэбэй провинциясындағы Хэбэй университетінде сақтаулы. Бұдан тыс ҚХР жарық көрген карталар жинағынан енгізілген⁵.

Қазақ тарихы мен тарихи географиясынан маңызды деректер беретін тарихи еңбек ретінде Цин империясының мәнжу шенеунігі және дипломаты болған Тулишеннің «И юй лу» // «*异域录*» («*Шет елдер туралы жазбалар*») атты еңбегін атауға болады⁶. 1712 жылы император Канси патша шенеунігі Тулишенді Еділ қалмақтарының ханы **Аюке ханға** елшілікке аттандырады. Тулишен 1714 жылы Қалмақияға жетіп дипломатиялық миссиясын аяқтап, 1715 жылы Пекинге оралады. Ол Моңғолия арқылы Қазақ даласына өткеннен кейін Ертісті бойлап, одан әрі Еділ қалмақтарына барып қайтқан. «И юй лу» («*Шет елдер туралы жазбалар*») оның осы сапарда көрген-білгендерін мазмұн еткен. Бұл кітап алғаш рет 1723 жылы жарық көрді. Ол XVIII ғасырдың басындағы Қазақстанның тарихи географиясын зерттеудегі өте құнды материал саналады. Еңбек жазба мәтін және карталар сынды екі түрлі мазмұнды қамтиды. Карталар бөліміндегі жер-су аттары қытай және мәнжу екі тілде жазылған. Жер атауларының мәнжуше жазылуы тарихи жер аттарын дәл тануға орасан зор көмек береді.

Бұл картада: Алтай, Алакэ шан (Алатау), Тобол, Жайсаң көлі, Ертіс, Жайық, Саратау (Саратов), Қазақ, Цебан Рабдан деген жер атаулары жазылған.

Орта Азия мен Қазақстан туралы мәліметтер беретін қытай карталарының ең бастылары «Император Канси картасы», «Юнчжэн ши пай ту» («Император Юнчжэннің 10 қатарлы картасы») және «Цяньлун шисань пай ту» («Император Цянь Луннің 13 қатарлы картасы») деген үш картаны атауға болады⁷.

Бірінші карта Император Кансидің жарлығы бойынша батыстық миссионерлер салған ендік пен бойлық торы бар соңғы үлгідегі карта. Бұл карта 1708-1718 жылдары салынды. Ол кезде Жоңғар хандығы әлі Цин патшалығына кірмегендіктен, Шыңжаңға және оған қанаттас өлкелерді картаға толық түсіру мүмкін болмады.

«Юнчжэн ши пай ту» («Император Юнчжэннің 10 қатарлы картасы») деп аталған келесі карта 1725 жылы салынды. Оның қамтыған көлемі алдыңғы картаға қарағанда ауқымды болды. Қазақ даласының жер-су атаулары көптеп кіргізілді.

Осы үш картаның ішіндегі «Цяньлун шисань пай ту» («Император Цяньлуннің 13 қатарлы картасы») делінген үшінші карта 1775 жылы жарық көрді. Бұл карта алдыңғы екі карта негізінде салынғанмен, көптеген тың мазмұндармен толықты. Картада Қазақ даласы ауқымды түрде қамтылып, көптеген жерлер картаға енгізілді.

⁵ Цао Ванжу, Чжунго гудай диту цзи (Циндай), Вэньу чубаньшэ, 1997 // Ежелгі Қытай карталары атласы (Цин династиясы), Мәдени жәдігерлер баспасы, 1997.

⁶ Тулишын, И юй лу сяочжу. Тайбэй, Вэньшичжэ чубаньшэ, 1983.

⁷ Ван Цзинжин мен Лю Руофан (чжэнли): Цин тин саньда ши цэюань туцзи. Пекин: Вай вэнь чубаньшэ, 2007(Ван Цзинжин мен Лю Руофан (құрастырған): «Цин империясы дәуіріндегі толық өлшеп салынған үш картаның атласы». Пекин: Шетел тілдері баспасөзі, 2007).

Тулишынның «И юй лу» кітабындағы картаның бір бөлігі

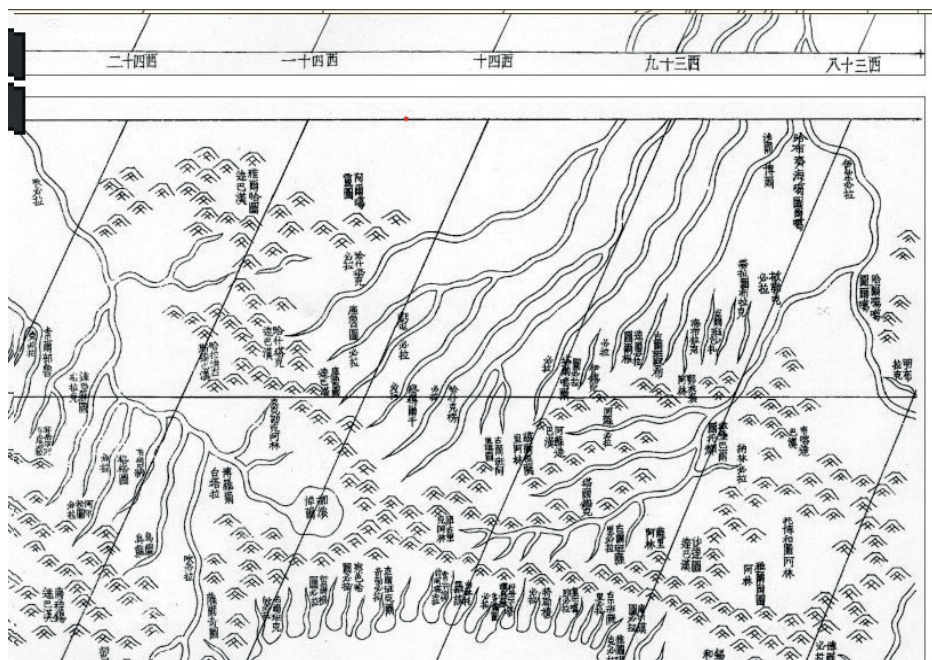
Дегенмен бұл картада көрсетілген жер атауларын зерттеу аса күрделі жұмыс саналады. Оларды анықтап түбегейлі ғылыми шешім шығару кешенді зерттеуді қажет етеді. Төменде біз мақаланың көлемін ескере отырып аталған картаның Қазақстан аумағына, соның ішінде Іленің оң жағалауындағы біраз жер атауларын кесте түрінде көрсетіп отырмыз. Бұл жер атауларының біразы қазіргі жер атауларымен сәйкес келеді, алайда қазіргі бар жер-су аттарына сәйкеспейді.

Картада көрсетілген Іленің оң жағалауындағы кей жер атаулары

Қытай-шасы	Қытайша пинин транскрипциясы	Қазақша тыранскрипциясы	Қазақша атауы	ескертпелер
托博和图阿林	Tuo bo he tu alin	Тобохэту алин	Тобоқты тауы?	阿林(Алинь) Мэнжу ше тау
雅尔冈图阿林	Ya er gang tu alin	Я-эрганту алин	Я-эрганту тауы?	
沙达图达巴汉	Shada tu da bahan	Шадату дабахан	Шадату шыңы?	Дабакхан («达巴汉»)моңғолша –«асу», «бел» т.б.
萨里阿林	Sa li alin	Сали алин	Сары тау	
库古里克阿	Ku guli ke alin	Кугуликэ алин	Көгүлік жотасы	

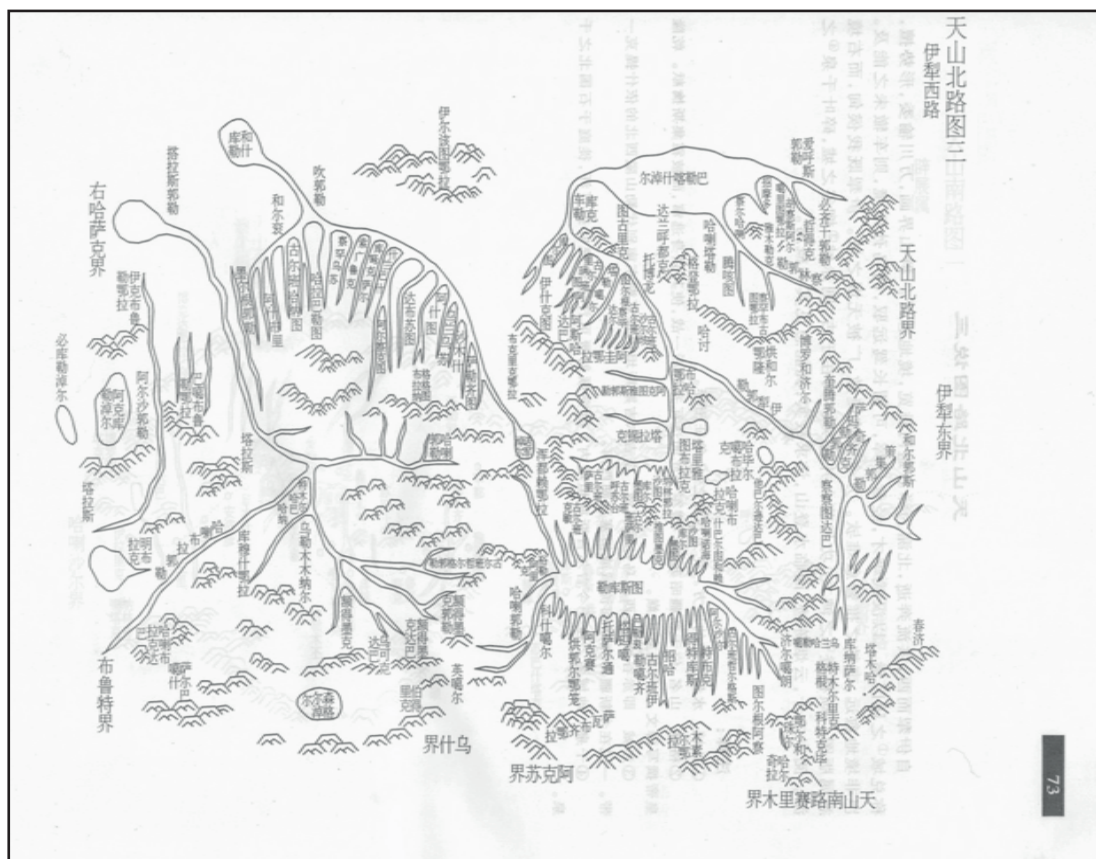
林				
塔尔锡克	Ta er xi ke	Та-эршике		
布喀达巴汉	Bu kada bahan	Бука дабахан	Бұғы тау	
纳林必拉	Na lin bila	Налин била	Нарын өзені	
古尔班萨里 必拉	Gu er ban sa li bila	Гуэрбан Сали била	Үш Сары өзені	
撒勒克必拉	Che le ke bila	Чэлэкэ била	Чілік өзені	
塔拉图布拉克	Ta latu bu lake	Талату булакэ	Талату? бұлақ	
古尔班察扎	Gu er ban cha zha	Гуэрбан Чачжа	Үш Чажа	
鄂衣衮阿林	E yi gun Alin	Э-и гунь алин		
古尔班察布 达尔必拉	Gu er ban cha bu da'er bila	Гуэрбан Чабудаэр	Үш Шабдар	
图尔根必拉	Tu er gen bila	Туэргэн била	Түрген өзені	
伊锡克图必 拉	Yi xi ke tu bila	Исикэту била	Есік өзені	
塔尔噶尔必 拉	Ta er ga er bila	Таэрга-эр била	Талғар өзені	
海布拉克	Hai bu lake	Хай булакэ	Қай бұлақ	
阿苏必拉	Asu bila	Асу била	Асы өзені	
阿苏达巴汉	Asu da bahan	Асу дабахань	Асы тауы	
谟尔根萨里 阿林	Moergen sa li alin	Мозэргэн сали алин	Морган (Мөрген) Сары тауы	
古尔班阿里 玛图	Gu er ban Alimatu	Гуэрбань Алимату	Үш Алматы	
哈什克楞必 拉	Ha shi ke leng bila	Хашикэлэн била	Қаскелең өзені	
察玛尔干	Cha ma er gan	Чамаэрган	Шамалған	
麴屯必拉	Kuitun bila	Куйтун била	Күйтін өзені	
库尔图达巴 汉	Ku er tu da bahan	Куэрту дабахань	Күрті асуы (бел)	
库尔图必拉	Ku er tu da bila	Куэрту била	Күрті өзені	
哈什塔克达 巴汉	Ha shi ta ke da bahan	Хашитакэ дабахан	Қастек асуы	
哈什塔克必 拉	Ha shi ta ke da bila	Хашитакэ била	Қастек өзені	
哈拉洪古斯 达巴汉	Ha lahong gu si da bahan	Халахонгусы дабахань	Қарақоңыз асуы	

«Цяньлун шисань пай ту» («Император Цяньлуннің 13 қатарлы картасы») картасының бір бөлігі

Цин патшалығы Жоңғарияны жаулап алғаннан кейін аймақтанулық еңбектер жазуды жедел қолға алды. Бұл еңбектердің көбі Сиюй, яғни Батыс аймақ тақырыбында жазылғанымен, мазмұны бұрынғы Жоңғария мен Қашғария аумағымен шектелген жоқ, Орта Азия және Қазақстанға қатысты мазмұнмен толықталып отырды. Сондай еңбектердің бірі Фу Хэн 1782 жылы жазған «Патша бекіткен патшалыққа қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамасы» атты еңбек Цин патшалығы тарихында батыс өлкенің тарихи-географиясы туралы құнды еңбек саналады. Шығарма мазмұнындағы қазақтар туралы мәліметтер кейбір арнаулы тараушаларда, шекараға қатысты тарауларда кездеседі. Еңбек мазмұны жазба мәтін және карта екі түрлі мазмұннан құралған. Карталардың бірі Тянь-Шан тауының солтүстігі, Іленің батысы деген бөлігінде (天山北路图三 伊犁西路) еліміздің оңтүстік шығысындағы жерлері нақты көрсетілген⁸.

⁸Фу Хэн. Сиюй тучжи цзяочжу. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2002; Чунь Юань. Сиюй вэнь цзянь лу // Сычоу чжилу вэньсянь шиляо цзи яо: Сиюй Вэньцзянь лу, ди и цзи. Синьцзян Үрімжі, 2016.

Еңбектегі Тянь-Шанның солтүстігі № 3-карта, Іленің батсы деген бөлігі

Картаның осы бөлігінде Шонжының нақты орны сол маңдағы жерлермен қоса көрсетілген. Еңбек мазмұнындағы жер-су аттарына қатысты жазған сипаттамалық жазбада «Шонжы» туралы мынадай нақты жазба мәліметті берген:

«Чүнжи, Іледен (Құлжа) оңтүстік батысқа қарай 300 ли (150 шақырым) жерде. Сол жерден оңтүстік батысқа қарай 60 ли (30 шақырым) жүргенде **Та му ха (Тамга?)** деген жер бар. Сол жерден оңтүстік батысқа тағы 100 ли (50 шақырым) жүргенде Тему-эр ли кэ (Темірлік). Одан оңтүстікке тағы 30 ли (15 шақырым) Гэгэнге (Кеген) жетесің. Одан (Кегеннен) оңтүстікке тағы 40 ли (20 шақырым) жүргенде Хутукэбай. Одан оңтүстікке қарай тағы 20 ли (10 шақырым) жүргенде Э-эр ху чжу эр (Орқашар?). Одан оңтүстікке тағы 40 ли жер жүргенде Ха-эр чи-ла (Қарқара). Тізбектелген таулар мен терең аңғарлар бар, онда қарауылдар орнатылған. Бұл Іленің оңтүстік батыс жақ шекарасы еді. Одан әрі оңтүстікке жүріп таулардан асқанда хуэйбулардың (сарттардың) Сайламу шекарасына жетуге болады» деп көрсеткен⁹.

Қытай карталары қатарында Юй ди цуаньту («輿地全圖» // Патшалықтың толық картасы) деген келесі бір карта бар. Карта АҚШ-ның Конгресс кітапханасы, география және карта бөлімі (Library of Congress, Geography and Map Division) сақтаулы. Картаның қашан салынғаны туралы уақыт көрсеткіші жазылмаған. Ғалымдар пайымдауынша 1799 жылдың алды-артында салынған деген пікір орныққан.

1842 жылы Линь Тяньжэнь қатарлы бірнеше адам салған «Патшалықтың толық картасы» («皇朝一統輿地全圖») деген карта да алдыңғы карталар негізінде салынған карта саналады. Бұл карта қазіргі кезде АҚШ Конгресс кітапханасы, география және карта бөлімінде (Library of Congress, Geography and Map Division) сақталған.

⁹«Синюй тучжи» («Батыс өлке карталары мен сипаттамалары») түсініктемелер мен ескертпелер. Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2002ж. –223 бет // «西域图志校注», 钟兴麒, 王豪, 韩慧 校注. 新疆人民出版社, 2002年.

Қазақ жерінің картасы біршама кешенді көрсетілген тағы бір карта 1863 жылы салынған «Хуанчао чжунуай итун юйту» (Патшалықтың Әлем картасы) атты карта. Аталған еңбектің бір нұсқасы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитеті «Ғылым ордасы» Ғылыми кітапханасының сирек қорында сақтаулы тұр¹⁰.

Аталған қарта мазмұны жоғарыда айтылған карталарда жоқ мазмұндарды толықтырған. Ішінара жер атаулары жоғарыда аталған картадағы кейбір жер атауларын анықтауға мүмкіндік бере алады.

«Патшалықтың толық картасы» деген картаның бір бөлігі

¹⁰ «Хуанчао чжунуай итун юйту // 皇朝中外一统舆图 (三十二卷) 胡林翼 严树森编清同治二年湖北抚署刻本1函12册 白纸线装 (1863) // 1963 жылы Hubei Fufu кеңсесінің баспа нұсқасы (12 дәптер).

ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ БІР ТҰТАСТЫҒЫ ТІЛІНІҢ БІРІЗДІЛІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ

*Ғабитханұлы Қ.
Абылайхан атындағы
ҚазХҚжӘТУ профессоры
(Алматы, Қазақстан)*

Қазақ ұлты бүгінде қай елде қоныстанбасын, олардың бір ғана ана тілі бар, ол – қазақ тілі. Ал қазақ тілі Қазақстан Республикасында ғана мемлекеттік мәртебеге ие. Сондықтан қазақ тілінің болашағы да әрине, Қазақстандағы қазақ тілінің қолданысына байланысты болмақ. Десе де, шетелдерде тұратын қазақтардың да өз ана тілін әртүрлі деңгейде сақтап, қолданып отырғанын ескерген жөн. Сол үшін де қазақ тілінің мәселелері тек Қазақстан көлемінде ғана шешімін тауып, сонымен ғана шектеліп қалмауы тиіс деп қараймыз.

Қазақ тілі мен жазуы – қазақ халқы үшін жай ғана қарым-қатынас құралы емес, ұлттық болмысымызды, мәдениетімізді сақтап оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыратын, бір-бірімізді тұтастырып тұратын күре тамырымыз. Олай болса, ақпарат заманы туған бүгінгі таңда қазақ халқы – біздің тіліміз қандай күй кешіп отыр? Заман талабына сай ма? Басқасын қойғанда өзге халықтар сияқты дүниежүзіндегі қазақ халқында ортақ жазу жүйесі мен терминдік жүйе, ортақ орфографиялық ереже, тілдік норма бар ма? Дәл қазір жоқ. Олай болса не істеуіміз қажет? Міне, бұлар бәрімізді қатты толғандыруы тиіс. Төменде қазақ терминдерінің бүгінгі жағдайы және оны біріздендіру мәселесін саралап көрмекпіз.

Қазақ тілі қазіргі таңда Қазақстаннан тыс Қытай, Өзбекстан, Моңғолия, Иран, Түркменстан, Түркия қатарлы елдерде тек отбасы деңгейде ғана емес, түрлі әлеуметтік деңгейде қолданылады. Олардың кейбіреулерінің өзіндік баспасөзі мен радио-теледидары, білім беру жүйесі бар болса, кейбіреулерінің бірлі-жарымды қазақша газет-журналы, радиосы мен телеарнасы бар. Мәселен, бүгінде Өзбекстан Республикасында 1,6 миллион қазақ тұрады. Кеңес Одағы ыдыраған жылдарда Өзбекстанда 700-ге тарта қазақ мектебі болған. Өзбекстанның Халыққа білім беру министрлігінің мәліметі бойынша, 2002-2003 жылдары қазақ-өзбек тілінде дәріс беретін аралас мектептердің саны 581 болса, 2006-2007 жылдары бұл сан 521 түскен. Ал, қазір таза қазақ мектептерінің саны 234. Мектептерде сабақ латын жазуымен оқытылады, жалпы білім беру мектептері 9 сыныпқа дейін ғана оқытылады. Алты жоғары оқу орнында қазақ факультеттері, «Нұрлы жол» газеті сияқты республикалық және басқа да деңгейдегі мерзімді баспасөзі бар, республикалық және облыстық, аудандық қазақ мәдени орталықтары жұмыс істейді. Саралап қарағанда бұл елдегі қазақ терминологиясында ауытқушылық жоқ деуге болады. Оның басты себебі, Қазақстандағы телеарна-радио, газет-журналдарды, сайттарды еркін пайдаланады, бұрынғыны айтпағанда соңғы 70 жылда Кеңестер Одағы атты елдің құрамында бірге өмір сүрді, қазірдің өзінде де "Ана тілі", "Қазақ тілі", "Қазақ әдебиеті" секілді оқулықтар Қазақстаннан барып тұрады.

Моңғолия Республкасында жүз мыңнан аса қазақ тұрады, Баян-өлгей, Қобда аймақтарында қазақ мектептері бар, олар сонау Кеңестік заманнан бері мектептерде Қазақстан оқулықтарын пайдаланады. Баспасөз саласындағы журналистер дерлік Қазақстанда білім алғандар. Қазіргі кездеде баспасөз саласы Қазақстанмен тығыз байланыста. Сондықтан бұл елде де термин қолданысында Қазақстанмен бірізділік сақталған.

Ал Қытайда тұратын бір миллион үш жүз мыңдай қазақтарда аудандық газет-журналдарды қоспағанда, мемлекет, өлке, облыс, аймақ дәрежесінде шығып, жалпы таратылатын оннан астам газет-журнал бар. Бес-алты баспадан жылына миллиондаған данамен ондаған, жүздеген әртүрлі оқулықтар мен әдеби-мәдени, ғылым мен техника, шаруашылық, өнер т.б. салаларға арналған кітаптар жарық көреді. Орталық, өлкелік сияқты жалпылық радио-телеарналар мен облыстық, аймақтық деңгейдегілерді айтпағанда, тіпті кей аудандар да қазақ тілінде өз алдына радио-теледидар хабарын таратып отыр. Жоғары оқу орын-

дарында қазақ филологиясы мамандығы бар. Бұрын мыңның үстінде қазақ тілінде мектептер болса, бүгінде барлығы дерлік қытай тілінде дәріс алады. Қазақ тілінің қолданыс аясы тарылған. Қолданыстағы терминдердің қазақстанмен бірізділігі жоқ. Осыған байланысты жалпы шетелдердегі қазақтардың ішінде Қытайда тұратын қазақтардың тіл мәселесі де ең күрделі жағдайда деуге болады. Себебі соңғы 40-50 жылда басқалардай емес Қытайдағы қазақтарда тіл жазу мәселесі көп жағдайда өз алдына шешіліп келді. Яғни онда 1965 жылға дейін төте жазу қолданылса, 1965 жылдан 1983 жылға дейін латын жазуы, ал 1983 жылдан қазірге дейін қайтадан 33 әріптен тұратын төте жазу (Қытайдағы қазақтардың сөзі бойынша-көне жазу) әліпбиін қолданып келеді. Соған сәйкес қазақ әдеби тілінің орфографиялық ережелері өзінше қалыптасқан, яғни Қазақстандағы 42 әріп қолданылатын орыс-қазақ әліпбиі мен оның орфографиялық ережелеріне сәйкес келе бермейді. Сонымен бірге, Қытайда өз алдына қазақ тілінде термин жасайтын, жасап қана қоймай оны заңдастырып, қолданысқа енгізіп отыратын орындар жұмыс істейді. Ол – ҚХР Шыңжаң Ұйғыр автономиялы өлкелік тіл-жазу қызметі комитеті. Қазақстанда термин сөздер ең алдымен орыс тілінен аударылатыны сияқты, Қытайдағы мамандар да термин сөздерді қытай тілінентіке аударып қолданады, терминдерді заңдастырып, бекітіп, ай сайын, маусым сайын баспасөз орындарына жіберіп жариялап отырады. Жасалып, қабылданатын терминдер тек Қытай еліне тән ұғымдар мен сөздер ғана емес, бүгінгі өркениет, жалпы адамзат үшін, соның ішінде жалпы қазақ халқына да тән, ортақ ұғымдар және ол басқа тілдердің емес, қазақ тілінің ортақ сөз байлығын пайдаланып жасалған. Мәселен, қолымыздағы «ШҰАР ұлт тілдеріндегі атауларды арнаға түсіру, бекіту алқасы» 1999 жылы баспадан шығарған «Ханзуша (қытайша) - қазақша арнаға түсірілген атаулар жинағының» 1-томына 1980 жылдан бері жарияланып, бекітілген 15 мыңнан астам атау енгізілген. Ондағы атаулар саяси, экономика, философия, заң, логика, психология, шипагерлік(медицина), малшаруашылығы, малшипагерлігі (мал дәрігерлігі), жайылым, жағрапия (география), электрон техникасы сияқты 70-тен астам саланы қамтыған. Бұдан басқа мемлекет қызметкерлерінің атаулары, кәсіптік-техникалық қызмет аттары, ғылыми атақтар, дүниежүзіндегі ақша бірліктері, баспасөзде көп қолданылатын атаулар да енгізілген. Оның ішінде Қазақстанда жасалған терминмен бірдей шыққандар да немесе қазақ тіліне өте сәтті аударылып, жасалынғандары да жетерлік (мышканы – *мінтуір*, Балконды – *самалдық* деп алған тәрізді). Ондағы кейбір аудармалардың сәтті шығуы қытай тілінің ерекшелігіне де байланысты. Қытай тілінде буындық мағыналы жазу қолданылады да, қытай иероглифтерінің өзінен оның мағынасы шығып тұрады. Бұл өзге тілге аударуға қолайлы. Оның үстіне қытай тілі өзге тілден атау қабылдағанда 99 пайызын өз тіліне дерлік аударып қабылдайды. Соған сәйкес қытайша атау терминдер де, негізінен, қазақ тілінде аударылып қабылданған. Десе де, өкініштісі, олардың ішінде Қытайдан тыс елдердегі қазақтарға түсініксіз атаулар көп кездеседі. Қазақстандағы жасалынған терминдер қытайда тұратын қазақтардың баспасөзінде қолданылмайды. Өзара ауыс-түйіс жоқтың қасы. Осылайша, жазу жүйесі ұқсамауынан, екі елдегі қазақтар бір-бірінің басылымын бірі оқи алмауы өз алдына, жасалынып жатқан терминдердің бір ізге түспеуі себебінен, өзара түсініспейтін, соның зардабынан қазақ пен қазақ өз тілін тілмаш арқылы ұғынатын дәрежеге жетті. Әрине, соңғы кездегі ресми емес барыс-келістер мен зиялы қауымның өзара жеке байланыстарының нәтижесінде кейбір атау-терминдер ортақ қолданысқа енді, бірақ бұл жалпы жасалған терминдердің өте аз пайызын ғана қамтып отыр.

Төменде сөзіміз дәйекті болу үшін екі елде де Терминком жағынан бекітіліп, қолданылып отырған кейбір терминдерді салыстырып көрейік:

қытай тілінде	орыс тілінде	Қытайдағы қазақтардың тілінде	Қазақстанда
国书	верительная грамота	мемлекеттік жолдама	сенім грамотасы
国际公法	международное	халықаралық	халықаралық жария

	публичное право	әлеуметтік заң	құқық
外交豁免	дипломатический иммунитет	дипломатиялық тектелемеу	дипломатиялық иммунитет
外交特权	дипломатические привилегии	дипломатиялық ерекше ұқық	дипломатиялық артықшылық
国会	герб	герб	елтаңба
国歌	гимн	гимн	әнұран
国际货币组织	международный валютный фонд	халықаралық ақша қоры ұйымы	халықаралық валюта қоры
国际复兴开发银行	международный банк реконструкции и развития	халықаралық көркею-даму банкесі	халықаралық қайта құру және даму банкі
欧洲共同体	европейское сообщество(ЕС)	европа ортақ тұлғасы	еуропалық қауымдастық(ЕК)
代表团	делегация	уәкілдер үйірмесі	делегация
欧洲经济共同体	европейское экономическое сообщество	европа экономикалық істестік ұйымы	еуропалық экономикалық қоғамдастық
经济制裁	экономическая санкция	экономикалық жаза	экономикалық санкция
国务委员	Член Госсовета	мемелекеттік істер жорасы	мемкеңестің мүшесі
国务院总理	премьер министр	гуоу юнның зүңліі	үкімет басы, премьер министр
书记	секретарь	шужи	секретарь, хатшы
副总理	вице-премьер министр	орынбасар зүңлі	премьер-министрдің орынбасары
总书记	первый секретарь	бас шужи	бас хатшы
人大代表	депутат	халық құрылтайының уәкілі	депутат
县人大常委会	районный маслихат	аудандық халық құрылтайы	аудандық мәслихат
教育法	закон об образовании	оқу-ағарту заңы	білім заңы
县教育局	районного отдела образования	аудандық оқу-ағарту мекемесі	аудандық оқу бөлімі
专业	специальность	кәсіп	мамандық
连续剧	сериал	ұласпалы теле фильм	сериал
公司	компания	серіктік	компания
网络	интернет	торап	ғаламтор
手机	сотовый телефон	қолфон	ұялы телефон
短信	сообщение SMS	келте хат	SMS хабарлама
金融机构	финансовые органы	қазына құрлымы	қаржы құрылымдары
金融体制	финансовая система	финанс түзілісі	финанс жүйесі
金融市场	финансовая биржа	ақша базары, финанс базары	қаржы биржасы

批发价	оптовая цена	толайым бағасы	көтерме сауда бағасы
零售价	цена в розницу	жеке бағасы	бөлшек сауда бағасы
超市	супермаркет	ерен базар	супермаркет
拍卖	аукцион	бәсеке сауда	аукцион
官僚主义	бюрократизм	төрешілдік	бюрократия
飞机	самолет	айрыплан	ұшақ
飞机场	<u>аэропорт</u>	айрадыром	әуежай
走私	контрабанда	аткезшілік	контрабанда
走私货	контрабандные товары	аткезшілік тауарлар	Тыйым салынған тауарлар
走私罪	Контрабандная преступность	аткезшілік қылмыс	контрабандалық қылмыс
护照	паспорт	паспорт	төлқұжат
身份证	<u>удостоверение</u>	азаматтық куәлік	жекекуәлік
医院	<u>поликлиника</u>	шипахана	емхана
医生	врач	шипагер	дәрігер
中医	традиционная китайская медицина	жуңгуоша дәрігерлік, ханзуша шипагерлік	дәстүрлі қытай медицинасы,
肿瘤	рак	өспе, рак ауруы	қатерлі ісік
救护车	скорая помощь	шұғыл құтқару көлігі	жедел жәрдем
金杯	золотой кубок	алтын лонқа	алтын кубок
银杯	серебряный кубок	күміс лонқа	күміс кубок
教练	<u>тренер</u>	тәрбиеші	бапкер
大学	университет	дашуе	университет
中国文化	китайская культура	жуңгуо мәдениеті	Қытай мәдениеті
非物质文化	нематериальная культура	бейзаттық мәдениет	Материалдық емес мәдениет
非物质文化遗产	нематериальное культурное наследие	бейзаттық мәдени мұралар	материалдық емес мәдени мұралар
仿制	имитация	баламалап жасау	имитация
仿体	фантомы	балама нұсқа	фантомы
非耕地资源	необработываемые земельные ресурсы	бейегістік жер байлығы	жер ресурстарының өңделмеген жерлері

非生产部门	непроизводственный сектор	бейөндірістік тарау	өндірістік емес сектор
非生产品经营	управление непродуктивным продуктом	бейтауарлық тижара	өқнімді емес өнімді басқару т
非政府组织	НПО	бейүкіметтік ұйымдар	үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ)
批发	оптовая	толайым	көтерме сауда
批发价	оптовая цена	толайым бағасы	кбағасы
零售	розничный	Бөлшек сауда	бөлшек сауда
零售价	розничная цена	бөлшек сату бағасы	бөлшек баға
知识经济	экономика знаний	білім шаруашылығы	білімділік экономикасы
网络	сеть	желі	торап
市场价	рыночная цена	базар бағасы	нарықтағы бағасы
市场经济	рыночная экономика	базар экономикасы	нарықтық экономика
键盘	клавиатура	тілтақта	нернетақта
上海合作组织	ШОС	шаңхай селбестік ұйымы	шаңхай ынтымақтастығы ұйымы
合作		Селбесу, селбестік орнату	ынтымақтастық, ынтымақтастық орнату
无政府状态	анархия	үкіметсіздік	анархия
非金属	неметаллов	бейметалл	металл емес
非正常死亡	ненормальная смерть	қалыпсыз өлім	аномалды өлім
非正式市场	неформальный рынок	бей ресми базар	бейресми нарық
知识产权	интеллектуальная собственность	білім меншік ұқығы	зияткерлік меншік
知识创新	знание инноваций		
再生能源	возобновляемые источники энергии	туындайтын энергия, туындайтын байлық	жаңартылатын энергия
权利	право	ұқық	құқық
赔偿金	компенсация	төлем ақша	төлемақы
宪章	устав	ұстап, заңдық ереже, негізгі ереже	жарғы
赞助商	спонсор	демеуші саудагер	демеуші
全球化	глобализация	жер шарлану	жахандану

优先	приоритет	алдымен	артықшылық
潜力	Потенциал	мүмкіндік	әлеует, қуат(қуаттылық)
信用	кредит	аманат-қарыз	несие-қарыз
网站	сайт	торап бекет,тор бекет	сайт
网友		тораптық дос	
监控	мониторинг	бақылау-тізгіндеу	мониторинг
创新技术	инновационные технологии	жаңалық жарату технологиясы	инновацилық технология
地籍	кадастр	жердің қарастылығы, жердің орны	кадастр

Мұндай терминдер саясат, дипломатия, экономика, білім беру, ғылым мен мәдениеттен бастап күнделікті қолданыстағы сөздерден де байқалады. Қазақ тілі о баста диалект тіл айырмасы жоқ, біртұтас тіл екені көпке аян, десе де, дәл қазіргі кезеңде ғылым тілінде диалект тіл қалыптаса бастағандай. Екі мемлекет арасында білім беру, мәдениет алмасу т.б салаларда қиындықтар тудыруда. Мысалы: Қытайда қазақ тіліне әлдеқашан аударылған көптеген әдеби шығармалар мен телефильмдер қазақстандықтар үшін түсініксіз болғандықтан, қайталай аударуға тура келеді, солай істеліп те жатыр.

Егер термин саласындағы айырмашылық осылай кете беретін болса, бұл болшақта екі елдегі қазақ ұлтының ғана мүддесіне нұқсан келтіріп қоймайды, көрші екі мемлекеттің өз мемлекеттік тілдерінде қалыпты қарым-қатынас жасауына нұқсан келтіреді деп ойлаймыз, Қазақ тілі Қытай Халық Республикасында белгілі аймақтық қана қолданысқа ие аз санды ұлттың тілі болып есептелгенімен, қазақ елінде қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Сондықтан Қытай елінде қолданылып отырған қазақ тілі екі ел үшін түсінікті, дәнекер тіл болуы тиіс. Жібек жолы дәлізі экономиканың ғана емес, ғылым мен мәдениеттің, жалпы өркениеттің дәлізі болуы үшін ең алдымен тілаларлық кедергілерден арылу қажет. Біздің ойымызша, Қытайда тұратын қазақтардың термин жүйесі болашақта Қазақстандағымен бір ізге түсетін болса, бұл тек екі елдің достығын онан ары нығайтуға қызмет етеді, сауда-саттық, экономика, мәдени, білім беру т.б. салалардағы ынтымақтастықты мұнанда жоғарыдеңгейге көтеруге септігін тигізеді сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ терминдерін біріздендіру мәселесін үкіметтік деңгейінде көтере білсек, оған қытай жағыда қарсы бола қоймас деген ойдамыз.

Жалпы, тіл ғылымында дыбысты тіл екі салаға бөліп қарастырылады. Оның бірі – материалдық жағы да, екінші бір жағы – оның атқаратын қызметі. Қандай да бір тіл, ең алдымен, өзінің қарым-қатынас құралы қызметін өз деңгейінде дұрыс атқаруы үшін сол тілді қолданушы ұлттың өкілдері тілдік материалдарды, яғни сөздерді (терминдерді), таңбаларды, әріптерді, дыбыстар мен грамматикалық формаларды бірыңғай қолдануы керек. Олай болмағанда тілдік түсінісу мүмкін болмай қалады. Ал түсінісу болмаған жерде тіл өзінің жалпыұлттық қасиетінен, қызметінен айырылады. Сондықтан да кемелденген ұлттық тілдерде тілдік дәстүр, яғни тілдік норма болады. Қазақ тілінде солай болуы қажет. Тілдік норманы, жазу мен термин жүйесін қалыптастырып, бүкіл қазақ халқына тарату және оны тұрақтандыру, бір ізге келтіру тек жазба тілдің ғана қолынан келмейді. Оған тілдің қызметін реттеп, белгілі жүйеге келтіріп, заңдастырып отыратын (қазақтар шоғырлы қоныстанған елдердегі) тіл мамандары мен мемлекеттік құзырлы орындарының белсенділігі мен қолдауы қажет.

Ұсыныс ретінде ең соңында айтарымыз: тез арада қазақ тілі қолданысқа ие елдердің термин қолданысын реттеп отыратын мемлекетаралық терминологиялық комиссия құру жә-

не бұл мәселені мемлекеттік деңгейіндегі құзырлы орындардың өзара келісімімен жоғары деңгейде шешілуіне қол жеткізу тиіс деп қараймыз.

Әдебиет:

1. Ханзуша-Қазақша арнаға түсірілген атаулар жыйнағы. ҚХР, Шынжаң халық баспасы, 1999, –607 б.
2. Терминологиялық жинақ. Алматы; « Сөздік-Словарь», 2002, –472 б.
3. Бекітілген терминдер сөздігі(15 мыңға жуық термин). Алматы: Дайк-Пресс, 2009, – 328 б.
4. Қытайдағы ресми қазақ баспасөз құралдары материалдар

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ МИРОПОРЯДКА ТЮРКОВ В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Молотова Г.М.

*кандидат филологических наук, доцент,
институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)*

Орхоно-енисейские рунические надписи являются одним из ценнейших источников, где сосредоточена обширная информация по истории, религии и мировоззрению тюркских племен древности. Исследование же этих надписей началось в XIX веке (В. Томсен, В.В. Радлов). Организованы экспедиции для выявления памятников рунической письменности. Н.М. Ядринцевым на территории Монголии обнаружены двуязычные (на китайском и тюркском) стелы (1889). Этот же район посетили: финская экспедиция под руководством А. Гейкеля и русская – во главе с В.В. Радловым (1891). Дешифровкой этих памятников древности параллельно занимались одновременно В. Томсен и В.В. Радлов. 15 декабря 1893 г. Вильгельм Томсон доложил на заседании Датской Королевской Академии наук, о результатах произведенной им дешифровки рунических памятников. В России же В.В. Радлов свой перевод памятника в честь Кюль-тегина прочитал 19 января 1894 г. на заседании Петербургской Академии наук [1, с. 58]. Перевод древнетюркских письменных памятников, осуществленный С.Е. Маловым, по сей день является источником, которым пользуются исследователи современности [2].

Памятники рунической письменности позднее обнаружены и в долине Таласа, и в Аулиеата. М.Е. Массон утверждает, что они открыты и изучены представителями Туркестанского кружка любителей археологии, основанного в Ташкенте [3, с. 5]. В.Г. Кондратьев справедливо относит к памятникам рунического письма не только надписи на камне, но и написанные на бумаге. Таковым выступает «Гадательная книга» – «Ырк битиг», обнаруженная в Турфанском оазисе СУАР КНР. Она состоит из 65 разделов. Изучив данный источник, И.В. Стеблева высказала мнение, что «Книга гаданий» является важным этапом в развитии тюркских поэтических форм [4, с. 28].

Памятник на камне выступает прекрасным источником для исследования более ранних образцов фольклора. Ученые выдвигали мнения о близости надписей к произведениям устного творчества, хотя относится к памятникам письменности. Попытка сравнительного изучения орхоно-енисейских памятников с героическим эпосом проведена М.А. Унгвицкой. Она апеллирует мыслями И.В. Стеблевой, которая в своей более ранней монографии «Поэзия тюрков VI-VIII веков» (1965) определила в жанровом отношении памятники в честь Кюльтегина, Бильге-кагана, Тоньюкука как историко-героической поэмой [6, с. 72, 76]. В отличие от своих предшественников мы придерживаемся мнения, что в рунических письменных памятниках зафиксированы более ранние образцы тюркского фольклора. Древнетюркские письменные памятники выступают прекрасным источником для выявления истоков отдельных образов, мотивов, художественно-выразительных средств фольклора последующих эпох. В памятниках в честь Кюльтегина, Бильге-кагана, Тоньюкука ярко отражено понятие древних тюрков о мироздании, согласно которому, тюрки расположены в центре, а по четырем углам (сторонам) – другие народы. Тюркские каганы совершают походы по четырем сторонам света. Согласно текстам рунических памятников, вырисовывается схема: Тюркский каганат занимает центральную позицию по отношению к другим государственным объединениям, расположенным по четырем сторонам света, тем самым, в некоторой степени, происходит сакрализация расположения государства тюрков, которого поддерживало верховное божество. В древнетюркских письменных памятниках назван Отюкенская чернь, где восстановили второй Восточнотюркский каганат. Прослеживается сакрализация этой земли, поскольку именно Тенгри, Умай и святая Йер-Суб определили эту территорию для каганата. По представлению древних тюрков макрокосм имеет трихотомическое деление: верхний, средний и нижний. Обитателями верхнего мира выступают Кок – верховное божество и

богиня Умай, нижний мир, где по пониманию многих тюркских народов является обиталищем Тенгри Эрлика. Между мирами верхнего и нижнего божеств расположена земля, сотворенная верховным божеством для людей. Соответственно, в изучаемых источниках наблюдается надделение земли и воды функцией божества и упоминается в виде «святая Земля-Вода».

В памятнике в честь Бильге-кагана, в памятнике в честь Кюль-тегина сосредоточена огромная информация о завоевательных походах, о расцвете и падении Тюркского каганата, ценны также сведения о племенах. Этих памятников объединяет призыв к сплочению против врага – табгачей (китайцы), которые действовали путем разжигания междоусобицы. Идея выражена следующим образом: *табгачи, посеяв раздор между каганами разными путями, добились распада. Тюркские каганы «сложили тюркские имена, приняв титулы табгачей»*. Этими строками в стелах особо подчеркивается сила племенного союза тюрков для сохранения государства тюрков и его процветания.

Интересна Большая надпись Памятника в честь Бильге-кагана. Она начинается с мифа о сотворении Вселенной. В мифе отражена трехуровневая структура мироздания. В верхнем мире расположены божества – представители доброго начала. В нижнем уровне – божество, противоположное верхнему миру. Соответственно оно является отождествлением злого начала. Между верхним и нижним мирами расположена земля. В рунических памятниках она обозначена бурой, черной цветовой гаммой. Немаловажным признаком является и цветковое обозначение уровней мира. Как уже отмечено, земля – бурая (*йагыз йир*), небо – голубое (*көк*). Далее цвет выполняет и другую функцию. Он выступает компонентом имени божества. Так, божество верхнего мира в текстах памятников называется именем «Кок». С божеством верхнего мира тесно связана Земля в сочетании с водой. В текстах прослеживается сакрализация Земли и Воды. Чаще всего используется сочетание «*ыдуқ Йер-Сув*» – «святая Земля-Вода». Посредством этого термина передается восприятие древними тюрками земли как матери, что в последующих эпохах приобретает смысла Родина-Мать. Обожествление воды трансформировано в культуры тюрков более позднего периода. Так, существовал обычай проводить праздник божества воды. В некоторых образцах фольклора отражена плодородная функция воды: зачатие ребенка посредством воды, которая непосредственно связана с мотивом непорочного зачатия. Этим в образцах устного творчества подчеркивается неординарность будущего правителя или государственного деятеля. В культуре уйгуров до сих пор сохранился уважительное отношение к воде: именно этим связан запрет осквернять воду (бросать мусор, плевать), а также вера в очищающую силу (опрыскивание водой двор, во время проведения очищающего сеанса от сглаза тоже используется вода).

Относительно мифа о мироздании, зафиксированный в рассматриваемых источниках, С.Г. Кляшторный высказал следующее мнение о существовании: «*сложной и развитой мифологии древнетюркских племен, содержащей как весьма архаичные, так и сравнительно молодые пласты, формирование которых завершилось в древнетюркских государствах с их четко выраженным элитарным и сакрализованным характером публичной власти*» [5, с. 338].

После мифа о сотворении мироздания в текстах рунических надписей использован мотив определения судьбы правителя божествами верхнего мира, согласно которым, каганы назначаются именно Небом (Кок): *Небо, дарующее (ханам) государство, [возвысило моего отца-кагана и мою мать-катун] посадило меня самого, надо думать, каганом, чтобы не пропало имя и слава тюркского народа*. Мотив предначертанности судьбы правителя прослеживается в эпосе «Огуз-каган», считающийся более ранним эпосом тюркских народов. В вышеприведенных строках ярко выражена идея поддержки единства тюркского народа самим Небом. Немаловажным фактором является и то, что древнетюркский пантеон божеств способствовал возвышению не только кагана-правителя, но и катун – супруги правителя. Эта ситуация показывает калькирования парности божеств и правителей. Согласно мифам богиня Умай – бог Небо составляют пару. Этим сопоставлением возвышается *катун*, отсюда берет начало уважительное отношение к матери в культуре тюрков в древности.

Далее использован мотив поддержки Небом кагана во время завоевательных походов: над многочисленным (3, иногда 6 тысячное) войском одерживает победу каган с двухтысячным войском при поддержке Неба. Этот же мотив наблюдается в тексте, зафиксированный Махмудом Кашгари (XI в.). В некоторых случаях поддерживающая функция переносится на Умай и Йер-Сув. В памятнике в честь Тоньюкука именно богиня Умай и священная Йер-Сув даруют победу тюркскому войску, выступившему против врага. Этим подкрепляется идея борьбы за объединение тюркских племен, сплочения против врага. В рассматриваемых текстах вражеское нападение сравнивается с пламенем, пожаром несущим опустошение. Подобное сравнение можно встретить в образцах народных песен, зафиксированных в труде Махмуда Кашгари.

Мотив поддержки часто встречается в памятнике в честь Тоньюкука. В первом случае, победу тюркский народ одерживает благодаря Кок, Умай и святой Йер-Сув. В 38-й строке «Памятника в честь Тоньюкука» повествуется, что *«Небо, (богиня) Умай, священная Родина (земля-мать) – вот они, надо думать, даровали нам победу»*. Согласно 10-11 строкам памятника, Кок и святая Йер-Сув способствовали возрождению тюркского каганата: *«Небо тюрков и священная Земля и Вода тюрков так сказали: «да не погибнет, говоря, народ тюркский, народом пусть будет», – так говорили Небо, руководя со своих (небесных) высот отцом моим Ильтериш-каганом и матерью моей, Ильбильгя-катун, возвысило их (над народом)»*.

Следует отметить, что в рунических письменных памятниках использован также мотив божественной кары: людей настигает божественная кара за отступничество. Так, тюркский народ, оставив своего кагана, подчинился табгачам, соответственно, пошел против воли Неба, за что был наказан: *«народ ослабел, сошел на нет»*. При описании эпизодов сражения с врагом, враг сравнивается с хищной птицей, а тюркский каган уподобляется волку. Так, в Большой надписи памятника в честь Бильге-кагана отмечается, что *«так, как Небо даровало им силу, то войско моего отца-кагана было подобно волку, а враги его были подобны овцам»*. Из приведенного примера видно, что воинственный дух армии кагана передается через сравнение *«подобно волку»*, а слабость вражеской армии – сравнением *«подобны овцам»*. Примечательно то, что в последующем образ волка выступает как посредник между каганом и Небом (турфанский список эпоса «Огуз-наме», зафиксированный в XIII в. уйгурским письмом). Волк, указывает правильное направление и дорогу во время завоевательных походов Огуз-кагана. В фольклоре посредством образа волка передается храбрость и сила воина, а образ овцы остается символом безвольности, безмолвности. Образ воинственного волка использован Юсуф Хас Хаджибом в «Кутадгу билиг» (XI в.). В поэме храбростью военачальник сравнивается с волком. В рунических надписях каган назван героем, а его советник – мудрым. Подобный подход к основным образам можно встретить и в произведении Юсуфа Хас Хаджиба.

Для исследователей интересно выяснение истоков образа помощника героя – коня. И.В. Стеблева обратила внимание на то, что образ Кюль-тегина приближен к образам героического эпоса и его боевой конь упоминается достаточно часто: из семнадцати описанных сцен сражения Кюль-тегина в четырнадцати даются сведения о коне [8, с. 56-57]. В указанном памятнике конь кагана, в основном, светлой масти. Следует отметить, что в героическом эпосе и сказках тюркских народов масть верного коня защитника народа светлая. Вероятнее всего, светлая масть коня связана с добрым началом мира. Светлые гаммы в культуре большинства народов связаны с верхним миром. Согласно некоторым текстам народного творчества масти коней несут в себе также временное обозначение. Так, в предании «Ефрат и девять девушек» каган использует разные масти коней для объезда своих владений: белый, черный и вороной. Из контекста можно увидеть, что белая масть дает значение дня, вороной – полдень, черный – ночь. Подтверждение наших мыслей можно увидеть и в другом памятнике рунического письма – «Ырк битиг» (Книга гаданий). Белая масть скакуна в названном источнике связана именно божеством добра. В целом, параллели подобного явления можно увидеть и в других текстах преданий.

Возвращаясь к памятнику в честь Тоньюкука, следует отметить, что в нем использовано сравнение «*тощий бык*», «*толстый бык*». В данном случае ослабевший раздором тюркский народ сравнивается с тощим быком, а объединенный тюркский народ – толстому быку. В фольклоре многих народов образ тощего быка, или других животных обозначают несчастье. Например, в дастане «Юсуф-Зулейха» посредством сна передается весть о предстоящей засухе. Правителю снится сон, в котором он видит тощих быков. Образ тощих быков в вещем сне обозначал несчастье, выпавшее на долю народа из-за засухи.

Продолжая мысль об образах в рунических памятниках, следует отметить, что И.В. Стеблева обратила внимание на образ лебедя, который встречается в «Ырк битиг»:

*«Человек отправился воевать,
В пути его конь выбился из сил.
Он (человек) повстречался с лебедем.*

*Лебедь посадил [его] на свои крылья
[и], взлетев с ним, пустился в путь.
Он доставил [человека] к его отцу-матери (родителям).
Его отец-мать (родители) радуются [и] веселятся, говорят.
Так знайте: это хорошо» [8, с. 79-80].*

Образ птицы-помощницы часто встречается в фольклоре. В более поздних образцах народного творчества функцию помощника героя повествования выполняет птица Симург, которая помогает герою дастана как благодарность за спасение птенцов от змеи. Так, Симург помогает пересечь границу мира людей и пэров (дастан «Хамраджан-Хурлика»). Упомянутый в «Ырк битиг» *Qoуи qиṣ* (Койу-куш – Лебедь-птица – перевод И.В. Стеблевой) помогает воину вернуться домой. Здесь можно предположить, что образ птицы-помощницы, который встречается в текстах более позднего периода, берет свое начало от *Qoуи qиṣ*.

Относительно «Ырк-битиг» следует отметить, С.Г. Кляшторный выдвинул идею, что он является фрагментами эпического сказания более раннего периода. Соответственно предпринял попытку реконструкции текста и высказал мнение, что «*Развертывание реконструированной сюжетной линии, несмотря на условность связи пассажей, не оставляет тем не менее сомнение, что «Книга гаданий» сохранила и в крайнем фрагментарном виде, одно из эпических сказаний, существовавших в эпоху становления древнетюркских государств» [5, с. 357].*

Мотив скорби в народном творчестве способствует потере зрения. В дастане «Чинтомур-батур и Махтумсула» Чинтомур-батур ослеп, проливая слезы по сестре, уведеной калмыками. Этот же мотив встречается в дастане «Йусуфбек-Ахмадбек». Истоков этого мотива можно проследить в древнетюркских письменных памятниках. Так, в Большой надписи памятника в честь Бильге-кагана, ослепление от горя передается следующим образом: «*Мой младший брат Кюль-тегин, скончался, я же заскорбел; зрячие очи мои словно ослепли, разум мой словно оступел...*».

Рунические надписи интересны исследователю еще и тем, что в них присутствует понятие ухода из жизни героя повествования. В Большой надписи памятника в честь Бильге-кагана сообщается, что «*Кюль-тегин улетел*». В памятниках письменной литературы более позднего времени также используется выражение «*улетел*». В «Кутадгу билиг» весть о близкой кончине визиря Айтолди передается через сон. В данном случае использовано выражение «*улетел*». В поэме своеобразно объясняется отделение астрального тела от физического. Этот процесс в литературе и фольклоре более позднего периода обозначается близко к этим текстам. Так, «*душа покидает тело, словно птица клетку*».

В заключении хотелось бы отметить, что наскальные и бумажные памятники рунического письма являются для исследователей современности прекрасным источником. Историки, опираясь на сведения, зафиксированные в изучаемых памятниках, могут воссоздать картину событий, связанных с каганатами VI-VIII веков, да и более поздних периодов. Для филологов эти памятники дают возможность выявить постоянные образы,

мотивы, а также исследовать истоки отдельных образов. Философам и религиоведам помогают исследовать верование и мировоззрение древних тюрков. При обращении к древнетюркским письменным памятникам каждый исследователь может раскрыть новые аспекты этих источников.

Литература:

1. Кондратьев В.Г. К восьмидесятилетию дешифровки тюркской рунической письменности // Советская тюркология. 1974, № 1. – С. 58-62.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 452 с.
3. Массон М.Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии. – Л.: Типография АН СССР, 1936. – 16 с.
4. Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития: VIII-XIX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – 200 с.
5. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
6. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 216 с.
7. Унгвицкая М.А. Хакасские героические сказания – «семейные хроники» и памятники енисейской письменности // Советская тюркология. 1973, № 2. – с. 71-83.
8. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: исторический контекст древнетюркской литературы. – М.: Вост. лит., 2007. – 208 с.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОРТАҚ ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ: МАҢЫЗЫ МЕН ӨЗЕКТІЛІГІ

Әбиденқызы А.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Филология ғылымдарының докторы (PhD), доцент
(Алматы қ. Қазақстан)*

Түркі халықтары ықылым замандардан бері Еуразия даласының ежелгі тұрғыны. Олар тарихтың осынау салқар көшінде берісі өз ұрпақтары үшін, әрісі күллі адамзат үшін мақтан боларлық мол мәдени-рухани байлықтар жаратты. Сол мол да асыл байлықтың аса қомақты һәм құнарлы саласы – әдеби мұралар болып есептеледі.

Аталған мұраның «асыл да құнарлы» болатын себебі, оның біразында түркі халқының кешіп өткен тарихи өткелектері бейнеленсе, тағы біразында түркі тайпаларының қанаттас, іргелес, аралас жасаған елдермен қарым-қатынасы суреттеледі. Тағы бір парасында, түркі тайпаларының елін, жерін қорғаған батырлары мен қағандары жырланады. Мадақталады.

Тарихи деректер көрсетіп бергеніндей, түркі халықтары әдебиетінің тарихы тым әріден басталады. Алайда ежелгі түркі тілдес ру, тайпа, ұлыстардағы қоңсыластықтың, тағдырластықтың, тектестіктің себебінен түркі тілдес тайпалардың әдебиеті XV ғасырға дейінгі аралықта ортақ сипатта өрбіді. XV ғасырдан кейін ғана түркі ру-тайпалары әр түрлі тарихи себеппен, әлеуметтік қисынмен бөлініп, қайта ұйысып жеке ұлт болғаннан кейін ғана өздерінің төлтума әдебиеті пайда болды.

Біз мынаны сенімді түрде айта аламыз, түркі халықтары әдебиетінің тарихы да түркі тілдес халықтар басып өткен тарихпен өзектес өріліп келе жатқан тарих. Ол күллі түркі тілдес халықтары қоғамы дамуының елесі, сұлбасы, бейнесі ретінде, бағзыдан бүгінге дейінгі қоғамдық топтардың, таптардың арман-тілегіне, мақсат-мүддесіне қызмет етіп келеді. Алайда көптеген түркі халықтары жеке ұлт болып қалыптасып, өз алдына хандық құрып, ел болуға ұмтыла бастаған күннен бастап, отаршылдар мен ірге кеңейтуді көздеген империялистер олардың арасын ашуға, бір-біріне деген туысқандық сезімді сұйылтуға бар күшін салып бақты. Әрине, ондай мысықтілеулі елдердің жымысқы саясаты өз жемісін бермей қалған жоқ. Атын атап, түсін-түстеп жатпай-ақ, бүгінгі күні кейбір түркі тілдес елдер мен халықтардың ара-қатынасының күн өткен сайын салқын тартып бара жатуы осы сөзіміздің айқын дәлелі.

Осындайда, зады «түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығына қол жеткізуге бола ма?» деген сауал алдыңнан ойқастап шыға келеді.

Түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығы деген мәселе, есте, бүгін әлдекімдер ойдан шығарып отырған саяси шантаж немесе әлдекімдерден теріс айналып, әлдекімдермен топ құру деген сөз емес. Керісінше бұл – берісі түбі бір түркі халықтарының берекесі мен бірлігін, өзара түсіністігін нығайта отырып, тарихтағы ортақ рухани құндылықтарды бірлесе игеріп, оны бүгінгі ұрпақтың ортақ рухани игілігіне айналдыру болса, әрісі онсыз да туысқан түркі тілдес елдердің, ұлыстардың бірлігі мен тұтастығы арқылы өңірлік қауіпсіздік пен әлемдік геосаясатқа игі ықпал етуге ұмтылыс деген сөз. Егер араб елдерінің бірлігі, славян елдерінің ынтымағы, Евроодақ, мұсылман елдерінің ынтымақтастық ұйымы т.с.с. діндік, этникалық, өңірлік одақтар мен бірлестіктердің бүгінгі адамзат қоғамының дамуы мен орнықтылығына оңды ықпалы болып жатқанына қалай илансақ, түркі тектес мемлекеттер мен халықтардың ынтымағы мен бірлігіне де солай құшақ жаюға тиіспіз. Сөз осы араға келгенде, «түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығына қандай да бір сыртқы күш кедергі болып отыр ма?» деген заңды сұрақ туады.

Иә, дәл бүгінгі күні түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығына ешқандай сыртқы күштер ашық қарсы шығып отырған жоқ. Алайда, ондай қарсылықтың тарихта болғаны жасырын емес... Бүгінде тарихқа айналып үлгерген «пантүркизм» атауы сол бір «жиһангерлік» заман мен «қырғиқабат соғыс» дәуірінен қалған «тәбәрік» болатын. Егер бүгінде «түркі

халықтарының бірлігі мен тұтастығы» деген сөзден, әлде бір түркітекті саясаткер немесе түркітекті мемлекет секем алатын болса, ондай жалтақойлықты, сыпайылап айтқанда, өткен күндердің санаға салып кеткен жарасы деп ұққан орынды. Оны басқаша түсіндірудің ешқандай саяси, әлеуметтік қисыны жоқ. Жоғарыда біз «бүгінгі күні түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығына ешқандай сыртқы күштер ашық қарсы шығып отырған жоқ», - дедік. Бұл әншейін ойжота айта салған сөз емес, қайта арғы-бергіні, алыс-жақынды, жоғары-төменді бажайлап барып айтылған байлам. Бұған көз жеткізу үшін, тым әріге бармай-ақ, КСРО күйреп, оның құрамындағы түркі тілдес мемлекеттер тәуелсіздігін алғалы бері қарайғы 20 жылдық тарихты еңдей өтіп, бойлай шолып көрейікші. Қанша мәрте түркі тілдес мемлекет басшыларының, үкімет басшыларының форумы өтіп жатыр; ынтымақтастық туралы қаншама меморандумға қол қойылып жатыр; түркі тілдес елдердің ынтымақтастығы мен бірлігіне арналған қаншама симпозиумдар өтіп жатыр; Түркия Республикасы Анкара қаласындағы саябақта Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевқа ескерткіш тұрғызды; 2010 жылы ҚР президенті Н.Ә.Назарбаев пен Түркия президенті Абдуллаһ Гүл Астана қаласындағы Халықаралық түркі академиясының тұсауын кесті; Қазақстан үкіметі қажет кезінде Қырғызстан мен Өзбекстаннан туысқандық көмегін аяп қалған емес... Жалпы бүгінгі Түркі дүниесінің ынтымақтастық үдерісіне түркиялық бауырымыз, Мимар Синан университетінің профессоры, белгілі Мұстафатанушы ғалым Ә.Қара өзінің «Түркі дүниесінің 20 жылдық ынтымақтасу үрдісі және онда Қазақстанның рөлі» деген көлемді еңбегінде жан-жақты тоқталды [1,18]. Алайда біздің негізгі айтпағымыз, бүгінгі Түркі елдері арасында жүзеге асып жатқан ұлылы-кішілі шаралардың бәрі дерлік халықаралық қауымдастық тарапынан тұтастай түсіністікпен қабылданып жатты. Ешбір елдің ресми билігі немесе елеулі бір саясаткері «бұлардың бұнысы қалай?» деген жоқ. Керісінше біз санамалап өткен оқиғаларды әлемдік БАҚ тек түркі тілдес елдердегі кезекті жаңалық ретінде ғана хабарлап отырды. Сондықтан, біздің айтайын дегеніміз, бүгінгі түркі елдерінің ішінде әлде қайсысы немесе әлдекімі өз көлеңкесінен өзі қорқып отырғаны болмаса, сырттан ешкім бізге саптыаяқпен ас беріп, сабына қарауыл қойып отырған жоқ. Ал түптеп келгенде түркі тілдес екенің шын, түркітекті екенің ақиқат, түркі елі екенің жалпақ жаһанға аян. Олай болса, түркі халықтарының береке-бірлігінен теріс айналған екен деп, ешкім келіп атыңды, тарихыңды, затыңды өзгертпейді. Есесіне кезі келгенде, өзгелер немесе келешек ұрпақ сатқындығыңды сәт сайын еске алып тұруы әбден мүмкін...

Олай болса түрік халықтарының бірлігі мен тұтастығы деген мәселені алға жылжытудың, түркі тілдес халықтардың өзара түсіністігі мен бауырластық сезімін нығайтудың қандай жолдары, нендей тетіптері бар? Тек бағамдай, бажайлай білсек, онсыз да түбі бір түркі жұртын бір-бірімен табыстырып, қауыштырып жіберудің жолдары аз емес. Солардың бірі, әрі ең өнімдісі – түркі тілдес халықтардың ортақ мәдениет тарихы мен ортақ әдебиет тарихын жазу. Егер бүгінде түркі тілдес халықтардың арасында, дәлірек айтқанда түркі тілдес халықтардың зиялы қауымы арасында әлдеқандай пікір алауыздағы бар болатын болса, ол түркі тілдес халықтарға ортақ мәдени мұраға деген көзқарас алалығынан бастау алады. Яғни, әр түрлі тарихи себептер салдарынан түркі тілдес халықтардың зиялыларында «түркі тілдес халықтарға ортақ мұра» дегенді мүлде ұмытып кеткен адамдар аз емес. Бейнелеп айтқанда, Махмұт Қашқариға ұйғырлар доппасын, өзбек алашапанын, қырғыз ақ қалпағын, қазақ бөрігін...кигізіп әлек...Осы әлекпен әлі келе жатқандарды көргенде ұлы Абайдың: «Қайнайды қаның, ашиды жаның» деген өлең жолдары еріксіз еске түседі. Қаның қайнайтын себебі, бір кездегі отаршылардың түбі бір түркі жұртын ішінен іріту үшін, бір-біріне айдап салу үшін ойлап тапқан қитұрқы саясатын әлі малданып келе жатқандығы. Жаның ашитын себебі, ес-ақылы әлі толмаған сәбилер «менің әкем, менің әкем» деп әкелеріне жатып кеп таласып, дәлелдеуге дәрмендері жетпей быж-тыж болып жататын. Кейбір түркі тілдес халықтардың «зиялымын» деп жүргендерінің тірлігі сол сәбидің қылығын еске түсіреді.

Жарайды, өткенге салауат! Ендігі өсіп келе жатқан жас буынды, келешек ұрпақты азат санамен, озат оймен тәрбиелеу басты міндет. Тағы да қайталап айтамыз, түркі тілдес

халықтарды, елдерді, береке-бірлік пен тұтастыққа бастайтын негізгі соқпақ – олардың бір арнадан тарап, бір тамырдан өсіп-өнгендігін ортақ рухани құндылықтар арқылы санасына сіңіру. Ал түркі халықтарындағы ортақ рухани құндылықтардың аса ауқымды бір саласы – әдебиет. Сондықтан бүкіл түркі жұрты жеке-жеке ұлт болып қалыптасқанға дейінгі кезеңдегі әдебиетін «ортақ әдебиет» ретінде оқып үйренсе, олардың туыскандық, бауырмалдық сезімінің ешқандай селкеу шықпайды деп сеніммен айта аламыз.

Бүгінгі күні бізді түркі халықтарының ортақ әдебиет тарихын жазуға итермелеп отырған әлемдік және өңірлік саяси, әлеуметтік жағдайларды айтпағанның өзінде, түркі тілдес халықтардың жеке ұлт болып қалыптасқанға дейінгі ұзына тарих бойына қолданған ортақ тілі мен сол ортақ тілде жазып қалдырған ортақ әдеби мұрасының өзі-ақ ортақ әдебиет тарихын жазуды күн тәртібіне өткір қойып отыр.

Ортақ әдебиет тарихы сөз етпес бұрын, әуелі түркі халықтарының жеке-жеке ұлт болып қалыптасқанға дейінгі кезеңде қолданған ортақ тілі туралы аз-кем анықтама бере кетуге тура келеді. Тіл тарихын зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, бағзы замандардағы көршілес өңірлерде өмір сүрген қоғамдық топтардың әртүрлі себептермен қосыла келе іріленуі – қоғамдық өндірістің дамуын жеделдетіп қана қоймай, ортақ мәдениеттің қалыптасуы мен ежелгі рулық тілдердің бірігіп, барлық аймаққа, тұтас ұлысқа ұғынықты ортақ тілдің пайда болуына да мұрындық болған[2,180]. Негізінде бұндай ортақ тіл рулардың тайпаларға біріккен кезінде ғана пайда болады. Ондай тарихи сәттерде, көбіне-көп ел басқаруға мүмкіндігі мол, экономикасы мен мәдениеті біршама озық, демографиялық әлеуеті басымдау рулар сол тайпаға қарасты толып жатқан өзге рулардың саяси-әлеуметтік тірілігіне ұйытқы болумен бірге, олардың арасында ортақ тілдің қалыптасуына септігін тигізеді. Ал ұлыстық одақ немесе мемлекет (хандық, патшалық, бектік...) болған кезде де жан-жақты жетілген, экономикасы қуатты, демографиялық әлеуеті үстем тайпаның тілі сол ұлыстық одақтағы барлық тайпалардың ортақ тілі болып қалыптасып отырады. Адамзат тарихы дамуының көшкеруенімен бізге жеткен бұл дәстүр бүгінгі күнгі ұлттық мемлекеттерде де кеңінен қолданылып отыр. (Бұл арада сөз ортақ тіл туралы екендігі есте болу керек, яғни ортақ тіл мен мемлекеттік тілдің қызметі мен міндеті, қоғамдық орны мен саяси статусы бірдей бола бермейді.) Міне сол тайпа немесе ұлыс немесе халықтардың ортақ тілі өз заманындағы әдеби тіл болып есептелетін. Біз сөз еткелі отырған ежелгі түркі халықтарының ауыз әдебиеті әр кезеңде осындай ортақ тілді пайдаланғаны белгілі. Тіпті тек ауыз әдебиеті ғана емес, байырғы жазба әдеби шығармалары да осындай ортақ тілді тұғыр еткені айдан анық. Сондықтан ежелгі түркі тілі арғы-бергіде өмір сүрген түркі тайпаларының бәрінің ортақ тілі ретінде қарастырылады. Өйткені, сақ, ғұн, үйсін, оғыз, түрік, ежелгі ұйғыр т.б. толып жатқан ежелгі тайпаларының тіліндегі (хатқа түскені бар, түспегені бар) әдеби жәдігерлердің (біздің заманымызға келіп жеткені бар, жетпегені бар) тіліне сараптама жасаған ғалымдар олардың бәрінің ортақ түркі тілін қолданған тайпалар болғанын дәлелдеп отыр[3,3]. Ал одан кейінгі дәуірлерде өмір сүрген қаңлы, қыпшақ, найман, дулат, керей секілді тайпалардың да ортақ тілі «түркі тілі» делініп жүр. Қорыта келгенде бүгінгі түркі халықтары жеке-жеке ұлт болып шаңырақ көтеріп өз тілдері қалыптасқанға дейін бәрінің ортақ тілі – ежелгі түркі тілі болғаны айдан анық. Демек бұл тілдің басты ерекшелігі де түркі халықтарының бәріне ортақтығы. Сондай-ақ сөз болып отырған тілді жазу пайда болғаннан кейін әдеби тіл деуге толық негіз бар. Қолда бар деректерге қарағанда «Орхон-Енисей» ескерткіштері, «Оғызнама» дастаны, «Түркі тілдер сөздігі», «Құтадғұ білік», сондай-ақ Алтынорда дәуіріндегі Шағатай әдебиеті т.б. толып жатқан әдеби жәдігерліктердің бәрі хәм ежелгі хәм ортақ түркі тілінде хатқа түскенін жалпақ жаһан біледі. Демек ежелгі түркілердің ортақ тілін бүгінгі түркі тілдес халықтың біреуінің ғана ежелгі тілі деп түсіндіру қалай ерсі болса, ол тілде өмірге келген кез-келген әдеби, мәдени жәдігерді де бүгінгі түркі тілдес халықтардың белгілі біреуіне меншіктеу соншалық ерсі болар еді.

Бұған көз жеткізу үшін мына бір тарихи дерекке аз-кем назар аударсақ та жеткілікті. Елдің іші-сыртындағы, арғы-бергідегі тарихшылар Қазақ халқын құраушы негізгі тайпаның бірі ретінде ежелгі үйсін тайпасын айтады. Ал тарихи деректерде айтылуынша, үйсіндер ту

бағзыда бүгінгі Қытайдағы Ганьсу өлкесінің Чилан тауы мен Дунхуаң өңірі аралығындағы Хэси дәлізін мекендеп отырған. Ол кезде олардың бір бөлімі көшпелі тірлік етсе, енді бір бөлімі егіншілікпен, қолөнеркәсіппен, саудамен айналысып, отырықшылық күй кешті.

Үйсіндер алғашқы кезде қуатсыз, шағын ел болғандықтан өзімен қанаттас отырған хұндарға белгілі деңгейде бағынышты күй кешті. Хұндардың тәңірқұты Мөде қайтыс болғаннан кейін, олардың жоғары жігінде алауыздық туылды. Осы бір тарихи сәтті пайдаланған үйсіндер алғашында Құмылға, одан жылжи көшіп Іле аңғарына келіп қоныстанды. Үйсіндер сонау Хэси дәлізінде тірлік етіп жүрген заманда-ақ Ұлы юзилерді жеңіп, олардың бір бөлігін өздеріне қосып алған болатын. Ал Іле алқабына көшіп келгеннен кейін бұнда өздерінен бұрын келіп қоныстанған юзилердің қалған бөлігі мен жергілікті сақ тайпаларын тұтастай өздеріне қаратты. Сөйтіп Үйсін елі батыста Шу, Талас өзендерінен шығыста Тянь-Шань тауының сілемдеріне дейінгі, солтүстікте Балқаш көлінен оңтүстікте Ыстықкөлге дейінгі ұлан байтақ өңірді иеленді. Осылайша қысқа уақыттың ішінде Үйсін мемлекеті алып елге айналды[4,152].

Жыл санауымыздың IV-V ғасырларына келгенде үйсін мемлекетінің саяси, экономика, мәдениет салалары мықтап дамып, өз қарамағына Ұлы юзилер мен сақтардан өзге, оғұз, қаңлы, дулат, қарлық, керей, найман секілді түркі тайпаларын да қосып алды. Ал VI ғасырға келгенде үйсін билігі құлап, бұрын өз құрамында болып келген бес тайпалы дулаттардың қоластына қарады. 634 жылы Батыс түрік қағанатының құрамына кірді.

Арғы-бергідегі тарихшылардың бәрі бір ауыздан анықтағанындай, ежелгі үйсіндер көне түркі тілінде сөйлеген һәм біртұтас жазуы да болған. Бұл жазу үйсіндерге алғашында сақтардан барған болатын. Кейін бұл жазу жаппай көне түркі жазуы деп аталып кетті. Демек осы бір үйсін тайпасының тарихы мен тағдырына назар аударғанның өзінде, ешқандай шашау шықпай, оны тек бір ғана бүгінгі қазақ ұлтын құрады деудің еш қисыны жоқ. Әрине, біздің бұл сөзімізден үйсін тайпасы қазақ ұлтын құрауға қатысқан жоқ деген ұғым тумауы тиіс. Бүгінгі әрбір түркі тілдес халық ежелгі түркі тайпаларына дейін бөліске салып, «анау сенің атаң, мынау менің бабам» дейтін болса, ол тарихқа жасалған үлкен қиянат қана емес, келешек ұрпақ алдындағы кешірілмес қылмыс болар еді. Бұл арада сөз үйсін тайпасы туралы болып отырғанымен, тарихта өткен күллі түркі тайпалары туралы да осыны айтуға болады. Яғни түркі тілдес тайпалардың қай-қайсы болсын, біздің жыл санауымыздан көп бұрын-ақ ұлыстық мемлекет деңгейіне дейін көтеріліп, ел басқару институттарын қалыптастыра білген болатын. Атап айтар болсақ, жыл санауымызға дейінгі VII-VI ғасырларда Тәңір тауының шығыс сілемінен Күнлун тауының батысына дейінгі аралықты Сақ мемлекеті билеген болса, жыл санауымызға дейінгі IV-III ғасырынан жыл санауымыздың IV-V ғасырларында Хэси дәлізінен Жетісуға дейінгі ұлан-байтақ далада хұндар мен үйсіндер патшалықтары дәурен сүрді. Ал VI-VIII ғасырларда түркі тайпаларын батыс, шығыс түрік қағанаттары, қыпшақ қағандықтары биледі. XII ғасырдың соңына дейін түркеш, қарлық, қарахан, қидан хандықтары билеп төстеді. Осы айтылған қағандық, патшалық, хандықтардың бәрінің негізгі тұрғыны түркілер болғандықтан, олар негізінен түркі тілінде (сол кездегі тілде) сөйледі. Ілгерінді-кейінді немесе бір кеңістікте бір уақытта қатар өмір сүрген бұл хандықтардың басқару жүйесіндегі ұқсастықтарды айтпағанның өзінде, салт-сана, тұрмыс-тіршілік, сенім-наным, тіл-жазу жағындағы ұқсастықтар олардың мәдениеті мен әдебиетіндегі ортақ қасиеттерді одан сайын күшейте түсті. Әдебиет пен мәдениеттің ортақтығы өз кезегінде түркі тілдес тайпалардың береке-бірлігі мен тұтастығының бекемделе беруіне оң ықпал етіп отырды. XIII-XV ғасырлардағы Шыңғысхан шапқыншылығының өзі бұл тұтастық пен бірлікті шайқалта алған жоқ. Керісінше жаулап алуға келген Шыңғысхан қосындары уақыт өте келе түркі тайпаларына сіңіп кетті. Осылайша түркі тілдес халықтардың ортақ әдебиеті ежелден келе жатқан ортақтық дәстүрін бұзбай жалғасты дами берді. Тек XV ғасырдан кейін түркі тайпалары саяси-әлеуметтік, тарихи, мәдени т.б. толып жатқан іргелі себептердің мұрындық болуымен жеке-жеке халық болып, өз алдына хандық шаңырақтарын көтерді. Осыдан кейін ғана түркі тілдес халықтардың өздерінің төлтума әдебиеттері туып, қалыптаса бастады. Ал бұған дейінгінің бәрі, о бастан-ақ ортақ әдебиет болатын.

Демек «ортақ әдебиет» деген ұғымды, бүгін біз (немесе әлде кім) ойымыздан шығарып отырған жоқпыз. Ол - түркі тілдес халықтардың мыңдаған жылдар бойы ортақ тудырған, ортақ игіліктеніп келген рухани қазынасы. Сондықтан бұл қазынаны бүгін келіп ханталапай бөліске салғаннан гөрі, ортақ қазынаны ортақ игеріп, ортақ игіліктенуден ұтпасақ, ұтылмаймыз. Негізінде мұндай «ортақ әдебиет» ұғымы тек түркі халықтарына тән құбылыс емес. Дүниежүзінің тілі туыстас халықтардың көбінде «ортақ әдебиет» ұғымы бар. Мәселен, славян тектес халықтар өздерінің ертедегі әдебиетін (рулық, тайпалық кезеңдегі) қазіргі славян халықтардың бәріне ортақ әдебиет деп қарайды. «Бұл – толық заңды, -дейді профессор М.Мырзахметұлы, - өйткені байырғы бір халық кейінгі бір дәуірде жаңа тарихи жағдайға орай бөлек-бөлек халықтарға айналық қана отыр. Сондықтан да олар өздерінің бір халық кезінде жасалған рухани дүниесін бірдей еншілесіп отыр. Және оларда бірінен гөрі екіншісінің артығырақ үлесі бар деген бөлектену де жоқ, оңашалап иелену мінезі де жоқ»[5,295]. Бұндай жағдай қытай, арап, жапон, парсы т.б. халықтар әдебиеті тарихынан да кездеседі. Бұндай «ортақ әдебиет тарихын» оқытып отырған елдер ұтпаса, ұтылып отырған жоқ. Ең әуелі олар «сенікі, менікі» деген дау-дамайдан тыныш. Екіншіден, олардың (мәселен, славян елдері) неше буын ұрпақтары «ортақ әдебиет тарихын» оқу арқылы кімнің туыс, кімнің жат, кімнің қарыс, кімнің сүйем екенін біліп өсіп келеді. Үшіншіден, бұл «ортақ әдебиет» ұғымы, тіпті былайғы жұрттың назарына да славян тілдестердің түбі бір туысқан халық екенін сәт сайын салып тұрады. Осы айтылғандырдың өзі бір халық үшін мол ұтыс, үлкен жетістік емес пе?! Ендеше, әрбір түркі тілдес халықтардың рухына рух қосатын, абыройына абырой қосатын осындай мол ұтыс пен үлкен жетістікке ұмтылу, оған қол жеткізу бүгінгі заманның өз талабы һәм тарихи дамудың табиғи ағысы.

Осының бәрін қорыта келе айтарымыз, бүгінгідей жаһанданудың жойқын үдерісі жүріп жатқан заманда түркі жұртының рухани тұтастығы, береке-бірлігі ең әуелі бүгінгі түркі халықтарының тағдыры мен болашағы үшін ауадай қажет. Ал күллі түркі жұртын сондай тұтастыққа, береке-бірлікке жеткізетін соқпақтың бірі һәм бірегейі олардың ортақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихын жазып, содан ортақ игіліктену екендігін жоғарыда айттық. Алайда, біз бұл арада «ортақ тарихты» қолдан жасауды дәріптеп отырған жоқпыз. Ол онсыз да бар тарих, онсыз да ортақ тарих. Бірақ «ортақ әдебиет тарихы» әлі күнге дейін ғылыми жүйеге де, қағазға да түскен жоқ, айналымға енген жоқ. Тек әрбір түркі халқы ортақ дүниені өзінің ұлттық әдебиет тарихына бейімдеп, меншіктеп жазып келеді. Түптеп келгенде бұл ұстанымды да қате деуге болмас еді, егер олар сол мұраның өзге де түркі халықтарына ортақ екенін де ескерсе, мойындаса. Мәселенің бәрі осы тұстан басталады.

Бүгінгі түркі халықтарының ежелгі ортақ әдеби мұраларды өздерінің ұлттық әдебиет тарихына бейімдеп, меншіктеп жазып жүргенін де теріске шығаруға болмайды дейтін себебіміз, жалпы түркі халықтарының әдебиеті екі үлкен кезеңге бөлінеді. Бірінші кезең – түркі тілдес халықтар ру-тайпа ретінде аралас жасаған кездегі ортақ мұралар кезеңі. Екінші кезең – түркі тілдес тайпа-ұлыстар жеке-жеке ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі төл әдебиет кезеңі. Біз міне осы бірінші кезеңді түркі халықтары әдебиетінің ортақ кезеңі немесе ежелгі түркі әдебиетінің ортақ тарихы ретінде қарастырудың қажеттілігін сөз етіп отырмыз. Бәрінен де маңыздысы бұл кезеңдегі түркі әдебиеті мезгіл-мекен тұрғысынан ғана емес, сол әдеби мұраларға ішкі мән-мағынасы тұрғысынан үңілгенде де көптеген ортақ құбылыстарды аңғару қиын емес. Олардың бастылары мыналар: Біріншіден, ежелгі әдеби мұраларда түркі жұртының ортақ мәдени құндылықтары жинақталған. Атап айтқанда ежелгі түркі халықтарының тіл, наным-сенім, тұрмыс-салт, дүниетаным, ел басқару т.б. толып жатқан мәдени құбылыстардың бәрі бүгінгі түркі халықтарына ортақ. Мәселен, бөрі төтемін алсақ, бұл туралы аңыз-әфсаналар бүгінгі түркі халықтарының бәрінде бар. Ал ежелгі түркі ру-тайпаларының төтемі көк бөрі болғанын дәлелдейтін жазба деректің бірі үйсін Күнбиінің баласына байланысты айтылады: «Ұлы юзилер Үйсін елін шауып, Нәнду биді өлтіріп, жерін тартып алғанда, халқы босып ғұндарға барып паналайды. Сол кезде Нәнду бидің жаңа туған баласын тәрбиеші ақсақал иен даладағы шөптің арасына жасырып қойып, азық-түлік алып қайтып келсе, нәрестені бір қаншық қасқыр емізіп тұр екен»[6,302]. Осыған ұқсастау әфсана

түрік Ашина тайпасы туралы да айтылады. Онда көк бөрі жол бастап тіршілік жолына жеткізеді. Көк бөрінің жол бастауы туралы «Оғызнама» жырында бар. Бұдан өзге ежелгі әдеби мұралардан ежелгі түркілерге ортақ, бүгінгі түркі халықтадың бәрінде кездесетін наным-сенім, тұрмыс-салттарды да көптеп кезіктіруге болады. Екіншіден, ежелгі әдеби мұралардағы әдеби түр, шығармашылық сарындар да бүгінгі түркі жұртына ортақ. Атап айтқанда VII-VIII ғасырлардағы Білге қаған, Күлтегін эпостары, ондағы ерлік пен жоқтау, мадақ сарындары бүгінгі түркі тілдес халықтардың төл әдебиетінің бәрінен табылатын ортақ құбылыс. Ал X-XI ғасырлардағы Махмұд Қашқари мен Жүсіп Баласағұни мұраларынан да бүгінгі барлық түркі халықтарының поэзиясымен етене, ұқсас тұстарды көптеп кездестіруге болады. Үшіншіден, ежелгі әдеби мұралардағы бас кейіпкерлер мен шығарманың сюжет желілері де бүгінгі түркі халықтарына көбісіне ортақ. Мәселен, «Алпамыс батыр», «Едіге батыр», «Шора батыр», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер Тарғын», «Көрұғлы» қазақ, өзбек, эзербайджан, башқұрт, алтай халықтарында да бар[7,35]. Ал «Қожанасыр» туралы ертегілер мен аңыздар күллі түркі жұртында кездеседі. Төртіншіден, ежелгі әдеби мұралардың тілі – бүгінгі түркі халықтары тілдерінің түп төркіні, ортақ бастауы. Демек ежелгі түркі тайпаларына ортақ тілмен жазылған әдеби мұраларды бүгінгі түркі халықтарының бәріне ортақ құндылық ретінде қарастырмай, атүсті анаған-мынаған тели салу немесе «менікі-сенікі» деп тартысқа салу – тарихқа қиянат болады.

Міне осы айтылған жағдайларды ескеретін болсақ, түркі халықтары әдебиетінің ортақ кезеңін жазудың маңызы мен өзектілігін өз-өзінен айқындала түсер еді.

Әдебиет:

1. Қара Ә. Түркі дүниесінің 20 жылдық ынтымақтасу үрдісі және онда Қазақстанның рөлі//Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық конференция материалдары. II том (К-Ю) Ш.Ибраевтың редакциясымен. – Астана: 2011.-496б.
2. Барт Р.Тілдердің жіктелісі//Тіл мен мәдениет. – Алматы: Жазушы, 2005. -568б.
3. Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 1996. - 272б.
4. 苏北海. 哈萨克文化史. – 中国乌鲁木齐: 新疆大学出版社,1989. -555页.
5. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат,1998. -368б.
6. Жұңго (қытай) тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. - ҚХР Пекин: ұлттар баспасы, 1998.-916б.
7. Бердібай Р. Түбі бір түрікпіз. – Астана: Фолиант, 2002.-344б.

К ВОПРОСУ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ ВОСТОКА В ПОЭЗИИ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА

Юсупов Р.К.

*кандидат филологических наук,
Институт востоковедения им.Р.Б. Сулейменова,
(г. Алматы, Казахстан)*

В зарождении и развитии почти всех письменных жанровых форм поэзии Востока в литературе некоторых тюркских народов неопределимую роль сыграла классическая персидско-таджикская поэзия – произведения Рудаки, Фирдоуси, Ибн Сины, Насыра Хосрова, Гургани, Омара Хайяма, Руми, Саади, Хафиза, Джами и других, живших и творивших на протяжении всего средневековья, чье творчество занимает достойное место в сокровищнице мировой литературы. Традиция, начатая ими, была продолжена на почве тюркоязычной поэзии такими ее видными представителями, как Лутфи, Саккаки, Атаи, Навои, Хусейн Байкара, Бабур, Увейси, Хиркати, Залили, Навбати, Низари, многие из которых осваивали опыт и учились у известных не только в сфере тюркской, но и мировой литературы авторов – Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни, Ахмада Югнаки, Насыра Рабгузи, сочинявших также и на фарси. Ко всему этому следует добавить влияние ислама, начавшего распространяться и на тюркский мир, и вместе с ним, исламом, арабской культуры и литературы.

Сильное влияние персидской поэзии на литературу тюрко-язычных народов, достигшее своего апогея в творчестве поэтов XIV века Ибн Ямина, Убайды Закани, Хафиза, Камала Ходжанди, казалось, начало сдавать свои позиции после смерти ярчайшего представителя персидской литературы Абдурахмана Джами. В этот период, хотя численность поэтов, писавших на фарси, не только не уменьшилось, а, наоборот, увеличилось, но было уже мало таких всемирно известных поэтов, как Рудаки, Фирдоуси, Омар Хайям, Саади, Хафиз. Обстоятельство это ясно стало осознаваться в особенности в XVII веке, после завоевания Средней Азии Шайбанидами, вождями узбекских племен, а Ирана – Сефевидами. «В XVII веке персидская литература, некогда оказавшая влияние на весь мусульманский мир, ныне сохраняет свое значение лишь в небольшой части Ирана, Афганистана и Средней Азии, почти полностью теряя влияние в ее тюрко-язычных областях и Закавказье. Населяющие эти области тюрко-язычные народы создают культуру и литературу на тюркских языках» [1, с. 453]. Родиной многих из них являлся Восточный Туркестан, сыгравший немаловажную роль в политической, экономической и культурной жизни Центральной Азии.

Интерес к многовековой культуре Восточного Туркестана, в частности, письменной литературе уйгуров, к его богатому фольклорному наследию у ученых разных континентов и времен появился еще в XIX веке, когда одна за другой организовались целые научные экспедиции на районы Центральной Азии, где веками и рука об руку обитали тюркские народы, пораженные своими древними культурами, богатыми национальными традициями. Велика заслуга таких крупных ученых, как С.Е. Малова, В.В. Радлова, Н.Ф. Катанова, Н.Н. Пантусова, занимавшихся в свое время сбором и публикацией очень полезных для нынешних поколений материалов письменной литературы. Также в этом направлении не остались вне кругозора научные исследования А.К. Боровкова, Л.Ю. Тугушевой, С.Г. Кляшторного, Е.Э. Бертельса, И.В. Стеблевой, Э.Р. Тенишева, В.В. Бартольда, Р.Р. Арата, Дж. Хамилтона и многих других. Все это стало ярким примером для всех остальных. Особым усердием и интересом работали и ученые СУАР КНР, Казахстана, Узбекистана, исследователи других стран. На протяжении полувека была сделана огромная работа по систематизации, опубликованию целого ряда письменных памятников, относящихся к разным эпохам и истокам. Вопросы всестороннего изучения поэтических жанров классической поэзии Востока были и оставались в центре пристального внимания многих исследователей. Одним из таких жанров является газель.

Происхождение жанра "газель" вообще и особенности его освоения в тюркской литературе, в частности, его взаимосвязь с устным народным творчеством и совершенствование в

письменной литературе как в персидско-таджикской так и тюркской литературах живо интересовали известных исследователей разных времен и стран, таких, как, Аман Ахмад Рази, Е.Э. Бертельс, И.С. Брагинский, Шамси Кайс, М.Л. Рейснер, А. Баузани и других. Среди множества теоретических проблем литературоведения более всего вызывали разноречивого суждения вопросы происхождения и развития газели, других малых форм, таких, как мухаммас, мусаддас, кытъя, рубаи, а также споры о приоритете того или иного поэта в становлении этих жанров. Хотя и совершенно очевидно, что каждый из прославленных уже при жизни поэтов внес свое в развитие жанра, однако ученые считали необходимым отдать предпочтение тому или иному из них. Например, вопрос зарождения и формирования главных письменных жанровых форм в классической персидско-таджикской поэзии связывался с именем Рудаки или же считалось общепризнанным, что знатоком другого не менее распространенного в классической поэзии жанра рубаи является Омар Хайям [2, с. 79]. Бытовало также мнение о том, что Саади выработал специальный стиль газели. Язык газели имеет свои специфические черты, как-то: плавность, изящность, сладость. Он должен отличаться от языка других видов поэзии [3, с. 53]. И, что "творчество Хафиза – это кульминация газели. Он воспринял все впечатляющее, что было в газели у его предшественников, закрепил все эти элементы и придал им еще большую завершенность и тем самым совершенство" [4, с. 241]. В уйгурской же литературе распространение получила в XVI – XVII веках, а особого пика в своем развитии газель достигла в XIX веке. Достаточно здесь вспомнить таких выдающихся поэтов, как Абдурахим Низари, Билал Назым и других, в сборники которых вошли многочисленные газели любовного, дидактического и социального содержания.

Газель широко распространена в поэзии народов Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной и Средней Азии. В творчестве одних поэтов этот жанр преобладает, является основным или чуть ли не единственным, вследствие чего, как правило, снижается степень мастерства поэта с каждым произведением, вместо того чтобы изощряться, как у истинных мастеров, обращающихся к газели словно бы для оттачивания своего пера. Они-то и преуспевают не только в других малых поэтических жанрах, но и в эпических ее видах.

Однако следует особо подчеркнуть, что сочинение газелей – любимейшее "занятие" всех поэтов Востока и тюркоязычных поэтов-арузигов, ибо газель привлекательна тем, что она передает интимные чувства человека, преимущественно мотивы любви, она мелодична, поскольку исполняется как песня, она может вместить в себя и выразить больше, чем четырехстрочные рубаи" [4, с. 239]. И, действительно, литературной основой известного на Востоке у некоторых народов Средней Азии вокально-инструментального цикла, именуемого по-разному произносимым у разных народов термином "макамы", "мугамы", "макаматы", являются именно газели. У уйгуров, например, этот цикл состоит из 12 мукамов и соответственно называется "Двенадцать мукамов", у узбеков – шесть ("Шашмукам"). Исследователь уйгурских мукамов Б. Аршидинов пишет по этому поводу: "Музыка мукамов пишется исключительно на слова поэтов-классиков, создавших поэтическую систему аруз, куда относятся и газели. Это общее для мукамов всех народов непреложное правило" [5, с. 52].

Каждая эпоха характеризуется своими общественно-политическими, социально-экономическими и культурными особенностями. Сообразно с ними развивается и литература. Так, в Караханидском государстве, сыгравшем большую роль в политической и культурной жизни Центральной Азии, были созданы все условия для разностороннего развития литературы. Такие всемирно известные письменные памятники, как "Кутадгу билиг", "Диван лугатит тюрк", "Атабатул хакаик", составившие духовное богатство тюркских народов, относятся к этому периоду. Значение их для судеб современных тюрко-язычных литератур трудно переоценить. По сравнению с другими поэтическими формами жанр газели в литературе Восточного Туркестана особо стал выделяться в XVI – XVII веках, особенно в творчестве поэтов эпохи Яркендского ханства (Саидия).

В этом ханстве жили и творили такие поэты, как Аязбек-кошчи, Саид-хан, Абдурашид-хан, Аманиса, Шах Махмуд Чурас, Кыдырхан Яркенди, Хиркати, Харабати, Машраб, Абид

Кумули, Молла Фазыл и другие. Почти каждый из них владел несколькими разносистемными языками, а знание арабского и фарси считалось обязательным, без знания которых ни один уважающий себя поэт наверняка не взял бы в руку перо. В этом нет ничего удивительного, ибо это было нормой литературной жизни того времени.

Как видно из перечисленных имен, самые первые поэты времен Яркендского ханства были в подавляющем своем большинстве известными людьми - государственными деятелями, историками, военачальниками, прославленными музыкантами. Так, Саид-хан (литературный псевдоним - Саиди), Абдурашид-хан (Рашиди) были первыми ханами Яркенда, Аманиса (Нафиси) - музыкантом, композитором, патриотические проступки которой сделали ее впоследствии национальной героиней уйгуров. Аязбек-кошчи был военачальником в годы жизни Яркендского ханства. Он является автором не только газелей, но и поэмы - "Махмуднаме" и "Джаханнаме".

Много ценных сведений об этих исторических личностях, оставили известные историки того времени Мирза Мухаммад Хайдар ("Тарихи Рашиди"), Шах Махмуд Чурас ("Тарихи Рашиди" Зайли), а также авторы XVIII - XIX веков, такие как Молла Исмадулла бинни Молла Нематулла Муджузи в своем сочинении "Таварих мусикиюн" ("История музыкантов").

По идейно-тематической направленности газели Яркендского периода можно разделить на три группы: дидактического, любовного и социального содержания, хотя каждая из этих "циклов" гораздо шире приписываемой ей идеи. Особо среди них выделяется любовная тематика. К этой группе мы относим те немногочисленные газели Саиди, которые дошли до нас благодаря Шах Махмуду Чурасу, описавшему стихи поэта в знаменитом своем труде "Тарихи Рашиди" Зайли. В них поэт воспел чистоту, красоту неповторимого чувства любви двух молодых сердец. В газели, начинающейся строкой: "В каком цветнике найдется хоть один цветок, красота которого сравнится с твоей красотой?", Саиди спел гимн любви и красоты в лучших традициях поэзии Востока. Любовь, по убеждению поэта, это и высшее наслаждение, радость, сладость и горькое разочарование в одно и то же время. Однако у поэта есть газель, в заключительных строках которой он остается совершенно удовлетворенным и счастлив с возлюбленной. По-видимому, Саиди, строго следовавший поэтическим канонам восточных классиков, имел ввиду не столько любовь-страсть, сколько любовь к чему-то возвышенному, божественному, быть может, Богу. Может быть, поэт остался доволен своей деятельностью хорошего, добродетельного хана: ведь в годы его правления было создано сильное государство, где с самых низов до самого дворца народ был сплоченный, жизнь стабильной, уровень культуры, литературы высокой, на десять лет население ханства было освобождено от всяческих поборов, хашаров. Отсюда, видимо, и оптимистический настрой газели.

Газель - лирический жанр поэзии. Поэтому в ней воспевается любовь, раскрываются ее тайны, описываются счастливые свидания и грусть разлуки, поэты словно бы соревнуются в достижении изощренности языка, стиля. Однако, они не ограничиваются этим, стараясь осветить также социальные и моральные вопросы времени. Одним из таких поэтов был Рашиди. Несмотря на свое происхождение из среды господствующего класса, он выдвигал в своих газелях идеи гуманизма, народничества, справедливости. Он говорит, что тленный этот мир красив, но горделив, и бездушен, он преходящ, и перед смертью равны все - богатый и бедный, царь и плебей, поэтому не следует уповать на красоту и молодость, которые поблекнут в один миг, когда подойдет черед, подобно пожухшему цветку, что вчера радовал глаз.

Литература второй половины эпохи Яркендского ханства (после сороковых годов XVII века) характеризуется расширением идейно-тематического содержания газели, ростом мастерства поэтов, появлением на поэтическом горизонте новых имен и новых поэтических жанров. В тематике лирических газелей появляются патриотические мотивы, как-то любовь к малой и большой Родине, а вместе с тем естественный переход к теме недовольства, протеста поэтов-патриотов против существующего положения вещей, критике феодальных

нравов и т.п. Мухаммед Имин Хиркати (Гумнам), Бабарахим Машраб, Абид Кумули и другие – поэты именно этого периода Яркендского ханства.

Газели Бабарахима Машраба характеризуются ярко выраженными суфийскими взглядами. По нашему предположению, он в 1665-1672 годах жил в Кашгаре. За свои популярные в народе стихи против несправедливости и предательства ходжей он попадает в немилость к властям. "Он заслужил в народе громкую славу" заступника угнетенных, что вызвало ненависть к нему реакционной части мусульманского духовенства" [6, с. 413]. Сорок лет Машраб провел жизнь поэта-дервиша, воспевая в своих газелях любовь, дружбу, справедливость, гуманизм, которые противопоставлял таким людским порокам, как алчность, стремление к наживе, темнота, ханжество, предательство. О чем бы поэт ни писал, в его стихах постоянно присутствуют грусть, тревога, глухой протест против несправедливости. Этим и отличаются друг от друга газели Машраба и, например, Хиркати, которые творили, живя бок обок. Мухеммед Имин Хиркати является одним из крупных представителей уйгурской литературы, автором многочисленных газелей, рубаи, мухаммасов, а также дастана «Мухаббатнаме ва мехнаткам» («Книга о любви и труде»)

В своих газелях Хиркати воспевает любовь, ее облагораживающую силу, радость встречи и печаль разлуки, красоту возлюбленной, где присутствуют все атрибуты и средства поэтических сравнений и эпитетов поэзии Востока. Встречаются в его газелях также проповедь пантеистически-суфийских взглядов. Наряду с выражением своих личных чувств с помощью образов любовной лирики Хиркати размышляет и над социальными вопросами своего времени, разоблачает такие пороки, как лицемерие, бахвальство, горделивость в человеческих характерах и призывает очиститься от них. Тема любви в поэзии Хиркати не ограничивается описанием интимных чувств возлюбленных. Его вдохновляет родная природа, близкие его духу простые люди, села и города его необъятной родины с их судьбой, повергающей поэта то в восторг, то в уныние.

Подавляющее большинство сочинений поэтов этого периода посвящено теме любви. Основное содержание этой темы – человеческая любовь, доставляющая влюбленному не только отраду, усладу, блаженство, но и, как это, ни парадоксально, страдания, душевные муки. Любовь была основной темой жанра газель - стихотворной формы, игравшей ведущую роль в творчестве таких великих представителей поэзии Востока, как Саади, Хафиз, Атаи, Саккаки, Лутфи, Навои. Эта тема, как и стихотворная форма лирической поэзии, газель, достигла в творчестве названных выше поэтов вершины своего развития и совершенствования.

Высоко отзывался Навои о сладостных бейтах Мавлана Саккаки, нежных газелях Мавлана Лутфи, во множестве распространенных не только в Герате, но и Средней Азии, Китае и Хотане.

Если, несомненно, то, что Саккаки, Атаи, Лутфи, Гадаи и другие поэты испытали большое влияние персоязычных поэтов, то также не подлежит сомнению, что спустя столетия не меньшее влияние персидской поэзии испытали прославленные представители уйгурской литературы. Такие поэты, как Хиркати, Навбати, Залили, Арши, Низари, Билал Назим продолжили традиции поэзии Востока. Однако это не означает, что их творчество не представляло самостоятельной художественной ценности. Влияние восточной поэзии выразилось в том, что оно вдохновило уйгурских поэтов на создание на родном языке оригинальных газелей. Продолжая поэтическую традицию не только персидско-таджикской, но и тюркоязычной поэзии XV века, основным стихотворным жанром которой была газель, уйгурские поэты создали новые изобразительные средства, стиль и слог. Эта новизна выразилась в изобретательности не только формальной, но и в плане содержания.

Как было отмечено выше, главным содержанием газелей во все времена была любовь. Любовная лирика поражала читателя своей искренностью, простотой. Однако поэты не ограничивались возвеличиванием красоты возлюбленной, они обращали свое внимание на социальные вопросы эпохи. Так, Шамсиддин Мухаммед Хафиз в одной из своих газелей сетует на то, что люди не желают избавляться от устаревших и вредных правил образа жизни, не хотят покинуть свое темное царство. Обращаясь к возлюбленной, он говорит:

*Приди же, милая моя: мы небо рассечем
И создадим для всей земли невиданный уклад.*

*Да, я считаю, что пора людей переродить,
Мир надо заново создать - иначе это ад.*

А в газелях Саккаки, Атаи, Лутфи и других встречаются строки, в которых содержатся иронические замечания о духовных надзирателях, проповедниках, мусульманских законодателях, официальных представителях власти. Так, Атаи, говоря о возвышенной любви, восклицает:

*Дай Атаи место у своего порога
Ни дворцы, ни замки, ни веранды не нужны ему.*

Или

*Видит бог, богатства Сулеймана –
для меня все равно, что ветер*

С тех пор как сокровище твоей красоты обрела прибежищев моем разрушенном сердце.

*Вера и мир, наслаждение, богатство, высокий сан-
Все они хороши, но возлюбленная лучше их всех*

Во все времена, при любом общественном строе Любовь – тема вечная у поэтов. У них – это любовь-страсть. В быту она понимается шире: любовь к ближнему, любовь к Родине, к совершенной, божественной природе и к самому Богу. Великий Навои среди разновидностей любви особо выделяет любовь между мужчиной и женщиной. По его убеждению, это – любовь-страсть - должна быть честной, искренней и обоюдной. Поэты воспевали именно такую любовь, ее нежность и красоту, силу и хрупкость. Следует подчеркнуть и ту истину, что в своих газелях поэты достигали совершенства не столько в описании возвышенной любви, в восхвалении, боготворении возлюбленной, в создании образа красоты и обаяния, сколько в тех строках, где осуждают измену в любви, коварство красавиц:

Глаза твои - убийцы, ресницы твои проливают кровь.

Чему еще могут научиться эти соседи палача?

Саккаки достаточно торговался с твоими черными локонами,

Но прибыль в его руках - только растерянность.

Как и другие поэты своего времени, Хиркати глубоко сожалеет о том, что нет теперь настоящей любви, что ценится в его время не преданность, а богатство. Цену любви знает только тот, кто обожжен ее огнем, кто испытал радость встречи и горечь разлуки, считает Хиркати вслед за Саади, кто довел до совершенства жанр газели, в которой высказываются высокие слова о любви. Однако Хиркати тут не подражатель. Он не повторяет своего великого учителя или современников, его образы, поэтические приемы совершенно самостоятельны, ибо Хиркати выдвигает на первый план свои собственные видение и толкование темы.

Подобно Хафизу, Хиркати находит великолепные сравнения, оригинальные образы в описании двух противоположных мотивов в своих газелях о любви. Говоря о газелях Хафиза, литературовед И. Брагинский пишет: "Каждому из этих двух основных мотивов была свойственна целая "свита" тонов, образов, полутонов и оттенков: прелесть весны, радость винопития, блаженство свидания и т.д., а с другой стороны – боль разлуки, страдания, безответной любви, удары судьбы и т.д. В хафизовской газели нашли своё выражение оба основных мотива, иногда даже в пределах одной и той же, газели, и это придает ей особое обаяние" [4, с. 241]. То же самое мы наблюдаем и в газелях многих уйгурских поэтов.

Следует отметить, что в социально-политической, экономической, культурной жизни народов Восточного Туркестана было много общего с жизнью народов Средней Азии, Индии, Ирана, Афганистана. Этому способствовало много причин, таких, например, как торговля, миграция, общая религия. Тесные взаимоотношения литератур этих народов

нельзя рассматривать изолированно друг от друга, так как литература, особенно поэзия этого периода, носила в основном одинаковый характер, как по своему содержанию, так и по форме. Этому в значительной степени способствовало непосредственное общение многих литературных деятелей этих стран.

Литература:

1. История всемирной литературы. М., 1988. Том 5. – 348 с.
2. Козмоян А.К. Рубаи в классической поэзии на фарси. – Ереван, 1981 – с.111
3. Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели в X-XV вв. – Сталинабад, 1958. – 72 с.
4. Брагинский И.С. 12 миниатюр. – М., 1966. – 284 с.
5. Аршидинов И. О двенадцати мукамах. – Алматы, 2002. – 187 с.
6. История всемирной литературы. - М., 1987. Том 4. – 304 с.

ИРАНДЫҚ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ӘДЕБИ ЭПОСТАРДЫҢ РӨЛІ

Батырхан Б.Ш.

*PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Чокатова А.М.*

PhD докторанты,

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
PhD докторанты,*

(Алматы қ., Қазақстан)

Кіріспе. «Шахнама» – иран халқының ортақ мұрасының өте бай көзі, онда мифтер мен эпостар әлемінен соңғы Сасанид императорларының билігіне дейінгі ирандық болмыстың сабақтастығын айқын көруге болады. Мифтер мен эпостар әлемінен Сасанид патшаларының билігінің соңғы жылдарына дейінгі ирандық болмыстың және оның халықтарының сабақтастығын байқауға және ирандықтардың ұжымдық өзін-өзі тануды байқауға болатын құнды дереккөзді жазу барысында Фердоуси Иранның мәдениеті мен өркениетін жандандыруды көздеді [1].

Фердоуси ұлттық болмыстың бір тірегі болып табылатын парсы тілінің қайта жаңғыруында ауқымды рөл атқарғаны даусыз. «Шахнама» мазмұнында иран халқының ұлттық болмысын өз аясында сақтап қалған сипаттар бар. Ирандық болмыстың тамыры ата-бабаларының мыңдаған жылдар бұрын қалыптастырып, мәңгілікке қалдырған мифтерге негізделген және Пехлеви патшалары мен КейХосро, Гершасб, Араш және Ростам сияқты идеалды ирандық батырлар туралы эпикалық хикаялар иран халқының тарихында күшті интеллектуалдық және рухани тірек болды, әрі ұлттық ынтымақты нығайтты.

Негізгі бөлім

«Шахнаманың» хикаялық оқиғалары ирандықтардың ұжымдық психологиясын ашудың кілті болып табылады. Сонымен қатар, бұл эпос иран халқының болмысын ашып, олардың басқалармен және өздерімен қарым-қатынасында қалай ойлап, әрекет еткенін көрсетеді. Француз зерттеушісі Анри Массе жазғандай: «Шахнама» ұсынатын ата-баба әңгімелері мен көне әдет-ғұрыптар қазынасына терең үңілген оқырман ешбір ұлттық эпостың өз тектерінің кемеңгерлігін мұндай дәлдікпен көрсете алмағанын түсінеді». Аталмыш шығармаға сүйенсек, Иран жерінде тіршілік пайда болып, Ирадж патшалығының негізі құрылғаннан бастап, шығысындағы Тұран мен Қытай, батысындағы Грекия мен Римнен ажыратып тұратын өзіндік болмыс пайда болды деп сипаттайды. Осы кезден бастап Ирадж патшалығымен ирандық бірегейлік Шығыс пен Батыстың ұлттық болмысына қарсы негізделді.

«Шахнама» ирандық болмыстың құрылымдарын жасау мен дамытудағы жоғары орны иран халқының ұжымдық рухының тереңдігін анықтауға лайықты негіз бола алды. Сол себепті, бұл маңызды еңбек неғұрлым тереңірек зерттелсе, соғұрлым ол иран халқының дүниетанымының ішкі табиғатын түсінуге мүмкіндік беріп, түсінуге көмектеседі. Басқаша айтқанда, тарих пен болмыс жолындағы ирандық жеке тұлғаның қалаулары мен мұраттарын көрсетуде «Шахнама» сияқты ешбір жазбаша жұмыс дәлелдей алмаса керек[1].

Кез келген елде ұлттық бірегейлік ұжымдық бірегейліктің ең жоғары деңгейі болғандықтан, оны мойындау үшін жан-жақты және сенімді тарихи құжаттар қажет. Мифологиялық атмосферасы бар «Шахнама» ең алдымен, мифтік аңызға айналған және тек ойдан шығарылған оқиғалармен теңестіру дұрыс емес екенін айта кеткен жөн. Ежелгі дәуірде адамдар өмірдің негізгі ұғымдарына қатысты іргелі сұрақтарға тап болды. Олар онтология мен жаратылу механизмін іздеді, ал мифтің қалыптасуы осы мәселелерге жауап беру болды. Осы сұрақтарға табылған жауаптар жиынтығы бүгінгі біз миф деп атайтын дүниетанымның түрін қалыптастырды. Демек, миф өтірік пен қиялды білдірмейді, наным-сенімдердің жиынтығын баяндау түрі және бүгінгі мәдениет деп отырғанымыз ежелгі дүниедегі миф пен дінмен тең болды. Осылайша, «Шахнаманың» мифологиялық хикаяларына тереңірек

үнілсек, бұл әңгімелердің әрқайсысы ирандық ұлттық және көне мәдениеттің, салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың бір бөлігін бейнелейтінін аңғарамыз. Бұл ғұрыптардың кейбірінің шынайылығы мен ұзақ ғұмырлығы соншалық, кейде археология ғылымы үнсіз қалуға мәжбүр және дәл осы жерде миф сөйлеп, ирандықтардың ұлттық болмысының шынайылығын растау мөрінін басады [2].

«Шахнаманың» тарихи бөлігінде кездесетін кейіпкерлердің сыртқы әлемде объективті және нақты үлгісі болмаса да, бұл кейіпкерлердің әрқайсысы ежелгі дәуірдегі ирандықтардың нышаны мен болмысы болып табылады және олардың тарихтағы дұрыс немесе бұрыс іс-әрекеттері мен мінез-құлқын білдіреді. Айта кету керек, Шахнамадағы кейіпкерлердің ешқайсысы мінсіз емес. Фердоуси «Шахнама» батырларының өнері мен еңбегі арқылы ирандықтардың ұлттық мақтаныш сезімін оятумен қатар, олардың қателіктерін де айыптайды және бұл Фердоусидің ұлттық болмыстың шынайы бейнесін көрсетуге тырысқанының дәлелі [2].

Кез келген қоғамның ұлттық болмысының тағы бір маңызды элементі – оның біртұтас тілі. Егер ортақ тіл болмаса, бір елдің түрлі этностары бір-бірімен тіл табыса алмай, әр этностың қарым-қатынас шеңбері бір тілде сөйлейтін адамдармен шектеліп қалар еді. Фердоуси «Шахнаманы» Ғазнауи түріктері билік құрып, араб тілі сарай кітаптары мен диуандар жазудың ресми тілі болған кезде жазып шықты. Парсы тілінен бас тартқан осындай жағдайда «Шахнама» өзінің төл және эпикалық тілімен Иранның ұлттық тілінің ұмытылуына жол бермеді. «Шахнаманың» мың жыл бойына сақталуы бұл еңбектің ирандықтардың рухы және идеалдарымен үйлесімді екенін көрсетеді. [2].

Мысыр елі әртүрлі көне мифтер мен мәдениет ошағы болуына қарамастан, өзінің төл тілін сақтай алмады. Мысырдың атақты журналисі, әрі жазушысы Мұхаммед Хоссейн Хайкалдан керемет мәдениетке ие мысырлықтар сендерге не болды деп сұрағанда: «Бізде Фердоусидей адам болмағандықтан арабша сөйлейтін болдық»-деп жауап берген.

Кейінгі дәуір ақындары «Шахнаманың» хикаялары мен қаһармандарының тұспалдарын өз өлеңдерінде келтірген немесе оның эпикалық стилінде өлең жазуға тырысқан. Сондай-ақ, ақын-жазушылардан бөлек, көпшілікке арналған орындарда «Шахнама» ауызша айтылып, «Шахнаманы» жатқа айту дәстүрі пайда болды. Осының барлығы осы жазба еңбектің Иран қоғамының барлық қабаттары арасына терең еніп, тарағанының белгісі. Сонымен қатар, «Шахнама» кітабы әр ирандықтың жастығының астынан табылатын болған[2].

Сасанидтер билігі әлсіреп, Омеядтар билікке келуімен, ирандық бірегейлік болмысы дағдарысқа ұшырады. Парсы тілі араб сөздерімен шұбарланып, парсы тілінің ықпалы әлсіреді. Ирандық болмыстың дағдарысы дәуірі мұнымен шектелмеді. Ғазнауилер деп аталатын жаңа күш Иранның шығысынан ислам аумағына баяу еніп келді. Бірте-бірте түріктер орнығып, Иран мәдениеті тағы да қиыншылыққа ұшырады. Ғазнауилер өздерін ирандық етіп көрсетуге, парсы тілін ресми тілге айналдыруға және өздерін сасанилерге жатқызып, ұрпақ құруға тырысқанымен, жасырын түрде түрік мәдениетінің билік етуін қалады. Осы тұста Фердоуси пайда болады. Фердоуси пайда болғанға дейін ирандық қоғам қайраткерлері ирандық фениксті жандандыруға тырысып, Әбу Әли Балхи, Әбу Мовейд Балхи, Дақиқи Тоуси сияқты адамдар эпикалық хикаялармен кітаптар жазды, бірақ олардың әрқайсысы әртүрлі себептермен өз сапарларын жалғастыра алмады. Фердоуси бұл ауыртпалықты өз мойнына алып, «Шахнаманы» жазу арқылы ирандық болмысты, тарихты, мәдениет пен өркениетті өз ұрпағы мен келер ұрпаққа естелік ретінде қалдыра алды. Осылайша, иран халқының өзіне деген сенімділігін ояту үшін Фердоуси Иранның мақтан тұтар өткенін Ғазнауилер, Омеядтар және Аббасидтерге тарту етіп, олардың назарын ирандықтардың бай дүниетанымына аудартты [2].

Сасанидтер билігі ирандық бірегейлік пен ұлтшылдықты орнықтыру мақсатында территориялық-географиялық тұтастық пен діни ынтымақтастық негізінде зороастризм дінін формальды етіп, оны институттандырды. Осы тұста ирандық мәдениетті бұрынғыдан да көрнекі етіп, Наурыз, Шаб Челлеһ сияқты мерекелер бірегейлік құралы ретінде қайта жаңғырды. «Шахнамада» довал деп аталған бақтияри тайпасына тән шәлі осы тайпаның

бүгінгі эпикалық және әскери келбетін көрсетеді, сонымен қатар, қуат пен тепе-теңдік символына айналып отыр [3].

Кең байтақ Иран жері тарих бойында талай ащы мен тәттінің дәмін татып, талай асулар мен құлдырауларды бастан өткерді. Фердоуси ирандық еместердің озбыр басқыншылығы мен үстемдігіне қарсы тұру үшін этникалық мақтаныш пен Иранның ежелгі өркениетінің сипаттамасын жаңғыртып, иран халқының елді қорғау сезімін оята білді. Сонымен қатар, парсы тілінің тәніне жаңа тыныс берген асыл ақын осы ұлы еңбегінің көмегімен Иранның рухани байлығын тұрақтандыруға мүмкіндік берді. «Шахнаманы» жазу барысында ол бірде-бір шетел сөзін қолданбай, тек парсы сөздерімен жазып шыққан, тіпті қолданыстан шығып қалған парсы сөздерін оқырманның жадында қайта жандандырды. Ол дәуірдегі кітаптардың көбі араб тілінде жазылғанына қарамастан, өйткені сол заманның ғылыми тілі араб тілі еді. Бүгінгідей әлем ғалымдары ғылыми форумдар мен тұтыну нарығына шығу үшін өз жаңалықтарын негізінен ағылшын тілінде жазады. Фердоуси сол дәуірде орын алған осындай ерекшелікке қарамастан, жылдар бойы еңбегін табандылықпен жалғастырып, мәңгілік жәдігер қалтырды. Ал, парсы тілі әртүрлі ирандық этностардың күш-қуаты, бірлігі мен байланысының құралы. Фердоусидің бұл еңбегі ирандық деген ұлы ұғымның бір бөлігі; Өзіңіздің болмысыңызды білу және өзіңізді түсіну.

Заманауи ирандық ғалым Мұхаммед Әли Ислами Надушан Фердоусидің «Шахнамасын» әлемдік әдебиетте ұлт тағдырын өзгерткен бірден-бір кітап деп санайды. [4]. «Шахнаманы» Иранның ұлттық болмысының негізгі қайнар көзі дейтін себебі, тарихта өткен халықтардың көбісі «Шахнама» сияқты берік діндегінің жоқтығынан не ыдырап, не күйзеліске ұшырап, тілі мен мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық болмысы сан рет өзгеріп, түрленді [5].

«Шахнаманы» жай ғана миф деушілерге жауап ретінде сол мифтердегі оқиғалардың қазіргі заманда көрініс табуы таңғалдырады. Атап айтсақ, Симурғ пен Тахматан сияқты бір түнде ғасырлық жолмен жүріп, географиялық шекараларды бұзуы, қабырғалардың арғы жағынан, шекарашылар мен күзетшілерге қарамай, ақырын елдердің құпия әңгімелерін тыңдап, тіпті қорғалған қазыналардың дирхам және динарларына қол жеткізе алуы бүгінгі күндегі электронды төңкеріс заманында уақыт пен кеңістік арақашықтықтары жойылып, үлкен қалаларды күйретпей, қиратпай қолжетімді болып отырған жағдайлар мың жылдан астам уақыт бұрын жазылған жәдігердің әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпағанын көрсетеді [6].

Кез келген елдің білім беру жүйесі өз халқына ұлттық-мәдени тағылымдарды жеткізуде маңызды рөл атқаратындықтан, мектеп жеке тұлға мен әлеуметтік болмысты қалыптастыруда отбасынан кейінгі екінші маңызды институт болып саналады. «Шахнама» хикаяларындағы моральдық ілімдер бұл хикаяларды барлық жас топтарына үйлесімді етті. Мектеп жасына дейінгі балаларды «Шахнамамен» таныстыру үшін тәрбиешілер ең тиімді әдісті, яғни әңгімені пайдалана алады. Сондай-ақ бастауыш сыныптарда кейбір Шахнама хикаяларының прозасын оқулықтарға қосу, оның оқиға желісін жеңілдетумен қатар, оқушылардың «Шахнамамен» жақынырақ танысуына мүмкіндік береді. Жоғары оқу орындарында студенттерге «Шахнаманы» тікелей оқытумен қатар, ұстаздар аудиторияда студенттердің өздері жатқа оқу арқылы тәрбиедегі құрғақшылықты жойып, «Шахнаманың» ұлттық тағылымдарының әсерін екі есе арттырады. Осы орайда бүгінгі қоғам мен кешегі көне болмысты байланыстыратын негізгі дәнекер – білім институты екенін баса айтқан жөн [7].

Түйін.

«Шахнаманы» жазу арқылы Фердоуси иран халқының көне ұлттық мифтері мен дәстүрлерін сақтаумен қатар, ирандық ұлттың бірлігі мен интеграциясының негізін қалады. «Шахнама» иран халқының туу туралы куәлігі десе де болады. Сондықтан, бұл мақала ұлттық болмысқа қатысты элементтердің көрінісін көрсету әрекеті болып табылады. Сонымен қатар, Фердоуси мен оның «Шахнама» құнды еңбегінің ирандық болмысты нығайту мен жаңғыртудағы рөлін сипаттау және аналитикалық көзқараспен қарастыру және талдау әрекеті жасалды.

Әдебиет:

1. <https://rasekhoon.net/article/show/1112027>
2. <https://samanketab.roshdmag.ir/fa/article/25899>
3. <https://www.ilna.ir>
4. <https://farhangi.tums.ac.ir>
5. <https://newsin.ir/fa/content>
6. <http://www.aenefarzanegi.com>
7. <http://radiogoftogoo.ir/NewsDetails/?m=177117&n=835944>
8. <https://amordadnews.com/7811/>

ХVIII–ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ШЫҒЫСТҮРКІСТАНДЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ КЕЙБІР МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Масимова Х.В.

Филология ғылымдарының кандидаты.

*Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(Алматы қ., Қазақстан)*

Орталық Азия аумағын мекендеген халықтар ежелгі дәуірлерден бастап жоғары дәрежелі тарихи-мәдени құндылықтарды қалыптастырған және олардың түп тамыры ортақ екендігі белгілі. Сол себепті бұл халықтардың әрқайсысының тарихы мен мәдениеті, тілінің дамуындағы өзіне ғана тән ерекшеліктеріне қарамастан, оларды бір-бірінен бөліп алып зерттеу мүмкін емес. Аталмыш аймақта қалыптасқан саяси-экономикалық ахуал және жергілікті халықтардың мәдениеті мен салт-дәстүрі араб жазуымен жазылған шығыстүркістандық авторлардың еңбектерінде кең түрде сипатталған. Кезінде шығыстанушы ғалымдар және батыс саяхатшылары тарапынан жиналған шығыстүркістандық авторлардың еңбектері, бүгінгі таңда, әлемдің сирек қолжазба қорларында, атап айтатын болсақ, Ресей, Өзбекстан, Германия, Франция, Ұлы Британия, Швеция, Түркия т.б мемлекеттерде сақталған. Бұл шығармалар араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған. Олардың саны туралы зерттеушілер әлі күнге дейін нақты мәлімет айта алмай келеді. Белгілі деректанушы ғалым Л.В. Дмитриеваның көрсетуі бойынша, тек қана түркі тілінде жазылған шығыстүркістандық ескерткіштердің саны, шамамен, жүзден астам болып, бұл дереккөздердің ғылыми айналымға 300 астам нұсқасы мәлім [1, 417 б.]. Ал араб, парсы тілдерінде жазылған және әлі ғылымда белгісіз, жеке қорларда сақталып жатқан қол жазбалар қаншама.

Ғылымға белгілі шығыстүркістандық қолжазбалардың тақырыптық құрылымы алуан түрлі. Мысалы: тарихи жылнамалар, әдеби, діни, агиографиялық шығармалар, медицина, минералогия, аңшылыққа қатысты еңбектер және т.б.

Бір мақаланың аясында шығыстүркістандық жазба ескерткіштердің барлығын түгел қамтып зерттеу мүмкін болмағандықтан, біз, бұл мақаламызда ХVIII–ХІХ ғасырларда шағатай-түркі тілінде жазылған шығыстүркістандық тарихи және әдеби шығармалардың бір бөлігінана алып тіліндегі кейбір морфологиялық ерекшеліктерін қарастырдық.

Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері арасындағы жалғастық генеологиялық, типологиялық, ареалдық, функционалдық аспектерде, жекелеген тілдердің, тілдік топтардың материалдары негізінде ХІХ ғ. бастап зерттеліп келеді.

Ескерткіштердің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысын анықтауда, сондай-ақ қазіргі әдеби тіліміздің қалыптасу, даму барысын айқындауда маңызы зор.

Шығыстүркістандық қолжазбалардың [2] тілін орта және қазіргі ұйғыр тілімен салыстыра отырып, ескі ұйғыр жазба әдеби тілі мен қазіргі ұйғыр әдеби тілі арасындағы сабақтастық ескерткіштің мәтініндегі морфологиялық ерекшеліктері негізінде анықталады. Төменде шығыстүркістандық қолжазбалардың тіліндегі есім сөздер: зат есім және оның көптік, тәуелдік, септік категориялары қарастырылады.

Шығыстүркістандық қолжазбаларда зат есімдердің көптік категориясы морфологиялық, синтаксистік, лексикалық сияқты үш түрлі тәсілмен жасалады және кейбір сөздер көптік мағынада қолданылады. Мысалы, Шығыстүркістандық ескерткіштердің тілі зат есімнің көптелу категориясы жағынан қазіргі ұйғыр тілінен төмендегідей ерекшеленеді. Зат есімнің көптік жалғаулары *-лар*, *-ләр* жалғанған тұлғалары тәуелдік тұлғасын алғанда жеке тұлғаның сыпайы түрі ретінде қолданылады. Мысалы: Мәликә, Аманнисахеним сұлтан Абдурешитхан падишаһнің *зәвжалари* ирди [3].

Шығыстүркістандық қолжазбаларда кездесетін араб-парсы тілдерінен енген кейбір зат есімдер сол тілдерден өзінің негізгі көптік мағынасында қолданылады. Мысалы: *ақабир*, *тәварих*, *ашъар*, *күтүб*, *әсрар* т.б. Ескерткіштерде кейде арабша немесе парсыша көптік

тұлғалардың үстіне қазіргі ұйғыр тіліне тән көптік жалғаулары (-лар//ләр) үстемеленіп жалғанғаны көрініс береді. Мысалы: Хас алим мусиқи устазлиридин... әмир Низамиддин Әлишир Нәвайи муршидимниң бу фән һәққидә путкан күтүб-рәсәйшларидин бәһриманд болдум т.б. [3]

Шығыстүркістандық ескерткіштерде қазіргі ұйғыр тілінде қолданылмайтын, ал ескі ұйғыр тілінде өнімді жұмсалған парсы тілінен (-әнғиз: *ишрәтәнғиз*, -ғуй: *хушғуй*, -пәзир: *дилләзир*, -сөз: *дилсөз*, -вар: *булбулвар*) енген жұрнақтар кездеседі. Бұл жұрнақтар парсы тілінде өз алдына айрықша мағына білдіретін алломорфтар болып табылады.

Шығыстүркістандық ескерткіштерде тәуелдік жалғаулары жекеше және көптік тұлғада кездеседі. Тәуелдік жалғауларында палаталь-веляр гармония, еріндік үндестігінің әсері анық сезіліп тұрады. Жекеше және көптік тұлғалар сөз түбірінің сипатына немесе дауысты, дауыссыз дыбыстармен аяқталуына қатысты болып келеді:

I жақ (жекеше түрі) -м, - им, -ум, - ум; (көпше түрі) -миз, - имиз.

II жақ (жекеше түрі) -иң, - уң; (сыпайы түрі) -иңиз.

III жақ (жекеше түрі) -и, - си; (көпше түрі) -и, -лари, - ләри

Шығыстүркістандық ескерткіштер тіліндегі септік категориялары басқа дәуірлерге тән жазба ескерткіштерден және қазіргі ұйғыр тіліндегі септік категорияларынан мағыналары, грамматикалық қызметі бойынша көп ерекшеленбейді.

Ескерткіштер тілінде септік жалғаулары дыбыстар үндестігіне бағынып та, бағынбай да қолданылғаны байқалады. Ескерткіштерде ерін үндестігіне, қатаң және ұяң дауыссыз дыбыстардың байланысына көңіл бөлінбейді.

Шағатай тіліне қатысты ғылыми еңбектерде септіктер жөнінде түрлі пікірлер айтылды. Түркітанушы А.М. Щербак көне өзбек тілінде жеті септік бар десе [4, 100-110 бб.], Хәмит Төмүр мен Абдуруп Полаттар ескі ұйғыр тілінде 11 септік бар екенін айтады [5, 25-31 бб.]. Тюрколог Я.Екманн шағатай тілінде тоғыз септік бар деп есептейді [6].

Атау септік. Басқа септік формаларын жасау үшін негіз қызметін атқарады.

Ілік септік. Ескерткіштерде қазіргі ұйғыр тіліндегі ілік септігінің *-ниң*, *-ни* жалғауы қолданылады. Ілік септік жалғауының *мән*, *сән* сияқты жіктеу есімдіктерге жалғанғанда қосымша құрамындағы [н] дыбысы түсіп қалады. Мысалы: Нәфиси мениң тәхәллусум. Әбятлар сениң һәмидиңда әшъарлар һәбибиң нәбитида язғаймән. Ілік септігінің Орхон жазба ескерткіштері тілінде және ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған *-ың*, *-иң* тұлғасы кездеспейді.

Табыс септік. Жазба ескерткіштер тілінде табыс септігінің *-ни* жалғауы жиі қолданылады. Мысалы: Бу *ғәзәлни* қәйәрдин өргүнүп ирдиңиз. Ескерткіштер тілінде кейде табыс септік III жақ тәуелдік жалғауынан кейін *-н* қосымшасын қабылдайды. Табыс септігінің бұл формасы *-ни* қосымшасы сияқты поэзия тіліне де, проза тіліне де тән болып келеді. Мысалы: ... бағрим қара қанин сия қилип әзғаймән... . XIX ғасыр жазба ескерткіші «Төварих-и мусиқиун» тілінде орта ғасыр ескерткіштер тілінде өнімді жұмсалған табыс септігінің *-и* қосымшасы мүлдем кездеспейді. Ескі ұйғыр тіліндегі ескерткіштерге тән ілік пен табыс септігіне ортақ *-ни* жалғауы «Төварих-и мусиқиун» тілінде функционалдық және грамматикалық сараланғандығы байқалады, яғни ілік септік үшін *-ниң*, табыс септік үшін *-ни* жалғауы қолданылады. Табыс септікте тәуелдіктің III жағынан кейін *-н* қосымшасы жалғанады.

Барыс септік. Ескерткіштер тілінде барыс септік *-ға*, *-гә*, *-гә*, *-қа*, *-кә*, *-қә* жалғаулары арқылы беріледі. Барыс септігінің жалғауы «Төварих-и мусиқиунда» сөздің жуан және жіңішкелігі ескерілместен, буынды талғап та, талғамай да жалғанады. Мәселен: *-ға* варианты дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа аяқталған жуан сөздерге жалғанады (Мысалы, *йолға*, *абадига*, *дунияға*), *-қа* варианты қатаң дауыссызбен аяқталған жуан сөздерге жалғанады (Мысалы, *яшқа*) яғни негізінен фонетикалық заңдылықтарды сақтайды. Ескерткіштерде барыс септігінің *-ға*, *-гә*, *-қа*, *-кә* жалғауларының орнына ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған *-гә* жалғауы ғана қолданылады. Мәселен, қатаң дауыссызбен аяқталған бірқатар сөздерге *-гә* варианты жалғанады. Мысалы: *сандуқгә*, *Таримгә*, *шеиримгә* т.б.. Кейбір сөздерде *-қа* вариантының орнына *-қә* варианты қолданылады. Мысалы: *достлуққә*, *иқапқә*, *яшқә*. Қатаң

дауыссыз дыбыспен аяқталған сөздерге ұяң дауыссыз дыбыспен басталған жалғаулар жалғанғаны да орын алады. Мысалы: *фәзиләтгә, бекгә, хотәнликгә* т.б. Барыс септігінің мұндай қолданысы Орхон-Енисей ескерткіштеріне де тән. Енисей мәтіндері және ежелгі ұйғыр тілі ескерткіштерінде - «Кутадғу билик» және «Дивану лугәт-ат түркте» жуан түбірлі сөздерге барыс септігінің *-қа* варианты жалғануы да, *-га* вариантының жалғануы да кездеседі. Орхон ескерткіштерінің мәтіндерінде осындай сөздерге тек *-қа* варианты жалғанғаны мәлім [7, 12-13 бб.; 8, 149-150 бб.].

Орхон-Енисей, ежелгі ұйғыр тілі ескерткіштерінде «Кутадғу билик», «Дивану лугәт-ит түрк», «Һибәт-ул һәқайиқ», «Гүлистан», «Кисекбаш кітабы» [9, 108 б.] және ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған барыс септігінің *-а, -ә* қосымшалары ХІХ ғасырдың ІІ жартысында жазылған «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. «Тәварих-и мусикиун» тілінде *-га, -қа, -гә, -кә* барыс септік жалғауы *мән, сән, у* жіктеу есімдіктерінен кейін келсе, *маңа, саңа, аңа* тұлғасы пайда болады, сөз фонетикалық өзгеріске – диссимиляцияға ұшырайды. Мысалы: Сәнсэн *мәңа* фәриадирәс.

Шығыс септік. –*дин, -тин, -дан, -ден* жалғаулар арқылы өрнектелген. Алайда, «Тәварих-и мусикиунда» шығыс септігінің тек ұяң [д] дауыссыз дыбысымен басталған *-дин* варианты ғана қолданылады. Қатаң дауыссыз дыбыспен басталатын *-тин* варианты қолданылмайды. Сондықтан қатаң дауыссыз дыбыстармен аяқталған сөздерге де *-дин* жалғанады. Негізінен ескерткіш тілінде шығыс септігі қосымшаларын қолдануда дыбыс үндестігі сақталмаған деуге болады. Мысалы: *Ирақдин, гунәһдин, тилсизлиқдин* т.б. «Тәварих-и мусикиунда» ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған шығыс септік жалғауы ІІІ жақ тәуелдік тұлғасындағы сөздерден кейін жалғанатын *-ндин* жалғауы мүлдем кездеспейді.

Жатыс септік. Ескерткіштерде жатыс септік сөз түбірінің жуан-жіңішке қасиетіне қарай *-да, -дә, -тә* жалғауларымен беріледі. Мысалы: *барғанида, динидә, шәриәттә* т.б. Дегенмен жатыс септікке қатысты жазба ескерткіштерде өзіне тән ерекшеліктері де жоқ емес. Жатыс септік жалғауларында, жалпы алғанда, дыбыс үндестігі сақталғанымен, септіктің қолданылуында дыбыс ассимиляциясына тән фонетикалық талаптарға сай келмейтін тұстар да орын алады. Мәселен, «Тәварих-и мусикиунда» қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталған сөздерге ұяң *-да, -дә* варианты жалғанады. Мысалы: *алимлиқда, туғутда, балағәтдә* т.б. «Тәварих-и мусикиунда» қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталған сөздерге жатыс септіктің қатаң дауыссыз дыбыстағы *-тә* варианты [т] дыбысымен аяқталған *һәйрәттә* және *шәриәттә* деген сөздерге ғана жалғанады. Кейде бір түбір үшін бұл септіктің жуан варианты да (*-да*), жіңішке варианты да (*-дә*) қолданылған: *ишқидә//ишқидә, чәмәндә//чәмәнида, китабида//китаплардә* т. б.[3].

Орын-белгі септігі. Жазба ескерткіштерде орын-белгі септігінің *-дағы, -дақы, -дәки* варианттары кездеседі. «Тәварих-и мусикиунда» орын-белгі септігі ескі ұйғыр тіліндегі *-дағы, -дақы, -дәки* тұлғасында өрнектелмей, қазіргі ұйғыр тіліндегідей *-дики* жалғауы арқылы беріледі. Бұл тұлға сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып, анықталушы сөздің орын жағынан белгісін білдіреді. Мысалы: һәр кичә кирип истиқамәт қилған *Һиъмәти Абәддики* лүһәдларигә тарихниң сәккиз йүз тоқсан тоққузида дәфн қилиндиляр.

Ұқсату септігі. Бұл септіктегі зат есімдер сөйлемде *-дәк, -тәк* аффикстері арқылы беріледі. Бұл жалғау теңеу жасауда жиі қолданылады. Мысалы: Алимлиқда һәзрәти Әбу Нәсир *Фарабидек*, һәкимлиқда һәзрәти *Ибни Синадек*, шаирлиқта һәзрәти *Нәвайидек*, муғәннилиқда тәхи *Қидирихандек* ирдиляр.

Шектеу септігі. Шығыстүркстандық жазба ескерткіштерде шектеу септігі *-гәчә, -қәчә, -гәчә, -кәчә* жалғаулары арқылы берілсе, «Тәварих-и мусикиунда» *-гәчә* варианты және қазіргі ұйғыр тіліндегі *-гичә* варианты қолданылады. Мысалы: Бу әзизни падишадин *ғудагәчә*, әвлиядин *тәрсәгәчә* дост тутмайдурған киши йоқ ирди. Өзһал муқамики, әлһал барчә муғәнниларғә мәълумдур, биринжи, иккинжи, үчүнжи *мәргәләларигичә* кәшф қилған ирдиляр.

Көмектес септігі. Түркі тілдер дамуының кейінгі дәуірлерінде, әсіресе ХV ғасырдан бастап көмектес септігі грамматикалық қасиетін жоғалтып, септік категориясы ретінде

қолданыстан шыққан [10, 61 б.]. Сондықтан *-н, -ын, -ун, -үн* жалғауларымен берілген көмектес септік тұлғасы ескерткіштерде жиі қолданылған алайда «Тәварих-и мусикиун» тілінде байқалмайды. Ежелгі ұйғыр тілі дәуірінде жиі қолданылған бұл жалғау ХІХ ғасырдың екінші жартысына келгенде аналитикалық формаларға ауысқан. Ескерткіште бұл септік «билән» септеулігінің көмегімен жасалады. Мысалы: ... Пәһливан Мұһәммәд Көштингир *билан* һәмсәһбәттә болдум [3].

ХVІІІ–ХІХ ғғ. жазылған шығыстүркістандық дерек көздердің мәліметтерін мәтіндік талдау жасау негізінде зерттеу арқылы ортақ тарихи-мәдени аймақта өмір сүрген түркі тілдес халықтардың тарихында орын алған оқиғалар бір-бірімен тығыз байланыста дамығандығын айғақтауға болады.

Шығыс Түркістан өңірінде прогресшіл бағыттағы көптеген ақын-жазушылар көркем әдебиеттің түрлі жанрларында еңбек етіп, ұйғыр әдебиетін жетілдірді. Бұл кезде Шығыс Түркістанда бірқатар көркем әдеби шығармалар майданға келіп, бүгінгі таңда әлемдің түкпүр-түкпіріндегі кітапханалардың сирек қорларында сақталуда.

ХVІІІ–ХІХ ғғ. жазылған шығыстүркістандық жазба ескерткіштердің морфологиясын қазіргі ұйғыр тілімен сабақтастықта қарастырудың нәтижесінде мынадай қорытындыға келуге болады:

– ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ескі ұйғыр тілі қазіргі ұйғыр ауызекі сөйлеу тіліне бір адым жақындағандығын «Тәварих-и мусикиун» ескерткіші морфологиялық жүйесі көрсете алады.

– ХVІІІ–ХІХ ғғ. жазылған шығыстүркістандық жазба ескерткіштердің тіліндегі көптік, тәуелдік, септік категорияларының саралануына байланысты сапалық өзгерістер – ескі ұйғыр жазба тілі мен қазіргі ұйғыр әдеби тілі аралық, өтпелі кезеңнің өзіндік ерекшеліктерінің көрсеткіштері.

– Ескі ұйғыр жазба әдеби тіліне тән графо-фонетикалық дәстүрлер және лексика-грамматикалық, морфологиялық көне (архаикалық) формалар шығыстүркістандық жазба ескерткіштер тілінде едәуір орын алған, ал ХІХ ғ. екінші жартысында жазылған жазба ескерткіштер негізінен жалпыхалықтық тілге негізделеді. Бұл өз кезінде ұйғыр тілі ХІХ ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезеңінде ескі ұйғыр жазба әдеби мұралар тілінің дәстүрінен біртіндеп қол үзіп, қазіргі ұйғыр ауызекі сөйлеу тіліне жақындауға бет алғанын көрсетеді.

Әдебиет:

1. Дмитриева Л.В. Тюркоязычная арабписьменная рукописная книга по ее ареалам // Рукописная книга в культуре народов Востока. – М.: Наука, 1987. – С. 407-450.

2. Каримова З.К., Масимова Х.В. ХVІІІ–ХІХ ғасырлардағы шығыстүркістандық жазба ескерткіштер туралы // Мир большого Алтая. Международный научный журнал. -№2 (2.2), 2016. – С. 343-349.

3. Масимова Х.В. Исмәтулла Мөжизидің «Тәварих-и мусикиун» трактатының фонетикалық және лексика-грамматикалық ерекшеліктері. Канд. дисс. – Алматы, 2005. – 133 б.

4. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.–Л., 1962. – 276 с.

5. Хәмит Төмүр, Абдуруп Полат. Чағатай тили. – Қәшқәр уйғур нәшрияти, 1987. – 430 б.

6. Janos Eckmann. Şağatayca el kitabı. – Istanbul, 2017. – 316 с.

7. Кондратьев В.Г. Очерки грамматики древнетюркского языка. – Ленинград, 1970. – 270 с.

8. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VІІІ века. – Алма-Ата, 1971.

9. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник ХІV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Часть I. – Алма-Ата, 1975. – 210 с.

10. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973. – 452 б.

МҰСА САЙРАМИДЫҢ ЖЕТІШАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ БОЙЫНША МӘЛІМЕТТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Каримова З.К.

Тарих ғылымдарының кандидаты,

Аға ғылыми қызметкер,

Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институты,

(Алматы қ., Қазақстан)

Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийа» дерек көзінде негізінен ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістанның саяси тарихы баяндалған болса да, еңбекте Шығыс Түркістанның, анығырақ айтқанда, Жетішар хандығының әкімшілік құрылымын зерттеуде маңызы зор мәліметтер көп кездеседі. Бұл мазмұндағы мәліметтер әртүрлі салалар бойынша. Олар «Тарих-и амнийаның» басынан аяғына дейін, шашыраңқы түрде беріліп, бұндай ерекшелік барлық шығыстүркістандық тарихшылардың еңбектеріне тән болып табылады. Осыған орай, шығармада кездесетін әкімшілік құрылымға тән мәліметтерді мазмұнына қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Жетішар хандығының әкімшілік-аумақтық бірліктері туралы мәліметтер
2. Йақұб-бек әкімшілігінің билеуші органдары туралы мәліметтер
3. Салық жүйесі бойынша мәліметтер
4. Сот және атқарушы органдар туралы мәліметтер
5. Шаруашылық құрлымы туралы деректер

1. Мұса Сайрами «Тарих-и амнийа» дерек көзінің С 335 нұсқасының 211а парағында Жетішар хандығының жер көлемі туралы құнды деректер келтіреді. Дерек көзде айтылуынша, Йақұб-бектің қару күшімен жаулап алған жерлері шығыста Гумадан, батыста Сарыкөлге дейін 100 күндік жол, солтүстікте Мұзарттан бастау алып оңтүстікте Қараңғы тауға дейін жалғасатын 80 күндік жол. Йақұб-бек осы кеңбайтақ жердегі үлкен 7 қалаға қарасты 34 орта-кіші қалаларға 14 жыл билік жүргізген [1, 211а п.].

Бұл деректер, сонымен қатар Жетішардың нақты географиялық шекарасын анықтауда құнды дерек болып, Йақұб-бек билігі кезінде оның қол астындағы жерлерді үлкен 7 шаһарды орталық еткен 7 аймақтан құралғандығын, ол аймақтарда екінші және үшінші дәрежелі 34 қала-кент болғандығын көрсетеді.

Йақұб-бектің билігі тұсында Қашғарияға сапар шеккен орыс зерттеушісі А.Н. Куропаткинның мәлімдеуінше әкімшілік қатынастары жағынан Қашғария он негізгі және бірнеше екінші дәрежелі аймақтарға бөлінеді [2, 211а п.]. Негізгі аймақтарға мыналар жатады: Қашғар, Янги-нисар, Йаркенд, Хотан, Ақсу, Үш Тұрпан, Бай, Кучар, Корла және Көне Тұрпан округтері. Ал екінші дәрежелі қосымша аймақтарға Қашғар жолынан бастап Ақсу қаласына дейін орналасқан Маралбасы ауданы; Қашғар қаласы жолының бойынан бастап Үш Тұрпан қаласына дейін орналасқан Келпін аймағы, Фергана облысы мен Қашғария арасындағы таулы аймақтың бір бөлігін алып жатқан Ұлышат аймағы; Йаркенд қаласынан бастап Хотанға дейінгі ауданды қамтитын Қарғалы аймағы; Йаркенд дариясының жоғарғы ағысындағы таулы аймақтың бір бөлігін алып жатқан Тасқорған аймағы. Осы тізімге, сондай-ақ, жоғарыда аталған округтердің ішіндегі мәдени аудандар да енеді, бірақ бұл округтердің басқару ісі тәуелсіз түрде жүргізіледі. Солардың ішінде Қашғар округіне қарастыларының бізге белгілі болған бөлімшелері Опал, Тасмалық, Артуш, Аргу, Тазгун және Ханарық.

Мұса Сайрами әрбір округқа бір үлкен қала және үлкенді-кішілі қала-кенттер болғанын хабарлайды. Мысалы, Қашғар округіне мына кенттер кіреді: Сарман, Тоузақ, Қорған, Қарақыр, Бескерем, Абат, Қызылбай, Яндама, Шаптали, Ақяр, Ярмасан, Төменгі Яндама, Бай тоқай, Хошабат, Файзабад, Көпсангир, Топрак, Карабағ, Паррач, Буйра қытай, Научук, Давлет бағ, Қызыл-буя.

Ал Ақсу округіне мына кенттер енеді: Қумбаш, Сайарық, Бесарық, Чуктал, Игарчи, Асук, Балдан, Джам, Абдали-кавунуш, Талдады (өзге мәліметтер бойынша Таз-лангар деп

аталады), Сугет, Құмтам, Ишланчи. Соңғы алты қышлақтың жалпы атауы Ярбаши деп аталады.

Маралбасы бөлімшесіне қарасты кенттер: Чарбағ, Тумшұқ, Чадыркөл, Псяк-сынды, Йақа-құдық.

Бай округіне енетін кенттер: Құстам, Даванчик, Чаркчи, Қарабағ, Йақа арық, Мырза там, Он баши, Джигдали, Йангабад, От басы, Азган, Жоғары балықшы, Итарчи, Йанги Лангар, Капчи, Ақ үйлі, Чуджа балықшы, Арал, Тогтосун, Буган, Чиган, Қызыл және тағы басқалар. Соңғы он екі кент Сайрам атты елді мекеннің айналасына шоғырланған. «Тарих-и амнийада» Сайрам ірі кент ретінде көрсетілген.

Кучар округіне Шахйар қаласы мен мына қыстақтар кіреді: Қарақас, Көнши-махалла, Тағ-арық, Бостан, Пайлю, Тойболды, Сулейман, Тоғызтам, Ходжа-Қамбар, Давлет-бағ, Сырак-тоғрақ, Шихлари, Көк-гумбат, Шамал-бағ, Мазар-бағ, Учар, Мазар-қожа, Шурнут, Йақа-арық, Сақачи, Узғұн, Тагичи, Криш және басқалар.

Корла округіне келесі кенттер қарайды: Бұғұр, Янги-хисар, Янгобад, Таң-арық, Яйги, Чимпах, Арал, Аласай (соңғы төртеуі Бугур елді-мекеніне қарасты шоғырланған), Қарғалы, Тахты, Бағ-жиде, Малу, Булун, Күдүк, Тала-бұлақ, Ақ-сарай (соңғы сегізі Янги-хисар қаласына қарайды), Дүрбін, Қос-арық, Турба, Сайлық, Сайбағ (соңғы бесеуі Корла қаласының маңына орналасқан), Дәнзил, Қарашар бекінісі мен аулы және басқалар [1, 284а-300а пп.].

1877 жылы Қашғарияға сапар шеккен А.Н. Курапаткин «Қашғария» атты еңбегінде келтірген Жетішар мемлекетінің әкімшілік бірліктері қатарына Йақұб-бектің кейін бағындырған аудандары кірмей қалады. Жетішар мемлекеті тарихының зерттелуіне қомақты үлес қосқан қазақстандық ғалым Д. Исиев бұл кемшілікті толықтырады. Ол жоғарыда аталған 10 әкімшілік орталыққа тағы Үрімжі және Манас округтерін жатқызады. Сөйтіп зерттеушінің көрсетуінше, Жетішар мемлекеті 12 бірінші дәрежелі, 5 екінші дәрежелі уәлаяттарға бөлінеді. Бірінші дәрежелі уәлаяттарға: Қашғар, Янги-хисар, Йаркенд, Хотан, Ақсу, Үш Тұрпан, Бай, Кучар, Корла, Тұрпан, Үрімжі және Манас кірсе, екінші дәрежелі уәлаяттарға Маралбасы, Келпин, Ұлышат, Қарғылық және Тас қорғандар жатқызылады [3, 63 б.].

Ірі қалалар Шығыс Түркістанда уәлаяттардың орталығы қызметін атқарған. Ірі қалаларға Қашғар, Йаркенд, Тұрпан, Кучар, Хотан секілді қалалар кіреді. Қалаларды мекендеген халықтың саны да түрлі болған. Мысалы өңірдегі ірі қалалардың бірі саналатын Қашғарда шамамен 50 мың адам өмір сүрген. Бұл есепке Қашғар жаңа шаһарының халқы енгізілмеген [4, 311б.]. 1868 жылы Қашғарияда болған ағылшын эмиссары Р. Шоудың хабарлауынша, Йаркендтің көне шаһары көлемі жағынан ірі қалалардың бірі болып есептеледі. Онда шамамен 25 мыңға жуық тұрғын үй бар. Әрбір үйде үш адам тұрады деп есептегеннің өзінде көне шаһардың халқы 75000 адамды құрайды. Йаркенд жаңа шаһары сәл кіші. Жаңа шаһарда негізінен бай және басқарушы тап өкілдері өмір сүреді. Онда 80 мыңға жуық адам тұрады. Ал Қашғар қаласы Йаркендтен анағұрлым үлкен екені белгілі [58, 331-332 бб.].

2. Бұл топтағы мәліметтер Мұса Сайрамидың Йақұб-бек әкімшілігінің билеуші органдарында жұмыс атқарған қызметкерлері туралы жазып қалдырған бағалы деректерінен тұрады.

XIX ғасырдың екінші жартысында аумақта қалыптасқан саяси тұрақсыздық жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық ахуалының едәуір нашарлауына әкеліп соқты. Осы кезеңде Шығыс Түркістанға саяхаттап барған орыс саяхатшыларының пікірінше, тек 1825-1877 жылдардың аралығында елдегі билік 14 рет ауысқан. Билеушілер ауысқан сайын елдің мемлекеттік құрылымына жаңалықтар енгізіліп отырған [6, 101 б.]. Шығыс Түркістанның бұл кезеңдегі мемлекеттік бүтіндігін суреттеуде қиындық тудыратын тағы бір жәйт, ірі бір шаһарды бағындырып, ол жерде өз билігін орнатқан билеуші тағы бір шаһарды қол астына кіргізгенше біраз уақыт өтеді. Бұған дейін ол жерге жаңа билеуші келеді немесе манжұрқытай үкіметі қайта оралады. Әр аймақта тақ басына келген билеуші өз қалағанынша өзгерістер енгізіп, реформа жасауға тырысады. Нәтижесінде, ол жерлерді мекендеген халық қабылданған жаңа заңдарға бейімделгенше, билеуші ауысып, әкімшілік, басқару жүйелері де

ауысады. Шығыс Түркістанда Йақұп-бек мемлекеті жойылғаннан кейін орыс елшілігінде қызмет атқарған Н.Ф. Петровский мынадай мысалдарды келтіреді: «Осы бей-берекетсіз кезеңде аумақтағы саяси-әлеуметтік ахуал толық бақылаудан шығады. Қашғар қаласы мұсылмандар қолына өтсе, Йаркенде әлі қытай амбан үстемдік жүргізеді. Басқа қалаларда тағы бір шетелдіктің қолында қалады» [111, 87 б.].

Шығыс Түркістан аумағының басым көпшілігі Йақұб-бек Аталық ғазидың иелігіне өткен кезде ғана жағдай біраз қалыпқа түседі. Бұл тұралы Мұса Сайрами былай дейді, елдегі билік толығымен Йақұб-бектің қолында еді. Ол өз атына «Аталық ғазиді», «Бадаулет», «әмір» деген құрметті атақтарды қосып айтуды бұйырады. Мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына қатысты барлық маңызды шаруаларды Йақұб-бек өзі шешеді. Жоғары мемлекеттік қызметке, әскери лауазымдарға, сот жүйесі, салық жинайтын адамдарды, тіптен рухани қызметтерге де өзі қалаған адамдарды тағайындайды. Өте қарапайым өмір сүруге әдеттенген жаңа билеушінің (Йақұб-бектің) ордасы да басқа Орта Азиялық хандардың ордаларынан қатты ерекшеленді. Оның сарай қызметкерлерінің саны Қоқан, Бұхара хандарының қызметкерлерінен бірнеше есе аз еді. Йақұб-бектің ел басқару жұмыстары бойынша шығарған жарлық және бұйрықтары, хат алмасу істерін ең жақын төрт көмекшісі – мырзалары тарапынан атқарылады [7, 105 б.].

Бұл мәліметтерді Мұса Сайрами да растайды. Ол өз еңбегінде: «Аталық ғазиді соншама құдіретті патша бола тұра, ешбір дана, ақылды кісіні өзіне сенімді уәзір етіп ұстамады. Мемлекетті ешкімнің кеңесіне сүйенбей өзі жалғыз басқарды. Ешкімге сенбеді», - дейді [1, 219а-219б пп.]. Р. Шоу жоғарыда аталған төрт адамды Йақұб-бектің уәзірлері деп көрсетіп, олардың есімдерін келтіреді. Олар: Ысмаилбек-төре, Камилбек-төре, Саййид-төре, Ықбалбек-төре. Одан басқа екі жақын кеңесшісі бар екенін хабарлайды. Олар: Хайдарбек-датқа және Нарқұл-датқа. Бірақ, басқа деректерде бұл кеңесшілердің есімдері кездеспейді [5, 336 б.].

Әрбір уәлаяттің басшысы немесе әкімдігіне бай, дәулетті бектер сайланады. Оларды негізінен Йақұб-бектің өзі тағайындайды. Йақұб-бек ірі қалаларды орталық еткен барлық уәлаяттарға өз отаны Ферғанадан келген адамдарды немесе жақын туысқандарын тағайындайды. Мысалы Қашғар уәлаяттына сонау Ақмешітте әкім болып жүрген кездерінен Йақұб-бектің сенімді адамдарының бірі болған Алаш-биге ұсынады. Йаркенд уәлаяттың шығу тегі Ташкент қаласынан, Йақұб-бектің Қоқан хандығында бірге қызмет жасаған жақын серіктесі Мұхаммед Йунусхан шиғавулға тапсырады. Ақсу қаласын алғашқыда ақтаулық қожалардың ұрпағы, Қоқан хандығынан келген Хақимхан-төреге тапсырады. Ол екі жарым жыл қызмет атқарады. Кейінірек Ақсу қаласының хақим-бектігіне (қолжазбада солай көрсетілген) молла Джийан мырза тағайындалады [1, 252б п.].

Тек Шығыс Түркістанның Хотан мен Кучар қалаларында ғана жергілікті халық ішінен шыққан кісілер, Хотанға – Нияз хақим-бек, Кучарға – Ысқақ-қожа әкім етіп сайланады. Хотан әкімі Нияз-бек бастапқыда кучарлық қожалардан бет бұрып, Йақұб-бекке көмектесу нәтижесінде бұл мансапқа қол жеткізген болса, кейінірек манжұр-қытай армиясы жақындаған кезде сатқындық жасап, Йақұб-бекке у беріп өлтіреді. Йақұб-бек Йаркенд қаласын бағындыру мақсатында әскер тартып келгенде, табиғатынан өте ақкөңіл кісі болған Ысқақ-қожа қарапайым мұсылмандардың қанын бекерге төгуді қаламай, келісім жасауға мәжбүр болады. Осы әрекетімен Йақұб-бектің құрметіне ие болады. Йақұб-бек Кучар қаласын бағындырған кезде ол (Ысқақ-қожа) осы қаланың әкімі мансабын иеленеді. Бірақ ол бұл қызметінде ұзақ отырмайды. Кучар қаласын дүнгендер талан-тараж еткеннен кейін, Йақұб-бек Ысқақ-қожаны босатып, Йаркендке жібереді. Оның орнына әндіжандық Нармұхаммед-парваншһні әкім етіп белгіленді [1, 254а п.].

Жоғарыда келтірілген мысалдардан Йақұб-бектің өз маңына көбінесе Ферғана уәлаяттынан келген адамдарды, немесе тек өзіне сенімді қызмет жасаған жергілікті әкімдерді жинағаны көрініп тұр. Бұл барлық жерде кездесетін табиғи жәйт болса да, Шығыс Түркістанның жергілікті тұрғындарының наразылығын тудырады. Жергілікті тұрғындар арасында келімсек-әндіжандықтар атауының келіп шығуына осы секілді жағдайлар себеп болса керек.

Әрбір уәлаят көлеміне қарап кенттерге – үлкен ауылдарға бөлінеді. Шығыс Түркістанның барлық аймақтарындағы кіші махаллалар осы кенттердің қарамағына шоғырланған. Кенттерді хаким бектер тағайындаған бектер басқарады, ал махаллалардың әкімі ретінде - бектер, тоқсабалар, пансадтар және жүзбасылар сайланады [3, 63 б.]. Әкім-дердің барлығы бір-біріне бағынбайтын, өз билігі өзінде болған және олардың әрқайсысы Йақұб-бектің өзімен тікелей байланыс жасап отыратын болған. Әрбір әкім өзінің ауданын жалға алған бастама іс ретінде басқарған, яғни қазынаға белгілі бір мөлшерде бидай (астық) пен ақша салуға міндетті деп есептелген, ал қалған жиналған қорды өз меншігінде қалдыратын болған. Қазынаға түсетін астық пен ақша халықтан жиналатын салықтың есебінен көбейіп тұратын. Әкімдер сонымен қатар жолдардың, көпірлердің, шаһар қамалдарының бұзылып кетпеуін қадағалап отырған. Шығыс Түркістанның барлық қалалары жаудан қорғану үшін салынған ірі қамалдармен қоршалған [8, 48 б.]. Бұнымен қоса өзінің округіндегі немесе бөлімшесіндегі кірістің (табыстың) есебінен әрбір әкім қала гарнизонында қызмет ететін белгілі бір мөлшердегі әскерді толық қамтамасыз етуге міндетті болған. Жорыққа аттанған әскерлер уәлаят аумағынан өтсе, оларды азық, жем-шөппен қамтамасыз етуі керек болатын. Арық шауып, су шығару, мешіт, медреселер салуға диқандар мен шаһар халқын жұмылдыруға тиіс еді.

Йақұб-бектің тапсырмасына орай әкімдер тұрақты немесе уақытша қолданысқа берілетін үлкенді-кішілі жер телімдерін иелене алатын болған. Қазынаға бидай (астық) мен ақша құюдан тыс, әрбір әкім жыл сайын Бадаулетке сый-сияпат жеткізіп отырған. Сыйдың мөлшері мен сапасы әкімнің басқарып отырған ауданының аумағына тікелей қатысты болған. Сый-сияпаттың жалпы мөлшері бірнеше жылқы үйірінен, шапандардан, кілемдер мен жібек мата орамасынан, шай, қант салынған түйіншек дорбадан құралған және алтын мен күміс салынған табақ ретінде ұсынылған. Сый-сияпат беріп есептесуде «тоғыз» саны аса маңызды деп есептелген. Әдетте бір немесе бірнеше тоғыздықтан құралған жылқы үйірі беріледі, тоғыз-тоғыздан құралған шапандар түйіншегі (шамасы келмесе тоғыз шапан), тоғыз қант салынған жәшік (немесе қанттың орнына тоғыз мал басы), тоғыз жамбы (әрқайсысы 108 рубльді құрайтын алтын құймасы), т.б. ұсынылады. Осы сыйлықтарды Бадаулетке бағынатын әкімдердің жеке өзі немесе олардың сенімді өкілдері жеткізетін болған [9, 485 б.].

Ал Бадаулет өз әкімдерін мейірім-шапағатымен ықылас білдіріп, қамқорлығына алып отырған. Яғни, ақшалай құны бар заттай бұйымдармен емес, жер аумағының көлемін ұлғайту арқылы өз ілтипатын білдіріп отырған. Түрлі-түсті шапандар мен белбеулер, қару-жарақтар – бұл Бадаулеттің алғашқы әкімдерді және соңғы шабармандарды құрметтеп сыйға ұсынған құнды бұйымы болып саналады [2, 33 б.].

Йақұб-бек әскери әрекеттер аяқталғаннан соң, бар күш-жігерін мемлекет құру ісіне жұмсайтын. Мемлекеттегі бүкіл билік Йақұб-бек қолында болады. Билеуші кеңесшілері мен көмекшілері қатарын Қоқан өкілдері мен жергілікті ұлт өкілдері құрайды. Мемлекет аумағы негізгі он екі аймақ пен орта қолды бес уәлаяттарға (аймақтарға) бөлінеді. Әр қайсысына Йақұб-бек өз әкім-бектерін (әкімдерін) тағайындайды. Олардың қасына көмекшілер ретінде уезд басшылары, хатшылар, салық жинаушылар, әскери және азаматтық төрешілер, әртүрлі рангтағы әскербасылары, молдалар, түнгі күзет бастықтары, жер суару жүйесінің басқарушылары, болыс старшындары қоса жіберіледі. Ең төменгі шенеуніктік лауазымдар сайланбалы болады. Жергілікті әкімшілік аппарат түгелімен әкім-бекке бағынып, барлық азаматтық және әскери билік соның қолында болады. Әкім және бектердің міндеттерін орындау-орындамау Жетішар билеушісі тарапынан қадағаланып отырды. Жалпы алғанда, бұрынғы манжұр жүйесімен салыстырғанда, әкімшілік жүйесінде айтарлықтай өзгерістер кіргізілген жоқ. Жаңа енгізілімдер шенеуніктер міндеттерін өзгертпей, тек олардың лауазым атауларына ғана қатысты болады. Бұл атаулары негізінен Орта Азия хандықтарында қабылданған мансап атауларына жақындастырылды [10, 137-139 бб.].

Осылайша, Жетішар мемлекетінің әкімшілік құрылымы негізінен сол кезеңдегі Орталық Азияның басқа мұсылман хандықтарының басқару формасынан аса қатты еркшеленбесе де, сыртқы және ішкі факторларға сәйкес өзгерген тұстары да бар, деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиет:

1. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийя // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. С. 335
2. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны. – СПб.: Издание Императорского РГО, 1879. – 435 с.
3. Исиев Д.А. Йәттишәр уйғур дәлити. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 119 б.
4. Венюков М. Девятый участок: Тянь-Шаньский // Опыт военного обозрения русских границ в Азии. – СПб.: Тип-я унив-та, 1873. – С. 276-319.
5. Шоу Р. Очерки Верхней Татарии, Ярканда и Кашгара / прежней Китайской Татарии, соч. Роберта Ша Великобританского комиссара.– СПб., 1872.– 344 с.
6. Кляшторный С.Г., Колесников А.А., Басханов М.К. Восточный Туркестан глазами европейских путешественников. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 184 с.
7. Кляшторный С.Г., Колесников А.А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников. – Алма-Ата: Гылым, 1988. – 221 с.
8. Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса. / Ауд. Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
9. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Гылым, 1969. – С. 486-490, 567-568.
10. Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в Средневековой Бухаре // Советское востоковедение. –М.– Л., 1948. – Т. 5. – С. 137-154.

ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Молотова Э.М.

кандидат исторических наук,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)

Рукописные фонды мира являются сокровищницами, многовековым наследием и общим достоянием народов Центральной Азии. Изучение письменных памятников, издание текстов сочинений и их исследование могут восполнить пробелы в истории тюркских народов данного региона.

Восточно-туркестанские рукописи, описывающие события произошедших на территории Центральной Азии, позволяют уточнить даты, определить ценность этих сочинений для изучения истории освещаемых в них событий. В конце XIX – начале XX веков в Азиатский музей (ныне Институт восточных рукописей РАН) из Восточного Туркестана поступили коллекции рукописей Н.Ф. Петровского, С.Ф. Ольденбурга, Я.Я. Лютша, Н.Н. Пантусова, а также коллекции М. Хартманна. Однако мировой научной общественности ценность из этих и других, случайных поступлений остается малоизученным или неизученным. В настоящее время некоторые подобные рукописи исследуются учеными-востоковедами стран Востока и Запада, в частности Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК.

Нарративные источники Восточного Туркестана, содержащие богатый материал по истории и культуре народов Центральной Азии, позволяют изучить сведения о культурном и межэтническом аспектах взаимодействия и взаимовлияния народов изучаемого региона, роли аскетов в распространении ислама среди тюркских народов, исповедовавших буддизм, манихейство, шаманизм.

Одним из источников по духовной культуре тюркских народов Центральной Азии выступает «Тазкира-йи Бугра-хан», посвященное караханидскому правителю Султану Сатук (Сутук) Бугра-хану Гази [1, л. 4^б]. В нем излагается история появления и распространения ислама на территории Восточного Туркестана, жизнеописания святых *шайхов-увайсийа* и стариц-увайсийа, которые внесли значительный вклад в распространении мусульманской веры среди народов центрально-азиатского ареала.

Начало истории распространения ислама среди тюркских народов в эпоху Караханидов связано с прибытием в г. Кашгар наставника Султана Сатук Бугра-хана Гази – саманидского *шахзада* Х^баджи Абу Насра Самани¹¹, который отлично знал Кур'ан, неукоснительно исполнял законы (*шари'ат*) и был знаком с государственным управлением [2, с. 179–180].

В «Тазкира-йи Бугра-хан» повествуется о том, что Султан Сатук Бугра-хан Гази тайно принимает мусульманскую веру в связи с явлением ему Хадрат-и Хыдра и проповедью мусульманского *шайха* Х^баджи Абу Насра Самани. К султану примкнули его приближенные. С принятием ислама Султану Сатук Бугра-хану Гази было присвоено арабское имя 'Абд ал-Карим [1, л. 23^а].

Султан Сатук Бугра-хан Гази, распространил мусульманскую веру до Турфана и Комула. Многочисленные места сражения около Хотана, а также между Йаркандом и Йени-Хисаром, называемые *шайдан*, указывают, что «для введения ислама пролилось много крови» [3, с. 299]. Махмуд ал-Кашгари в своем произведении, описывая реку Усми Тарим (Тарим), говорит о том, что она протекала по исламской стране. Здесь он, скорее всего, имеет в виду территорию Караханидского государства. Как он отмечает, в те времена население западной части Кучи исповедовало ислам, а уйгуры восточной части этого княжества еще не приняли мусульманскую веру [4, с. 175].

Согласно «Тазкира-йи Бугра-хан», Султан Сатук Бугра-хан Гази умер в 429/1037–1038

¹¹ Абу Наср Самани является одним из представителей династии Саманидов. В труде Джамала ал-Карши он упоминается как Наср ибн Мансур.

году в возрасте 96 лет и был похоронен в местности Машхад в Астин Атуше (Артудже) в одном из селений Кашгара [1, л. 52^а]. Сведениям о времени смерти султана, указанным в изучаемом нами сочинении, противоречат данные, приводимые в труде Джамала ал-Карши. Согласно «Китаб ал-джамахир фи ма'рифат ал-джавахир», Сатук Бугра-хан ал-Гази скончался в 344/955–956 году [5, с. 104]. После смерти Султана Сатук Бугра-хана Гази его политику продолжили преемники, расширяя территория государства.

На протяжении веков создавались агиографические сочинения, описывающие жизнедеятельность Х^ваджи Ахмада Йасави его учениками и более поздними представителями *тариката* Йасавийа («Диван-и Хикмат», «Мират-ул-кулуб» и др.). Х^ваджа Ахмад Йасави является основателем *тариката* Джахрийа-и Султанийа, действовавшего, главным образом, в г. Йасы (Туркистан) и прилегающих кочевых районах и практиковавший *зикр-и джахр* (громкий *зикр*). Он сыграл немаловажную роль в истории тюркоязычных народов Центральной Азии. Согласно ранним письменным источникам, Х^ваджа Ахмад Йасави среди тюркоязычных племен Дашт-и Кыпчака именуется просто, как *шайх*, позднее к его имени прибавляется *х^ваджа*. Согласно данным из источников конца XV в., среди тюрков его знали как *ата* Йасави и что он был *маша'их-и турк* («главой тюркских *шайхов*»). Из-за своей гробницы Х^ваджа Ахмад Йасави был известен на протяжении столетий как Хадрат-и Туркистан [6, с. 8–9].

Согласно наиболее устойчивой традиции, *шайх* Ахмад Йасави – третий из четырех преемников Йусуфа ал-Хамадани; ради возвращения в родной Туркистан Султан 'арифин отказался руководить кружком ал-Хамадани и перепоручил своих учеников четвертому преемнику ал-Хамадани – 'Абд ал-Халику ал-Гидждувани, к которому традиции Х^ваджаган, а позднее Накшбандийа возводили свои линии духовной преемственности.

Х^ваджа Ахмад Йасави, который, «наставляя на путь Истины» народы к северу от Сыр-Дарьи, предпочел обучать их *зикру джахр* и даже инициировал его новый вид – *зикр-и арра*, исходя из «способностей к восприятию» или «склонностей» (*исти'дад*) «народа Йасы».

Следующее агиографическое сочинение «Тазкира-йи Х^ваджа Кутб ад-дин Ираки» посвящено деятельности в Кашгаре *мурида* Хадрат-и Хыдра – Х^ваджи Кутб ад-дина Ираки. В нем, в частности, говорится, что в Кашгаре много молодых людей, храбрецов, стремящихся к знанию свободных мужчин, достойных и готовых пополнить свои знания [7, л. 40^а–41^б]. Наставничество Хадрат-и Хыдра указывается на то, что Х^ваджа Кутб ад-дин являлся *увайси* [7, л. 9^а–9^б, 20^б, 31^а]. В качестве доказательства его святости, автор приводит как пример *зикр*, упоминающийся в «Нафахат ал-унс мин хадарат ал-кудс» 'Абд ар-Рахмана Джами.

Как указывается в «Тазкира-йи Х^ваджа Кутб ад-дин Ираки», в те времена при правителе Кашгара¹² находился эмир Хайдар Гуракан из Чингизидов [7, л. 50^б]. Если принять к сведению, что правивший в Кашмире Мирза Мухаммад Хайдар сообщает в своем труде «Та'рих-и Рашиди», что этот трактат был завершен им в «последний день месяца зу-л-хиджжа 952 (3 марта 1546) года в прекрасном Кашмире», когда «прошло пять лет от восшествия на престол сего раба Мухаммад Хайдара б. Хусайн Гурагана, известного среди друзей как Мирза Хайдар Гураган» [8, с. 185], то, вероятнее всего, речь идет именно о Мирзе Мухаммад Хайдаре, а Кутб ад-дин прибыл в Кашгар во второй половине XVI века.

За всю свою жизнь Х^ваджа Кутб ад-дин занимался воспитанием десяти тысяч учеников, из них тридцать два он воспитал по традиции Увайсийа и довел до своего уровня. Посредством одного эпизода дается информация о достижении Х^ваджой Кутб ад-дином степени *кутб ал-'алам* – «полюса вселенной»: четверо в войлочной одежде по велению Аллаха преподнесли ему «*либаси кутубийат*» – «одежду полюса» [7, л. 58^б–59^а].

Нарративный источник «Тазкира-йи Х^ваджа Мухаммад Шариф» (вторая половина XVI в.), было написано с целью защиты в Кашгарии интересов *шайхов-увайсийа*, довольно широко распространившего в этом регионе свое влияние еще со времен правления династии Караханидов Султана Сатук Бугра-хана, а также увековечить память Х^ваджи Мухаммад Шарифа, который пользовался громкой известностью в Восточном Туркестане. Мистики

¹² К сожалению имя правителя в источнике не указывается.

Увайсийа играли значительную идеологическую политическую и хозяйственную роль в Кашгарии. Х^ваджа Мухаммад Шариф был главой этой мощной религиозно-политической корпорации.

В «Газкира» сообщается о том, что Х^ваджа Мухаммад Шариф довольно долго являлся духовным наставником и советником хана чагатаида 'Абд ар-Рашида (940–978/1533–1571). Об этом также упоминается в сочинении «Та'рих» Шах Махмуд Чураса. Когда был убит старший сын 'Абд ар-Рашид-хана 'Абд ал-Латиф султан Хакк-Назар-ханом, он отправился к Х^вадже Мухаммад Шарифу и сообщил о своем горе. Хадрат-и Х^ваджа, сжалившись над положением хана, поспешил в сопровождении хана на поклонение к святым прошлого. Они отправились к светозарному *мазару* Султана Сатук Бугра-хана, где Х^ваджа Мухаммад Шариф просил Великого султана о поддержке и дал хану разрешение на поход. 'Абд ар-Рашид-хан собрал большое войско и отправился на киргизов и казахов. Разгромив врагов, он вернулся с победой и предложил своему наставнику переехать в Йаркенд. Через 10 лет после переезда в этот город Х^ваджа Мухаммад Шариф скончался (в 973/1565–1566 г.) в возрасте 95 лет и был похоронен в селении Биш-Арик под Йаркандом. Перед смертью он сотворил молитву в помощь народу и назначил своим преемником Мухаммад Вали-суфи [9, с. 5–10, 30, 34]. На четвертый год после смерти Х^ваджи Мухаммад Шарифа скончался 'Абд ар-Рашид-хан.

Перу Х^ваджи Мухаммад Шарифа принадлежит, по мнению В.П. Юдина, сочинение на персидском языке, затем переведенного на староуйгурский язык под названием «Газкира-йи Бугра-хан». Также перевод на уйгурский язык «Та'рих-и Рашиди». Х^ваджа Мухаммад Шариф снабдил это сочинение обширным предисловием и сделал от себя добавление, продолжив историю правителей Восточного Туркестана с 1546 г. до 30-х гг. XIX века. Эта часть книги, по мнению М. Кутлукова, представляет большой интерес. Х^ваджа Мухаммад Шариф включил также две главы о правлении Афак-х^ваджи и его сыновей, которых нет в «Та'рих-и Кашгар» анонимного автора. Как отмечает ученый, эти главы дают яркое представление о том, какой ожесточенный характер приняла борьба между двумя политическими группировками в Восточном Туркестане – «черногорцами» и «белогорцами» (*ақ-тағлиқ* и *қара-тағлиқ*) – после смерти Афака-х^ваджи в 1693 году [10, с. 202–203].

В годы правления наследника 'Абд ар-Рашид хана – его сына 'Абд ал-Карима хана (967/1559–1560 г.), который был современником и *муридом* Мухаммад Вали-суфи, в Кашгарии начали проповедовать представители суфийского *тариката* Накшбандийа. И постепенно суфии этого братства вытеснили мистиков Увайсийа с политической арены в Восточном Туркестане. Анализируя исторический процесс в Восточном Туркестане в XVI в., В.П. Юдин сделал вывод, что влияние религии на территории постоянно росло. Это привело в 80-х гг. XVII в к ликвидации верховной власти и к образованию теократического государства во главе с *х^ваджами* – потомками популярного в мусульманском мире суфия *тариката* Накшбандийа Махдум-и А'зама [9, с. 6–8].

Махдум-и А'зам был крупным теоретиком *тариката* – учения о самоотверженном служении и о миссии суфиев *Х^важдаган* по обращению в ислам тюркских кочевников-язычников. *Тарикат* отрицал отшельничество, предполагал активное вмешательство в политику, предусматривал строгую иерархию общины и культ святых *х^ваджей* – ее основателей. В последующем между потомками Махдум-и А'зама началась кровопролитная борьба за власть в Восточном Туркестане, которая в конечном итоге привела к потере независимости страны. У истоков этого соперничества стояли два сына Махдум-и А'зама – Мухаммад Амин и Мухаммад Исхак-Вали [11, с. 48^а–49^б]. Потомки Махдум-и А'зама принадлежали к высшему мусульманскому духовенству, являлись крупными землевладельцами в восточно-туркестанского ареала.

В трудах Ч.Ч. Валиханова, М.В. Певцова и других отмечается огромное влияние Афак-х^ваджи среди народов Центральной Азии, который приобрел «известность набожностью и глубокими богословскими познаниями». С другой стороны Афак-х^ваджа почитался населе-

нием Центральной Азии, в частности Восточного Туркестана, как потомок Пророка и великого учителя мусульман. М.В. Певцов отмечал, что «В Кашгар, где Афак-ходжа жил, стекалось множество юношей из Восточного Туркестана и соседних мусульманских стран для изучения под его руководством пути к спасению» [12, с. 21].

Соперничество белогорцев и черногорцев происходило по политическим и экономическим мотивам. Как отмечает Л.И. Думан, ходжи, будучи советниками ханов, не могли не принять участия в политической борьбе за власть. В свою очередь ходжи получали от правителей земельные участки. Так, например, мечети Аптак-ходжи принадлежали близ Кашгара 43 470 га пахотной земли, 48 пар мельничных поставов, 15 больших крестьянских дворов, а ходже Шади (сыну Исхака-Вали) принадлежала деревня, черногорцы также владели землями в Файзабаде около Кашгара, Токкуз-кенте около Йаркенда, Аксарая возле Хотана и в Ак-яре – в Аксу. Вражда этих группировок восходила к соперничеству двух братьев, основателями которых они являлись. Старший из 13 сыновей Махдум-и А‘зам – Мухаммад Амин вошел в историю как ходжа Ишан-и Калан. С ним за духовное, а еще более политическое наследие отца боролся его брат – Мухаммад Исхак-вали. По именам основателей две ветви ходжаган назывались: ‘ишкийа (позднее – белогорцы), исхакийа (позднее – черногорцы). Согласно сведениям из исторических сочинений, Хасан-ходжа (сын Аптак-ходжи) был отравлен в Средней Азии, в Хисаре, в селении Кара-таг, своим родственником ходжой Кара-таги. Название селения *Қара-таг* может быть переведено следующим образом: *черная гора*, соответственно *Қара таги* можно перевести *черногорский* или *черногорец* [13, с. 64–65]. Ю.Г. Барановой выдвигается мнение, что имя совершившего убийство представителя ‘ишкийа переносится народом на название партии *исхакийа* в качестве отрицательного эпитета и впоследствии, как антипод этому названию, закономерно появился термин *актаглиқ*. *Актаглики* прочно обосновались в Кашгаре, тогда как *каратаглики* имели своей резиденцией Йаркенд. Черногорца ходжу Данийала народ называл также *ходжам Падшах*. На обширных территориях Западного и Восточного Туркестана развернулась борьба этих орденов, которая не утихла и при правнуках ходжи Ишан-и Калана и ходжи Исхака-Вали. Сохранились два жизнеописания Ходжи Мухаммад Исхак-вали: «Зийа ал-кулуб», составленный Мухаммадом Аваз в 1012/1603-1604 г. в Мавераннахре и «Джалис ал-муштакин» маулави Шах-Мухаммада Пайрави, написанное в Йаркенде после 1008/1599-1600 г. с помощью Мухаммад-хана [14, с. 239–240].

Начало соперничества *Хаджаган* в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» повествуется следующим образом: «За год до своей смерти Махдум-и А‘зам публично провозглашает своим преемником Мухаммад Амина (Имин-х^ваджу). После смерти суфия Ишан-и Калан занял место отца и продолжил деятельность *тариката*, распространяя ислам [11, л. 5^а–5^б; 3^б–4^а; 4^б–6^а].

В «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» также повествуется о проповеди ислама и его традиции среди населения Чин сына Мухаммад Амина – Афак-х^ваджой. Он побывал в таких городах как Салар, Манджур. Затем Афак-х^ваджа вернулся в Кашгар. В сочинении излагается о прибытии Афак-х^ваджи в Йарканд, где правил на тот момент потомок Чингиз-хана – ‘Абд ар-Рашид хан. У него была дочь – Ханым-падишахим, на которой был женат Афак-х^ваджа. В «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» сообщается, что от этого брака родились: сын Х^ваджа Махмуд, дочери Зухра-хан ханим и Афак-хан ‘Азизим и младший сын Х^ваджа Кылыч Бурхан [11, л. 53^б–54^а]. В «Манакиб-и Хасан-х^ваджам» автор упоминает о втором сыне Хидайат Аллаха от брака с Падишах-ханим – Х^ваджу Хасана, называя его Сахиб-киран гази-падишахим и Худжам-падишахим. Согласно данному источнику, Х^ваджа Хасан родился в 1100/1688-89 году. В «Тазкират ал-хидайа» зафиксирована информация о том, что, когда умер Афак-х^ваджа, Хасан-х^вадже было 5 лет [15, с. 211]. В «Джами‘у-л-асрар» упоминается *лакаб* Х^ваджи Хасана – Хадрат-и Сахиб Киран, а также имя сына Х^ваджи Карамата и внука Мухаммад Йусуф-х^ваджи – Х^ваджа Му‘мин [16, с. 152].

Как отмечает Ю.Г. Баранова, с именем и деятельностью Х^ваджи Хасана (ум. в 1726/27г.) связана борьба уйгурского народа против джунгарского господства. Он был

основателем теократического государства белогорских ходжей в Восточном Туркестане и воевал с джунгарами в течение двадцати двух лет [14, с. 236–237].

Общие истоки мировоззрения тюркских народов Центральной Азии, восстановленные по данным о легендарных преданиях, нашли свое отражение в письменных памятниках средневековья. В контексте исторического развития культуры средневековых тюркских народов, состоящая из комплекса источников, позволяет всесторонне, научно аргументировать процесс духовного развития тюркского общества.

Литература:

1. Тазкира-йи Бугра-хан. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. – Инв. № 862. – 250 л.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Под ред. А.Х. Маргулана. – Т. I. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – 615 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Под ред. А.Х. Маргулана. – Т. II. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. – 796 с.
4. Махмуд Қәшқәри. Диван лугат ат-турк. – Үрүмчи: Шинжаң хәлқ нәшрияти, 1981. – Т. 1. – 687 б.
5. История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 1. – 416 с.
6. DeWeese, D. 2012. The earliest reference to Ahmad Yasavi // IV International Scientific-Practical conference articles «Research problems of heritage and studies of Hodja Ahmed Yasawi». – Turkestan, 2012. – P. 7–12.
7. Тазкира-йи Х^ваджа Кутб ад-дин Ираки. Рукопись Института восточных рукописей РАН. – Шифр В 737 (589 d*h). – 69 л.
8. Мирза Мухаммад Хайдар. Та'рих-и Рашиди. – Ташкент: Изд-во «ФАН» АН РУз, 1996. – 728 с.
9. Юдин В. П. Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров. Алма-Ата, 1987. – С. 4–40.
10. М. Кутлуков. Рукописи и документы по истории Восточного Туркестана в XVI в – 60-х гг. XIX в. и его взаимосвязи со Средней Азией // Актуальные проблемы советского уйгуроведения. – Алма-Ата, 1983. – С. 202–208.
11. Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа. Рукопись Национальной библиотеки Калькутты. – Инв. № 940. – 97 л.
12. Певцов М.В. Путешествие по Восточному Туркестану, Кунь-Луню, северной окраин Тибетского нагорья и Чжунгарии в 1889-м и 1890 годах. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1895. – 423 с.
13. Думан Л.И. Аграрная политика цинского (маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII века. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1936. – 256 с.
14. Баранова Ю.Г. Из истории освободительной борьбы уйгурского народа в первой половине XVIII века // Актуальные проблемы советского уйгуроведения: Материалы I Республиканской уйгуроведческой конференции. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 235–240.
15. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии: Биографические сочинения. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – Вып. 2. – 168 с.
16. Каталог суфийских произведений XVIII–XX вв. из собраний Института востоковедения им. Абу Райхана ал-Бируни АН РУз. – Статгарт: Стейнер, 2002. – 358 с.

ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ВОСТОК-ЗАПАД НА ОСНОВЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Табынбаева З.С.

*Ведущий научный сотрудник
Института востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова,
кандидат исторических наук
(г. Алматы, Казахстан)*

Введение. Благодаря реализации государственных программ «Культурное наследие», «Народ в потоке истории и «Архив-2025» казахстанским ученым открылась большая возможность изучения истории взаимоотношений Восток-Запад на основе новых материалов, выявленных в зарубежных архивах, библиотеках и музеях. Выявление их и введение в научный оборот являлась и до сих пор является актуальной задачей современных казахстанских исследователей. Документальное обоснование собственной истории позволяет, исследователям правильно идентифицировать свою нацию, свой народ в процессе его формирования, объясняя специфику и особенности национальной истории. Важность этой работы определяется необходимостью воспитания подрастающего поколения, передачи информации в том виде в каком она была зафиксирована многие года тому назад.

Для написания данной статьи, были использованы письменные источники, представленные в виде записок западноевропейского путешественника Руи Гонсалеса де Клавихо посетившего великие степи в период 1403-1406 гг. в составе ответной дружеской экспедиции. Материалы были выявленные в ходе реализации проекта «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)», руководителем которого является член корр. НАН РК, д.и.н., профессор Абусейтова М.Х.

Материалы и методы. Для написания данной статьи был использован материал, западноевропейского путешественника, для рассмотрения одного из значимых периодов в истории Великой степи - время правления Тимура, который, по мнению многих исследователей, является периодом расцвета и процветания. Источниковедческий анализ записок Руи Гонсалеса де Клавихо является очень информативным т.к. сосредоточен на описании роли личности Тимура, политического строя тимуридского государства, что обуславливает использование сравнительно-сопоставительного метода в качестве одного из инструментария познания средневековой истории. Изучение роли политической элиты позволило рассмотреть такой аспект, как роль личности в истории, для понимания исторической реальности того периода.

Обсуждение. В средние века взаимоотношения между Востоком и Западом имели колоссальное значение, оказав значительное влияние на ход истории обеих частей мира. Эти взаимодействия простирались от культурного обмена до политических союзов и военных конфликтов, формируя сложные отношения, которые оставили непередаваемый след в культуре, религии, торговле и геополитике.

В течении многих столетий накопилось много исторического материала о истории взаимоотношений Восток-Запад, хранящихся в зарубежных архивохранилищах и библиотеках. Выявление, систематизация и исследование этого материала является в настоящее время важной задачей современных казахстанских исследователей. Новые материалы западноевропейских путешественников способствуют более глубокому изучению взаимодействия и взаимоотношений государств территории Великой степи с европейским миром. Поскольку в средневековой Европе были мало осведомлены об землях Востока, записки путешественников, посетившие их с разными целями – торговыми, миссионерскими, дипломатическими являются ценными. Важно учитывать и тот факт, что малая информация о Востоке, порождала много слухов и диковинных домыслов у западноевропейских народов.

По этой причине при изучении письменных источников, современным исследователям необходимо тщательно подходить к анализу текстов, исключая не подкрепленные фактами доводы и проводить анализ с источниками, написанными как европейскими, так и восточными авторами.

В зарубежных архивах сохранились достаточно много сведений о регионе Востоке в целом и Великой степи в частности, т.к. он имеет протяженные границы с великими державами и способствовал развитию торговли и обмена на Великом Шелковом пути. Ярким свидетельством является труд Руи Гонсалеса де Клавихо (Ruy Gonzalez de Clavijo), информативно и фактологически обширный как для европейского общества 15 века, так и для казахстанских исследователей в настоящее время.

История миссии и ее значение. Миссия во главе с Руи Гонсалеса де Клавихо в Самарканд имела важное политическое значение. Это было второе, ответное посольство, направленное кастильским королем Кастилии дона Генриха III в начале 1403 г. к легендарному правителю Тимирлану в его столицу Самарканд. Посольство состояло из нескольких выдающихся личностей того периода: Альфонсо Паес де Санта Мариа (Alfonso Paes de Santa Maria), Руи Гонсалеса де Клавихо и Гомеса де Салазара (Gomes de Salazar) [1, с. 13]. Все они оставили свои научные труды

Посольство было в пути более трех лет и за этот период Руи Гонсалеса де Клавихо, подробно описывал практически каждый день путешествия. Сведения обширны и изобилуют детальными подробностями и частными наблюдениями. Большое внимание в труде отведено названиям городов, селений, гавань, рек, описанию народов населявших их. Особенно для современников интересна та часть его описаний, которая раскрывает политическая историю великого Тамурбека (Тимура, Тамерлана - Великого эмира Империи Тимуридов 1370-1405гг.), оказавшего большое влияние на исторические судьбы народов Великой степи и соседних стран.

В дневнике представлены записи о личных качествах Тимура, а также как был устроен быт его народа, какие были обычаи его народа, как проводились праздники, какая была одежда, оружие, еда, напитки и многое другое.

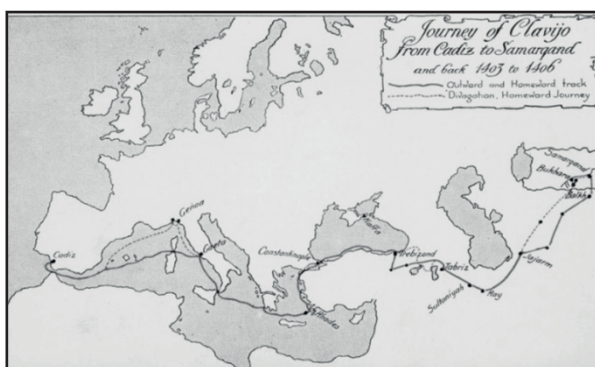
Сведения Руи Гонсалеса де Клавихо сохранились в двух рукописях, которые были написаны в разное время. Первая рукопись относится к первой половине XV века и состоит из 154 листов. Вторая же рукопись датируется концом XV века, наиболее хорошо была сохранена и была использована в дальнейшем для печатного издания. Именно вторая рукопись в 1582 году была издана Гонсало Арготе де Молина в виде книги под названием «Жизнь и деяния великого Тамерлана, с описанием земель под его владением и господством» (исп. «Vida y hazañas del Gran Tamorlán, con la descripción de las tierras de su imperio y señorío» в доме печати Андреса Писциони в городе Севильта [2]. В настоящее время оригинальные рукописи хранятся в Национальной Мадридской библиотеке, а их копии имеются также в Отделе редких книг Российской библиотеки в Москве.

Труды Руи Гонсалеса де Клавихо представляют собой важные исторические и этнографические источники. Они предоставляют уникальную перспективу на средневековые культуры Востока и Центральной Азии, а также взаимодействие Запада с этими регионами. Эти документы являются неоценимыми для современных исследований в области истории, культурологии, этнографии и межкультурного диалога. Согласно данным WorldCat дневники Руи Гонсалеса де Клавихо были опубликованы в 148 изданиях, в период с 1859 по 2018 г. на испанском, французском, английском, немецком, китайском, итальянском, русском языках и хранятся в 2148 библиотеках-членах WorldCat по всему миру [3].

Согласно сведениям источника отношения между государством Тимура и западноевропейскими государствами были дружескими. Причиной столь теплых отношений служил ряд исторических событий. С одной стороны западноевропейские государства на рубеже XIV-XV вв. испытывали опасность исходящей от Османской империи: одни надеялись на союз с турками, другие создавали коалицию во главе с римским папой против них. С другой стороны - Тимур завоевавший к этому периоду огромные территории

Ближнего Востока, Средней Азии и Индии стремился к расширению и укреплению торговых связей между Востоком и Западом через мировые торговые пути в этих регионах [4, с. 84-85]. Следует отметить и тот факт, что Тимур видел в западноевропейских государствах союзников, в вопросе которые могли ему помочь уничтожить своих врагов османов. Победа Тимура над османским правителем Баязидом в июле 1402 года является прямым тому доказательством. Из источника достоверно известно, что в состав армии Тимура при этом сражении входили как европейские галеры так и европейские рыцари.

Расширение отношений требовало от государств организации посольств. Одним из таких посольств и было то в котором участвовал Руи Гонсалеса де Клавихо. 21 мая 1403 года второе ответное посольство прибыло в порт Святой Марии и уже на следующий день посольство начало свое путешествие в Самарканд. Членами посольства были Фра Альфонсо Паес де Санта Мария (умер в пути 27 августа 1404 года), королевский гвардеец Гомес де Саласар, Алонсо Фернандес и Руи Гонсалеса де Клавихо со своими собственными оруженосцами [5, с. 191] и более 10 человек сопровождение. Путешествие по воде охватило порт Святой Марии, порт Лас-Муэлас, мимо мыса Деспартель (Эспартель) и земель Танхар (Танжер), Тариф, Химены, Септы (Сеуты), Альхесиры, Гибралтая и Марбельи, гор Малаги, мыса Палоса, мимо островов Ферментера, Ибиса (Ивиса), Мальорки, Корсика, Сардинии, Понса (Понца), Искла (Искья), Прочеда, Трапе, Арку, Фируку (Филикуди)Странголь (Стромболи), Салинас (Салина), Странголин (Стромболи), Болькани (Вулькано, Паранеа (Панареа), Панарин (Панарелли), Сицилия, Мончибле (Этна), Родос, Хио (Хиос), Ланго (Кос), Берро (Лерос), Форно, Титанис, Хамо (Самос), Микареа (Икария), Марди (Маден), Тенио (Тенедос), Нембо (Имброс – владения Константинополя), Мармара (турецкие земли), Калонимо (Калолимни) (с. 16). С 11 апреля 1404 года оно продолжилось по суше и к 8 сентября 1404 года достигло Самарканда. Обратный путь закончилось лишь в 1406 году (Илл. 1)

Илл. 1 *The extracts and maps here are from the translation by Guy Le Strange, Clavijo. Embassy to Tamerlane 1403-1406 (New York and London: Harper, 1928).*

Первоначальным намерением Руи Гонсалеса де Клавихо было встретиться с Тимуром на Ближнем Востоке, возможно в Турции или Сирии, но Тимур решил вернуться в Самарканд после семилетней османской компании, чтобы подготовиться к походу на Китай. Поэтому посольство сменило направление и направилось в Самарканд. Именно эта ситуация увеличила период экспедиции.

Посольство Руи Гонсалеса де Клавихо в Туркестане имело значительное влияние на развитие взаимоотношений между Западом и Востоком в средние века. Посольство Клавихо позволило установить прямые дипломатические контакты между Западом и Востоком, что помогло укрепить политические связи между Западом и местными правителями в Туркестане. Это содействовало в установлении взаимовыгодных дипломатических отношений.

Руи Гонсалес де Клавихо в своих трудах уделял особое внимание влиянию торговых и экономических связей с Востоком на развитие регионов Европы. Он считал, что эти связи

играли ключевую роль в формировании благосостояния и подъема в европейских обществах. Его анализы в этом вопросе приобретают особую важность в современном понимании истории мировой торговли и экономики.

Во-первых, Клавиho выделял, что торговые маршруты, простирающиеся от Восточной Азии до Европы, были жизненно важными для обоих континентов. Эти пути обеспечивали поток товаров, включая драгоценности, шелк, пряности и многие другие продукты, которые были высоко ценными на обоих рынках. Это приводило к экономическому росту и расцвету как в Восточной, так и в Западной частях света.

Во-вторых, он подчеркивал, что эти торговые связи стимулировали развитие мореплавания и технологий связанных с ним. Европейские государства активно исследовали новые морские пути, разрабатывали судостроение и навигационные инструменты, что привело к формированию великих морских держав.

Третий аспект, который Клавиho подчеркивал, - это влияние торговых связей на разнообразие и культурный обмен. Регулярные контакты с Востоком привнесли в Европу новые идеи, культурные практики и технологии. Этот культурный обмен был важным элементом формирования ренессансной культуры в Европе. Также Клавиho детально описал свои встречи с восточными культурами, представив Западу уникальные и подробные сведения о традициях, обычаях и образе жизни азиатских народов. Это способствовало культурному обогащению и взаимному пониманию. Клавиho вел миссионерскую работу в Туркестане, что позволило укрепить религиозные связи между Христианством и местными верованиями. Это также способствовало дальнейшему диалогу и взаимопониманию в религиозных вопросах.

Таким образом, анализы Руи Гонсалеса де Клавиho о торговых и экономических связях с Востоком позволяют нам понимать, насколько важными были эти отношения для развития Европы в средние века. Они не только обогащали культуры и экономики обоих континентов, но и служили источником вдохновения для новаторских идей и технологий.

Заключение. Здесь отметим лишь, что не только для ученых занимающихся исследованием истории Казахстана, но и для всех современников, интересующихся историей взаимоотношений Восток-Запад, труд Руи Гонсалеса де Клавиho ценен тем, что в нем содержится множество самых разнообразных сведений о природе и людях Азии тех времен. Описание сделанное Руи Гонсалеса де Клавиho насыщены рассказами с восхищением описывающих красоту и богатства традиционную культуру народов Великой степи. Наряду с другими записками западноевропейских путешественников труд Клавиho составляет золотой фонд мировой литературы. Ему удалось передать сведения которые в большинстве случаев подтверждаются письменными источниками других авторов.

Следует отметить, что изучение труда Руи Гонсалеса де Клавиho важно в настоящее время, которое опровергает ложную концепцию извечной отсталости восточных стран намерено пропагандировавшаяся в литературе XVIII-XIX вв.

Литература:

1. Embassy to Tamerlan 1403-1406. Clavijo. – London and New York, 2005 https://books.google.kz/books?id=h3Yfp86qMkAC&pg=PA3&lpg=PA3&dq=the+royal+guard+G%C3%B3mez+de+Salazar&source=bl&ots=yfUw6SK6p2&sig=ACfU3U0_1sAhQks-P2aiYFHajTHUDbe9NQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjDr_qm3o33AhVjSvEDHZJCBpYQ6AF6BAguEAM#v=onepage&q=the%20royal%20guard%20G%C3%B3mez%20de%20Salazar&f=false
2. CLAVIJO, RUY GONZÁLEZ DE / The Encyclopædia Iranica // <https://www.iranicaonline.org/articles/clavijo-ruy-gonzalez-de-d>
3. González de Clavijo , Ruy -1412. Worldcat // <http://worldcat.org/identities/lccn-n85055586/>
4. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен) 2-ое издание / Под ред. Такенова А.С. // Учебное пособие. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
5. Клавиho Рюи Гонсалес Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. / Под редакцией: Срезневского И.И.// <https://runivers.ru/bookreader/book9675/#page/5/mode/1up>

ИСЛАМ ДІНІНІҢ ТҮРКІСТАН ЖЕРІНЕ ТАРАЛУ ТАРИХЫ

*Жандарбек З.З.
Йасауитанушы,
тарих ғылымдарының кандидаты,
(Түркістан қ., Қазақстан)*

Ислам дінінің Түркістан жеріне таралу тарихына қатысты қалыптасқан пікірлердің тарихи шындықтан алшақ екендігі бүгінгі күні айқын сезіле бастады. Өйткені, егер ислам дінін түркілер Қарахандық билеуші Сатук Боғра хан Абд ал-Каримның кезінде 951 жылы қабылдаған болса [1, 315], онда Абу Насыр ал-Фараби сияқты ғұламалар Отырардан қалай шықты деген заңды сұрақты тудырамы анық. Оның үстіне қожалар әулетінің шежіресі болып табылатын «Насаб-нама» нұсқаларында ислам дінінің Түркістан жеріне 150/766-67 жылдары келгендігі баяндалады. [2, 88] Сондықтан «мына екі тұжырымның қайсы дұрыс?» - сұраққа жауап беру ислам дінінің Түркістан жеріне таралу тарихын зерттеуші мамандардың шешуі тиіс мәселелерінің біріне айналып отыр. Өйткені, осы екі пікір, екі көзқарастың астарында үлкен діни танымдық, концепсиялық ерекшеліктер жатқанынан көпшілік түгіл ислам тарихымен айналысатын мамандардың хабар жоқ. Бұл қазіргі күні Түркістан жеріне ислам дінінің келу тарихына қатысты мәселелерді зерттеп, «ақты ақ, қараны қара» деп көрсету өзекті мәселеге айналып отырғандығын көрсетеді. Анығырақ айтсақ, қазақтың дәстүрлі діни танымының ши‘алықпен қаншалықты байланысы бар? Немесе, ахл ал-сунна жама‘дан несімен ерекшеленеді?- сұраққа ашық жауап берілуі керек. Осы мәселенің ақ-қарасы ажыратылмайынша бұл тартысты тоқтату мүмкін емес. Бұл мәселелерге жауап беру үшін «Насаб-нама» деректерінде баяндалатын оқиғалардың тарихи шындығы мен аңыздық сипаттарына талдау жасап, олардың арасындағы сабақтастықты ашып көрсетуіміз керек және тек осы негізде ғана тарихи шындықтың қалай болғандығын айқындау мүмкіндігі бар. Сондықтан алдымен «Насаб-нама» нұсқаларындағы баяндалатын оқиғалардан бастайық.

«Насаб-нама» Қожа Ахмет Йасауи негізін салған йасауи тарихатының тарихы болып табылады. Қазіргі күнге бұл «Насаб-нама» нұсқаларының 70-тен аса қолжазбасы табылды. Және олардың арасында белгілі дәрежеде ерекшеліктері бар. Олардың барлығында дерлік баяндалатын оқиға кейіпкерлердің ортақтығы мен Түркістан жеріне ислам дінін әкелуші тұлғалардың Мұхаммед ибн ал-Ханафийа ұрпақтары болуы және олардың хижраның 150-жылы «Түркістан жеріне ислам аша келгендігін» баяндауы болып табылады. «Ислам аша келген» ұрпақтарының аты-жөндері Абд ар-Рахим баб, Исхақ баб, Абд ал-Жалил баб. Кейіннен XII ғасырда қалыптасқан йасауи тарихатының тармақтары осы үш тұлғаның атымен байланыстырылды. Осы «Насаб-нама» нұсқаларында аттары аталған тұлғалардың Ислам орталығында белгілісі де, ол жердегі тарихи оқиғаларға араласқаны да Мұхаммед ибн ал-Ханафийа. Алайда, ол кісі туралы тарихи деректерге қарайтын болсақ, онда ол кісі туралы жазылған мәліметтердің бір жақты еместігін, көбіне теріс пікір қалыптастарының көруімізге болады. Мысалы, ан-Наубахтидің «Ши‘а топтары» атты еңбегінде «Ол (Хусейн) өлген соң оның жақтастары үш топқа бөлініп кетті. Олардың бірі Мұхаммед ибн ал-Ханафийа имаматын жақтады және олар Хасан мен Хусейннен кейін мұсылмандар әміршісіне Мұхаммед ибн ал-Ханафийадан жақын ешкім қалмады. Имамат өкілдері ішінен одан өзге ешкім жоқ болатын.» «Екінші бір тобы айтты: Мұхаммед ибн ал-Ханафийа – Алланың оған рахметі болсын!» - имам, махди, Али ибн Абу Талибтің өсиетін қабылдап алушы. Оның үйінен ешкім оған қарсы келуге құқы жоқ және оның имаматынан бас тартуға немесе қылышын оның рұқсатынсыз қынабынан шығаруға қақы жоқ. Тек, соның рұқсатымен ғана ал-Хасан б. ‘Али Муавийаға қарсы шықты, соның рұқсатымен ғана онымен бейбіт келісімге келді. Тек, оның рұқсатымен ғана ал-Хусейн Йазидке қарсы шықты. Егерде оның айтқанымен жүрмегенде екеуі де адасар еді. Кім де кім Мұхаммед ибн ал-Ханафийаға қарсы шығатын болса, ол – кәпір, көпқұдайшыл» [3, 131-132]. Бұл жерде автордың Мұхаммед ибн ал-Ханафийаны асыра мақтап жібергенін және ши‘алықтар өкілі ретінде есептейтінін

көруімізге болады. Ал, екінші бір жағынан Мұхаммад ибн ал-Ханафийаны имам санайтындардың шектен шыққандығын, олардың Мұхаммад ибн ал-Ханафийаны тіпті барлығынан хабардар имам, Пайғамбармен тең дәрежеде болды» [3, 151] - деп есептейтіндігін айтады. Ал, көпшілік деректерде Мұхаммед ибн ал-Ханафийа барлық адасқан ағымдардың басында тұрған тұлға деп есептейді. Мысалы, қайсанийлерді ши'алардың ең жауынгертобы деп ал-Фахри жазғанымен [4, 31], қайсанилердің адасқан ағым болмағандығын сол кезеңдегі тарихи, рухани үдерістерге талдау жасағанда көруге болады. Олар соңына ерген Мұхаммед ибн ал-Ханафийа бастаған ғұламалар Исламдағы нақыл мен ақылға басымдық беріп, ислам дінін тоқыраудан аман алып қалған, Ахл ар-Рай бағытының қалыптасуына ықпал етті. Бұл Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның жалпы Исламдағы ғылыми бағытты қалыптастырған тарихи тұлға болғандығын деректер айғақтайды.

Біз оны түрік ғалымы Хулия Алпердің «Матуридиде ақыл мен нақыл байланысы» атты шығармасындағы мына жолдарға сүйене отырып, көрсете аламыз. Ол былай дейді: «Омейядттар кезеңінде майданға келген саяси қайшылықтармен қатар тағдыр, қалау, үлкен күнәләр, күпір түсініктері жайлы талас-тартыс жүрді. Бұл тартыс айрықша ислам діні жаңа тарала бастаған аймақтарда басқа дін өкілдеріне қарсы Исламның сенім негіздерін ашық және дінді жаңа қабылдағандарға түсіне алатын деңгейде түсіндіру және оларға татымды пікірмен қарсы шығу қажеттігі туды және бұл күрес Мұхаммед ибн ал-Ханафийа (81/700 қ.б.), Ма'бет ал-Жухани (83/702 қ.б.), Гейлан ад-Димашки (120/738 ж.қ.б.) т.б. қалам білгірлерін ортаға шығарды. Нәтижесінде бірінші ғасырдың соңдарында Исламның сенім негіздерін (Құран аяттары мен Пайғамбар хадистерін ақылды пайдалана отырып, талдау жасайтын, аяттардың ішкі мәні мен мазмұнын халыққа терең түсіндіре алатын,) қорғай алатын ықпалды топтың қалыптасу кезеңі болды. Бұл үдеріс мұ'тазила және олардың алғашқы ізашарлары болған қадарийа және жахимийа бағыттарының қалыптасуына ықпал етті.» [5, 21]. Демек, бұл үзіндіден Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның біріншіден, ши'алық бағыт өкілі еместігін; екіншіден, Абу Ханифа Нұғман бин Сабит негізін салған мазхабтың әр халықтың өзінің дәстүрін ұстану құқы барлығына қатысты пікірінің төркіні Мұхаммед ибн ал-Ханафийадан бастау алатынын көрсетеді. Олай дейтініміз Абу Ханифа өзінің «Китабу-л 'алим уа-л Мута'алим» атты еңбегінде Құранның «Маида» сүресінің бесінші аятындағы «Сендерден әрбір халық үшін жеке шариғат және жол жасап қойдық, Егер Алла қаласа барлығыңды бір үммет жасар еді,» - аятқа сүйене отырып, Тәңірдің әрбір халық үшін өзіне ылайық шариғат бергенін, одан бас тартуға болмайтынын нақтылап көрсетіп берген болатын [6, 8-11]. Біз бұдан, Мұхаммед ибн ал-Ханафийа ешқандай ши'алық бағыттың өкілі еместігін көреміз және оны өзге деректер де нақтылай түседі. Біз оны Хулия Алпер атап көрсеткен Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның қасындағы пікірлес болған ғұламалардың ұстанған бағыттарынан байқауымызға болады. Мысалы, ан-Наубахти муриджиттердің қатарына ал-Фадл ар-Раккаши, Абу Шимр. Гайлан б. Марван, Джахм ибн Сафванды қосады. [3, 118] Осы тізімнің ішіндегі Гайлан б. Марванның Мұхаммед ибн ал-Ханафийамен пікірлес болғандығын Хулия Алпер көрсеткен болатын. Олай болса, Мұхаммед ибн ал-Ханафийа ши'алардың өкілі емес, мурджилар өкілі болып шығады. Ал бұл бағытты ұстанған Мұхаммед ибн ал-Ханафийа бастаған топтың Халифаттың ішкі тақ таласына араласқаннан көрі, одан да күрделі, Исламның негіздеріне талдау жасап, халықтың діни танымын қалыптастыру бағытында қызмет етуді мақсат еткенінің куәсі боламыз. Ислам дінінің арабтардан тыс жерлерге таралуы дін негіздерін түсіндіруде жаңа ізденістер қажеттігін көрсетті. Сол кезеңдегі Мұхаммед ибн ал-Ханафийа бастаған топтың дінді түсіндіру жолындағы ізденістері Құран мен сүннеті түсінуде ақылды кеңінен пайдалануға жол ашқанын көрсетеді. Ол алғаш рет Ислам тарихында дінді ақылмен тануды үйрететін оқу орны-медресені ашты [5, 22]. Бұл медресе өкілдерінің Исламдағы ой-пікірдің дамуына, олардың Құран мен сүннетті тануда ақылды қолдану тәжірибесі кейіннен Ахл-и-Рай мектебінің қалыптасуына ықпал еткен негізгі қайнар болды. Жалпы біз бұл жерде мына мәселені нақтылап өтуіміз керек. Абу Ханифа өзінің ұстанған бағыты жағынан ши'алық бағыттағы зайдилерге жақын болуы және мурижилар ішінде 'Алидің Талха мен Зубайрға қарсы күресін дұрыс деп

есептеуі, оның ‘Али әулетіне іші бұратынын көрсетеді [3, 121]. Бұл айтылғандар Ахл ар-Рай бағытының қалыптасуы өз бастауын Мұхаммед ибн ал-Ханафийадан негізін салған ақылшылық бағыттан алатынын көрсетеді.

Мұхаммед ибн ал-Ханафийа муржи‘аны қабылдай отырып, ахл-и сүннеттің қабыл еткен шарттар мен ұстанымдарды толығымен қабылдады десе болады. Бірақ, оның діни көзқарасының ахли-сүннеттен ерекшелігі рух әлемімен сабақтастық үзілген жоқ деп есептеді. Шындығында оның бойында әкесі, ‘Али ибн Абу Талибтен қалған рух әлемімен сабақтастық бар еді. Бұл жерде мына бір мәселені ескеру керек. Рух әлемімен байланыс деген ұғымды ‘Али ибн Абу Талибтің өзі «имамат» деп есептегенін, «имаматтың дұшпандарынан бас тартатынын, қарсыластарын әцкерелейтіні жазылады. Алайда, оның қарсыластары ‘Алидің бұл пікірі йудейлерден алынған деп есептейді [3, 128]. Демек, бұл рух әлемімен сабақтастық ‘Алидің өзінен қалған және оның ұрпақтарында жалғасын тапты деп айтуға негіз бар.

Жалпы Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның ұстанған бағыты, ақыл мен нақылды қолдану арқылы дін ілімін, қасаң қағилар жиынтығы емес, халықтың рухани болмысының сарқылмас қайнары ретінде дәлелдей білуі халық арасынан қолдау тапты. Әсіресе, Ирақ жеріндегі халықтың арасында Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның имаматын жақтаушылар көп болды. Солардың бірі Мұхаммад ибн ал-Ханафийа имаматын жақтап, сол үшін күреске шыққан Қайсан атты лақабы бар ал-Мұхтар б. Абу ‘Убайд ас-Сақафи болатын [3, 128]. Егерде осы кезеңде Мұхаммед ибн ал-Ханафийа саяси билік үшін күреске араласып, билікке келуге ұмтылғанда, онда оның жеңіп шығу мүмкіндігі де бар еді. Ал-Мұхтар көтерілісін бастаған кезеңде Халифатта билік үшін омеядтар мен Абу Бакрдің немересі Абдулла ибн Зубайр арасында күрес жүріп жатқан болатын. Ал-Мұхтар алдымен омеядтарға қарсы күресіп, оларды жеңіліске ұшыратқаннан кейін Абдулла ибн Зубайр оның күшеюінен қорқып, оған қарсы соғыс ашып, талқандады [7, 101-103]. Ал, ал-Мұхтар б. Абу ‘Убайд Мұхаммед ибн ал-Ханафийа идеясын қолдап күрес жолына шыққан болатын. Алиден қалған рух әлемімен сабақтастық идеясын ту еткен көтерілісшілерді араб дәстүршілдігін жақтайтын Омейядтар да, Абдулла ибн Зубайр да қолдамады. Бұл осы кезеңнің өзінде араб қоғамы іштей тек нақылмен жүреміз дейтін бағытты қолдайтындар мен нақыл мен ақылды қатар қолданып, Исламды алға сүйрейміз деген бағыт қалыптасқандығын және олардың арасында бәсекелесті болғандығын көрсетеді.

Жалпы VIII ғасырдың басына қарай Мұхаммед ибн ал-Ханафийа бастаған Исламды ғылыми бағытта дамытамыз деген топтың идеялық бағыты Халифаттың Шығысында кең көлемде қолдау табады. Әсіресе, ал-Мұхтар ас-Сақафи көтерілісіне қатысып, қайсанилер деген атақ алған топтың әркеті белсенді болғандығын, олар өздеріне имам ретінде Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның ұлы Абу Хашимді танығандығы айтылады. Абу Хашимнің қайсанилермен байланысқанын есіткен халиф Сүлеймен ибн Абд ал-Малик оны өзіне шақырып сөйлеседі. Абу Хашим үйіне келген соң жағдайы нашарлап, қайтыс болады. Халық арасында Абу Хашимді халиф улап өлтірді деген әңгіме тарайды. Абу Хашим халифтан шығып, Аббас әулетінің өкілі Мұхаммед ибн Али ибн Абдулланың да үйіне барады. Оған мемлекет билігі өздеріне тиесілі екендігін, ол үшін күресу керектігін жайып салады. Абу Хашим қайтыс болған соң қайсанилерге басшылықты осы Мұхаммед ибн Али жүргізе бастайды. Бұл қозғалыстың соңы 132/750 жылы Аббасилер әулетін Халифат тағына отырғызумен аяқталды.

Мұхаммед ибн ал-Ханафийа ұстанған бағыттың дұрыстығын тек қайсанилер емес, Хусейн әулетінің өкілдерінің де мойындағанын көруімізге болады. Оған мысал ретінде Зайд б. Али б. Ал-Хусайнды атап көрсете аламыз [3,]. Ол және оның жақтастыры Абу Бакір мен Омар ибн Хаттабтың халифалығын мойндады. Зайдтың мұндай ұстанымға келуі оның да Мұхаммед ибн ал-Ханафийа пікірлес болғандығын дәлелдейді. Ал оның ұлы Йахийа ибн Зайд 743 жылы Хорасанда өлтірілді [3, 217]. Ал, оның ұлы Исхақ баб Түркістан жеріне «ислам аша» келушілердің бірі болды. Демек, Түркістан жеріне «ислам аша келген» тұлғалардың ешқандай ши‘алық бағыттың өкілдері емес, Исламның ақыл мен нақылды қатар

ұстанған, дінді адамның рухани болмысының сарқылмас қайнары ретінде тану жолдарын қалыптастырған Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның жолын әкелген тұлғалар болғандығын көрсетеді. Исхақ баб болса сол топтың өкілі. Исхақ бабтың анық кім екендігін Ибн ан-Надим өзінің «ал-Фихрист» атты кітабында нақтылап жазған болатын. Ол Мауараннахр мубаййилерінің басшысы Исхақ ат-Түріктің шыққан тегі жайлы былай дейді: «Басқа бір қауым Исхақ ‘Алидің ұрпағы екендігін айтады. Шындығында ол екі топтың атын жамылып, тығылып жүр. Ол Йахийя ибн Зайд ибн ‘Алидің ұрпағы. Кейбіреулердің айтуынша, ол омейядтардан қашып түркілер еліне кетеді. «Китаб Мауараннахр» авторының жазуынша, (ол) Хорасаннан шыққан» [8, 115]. Бұл дерек бір жағынан «Насаб-нама» нұсқаларында жазылған тарихи оқиғалардың аңыздық сипаты басым бола тұра, тарихи шындыққа негізделіп жазылған шығарма болғандығын көрсетсе, екінші жағынан Түркістан жеріне келген ислам дінінің бағыт бағдарында ешқандай адасушылық болмағандығын, керісінше, сол кезеңдегі ислам дініндегі озық ой-пікірді түркілер арасына жеткізгендігін көрсетеді. Бұл өз кезегінде Түркістан жеріндегі ислам діні Халифат орталығындағы Исламға қарағанда басқаша, ғылыми негізде дамығандығынан хабар береді.

«Насаб-нама» нұсқаларында Түркістан жеріне Исхақ баб пен оның серіктерінің 150/766-67 жылы «ислам аша» келгендігі баяндалады. Олардың Түркістан жеріне келуінің басты себебі, Хорасанда Аббасилер билігіне қарсы күрестің жеңілуімен байланысты болды. Кезінде Хорасан халқының омейядтар билігіне қарсы күресін бастаған, Аббасилер әулетін таққа отырғызған Абу Муслимнің 755 жылы Абу Жа‘фар ал-Мансур тарапынан өлтірілуі халықтың жаппай наразылығын туғызды. Халық жаппай көтеріліске шықты. Бірақ жеңіліске ұшырады. Міне, осы Хорасанда жеңіліс тапқан көтерілісшілердің Исхақ баб бастаған бөлігі Түркістан жеріне кетті.

Ендігі кезекте Исхақ баб бастаған «ислам аша» келушілер Түркістан қандай өзгерістерге себеп болды? Қандай діни құндылықтар әкелді? Олар сол кезеңдегі түркілердің саяси және қоғамдық өміріне қандай өзгерістер әкелді? Осы мәселелерді қысқаша тарқатып көрейік.

Түркістан жеріне ислам дінінің 150/766-67 жылы келуі алғашқы түркі- ислам мемлекетінің қалыптасуына әкелді. Ол туралы «Насаб-наманың» Қараспан нұсқасында мынадай жолдар бар: «Кашғарға келіп түштілар. Кашғарда бір тарса бар йерді. Лақабы Мункөзлук Бұғра Қара хан, тарсача аты Йуханийан йерді. Шаһ ‘Абд ар-Рахим Йуханийанды иманға да‘уат қылды. Унамады. Айды: Менің дінім хақ турур деп. Сізлар бірлә тоқуш қылурмын,- тиді. Йерса, йелік мың мұсылман, тақы тоқсан мың тарса черікі бірлән атланыб, уч күн-түн тоқуш қылдылар. Хақ Та‘ала Ислам черикига нусрат беріб, қырық мың тарса өлуб, Йуханийар қачыб барыб Ақсуф қорғаныға кігандин суң, Кашғар йелларі барчасы мұсылман болдылар. Ислам ачылды. Ун йекі мың мұсылман шаһиж болдылар. **Ана лиЛаһи ана иләйһи ражи‘ун.** Шаһ ‘Абд ар-Рахимның уч ұғлы бар йерді. Бірінің аты – Шаһ Ахмад. Уртанчының аты – шах Мұхаммад, Учінчісінің аты – Шаһ Хасан. Шаһ Амадны Кашғарға қойдылар. Лақабы – Шай хан. Шах Мұхаммадны Йетікенд йубардилар. Лақабы – Шамси хан. ... Ул йерда йекі қорған йасатыб, Чалыш турған ат беріб, Сатуғ Бұғра Қара хан атанды.» [2, 168]. Ислам дінінің Түркістан жеріне таралуын «Насаб-нама» нұсқаларында осылай баяндалады. Бұл біздің тарихымызда белгілі Қарлұқ мемлекетінің тарих сахнасына шығуымен сай келеді. Демек, біз білетін Қарлұқ мемлекеті алғашқы түркі-ислам мемлекеті болды деп түсіуіміз керек. (Біз мұны кезінде дәлелдеп шыққан болатынбыз.). Сырдың төменгі ағысындағы Оғыз мемлекетінің тарих сахнасына шығуы да осы ислам дінінің Түркістан жеріне таралу тарихымен тікелей байланысты.

Ендігі кезекте ислам дінінің Түркістан жеріне таралуы түркі халықтарының рухани-мәдени өміріне қандай өзгерістер әкелді деген сұрақтарға жауап беруіміз керек. Ол үшін «Насаб-нама» нұсқаларында жазылатын «илм ал-хикма» деген сөздің мағынасына мән беріп, талдап көруіміз керек. «Илм ал-хикма» сөзін қазақ тіліне аударатын болсақ, онда «даналық туралы ілім» деген мағына береді. Даналық ілімінің Түркістан жеріне келуі түркілер арасында ғылым мен білімнің дамуына мүмкіндік берді. Қаншама ғұламалар Отырардан өсіп

шықты. Солардың бірі Абу Насыр әл-Фарабидің басты жаңалығының бірі Алланы танудың рационалдық жолы-«хикма иләһийа» болатын. Ол үшін Абу Насыр әл-Фараби екінші ұстаз деген атақ алды. Бұ уақыт өте келе «Бақыт әкелуші ілім» деген атпен тарала бастады [9, 24]. «ХІ ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұнидың «Құтты Білік» еңбегінде бұл тұжырым толығымен көрініс тапты. Түркістандық ғалымдар мен ақындардың еңбектерінде «инсан ал-камил» мәселесі көтерілді. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Философияның дінге қатысы» атты еңбегінде қайрымды қала башысының Жаратушы дәрежесіне дейін көтерілу мәселесін қояды. ... Алла әлемді қалай басқарса (қала басшысы) қайрымды басшы қаланы солай басқарады. Жаратушының әлемді басқару мен қайрымды қала әкімінің қала басқаруы арасында айырмашылық болғанымен, екеуінің арасында үйлесім, ұқсастық бар.» [10, 185-186] Түркістан жеріне «ислам аша келген» тұлғалар ықпалымен түркілер отанында исламдық ғылымдардың нағыз даму орталығына айналды. Ғылым мен білімнің даму деңгейі Халифат орталығындағы дамудан артық болмаса, кем болған жоқ. Жалпы ІХ-Х ғасырларда Түркістан жерінде ашылған жаңалықтардың бүкіл Ислам әлеміне ықпалы болды. Ахл ар-Рай мектебінің еркін дамуына Түркістан жері мол мүмкіндіктер берді. Тек, Х ғасырдың екінші жартысында Қарахандық билеушілердің Ахл ал-Хадис бағытын қабылдағанынша ой еркіндігіне, ақылға шектеу қойылған жоқ. Ең бастысы түркі халқының діни-сенімінің жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етті. Бірақ, түркілердің мемлекетті басқару жүйесіне, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпына оншалықты ықпалы болмағанын, түркілердің өздерінің дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуға мүмкіндік бергенін көреміз. Мысалы, Қарахандық мемлекет құрамында ру-тайпалардың сақталуы түркі мәдениетінің Қарахандық билеушілер такқа келгенше түркі мәдениетінің сақталғанын көрсетеді.

Жалпы осы VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап түркілердің рухани болмысынан терең орын алған исламдық ғылымдар XII ғасырда Қожа Ахмет Йасауиге өзінің сопылық жолын қалыптастыруындағы негізі қайнар болғандығы анық. Ең бастысы сопылықтың басты белгісі болып табылатын «рух әлемімен сабақтастықтың» сақталған жері Түркістан болатын. Өйткені, Түркістан жеріне «рух әлемімен сабақтастықты әкелген тұлға Исхақ баб болатын. «Насаб-нама» деректерінде ол «суфра, суфрадарлік, суфра тұтмақ» және деген терминдермен беріледі. Сонымен бірге, Исхақ бабтың Хзыр, Иляспен сұхбатта болғандығы жазылады. Ол туралы «Насаб-намада» былай делінген: «Одан Исхақ баб Шашқа барды. Шаштан Ка'баға барды. Ка'бадан Сариамға келіп, Жуба мешітін салды. 3500 алтын қаржы қылды. Исхақ бабтың 120 жыл өмірі болды. 90 жыл Хзыр 'әлейһи-с-саламмен сұхбаты болды.» [11, 76-83]. Немесе «Ол жерде Исхақ баб 85 жыл падшалық қылды. Хзыр мен Илияс пайғамбарлармен сұхбатта болу үшін 80 жыл суфрадарлық қылды. Бір күнде 100 қой, 10 соғым (жылқы) соятын еді». [12, 116-118]. Бұл жерде рух әлемімен сабақтастық Хзыр, Иляс арқылы болғандығын көрсетіп тұр. Бұл жерде Исхақ бабтың рух әлемімен сабақтастығы Хзыр, Илияс пайғамбарлар арқылы болғандығы, ол үшін «суфрадарлық» жасағандығы айтылады. Демек, Түркістан жеріндегі рух әлемімен сабақтастықты Түркістан жеріне әкелуші Исхақ баб екендігін дәлелдейді. Осы рух әлемімен сабақтастық Исхақ бабтан Қожа Ахмет Йасауиге дейін жалғасып келді. Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың сопылық ілім қайнарлары Хорасанда да, халифат орталықтарында да емес, түркілер жерінде болды. Көптеген зерттеушілер Қожа Ахмет Йасауи өзінің сопылық жолын қалыптастырғанда ілімді ана жақтан алды, мына жақтан алды дегенді айтады. Алайда, Түркістан жеріндегі ислам дінінің таралу және даму бағыттарына жасалған талдау – бұл жердегі исламның даму қарқыны Хорасаннан да, Халифат орталығынан да жоғары болғандығын көреміз. Демек, сопылық ілім негіздері Түркістанның өзінде жасалды. Бұл туралы белгілі исламтанушы Ә. Муминов Йасауи ілімінің шығу негізі туралы былай дейді: «Бағдат пен Хорасандағы сопылық ағымдардың йасауийа тариқатының қалыптасуына ықпалы оншалықты күшті болмағанын байқаймыз. Йасауийа тариқатының ілімі – бірнеше ғасырлық тарихқа ие Түркістан мубайдиттері ілімі мен әдет-ғұрпының табиғи жалғасы болды» [9, 28]. Белгілі ислам тарихын зерттеуші ғалым С. Г. Прозоров та Йасауийа тариқаты өзінің бастауын исхакийя ілімінен алатынын жазады [13, с. 39]. Қайсанийя – мубайидийя ілімін Түркістан жеріне әкелуші Исхақ ат-Түрік

болғандықтан, автор ол ілімнің Түркістан жеріндегі формасын исхакийя деп атайды. Ал, Қожа Ахмет Йасауи шежіресі осы Исхақ баб-Исхақ ат-Түріктен басталатынын ескерсек, онда Ә. Муминов пен С. Г. Прозоров пікірлерінің бір жерден шығатынын көреміз.

Қорыта айтқанда, Түркістан жеріне ислам дінінің таралуына Ислам орталықтарында болған саяси, рухани тіке-тірестің тікелей ықпалы болды. Билік үшін таласта ‘Али ибн Абу Талиб ұрпақтары басымдық алып кету ықтималдығынан қорыққан халифат билеушілері оның ұрпақтарынан да, олар иелік еткен ілімнен де өлердей қорықты. Ислам дінін араб дәстүршілдігі шеңберімен шектеп, рух әлемімен сабақтастық туралы мүлде есіткілері келмеді. Сол ілімді ту еткен ‘Али ұрпақтары араб жеріне сыймастан түркілер арасын кетуге мәжбүр болды. Түркістан жерде олардың ілімі көктеп, алып шынарға айналды. Сол 150/766-67 жылдан бері 1250 жылдан аса уақыт өтсе де, Исхақ баб әкелген ілім әлі өзінің маңзын жоғалқан жоқ. Ол ілімді сол Исхақ бабтың ұрпағы Қожа Ахмет Йасауи сопылық жолды тариқат деңгейіне көтеріп, ары қарай дамытты, Рухани әлем мен адамзат рухы арасындағы байланысты қайта орнатты. Сопылық жолдың түркілік бағытын қалыптастырып, түркі халықтарының дәстүрлі діні негіздері мен мәдениетін қалыптастырып берді. Йасауи жолы түркілер санасында үстемдік етіп тұрған заманда түркілер әлемге ықпалын жүргізген ұлы халыққа айналған болатын. Ол шегінген кезеңде мемлекеттері күйреп, өзгелерге бодан болды. Бұл Исхақ баб бастап «ислам аша» келген тұлғалардың әкелген рухани ілімінің маңызының қаншалықты құнды болғандығын көрсетсе керек.

Әдебиет:

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. –Москва: Изд. Вост. Лит., 1963. с. 315.
2. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Алматы-Берн-Блумингтон. «Дайк-Пресс», 2008.
3. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. Москва, 1973. сс. 131-132
4. Али ибн Мухаммад ал-Фахри. Китаб талхис ал-байан фи зикр фирак ал-адиян. – Москва: Изд. «Наука», 1988.
5. Hülya Alper. Imam Matürıdı*de Akıl-Vahı İlişkisi. 3 Baskı, İstanbul, 2013. 21 s.
6. Abdüluahap Öztürk. İmam-ı Abu hanife'nın hayatı// İmam-ı Azam Abu Hanife Eserleri. İstanbul: Millat, 55-57 ss
7. Ализаде А.Хроника мусульманских государств I – VII хиджры. Москва, УММА, 2007. сс. 101-103
8. Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист // Ясауи тағлымы. Түркістан, 1996. 115 б.
9. Муминов А.К. Новые напрвления в изучении истории братства йасавийа // Общественные науки Узбекистана, 1993. №10-12. сс. 34-38. (82), 24
10. Әліпхан М. Құттың кіліті – кісілік. Түркістан, 1997. 185-186 бб.
11. Аққорғандық қожалар шежіресі, А.Юлдашев қолжазбасы.
12. Аққорғандық қожалар шежіресі, П.Маменов қолжазбасы.
13. Прозоров С. Г. Исхакийя // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 1. - Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. с. 39.

«ЖОҒАЛҒАН» ЖАТ ХАЛҚЫ: ЭКЗОНИМДЕРІ

Омарова У.А.

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ,
аға оқытушы, т.ғ.к.
(Алматы қ., Қазақстан)

Кіріспе. Түркістан, Оңтүстік Сібір, Қытай және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің өркениеттері мен тарихтары үздіксіз байланыста дамып, бірін-бірі «жат (бөтен)» деп атағаны бар [1]. Орыс тілінде бұл терминнің мағынасы, көбінесе, «иноземный» деген ұғыммен, кейде кемсіту мағынасында кездеседі. Мұндай экзонимдік сөздер көбінесе белгілі бір елдердің дипломатиялық қарым-қатынастарын және сайып келгенде, олардың өзара ықпалын сипаттайды.

Мақалада Орталық Азияда (Қазақстанда) «жойылып» кеткен «жат» этникалық тобы шығыс құрамдас бөліктерінің бірі болып: хундар (немесе ғұндар), скифтер (немесе сақтар), сондай-ақ Еуропа елдеріндегі готтар (немесе юттар), ал Таяу Шығыс елдерінде - хетиттер (немесе хаттар), үнді және қытай мәтіндерінде джат, цат (тсат немесе хуэй, юэсчжи) ретінде берілгені айтылады. Грек және парсы тарихшылары Еуразия даласындағы массагеттер, сарматтар, сақтар, скифтер және басқа елдердің Қара теңіздің солтүстік бөлігін бойлай Алтай тауларынан бастап Карпат ойпатына және Еуропаға дейінгі оларды экзонимдердің бар екендігін хабарлайды¹³.

Сонымен қатар, кейбір халықтардың шығу тегін Үндістанның (сикх) «жат» этникалық тобымен байланыстырып (40 млн.), көбінесе «готтар» деп аталатын тайпалардың түрлі экзонимдермен жаппай қоныс аударуына келтіреді. Қазіргі уақытта еуропалық тарихи деректерінде мына экзонимдерді жиі кездестіруге болады: джат, гот, ют және т.б.¹⁴

Гот тарихшысы Иордан (Jordanes. *Getica* – 551 ж): «Готтар герман халқы» деп жазады. Оның пайымдауынша, олар Қара теңіз аймағында, қазіргі Украина аумағында, астанасы Днепр өзенінің бойында орналасқан үш бөліктен тұратын «гот мемлекеті» дүниеге келген: остготтар, вестготтар, қырым готтар дейді.

Қайта өрлеу дәуірінде готтар Еуропа ежелгі өркениетінің жойылуына кінәлі («варварлық» принциптің тасымалдаушылары) болып саналып, «орта ғасыр» термині пайда болғанға дейін еуропалық мәдениетте «неміс-варварлардың» барлығы «готика» эпитетімен аталған. Томадаға (Румыния) жер аударылған ежелгі Рим ақыны Овид Римдегі достарына гет (жат – У.А.) тайпасы туралы көп жазған (мұнда «хетиттер» дегенді естиміз!). Онда ол хаттардың (жаттар - хетиттер)¹⁵ Днепр бойын мекендегенін көрсетеді.

Екінші жағынан, бұл «хетиттердің-скифтердің өздері жат болғаны» және олардың өз туыстарымен, достарымен оңай араласып кеткендігі туралы деректер жеткілікті. «Түркістан мен Үндістанда өздерін «जट - джати»[2], ал Иранда «жат-али» - үлкен жаттар, деп атаған осы скифтер болды.

Соңғы кездерде батыс және үнді авторлары джаттардың шығу тегін талқылап, олардың Шығыс Азиядан шыққанын және бірнеше топқа бөлінген скиф халқына жататынын бірауыздан дерлік жариялайды. Оған қоса олардың бірі болып, «чам халқы (кіші юэсчжи)», оңтүстікке (Оңтүстік-Шығыс Азия) китайша «тсат» (жат) тілімен қоныс аударғаны бар.[3]

Мақсат. Бұл мақалада біз Қазақстанның ерте тарихында «жат» терминінің болғаны мен

¹³ Ежелгі грек тарихшысы Диодор (б.з.д. 90- 21ж.ж.), «Bibliothèque historique» кітабының авторы былай дейді: «Бірақ қазір, өз кезегімен, біз қазір, біз Үндістанға шекаралас елде тұратын скифтер туралы сөйлейміз... «Ержүрек Тимирис массагет (үлкен жат) патшайымы болды».

¹⁴ «Jutland (Danemark), Gotland (dans les pays baltes), Gots (Suède), Jati (Sansk.), Jats/Jutts (Asie), Jotta/Zotts/Hett (arabe), Jatts (Turquie), Jatii (Ptolémée), Yue - che/Yetha/Yeta ou Tsat (Chine), Sot et Jahed (Cambodge)».

¹⁵ «Орта ғасырлардағы» көптеген ежелгі грек мәтіндері араб графикасы арқылы «латын» тіліне көшірілгенін білеміз. Сонымен араб тіліндегі جات - жатт сөзі бірінші әріптегі нүктелердің болуына қарай: «хатт» болып (нүктесіз), «хатт» - (әріп үстінде бірі нүкте) немесе «джат» (әріп астында бір нүкте) болып оқылады.

«жат» этникалық тобының «автохтонды» адамдарға қатысты екенін талдаймыз. Біз үшін олардың өмір сүруін анықтау ғана маңызды болды. «Жат» терминінің «жоғалу» дәрежесін қарастыру мақсатында топтың тарихына және оның Еуропа және Азия елдеріндегі көптеген экзонимдеріне дискурсивті (гипотетикалық) түрде қараймыз.

Тәсіл. Тарихнамадағы тарихи мәселелерді шешу үшін көптеген ғалымдар, мысалы, орыс М.Бахтин мен француз М.Фуко «дискурс теориясына» қатысты кеңестерін пайдалануды ұсынады.[4] Біз сол «дискурсивтік тәсілді» пайдалана отырып, қазіргі «дискурс» сөзіне (*лат. discursus*– ойдың «осында» және «сонда») дискретті қозғалыс дискурсының анықтамасын қолдаймыз.[5] Ол философияда мынаны білдіруі мүмкін: «ойдың физикалық кванттық қозғалысы, бірінші пайымдаудан негізгі білімге келуін», яғни дискретті (шашыраған) дискурстарды (сөзді, сөйлемді, абзацты, кітапты, құзырлы тұлғалардың мәлімдемелерін) «осында» және «сонда» келтіреміз. Содан, дискурстардың таңдалған «корпусына» негізделген «жаңа дискурс» (мақала) пайда болады– дейміз. Айтпақшы, бұл тәсіл Е.Саидке [6] шығыс елдері туралы кітап жазуға (басқа адамдардың жазғанын келтіре отырып) және қарсыластарының қудалауынан аулақ болуға мүмкіндік берді. Сол сияқты біз далалық тәжірибе барысында естігендердің барлығын беделді зерттеушілердің еңбектеріне сілтеме жасай отырып, растап, тексереміз және белгілі ғалымдардың жарияланған жорамал мәлімдемелерін (дискурстарын) ғана қолданамыз.

Қазақстан және Оңтүстік Сібір жаттары. Қазақстан тарихшылары орысша «иноземный» атты терминін қазақ тіліне, солармен қосылып, «жете» деп аударып, белгілі «жат» этникалық топқа сілтеме жасайды (қытайша 傑特 тсат, хинди: ज़ाट жати, пенджаб: ਜ਼ਾਟ, араб. طاج - жаат). Бұл, сірә, моңғол (моғол) дәуірінің термині де болса керек: мысалы, «барлық жалайыр тайпаларының ішінде ең атақтысы жалайыр тайпасының жете (жат 国外) руының қолбасшысы Жамуха (劄木合) болды». ¹⁶ Алтай тауларында Жамуха-Сечэн басқарған «Бурут» деген моңғол конфедерациясының бір бөлігі болған. Оларды соңғы уақытқа дейін «бөрі» деп келген көрінеді. Бұрият тайпасы (бөріжат – У.А.) немесе Байқал маңындағы «ойрат-бурият» және «жат-жалаир» деп аталғандар да солар болар. Олардың бір бөлігі жоңғар деген атаумен Шығыс Түркістан жеріне қоныс аударған.[7]

Орыс ғалымы В.Бартольд моңғолдар заманындағы Ж.Қаршының «Мүлхәкат әс-сүре» (1302-1306 жж. аралығында аяқталған) кітабына сілтеме жасайды. Онда «Қашқарды жаттар басып алды» және «Жаттардың шабуылы қыста болды [жыл көрсетілмеген-У.О]; көптеген адамдар қаза тауып, 4000-ға жуық бала тұтқынға алынды».[8] Ал, Оңтүстік Сібір ғалымы Х.Санджи «Тибет патшасының інісі Далай-Сүбиннің ішкі соғыстың тұтануына байланысты Тибеттен шығып, жаттардың еліне келіп, үйленді» деп атап көрсетеді.[9]

Ш. Йаздидің 1424 жылы парсы тілінде жазған «Зафарнаме» кітабында - жаттардың طاج Яксарт өзенінің (Қазақстандағы Сырдарья өзені) шығыс жағында мекендейтіні және 1371-1390 жылдары «Әмір Темір осы аумаққа алты рет жорық жасағаны», «ол жаттардың мекендейтін жері» делінген. Және мынадай да мәлімет бар: «Мен [Темір – О.У.] үнділік қарқар ұлы Тоқай батырдың қолбасшылығымен жауларға қарсы әскер жібердім... бұлар дүрбелең құмырсқалар немесе шегірткелер сияқты көп болды. Олардың қолдарынан бірде-бір саяхатшы, бірде-бір саудагер зардап шекпей өтпеген». Кітапта Темірдің алтыншы жорығы Ыстықкөл аймағында және 1389 жылы оның Іле өзенінен өткені туралы айтылады: «Осы кезде оның алдыңғы қатарлы әскері жаттарды Қара Ертіске дейін қуып, Алтайдың оңтүстігіне жеткен».[10].

Рашид ад-Диннің айтуынша, моғол (моңғол) этнонимінің ішінде екі эндоним болған: «шағатай» және «жат». Бұл терминдер бір-біріне қарама-қарсы мағнада қолданылған. Шағатайлар шығыстағы көршілеріне шамандық дәстүрді қастерлейтін, моңғолдық ерекшеліктері бар, «жат» («басқажұрт», «көшпенді казак») ретінде қараған. Ал моғолдар шағатайларды «қараунас» деп атаған [Рашид-аддин, 2011, 2-т. 90 - бет]. Қараунас сөзі «метис», «аралас шыққан адам» дегенді білдіреді. Марко Поло күдер еместерді, яғни Шағатайдың

¹⁶ Джамуха (1205) - Қара-қытай ханы, Шыңғыс ханның алғашқы қарсыласы.

немересі Мужи-Жебенің ұлы Кудер-оғұл жасағын сипаттағанда осы сөзді қолданады.

1722 жылы Францияда шыққан Тимур туралы кітапта «жат» термині «Gete» деп жазылған [11]. Бұл сөзді қазақ тілінде (орыс транскрипциясына еріп) «жете» деп қате жазып жүр ¹⁷ (француз тіліндегі соңғы «е» дыбысы оқылмайды). Солай – ақ, Үндіқытайда (Вьетнам, Камбоджа, Малайзия, Индонезия және басқа) тсат («*tsat*»жам) этнонимі сот («*sot*») немесе, жиірек жаһед («*Jahed*») деп транскрипцияланады. Бұл транскрипциялар дегоративті бұрмалануды тудырады.[12]

Біздің зерттеулеріміздің нәтижесі көрсеткендей, 1990 жылдары американдық У.Коллинз алғаш рет «jahed» - бұрмаланған «Jate» (пак. جات) терминін ұсынады.[13] Ол сөз бүгінгі баспасөзде (Үндіқытайда) және әртүрлі ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылуда, ¹⁸ бірақ ол халықтың көне қолжазбаларында және М.Нер, Баккот немесе По Дхарма сияқты осы халықты зерттейтін белгілі заманауи ғалымдардың зерттеулерінде жоқ.[1] Коллинз В. «жаһед» сөзінің мағынасын «жаман сенуші» деп түсіндіреді, бірақ бұл сөз де араб сөздігінде жоқ. Бары жиһад (араб. جَاهِدٌ - күресуші) сөзі, сондықтан автордың өзі сәйкессіздікке байланысты одан бас тартатын көрінеді.

Орыс ғалымы Л.А. Бородкованың бір жұмысында «Яда» халқының (Jate немесе Gate - У.А.) деп аталатын жауынгер көшпенділер тайпаларының ордасы Индияда және Қытайда болғанын айтады: «Олар бұрынғы Чеші (Тұрфан) жерлеріндегі Гаочэ елін жаулап алғаннан кейін үйсін көшпелілерін Цунлиннің (Тянь-Шань) ар жағына ығыстырып, Түркістанның аландары мен динлиндерінің ордасын құрады». [14, с. 43 и схема 2] Бородкова жаттар халқын «яда» деп атап, бұл этноним емес, этникалық топтардың шығыс бөлігіндегі тайпалар одағы екенін атап айтады да, олардың мекендейтін жерлері Шығыс Түркістанның батысында дейді. Бұл транскрипция да пиоративті бұрмалану болып көрінеді. [12]

Қытай жаттары. «Сан-гуо жи» (三国志) «Үш патшалықтың тарихы» [15] сияқты қытай мәтіндерінде Қытайдың «бөтендер» (*tsat* - jate) туралы мәліметтері кездестірілетін көрінеді. Қытайлықтардың айтуынша, «тұрғындардың көздері көгілдір болған және «сауаттылығы санскритке ұқсас болған». Бұл аймақтың тұрғындары, қытайлардың айтуы бойынша, «варвар жазуы» бар варварлар болған, өздері қауіпті, ал олардың жер бедері күрделі де қиын болған. Олар қытай ауылдарына жиі шабуыл жасап, патша Фанмен бірге джунглиге тез көшетін [16, р. 49-51]. Париждегі Гимет мұражайының директоры Э.Гильонның айтуынша, «Қытайдың Хань әулетімен жауласып тұрған Ринан (чам – джат) сияқты князьдіктердің бірі кейін Линь-И мемлекетіне айналуы мүмкін» [17, р. 53 – 54].

Бұл жерде біз үшін ерекше қызықты жайт, 340 жылы Фанвен (варвар) патша Цзинь сарайына үйретілген пілдерді жібергенде, оның императорға жазған хаты «толығымен варвар таңбаларымен жазылған», яғни Оңтүстік Вьетнамда табылған «Во Кан» жазуы (санскрит) сол жердің патшасы Шри Мараның [16, р.52, remarque 1] кушан немесе гупт жазуындағы ескі санскритке ұқсас ¹⁹.

Қытай тарихында «шетелдік» (тсат-цат-жат) этнонимінің ықпалы бар. Чжоу мемлекетінің (б.з.д. 256 ж.) негізін салушылар мен әулеттері тсат (жат) тайпалары болып табылады.[16, Масперо, 1928). «Хан әулеті (Ерте Чжао) солтүстік көшпелі сунну тайпасымен, кейінгі Чжао әулеті Орта Азия қаңлыларымен туыс цянжу тайпаларымен құрылды. Батыс Цинь мемлекетінің әулеті (388-431 жж.) сяньбэй (олардың сөйлеген сөзі прототүркі және протомоңғол болған); ал ерте Янь (333-370) әулеті мен мемлекетінің негізін салушылар муджун тайпасынан (Амур өлкесінен және Маньчжуриядан) шыққан адамдар болды. Олар Батыс Янь (384-394) және Оңтүстік Янь (398-410) мемлекеттерінде де династия

¹⁷ «жете» сөзі ағылшынша *jet* сөзінің, ежелгі Египет қоғамындағы («Мәңгілік асу кітабындағы» - автор) транскрипциясы болар, яғни мұндағы көтерілісші қыңыр монарх гераклеополь перғауынымен билікке таласқанда сүенген адамдары (құлдар тобы - *jet* ұрылары).

¹⁸ Латынша «h» болып ح, خ, ه, و араб әріптері транскрипциалануы мүмкін. бірақ біз білетін, сөздіктерде олардың ешқайсысы жоқ جات, яғни ортасында екі «а» (ұзын және қысқа) дауысты, екі жт («jt») дауыссыз дыбыстар бар.

¹⁹ Қытайлықтардың айтуынша, кушан тілі грек-бактрия жазуы (санскрит) негізінде құрастырылған. «Во Кан» ескерткішіндегі Шри Мардың өмір баяны кушан тілінде жазылған. Ж. Масперо оны Линь-и елінің патшасымен шатастырады да «варвар» тобына қосады.

құрды. Оңтүстік Лян мемлекетін (397-414 ж.) туфа тайпасынан шыққан сяньбилер құрды, ал Ся мемлекетін (407-431) экзонимдер сюнну Дай (Солтүстік Вэй, 386-530) мемлекетінің әулеттерін құрған Сяньбей-тоба (табгач) болды. Солтүстік Ци әулетін (550-577) құрған Бохай (Приморье тайпалары) болса, одан кейінгі Таң әулетінде (923-956) Шато түріктері (чигілдердің батыс тайпалары) өкілдік етті. Ляо мемлекетінде (907-1125) кидандар (қытай) болса, Цзинь (1115-1234) жужандар меңгерді. Юань әулетін құрған (1260-1404) қазіргі Тараз қаласынан шыққан «моңғолдар» болса, Цин (1644-1911) – маньчжурия» [7. Зув, 2002].

Қазіргі еуропалық синологтар Қытай Республикасындағы ұлттардың бірі (10 миллионнан астам) 傑特 «тсат» немесе «утсат» [у (халық) + тсат (жат)] деп атайды да «тсат» лингонимін қолданады. Брунель бұл хайнандық (тсат) «жат адамдардың» тілі дейді де, Оңтүстік-Шығыс Азияда кең таралғанын айтады [17], Оны лингвист Грэм Тургуд «олар Қытайға 986 жылдан бастап мыңдаған адамдармен бірнеше толқынмен көшіп келді» - дейді [9].:

Үндістан жаттары. Үнді тарихшысы Б.С. Диллон өзінің «Жаттардың тарихы» кітабын осы халыққа арнаған (хинди: जट, пенджаби: ਜੱਟ немесе جٹ, урду: جٹ). Ол Қытайда «Юэта» 杰蒂 терминімен жазылған және Geta болып транскрипциаланады, Қытай-жапонша - готу (Gueth) және аннам тілінде ngot\ngoat (гот халқы) болып оқылады - дейді ²⁰. Ол джаттарды негізінен үнді-скиф тектес сарматтардың, готтардың және юттардың композициялық комбинациясы деп мәлімдейді, яғни, автордың пікірінше, «Үндістандық жаттардың бастапқы мекені қазіргі Қазақстан жерінде, Каспий теңізі мен Яксарт (Сырдария) өзенінің арасында»[18, 62-бет].

Проф. Б.С.Диллон ежелгі грек тарихшысы Диодорға (б.з.б. 1 ғ.) сілтеме жасап оның айтқанын былай келтіреді: «Біз Үндістанмен шекаралас скифтер туралы айтудамыз, олар Мысырдағы Ніл өзеніне дейін алға жылжыған. Бұл халық сақтарға, массагеттерге («Үлкенжат») [19, pp. 27-28 (Vol. II), pp. 377, 382-383 (Vol. VIII)]. өз атын берді». Ол «Британ энциклопедиясына» сілтеме жасап былай дейді: «Скифтер біздің дәуірімізге дейін Орталық Азиядан оңтүстік Ресейге қоныс аударған халық болды, олар сол жерде империя құрды, олар «бірте-бірте сарматтардан жеңіліп, ығыстырылғанға дейін өмір сүрді (олар скифтердің басқасы)». Сонымен бірге, Б.С.Диллон былай деп қосады: «біздің заманымыздың бесінші ғасырында жаттар екі топқа бөлініп, бірі оңтүстіктен Үндістанға, екіншісі батыстағы Рим империясына басын бұрып Францияда, Испанияда, Португалияда аландар ретінде танылды» [2].

Дегенмен, «ғылыми нәсілшілдік» контекстінде кейбір үнді ғалымдары джаттарды Үндістанда (үндіеуропалықтар) және Иранда (арийлер - ирандықтар) «нәсіл» (раса) деп атайды да, олар этнологиялық, физикалық және тілдік нормалардың негізіне сәйкес «арийлер» ме деген сұрақ туындатады [20,с.500]. Ғалым Канунго, шамасы, Рислидің теориясына сүйеніп, джат халқы Раджастханнан Пенджабқа келген арийлер (индустар) отбасына жататынын ұзақ жазады: «Джаттар Үндістанның дәстүрлі арийлік колонияларына жататындарға өте жақын, өйткені, джаттар, олар үнді, сикх немесе мұсылман болсын, олар өздерінің тайпалық атын мұра ретінде мақтан тұтады және онымен бірге туыстық дәстүрін қыңыр ұстайды».Канунгоның пікірінше; «Үндістан жаттары, Еуропа готтары және Қытай юэчжилер [тсат -Автор] бір халықты анықтайды»[21, 4 - бет].

Соңғы кездегі тарихшылар жаттарды үнді халқының автохтонды бөлігіне қосуда. Олар жаттарды бір кездері Үндістанның солтүстігіне келіп, өмір сүрген арийлердің, скифтердің немесе басқа да ежелгі халықтардың ұрпақтары деп мәлімдейді және бұл нәсіл Шива құдайының «жаттарынан» шыққан деп есептейді. Жат — санскрит тіліндегі «я» түбірінен шыққан «ят» сөзінің фонетикалық бұзылуы немесе арийлердің алғашқы билеушілерінің бірі болған Чандра Ваншидің орындаушысы немесе қорғаушысы болған Яяттың есімін көрсетеді дегенді айтады.

Камбоджа жаттары. 20 ғасырдың басында француз А.Кабатон Оңтүстік-Шығыс

²⁰ Термин «Аннам» қазіргі Вьетнамның солтүстігінде тұратын тұрғындардың аты болған, кейін еуропалықтар, қытайлықтар Орталық және Оңтүстік Вьетнамды (1949 жылға дейін) «Аннам» деп атаан. Оларды шатастырмаңыз.

Азиядағы аннам (Вьетнамда) халқы ислам («бани») дінін уағыздаған және шайвиттік брахманизмді қолдайтын және олардың «жат» (фр. Jate – санск. *жати* – бөтен нәсіл) деп аталатынын атап өткен. [21, 4-9 беттер, ескерту 2]

Басқа батыс ғалымдары оған қоса «тсат» деген тілдің этникалық екенін және оның құрамына Юньнань, Хайнань (Қытайда), Фанранг - Чам (оңтүстікте) тибет-бирман тілдері кіретінін айтады. Осы соңғылар Камбоджаға (мысалы, «О Руссей» ауылына) көшіп барып, «Имам Сан тобы» деген атпен белгілі болғанын айтады.[22]. Оларды Кабатон «чам-жат» (*Cham-Jate* - фарс. طاج), деп аталатын шииттік ықпалдағы мұсылман сектасының ізбасарлары ретінде ұсынады. Олар туралы француз Дж.Баккот [23] және вьетнамдық Фан Андиссертация жазған. Соңғының диссертациясында 1975 жылдан қазіргі уақытқа дейін Вьетнамдағы 54 этникалық топтың бірі ретіндегі жаттарды зерттей отырып оларды *ахиар* немесе *Jat* брахминдер деп атайды. Автор «Вьетнам соғысы» контекстінде жат -чам қауымдарын зерттеген вьетнамдық Дорохием мен Дохамиде деген авторларларды атап өтеді. Онда раглай (47 596 адам) «чам-джат» деп аталады (Камбоджада). Камбоджа мен Вьетнам арасындағы таулы аймақтарда тұратын жат халқының ерекшелігіне (дәстүрлі шамандық нанымдар, тотемдер, бақсылық, қарғау және матрилиндік) баса назар аударылады.

Дискуссия. Біз Л. Бородкова [14], Agnes De Feo, [12] Collins, W. [13]. сияқты (және «жете» этнонимін қолданатын) тарихшыларды дискуссияға шақырамыз. Осы Камбоджадағы жаттардың айтуына қарағанда, қарсыластарының оларды «джахед» деп қате атағанына және кейде "сот" деп айтқанына жауап бермейді екен.²¹ Бұл этникалық топ Кампонгспеу, Кампончнанг және Кампончам провинцияларында (37 ауылда) және Аннам тауларының шалғай аймақтарында тұрады (Стунгтрэнг, Крати және Ратанакири): Жарай, Томпуонг, Пнонг, Креунг, Кавет және Брау (вьетнамдықтар және қытайлар оларды басқаша атайды).[24] Бұл «жете» (қарақшы), «гот» (варвар), «сот» (ақымақ), «жахед» (нәсілшіл) және басқа сөздері кемсітушілік мағнасында қолдануда. Бұл терминдердің геометриясын (формасын) оң мәнді «жат» (бөтен, иноземный; foreign) деп өзгертілуі ұсынылады.

Қорытынды. Еуразия ареалының Қара теңіз жағалауынан (Днепр өзені) Қытайға дейінгі аймақта, қазақша «жат» (қытайша 傑特 *tsat*, хинди: जट *джати*, пенджаб: ਜੱਟ), арабша طاج - жат, орысша: . *иноземный*) деп аталған саяси халық өмір сүрген көрінеді, сондықтан «жат» деген термин дүниежүзілік тарихта бар деп ұсынамыз. Көші-қон нәтижесінде гот, ют, жете, сот, жахед және т.б., көбінесе пезоративті сипаттағы әртүрлі экзонимдер пайда болған. Осы экзонимдердің геометриясын (формасын) қазақ тіліндегі оң мәнді «жат» деп, орыс тіліндегі «иноземный», ағылшынша - Foreign мағнасына өзгертілуі ұсынамыз. Ол «қытайлық емес» (тсат), бір ұлттың мұрасына жататынын білдіріп, кемсітушілік экзонимдердің негізсіздігін жойып, жаттардың этникалық ерекшелігін бекітер еді.

Литература:

1. Омарова У.А. (Жунусова), *Дискурс о «чам-жат» в Камбодже* // Известия НАН РК, 2(306), 2016, Алматы.с.234-245..
2. Dhillon, B.S.. *History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes*, Canada,1994.,
3. Brunelle, M. *Revisiting the expansion of the Chamic language family*. 2012.: Thurgood, G., *From Ancient Cham to Modern Dialects*. 1999.
4. Bakhtine M. *Le Marxisme et la philosophie du langage*», Paris. 1972. -232 стр; Foucault M., *L'Archéologie du savoir*. P. 1969.
5. Morfaux L-M., *Vocabulaire de la philosophie et ...* P. 2001.
6. Said, Edward W. «*L'Orientalisme créé par l'Occident*»;
7. Савинов Д.Г. *Көне түркі дәуіріндегі Оңтүстік Сібір халықтары*. - Л., 1984 ; Зуев Ю.

²¹ Автордың 2018 жылдың 18 -20 наурызында Пномпень (Камбоджа) қаласында әс-Серкал мешітінің имамы Мухаммад бин Хасанмен (87 жаста) сұхбаты.

- А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы, 2002.
8. В.В. Бартольд. **12 лекций по истории турецких народов Средней Азии.**
 9. Санжи, *Монгольский период* (электронная версия).
 10. Ш. Иазди, *يادزي خيشلا رفظ مسازاريش* *Зафар наме.*-Шираз. 1425
 11. François Pétis de La Croix. *Histoire de Timur-Bec, connu Tamerlan, empereur des Mogols & Tartares.* Paris. 1722
 12. Agnes De Feo, *Les Chams Sot, dissidence de l'islam.*, Paris. 2005.
 13. Collins, W. , *The Chams of Cambodia,* Pnom Penh. 2005
 14. Боровкова Л. А. *Запад Центр. Азии во II в. до н. э. — VII в. н. э.* М., 1989.
 15. Chen Shou, *History of the Three Kingdoms*
 16. Maspero, G., *Le Royaume de Champa,* Paris. 1928.
 17. Guillon, E. *Art et archéologie du Champa,* Paris, 2011.
 18. Brunelle, M. *Revisiting the expansion of the Chamic language family.* 2012.
 19. Diodorus of Sicily *Bibliotheca Historica.* /1933-1967. Vol. 1-12.
 20. Risley Herbert: *The People of India.* Отчет переписи населения Индии 1901, стр. 500.: Qanungo, *History of the Jats, Delhi,* 2003,
 21. Cabaton, A. *Nouvelles recherches sur les Chams.* Paris: É.F.E.O., 1901
 22. Омарова У. А. *Политическая история чамов Чампы,* Монография, Санкт-Петербург, 2021. - 96 стр.
 23. Vaccot, J. *Syncretisme religieux dans un village Cham du Cambodge.* Thèse de Doctorat de 3-è cycle. Paris, E.P.H.E., VI-è sec., 1968..
 24. Жунусова У.А. (Омарова), *Исторические хроники жалаиров-жат в Камбодже и Казахстане: происхождение терминов, нашествие чингизидов и совр. идентичность культуры //* Союз криминалистов и криминологов, Выпуск 1-4, М., 2016, - С. 79-8

МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Дүйсенов Б.Д.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының PhD докторанты,
(Алматы қ., Қазақстан)*

Мәмлүктердің Мысыр мен Шамды билеген уақытын тарихта екі үлкен кезеңге бөліп қарау қалыптасқан: 1) 1250 -1382 жж.; 2) 1382 -1517 жж.

Батыстың тарихшылары мәмлүктерді әскери бөліміне қарай «бахри» және «бурджи» деп атайды. Бертінгі ислам тарихшылары «түркі» және «шеркес» кезеңдері деп қарастырады. Мәмлүктердің арқасында араб-ислам өркениеті моңғолдар мен крестшілер кесапат-зауалынан аман қалды. Мысыр мен Шам елі ең жоғарғы мәдени және ең бір керемет саяси дәуірлеу тұрғысынан алғанда түркілер (қыпшақтар) сұлтандығына қарыздар [1].

Мәмлүктер кезеңі Мысыр мен Шам елі үшін аса жоғары өрлеу заманы болды. Оған Ислам әлеміндегі төңкеріс те сайма-сай келді. 1258 (х.ж.с.б. 656) жылғы Бағдат халифатының құлауы, Мысырға мықты-мықты деген ғалымдардың моңғол езгісінен қашып келіп, оны паналап, орталыққа айналдыруына бірден бір себеп болды. Батыста, Испанияда мұсылмандық билік ыдырап, көптеген ғалымдар Андалусиядан әсіресе, Кардоба мен Мысырға қашып келді [2, 219].

Тарихи деректемелер мен құжаттарға сүйене отырып жазған арабтың тарихшысы Амин әл-Холи өз еңбектерінде «арабтардың қыпшақ тіліне деген қызығушылығы Мәмлүктердің билікке келуінің әсерінен» деп куәлік етеді. XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шам елінде түркі тілін үйренуге деген құлшыныс түркілердің көптігінен, сонымен бірге қыпшақтардың да санының артуынан болуы керек. Әкімшілік, іскерлік, елшілік қарым-қатынастың барлығы өз ана тілдерінде жүргізілген. «Қыпшақ сұлтандарына хаттама-хабарлар көбінесе түркі тілінде жазылып жіберілген» [3, 29].

Мысыр мен Шам елдерінде билік құрған мәмлүк қыпшақтары сан-алуан ұлт пен ұлыс, тайпалардан құралғанымен барлығы ортақ түркі (қыпшақ) тілінде сөйлесіп, түсініскен. Ол кезде «түркі тілі» мен «қыпшақ тілі» синоним ұғымдар ретінде қолданылды [4].

XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шам елінде түркі (қыпшақ) тілін үйрену өте үлкен құштарлыққа ұласты. Өйткені, мемлекеттің билік басына қыпшақ сұлтандарының отыруының орасан зор әсері болды. «Кезінде тіпті араб зиялыларының арасында түркі тілін білудің өзі жоғары мәдениеттіліктің, зор білімпаздылықтың белгісі болған. Арабтарда «Түркіше білмеген, Алладан қорықпаған» – деген мәтел сөз бар [5, 11].

Мысыр мәмлүктерінің сұлтандары мен Алтын Орда хандары арасында көптеген жылдар бойы дипломатиялық және достық қарым-қатынас қолдау тауып тұрды. XIII ғасырдың 30 жылдарынан бері орныққан бұл достық байланыс арғы тегі қыпшақ тайпаларынан шыққан, яғни, мысырлық сұлтан Бейбарыстың (1260-1277 ж.) билік құрған кезінен бастап, Алтын Орда құлағанша үздіксіз жалғасты.

Мысыр мен Шамның көптеген ғалымдары, саяхатшылары Алтын Орда мемлекетінде болды, сондай-ақ, Мысыр мемлекетінің көрнекті билік орындарында да Сарайи, Қырым, Хорезми және т.б. лақап атты адамдар қызмет атқарды. Арабтың белгілі тарихшы-ғалымы Амин әл-Холи еңбегінде Мысыр еліне Еділдің бойынан әртүрлі себептермен келген танымал ғалымдар мен ақындардың аттары аталып өтеді. Амин әл-Холидің айтуынша олардың бірі - шешендік өнердің шеберлері болса, басқасы – шабыты шалқар ақындар, үшіншісі – даналық пен заңнамалық саланың зердесі зерек ғалымы болған. Олардың кейбіреуі мектеп пен медреселерде дәріс берді, ғылыммен шұғылданды. [3, 29].

Алтын Орданың құлауы нәтижесінде көптеген әдебиет және мәдениет өкілдері өз отанын қалдырып, басқа елдерге көшуге мәжбүр болды. Олардың көбісі Кіші Азия, Шам, Мысыр елдеріне кетті. XIV ғасырдың соңына таман түркі әлемінің әдеби-мәдени орталығы Мысырға ауысты. Көптеген ақын-жазушылар, ғалымдар және т.б. Сарайдан шыққандар өздерінің шығармашылық сапарын Мысырда жалғастырды [6, 32].

Амин әл-Холидің айтуынша қыпшақтар Мысырда беделге ие болып, өмірдің барлық бағытына араласып, ықпалын жүргізді. Көптеген араб ғалымдары қыпшақ тілін меңгеріп, қыпшақша-арабша, арабша-қыпшақша сөздіктер құрастырып, қыпшақ тілі бойынша грамматикалық құралдар жазды [3, 29].

Ендігі басты назар аударатын мәселе, XIII- XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде түзілген ескі қыпшақ ескерткіштерінің бүгінгі хал-ахуалы нешік? Бабалардың пайдаланған құралдарын, сөздіктерін, ауызекі, әдеби-мәдени, халықаралық, мемлекеттік тілінің лексикалық қорын зерттеп, зерделей алып жатырмыз ба? Осы мәселелердің төңірегінде толықтай көңіл толарлық деп айту қиын. Тәуелсіздік алып, өткенімізді ешкімнен именбей зерттеп, жариялауға қол жеткізген шақта, шет елдердің кітапхана, мұражай-мұрағаттарында сақталып қалған осы жазба ескерткіштер қолға түспейтін асыл қазына болып отыр.

Жалпы алғанда, Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерін зерттеу мәселелерінің көптеген аспектілері бар. Оның бастыларының бірі – қазақ тілінің, мәдениетінің тарихи тамырларын, құндылықтарын қазіргі заман талаптарына сай халық кәдесіне жарата алу болып табылады. Бұл жөнінде көрнекті түркітанушы Э. Наджиптің пікірі мынадай: «Очередная задача казахских ученых поехать в Египет, Турцию, Сирию и изучать неизвестные нам тюркоязычные рукописи, которые созданы их предками и хранятся в большом количестве как в государственных, так и в частных библиотеках и архивах» [7, 83].

Мәмлүктер мемлекетінде түзілген жазба мұраларды Қазақстанда ғылыми айналысқа енгізуге алғашқы мұрындық болғандардың бірі – ірі қыпшақтанушы, ғалым, профессор Ә.Қ. Құрышанұлы «әр жерде, әр кезде айтылып жүрген, әр қилы болжамдардың ішінен біреуін-ақ, бүкіл дүние жүзілік шығыстанушылардың XXII конгресі шешіміне сәйкес (1951 ж.) барлық елдердің тюрколог ғалымдары бірігіп жазған [...] классификацияны негізге алады» [8, 3].

Түркі тілдерінің [...] көне дәуіріне (V – XV ғ.) жататын ескерткіштер сонымен үлкен екі топқа бөлінеді:

I. Көне түркі немесе ежелгі ескі түркі (орысша «древнетюркский» деп аталады) тілінде жазылған нұсқалар;

II. Орта түркі немесе ескі түркі (орысша «среднетюркский» немесе «старотюркский») тілінде жазылған нұсқалар. **Көне түркі тілінің жазба нұсқалары** деп біз *орхон-енисей ескерткіштерін* айтамыз. **Орта түркі тілінің ескерткіштерін** өз ішінен мынадай төрт топқа бөліп қараймыз: 1) Қараханид түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 2) Орта Азия түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 3) Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер; 4) Шағатай тілінде жазылған ескерткіштер [8, 9].

Осының ішіндегі көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер өз ішінен мынадай болып бөлінеді: 1) Куман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер (Кодекс Куманикус); 2) Половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Игорь полкі туралы сөз» (XI ғ.) және т.б.); 3) Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер (Қ.А.Иасауидің «Хикметі» және т.б.); 4) Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Хұсрау мен Шірін», «Мұхаббатнама» және т.б.); 5) Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Китаб әл-Идрак...», «Китаб булғат әл-муштақ...» және т.б.); 6) Армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер (Каменец-Подольскі жазбалар және т.б.) [8, 3-66].

Жалпы, бұл ескерткіштерді топтастырудың өзінің әртүрлі әдіс-тәсіл мүмкіндіктері бар. «Оларды қайсы жазумен жазылғанына қарай төрт топқа бөлуге болады: 1) готикалық көне шрифтпен жазылған ескерткіш (XIII- XIV ғасырлар); 2) араб әрпімен жазылған мұралар (XI- XIV ғасырлар); 3) армян жазуымен берілген материалдар (XV- XVI ғасырлар); 4) орыс алфавитімен жазылып қалған деректер (XI – XIII ғасырлар);

Қай топтағы ескерткіш болса да, олар басқа халықтардан шыққан авторлардың қолынан туған еңбектер. Тек араб тілінде жазылған кейбір шығармалардың ғана иесі түріктер (мүмкін қыпшақтар) болған [8, 45].

Алтын Орда мен Мәмлүктер мемлекеті арасында әрқашан да байланыс болғанын бас жағында айтып өткеніміздей түркітану ғылымында «ескі қыпшақ жазба ескерткіштері» деп

аталатын бұл жадыхаттардың нақты қай жерде жазылғаны да, ғылымда әрқилы тұжырым мен болжамдар бойынша айтылып жүр. Себебі, Алтын Орда мен Мәмлүктер мемлекетінде түзілген жәдігерліктерде олардың кейбірінің авторы белгісіз немесе қай жерде жазылғаны, кім көшіргені бірінде болса бірінде жоқ, қолжазбаларда нақты мәліметтер берілмегендіктен әр қалай болып келеді. Қалай болғанда да Алтын Орда қыпшақтары мен Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері бір-бірімен ауыс-түйіс жатқандықтан көбіне бір бағытта зерттеледі, оларды бөліп-жарып, ажырату қиын, әрі қай жағынан болсын тиімсіз, өнімсіз іс болады. Сондықтан осы кезеңдегі әдеби тілдің қалыптасуы жөнінде ғалымдардың пікірі негізінен бір арнаға саяды. Мысалы, Э.Наджиб: «В XIV веке на территории Золотой Орды, в Средней Азии, в Египте сложились своеобразные смешанные письменные языки и достигла значительного развития литература на этих смешанных языках» [9, 14] - деп, «аралас тілдің негізінде бұл кездегі ескерткіштерді екі салаға бөліп қарайды; 3 тобына жататын әдеби тілді мұралар мен 4 тобына жататын әдеби тілді мұралар. Бұл тілдердің екінші тобын қыпшақ-оғұз тілдері» деп атайды [9, 14].

«Бұл кезең Сарай мен Хорезм, Сырдарияның орта тұсы мен төменгі Еділ аймақтарындағы мәдениет орталықтарында және сонау мәмлүктік Египетте өз шығармаларын орта ғасырлық аралас тілде жазған көптеген ғалымдар мен ақын-жазушылардың өмір сүрген кезеңі еді. Бұл кездегі мұралар тек қана дін ілімі немесе дидактикалық мазмұнды шығармалар емес, сонымен бірге көркем әдебиеттер мен заң және соғыс істері жайлы кітаптар түрінде де кездеседі. Египет пен Алтын Орда территориясында араб-парсы тілдерінен аударылған, күрделі шығармалар да пайда болды» [10, 13].

Ескі дүние ескерткіштері мен қазіргі қыпшақ тілдерін, сонау V-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің тілімен тірі қыпшақ тілдерін өзара жалғастырып, тарихи жағынан жақындастырып тұратын да осы көне қыпшақ тілі. Ескі түркі тілдерінің жаңа түркі тілдеріне қандай жол, қай бағытпен ауысқанын, олардың қалай өзгеріп, қайтп дамығаны туралы осы ескерткіштер тілі тиісті дәрежеде куәлік бере алады. Ол «Бұрынғы-соңғы қыпшақ тілдерінің өзіндік қасиеттері қалай қалыптасты?» деген мәселеге де жауап беру үшін таптырмайтын құрал. Осы күнгі қыпшақ тілдерінің арғы-бергі тарихын тексеру үшін, олардың Орал-Алтай тілдерімен тіркесетін тарихи қатынасын байқау үшін, ең алдымен, осы қыпшақ заманындағы қалпын біліп алған жөн болады. Бұл тілдердің тарихы, демек, қанша алысқа кетсе де, көне қыпшақ тілінен басталып, соған қайта соғады. Сол үшін де қыпшақ ескерткіштерінің тілін оқып үйрену – бүгінгі таңдағы тіл зерттеушілеріне бағышталған басты міндет.

Біреп сөзбен айтқанда, көне заман ескерткіштерін басты-басты үш топқа бөлген жөн (бұлғар тілдерін қоспағанда): 1) қарлұқ тілдерінің (шығыс тілдерінің) ескерткіштері; 2) оғұз тілдерінің (оңтүстік тілдерінің) ескерткіштері; 3) қыпшақ (солтүстік-батыс) тілдерінің ескерткіштері. Соңғы топ ескерткіштерін: а) әдеби тіл ескерткіштері және ә) «сөйлеу тіл ескерткіштер» деп екі түрге бөлуге болады [11, 28-29].

Біздің ойымызша, сол сияқты көне қыпшақ жазба мұраларын тақырыбы мен мазмұнына қарай: 1) әдеби көркем шығармалар («Хусрау уа Шірін», «Мұхаббатнаме», «Гүлистан» және т.б.); 2) лингвистикалық, лексикографиялық жазбалар («Китаб әл-Идрак...», «Китаб ат-Тухфа...», және 3) хаттар мен іс-қағаздары – деп үш топқа бөлуге болады. Олардың Қазақстанның түркітану ғылымында а) тек қана аты аталып жүргендер және ә) зерттеу нысанына жиі айналып жүргендер деп бөлсек ара салмағы әр түрлі болып келеді.

Мәмлүктер мемлекетінде жазылған еңбектер ғылыми грамматикалық, лексикографиялық сөздіктер сияқты зерттеулер. Ал, одан басқа XIII-XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жарық көрген мұралардың қатарында біршама поэтикалық шығармалар, діни немесе философиялық трактаттар кездеседі. Олардың кейбірі осы күнге дейін сақталған да, біразы жоғалып кеткен. Сақталып аман қалғандарының өзі Еуропаның ірі қалаларындағы кітапханалар мен Түркия, Мысыр, Шам, Араб мемлекеттерінің мәдени орталықтары мен кітапхана, мұражай, сарайларында сақтаулы. Сондықтан да, бұл жәдігерліктердің жалпы саны қанша екені әлі нақты анықталған емес. Әйтсе де, осы күні ғылыми ортаға танылып

жүрген жадыхаттардың тілі мен тарихынан әдеби, мәдени ерекшеліктерінен диссертациялар қорғалып, халқымыздың тарихи, рухани мұрасына айналуға.

Әдебиет:

1. Көпүрүлзаде Ф. Абу Хаян «Китаб аль-идрак». Ыстамбул. 1931.
2. Ал-Азхар, его история и развитие., издательство Бакуфоов, изд-во «аль-Ша‘б», Каир, 1964, стр. 219.
3. Амин аль-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII-XIV в.в. ИВЛ, 1962 г, стр. 29.
4. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности XI-XIII в.в. «Вопросы языкознания», М., 1967 г.
5. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. А., 1982.
6. Наджип А.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. ч.I. М., 1979, С.32.
7. Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. Туркестан, 2004, С. 27.
8. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. А., 1971, 53-б.
9. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. Автореф. докт. диссер. М., 1965, С.14.
10. Ибатов А. Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. А., 1974, 13-б.
11. Құрышжанов Ә.Қ. Жұбанов А.Қ. Белботаев А.Б. Куманша-қазақша жиілік сөздік. А., 1978, 28-29 б.

ҚЫТАЙ-РЕСЕЙДІҢ ҚОБДА ЖӘНЕ ТАРБАҒАТАЙ ШЕКАРАСЫН БӨЛУ ҚАРСАҢЫНДА ЦИН ПАТШАЛЫҒЫНА ЖАУАПТЫ ХЕБЕЙ²² АМБАННЫҢ ЖАЗҒАН ҚЫТАЙША ЖӘНЕ ҚАЗАҚША ЖАРЛЫҚ ХАТЫ

Қадылбекұлы М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Түркология мамандығының магистранты,
(Алматы қ., Қазақстан)*

1983 жылы Қытай ғылым академиясының академигі Хы СИНЛЯН қытайдағы Алтай аймағы басқару комитетінің мұрағатынан Цин патшалығы дәуірінде патша жарлығымен Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекарасын айырушы көмекші амбанның шағатай, мәнжу, қытай үш тілде жазылған жалпы бес құжатты тауып алады. Мұнда екі хат толық шағатай жазбасымен хатталған болып және екеуі қытай және мәнжу тілінде жазылған, өзгеше жазылған бір хат қытай және шағатай тілімен қатар жазылған. [1]

Бұл хаттардың зерттелуіне келсек 1985 жылы Хы СИНЛЯН Қытай орталық Минзу университетінің журналына алғаш рет «Цин патшалығы дәуірінде жазылып, Алтайдан табылған қытайша, қазақша, мәнжуше жарлық хаттарға түсіндірме» деген тақырыппен осы бес парша хат туралы алғашқы зерттеу мақаласын жазды. Осы хаттарға байланысты 1998 жылы қытай ғылым академиясынан «шекара және ұлыт» атты зерттеу еңбегін шығарған болатын. Осы хаттарға қатысты 1999 жылы қытайда «ұлттар әдебиеті» журналының бірінші санында жоғарыда айтылған шағатайша хаттың 1883ж 29 тамызда жазылған мәтінге қатысты зерттеу жасаған. Осыдан кейін 2006ж Ғалым Жұмашұлының пекин ұлттар баспасынан жарық көрген «қазақ тілі тарихынан зерттеулер» атты еңбегіне «жарлық хат және оның тілі» деген тақырыпта хаттарға шолу жасаған. 2015 жылы Қытайдың «Батыстану» журналында көлемі жағынан толық деп саналатын шағатайша хатқа қайта талдау жасаған болатын. осы зерттеу мақаласын Жайна Бақытбекқызының аудармасымен алтаистика, түркология, моңғолистика журналының 2018 жылғы 3 санында қазақшаға аударған. Мен осы хатқа байланысты 2021ж Қытай орталық Минзу университетінде Д. Әбділәшімұлының жетекшілігімен «Цин патшалығы дәуірінде жазылған бір парша қазақша құжаттың тілдік ерекшеліктері» атты бакалаврлық диссертациямды жазған едім. Жуырда жарық көрген Нұрлан Кенжеахметұлының XVI XIXғ қазақ хандығы мен оған іргелес аймақтарға қатысты Еуропа Қытай карталары атты еңбегінде атылмыш қазақша хат туралы тоқталған. [9] 2018 жылы алтаистика, түркология, моңғолистика журналының 3 санындағы аудармаға қайталай қарағанымда мұнда түп нұсқалық зерттеу болмағандықтан қазақша аудармасында кей ағат тұстар кездескенін байқадым. Сондықтанда түп нұсқаға зерттеу жасаған дұрыс болар деп Мұндағы көлемі жағынан толық деп саналатын шағатайша және қытайша мәтінге қайталай зерттеу жасап. Қытайша хаттың Қазақша аудармасы мен қазақша хаттың тілдік ерекшелігіне тоқталуды жөн көрдік. Хы СИНЛЯН мақаласында бұл хаттарды шағатайша деп алған. Бұл хаттарды біз төменде қазақша хаттар деп алуды жөн көрдік. Себебі XIXғ соңында жазылған бұл хаттың ерекшелгі қазақ хандығы тұсындағы жазба нұсқаларға сай келеді. қазақ хандығы тұсында көршілес елдер арасындағы саяси дипломатиялық және сауда қатынастары бойынша жазба деректер болды. Мұндай жазба нұсқаларды қазақтар мұсылманша хаттар деп атаған еді. [2] Бұндай хаттардың қазақ хандығы тұсында молынан айналыста болды. XVIII XIXғ жазылған ресми іс қағаздар тілінде қазақ тілінің сол кездегі ерекшеліктері сақталған. Бұндай тілдік ерекшелікті ескі қазақ тілінің қазақ қоғамындағы жазба тілдің көрінісі деген

²² Құжаттың Қытай тіліндегі бірінші жолында бұл лауазым атақ «Кэбудо баң дачэнь(科布多帮大臣)» деп хатталған. Қазақша хатта «(Кер Ambi)كباب أمبي» түрінде хатталған. Мұнда «كباب أمبي» мәнжу тіліндегі «хебей амбан» сөзінің баламасы. «хебей амбанның» қытайша аудармасы «цаньзань дачэнь(参赞大臣)» болуы керек. Ал мұнда «баң дачэнь(帮大臣)» деп алмауының себебі мәнжушада бұл сөзді жазу айту қиын болғандықтан болса керк. төменде «баң дачэнь(帮大臣)» қазақшаға көмекші амбан деп алдық.

қортындыға келеміз. [3] Мұндағы тілімізге тиек болар қазақша жарлық хат XIX ғ. соңында жазылғандықтан ескі қазақ тілінің ерекшеліктері сақталғанын төменде көрсетеміз.

Бұл жарлық хат сол кездегі Ресей мен Цин патшалығы арасындағы шекара өңірінде қоныстанған қазақтардың Цин патшалығының бйілігін қабылдауы жағынан маңызды дерек саналады. Ескерте кетер жәйт ол кезде қазақтар тек осы шекара өңірінде ғана қоныстанбаған. Абылай заманынан бастап қазақтың Ұлы жүзбен Орта жүздің бірқатар руларының шығысқа қарай көшіп өздерінің байырғы атажұртына қайта қоныстану жағдайы жарыққа шыққан болатын. 1754 ж Жоңғарларды Цин патшалығы қазақтармен бірлесе отырып жойғаннан кейін байырғы ата жұртына қайта бет алған қазақ малшыларын тосу және жоңғарлардан енді қана тазартқан жерледі басқару Цин патшалығына қиындықтар алып келді. Абылай осы тұста көршілес екі империямен де қалыпты қатынасты сақтай отырып, қазақ халқының этно территориясын қалпына келтіріп, мемлекеттілікті нығайтқан болатын. сондықтан ол Цин империясымен белсенді түрде дипломатиялық қатынасты дамытып, жоңғар шапқыншылығы кезінде қолдан кеткен атажұртқа елін қайта оралту саясатын жүргізді. әрі елшілерінен өзінің ата жұрты тарбағатай жерлерін жарлық күйінде шығару талаптарын айтқан болатын, 1754 ж Жоңғарларды жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында «Жылқыға жібек айырбастайтын» сауда қатынасы жақсы дами бастады. Кейіннен 1760 жылы Іледен, 1763 жылы Тарбағатайдан қазақтармен сауда жасайтын арнаулы базарлар ашылды. [4]

Абылай ханның Тарбағатай жәйлімін сұрай жіберген талабына Цин патшалығы шартты жауап берген болатын. [5] Алайда жоңғарлар жойылғаннан кейін осы аймақтарға барып мал бағатын сауда жасайтын адамдардың айағы үзілмеді. Бұл жағдайларды сол кездегі Цин патшалығының жылжымалы қарауылдары хатқа түсіріп малшылардан белгілі мөлшерде салық алып отырды. [6] кейіннен Ресей отаршылдары қазақ даласын жаулап қазақтарды түгелімен өздеріне қаратуға тырысып отырды. Цин патшалығы Ресей отаршылдарының қазақтар қоныстанған аймақтарға көз қызартуынан сақтану және шекара аймақтың тыныштығын сақтау үшін ондағы қазақ рубасыларына мәнсап беріп төбе моншақ силап, ұтағат қадаттырып, жерлерді сиға беріп өзіне қараған рулы ел мен сол өңірдің тыныштығын сақтауды талап етіп отырды.

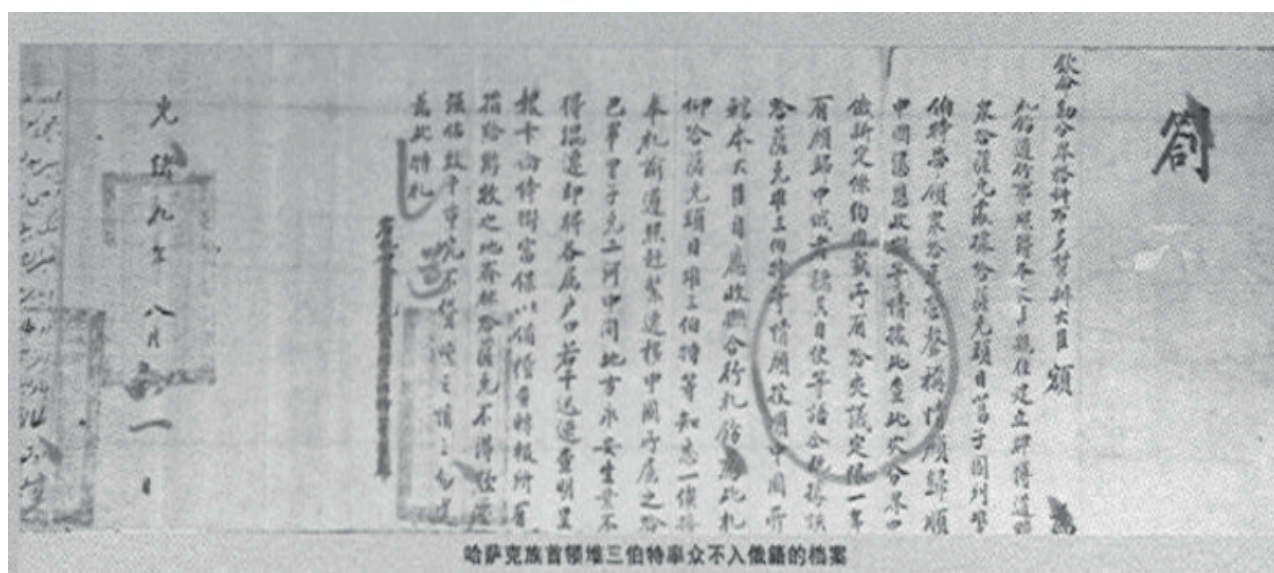
1883ж 12 тамыз Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекара келісіміне қол қойылады. Осы келісімнен бұрын екі жақ өздерінің сенімді адамдарын жіберіп алдын ала кездесу өткізеді. Ресей жақтан комиссарлар болып Бабков ал Цин патшалығынан Іленің ақылшы амбаны мен Қобданың көмекші амбаны қатысады. Осы жылдың соңында екі жақ аталмыш Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекара келісіміне қол қойылады. Осы келісімде Қытай-Ресей шекарасындағы қазақтардың қарастылығы сөз болған. Келісім бойынша жаңа шекараның екі жағындағы қазақтарға бір жыл уақыт берілген. Біз тілге тиек етіп отырған мұндағы қазақша және қытайша хаттар осы келісімнен бұрын жазылған. Нақтылай айтсақ қазақша хат 8 тамыз, қытайша хат 1 қыркүйекте жазылған.

Ал осы хатта Цин патшалығы мен Ресей арасында Қобда және Тарбағатай шекарасын бөлуде Цин патшалығына жауапты көмекші амбан Ерчингеның найман жарболды руының рубасы Жүзмұхаммед және оған қараған рулы елге жазған жарлық хаты. Ауыз екі тілде Дүзбембет деп аталған хат иесінің шын аты Жүзмұхаммед Құмырсқаұлы. қазақша мәтінде бұл есім «Жүзмұхаммед (بوزمحمد)» түріне жазылған. Ал қытайша мәтінде «Дуй Санботы (堆三伯特)» түріне жазылған. Мен мақалада қазақша хатта жазылғаны бойынша алдым. Жүзмұхаммед ұрпақтары мен кезіне ол басқарып Цин патшалығына қараған қарастылығындағы адамдар қазір жарлық хатта айтылған Алқабек, Білезік, Қаба өзендерінің маңында қоныстанған. біз мұнда айтпақшы болып отырған қытайша және қазақша екі хат түгелімен 1883ж жазылған. Осы жылдың соңында 1883ж 12 тамыз Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекара келісіміне қол қойылу керек болатын. Осы келісімнен бұрын шекарада қоныстанған қазақтарға төмендегі жарлық хаттар түседі. Сондықтан негізгі мазмұнын Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекара келісіміне негізделіп жазған. Ал бұл келісімнен

бұрын Цин патшалығы мен Ресей арасында бірқатар келісімдер болған болатын. Ол келісімдерде жаңа шекара аймақта мал бағатын қазақтардың қарастылық мәселесі бойынша шешім жасау ісі қарастырылған. Бұл бес парша хат қазір Қытайдың Шыңжаң мұрағаттарында сақтаулы. Төменде берілген қытайша жарлық хаттың фотосы осы мұрағаттың ресми сайтынан алынды. [7] қытайша бұл жарлық хат 1883ж 1 қыркүйекте жазылған, жарлық хат қағазының ұзындығы 69.5cm, ені 26cm. Қытайша Хаттың екі жеріне таңба басылған. мәтіннің ортасына қызыл сиялымен шеңбер сызылған. Қазақша хаттың оң жақ үстінде қытай- мәнжу екі тілде жазуы бар таңба басылған. Төменде қытайша хаттың түп нұсқасы мен қазақша аудармаларын бердік.

Қытайша жарлық хат қазақша жарлық хатқа қарағанда көлемі шағын деп айтуға болады. жазылу уақыты жағынан кейін жазылған. Қытайша хаттың негізгі мазмұнында Жүзмұхаммедке қараған қазақтарға бір жыл ел қарастылғын талдауға, қытайға қараған Қаба, Білезік екі өзеннің арасындағы жерге шаруашылық қылуға және осы Жүзмұхаммед қарастылғындағы елге басқа рулардың күш көрсетуіне болмайтындығы айтылып, Жүзмұхаммедке қараған елдің түтін саны анықталып, күзет қойу сынды бірқатар мазмұндар сөз болады. Алайда нақты берілген жердің үлкен екі шекарасы айтылғанмен нақты аумағы және Жүзмұхаммедке берілген шен атағы туралы жолдар кездеспейді. Ал ол мазмұндар қазақша жарлық хатта толық берілген. Қазақша жарлық хат жазылу уақыты жағынан ерте.

Құжаттың факсимилесі

Құжаттың транскрипциясы

劄

钦命勘分界务科布多帮大臣额

札飭遵行事。照得本大臣亲往建立牌博，道经众哈萨克处。据哈萨克头目噶子为图列堆三伯特带领众哈来营，声称情愿归顺中国，恳恩收抚等情。据此，查此次分界中俄新定条约，内载所有哈夷，议定限一年，

有愿归中、俄者，听其自便等语。今既据该哈萨克堆三伯特等情愿投顺中国所辖，本大臣自应收抚，合行札飭。为此，札仰哈萨克头目堆三伯特等知悉，一俟接奉札谕，遵照赶紧迁移中国所属之哈巴、毕里子克二河中间地方，永安生业，不得混迁。即将各属户口若干，迅速查明，呈极卡伦侍卫富保，以备稽查转报。所有指给游牧之地，齐林哈萨克不得欺压强占，致干重究不贷。凛之慎之，勿违。为此特札。光绪九年八月初一日。

Құжаттың қазақ тіліндегі аудармасы

жарлық

Патша жарлығымен Қобда Тарбағатай шекарасын айырушы амбан Ерчинге.

Жарлыққа сай әрекет қылсын. Амбан өзі бас болып шекараға балбал тастарын орнатып, қазақтар қоныстанған өңірді шолсын. Қазақтар жақтың төресі, қазысы Жүзмұхаммед бас болып қазақтарымен әскери шатырға келсін. ықтиярлықпен бойсұнып, рақымына алынсын. Осы жолғы жаңадан бекітілген Қытай-Ресей шекарасын айыру келісімдегі қазақтарға сайатын белгілерге сай, бір жыл ақылдасып, өз еріктерімен қытайды, ресейді қабылдауына, өз қолайлықтарына қарай іс қылсын делінді. Қазіргі уақытта Жүзмұхаммед қатарлы қазақтар бір ауыздан қытай билігіне ықтиярлық танытты, осы амбанның сәйкесті қамқорлығы мен пәрменіне алынсын. Осыларға байланысты жарлық қазақ рубасы Жүзмұхаммед қатарлыларға білдірсін. Жарлық хат жетісімен қытайға қараған Қаба, Білезік екі өзеннің арасындағы жерге, мәңгі шаруашылық қылсын. Бет алды көшпесін. Қарамағындағы түтін саны тезден анықталып, күзеттер күшейтіліп қорғалсын, тексеріс жасап дер кезінде хабарлап түрсін. Көшпелі шаруашылықтарына барлық жерлер түгелімен берілсін. Керей²³ қазақтары басынып иелеп алса, қағыс қалмай жазалансын. қатаңда мұқият болып қайшы келу жағдайы болмасын деп ерекше жарлық берілді. Гуансудың 9 жылы 1 тамыз.²⁴

Төменде берілген қазақша жарлық хаттың фотосы алтаистика, түркология, моңғолистика журналының 2018 жылғы 3 санынан алынды. [8] қазақша бұл жарлық хат Гуансудың 9 жылы 6 шілдеде²⁵ жазылған. 1883ж 12 тамыз Қытай-Ресей Қобда Тарбағатай шекара келісіміне қол қойылған. Осы келісімнен 4 күн бұрын қазақша хат жазылған. жарлық хат қағазының ұзындығы 32.2 см, ені 24.5 см. қазақша хаттың бір жеріне таңба басылған. жарлықтың оң жақ үстіне қытай-манжұр екі тілде Таңба басылған. Таңбадағы қытайша мәтін: «Кэбудо баң дачэнь(欽命勘分界务科布多帮办大臣之关防)» (қазақша аудармасы: патша жарлығымен шекара істерін айырушы Қобданың көмекші амбысының қамалы). Манжұр тіліндегі мәтін: Badarangga Doro i uuchü aniyä ilan biyüi (қазақша аудармасы: Гуансудың 9 жылы наурыз). Өткен сандағы аударма қытайшадан қазақшаға аударғандықтан түп нұсқа қазақша хатқа сай емес. Мысалы мәтіннің бірінші бөлегінде аудармада «Бұл Боғда Еженханның бұйрығымен шыққан жер бөлуші шарлаушы министр, Қобдадағы сыйға берілген жерлер мен сол жерде отырған елді билеуші кеңесші министр, Ақхан жіберген Баков жандарал сынды екі ханның ұлықтары, Тарбағатай-дағы Лю Ғалдай, Чжун Ғалдай Қаба бойында бас қосып сөйлесіп тоқтасқан» дегеннің түп нұсқасы қазақша хатта былай келген.

«بوغده ايجان حان ننگ جارليگی بيرله چيققان جر بولؤکه چينک صای أمبی قوبده ننگ قرياتلی جر ایلنی بيله وچی کاب أمبی ننگ آق حاندين چيققان باب کوف جانديرال ننگ ايکی حان ننگ اولوقلاری طاربعاتای نک ایلؤ عالدای جونک عالدای قابه بويونده باس قوسيب سويله سيب جر بوليب طوقتاسقان جارليعی دور»

Ал оны түп нұсқаға сай аударсақ «боғда Ежен ханның жарлығымен бірге шыққан. жер бөлуге Чинсай амбы, Қобдаға қарасты жер мен елді билеуші Кәп амбы, ақ ханнан шыққан Бабкоф генарал, екі ханның ұлықтары, Тарбағатайдың Лю қолбасы, Жүң қолбасы Қаба бойында бас қосып сөйлесіп, жер бөліп тоқтасқан жарлғы» боп келуі керек. Мұнда түп нұсқадағы «жарлық, амбы, қарасты, Тарбағатайдың» қатарлы бір қанша сөздер мен жалғау қосымшалар қазақша хаттың түп нұсқасына сәйкес емес. Сондықтан мақаламызда хаттың түп нұсқасына сай қайта талдау жасауды жөн көрдік. Хы СИНЛЯН мақаласындағы кей сөздерге берген түсіндірмелеріне ағат тұстар сақталған. Мысалы «جانديرال» жандарал сөзін қытайшадағы «жиан жүн(將軍)» сөзінен кірген сөз деген. Алайда осыдан бұрын жазылған

²³ Қытайша мәтінде 齐林哈萨克 түрінде хатталған бұл сөз керейлер деп алдық нақтылай кетер болсақ осы аймақты абақ керей руы қоныстанған. Ал шекара аймақты қоныстанған Жүзмұхаммед найман кара керей жарболды рубасы болғанда жаң шекаралық аймақта бұл рудың саны аз болғандықтан керей руына қосылсын деген пікір таластар болған. Бірақ рубасының талабы бойынша жеке ру ретінде бірлей қаралып ашалап жазылған.

²⁴ 1 қыркүйек 1883 ж.

²⁵ 8 тамыз 1883 ж.

қазақ уаңы Қанқожаның Іле генералына жазған өтініш хатыныда «жиаң жүн(將軍)» сөзі «جانگجونگ» түрінде жолығады. . [2] Ал мен мұнда «жандарал» жеке мәнсап ретінде болған ден пікірді ұсынамын.

Қазақша хаттың жалпы мазмұны Қытай-Ресей шекарасында қоныстанған қазақтарға жаңа шекара мен шекарадағы қазақтардың шекті мерзімде екі елдің біріне қарауға, шекті мерзімнен кейін шекарадан рұқсат қағазбен өтуді айтады. Қазақша мәтінде жолхат деп жазылған бұл қазіргі кездегі паспортты меңзеп тұр, бірақ бұдан бұрын жазылған Абылайхан хаттарында «پاشپورت(паспорт)» болып кездеседі. және Шекарадағы рубасы Жүзмұхаммедке амбы шен аты беріліп, цин патшалығына қарасты жерге көшіп келген жағдайда оған қараған еліне жайлау қыстау мен егіндік жер бергендігі айтылып, соңында осы жарлықты жеткізу үшін Жүзмұхаммед пен Кеңеспайды оларға қоса аудармашы Әбідолла бекті қосып жібергені сөз болады.

Тілдік ерекшелігі үлкен жағынан XVIII XIXғ қазақ жазба нұсқаларының тілдік белгілері сақталған. Басқа хаттармен оқсамайтын жері осы хатта «j/ج» дыбысының сөз басында көбірек қолдану жағдайы кездеседі.

Дауысты дыбыстардың ерекшелігі фонема [a] ашық, езулік, тіл арты дауысты дыбыс сөздің соңғы буынында “ә” арқылы бейнеленген. Мысалы *اوز ورنومه*, *جانعه*, *التايده* (алтайда, ханға, өз орныма). Осындай ерекшеліктер [i], [i̯], [o], [ö], [u], [ü] Дауысты дыбыстарында толық сақталған.

Құжаттың факсимилесі

با از دلی قیلایین دیب جاریت قیلایین بو جاریت
 جری ایجان مانع قران ایلمه مط که تاروب
 طاهشن ب بلار ایتر عمن مط دوز ایلی بو جاریت
 به ده ایجان مان شک جاریت جیتقان ریل
 جری بیلا تیکشاروب بتر تو عمن صیک صاس
 آبی قوبه انک کاب آبی شک جاریت یون محمد
 کینا ساید قارشار دوق روح صحت جاریت
 کاهو جری ب دیلی قیلایین قران قران
 بیله کوزلی تو تو عمن بون جانچوب او نونک
 قران قاریتلی جری ایلی بیلا دیب
 آبی قیلایین جاریت برون ک مع ایلیک سیانچ
 جری ایلیک دیب جاریت برون ک ترمانلی
 جینی آقاییک جوی جاریت جینی قانده شک
 آقاییک ایجان مانع قران عمن خور کتی
 جری آقاییک ملاق بن جاییک اول کول
 قیستان اول کول قیل دیب یا ریت قیل ب جری
 جری قیلایین بو خانه سجا س که ایلیک
 بوس مع تا عیده تیل کاشیم جری کول برون
 ناس جری تیل کاشیم ایلیک او نونک دیک
 جری جاریت برون ایلیک کول ایجان
 مانع کول قران بوس کاشیم جری
 ایجان صون ایجان مانع قران جری
 ایلیک کول کول کول کول کول کول
 جوق بو جاریت کاشیم جری
 بایب یوز محمد کینا ساید قیلایین
 ایلیک بیلک بیلک بیلک بیلک بیلک

با از دلی قیلایین دیب جاریت قیلایین بو جاریت
 جری ایجان مانع قران ایلمه مط که تاروب
 طاهشن ب بلار ایتر عمن مط دوز ایلی بو جاریت
 به ده ایجان مان شک جاریت جیتقان ریل
 جری بیلا تیکشاروب بتر تو عمن صیک صاس
 آبی قوبه انک کاب آبی شک جاریت یون محمد
 کینا ساید قارشار دوق روح صحت جاریت
 کاهو جری ب دیلی قیلایین قران قران
 بیله کوزلی تو تو عمن بون جانچوب او نونک
 قران قاریتلی جری ایلی بیلا دیب
 آبی قیلایین جاریت برون ک مع ایلیک سیانچ
 جری ایلیک دیب جاریت برون ک ترمانلی
 جینی آقاییک جوی جاریت جینی قانده شک
 آقاییک ایجان مانع قران عمن خور کتی
 جری آقاییک ملاق بن جاییک اول کول
 قیستان اول کول قیل دیب یا ریت قیل ب جری
 جری قیلایین بو خانه سجا س که ایلیک
 بوس مع تا عیده تیل کاشیم جری کول برون
 ناس جری تیل کاشیم ایلیک او نونک دیک
 جری جاریت برون ایلیک کول ایجان
 مانع کول قران بوس کاشیم جری
 ایجان صون ایجان مانع قران جری
 ایلیک کول کول کول کول کول کول
 جوق بو جاریت کاشیم جری
 بایب یوز محمد کینا ساید قیلایین
 ایلیک بیلک بیلک بیلک بیلک بیلک

Хаттын көшірме нұсқасы

- (1) Бадур Еодорнк тоқизончы ылда
 (2) ыаттчы ай ннк Алтінчы конде жарлық
 (3) Бирле ызилعان خط دور
 (4) بوغده ایجان حان ننگ جارلیگی بیرله چیققان
 جر بولۇکه
 (5) چینک صای آمبی قوبده ننگ قریاتلی جر ایلنی
 (6) بیله ۋچی کاب آمبی ننگ آق حانددین چیققان
 (7) باب کوف جانددیرال ننگ ایکی حان ننگ
 اولوقلاری
 (8) طار بو عاتای ننگ ایلۋ عالدای جونک عالدای
 (9) قابه بویونده باس قوسیپ سویله سیب جر بولیب
 (10) طوقتاسقان جارلیعی دورجر ننگ بولوک
 اراسی
 (11) آلقابک ننگ سؤ عاری ارتوسکه قویعان جری
 (12) هم آلتایدہ آق تاس بیرلا چیعبوب قزیل آچی
 کزینک صاز
 (13) قرا قابه دان وتوب آق قابه ننگ باسی بیرله
 اسوب
 (14) کویتونکه باروب طوقتایدی ه مدی جر ده
 اوتورعان
 (15) ایل قراققه اروکچه جارلیق بردی ایجان
 حاندی
 (16) سویکان قزاق ایجان حانعه قراغان جرکه
 کیلوب
 (17) وتورسون آق حاندی سویکان قزاق آق حانعه
 (18) قراغان جرکه کیلوب وتورسون. ایجان
 حانعه بارامون
 (19) دیکان قزاقدی آق حان ننگ کشی سی
 طوقتاتماسون
 (20) آق حانعه بارامون دیکان قزاقدی ایجان حان
 ننگ
 (21) کشی سی طوقتاتماسون دیب جارلیق قیلوب
 قزاققه
 (22) یروکلی جارلیق بردوک بواروکونچه
 جورماکی
 (23) بر قیس چه قیستاوعه قونعانچه اروکلی
 بولسون
 (24) اونان کیون امدی قایتوب اکی حان ننگ
 (25) برون تاستاب بیرونه بارامون دسه ینه قاچه
 آنی
 (26) کیرکوزوب توقتاتوب تورمالیق وستاب بروب
 (27) باسون چابوصالیق دیب جارلیق بولدی
 (28) امدی وسولوق بولکان جردین ایکی حانعا
 قراغان
 (29) آدم روحشت قولونده کاعزی بولمه ول کشی
 وستالوب
 (30) جازوقلی قیلالیق دیب جارلیق قیلدیق بو
 جارلیق
 (31) جرنی ایجان حانعه قراغان الکه حط
 کوتاروب
 (32) طابشیروب چارلایتو عون حط دوراکیچی
 سوز جارلیق

- (33) بوغده ایجان حان ننگ جارلیعی بیرله چیققان
 ال
 (34) جیرنی بیلاب تکشاروب بتراتو عون چینک
 شای
 (35) آمبی قوبداننک کاب آمبی ننگ جارلیعی
 یوزمجد
 (36) کنکاسبایدی قایتاردوق روحصت جارلیق
 (37) کاعزین بروب هکینچی قتارلیق قزیل مرجان
 (38) جینکسه کوزلی توتو عوس جون چانچوب
 وزونکه
 (39) قراغان قاریاتلی جرداکی یلنی بیله دیب
 (40) آمبی قیلوب جارلیق بردوک حم یلونک
 سیعانچه
 (41) جر برالیک دیب جارلیق بولدی تومانکی
 (42) چیتی آلقابیک جو عاری چیتی قاباننک سؤ
 (43) آعاری ایجان حانعه قراغان ضرورکتی
 (44) جیری آلتای ننگ طاؤین جایلاؤ دالا سون
 (45) قیستاو یگوندوک قیل دیب جارلیق قیلوب جر
 (46) حیران قیلدیق بو عانده سیماس کوب ایلونک
 (47) بولسه هم تاعیده تیلاکانچه جرونکدی برامز
 (48) قای جردین تیلاسانک اروک اوزونکده
 دیکان
 (49) حیران جارلیق بولدی امدی کونکلونک ایجان
 (50) حاندی سویکان قزاق بولسانک یوزمجد آمبی
 (51) بارغان سونک ایجان حانعه قراغان جرکه
 کیل
 (52) ایروک وزونکده کیلمسانکده کلسانکده
 ظورلیق
 (53) جوق بو جارلیق کاعزیمده بروب تامعامدی
 (54) باسیب یوزمجد کینکاسبایعه قوسوب دونکچام
 (55) ابدولله بکدی یباردوم اوز ورنومه

Хаттын Транскрипциясы

1. Badur rудurniñ toqizunđi yilda
2. yetinđi ayniñ altinđi күnde jarliq
3. birlä yazılған һа≈ dur
4. борда Ерөн Ø±vniñ jarlixi birlä ðiqqan. jer bölüwke
5. <iñşay ambi Qobdaniñ qaryatli jer elni
6. biylewđi Käp ambiniñ AqØ±vdan ðiqqan
7. Bab kofjandiralniñ eki h±vniñ uluqlari
8. Tарбоxatayniñ Eliw valday, Junii valday
9. Qaba boyunda bas qosip söylesip jer bölip
10. ≈oqtasqan jarlixi dur. Jerniñ bölük arasi:
11. Alqabekniñ suwarari Ertüske quyran jeri
12. Ham Altayda Aqtas birlä ðixup, Qizilaðikezeiñ Şaz,
13. Qaraqabadan ötüp Aqqabaniiñ basi birlä asup
14. Küytünke barup ≈oqtaydi. Emdi jerde oturған
15. el Qazaqqa erökðe jarliq berdi. EjenØ±ndi
16. süygen qazaq EjenØ±nxa qaragan jerge kelüp
17. otursun, AqØ±ndi süygen qazaq AqØ±nxa
18. qaragan jerge otursun. Ejen ØanŞa baramun
19. degen qazaqdi AqØänniñ kişisi ≈oqtatmasun
20. AqØānxa baramun degen qazaqdi EjenØänniñ
21. kişisi ≈oqtatmasun dep jarliq qilup, Qazaqqa
22. erükli jarliq berdük. Bu erükünðe jürmeke
23. bir qisða, qistawxa qonğanða erükli bolsun
24. Onan keyün, emdi qaytup eki Øänniñ
25. birün tastap, birüne baramun dese, yane qaða, ani
26. kirküzüp toqtatup turmaliiq ustap berüp
27. basun ðabu↑aliq dep jarliq boldi
28. Emdi osuluq bölken jerden eki Øānxa qaragan
29. ±dam, ruØ↑at qolunda karazi bolma, ol kişi ustalup
30. yazuqli qilaliq dep jarliq qildi. Bu jarliq
31. jerni EjenØānxa qaragan elge һа≈ köterüp
32. ≈apşirup, ðarlaytuxun һа≈ dur. Ekinđi söz jarliq
33. Bohda EjenØänniñ jarlihi birlä ðiqqan, el
34. jerni biylep, tekşerüp bitiretuxun <iñşay
35. ambi, Qobdaniñ Käp(e) Ambiniñ jarlixi. Yüzmuamed,
36. Keşesbaydi qaytardup ruØ↑at jarliq
37. karazin berüp. Ekinđi qatarliq qizil marjan,
38. jinsä közli, totoxus jün ðanðup, özüñe
39. qaragan qaryatli jerdegi elni biyle dep
40. ambi qilup jarliq berdük. Ham elün siyranða
41. jer berelik dep jarliq berüldi: tömengi
42. ðeti Alqabek, joxarxi ðeti Qabaniiñ suw
43. aŞari, Ejenhanxa qaraŞan zoruqti
44. jeri, Altayniñ ≈awn jaylaw, dala sun
45. qistaw ekündük qil dep jarliq qilup, jer
46. Øayran qildi. Bu xanda siymas köp elüniñ
47. Bolsa, ham taxida tiläganða jerünđi beremiz
48. Qay jerden tilesen erük özügde degen
49. Øayran jarliq boldi. Emdi köñelün Ejen

50. Øandï süyken Qazaq bolsañ, Yüzmuhamed ambï
51. barŞan soñ, EjenØanra qaraŞan jerge kel
52. Erük özünđe, kelmesenđe, kelsenđe zorliq
53. Joq. Bu jarliq karazimde berüp, tamramdı
54. basip, Yüzmuhamed, Keñesbayra qosup duñdam
55. Abdolläbekdi yiberdüm öz ornuma.

Хаттың қазіргі Қазақ тіліндегі аудармасы

[Мөр] Патша жарлығымен Қобда-Тарбағатай шекарасын айырушы Амбан

Гуаңшұйдың тоғызыншы жылы жетінші айының алтыншы күнінде жазылған жарлық хат. бұл жарлық хат боғда Ежен ханның жарлығымен бірге шыққан. жер бөлуге Чиңсай амбы, қобдаға қарасты жер мен елді билеуші Кәп амбы, ақ ханнан шыққан Бабкоф генерал, екі ханның ұлықтары, тарбағатайдың Лю қолбасы, Жұң қолбасы Қаба бойында бас қосып сөйлесіп, жер бөліп тоқтасқан жарлғы. екі елдің шекарасы: Алқабектың су ағары, Ертіске құйған жері. Алтайда ақтастан шығып, Қызылашкезеңнен, Саздан, Қарақабдан өтіп, Аққабаның басынан асып, Күйтүнге барып тоқтайды. енді осы жерде отырған ел қазаққа ерекше жарлық бердік. Ежен ханға қарағысы келген қазақ Ежен ханға қараған жерге, Ақ ханға қарағысы келген қазақ Ақ ханға қараған жерге отырсын. Ежен ханға бармақшы болған Қазақты ақ ханның кісісі, Ақ ханға бармақшы болған Қазақты Ежен ханның кісісі тоқтат басын делініп, Қазаққа ерікті жарлық бердік. бұндай ерікті қарасты болуға, быр қыс ғана уақыт. қыстауға қонудан бұрын болуы керек. енді қайтып, екі ханның бірін тастап, біріне барса немесе қашса оны кіргізіп тоқтатып тұрмай-ақ, қарасты еліне ұстап берейік. енді осы шекарадан екі ханға қараған адамдар кіріп-шыққанда, қолында жолхаты болмаса, ол адамды ұстап жазалайық. Ежен ханға қараған елге хат көтеріп хабар беріліп. әрі жер шарлап, шекара анықталды. екінші жарлық сөз: Боғда ежен ханның, (Қобдағы) ел мен жерді билеуші, шекара бөлудегі Чиңсай амбының, Қобданың көмекшісі Кәп амбының жарлығы. рұқсат жарлық қағазын беріп Жүзмұхаммед пен Кеңесбайды қайтардық. екінші қатарлық қызыл маржан көзді тотықұс жүн шаншып амбы қалпағын беріп, өзіңе қараған қарасты жердегі елді билеуге жарлық бердік. осы амбыларға елі сиғанша жер беру туралы жарлық: Алқабектың төменгі шетінен қабаның жоғарғы су ағары Ежен ханға қараған жорықты жерлермен қоса Алтай тауын жайлау, даласын қыстау, егіндік жер қылуға жарлық бердік. жалғасты жарлық: бұғанда сыймас көп елің болса, тағы да тілегенше жеріңді береміз. қай жерден тілесен ерік өзіңде. ендігі жерде, Ежен ханға қарағысы келетін Қазақ болса, Дүзбенбет амбы барған соң, Ежен ханға қарасты жерге кел. ерікті, зорлық жоқ. бұл жарлық қағазға мөрімді басумен қатар аудармашы Абдоллабекті өз орныма уәкіл болуға, Дүзбенбет пен Кеңесбайға қосып жібердім.

Бұл ресми іс қағазы ХІХ ғасырдың соңында жазылған жарлық хат болып, Қытайдың батыс солтұстық бөлегі яғни қазыргы Алтай аймағына қарасты Қаба ауданындағы шекарадағы жерлер сөз болған. бұл жарлық хаттың жалпы мәтіне 19 ғасыр соңындағы жазба тілден де сол кездегі сөздік қорды да талдауға мүмкіндік береді. бұнда шекара мәселесі болғандықтан хатта көптеген кірме сөздер кездеседі. ішкерлей талдау арқылы сол кездегі Манжұр, Қытай, Орыс тіліндегі сөздерде хат мазмұнында байқалады. Құжаттағы сөздер қазыргы қазақ тілімен салыстырғанда өзіндік ерекшелік пен айырмашылыққа ие. төменде арқайсы тілден енген сөздерге тоқтала кетейік.

Қазақша құжаттағы кірме сөздер

Кірме сөздер – тілдегі лексикалық қорды байытудың маңызды бір жолы. Сонымен қатар, қалықтар арасындағы қарым-қатынастың тілдік нәтижесі саналады. Бұл қазақша құжатта кірме сөздер бір ғана тілмен шектелмейді, себебі ол заманда қазақтар қоныстанған аумақтар басқада көрші қалық тілдерімен байланыста болғанын жоққа шығару мүмкін емес. Яғни ХІХ ғ. қазақтар қоныстанған осы аймақтарда Араб, Парсы, Орыс, Моңғұл, Қытай, Манжу тілінің ішінара бейнелері сақталған. Бұрыннан сақталған Араб, Парсы тілінің тілдік бейнелерінен басқа қазақ тіліне Орыс, Моңғұл, Қытай, Манжу тілдерінен кірме сөздер кірген. мұндай жағдай тек ауызекі тілде ғана емес, жазба тілде де жүзеге асады. Араб, Парсы, Орыс тілінен кірген ішінара сөздер мен адам аттарында кездеседі. Сондықтан біз оларға тоқталмадық. Моңғұл, Қытай, Манжу тілдерімен қазақ тілі сауда саттық, саяси қатынастар болғандықтан қатысты сөздер кездеседі.

1) Монғол тілінен кірген сөздер

No	қазақша құжатта	Қазір	
1	بوغده	boɣdɑ	боғда
2	ايجان	Ejen	Ежен
3	طاربوعاتای	Tarboɣatay	Тарбағатай
4	قوبده	Qobda	Қобда

2) Манжүр тілінен кірген сөздер

No	қазақша құжатта	Қазақшада	
1	بادور عودور	Badur ɣudur	Гуаншүй
2	كآب آمبى	Кер Ambi	хыб амбан
3	عالداى	ɣalday	Ғалдай
4	آمبان	amban	Амбан
5	جىنكسه	jɨŋsɑ	Төбе моншақ

3) Қытай тілінен кірген сөздер

No	қазақша құжатта	Қазір	
1	钦差 چىنك صاى	⟨iŋsɑy	Чинсай
2	通事 دونكچام	duŋɕam	Дүмше
3	钟 جونك	Junij	Жүн
4	刘 ايلىو	Eliw	Лю

دونكچам (дүңшем/duŋɕam)-Цин дәуіріндегі Қытайша “通事” деген сөзден келген болуы керек. қазыргы қазақ тілінде бұл сөз қолданыста бар. Тілмәш, аудармашы деген мағынада. бұл сол кездегі хат танушы немесе аударма жасайтын адамдарға қоса айтылып келген.

جونك (Junij)-Қытай тіліндегі “钟” фамилиясының дыбыстық аудармасы
ايلىو (Елю/Eliw) - Қытай тіліндегі “刘” фамилиясының дыбыстық аудармасы.

Орыс тілінен енген сөздер:

Бабков (кісі есімі)- орыс тіліндегі “Бабков” сөзінің дыбыстық аудармасы.

Жер-су, ел-жұрт атаулары

XIX ғасырда хатталған қазақша ресми іс қағазда Жер-су, ел-жұрт атауларына қатысты сөздердің қатарын біршама мол. Мысалы:

No	қазақша құжатта	Қазір	
1	قوبده	Qobda	Қобда
2	طاربوعاتای	Tarboɣatay	Тарбағатай
3	قابه	Qaba	Қаба
4	القابك	Alqabek	Алқабек
5	ارتوس	Ertüs	Ертіс
6	آلتاى	Altay	Алтай
7	آق تاس	Aqtas	Ақтас
8	قريل آچى كزينك	Qizilaŋikezeiŋ	Қызыл аш кезең
9	صاز	Şaz	Саз
10	قرا قابه	Qaraqaba	Қарақаба
11	آق قابه	Aqqaba	Аққаба
12	كويتون	Küytün	Күйтүн

قوبده Qobd -мұңғыл тіліндегі Qobdo Циң дәуірінде шинжяндағы әкімшілік жердің аты. Алтай тауының шығыс терістігін меңзейтін жер аты.
طاربوعاتای Tarboɣatay- мұңғұл тілінде “суыр” деген мағынада.

кісі есімдері және мәнсап аттары:

қазақша хаттың мағыналық мазмұндарын ашу үшін мәтіндегі кісі есімдері мен мәнсап аттары маңызды түйін саналады. жарлық хаттың мазмұнна қарасақ боғда Ежен хан, чинсай амбы, Кәп амбы, Ақ хан, Бапков генерал, Елу, Жүн ғалдей, Жүзмұхаммед, Кеңесбай, Абдолла қатарлы кісі есімдері мен мәнсап аттары кездеседі.

No	қазақша құжатта	Қазір
1	ايجان حان	Efen Ø±v
2	آق حان	Aq Ø±v
3	چينك صاى امبى	⟨iŋşay ambī
4	كاب امبى	Kär ambī
5	يوزمجد	Yüzmuhamed
6	كنكاسيايدى	Keñesbay
7	ابدولله بك	Abdolläbek

Түсіндірмелер

Badur Ğudurnıñ: Айсинжуэлуо Цин әулетінің 11-ші императоры 1875 жылдан 1908 жылға дейін билеген. Гуансю Патша билік құрған жылдың атауы «Гуансю жылы» деп аталды. Ал моңғолшада Бадаргуулт төр хаан десе, Маньчжуршада Badarangga doro Hūwangdi делінді. Мұндағы” badarañ “ гүлденген, дәуірлендеген мағынада. ал ” doro“ қағида, жосын дегенді білдіреді. Ал мұнда Қазақша аталуы.

⟨iŋşay ambī: Қытайшадағы 钦差大臣 сөзінің Қазақша аталуы. маңызды істерді басқаруға патшаның жіберген сенімді адамдары. Амбан шен атауы. Қазақша құжаттарда бұл көп кездеседі.

Kär ambī: Бұл сөз құжатта мансап аты ретінде көп жерде кездеседі. Бұл Манжұр тіліндегі «hebey ambīan»(参赞大臣) деген ның қазақша айтылымы. ескерте кететін жәйіт кей құжаттарда «خب آمان» түрінде келсе, кей құжаттарда «خوب آمان» болып әр түрлі вариантыларда қағаз бетіне түскен.

çalday: Бұл сөз құжатта мансап аты болып екі жерде кездеседі. бұл манжұр тіліндегі “çalaida” деген сөзден қолбасы, орынбасар басшы деген мағынаны білдіреді.

jiŋsä közli: мұнда Цин патшалығы мансап иелеріне беретін төбе моншақ айтылған. Маньчжур Тіліндегі jingse сөзінен, Қытайшада 顶戴 顶子

Әдебиет:

1. 何星亮《清代堪分中俄科塔边界大臣的第一件察合台文书及其相关问题研究》西域研究 2015年第4期

(Хы СИНЛЯН.: ЦИН ПАТШАЛЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ҚЫТАЙ-РЕСЕЙДІҢ ҚОБДА ЖӘНЕ ТАРБАҒАТАЙ ШЕКАРА ДЕМАРКАЦИЯСЫНА ЖАУАПТЫ КӨМЕКШІ АМБА ЖАЗҒАН ШАҒАТАЙША ЖАРЛЫҚ ХАТ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСТЫ КЕЙБІ МӘСЕЛЕЛЕР ТУРАЛЫ, Қытай Батыстану журналы 2015).

2. Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Пекин: Ұлттар, 2016. – 142б.

3. Әбділәшімұлы Д. Ескі қазақ жазба тілі. – Пекин: Ұлттар, 2015. – 8б.

4. Н. Мұхамедханұлы.: Шетелдерде қазақ қауымдастығы қалыптасуының тарихи себептеріне талдау

5. Зарқын Тайшыбай. : Қазақтың ханы Абылай өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. – Алматы: Ел шежіре ҚҚ, 2011. – 1 т. 206 құжат.

6. 《清高宗史录》780卷34-35页Цин гаозун патшаның орда естелігі . - 780 т 34-35б

7. <https://www.xjaa.gov.cn>

8. Хы СИНЛЯН. Жайна Бақытбекқызының аудармасы. : Цин патшалығы дәуіріндегі Қытай-Ресейдің Қобда және Тарбағатай шекара демаркациясына жауапты Кеңесші Амбы жазған шағатайша жарлық хат және хатқа қатысты мәселелер туралы зерттеу. Алтаистика, түркология, моңғолистика халықаралық ғылыми журнал. – Астана, Халықаралық Түркі академиясы “Ғылым” баспасы, 2018. – 101б.

9. Nurlan Kenzheakhmet European-Chinese Imperial Maps and Gazetteers (Related to the Kazakh Khanate and Its Adjacent Regions from the 16th to the 19th Centuries) Deutsche Ostasienstudien 44 OSTASIEN Verlag 2023.

10. Жұмашұлы Ғ. Қазақ тілі тарихынан зерттеулер. – Пекин: Ұлттар, 2006. – 279б.

ТҮРК ТІЛІНЕ ТӘН ФОНЕТИКАЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Токсеитова А.Е.

Магистр, оқытушы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Тіл арқылы адам факторын зерделеудің бір бағыты тіл бірліктерін қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру болып табылады. Қазақ ғылымында тілді қатысым тұрғысында зерттеу А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, К.Аханов, Р.Әмір еңбектерінен бастау алып, бүгінгі күні «тіл лингвистикасы» мен «сөйлеу лингвистикасының» өзара байланысы мен айырым белгілері айқындалуда. Қазақ тіл білімінде ойды барынша түсінікті, әсерлі жеткізетін қатынас құралдарын қатысымдық бірліктер деп атап, оларды адами қарым-қатынастың тірегі ретінде қарастырған ғалым – Ф.Оразбаева.

З.Ш.Ерназарова сөйлем құрылымының функционалдық ерекшеліктерін талдап, сөйлеу тіліндегі синтаксистік бірліктердің прагматикасын қарастырды. Аталған мәселелерге назар салсақ, тілдің қарым-қатынастық қызметін жүзеге асыратын тіл бірліктерінің табиғатын саралау бүгінгі күнгі қажеттілік.

Тілдік коммуникация үдерісіндегі тілдік бірліктердің қызметі сөздің, сөйлемнің, мәтіннің ақпараттық мазмұны мен қарым-қатынастық қызметінің бірлігінен туындап, шындық болмыс пен адам ойын бейнелейді.

Тіл – адамға тән сөйлеу қабілеттілігінің көрсеткіші, адам танымының жемісі, адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде лингвистика ғылымында жан-жақты зерттелу үстінде.

Ал, түркі тілдері лексикалық, грамматикалық, фонетикалық құрылымы жағынан бір-біріне өте жақын. Тек чуваш, саха (якут) тілдері ғана басқа туыс тілдерден оқшаулау тұр. Түркі тілдес халықтар бір-бірін түсіне алатындай дәрежеде болса, чуваш, якут тілдерін түсіну едәуір қиындық туғызады. Түркі ру-тайпалары туралы алғашқы мәлімет біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірде жазылған қытай жылнамаларында берілген. Түркі тайпаларының тілі, әдебиеті, тарихы туралы толығырақ мәліметті Орхон-Енисей жазба ескерткіші материалынан, әсіресе XI ғасырдағы атақты ғалым М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» атты кітабын алуға болады. XVIII ғасырдан бастап түркі тілдерін жүйелі түрде зерттеп, түркітану ғылымының қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Түркі тілдері қатарына кіретін қазақ тілінің таңғажайып кереметі жайында пікір айтушылар көптеп саналады. Олардың арасында өз ғалымдарымыз, ақын-жазушыларымызбен қатар өзге жұрт өкілдері де баршылық. Әсіресе, ірі түркітанушылар мен саяхатшылардың қазақ тіліне үлкен құрметпен қарап өз пікірлерін жеткізген. Олардың ішінде, Радлов В.В. Мелиоранский П.М., Малов С.В., Ильминский Н.И., шетел ғалымдарынан Бенцинг И., Бельгер Г., Саади А., Бартольд, Н., Янушкевич А., т.б. қазақ ағартушыларынан Байтұрсынұлы А: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы мүмкін. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады»- деп өз ана тіліне деген құрметін білдірген. Әуезов М., Жұмабаев М., Дулатов М., Мүсірепов Ғ., Мұстафин Ғ., Досмұхамедов Х, Сауранбаев, Ғ. Айдаровтар көптеген ғылыми-зерттеу еңбектер мен оқулықтар жазған. В. Бартольдтың «Жетісу өлкесінің шежіресі» деген еңбегінің де түркітануға қосар үлесі зор. Ал түркі тілдерінің Түркия еліндегі зерттелуін сонау 1908-1928 жылдар аралығында жазылған А. Cevat (Emre) «*Lisan-ı Osmani: Sarf ve Nahiv*» (1912-1913); Maarif Nezareti Sarf Encümeni «*Sarf ve Nahv-i Türki*» (3 том 1920-1921); Köprülü Zade Fuat-Süleyman Saip «*Türk Dilinin Sarf ve*

Nahvi» (1923), Ahmet Cevat (Emre) «*Türkçe Sarf ve Nahiv*» (1923); Mithat Sadullah Sander «*Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv*» (1924) сияқты еңбектерден көруге болады.

Мемлекеттің ана тілі ретінде қолданатын түрік тілінің 1940 жылдардан бастап осы күнге дейін қалыптасып, даму үрдісі Tahsin Banguoğlu бастаған Muharrem Ergin, Tahir Nejat Gencan, Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Hikmet Dizdaroğlu, Nurettin Koç, Rasim Şimşek, Yüksel Göknel, Sezai Güneş, Ahmet Bican Ercilasun-Leyla Karahan, Metin Karaörs және тағы басқа ғалымдардың жазған еңбектерінен көрінеді. Олардың ішінде Т. Banguoğlu «*Türk Grameri I*», «*Ses Bilgisi*» (Ankara TDK уау., 1959); «*Türkçenin Grameri*» (Ankara TDK уау., 1974, 1986, 1990, 1995) және М. Ergin «*Türk Dil Bilgisi*» (İstanbul Ed. Fak. уау., 1958, 1962 vb.) секілді еңбектер түрік тілінің грамматикалық жүйесіне арналған.

Muharrem Ergin, «*Üniversiteler İçin Türk Dili*» (İstanbul 1986); Hasan Eren-Hamza ZülfiKar, «*Türk Dili I. Ünite 1-8*» (Eskişehir 1990); Ş. Tuncay Uyaroğlu, «*Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili*» (Konya 1995); Kemal Yavuz «*Üniversitede Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri*» (İstanbul 1996); Mehmet Sarı-İnci Özgüven, «*Fakülte ve Yüksek Okullar İçin Türk Dili*» (Afyon 1997); Bekir Sami Özsoy, «*Üniversiteler İçin Türk Dili Ders Kitabı*» (İzmir 2000) сияқты әртүрлі университет студенттеріне арналған грамматикалық кітаптар жазған.

Екі тілді салыстыра келе олардың фонетикалық жақтан ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтауға болады.

Фонетикалық заңдылықтар және олардың ұқсастығы мен айырым белгілері:

А) дыбыстардың жіктелуі бойынша:

Қазақ және түрік тілдеріне ортақ белгі:

Дауысты дыбыстар: жуан-жіңішке
еріндік –езулік

Дауыссыз дыбыстар: қатаң-үнді

Айырым белгісі: Дыбыс саны қазақ тіліндегі 12 (9) дауысты дыбыс, түрік тілінде 8 дауысты дыбыс бар.

Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар 3-ке, ал түрік тілінде 2-ге бөлінеді.

Фонетикалық ерекшеліктер:

ж дыбысы мен «у(ие)» дыбыстары алмасады: жалған-*yalan*, жану-*yanma*, жарым-*yarım*, желкен-*yelken*, жырту-*yirtma*, жігіт-*yiğit*, жүн-*yün*, жарысу-*yarışmak*, жетер-*yeter*, жетім-*yetim*, жиырма-*yirmi*, жүрек-*yürek*, жүрме-*yürüme*, жүз-*yüz*, адамның бет жүзі, жаңбыр-*yağmur*, жалғыз-*yalnız*, жалбарыну-*yalvarma*, жабыстыру- *yarıştırmak*, жапырақ-*yaprak*, жастық-*yastık*, жаз-*yaz*, жеңге-*yenge*, жоқ-*yok*, жол- *yol*, жұмыртқа-*yumurta*, жақ-*yak*, жаны-*yan*, жас-*yaş*, көздің жасы, жер-*yer*, жыл-*yıl*, жылан-*yılan*, жақын-*yakın*, жату-*yatmak*, жеті- *yedi*, жұлдыз-*yıldız*, жүк-*yük*, жара-*yara*, жалын-*yalın*, жаңа-*yeni*.

«с» дыбысы мен «ş (ш)» дыбысы алмасады: бас-*baş*, тас-*taş*, қас-*kaş*, іс-*iş*, қыс-*kış*, жас-*yaş*, бес-*beş*, құс-*kuş*, кісі-*kişi*, жаса-*yaşa*, жасыл-*yeşil*, есек-*eşek*, бесік- *beşik*, жарыс-*yarış*, қасық-*kaşık*, бос-*boş*, тіс- *diş*, асық-*aşık*.

«п» дыбысы мен «f (ф)» дыбысы алмасады: Пал-*fal*, пайда- *fayda*, піл-*fil*, пайдалану- *faydalanmak*, пайдасыз- *faydasız*, пәлекет- *felaket*, пікір- *fikir*, пәлен- *falan*, палшы- *falcı*, пәни- *fani*, дәнтер- *defter*.

«б» дыбысы мен «р (п)» дыбысы алмасады: тәбе-*tepe*, жібек- *ipek*, себет-*sepet*, бармақ-*parmak*.

«к» дыбысы мен «g (г)» дыбысы алмасады: Кем-*git*, кел-*gel*, көңіл-*gönül*, керек-*gerek*, кері-*geri*, көңілсіз-*gönülsüz*, көркем-*görkem*, көрсету-*göstermek*, күш-*güç*, күнә-*günah*, күрес-*güreş*, күз-*güz*. кеу-*geç*, келін-*gelin*, кеме-*gemi*, көшпенді-*göçebe*, көлеңке-*gölge*, күміс-*gümüş*, күнделікті-*günlük*, көз-*göz*, күн-*gün*, күл-*gül*, ки-*giy*, көр-*gör*, кір-*gir*,

«м» дыбысы мен «b(б)» дыбысы алмасады: мойын-*boyun*, мұрын-*burun*, мұз-*buz*, саман-*saban*, мен-*ben*, мыңбасы-*binbaşı*, міндір-*bindir*, моншақ-*boncuk*, мін-*bin*

«ш» дыбысы мен «ç(ч)» дыбысы алмасады: ас-*aş*, қақ-*қааш*, сақ-*шааш*, ішінде-*içinde*, шатыр-*çadır*, шақ-*çağ*, Шағатай-*Çağataу*, шақыр-*çağır*, шәй-*çay*, шемішке-*çekirdek*, шынар-*çınar*, іші-*içi*, өлішем-*ölç*, нышақ-*bıçak*, шеш(мәселені шеш)- *çöz*, үш-*üç*, ағаш-*ağaç*,

«т» дыбысы мен «d (д)» дыбысы алмасады: *тамыр-damar, тана-dana, тар-dar, таяқ-dayak, темір-demir, тік-dik, тікен-diken, тігінші-dikici, тізіc-dikiş, тіл- dil,тері-deri, төрт-dört,моқсан-doksan,тамақ-damak,теңіз-deniz,мілек-dilek,мірі-diri* [1,69]. Мұндағы ерекшеленетін жағдай жоғарыда көрсетілген қазақ тіліндегі әріптер түрік тіліне алмасады, бірақ сөздердің мағыналары өзгермейді.

Ә) үндестік заңы бойынша:

Қазақ және түрік тіліне ортақ белгі: *сингармонизм заңы бойынша ұқсас.*

Түрік тіліндегі *дыбыс үндестігіне* сөздің құрамындағы әріптердің бір-біріне жуан-жіңішке, еріндік-езулік, қатаң-жұмсақ болуына байланысты тілдегі заңдылық негізінде үндесетіні бар екені белгілі. Түрік тілінде үндестік заңдарын үлкен екі топқа топтастыруға болады: дауыстылар үндестігі (*ünlü uyumu*) және дауыссыздар үндестігі (*ünsüz uyumu*). Қазақ тіліндегі секілді түрік тілінде дыбыстар жуан және жіңішке болып екіге бөлінеді, жуан дауыстылар (*kalın ünlüler*) – а, ı, о, u, жіңішке дауыстылар (*ince ünlüler*) – е, і, ö, ü. *Ünlü uyumu*(дауыстылар үндестігі). Дауыстылар айтылуына байланысты еріндік және езулік (еріндік емес) болып екіге бөлінеді. Еріндік – *yuvarlaklık*, езулік – *düzlük*. *Yuvarlak ünlüler uyumu* – о, ö, u, ü. Бұл әріптерді айтқанда ерін дөңгелектеніп алдыға қарай созылады. *Düz ünlüler uyumu* – а, ı, е, і. Бұл әріптерді айтқанда езу екі жаққа қарай тартылады.

Түрік тіліндегі дауыссыздар үндестігі(*Ünsüz uyumu*) былай жасалады. Өз кезегінде дауыссыздар қатаң және үнді болып екіге бөлінеді. Қатаң дауыссыздар *Tonsuz ünsüzler* немесе *Ötümsüz ünsüzler* деп аталады, үнді дауыстылар *Tonlu ünsüzler* немесе *Ötümlü ünsüzler*. *Tonsuz ünsüzler uyumu* – f, s, t, k, ç, ş, h, p. *Ünsüzler uyumu* – b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z. Ал дауыстылар үндестігіне (*Ünlü uyumu*) былайша ерекшеленеді: *Büyük ünlü uyumu*: Егер алдыңғы буындағы дауысты әріп жуан болса, онда одан кейінгі буындағы дауысты әріп те жуан болуы тиіс. Мысалы: *soğan, bıçak*. Егер алдыңғы буындағы дауысты әріп жіңішке болса, онда одан кейінгі буындағы дауысты әріп те жіңішке болуы тиіс. Мысалы: *güzel, güneş, peynir*. *Küçük ünlü uyumu*: Егер сөздегі соңғы буында еріндік дауысты болса, ол сөзге жалғанатын қосымша (жалғаулар) да еріндік болады. Мысалы: *anlaşmak, yanaşmak, kayıkçı*. Сол сияқты, соңғы буында езулік дауыссыз болса, жалғанатын қосымша да езулік болуы тиіс. Мысалы: *yelek, bilek, çilek*. Бірақ мына сөздер бұл ережеге бағынбайды: *müminlik, müzik-çi, yağmur-luk, mü-min, mü-zik, pro-fe-sör, ra-dyo, va-kur*.

Ünsüz uyumu (дауыссыздар үндестігі). Егер сөздің соңғы әрібір қатаң дауыссызға (f, s, t, k, ç, ş, h, p) аяқталса, онда Оған Жалғанатын жалғаулар *c, g* және *d* әріптерінен басталмайды. Бұл әріптер үндестік заңдылығы бойынша *ç, k* және *t* әріптеріне айналады. Мысалы: *ağaç+da = ağaçta, sınıf+da = sınıfta, ipek+ci = ipekçi, seç+gin = seçkin*. Негізі түрік тіліндегі түбір сөздер *b, c, d, g* әріптеріне аяқталмайды. Бірақ *p, ç, t, k* әріптеріне аяқталатын сөздер бар. *p, ç, t, k* әріптеріне аяқталған сөзге дауысты әріптен басталатын жалғау жалғанғанда *b, c, d, ğ* әріптеріне айналады. Мысалы: *kitap+ı = kitabı, kılıç+ı = kılıcı*. Бірақ бұл ережеге бағынбайтын да сөздер бар. Олар бір буыннан немесе жалқы есімдерден тұрады[2,46]. Мысалы: *ipі, Ahmetim, topu, milleti*.

Айырым белгісі: Қазақ тіліндегі дыбыс үндестігінде - түбір мен қосымшаның жігіндегі, сөз бен сөздің арасындағы дауысты және дауыссыз дыбыстардың көршілес дауыссыз дыбыстарға ілгерінді-кейінді ықпал етіп өзгертуін дыбыс үндестігі (ассимиляция) дейді. Түрік тілінде жоқ.

Б) Буындар бойынша:

Қазақ және түрік тіліне ортақ белгі: Сөзде қанша дауысты болса, сонша буын болады (мысалы: *badana = ba – da – na, sabah = sa – bah*).

Ашық және бітеу(түрік тілінде жабық) буын

Екпін соңғы буынға түседі.

Айырым белгісі: *түрік тілінде қазақ тіліндегідей 3 буын емес, 6 буын бар.*

Түрік тіліндегі ең қысқа буын — бір әріпті, ең ұзын буын — төрт әріпті. Дауыстыға бітетін буын — ашық буын (*açık hесе*), дауыссызға бітетін буын — жабық буын (*kapalı hесе*).

Түрік тілінде буынның алты түрі бар:

1. Бір ғана дауысты дыбыстан жасалған буындар: *-a, -ı, -o, -u, -e, -i, ü* ;
2. Бір дауысты және бір дауыссыз дыбыстан жасалатын буындар: *-al, -at, -ak, -ay, ...* ;
3. Бір дауыссыз және бір дауысты дыбыстан жасалатын буындар: *-ce, -le, -me, -ba, -ka, ...* ;
4. Бір дауыссыз, бір дауысты және бір дауыссыздан жасалатын буындар: *-bel, -bol, -kal, -gel, -bal, -kal, -sal, -ses, ...* ;
5. Бір дауысты және екі дауыссыздан жасалатын буындар: *-est, -ast, -üst, -ört, -alt, -irk, ...* ;
6. Бір дауыссыз, бір дауысты және екі дауыссыздан жасалған буындар: *Türk, -kurt, -yurt, -dört, -dert, -sert, -kurt, -türk, -mert, ...* .

Негізі, буындардың барлығы бірдей жалғыз тұрғанда қандай да бір мағынаға ие бола бермейді. Олардың кейбірі ғана буын ретінде тұрып-ақ мағынаға ие болады. Мысалы: *bal* (бал), *bel* (бел), *kol* (қол), *dal* (бұтақ), *çal* (тастау, лақтыру), *hal* (жағдай, қалып), *Türk* (түрік), *kürk* (тері (мех)), ... Қазақ тілінде тек дауысты дыбыс буын құрай алады, ал дауыссыз дыбыстар өз беттерімен буын құрай алмайды, тек дауысты дыбыстармен тізбектеліп келгенде ғана буын құралады[3,76] Сондықтан сөздің құрамында неше дауысты дыбыс болса, сонша буын болады. Мысалы, көк, жер, ал, ел, от деген сөздерде бір ғана дауысты бар, олар бір ғана буын құрайды: жа-са, о-рын, қы-зыл, деген сөздер екі дауыстыдан тұрады, олар екі буыннан құралған; *жол-дас-тық, ба-зар-лық, бас-қар-ма* деген сөздер үш дауыстыдан тұрады, бұлар - үш буынды сөздер т. б. Қазақ тіліндегі сөздер бір буынды, екі буынды және көп буынды бола береді. Әдетте түбір сөз бір буынды, екі буынды болады да, көп буынды сөздер туынды түбір не сөз формалары болып келеді. Буын құрайтын дауысты дыбыс болғандықтан, буын ішінде дауысты және дауыссыз дыбыстардың орнына байланысты қазақ тілінде буынның үш түрі көрсетіліп жүр: 1) ашық буын, 2) тұйық буын, 3) бітеу буын. Ашық буын бір ғана дауысты дыбыстан тұрады немесе дауыссыз дыбыстан басталып, дауыстыға бітеді. Мысалы, а- ға, ба-ла, ке-ле деген буындар ашық буын болып табылады. Тұйық буын дауысты дыбыстан басталып, дауыссызға бітеді. Мысалы: *от, ар, өрт, ант, ас* деген сөздердегі *от, ар, өрт, ант, ас* тәрізді буындар тұйық буын болып табылады. Бітеу буын дауыссыздан басталып, дауыссызға бітеді. Бітеу буында кем дегенде үш дыбыс болады: дауыссыз+дауысты+дауыссыз. Кейде ортасында бір дауысты басында я соңында екі дауыссыз болады: Мысалы, *қант, мек-теп, жас-тық, сұрт, көз, тақ-май* т. б.

Әдебиет:

1. DEVELLİOĞLU F. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi. Ankara, 1999.-256
2. DOĞAN O. Kazak Türkçesi Fonetigi. İstanbul, 2004.-157
3. EREN H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara. Bizim Büro Basım Evi. 1999.-128

ҚЫТАЙ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Назарова К.Б.

*Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының докторанты,
(Алматық., Қазақстан)*

Кіріспе. Қытай ұлт, мемлекет ретінде Инь, Чжоу дәуірлері тұсында бастады. Б.э.д. II мың жылдықта Инь дәуірінде Хуанхэ өзенінің орта ағысында тұратын қытай этностары көшпеліліктен отырықшы өмір салтына өтіп, жер шаруашылығымен айналысты. Крюков М.В. ежелгі қытай этносы («хуася») немесе қытайдың этникалық қалыптасуын неолит дәуірінен басталған, қазіргі Хэнань провинциясының батыс бөлігінде тұратын әртүрлі тайпалардан құралды деп тұжырымдады [1].

Ежелгі қытай тайпаларының түсінігінше жер төртбұрыштан тұрған, яғни бэй-ту – солтүстік; нань-ту – оңтүстік; си-ту – батыс; дун-ту – шығыс, ал жердің ортасы немесе кіндігі – ол Шань-Инь мемлекеті. Шань-Инь мемлекетінің құрылуы жайындағы деректер Сыма Цянь жазбаларында айқын көрініс тапқан. Инь дәуірі б.э. дейінгі 1027 ж. аяқталады. Дегенмен де осы кезеңдегі қытай этностарының сыртқы байланыстары туралы тарихта деректер өте аз сақталған.

Қытайдың солтүстігі – шөл дала, шығысында – шексіз теңіз, батысында – алып таулар, оңтүстігінде – адам аяғы баспайтын дала болды. Бұл жағдай Қытайдың сыртқы әлемге ықпалын шектеді. Осы кезеңде Қытайдың алғашқы бейресми атауы «Аспан асты елі» деген ұғым пайда болды, елдің билеушісі Ван болған. Қытайлықтар санасында Ван билеушісі құдай елшісі, сондықтан да жер, өзен, теңіз, адамдар барлығы соған тиеселі, ал қалғандары оған қызмет етушілер болды. «Егер Ван арпа егуге барса, өнім аламыз; егер Ван арпа егуге бармаса, егін шықпайды» [2].

Осы кезеңде «Аспан асты елі» ұғымымен қатар «Орталық жазық» ұғымы пайда болды. Бұған Қытайдың географиялық жағдайы да үлкен әсер етті. Басқа әлемнен табиғи тосқауылдар (өзендер, таулар) қоршап тұрғандықтан Қытай өзін Орталық жазық деп санады. Орталық жазықта орналасқан Қытайдың жері шүйгін, ал солтүстікте - иен дала, шығыста - теңіз, батыста - тау жүйелері, оңтүстікте – тропикалық ми дала. Орталық жазық батыста Вэйшуй (渭水) өзеніне дейін, шығыста Хуанхэ (黄河) өзенінің төменгі жағына дейін, оңтүстікте Чанцзян (长江) өзенінің орта және төменгі ағысына дейін, солтүстікте Цилиао (薊辽) аумағына дейін созылып жатты. Осы жерлердің бәрінде «хуа ся» (华夏) халқы мекендеді [3].

Бүгінгі күнде тарихи «Орталық жазық» ұғымы қолданылмаса да, қытай географтары бұл кеңістіктің солтүстігін, орталығын және оңтүстік бөлігінің жарты бөлігін және Янцзы өзенінің орта және төменгі ағымын Солтүстік-қытай жазығы (Huabei pingyuan) деп атайды. Солтүстікте Орталық жазық Яньшань тауларымен, батыста Тойханшань жотасымен, оңтүстік-батыста – Тунбошань мен Дабешан жоталарымен шектелген. Ал қытайлық саясаткерлер Қытай мен Үндістанды бөліп тұрған табиғи «қабырғаны» Гималай тауы дейді. Шығыста Қытайды Бохай шығанағы, Сары, Шығыс-Қытай және Оңтүстік Қытай теңіздері қорғап тұр. Ежелгі қытай көзқарасы бойынша бұл теңіздер Қытайларды жабайылардан қорғайтын табиғи «қорған» болатын.

Осындай географиялық кеңістікте орналасқан Орталық жазықта (zhong yuan) Қытайдың өркениеті дамыды, өздерімен даму дәрежесі тең тұрған басқа халықтардан ештеңе алмады және байланыс жасамады. Қытайлықтардың түсінігінде Орталық жазық – бұл жер кіндігі, ал оны қоршаған табиғи кедергілер – бұл жердің шеті. Бұл ұғыммен Гегельде келіскен. Гегель Орталық жазық бұл қытай өркениеті мен оның геосаяси қытайшылдық көзқарасының шыққан жері, сондықтан да Қытай дәл Орталық жазықта орналасқандықтан да өзін Орталық мемлекет деп атаған деп тұжырымдайды. Ежелгі және Орта ғасырдағы Қытайға қатысты еңбектерде «Орталық жазық», «Орталық жазық династиясы» деген ұғым-дар Қытайдың қытайша атауы

ретінде қолданылды. Қазір қытай ұлтынан «zhong yuan» сөзі не мағына береді деп сұрасаңыз, «бұл Қытай, бұл оның тарихы, мәдениеті, дәстүрі» деген жауап аласыз. Орталық жазық ұғымы – сан ғасырлар бойы бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатқан Қытайдың ұлттық рухы, қытай мемлекетінің негізі, тіпті қазіргі жағдайда бұл «Қытай арманы» десек те болады. Дегенмен де ХХІ ғасырға дейін Қытай Шығыс Азия аумағының орталығы болып табылады [4].

Жоғарыда аталған табиғи тосқауылдар Қытайды сыртқы әлемнен бөліп, басқа елдердің мәдениеті мен озық тәжірибесінің енуіне мүмкіндік бермесе де, есесіне жері құнарлы Орталық жазықта ауыл шаруашылығы (жер шаруашылығы) өркениеті кеңінен өріс алды. Дәл осы өркениеттің дамуы Гегелдің тұжырымдамасы бойынша қытай қоғамының және қытай мемлекетінің құрылуына, оның ішінде қытайшылдықтың қалыптасуына қолайлы жағдай жасады. Гегельдің бұл тезисі Вебердің қытай мемлекетінің қалыптасуына ауыл шаруашылығындағы бюрократиялық әрекеттерінің әсері туралы пікірі де осы тұжырымдаманы растайды. Осылайша ауыл шаруашылығы қытай ұлты өркениетінің бастауы болды.

Орталық жазықтың табиғи жағдайлары ауыл шаруашылығы үшін өте қолайлы болды. Бұған өзен алқаптарының орманмен көмкерілген топырақтары, тұрақты жаңбыр мен субтропикалық климат ықпал етті, бұл дәнді дақылдардың (құмай, арпа, бидай, тары) мол дақылдарын жинауға және жібек құртын өсіру үшін тұт ағаштарын өсіруге мүмкіндік берді. Егін жинау толығымен жаңбырға байланысты болды, сондықтан гидротехниканың негізгі нысаны дренаждық каналдарды пайдаланып өзен ағынын реттеу болды.

Қытайдың мемлекет ретінде қалыптасуының тарихи даму кезеңдерін қарастырсақ, біріншісі – Ся әулеті дәуірінен б.з.д. 221 жылға дейін Қытай өркениеті мен мемлекеттілігінің қалыптасу дәуірі болып табылады. Бұл кезең келесі факторлармен сипатталды:

- Орталық жазық кеңістігінің саяси шашырауы, патшалықтардың өзара күресі, саяси бәсекелестіктің өршуі;

- Қытай өркениетінің «алтын ғасыры» (б.з.д. VII - III ғасыр), этикалық және саяси ілімдердің, стратегиялардың пайда болуы;

- Орталық жазық кеңістігін кеңейту.

Нақтырақ талқыласақ, Шан-Инь мемлекеті пайда болғаннан бастап Орталық жазықта қалалар салынды, егіншілік, қолөнер дамыды. Орталық жазықтың табиғи климаты, яғни өзен алқаптары, орманды-сазды топырақтары, және жаңбырлы климаты ауыл шаруашылығы үшін қолайлы болды, мол астық жинауға (арпа, бидай, тары) мүмкіндік берді. Осы табиғи жағдайлар Орталық жазықта әскери-саяси бәсекелестіктің алаңына айналуына себеп болды. Орталық жазықтағы Инь дәуірі кезіндегі алғашқы саяси күрес этникалық топтар арасында біртұтас мемлекет құру үшін жүрді. Орталық жазықтағы әр билеушінің арманы - орталық жазық пен одан тыс жазықтарда біртұтас мемлекет құру болды. Жазықтың климаттық шарттары жыл сайын бірнеше дәнді дақылдарды алуға мүмкіндік берді, үкімет алдында өсіп келе жатқан халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету, қолөнерді дамыту міндеттері тұрды.

Ол кезеңдерде әрбір княздіктер өз кеңістік шекараларын кеңейту үшін бір бірімен қырғи-қабақ соғыс жүргізді. «Көктем-Күз» (春秋) және «Хандықтар соғысы» (战国) дәуірлері арасында бір мезгілде жеті патшалық болды: Цинь (秦), Чу (楚), Хань (韩), Вэй (魏), Чжао (赵), Ци (齐), Янь (燕). Бұдан басқа 10 жуық кішігірім хандықтар болды: Сун (宋), Лу (鲁), Чжэн (郑) және басқалары. Олардың айналасында аз ұлт өкілдерінің патшалығы өмір сүрді: Дунху (东胡), Сюньну (匈奴), Ба (巴), Шу (蜀), Чжуншань (中山).

Осы хандықтардың ішіндегі ең айбындысы Вэйшуй өзенінің батыс бөлігінде орналасқан Цинь патшалығы болды. Ол туралы: «жолбарыс сияқты Аспан асты елінің түгелдей жұтып қоюға дайын...» деді. Чу, Хань, Вэй және Чжао екінші дәрежелі елдер болды. Янь хандығы ең әлсізі болса, Ци Цилу ауданынан шығысқа қарай ең күштісі болды. Біздің дәуірімізге дейінгі V-ші ғасырда бұл хандықтар орталықтан шеткері аймаққа дейін орналасқан, яғни Орталықта хань халқынан тұратын хандықтар (бірінші және екінші дәрежелі) тұрса, шеткері аймақта 20 астам жабайылар тұрды (оларды бүгінгі күнде аз ұлттар деп атайды).

Орталық жазықтың қолайлы климаттық жағдайда ауыл шаруашылығының дамуы халықты азық-түлікпен қамтамасыз етіп ғана қоймай, басқа да түрлі әлеуметтік, қоғамдық

салалардың (қолөнер, мәдениет, әскери салалардың) дамуына ықпал етті. Философиялық-этикалық, атап айтқанда, конфуцианство, легизм, моизм, даосизм ілімдері пайда болды. Қытай мемлекетінің қалыптасуына идеологиялық негіздемені (мемлекет – бұл үлкен отбасы) ұлы қытай ойшылы Конфуций берген.

Оның ілімдерінің негізгі ұстанымдары ежелгі дәстүрлерді, ата-бабаларға табынуына, үлкенге құрметпен қарауға, адал қызмет етуге және халықтың әл-ауқатына, ең бастысы, жер игерушілерге деген қамқорлық болып табылса, принциптері – рәсім, құрметтеу, әділеттілік. Конфуций ілімінде мемлекеттегі қарым-қатынастар «shang-xia» («жоғары-төмен») иерархия түрінде жасалды, яғни «shang» (жоғарғы жағы) - билеуші, ал «xia» (төменгі жағы) бағынушы болды. Бұл қарым-қатынас әке мен бала, аға мен іні, тіпті «夏» (xia - қытай) мен «夷» (yi - варварлар, жабайылар) арасында да қолданылды [5].

Конфуцийдің ең алғашқы этикалық-философиялық дүниетанымы – ол «жэнь» (адамгершілік, адамсүйгіштік) және «ли» (тәртіп, этикет) болды. Конфуцианство ғарыштық пен әлеуметтік әділеттілік ұғымдарын сәйкестендіру туралы мәдениеттің дамуының архаистік кезеңдерін көрсетеді. Осы ерекшелікке сәйкес Конфуцийдің дүниетанымы ғарыш пен қоғам біртұтас деген иерархиялық жүйені құрған. Сондықтан да шенеуніктің билеушіге сөзсіз берілгендігі және сөзсіз ғибадаттығы туралы конфуциялық доктринаның іргелі қағидаттарының бірі қарабайыр конформизм әрекеті емес, а ғаламшарда тепе-теңдік пен үйлесімділікті сақтауға шақырған қасиетті әрекет. Сондықтан да Конфуций «билік» және «әділеттілік» деген біздің ұғымымыздағы екі әртүрлі ұғымды бірге қойған. Немесе осы екі ұғымның бірігуі дүниенің еркіндігін жүзеге асырады.

Осы қатынастарды қытайлықтардың санасына тарату және нығайту ежелгі қытай шығармалары арқылы жүзеге асырылды. Осылайша осы ілімдер арқылы қытай қоғамында «zhong go» (Орталық мемлекет), этникалық атау «hua xia» (қытай) ұғымдары қолданысқа енгізіледі, санаға сіңді, қытай өзін кім екенін танып білді. Қытайдың иероглифтік жазуы біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықта Шан әулеті кезінде пайда болып, бүгінгі күнге дейін тікелей жетті және қазір оны миллиардтаған адамдар қолданады. Бүгін қытайлар Конфуций кезіндегі жазылған жазбаларды түсіне алады; қазіргі қытай кітаптары мен әңгімелері ежелгі шайқастар мен сарай оқиғаларын еске түсіретін жүздеген жылдық афоризмдермен байытылған.

Қытайдың өзін өзі тануына, ұлт болып қалыптасуына Хан дәуірінің тарихшысы Сыма Цянь (б.э.д. 145-86 жж) да үлкен үлес қосты. Дәл Сыма Цянь өмір сүрген кезеңде қытайлар өздерін «ханьзу» деп атады. Ол өзінің «Тарихи жазбалар» деп аталатын үлкен еңбегі арқылы әрбір жаңа дәуір өткен тарихты жазып отыру дәстүрін қалдырып кетті.

Екіншісі империялық кезең (б.з.д. 221 жыл - 1911). Инь дәуірінен кейінгі Чжоу дәуірінің басталуымен қытайлар мен оның солтүстіктегі көршілері арасында дүркін-дүркін қақтығыстар мен шиеленістер туындады. Әсіресе ғұндар, түркілер, моңғол шапқыншылықтары болды. Жалпы Қытайдың мемлекет болып қалыптасуына Орталық жазыққа қайта-қайта шапқыншылық жасаған көшпенділер, яғни «ди» жабайылары айрықша ықпал жасағаны туралы зерттеулер де жетерлік.

Чжоу дәуірінің императоры Цинь Шихуанди (221-207 жж) Қытай мемлекетін қалыптастырушы тұлға, ол ақша жүйесін енгізді, жол желілерін салды. Сыртқы әлемнен Қытайды оқшаулау немесе қорғау, оның ішінде солтүстіктегі жаулардың алдын кесу мақсатында Ұлы Қытай қорғанын салды.

Қытай дереккөздерінде Түрік қағанатының аса көрнекті билеушілерінің бірі болған Мұқан қаған (553–572) былайша сипатталады: «Ол қатаң, қатал, ержүрек және ақылы көп билеуші, көбіне соғыспен айналысқан». Корей шығанағынан шығыстан бастап батыс теңізіне дейін 10000 ли, оңтүстіктен Құмды даладан солтүстіктегі Солтүстік теңізіне дейін, 5000-нан 6000 лиге дейін, – барлық жер кеңістігі оның қол астында болды. Ол Орталық хандықтың басты бәсекесі».

Осылайша, қытайлықтардың сыртқы әлеммен байланыстары мемлекетті нығайтуға өз ықпалын тигізді.

Хань патшалығы (б.з.д. 206ж. б.з. 220ж.) мен Таң дәуірі (б.з. 618 - 907жж.) кезеңдерінде қытай мемлекетінің қалыптасуымен қытайлықтар өздерінің басқалардан артықшылығын айқын көре білді. Тіпті, өздерін варварлардан ажырата білді, жіктей бастады. «Біз - олар», яғни «біз» Аспан асты елінің жұрты, ал «олар» – жер кіндігінің арғы жағында тұратын «варварлар» деген концепция қалыптасты [6]. Бұл «Ли Цзы» трактатында айқын баяндалған, яғни онда жер игеруші қытайлар Орталық жазықпен шекаралас аудандарда немесе оның арғы шетінде тұратын көшпенділер мен малшыларға үстемдік жүргізу әрекеті баяндалған. Орталық жазықта «hua xia» (қытай) өмір сүрсе, тайпалар (жабайылар) – шекаралас аймақтарда тұрды. Қытайлар жабайыларды «төрт тайпаға» бөлді, мысалы «И» - шығыс жабайылары, «Мань» - оңтүстік жабайылары, «Жун» - түрік жабайылары, «Ди» - солтүстіктегі жабайылар. Яғни «hua xia» (қытайлар) мемлекет ішінде, «И» (жабайылар) шекаралас аймақтарда тұрды.

Ли Цзы трактатындағы келесі мәтіндер де «біз - олар» тұжырымдамасын растайды:

«Шығыста өмір сүретін «мань» жабайылары шаштарын тарамайды және денелерін бояп тастайды, олардың кейбіреулері тамақ дайындау үшін отты қолданбайды (шикідей жейді дегені шығар)».

«Батыста тұратын «жун» тайпалары шаштарын жайып жүреді, киімдері аң терісінен тігілген, олардың кейбіреулері дән-дақылдарын тамаққа қоспайды».

«Солтүстікте тұратын «ди» тайпалары аң терісінен киім киеді, жер төледе өмір сүреді, олардың кейбіреулері нан дақылдарын тамаққа қоспайды».

Тарихтан белгілі бұл кезеңдер Қытайдың өркениетінің күллі адамзатқа таратқан, «асқақтаған» кездері еді. Өзгесін айтпағанда ежелгі қытайдың әлемге әйгілі «төрт түрлі тапқырлығының» өмірге келуінің (компас, қағаз, баспа өнері, қопарғыш дәрі) өзі осы кезеңдердің еншісіне жатады.

Осылайша осы кезеңде «жабайыларға» өздерінің өркениеті мен мәдениетін сіндіре отырып, оларды «қытай етуге» болатынын түсінеді. Бұған дейін Чжоу дәуірінде қытайлар «варварлармен» байланысқа түспеуге тырысса, олардан қорғануға тырысса, Хань және Таң дәуірлерінде керісінше оларды «қытай етуге» тырысты.

Дегенмен де Таң дәуіріндегі жағдайға көбіне түркі империясы арасындағы шапқыншылық соғыстар әсерін тигізді. Тарихтан белгілі XV ғасырда Батыс өлкесіндегі Таң әскеріне бүкіл Жетісу өңірі бағынды. 740 жылы Тараз, 748 жылы батыс түрік қағанаты, 749 жылы Ташкент Таң әскерінің басқыншылығына ұшырады. Алайда 751 жылы арабтар мен түріктердің бірлесуімен Талас өзенінің бойында таң әскері талқандалды. Бұл шайқас көптеген ғасырлар бойы Қытайдың батысқа қарай кеңеюін тоқтатты.

221 жылдан 1911 ж. дейінгі қытай империясы кезеңі. Бұл кезеңдерде Қытай моңғолдар езгісінде болса, одан кейін Цин патшалығы тұсында манчжур халқының үстемдігінде, бодандық езгіде өмір сүрді. 1900 жылы АҚШ, Австрия, Ұлыбритания, Франция, Германия, Жапония, Италия, Ресей қатарлы сегіз мемлекет Қытайға қарулы күшпен басып кіріп, халқын қырып, жерін бөліске салды.

Цин империясының «апиын соғысы» кезінде еуропалық державалардан жеңілісі қоғамда қытайлардың жанын жаралады, Аспан асты елі мандатынан айырылды, қытайшылдық «менмендігіне» нұқсан келді. Ғасырлар бойғы қытай өркениеті мен мәдениеті іргетастарының бұзылғанын қытайлықтар ұлттық маскара деп мойындады, бұған кінәлі - «жабайылар» династиясы деді.

Алайда еуропалық державалардан және Жапониядан жеңілісінің басты себебі Қытайдың XIX-шы ғасырда батыс елдеріндегідей дербес ұлттық мемлекет болып қалыптаса алмауы болды. Шын мәнінде осы кезеңде Қытайдың ресми атауы, шекарасы, мемлекеттік туы, гербі және гимні болмаған еді. Қытай ғалымдарының айтуынша, ұлттық сезім болмады дейді [46].

Үшінші кезең – 1911 жылдан 1949 жылға дейінгі кезең. Бұл кезде елде біресе азаматтық соғыс, біресе отан соғысы қатар жүріп жатты. 1937-1945 жылдары Жапон-Қытай соғысы жүрсе, 1966-1976 жылдары «мәдени төңкеріс» қытай халқын әбден жүнжіткен еді.

Төртінші кезеңде – 1978 жылы Мао Цзэдун дүниеден өтіп, Дэн Сяопин билікке келгеннен кейін ғана қытайлар өз өздеріне келе бастады. Қысқасы бағзыдағы Хань, Таң дәуірінен кейін, қытай халқының ес жиып, етек жауып, ел қатарлы өмір сүре бастағанына аз ғана уақыт болды десек еш қателеспейміз.

Бесінші кезеңде – Си Цзинпиннің билікке келуімен Қытай сыртқы саясатының жаңа дәуірі басталды. Қытайшылдықтың заманауи түрі пайда болды. Қытайдың сыртқы әлемге деген байланысы өзгерді. 2012 жылдан бүгінгі күнге дейін бұрынғы қытай басшылары жасамаған орасан зор сыртқы саяси қадамдар жасалынды.

Осылайша Қытай мемлекеттілігінің қалыптасуы мен оның алғышарттарына талдау жасай отырып, былайша қорытынды жасаймыз:

- Орталық жазық («Zhong yuan») - қытай өркениеті мен мемлекеттілігінің қалыптасқан жері;

- Хуанхэ (сары өзен), Хуаншань (сары тау), Чанцзян (ұзын өзен (Янцзы), Чанчэн (ұлы қорған) – Қытай мемлекетті кеңістігін белгілеген табиғи ландшафттар;

- Конфуцианство, даосизм және т.б. қытай стратегеммалары – Қытай мемлекеттілігінің қалыптасуының негіздері.

Әдебиет:

1. Крюков М.В., Хуан Шу-ин. Древнекитайский язык. - М., 1978.
2. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства. - М., 1983.
3. Фитцджеральд. Взгляды китайцев на их место в мире. Перевод с англ. - М., 1964.
4. Рубин В.А. Личность и власть в древнем Китае. - М., 1999.
5. Решетов А.М. Этнографические и исторические параллели к объяснению истоков и характера дани у китайцев // XIII научная конференция «Общество и государство в Китае». Ч.2. М., 1982.
6. Рэклю Э. и О. Срединная империя: Китай. - СПб., 1912.
7. Конфуций. Я верю в древность. - М., 1995.
8. Васильев Л.С. Заповеди Конфуция // Наука и религия. 1971. №12.
9. Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн.1. М., 1973.
10. Qing Y. Why there is no Chinese International Relations Theory? // International Relations of the Asia-Pacific. 2007. Vol. 7. № 3. P. 313-340.
11. Корсун В.А. Внешнеполитический механизм с «китайской спецификой» // Вестник МГИМО-Университета. 2010 № 1. - С. 221-236.

STUDY ON THE EVOLUTION OF CHINESE REMINISCENCE POETRY IN ANCIENT AND MODERN TIMES

Sylam D.

*Doctoral student of Chinese Modern and Contemporary
Literature in College of Liberal Arts of Shanghai University;
Member of Chinese Contemporary Poetry Study Center of CLA in SHU.
(Astana, Kazakhstan)*

Abstract: As a literary creation method, reminiscence is often encountered in Chinese and foreign literary works. In the West, there is the theory of "poetic reminiscence", however, the theoretical construction of Chinese reminiscence poetics has not been formed yet. The reason is that the current academic world does not treat reminiscence poetry as a type of poetry. As a matter of fact, Chinese recall poetry has always existed, and it has been spbud since the time of "The Book of Songs". However, it was not until the Two Jin Dynasties that really formed the poems with the theme of reminiscence. In the Tang and Song dynasties, it was further expanded, which was reflected in the breakthrough of the reminiscence mode of the past and present, and appearance of the emergence of poems with whole reminiscence, at the same time, the suppoter of it expand itself from the poet to the "Ci."In the modern period of Ming and Qing Dynasties, the emotional expression of reminiscence poetry has changed from sadness to broadness, which has continued to the present and contemporary times, only the traditional contrast mode of past and present has been replaced by narrative reminiscence. Based on the evolution of Chinese reminiscence poetry and the theory of western reminiscence poetics, it can be seen that the reminiscence poetry starts from a real thing we have seen, which gives rise to the reminiscence, then the poet expresses emotions in the traditional mode of past and present, joy and sorrow. Besides, there are also reminiscences of the whole content, mainly with image and narrative recall.

Key Word: Chinese Reminiscence Poetry; Evolution in Ancient and Modern Times; Past and Present; Joy and sorrow

"Reminiscence" is a common subject in Chinese and other countries' literature. There is a relatively systematic theory about reminiscence literature in Western countries, as in China, using of reminiscence is a method of creation or a lyrical way, without a theoretical summary of it. Therefore, in chinese academic world, there are often the study of chinese litterature with the use of western reminiscence theory, and also the study of chinese ancient poetry and modern and comtemporary novel. However, the evolution of Chinese reminiscence poem in ancient and modern times, has no systematic document arrangement, which is exactly the fondation of summary in aesthetics theory of Chinese reminiscence literature.

1.The conception and the category of the reminiscence poetry

There are ancient memorizing poetry/historical poetry/mourning poetry for the death, which are famous and common in Chinese traditional poem theme and which put the reminiscence as an important psychological porcess in the literary creation. So could these all be seen as the reminiscence poetry? Does the reminiscence exist as a type of poetry? The theorist of philosophy/asthetics and psychology in Western country have described the "reminiscence", which means "the reminiscence" itself has a conception. In many theoretical interpretation, the most relevant expression of poetic study is the one of the opinion of Heidegger:

Reminiscing, this charming girl of heaven and earth, the bride of Zeus, became the mother of nine Muses after Nine Nights. Drama, music, dance, poetry are all conceived by the goddess of reminiscence. Obviously, this is by no means the psychologically proven ability to hold the past firmly in the surface. Reminiscence is to look back and to think about things that have been thought about. But as the mother of the muse, "reminiscence" is not just thinking about anything that can be thought, but the aggregation of thinking of that which everywhere demands first thinking.....

So, is the Chinese epic of historical nostalgia a poetry of reminiscence according to Heidegger's theory? The analysis is as followed: what evokes the nostalgia of history is precisely "what is present and what is already present". But this is only a common method used in literary creation named

synecdoche, that is, from parts to the whole. This part can be a monument, and then the historical whole is conceived from the monument. So purely from Heidegger's theory, the epic of nostalgia belongs to the reminiscence poetry. Even so, the problem is often not so simple, because there are many theories of Western reminiscence poetry, examining them with other theories leads to different conclusions.

The German Receptual Aesthete Jaus said: "Reminiscence refers to the connotation of an experience, which requires something that has already been seen, and a distance that has been experienced between the initial but lost perception and the subsequent re-recognition." If, from the point of view of accepting aesthetics, what evokes reminiscence must be "something that has already been seen", then the epic of nostalgia is naturally excluded from the scope of reminiscence poetry. Result from the thing that triggers the history of nostalgia is obviously not something that the poet has already seen, and it has exactly not been seen, it is even less likely to have "lost perception" of the thing.

In this way, is China's mourning poetry a reminiscence poetry? Zhou Mingchu said: "'Mourning the death' is not a specific term for mourning a wife, it can be used for both mourning a wife and a husband. Of course, this does not mean that we can expand infinitely and call the mourning of the dead 'mourning'. 'Mourning' should still have a specific meaning, referring to the mutual mourning between husband and wife. Therefore, only poetry (Ci) in which the husband mourns his wife or the wife mourns the husband can we call it 'mourning poems'.

There is a famous mourning poem of Su Shi: "A Dream, to the Tune of Chiangch'entse" (Ten years have we been parted: The living and the dead) and Pan Yue's mourning poem. The first part of this Ci was first written from "feel the present", "There is no place to talk about desolation in a lonely grave for thousands of miles", which also expresses the poet's feeling of loneliness at that time, which gave rise to a series of imaginations such as "Even if we meet each other, we should not know each other", especially the second part "Dreaming at night and suddenly returning to the Native", this is to write mourning in the way of remembering dreams, and it is also not a reminiscence. Therefore, the content of Chinese mourning poems is essentially imagination rather than reminiscence. The reason for this phenomenon is that it is the loneliness at that time that arouses the poet's emotion, but we tend to mistake that the husband's dead wife or wife's dead husband give rise to the poet's memories. It is no longer a real thing, but the western poetics of reminiscence emphasizes that material objects cause memories, which is the theoretical root of the reason why mourning poems cannot be regarded as reminiscence poems.

All the poems related to reminiscence, such as remembering dreams, reminiscing about ancient times, chanting history, and mourning the death, are all excluded from the scope of reminiscence poetry. What is the theoretical connotation of reminiscence poetry itself?

Stephen Owen, a sinologist who studies classical Chinese literature, as a Western scholar, whose views are consistent with the Western view of the aesthetics of reminiscence. The first is that what gives rise to the reminiscence must be a real thing. At the same time, we should also realize that this real thing itself must have the essence of "what is present and what is already present", "the past of the already present"; Secondly, the object of this past must be the poet's "already seen things", the so-called monument, which can make people recall the past, think of its original complete scene, and at the same time is often obscured throughout the poem. One of the two criteria is indispensable, thus we can determine whether a poem is a reminiscence poem. Of course, the connotation and characteristics of Chinese reminiscence poetry are naturally not summarized by the above two articles, which requires us to summarize the aesthetic connotation of Chinese reminiscence poetry from its ancient and modern evolution.

2. Overview of the development of reminiscence poetry in ancient times

2.1 Pre-Qin, Han and Wei dynasty: the germination of reminiscence poetry

In the early stage of Chinese poetry, reminiscence was not the main artistic expression. Reminiscent verse established the two main patterns of later reminiscent poetry: the contrast of scenes from the past to the present and from the past to the present.

This contrast between the past and the present, and between happiness and sorrow, should be the genetic basis for the creation of Chinese memoir poetry, and its origin should be from the Book of Songs. But from the pre-Qin dynasty to the two Han dynasties, the reminiscence poem was not

formed. None of the Feng Ya Song in the "Book of Songs" is dedicated to writing memories, the two Han Lefu poems reflect real life, and the Han Dynasty literati five-word poems express the sorrow of no-achievement in life. This is precisely where Western Sinologists criticize Chinese memoir literature, as Spethen Owen says: "Perhaps the most common, yet most tedious, practice is to use the past as a 'reference' for today. The great historian Sima Qian of the Han Dynasty was adept at this is nothing more than utilitarianism in the guise of history: the so-called past is merely a pile of examples, collected together so that the reader can draw inspiration from them and figure out what is most beneficial to do today." Obviously, this kind of reminiscence does not continue the tradition of "the past is my past", mainly because it does not have an aesthetic aftertaste and is not literary enough.

2.2 Two Jins: The formation of reminiscence poetry

The formative period of Chinese reminiscence poetry was Two Jin Dynasty, because poetry with the theme of reminiscence appeared at this time, such as "cherish and remember you" written by the famous writer Fu Xuan (217-278) of the western Jin Dynasty:

I cherish the time we spend together and not be apart, and now you and I are broke totally like the rain and cloud disappear. In the past, you and I were at peace and know each other, and now you and I are like the fallen leaves. In the past, you and I have no debt in the money, and now you and I are like the extinct star and the light far gone.

It's so obvious that this poetry uses the sentence like "I used to be" in "CaiWei" from the tone of the poem to the content mode. But the main purpose of this poem is to recall, and tell the sorrow of abandoned women in a representative style. This kind of poetry with the theme of memory appeared more often in the Two Jin Dynasties, and the famous one "Miscellaneous Poems" No. 5 by Tao Yuanming (365-427) is Eastern Jin Dynasty:

2.3 Tang and Song dynasty: The Expansion of Reminiscence Poetry

The decline of the Tang Dynasty from its heyday made poets who experienced the An-Shi Rebellion particularly nostalgic for the scenes of the flourishing Tang Dynasty. The prosperous city of Chang'an, despite the war, still existed, and in a sense became a souvenir of the High Tang dynasty. It triggered the collective memories of the Tang Dynasty at that time, so "memory" became the main content of poetry creation in this period. This new paradigm of reminiscence was not created by Li Bai, who began to recall throughout in "Liuyelang Presents Xin Judge" in the first year of Tangsu Zongqianyuan (758), that is, the third year of the Anshi Rebellion, the poem reads, "In the old days, in Chang'an, when I was drunk with flowers and willows, five lords and seven noblemen drank together. I was in Chang'an, drunk with flowers and willows. I was a young man, and the golden whip was on my horse. The essays were dedicated to the Palace of the Qilin, and the songs and dances were left in the tortoiseshell banquet." The poet recalls his life in Chang'an, but he does not write about his current life in exile in Yelang, so he does not compare the past with the present. Like what Jauss says: "Aesthetic activity creates in memory the ultimate goal aimed at bringing the imperfect world to perfection and eternity."

One of the pioneering aspects of Tang Dynasty memoir poetry is the expansion of literary style. With the rise of the lyric genre in the Middle Tang Dynasty, the theme of expressing memories was also extended to the lyric genre. Bai Juyi's "Remembering Jiangnan": "Jiangnan is good, and the scenery is old. The sun rises over the river and the flowers are red as fire; the water in spring is as green as blue. How can I not remember Jiangnan?" "Remembering Jiangnan, I remember Hangzhou the most. Looking for laurels in the moon in the mountain temple, watching the tide on the pillow in the county pavilion. When will I revisit?" This is like the "reminiscence of Chang'an" in the lyric, which is also reminiscent throughout, without the contrast between the past and the present, recalling a perfect Jiangnan. However, in the late Tang and Five Dynasties, when the five-generation Ci has matured, the contrast between the past and the present reappeared in the lyric style, the most representative one being Li Yu's "Yu Beauty - When will the spring flowers and autumn moon come to an end? "Among them, "the carved fence jade masonry is still there, but red paint has changed", and the "carved fence jade masonry" recalled the motherland, but time has passed, and now it is a matter of things and people, and the lament is overflowing.

Mr. Tang Guizhang, in his "On the Composition of Words," summarized the ancient style of

composing two-piece words, the fourth of which is "the upper piece is about the past and the lower piece is about the present" (China Journal, No. 1, January 1943), the upper piece is about memory, and the lower piece is about the contrast between the past and the present, which is the traditional mode of composing memory poems and is continued in the word style.

2.4 Modern Ming and Qing dynasties: emotional transformations in reminiscence poetry

Recall poetry developed into the modern Ming and Qing dynasties, and there was no change in terms of creative mode, but it had obviously changed in the expression of emotions. In the past, the contrast mode of past joy and present sorrow is to highlight the pathos of memory, even if the whole text is written about memories, its deep emotions are also sustenance of sorrow. But after the Ming Dynasty, with the development of the urban economy and the growth of the citizen class, the literary trend that pays attention to self has changed the sad expression of the traditional reminiscence poetry, highlighting the broad life experience of in the contrast between the past and the present, which is a change caused by the development of the zeitgeist.

Mr. Zhang Peiheng pointed out in the article "Literature and Philosophy of the Ming Dynasty": "It was not until the middle of the Ming Dynasty that literature began to recover. As its representatives, in the north are Li Mengyang and others, in the south there are Tang Yin and others... Li Mengyang's contribution is mainly in literary theory, and Tang Yin's contribution to literature is mainly in poetry creation. So let's take a look at the fourth of Tang Yin's reminiscence poem "Manxing":

When i was alone, i think about my childhood, i care himself as pitiful. Du theater,pear flower, snow on the cup, Baling, flower and grass,smoke in dream. Two sleeves of golden tears in the future, three white bones in 3 lives. The old queen thought that i should not regret it, and dressed like a beggar in front of the gate. (The Complete Works of the Six Gentlemen, Volume 2)

Tang Yin recalled the scene of his youth by himself, when Emperor Xiaozong Hongzhi was imprisoned in the twelfth year of his reign (1499) because of his involvement in the Cheng Min Political Science and Technology case, and had the crime of "cheat for the achievement" ("Records of Ming Xiaozong"), and then although he atoned for his sins but his future was ruined. Thinking back to this, Tang Yin couldn't help but cry, but he finally detached himself from this pathos, thinking of that even the situation of "dressed like a beggar in front of the gate" after growing old in the future, he "should not regret" the things of that year, and has a vast state of life. The characteristic of this reminiscence poetry is that the poet does not recall a perfect world, but an unbearable past. The ending does not have the pathos of traditional reminiscence poetry, which can be said to break the rules of former one.

3. New changes in modern and contemporary reminiscence poetry

Chinese reminiscence poetry has undergone new changes in modern and contemporary times. Not only in the change of poetry rhyme to the vernacular, but also in the ancient, people emphasis on expressing their feelings, paying attention to the meaning out of the rhyme, and turning into narrative reminiscence poetry. It is represented by Ai Qing's "Dayan River - My Babysitter", the third verse of the poetry: "Dayan River, today I see snow that reminds me of you: your grave covered with grass crushed by snow, the dead eaves of your closed former home, your pawned square garden, the mossy stone chair in front of your door, the Dayan River, today I see snow that reminds me of you." This verse tells us that the poet recalled the Dayan River by snow. Although the poet recalled his dead relatives, one thing different from ancient mourning poems is that it is the real thing that triggers reminiscence - snow, so this is a typical reminiscence poetry. Most content of the poetry is about remembering how the Dayan River nurtured the poet's growth and the final departure of the Dayan River. The last part of the poetry is written about the present: "Dayan River, today, your son is in prison, writing a hymn presented to you, presenting you with a purple soul under the loess..." With the mode of "the upper piece is about the past and the lower piece is about the present", the last of emotion nevertheless is not a sorrow but a expression of the sublime praise. It can be seen that the reminiscence of the whole poem are expressed in a narrative tone, which talks about the upbringing of the poet by the Dayan River, the poet's return to his biological parents' house when he grows up, the later life of the Dayan River, and the subsequent intercourse between the Dayan River and the poet,

etc. Therefore people ignore that this is a reminiscence poetry.

One of the reasons for this new change should be the use of new poetic styles, which can infinitely expand the poet's reminiscence space, cannot be done by traditional poetry styles. Another reason is the reflection wave of exploration of new poetry in the thirties of the twentieth century. Xu Zhimo quoted other people's opinion in the preface to the inaugural issue of Poetry Magazine on January 20, 1931: "There are already concerns about the disappearance of the identity of Chinese literature. They said, 'Although your attempt is not uninteresting, and there may be something decent according to the standards you have set for yourselves. But do you not think that if you continue like this, it will be somewhere similar to foreign literature, this will not it be far from a little spirit of your own family property?' This shows that the literary world at that time had a view on the relationship between the total break of new poetry and traditional classical poetry. Ai Qing was not a crescent school, nor did he belong to the creation society, he was a free realist writer. The traditional Chinese realist creation method is narrative, so Ai Qing was more influenced by ancient narrative literature.

4. Aftermath

A reflection wave has been lift in the study world nowadays to the Western literacy theory. Mr. Zhang Jiang believes in his article "Forced Hermeneutics" that the fundamental flaw of contemporary Western literary theory is to deviate from the textual discourse, with the interpretation of the text and literature in line with the subjective intention and conclusion of the theorist. One of the characteristics of which is to forcibly transplant the theories of other disciplines outside the field of literature into the literary theory field, and causing the quotation theory to deviate from literature. This view is insightful. There are many views on the poetic interpretation of "reminiscence" in Western literary theory, but this is obviously not in line with the actual situation of literary creation and should be rejected, including Freud's statement that any creative intention of a writer can be attributed to distant childhood. However, we should also see that some Western literary theories do have reasonable places in interpreting Chinese reminiscence poetry. Mr. Wang Yichuan proposed that the Chinese "poetry tells the emotion" and the Western "poetry tells the reminiscence" are interlinked, because the original meaning of "emotion" is to stop which in heart or hide in the heart, that is, memory or reminiscence. Although the point of view is put forward by one person, the truth still makes sense. Reminiscence is indeed common not only in the West, but also in Chinese literature. But in the case of one poetic type, the theoretical construction must be a summary based on the development and evolution of Chinese poetry.

From the above basic pectionation of the evolution of Chinese reminiscence poetry in ancient and modern times, it is first characterized by the emotional expression mode of the past and the present, and the joy and sorrow, which is an aesthetic expression of intuitive experience, so it has a universal phenomenon; Secondly, the whole text which recalls and expresses the vast life experience and sustenance for the future is a variant of Chinese reminiscence poetry. Because this kind of expression is more personalized, so it is not mainstream; Finally, the imagery reminiscence of traditional classical poetry evolved into modern and contemporary narrative memories. Reminiscence poetry slowly became popular and colloquial to lose its identity, and slowly disappeared in the trend of contemporary obscure poetry.

References:

1. Martin Heidegger, What calls for thinking, selected and edited by Zhouxing Sun, Heidegger's Selected Works, Volume II, (Shanghai, Sanlian Bookstore, 1996), 1213-1214.
2. Hans Robert Jaus, Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics, translated by Gu Jianguang et al, (Shanghai, Shanghai Translation Press, 1997), 135.
3. Zhang Peiheng, Bujing and No Sea, (Shanghai, Fudan University Press, 2012), 483.
4. Stephen Owen, In Memoriam: The Reproduction of the Past in Classical Chinese Literature, translated by Zheng Xueqin, (Beijing, Sanlian Bookstore, 2014): 17-18.
5. Hans Robert Jaus, Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics, translated by Gu Jianguang et al, (Shanghai, Shanghai Translation Press, 1997), 16.
6. Zhang Jiang, "The Theory of Forced Hermeneutics", Literary Review, No. 6, (2014): 5.

РАЗНЫЕ АСПЕКТЫ «СВОЕГО» И «ЧУЖОГО» ПРОСТРАНСТВО НА ПРИМЕРЕ ПРЕДПИСАНИЙ И ЗАПРЕТОВ В РОДИЛЬНЫЙ ПЕРИОД В ТЮРКСКОЙ И КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Сайкенева Д.К.

PhD истории Китая,

КазУМОиМЯ им. Абылай хана

(г. Алматы, Казахстан)

В культуре существует универсальное явление - оппозиция «свой - чужой», которая стала одним из важных элементов в формировании представлений о бинарной структуре мира. Как пишет Ю.М. Лотман, всякая культура начинается с разбиения мира на внутреннее (своё) пространство и внешнее (их), которые предстают соответственно как космос и хаос. При этом человек изначально погружен в реальное, данное ему природой пространство, но это оказывает непосредственное влияние на то, как он моделирует мир в своём сознании [1, с. 175-176]. Данная оппозиция с древности помогала человеку очертить границы «своего» - человеческого и «чужого» - природного. В дальнейшем данная оппозиция обретает дополнительное толкование и транслируется не только на дикое природное, но и на чужое вражеское пространство.

В культурной антропологии бинарная оппозиция часто выступает этнодифференцирующей. В традиционном обществе род определял принадлежность человека к «своему» или «чужому», это отражено в традициях, нормах и этикете поведения. Данные нормы показывают социальные взаимоотношения людей. Как например этикет общения с чужаками, приобщение невесты из чужого рода к семье, «очеловечивание» новорожденного и т.д. Но в основе данных традиций конечно же лежит более глубокий пласт представлений, связанный с мифопоэтическим мышлением, когда понятие «свой» и «чужой» отражало взаимодействие человека с природой, с «неокультуринным» пространством.

Взаимодействие разных народов на стыке различных цивилизаций породило представления о том, что разные народы противопоставляли свои традиции как «свое» - цивилизованное и «чужое» варварское. Но при анализе традиционной культуры народов мира можно отметить, что все они имели определённую структуру в основе которой данное противопоставление было по отношению к иному миру - нижнему (подземному). Тюркские племена и китайский народ с древности были соседями и взаимодействовали на разных уровнях культуры. Несмотря на то, что они воспринимали друг друга как «чужих», посредством семиотического анализа можно проследить, что их представления имели больше общего нежели частного. Так на примере обрядов родильного комплекса можно рассмотреть несколько примеров, демонстрирующих общие представления и их семиотическое толкование. В данной работе предпринимается попытка осмыслить «свое» и «чужое» пространство в комплексе родильных обрядов с целью прояснения некоторых табу, которых придерживались женщины в период беременности.

«Чужое» и «своё» прежде всего наиболее ярко выражаются в период пограничного состояния человека. А. ван Геннеп полагает, что обряды жизненного цикла связаны с пороговыми ситуациями [2]. Их часто называют переходными, ключевыми, узловыми, они направлены на получение определённого социального статуса. Они сопровождают человека от колыбели и до могилы, имеют структуру, которая сопоставима с идеей «своего» и «чужого» в пространственных координатах модели мира казахского народа. Ключевые моменты как рождение — брак — смерть в ритуалах соотносились с мифическим рождением космоса. В процессе перехода человек находится в сакральном мире, где вещи обретают свою знаковость. В этот момент актуализируется первозданное пространство и время, данный этап опасен дестабилизацией гармонии общества. Знаковость предмета и знак (символ) по мнению А. Байбурина были созданы с целью сохранения информации. Знаками в культуре становятся «подручные» средства, предметы обихода, музыка, мифы и т.д.,

которые создают целостную картину мира, и создают всеобъемлющую знаковую систему, которая на всех уровнях культуры могла трактовать элементы другой знаковой системы: «С помощью такой организации достигался эффект взаимовыводимости значений и сквозной метафоричности. Вместе с тем эта избыточность (множественность выражений при едином плане содержания) обеспечивала необходимый уровень помехоустойчивости: утрата каких-либо элементов не могла привести к забвению смысла, так как эти элементы дублировались другими и поэтому легко могли быть восстановлены» [3, с. 11].

В традиционной культуре многих народов вертикальная трехчастная структура мира является одной из универсальных моделей мира. Так, мир делится на верхний - божественный, срединный - человеческий и нижний - мир нечисти. Каждый из этих миров имеет свои границы и характеристики. Основное взаимодействие между мирами происходит между срединным и нижним миром. Характеристики этих двух миров можно рассмотреть с позиции противопоставлений как живой - не живой, видящий - слепой, активный - пассивный, хороший - плохой, нормальный - инаковый. В географическом пространстве эти границы могли характеризоваться «своим» пространством - дом, очаг, двор, родовое кладбище, посёлок, и «чужим» - водоёмы, овраг, расщелины, разломы в земле, чужие отдалённые территории.

Пороговые ситуации описанные Ван Геннепом приближают человека на семантическом уровне к «чужому» пространству, то есть к нижнему миру. Он приобретает качества, которые свойственны жителям нижнего мира, так как, на семантическом уровне для того, чтобы получить новый статус, в прежнем статусе нужно умереть. Это приближение к иному состоянию является опасным для беременной и младенца, так как в этот период они наиболее восприимчивы к влиянию «внешнего» мира.

Родильные обряды являются одним из этапов смены социального статуса. Так, например, невестка пришедшая из чужого рода проходит обряды инициации с целью приобщения к роду мужа. Будучи невестой она находится в промежуточном состоянии, во время свадьбы посредством разных ритуалов меняет статус и становится женой - «своей». Далее в процессе беременности она опять находится в пороговом состоянии. Беременная женщина является «чужой» по отношению ко всем мужчинам. «Сакральное не сакрально само по себе, но может оказаться таковым в определённых ситуациях. ...Каждая женщина, будучи от природы нечистой, является сакральной по отношению ко всем взрослым мужчинам; если она беременна, то становится сакральной и по отношению к другим женщинам клана (за исключением близких родственниц). Именно эти женщины по отношению к беременной представляют светский мир, который в этот период включает также и детей, и взрослых мужчин» [3, с. 16-17]. Поэтому в этот период времени придерживаются многих табу во взаимодействии с беременной и сама беременная должна следовать определенным предписаниям, чтобы не навредить себе, ребёнку и обществу.

В процессе защиты беременной основной акцент делается на её нахождение в «своём» пространстве. Обычно беременную всегда сопровождают и стараются не оставлять её одну. Так как её пограничное состояние (близкое к смерти) притягивает потусторонние силы. В особенности старались избегать мест связанных с маркировкой «чужого» пространства, таких как водоёмы. В целом полагают, что нечисть она может находиться и дома, и всегда окружает людей, но наиболее опасными они являются для беременной и морально слабых, эмоционально не устойчивых людей. При встрече с нечистью, они могут лишиться рассудка, о таких обычно говорят «*жын урды*» - джин его ударил, «*джинды*» джин в него вселился [4, с. 93-94]. Любой испуг женщины мог повлиять на формирование плода, отразиться на внешнем виде ребёнка. Любой внешний недуг в свою очередь воспринимался как ущербность, символ принадлежности к «чужому».

Так среди наиболее частых запретов в культуре народов мира является запрет беременным видеть и общаться с людьми, которые имеют физические дефекты и моральные качества, которые вызывают сомнение. Потому что они по своей природе являются причаст-

ными к нижнему миру. Нижний мир является зеркальной асимметрией человеческого мира, поэтому визуальный образ - нормы человеческого облика в ином мире имеет искажение.

В тюркской и китайской культуре имеются схожие запреты. В Китае следили за тем, чтобы беременная была всегда окружена людьми с высокими нравственными качествами, владеющими определёнными талантами, в 《妇人大全良方·娠子论》 говорится: «С момента закрепления плода в чреве, женщина должна строго следить за своим поведением и тем, что она говорит и что слышит. Она должна больше слушать прекрасных слов, стихи, прекрасную музыку. И наоборот не смотреть и не слушать не достойных слов и деяний. Только таким образом она сможет родить здорового, счастливого и почтительного ребёнка» [5, с 306].

И у казахов отмечают схожие представления: «Начиная с пятого месяца беременности ребёнок начинает шевелиться. Существует поверье, что ребёнок, походит на того, кто при первом его движении в чреве матери находился вблизи от неё. Поэтому, начиная с четвёртого месяца беременности старались не допустить близко к беременной людей с дурными приметами, нехорошими качествами» [6, с. 63].

Среди самых распространённых запретов можно отметить запрет на перешагивания верёвки и др. предметов. Китайцы беременной запрещают перешагивать через верёвку, полагают что верёвка может обкрутиться вокруг шеи ребёнка [7, с. 109]. У тюркских народов запрещено перешагивать через бакан (шест-подпорка), жели (веревка для привязи жеребят) полагают, что перешагнув через них роженица обречена на тяжелые роды. В поверье казахского народа данные предметы являются сакральными и отвечают за плодородие и достаток семьи. Также они являются маркерами границ обжитого человеческого пространства. Определённые запреты дошли до нас в отрыве от текста культуры или в процессе культурной динамики трансформировались, поэтому некоторые элементы скорее всего были утеряны. В китайском запрете перешагивание верёвки скорее всего связано с представлением о нити жизни. Так в буддийской традиции полагали, что серебряная нить связывает людей с верхним миром. Если нить обрывалась человек умирал. Таким образом, перешагивая через верёвку в профанном мире на сакральном могли навредить судьбе (жизни) младенца.

Также ряд запретов, которые связаны с имитативной магией, такие как запрет вытягивать голову беременной через порог [8, с. 180]. В народном представлении это объясняют тем, что порог у китайцев ассоциируется с маткой, и такое действие могло вызвать сложности при родах. Но проводя более глубокий анализ можно отметить, что порог у китайцев также как и у тюрков олицетворяет предков. Китайцы порог двери называли «祖宗脖子», то есть шея предков. В более широком смысле этот порог был маркером своей территории, которая защищает от влияния нечисти, будучи в промежуточном состоянии порог для женщины актуализировал его знаковость и в прямом смысле становился порогом между мирами.

В Китае беременных называют «четырёхглазыми», или человеком с «двойным телом». Что подчёркивает её инаковый статус. С момента беременности у тюрков и казахов женщина соприкоснувшись с «чужим» в виде младенца в чреве, сама наделяется этими качествами, следовательно «чуждость» младенца распространяется на нее.

Все эти запреты в процессе культурной динамики прошли трансформацию и на современном этапе трактуются иначе нежели в древности. Именно семиотический анализ данных представлений через призму «своего» и «чужого» отсылает нас к более древнему периоду, когда «чуждость» была связана с представителями «других» миров. Сам ребёнок воспринимался как дар с иного мира. Ребёнок, в культуре многих народов воспринимался как «нечистый», принадлежал иному миру и в процессе родильных обрядов его «очеловечивали». В фольклоре и обрядах народов мира новорожденных часто называют «бесами», «чужими», «нечистыми»: «Двойственное отношение к новорожденным можно объяснить их “изначальной” принадлежностью сфере чужого, нечеловеческого [3, с. 39]. Человеческий статус младенца проявляется только после проведения определённых обрядов. Так в китайской и тюркской традиции после родов ребёнок на протяжении года проходит

обряды инициации и очищения. После первого обмывания ребёнка и до сорока дней его не показывают обществу, он проходит определённые ритуалы «доделывания» - «очеловечивания». Это могут быть ежедневные купания, массажирование младенца, разные обряды очищения.

После сорокового дня ребёнка социализируют, приглашают гостей и «включают» ребёнка в общество. Мать также проходит свою очередную социализацию. Из статуса невестки «чужой», она становится «своей», хотя данный статус на протяжении всей жизни женщины является относительным. В тюркской культуре данное мероприятие называется сороковины, у китайцев «月子», что абсолютно аналогичен тюркской традиции.

Данные ритуалы направленные на социализацию младенца и матери демонстрируют традиционное мировоззрение тюркского и китайского народа о бинарном делении пространства, когда в один из периодов сакральное пространство становится активным лишь для определённых лиц. Несмотря на то, что для остальных участников оно профанное, особый промежуточный статус иницируемых вовлекает все общество в данный процесс. «Чуждость» преодолевается посредством инициаций, и гармония в обществе стабилизируется.

Необходимость изучения традиций и их современное толкование и оригинальный смысл возникает в силу того, что многие народы пытаются противопоставить достижения своей культуры соседним народам, тем самым выделяя свой высокий уровень развития. На самом деле традиции народов мира формировались в архаичный период, когда древние люди имели общие представления о структуре мира, данные представления нашли своё отражение в обычаях и ритуалах. И несмотря на то, что они прошли определённые изменения все же посредством семиотического анализа можно выявить первоначальное знаковое содержание, которое демонстрирует больше общего нежели частного, а современное толкование демонстрирует практичность обрядов и рациональный подход народа к его толкованию. Тем самым выделяет не архаичность представлений основанных на мифопоэтическом мировоззрении, а их функциональность основанную на биологических потребностях.

Литература:

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история. — М.: «Языки русской культуры», 1996. — 464 с.
2. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. С франц. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 198 с.
3. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб.: Наука, 1993. — 253 с.
4. 陈自明. 妇人大全良方. , 北京: 人民卫生出版社, 1992 年, - 660页.
5. Поярков Ф. В. Из области киргизских верований // ЭО, кн. IX, 1891, № 4.
6. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.). — Алма-Ата: Гылым, 1991. — 214 с.
7. 万建中. 中国民俗通志·生养志, 济南: 山东教育出版社, 2005 年, - 413页
8. 林永匡、袁立泽. 中国风俗通史·清代卷. 上海: 上海文艺出版社, 2001 年, - 180 页。

INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A KEY FACTOR OF SUCCESSFUL COOPERATION

Zhunussova A.K.

*Master, senior teacher
Department of Oriental Studies
Kazakh Abylai Khan University
(Almaty, Kazakhstan)*

Kulusheva A.S.

*Master's degree, senior teacher
Department of Practical course of Foreign Language
Karaganda Buketov University
(Karaganda, Kazakhstan)*

The practical demands of global existence in the second half of the 20th and the beginning of the 21st centuries, following World War II, gave rise to intercultural communication. Due to the quick economic growth of many nations and areas, the revolutionary advances in technology, and the resulting globalisation of commercial activity, practical demands have emerged. The number and intensity of long-term contacts between representatives of other cultures have dramatically increased and are still growing as a result, making the world significantly smaller. In terms of professional and social intercultural communication, commercial collaboration, education, tourism, and science have emerged as the most significant sectors, in addition to the economy itself. The globalisation process suggests that the introduction of new issues coincides with the construction of the world's cultural integrity. Due to the interaction of cultures, it is necessary to reevaluate intercultural relationships and one's own cultural identity in light of intercultural tolerance and an accurate understanding of cultural variance.

The expansion of globalisation processes, the paradoxical nature of the conversation between cultures, the emergence of new dimensions of collaboration between Kazakhstan and Oriental nations, as well as other circumstances, make researching the issues of intercultural communication relevant.

In order for Kazakhstan and the countries of Asia to successfully cooperate, intercultural dialogue is especially important. Respect for cultural diversity, distinctions in language and communication methods, religious diversity, unwritten standards and ethics, intercultural skills, historical study, and commercial ethics are some of the important aspects that are addressed in the article.

In the context of intercultural communication, respect for cultural diversity is a crucial component of international cooperation. The Clash of Civilizations, a well-known work by American sociologist Samuel Huntington, has given new significance to the concepts of globalisation and cultural self-identification. A "clash of civilizations" and a "clash of cultures" definition started to gain popularity. [1, p.576]

The pictures of one's own culture are regarded as the norm, and a foreign culture is perceived as a form of deviation from that norm. One can understand another culture by comparing their images of consciousness to those of their own culture. Language differences alone may not be the primary cause of miscommunication in cross-cultural interactions; ignorance of or inadequate proficiency in them may not even be a factor. According to Kazakh researcher V.D. Narozhnaya, the cause of interethnic disputes and tensions should be looked for in the difference, the distinctive difference in the national consciousness of communicants, during the process of intercultural communication. [2, www.rusnauka.com]

However, A. Weber and L. Mumford thought that civilization is of a service, social nature, i.e., everything that is connected with technology, technical progress, elements of the social, historical, and political arrangement of society. They also thought that culture is a form of expression of the spiritual principle, i.e., this system includes art, philosophy, religion, science, mythology, ritual, etc. [3, 565 pp.]

The emergence of intolerance and terrorism issues in the twenty-first century shows us that humanity has neglected issues pertaining to the dissemination of knowledge about the roots and values of both its own and other peoples' cultures as well as the promotion of culturally universal, humanistic values for a very long time. The issues that have emerged pose a threat to universal values, including those as fundamental and unquestionable as the value of human life, as well as to the principles of humanism that have been established, what any culture means, and the comprehensive spiritual and aesthetic development of the individual. Problems in locating and properly utilising culture's ability to unite rather than divide are crucial in this regard.

Due to the growth of industry, technological advancements, information technology, and mass culture, consumer demand now determines a country's economic status as well as its position in the global cultural landscape.

Against the background of the globalization processes widely discussed today and the increased interest in global international problems, the tasks of each individual State and the international community as a whole should be both the preservation of the original cultural heritage and the search for new forms and ways of cultural development; so that the globalization process is not a threat, but becomes an opportunity for dialogue and peaceful coexistence of various, original unique national cultures of the world. Culture is the only means by which social experience is passed down from one generation to the next because of its communicative role in the transmission of humanity's fullest experience. Despite the fact that different peoples' cultures have unique characteristics exhibited in their languages, religions, and traditions, culture has the capacity to unite people because of its universal intellectual underpinnings.

Limitations, customs, etiquette, written and unwritten laws, law, and justice. Why is it so complicated and where do they come from? The word "civilization," whose root is *civis* citizen, or "citizen," denotes the source of meaning, is the focus of all of this. And the goal of it all is to enable coexistence, a city, and a community. The essence will therefore be the same if you carefully consider the means of civilisation I have given. Together, they all imply a strong, intentional desire on the part of one to take account of the others.

G.K. Shalabayeva: "... Kazakh culture initially carries the ability to coexist of various ethnic groups, social and religious groups, the ability to cultural synthesis. It has developed cultural codes focused on generalization of historical experience (including foreign peoples), optimization of mechanisms of adaptation to climatic, geopolitical conditions, which indicates the ability to cultural adaptation and integrative activity ... The future opens only to the culture that, asserting its original vision of the world, is open to the experience of world history and culture, capable of understanding other cultures, capable of interacting with these cultures. Modern national spiritual culture should develop as an open, self-organizing, dynamic system" [4, pp. 53-63].

Many researchers today have firmly established that East and West are not only opposite, but also complementary to each other types of world relations [5, p.160]. This is what Kazakhstan should ideally practically implement. Moreover, this idea is completely justified: it is based on the idea of the unity of human spirituality and the unity of history, as pointed out, for example, by K. Jaspers in the book "The Origins of History and Its Purpose," as if predicting the processes of modern globalization [6, 527 p.]

Like a kind of bridge, Kazakhstan connects the West and the East. And not only in geographical terms, but also in philosophical, cultural, historical, socio-cultural. There are borders between the Eastern worldview, China, Russia, and Central Asia. It is no coincidence that many unbiased researchers representing foreign countries highly appreciate the integrative capabilities of modern Kazakhstan and even directly declare the special mission of our republic in today's world. American Professor George F. McLean, in particular, admits: "I have a feeling that peace and culture are "registered" more in this zone, which has absorbed many cultural traditions, than in centers like Beijing or Moscow. The real experience of the synthesis of tradition and modernity allows Kazakhstan to show the world firsthand how globalization can and should be implemented – in the form of cooperation, partnership, dialogue" [7, pp. 105-115].

Finally, there is a more crucial factor to consider. A unified socio-cultural field, or, to put it

another way, universal cultural codes, are forming in the age of modern globalisation. The unity of cultural codes either renders the issue of intercultural communication meaningless or forces us to move it to a new plane and stage, possibly involving deep psychological, cultural-ethical, and even noospheric issues. As a result, the problem of intercultural communication forces us to reach a completely new level of its formulation and solution. [8, 168-177].

We'd like to emphasise as a conclusion that Kazakhstan and the nations of the East have distinctive cultural traditions, values, and customs. Successful cross-cultural communication requires an understanding of and tolerance for these differences. The Turkic language family is closely connected to Kazakh, but many Eastern countries speak Arabic, Persian, or Urdu. Effective communication requires an understanding of linguistic characteristics and an ability to adapt to different communication methods. Kazakhstan has a unique setting for contact with the Eastern nations where different religions, including Islam, Buddhism, and Christianity, are predominant because it is a multi-confessional state. Building trustworthy relationships might benefit from an understanding of religious customs and practises. Every culture has its own etiquette and unwritten standards that govern how people behave in social situations. Stronger ties and more fruitful collaboration can result from familiarity with these guidelines and an understanding of the great regard and hospitality that are inherent in the Eastern nations. Intercultural adaptation, flexibility, openness, and tolerance are abilities that can be developed to lessen cultural disparities and promote more peaceful interactions. A shared understanding and prospects for cooperation can be established by researching the historical relationships and customs that exist between Kazakhstan and the Eastern European nations. There could be several methods and techniques to conducting business in Kazakhstan and the East. Cooperation can work better when people understand decision-making procedures and corporate ethics. The capacity to adjust to differences and forge positive relationships based on respect and understanding is essential for Kazakhstan and the Eastern European nations to successfully cooperate. The ongoing improvement of intercultural competencies and the quest for shared values will aid in overcoming challenges and fostering cooperative relationships.

References:

1. Samuel Phillips Huntington. *The Clash of Civilizations and Remaking of the World Order*, 1996. – p.576
2. Narozhnaya V. D. Opposition "own" – "alien": problems of intercultural communication // www.rusnauka.com . 10.09.2014
3. Weber A. - *Favorites: The Crisis of European culture*. Saint Petersburg: University Book, 1998. 565 p.
4. Shalabayeva G.K. *Globalization and problems of cultural identity // Multicultural society in Kazakhstan: models, problems, prospects*. – Almaty: Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2002. – pp.53-63.
5. Kurmanbayeva N.M. *Culture of the East and West: problems of integration*. – Almaty: KazNGU named after al-Farabi, 1996. – 160 p.
6. Jaspers K. *The meaning and purpose of history*. – M.: Politizdat, 1991. – 527 p.
7. Zakharov A.V. *Traditional culture in modern society // Sociological research*. – 2004. – № 7 (243). – Pp.105-115.
8. Masalimova A.R., Doskhozhina Zh.M. *INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A MECHANISM OF ADAPTATION TO NEW CULTURAL REALITIES*. Herald. Philosophy series. Cultural Studies series. Political Science series. №1 (63). 2018

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІТЕРЫҢ ҚЫТАЙ ӨРКЕНИЕТІНЕ ЖАСАҒАН ЫҚПАЛЫ

Жанаділ Н.

*Магистр, аға оқытушы,
Абылайхан атындағы ҚХҚжәне ӘТУ
(Алматы қ., Қазақстан)*

Біздің заманымыздан бұрынғы бірінші мыңжылдықтың басынан бастап, негізінде ежелгі ғұндар арқылы тарих сахнасына шыққан және біздің заманымыздың 542 жылындағы қытай жылнамаларында «күдіретті империя мемлекет құрған, олармен бәсекелес ірі супер-этнос» ретінде баяндалған. VII-VIII ғасырларда болса, өздері тудырған жазба ескерткіштері арқылы (Орхон-Енисей немесе Өтүкен түркі ескерткіштері) өздерінің шыққан тегінің тарихын құжаттандырған түркілер («түрк бұдын») барлық түркі текті халықтардың (оғыз, қыпшақ, қырғыз, ұйғыр т.б.) одағын құруға үлкен мән-маңыз берген. Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасыр қытай деректерінде және одан кейінгі деректерде «ту-у», «тукю», «тукюе», «түркіт», «төрүк», «түрүк» және нақты атауымен «түркі» деп аталған түркі халықтары Еуразияның, әсіресе, соңғы 1500 жылдық тарихында архаикалық сипаттағы мемлекеттілікті заманауи мемлекеттілік деңгейіне дейін дамытқан, әрі өз тағдырын ежелгі дүниенің бүкіл халықтарының тағдырымен бірге байланыстырған халық болған. «Түркі» этнонимінің этимологиясы жөнінде әртүрлі пікірлер айтылса да, XIX-ғасырдың танымал мажар түрктанушысы Арминий Вамбери мен профессор Фарук Сумер оның «төремек» (сөздің түбірі - «төрә»; «төрү», яғни туындау, пайда болу) етістігінен пайда болғанын шындыққа жақындау жорамал деп санаған. IX ғасырдың ұлы түркі ойшылы, энциклопедист тіл маманы Махмұд Қашқари «Диуан-и лұғат-ит түрк» атты классикалық еңбегінде «түркі» атауын түркілерге Тәңірдің бергенін айта келе, аталмыш сөзді «жастық, жетілушілік, күдірет пен күш-қуат» деген мағыналармен байланыстырған. X ғасырдағы ұйғыр мәтіндерінде де «түрк» сөзінің «күш, қуат» деген мағына бергені бұл пікірді күшейте түседі[1]. Түркі атауы жайында біршама нақты ақпаратқа ие болсақ, енді түркі өркениетіне тоқталсақ, Әлемдегі барлық мәдениеттер мен өркениеттердің өзара қарым-қатынасы үдерісінде «түркі өркениеті» ұғымының өзінде жинақтаған ерекшеліктері төмендегідей: Мәдениет мәселесінде табиғаттың архетиптік сипат алуы: табиғат түркілер үшін барлық жерде отан болып саналған. Тілдің даму үдерісінде оның өз лингвистикалық «өзегін» және даму заңдылықтарын қорғап қалуы: өзара өркениет қарым-қатынастарында түркі тіліне қаншалықты кірме сөздер енсе де, олардың мөлшерінің артуы оның құрылымдық ерекшелігін бұзбай, керісінше, тілдің сапалық көрсеткішіне айналып отырған[2]

Халық өзі дүниеге әкелген өркениеттің барлық кезеңдерінде өзін мемлекеттің ажырамас бөлігі ретінде көрсетеді: түркі тарихында да ұлыс-мемлекет синтезі түркі саяси-мәдени құрылымының синергиялық заңдылыққа сәйкестігі секілді пайда болады. Түркі халықтарының мәдени, әлеуметтік және саяси мағынада жаңғыруы олардың өз тамырынан айырылуына әкеліп соқпайды, керісінше, дәстүр мен жаңашылдық түркі өркениетінің өмірлік принципі ретінде өзін дұрыстап, әрдайым қатар адымдайды. Түркі өркениеті өз ішінде де, басқа өркениеттермен қарым-қатынасында да әрдайым үндестік пен үйлесім тудыруға тырысады. Өзара алмасу мәдениетіндегі толеранттылық осы өркениеттің ішкі тепе-теңдігі мен тұрақтылығын сақтайды. Түркілер кең-байтақ Еуразия кеңістігінде қаншама мемлекет пен империялар құрса да, әрі осы саяси құрылымдарда тарих бойы жеке-жеке ұлттық мәдениеттер қалыптасса да, бұл тарихи-этникалық, саяси-мәдени тармақталу түркі өркениетінің өзегін ыдыратып, жоймаған. Түркі өркениеті тарихтың барлық кезеңдерінде түркі ұлттық мәдениеттерінің бірлестіруші базасы ретінде сақталып қалған, әрі осы «ағымдардан» келген қуатпен әрдайым күшею, мызғымас іргетас болу мүмкіндіктеріне қол жеткізген. Бұл тұрғыда түркі әлемінің бірлігі – түркі өркениетінің бірлігі, біртұтастығы деген сөз. Түркі өркениеті өзінің барлық қызмет ерекшеліктері арқылы Еуразияның бай табиғатын, этносфераның алуан түрлілігін, фольклор архетиптерін өзінің өзегінде тарих

бойы сақтап, олардың бірлігін рухани қуатқа, әскери-саяси ұйымдасушылық күдіретке айналдыра білгендіктен, сөздің нақты мағынасында айтар болсақ, пассионар өркениет болып табылады. Түркілер үнемі әлем мәдениетінде әмбебаптандырушы үдерістерді ілгерілетіп, мәдениеттер арасындағы байланыстардың көп тілділік негізін тудырған. Гуманизм философиясын, теологияның рационалдылығын, жалпы адамзат құндылықтарының барлық адамзатқа тән болу идеясын, саяси биліктің, қоғамдық заңдардың әділеттілігін, рухани және материалдық сұлулықты, отбасы құндылықтарын, Тәңірлік махаббаттың тартымдылығын ең жоғары көркемдік шеберлікпен және ғылыми логикамен аша білген жалпы түркі поэзиясының, ғылымы мен философиясының классиктері әлем мәдениетінің дамуында қайта өркендеу дәуіріне тың серпін берген. Түркі ислам мемлекеттерінің Таяу Шығыс пен Орта Шығыс саясатын басқаруы осы аймақта өмір сүрген халықтар мен олардың мәдениеттерінің тек түркі және ислам өркениеттері негізінде интеграциялануына жол ашқан.

Түркілердің саяси басымдығы исламды дін, өркениет және саясат ретінде өз тарихының ең жарқын сатысына шығарды. Гүлденген дәуірінде өзара байланыстар құрған үнді, қытай, ислам, батыс және славян өркениеттері шеңберінде түрк өркениетінің жинақтаушы қызметі адамзаттың тарихи дамуын бағыттау жігеріндегі мақсаттылығымен көрінген. Тарих жадында қалған ең маңызды фактілердің бірі – түркі империяларының ешбірінде ұлтаралық кемсітушілікке (бөлушілікке) жол берілмеген, керісінше, өзге ұлт, дін және өркениет өкілдері мемлекет істерінде алға тартылып, тіпті, жоғары билікте болған[3]. Түркі әлемінің тек қана әлеуметтік-саяси тұрғыдан емес, әрі көркемдік-эстетикалық мәдениет тұрғысынан да бөлінбес біртұтастығы және алуан түрлілігі басқа өркениет пен оны тудырушыларға ізгі ниетті байланыста барлық тамаша жақтарымен көзге түскен. Түркілер саяси тұрғыдан басқа халықтар мен дін мәселесінде қандай да бір кемсітушілікке жол бермегені секілді, өзге халықтардың ахлақи және рухани заңдарына, өнер технологияларына, тарихи ескерткіштеріне де құрметпен қараған. Мысалы, Орталық Азиядан Анадолыға дейін бүкіл түркі елдеріндегі көне өркениеттердің барлық іздері қиратылмай, қорғалып, сақталып қалған. Түркілер өздерін әлемге жоғары тектен шыққан, текті халық ретінде көрсетумен қатар, басқа халықтар мен мәдениеттердің шығармашылық стилін, озық тәжірибелерін де пайдалануға тырысқан. Қазіргі заманда түркі ұлттық мемлекеттерінің бірлігі идеясының түп-түбірінде де осы мемлекеттерді тудырған түркі халықтарының этногенетикалық іргетасы, ұлы өркениет бастаулары, мемлекеттілік тәжірибесі мен дәстүрі, бүкіл тарих бойы жалғасқан этномәдени байланыстары, тарихи бөліну процестерінде жоғалтпай сақтап қалған, әрі ұдайы дамытып отырған ортақ құндылықтары жатыр. Бұл іргетастың беріктігі соншалық, тарихтың ең қиын дәуірлерінің өзінде мызғымай, құлдыраған сайын нығая түскен, ал қазір мықты энергетикалық әлеуетін жаңадан әрі мақсатты түрде әрекетке көшірерлік бейнебір күші бар берік іргетас сипатында.

Қазақстанда көптеген ғалымдар Орыс және Қытай жазбалары негізінде түркі тануға үлкен үлес қосты. Мысалы, Дүкен Мәсімханұлы өзінің “Қытайдағы Түркология ғылымының зеріттелуі” атты еңбегінде тұтас қытай қоғамы тарихының дәурен сүрген 26 патышалықтың хандық, бектік тарихы болып есептелетінін, сол тарихнамаларда аңыз-әфсана түрінде ауызша айтылып келген Хуаң Диден бастап Цин империясы жойылғанға дейінгі қытайдың бес мың жылдық тарихы толық қамтылған еңбек жайында тоқталған, сонымен бірге осы еңбектерде қытаймен ежелден бері қоңсылас болып, қатар өмір сүрген Орталық, Солтүстік, Шығыс, Оңтүстік Азия халықтарының да ежелгі тарихы мен мәдениетінің маңызды дерек напасы деп қабылдауға толық негіз бар деп көрсеткен. [4]

Дүкен Мәсімханұлы осы еңбегінде тағыда қытайдың Шынжаң аймағындағы қоғамдық ғылымдар академиясы Ұлттар институтының ғалымдары жазып құрастрған, 1983 жылы қазақ тілінде жарық көрген «Шынжаңның қысқаша тарихы» деп аталатын іргелі зертеу еңбегіне тоқталып, онда Шынжаң териториясында бұрынды-соңды өмір сүрген ежелгі түркі тайпаларынан бастап, бүгінгі күні сол өлкеде өмір сүріп жатқан түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті жүйелі түрде қарастрылағын деп есептейді. Яғни, осы және өзгедегі көптеген ғылыми еңбектер көбінесе қытай мәдениетінің ұлылығы немесе қытай жазба деректерінің

молдығы мен бір іздігі жайында айтылады, алайда түркілердің қытай мәдениеті мен әдебиетіне, діні мен өнеріне жасаған ықпалы жайындағы мәселе үнемі тасада қалып қояды. Алайда егер бір қытайдың осы жақбаларына сынни көзбен қарайтын болсақ, онда түркілердің де қытай мәдениетіне жасаған әсерінің мол екенін байқаймыз. Сөмізды нақтылай кетсек, түркілер қытай мәдениетіне төмендегі бірнеше жақтан нақты әсер еткен.

1,Тілдік әсер:

Шығу тегі жағынан қытай тілі қытай-тибет тілдер семьясының қытай тілдер тобына жатады, ал көптеген түркі тілдері алтай тілдер семьясының түркі тілдері семьясына жатады. Олардың шығу тегі мүлде басқа, сондықтан негізгі сөздік қорды салыстырсаңыз, қытай және тибет тілдері сөздік жағынан өте ұқсас, бірақ олар түркі тілінен алыс екенін байқайсыз. Мысал ретінде сандарды алайық.Ежелгі қытай тілінде бірден беске дейін (Чжэн Чжан Шанфанның ономатопеясы) qlig njis suum hljids ngaа' болса, тибет тілінде олар gcig gnis gsum bzhi lnga. Екеуі мүлде басқа болғанымен, шығу тегі бір. Түркі(қазақ тілін алсақ) тілінде бір екі үш төрт бес.Тіпті тіл білімін оқымағандардың өзі сандар мен қытай цифрларының арасында үлкен алшақтық барын, негізінде бір шығу мүмкіндігінің жоқтығын көреді.

Солай бола тұрса да, тарихи себептерге байланысты қытай және түркі тілдері ежелден байланыста болып, терең байланыс орнатқан.Ежелгі дәуірден бүгінге дейін қытай және түркі тілдері бір-біріне ықпалын тигізіп келеді. , бір-біріне тән көптеген қасиеттерді қалдырады.

Түркі тілі – Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы негізгі тілдердің бірі, оның қытай тілімен байланысы қытай тіліне қатты әсер етті. Әдебиет, жыр, аңыз жағынан түркі мәдениеті қытай мәдениетімен үлкен қабаттаса, тұтасып кеткен. Мәселен, атақты «жырдың басы «Хун» түркі поэзиясының бір түрі. Мысалы қытай тіліндегі“铁tie”темір,“天tian”тәңір, “葡萄 putao”бұтақ,“站zhan”бұл сөздің қазақшасы мағанасы “тұру”болғанмен, монғол тілінде “жам”деп айтылады.

2. Саяси ықпал:

Таң әулеті тұсында түрік Гао Кешан өзінің қызын отбасындай жақын Таң патшасы Ли Чжиге алды. Бұл Тан әулетінің саяси экологиясына қатты әсер етті. Бұл сонымен қатар Тан әулетінің монархтары неке қатынастары арқылы феодалдық қалаларды басқару үшін қолданған стратегиялардың бірі болды. Сол сияқты Таң әулеті де патша әулетінен шыққан әйелдерді Алтайдағы әртүрлі тайпаларға (хандықтарға) үйлендірді немесе Ляньчжоуда қоныстандырды, бұл этникалық топтардың байланысын орнатудың жолына айналды.

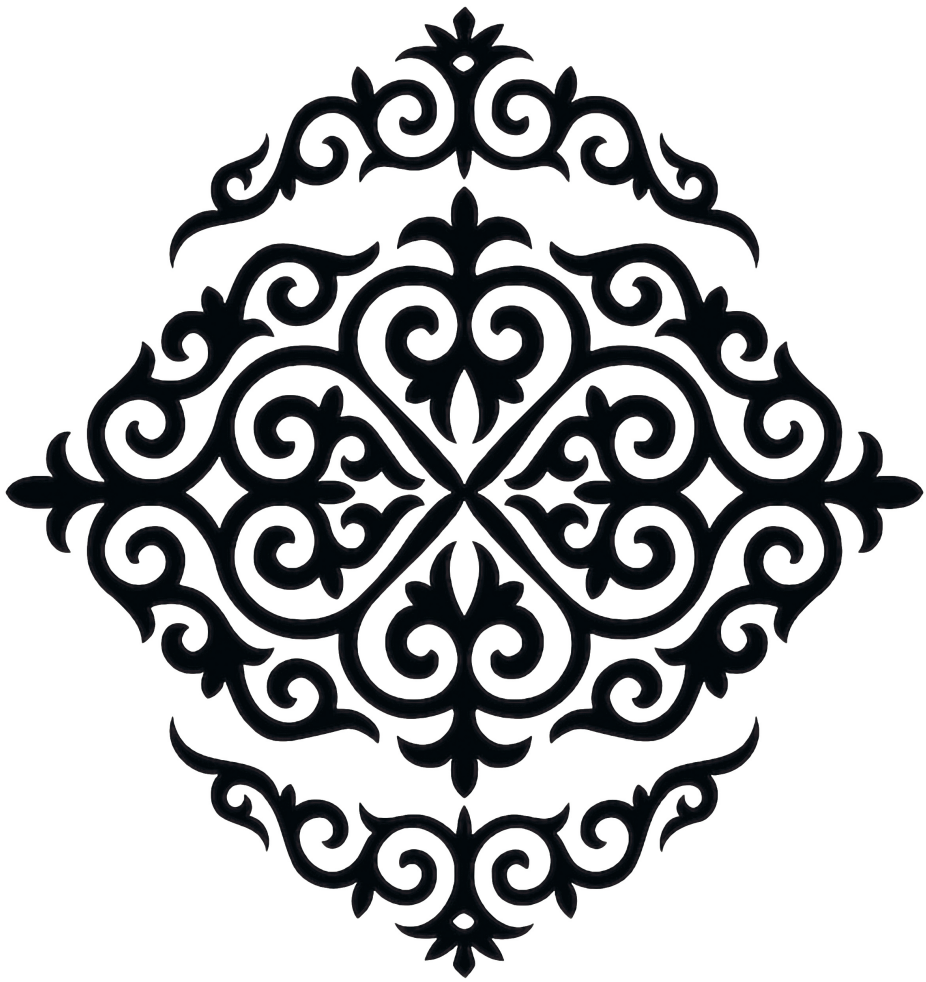
3. Әскери әсер:

Түркілердің әскери мәдениетінің пайда болуы мен таралуы Таң патшалығының әскери жүйесі мен әскери техникасына үлкен әсер етті. Таң әулеті кезінде саяси биліктің бос тұрып қалуы, әскердің моральдық деңгейінің төмендігі сияқты себептерге байланысты Тан әулетінің әскери мәдениетін дамыту үшін реформалау қажет болды. Бұл кезеңде түркі мәдениетінің әскери стилі кеңінен насихатталды, оның ішінде түркілердің атты садақ ату және атты әскердің сауыт-сайманын орау техникасы Таң әскерінің атты әскер жүйесін айтарлықтай жетілдірді.

Тұтастай алғанда, түркі ұлттық мәдениеттері қытай патшалығының мәдениетіне айтарлықтай әсер етті және олар дін, әдебиет, өнер, саясат, әскери және т.б. салаларда терең алмасулар мен интеграцияларды жүргізді, бұл үлкен әсер етті.

Әдебиет:

1. Жаваншир Фейзиева «Түркі әлемі».
2. Лев Гумилев «ежелгі түркілер».
3. С. Кляшторнаый «Түркі тайпаларының ежелгі тарихи мәселелері».
4. Д. Мәсімханұлы «Қытайдағы түркология ғылымының зерттелуі».

**Қазіргі Қазақстан мен Шығыс елдері
ынтымақтастығының жаңа қырлары**

**Новые грани сотрудничества
современного Казахстана и стран
Востока**

**New Frontiers of Cooperation between
Modern Kazakhstan and Eastern
Countries**

РАСШИРЕНИЕ ГРАНЕЙ ВЗАИМОВЫГОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА И СТРАН АЗИАТСКОГО КОНТИНЕНТА

Дуйсен Г.М.

доктор экономических наук, доцент,

Айтжанова Д.А.

кандидат экономических наук, доцент

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова

(г. Алматы, Казахстан)

Проведенный нами SWOT-анализ факторов укрепления сотрудничества и обеспечения коллективной безопасности Казахстана, стран Центральной Азии и Востока позволил выявить и обозначить возможные основные направления сотрудничества Казахстана и стран Востока.

SWOT-матрица представляет сильные и слабые стороны, возможности и угрозы для сотрудничества и обеспечения безопасности рассматриваемых стран. В спектр основных факторов включены следующие факторы: экономические (вхождение стран в глобальную систему мирохозяйства, обеспечение конкурентоспособности нацэкономик), социальные (повышение уровня жизни населения стран через развитие систем здравоохранения, включая борьбу с пандемиями и разработку превентивных мер с биоугрозами, борьба с бедностью, военно-политические (обеспечение обороноспособности стран, участие в интеграционных объединениях, обеспечение национальной и региональной безопасности и стабильности), культурно-гуманитарные (развитие научно-образовательных, историко-культурных связей и сотрудничество во всех сферах искусства и т.д.), экологические (решение экологических проблем, озеленение и декрабонизация нацэкономик, обеспечение качества жизни) и др. [1].

Анализ социально-экономической характеристики развития рассматриваемого сообщества стран, оценка потенциала их национальных экономик, возможностей и тенденций взаимовыгодного сотрудничества и партнерского взаимодействия стран на кратко- и среднесрочную перспективы представлены следующими факторами:

А. Казахстан

РК расположен в центре Евразийского континента. Занимая 2 млн. 724,9 тыс. км², страна находится на 9-м месте по площади территории среди государств мира. На севере и западе республика имеет общие границы с Россией – 7 591 км (самая длинная непрерывная сухопутная граница в мире), на востоке с Китаем – 1 783 км, на юге с Кыргызстаном – 1 242 км, с Узбекистаном – 2351 км и с Туркменистаном – 426 км. Общая протяженность сухопутных границ – 13 200 км. Кроме того, республика омывается внутриконтинентальными морями – Каспийским и Аральским. Казахстан – самая крупная страна в мире, которая не имеет прямого выхода в Мировой океан и зависит от РФ в экспорте нефти в Европу. Также экспортирует нефть напрямую в КНР. В 2010 г. РК+РФ+Беларусь создали Таможенный союз (ТС), который превратился в Единое экономическое пространство в 2012 г. и ЕАЭС в январе 2015 г. и связывает крупные и быстрорастущие рынки КНР и Южной Азии с рынками РФ и Зап. Европы автомобильным, железнодорожным транспортом и портом на Каспийском море. Экспорт из РК в страны союза (*в состав ЕАЭС входят РК, РФ, Беларусь, Армения и Кыргызстан*) за 5 месяцев 2022 г. снизился на 0,9% и составил \$2,9 млрд., а импорт в РК из стран ЕАЭС за январь-май 2022 г. вырос на 7,3% и составил \$7 млрд. Быстрый рост, структурные реформы, углеводородные ресурсы, высокий внутренний спрос и ПИИ, помогли сократить бедность и поднять доходы населения выше среднего.

Выводы. Экономика РК - крупнейшая в странах ЦА в основном из-за огромных природных ресурсов. Приоритетные вопросы развития нацэкономики: диверсификация,

получение членства в глобальных и региональных экономических институтах, повышение экономической конкурентоспособности РК, укрепление отношений с соседними государствами и иностранными державами. По прогнозам, 2-е полугодие 2022 г. является стабильным для РК. Рост ВВП также остается стабильным. Однако эксперты считают, что ВВП РК в 2023 г. будет на уровне 4,1%. Прогноз темпов прироста реального ВВП по модели совокупного предложения совпал на 2022 г. с базовым прогнозом модели совокупного спроса. На 2023-й прогнозирует расширение экономической активности и достижение роста реального ВВП по модели совокупного спроса на уровне 4,1%, по модели совокупного предложения – 3,9%.

Б. Страны Востока

Страны исламского мира. Страны Востока - важное направление внешнеэкономической и -политической деятельности РК. Среди них для РК особое место занимают страны исламского мира, т.к. в РК более 70,2% населения - мусульмане; РК - член ОИС, объединяющей 57 стран (население > 1,5 млрд. чел.). Восточный трек внешней политики РК объединяет страны исламского мира, включая арабский мир, Организации тюркоязычных государств, Юж. Азии, Юго-Восточной Азии, Средней Азии (Иран), Восточной Азии (КНР, Япония, Южная Корея).

Страны арабского мира. Арабские страны (А.с.) поддерживают независимость РК, его внутри- и внешнеполитические намерения вследствие духовного родства и взаимотяготения стран и народов, географического расположения, возможностей транс-портного потенциала, перспектив рынков сбыта казахстанских товаров [2]. Как известно, в целом население А.с. – 430 млн. чел.; > 20 стран-членов ОИС входит в ЛАГ, богатые (политически стабильные страны): Катар, ОАЭ, Кувейт, Саудовская Аравия, Оман, Бахрейн и бедные А.с. (вследствие политической нестабильности, внутриэлитных конфликтов и др.): Сомали, Мавритания, Йемен, Судан, Джибути. С государствами Северной Африки имеется определенный потенциал взаимовыгодного сотрудничества РК. Налажены контакты РК со странами Персидского Залива: Катар, ОАЭ, Кувейт, Саудовская Аравия, Оман, Бахрейн.

ОАЭ

Отношения РК с ОАЭ - договорённости о реализации совместных проектов в топливно-энергетической, агропромышленной, финансовой и транспортной отраслях [3] и др. ОАЭ имеет открытую экономику с высоким доходом на душу населения и значительным годовым положительным сальдо торгового баланса. Диверсификация экономики позволила сократить долю нефтегазового сектора в ВВП до 30%. За почти 60 лет со времени открытия нефти страна из обедневшего региона небольших пустынных княжеств превратилась в современное государство с высоким качеством жизни. Правительство увеличило расходы на создание рабочих мест, расширение инфраструктуры, создание коммунальных предприятий, активизацию частного сектора. Зоны свободной торговли страны, предлагающие 100% иностранную собственность и нулевые налоги, помогают привлечь иностранных инвесторов. Население – 9,991 млн. чел. (2021), 92-е место в мире.

Выводы: Отношения для развития имеют долгосрочные перспективные тенденции, связанные с привлечением инвестиций ОАЭ в нефтегазовый, строительный, туризм, агропромышленный комплексы и др.

Турция, Азербайджан, Узбекистан, Кыргызстан (Организация тюркоязычных государств)

Общность РК с Турцией, Азербайджаном, Узбекистаном, Кыргызстаном (единый историко- и этнокультурный регион); ислам - историческое наследие тюркских народов; развитие многосторонних отношений РК с тюркоязычными странами ЦА: Кыргызстаном, Туркменистаном и Узбекистаном основано на противодействии внутренним и внешним рискам, активизации политического, экономического и культурно-гуманитарного взаимовыгодного сотрудничества.

Турецкая Республика признает приоритетное партнерство РК как лидера в ЦА;

заключено Соглашение о стратегическом партнерстве. Конструктивный диалог осуществляется в рамках ООН, ОЭС, ОИС, ОБСЕ, СВМДА, Совета сотрудничества тюркоязычных государств (Тюркский Совет) и т.д. В стране отмечается рост занятости и реальных доходов населения, резкое сокращение бедности к середине 2010-х гг. Турция открыта международным финансовым потокам, внешней торговле.

Население – 83 млн. чел., 19-е место в мире [4].

Вывод. Движущей силой рыночной экономики Турции в основном является ее промышленность и, все чаще, сектор услуг, хотя на ее традиционный сельскохозяйственный сектор по-прежнему приходится около 25% рабочих мест. Автомобильная, нефтехимическая и электронная промышленность приобрели большее значение и превзошли традиционные отрасли текстиля и одежды в структуре экспорта Турции. Однако недавний период политической стабильности и экономического динамизма уступил место внутренней неопределенности и опасениям в отношении безопасности, которые вызывают волатильность финансового рынка и сказываются на экономических перспективах Турции.

Азербайджан

Азербайджан имеет экономический потенциал в транспортно-логистической, энергетической, туристической сферах. К проблемам страны относятся сохранение территориальной целостности, поиск новых точек роста.

Население - около 10,3 млн. чел., 90-е место в мире [5].

Выводы. Страна имеет проблемы структуризации экономики вследствие сырьевой ориентации и будет продолжать реформы в ключевых направлениях развития. Позитивные перспективы нацэкономики подтверждают оценки экспертов корпоративного сектора.

Узбекистан

Страна играет важную роль в интеграционных процессах в ЦА, имела рост экономики за 2020 г. Основная проблема - высокий уровень бедности (7,4-9%).

Население - 31 млн. чел. (47-е место в мире, наиболее населенная страна в ЦА).

Выводы: Узбекистан является для РК основным и важным партнером и соседом при решении приоритетных задач сотрудничества и обеспечения безопасности в регионе. Взаимодействие и сотрудничество между двумя странами в сферах торговли, легкой промышленности, сельского хозяйства, использования водных ресурсов, транспорта и логистики и т. д.

Кыргызстан

Население - около 6,1 млн. чел., 112-е место в мире.

Вывод: Кыргызстан является для РК братской республикой, с которой имеются прочные политические, экономические и историко-культурные отношения и имеют широкие перспективы для дальнейшего сотрудничества и многостороннего взаимодействия.

Южная Азия

Со странами Южной Азии у РК исторические и духовные связи и партнерские отношения в различных сферах, координация деятельности в рамках ООН, ОИС, ОЭС, ШОС, СВМДА, решение политико-стратегических, экономических задач: борьба с терроризмом, решение проблем ИРА. С Афганистаном и Пакистаном у РК налажены политические и торгово-экономические связи.

Афганистан

Недавние политические события подтолкнули Афганистан к экономическому кризису. В августе движение "Талибан" пришло к власти в Афганистане, что сразу отразилось на экономике страны, столкнувшейся с серьезными проблемами в области развития. *Прогноз экспертов:* быстрое сокращение международной грантовой поддержки, потеря доступа к оффшорным активам и нарушение финансовых связей приведут к серьезному сокращению экономики, росту бедности и макроэкономической нестабильности.

Население – 38,3 млн. чел. (2022) [6], 37-е место в мире.

Современная ситуация. Отмечаются перспективы экономического сотрудничества РК с США в ИРА, а именно: поддержка частных и государственных инвестиций РК в традиционные объекты промышленности ИРА; использование транспортной инфраструктуры страны в рамках программ США по восстановлению экономики ИРА; участие РК в ресурсных проектах на территории страны (строительство трубопроводов для экспорта нефтегазовых ресурсов на мировые рынки).

Необходимо привлечение государств региона к борьбе против исламского экстремизма и международного терроризма, в т. ч. путем совместных действий с целью восстановления ИРА. Сегодня ситуация складывается так, что вместе с объявлением об окончании войны и взятия под контроль всей территории страны талибы 15 августа 2021 г. заявили [7]: амнистию бывшим афганским военнослужащим, госслужащим правительствам президентов Х. Карзая и А. Гани и также контрактникам и переводчикам, работавшим на международный альянс; уважение прав женщин, но в рамках норм исламского права; независимость частных СМИ, подчеркнув важность защиты национальных интересов и уважения культурных традиций; не предоставлять территорию страны для совершения террористических актов против других стран; Афганистан станет страной, свободной от наркотиков.

19 августа 2021 г. лидеры Талибан официально озвучили форму государственного устройства страны - Исламский эмират Афганистан, причем при формировании социально-политического устройства власти будут руководствоваться канонами шариата. Отказ от парламентской, демократической системы правления они объяснили отсутствием в стране «необходимой базы» [8]. Также талибы заявили, что страна, вероятно, будет управляться правящим советом в составе нескольких членов и дали понять, что не будут демонтировать «рудиментарный скелет государства, который построили американцы».

Согласно заявлениям талибов, сегодня начинается настоящая работа по управлению страной. Афганистан в августе 2021 г. обладает валютными резервами на сумму 9 млрд. долл. (но все они находятся за пределами страны); в стране действуют предприятия госсектора, функционирует центральный банк, обеспечивающий финансовую систему для контроля за денежной массой и обменным курсом и обработки трансграничных платежей; все крупные провинциальные города соединены 2000 км дорог; работают 4 линии электропередач, которые обеспечивают электроэнергией большинство населенных пунктов страны (Афганистан покупает эл.энергию у Ирана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана); в школах и университетах обучаются несколько миллионов учащихся и студентов.

Одним из приоритетов Исламского эмирата на сегодня является легитимация. Если талибы не смогут разблокировать валютные резервы и/или возобновить донорское финансирование, а также приток инвестиций (например, Китаем), то они вернуться к прежней модели налогообложения контрабандистов для получения доходов. В случае провала этой акции правление талибов может ввергнуть страну в затяжной военный конфликт. Но торгово-экономическая и ресурсная зависимость Исламского эмирата Афганистан от иностранных государств *заставит* лидеров Талибан пойти на значительные уступки, ответить на жесткие требования в вопросе соблюдения прав человека, борьбы с запрещенными террористическими организациями и даже присутствия ограниченных иностранных военных контингентов.

Пакистан

Население – 242,9 млн. чел., 5-е место в мире [9]. *Экспорт* продукции составил в 2020 г. - 27,3 млрд. долл., основные получатели которого: ОАЭ - 45%, Пакистан - 24%, Индия - 22%, Китай - 1% (2019). *Экспортная номенклатура:* золото, виноград, опиум, фрукты и орехи, смолы насекомых, хлопок, ковры ручной работы, тальковый камень, металлолом (2019). *Импорт* - 51,07 млрд. долл., источники которых: Китай - 28%, ОАЭ - 11%, США - 5% (2019). *Номенклатура импорта:* очищенная нефть, сырая нефть, природный газ, пальмовое масло, железный лом (2019).

Индия

Член ШОС. Подписано соглашение о стратегическом партнерстве. Индия - не входит в ОИС, но численность мусульман в стране > 200 млн. чел. Экономика Индии после того, как в течение многих лет росла очень высокими темпами, начала замедляться еще до начала пандемии COVID-19. За 2017-2020 гг. рост замедлился с 8,3% до 4,0%. В 2021 г. экономика сократилась на 7,3%. Следствие быстрой и широкомасштабной реакции правительства на пандемию: сдерживание чрезвычайной ситуации в области здравоохранения, комплексный пакет мер политики по смягчению воздействия на беднейшие домохозяйства (через различные меры социальной защиты), а также малые и средние предприятия (посредством повышения ликвидности и финансовой поддержки). По данным CIA World Factbook и ВБ, в Индии проживают 1,389 млрд. чел., 2-е место в мире. *Вывод.* Для РК важно расширять торгово-экономические связи со странами Южной Азии. Это особенно важно в сферах сельского хозяйства, электроники, цифровизации экономики, производства фармацевтической продукции, продуктов питания, легкой промышленности и др.

Юго-Восточная Азия

Индонезия (крупнейшая экономика ЮВА) - разнообразная нация архипелага состоит из более чем 300 этнических групп - продемонстрировала значительный экономический рост после преодоления азиатского финансового кризиса конца 1990-х гг. Индонезия – 4-я по численности населения страна в мире, 10-я по величине экономика мира по ППС и член Большой двадцатки. Страна добилась огромных успехов в сокращении бедности, сократив уровень бедности более чем наполовину с 1999 г. до чуть менее 10% в 2020 г. Экономическое планирование Индонезии основывается на 20-летнем плане развития с 2005-2025 гг., разделенный на 5-летние среднесрочные планы развития RPJMN (*Rencana Pembangunan Jangka Menengah Nasional*), имеющие различные приоритеты развития. Текущий среднесрочный план развития является последней фазой долгосрочного плана, направленного на дальнейшее укрепление экономики Индонезии за счет улучшения человеческого капитала и конкурентоспособности страны на мировом рынке.

Население – 277,3 млн. чел. (2022), 4-е место в мире.

Номенклатура экспорта: Масло пальмовое и его фракции, нерафинированные или рафинированные, но без изменения химического состава, уголь каменный; брикеты, окатыши и аналогичные виды твердого топлива, полученные из каменного угля, газы нефтяные и углеводороды газообразные и пр. *Номенклатура импорта:* Топливо минеральное, нефть и продукты ее перегонки; битуминозные вещества; воски минеральные, Средства наземного транспорта, кроме железнодорожного/трамвайного подвижного состава, и их части и принадлежности.

Малайзия. С момента обретения независимости в 1957 г. успешно диверсифицировала от сельскохозяйственной и сырьевой экономики до экономики, в которой располагаются устойчивые производственные и обслуживающие секторы, что позволило стране стать ведущим экспортером электроприборов, частей и компонентов. Малайзия - одна из самых открытых экономик в мире с соотношением торговли к ВВП в среднем более 130% с 2010 г. Открытость для торговли и инвестиций сыграла важную роль в создании рабочих мест и росте доходов, при этом около 40% рабочих мест связаны с экспортными видами деятельности.

Население - 33,8 млн. чел. (2022), 43-е место в мире [10].

Вывод. Пока недостаточен уровень сотрудничества с исламскими государствами ЮВА (Индонезия, Малайзия). РК поддерживает с ними политические, экономические и культурно-гуманитарные связи, имеющие перспективы и потенциал стран для обеспечения интеграции РК в регион Юго-Восточной Азии. По мнению аналитиков, для экономики РК важен опыт Малайзии в развитии высокотехнологичного сектора и организации процессов стратегического планирования.

Средняя Азия (Иран)

Иран

Экономика представлена углеводородным, сельскохозяйственным и сервисным секторами, значительным государственным присутствием в сфере производства и финансовых услуг. Иран занимает 2-е место в мире по запасам природного газа и 4-е по доказанным запасам сырой нефти. Несмотря на относительную диверсификацию для страны-экспортера нефти, экономика и государственные доходы зависят от доходов от нефти и поэтому являются нестабильными. В экономике прогнозируется снижение инфляции, однако в среднесрочной перспективе инфляция, вероятно, останется в среднем выше 20%.

Население - 86,7 млн. чел. (2022), 17-е место в мире.

Вывод. Необходимо расширение сотрудничества РК в иранском направлении. Речь идет об активизации торгово-экономической деятельности Ирана в РК. По утверждению правительства, для нашей страны Иран является безальтернативным партнером, обеспечивая выход к мировым рынкам, поставку металлов и зерновых; активизацию двусторонних политических, торгово-экономических и культурных связей и др.

Восточная Азия (Китай, Япония, Южная Корея)

Регион включает КНР, Японию, Республику Корея, КНДР, Монголию, Тайвань, Гонконг и Макао.

КНР. С КНР у РК налажено взаимовыгодное сотрудничество с учетом преимуществ этой страны: динамичный рост экономики, транспортно-транзитный потенциал, высокие темпы роста, основанные на экспорте и низкооплачиваемой рабочей силе. За последние годы рост экономики КНР замедлился ввиду структурных ограничений, включая снижение роста рабочей силы, уменьшение отдачи от инвестиций и снижение производительности. Задача на перспективу - найти новые движущие силы роста.

По данным CIA World Factbook и ВБ население КНР – 1, 410 млрд. чел.(2022), 1-е место в мире. Структура экономики: сельское хозяйство – 7,9%, промышленность – 40,5%, сектор услуг – 51,6%. **Номенклатура экспорта:** Электрические машины и оборудование, их части; звукозаписывающая и звуковоспроизводящая аппаратура, аппаратура для записи и воспроизведения телевизионного изображения и звука, их части и принадлежности, Мебель; постельные принадлежности, матрацы, основы матрацные, диванные подушки и аналогичные набивные принадлежности мебели; лампы и осветительное оборудование, в другом месте не поименованные или не включенные; световые вывески. **Номенклатура импорта:** Топливо минеральное, нефть и продукты их перегонки; битуминозные вещества; воски минеральные, Жемчуг природный/культивированный, драгоценные или полудрагоценные камни, драгоценные металлы, металлы, плакированные драгоценными металлами, и изделия из них.

Япония – один из крупных инвесторов РК и ключевых стратегических партнеров в Азии. РК привлекают внешнеполитические инициативы Японии по расширению доступа к энергетическим и природным ресурсам ЦА. Для РК интерес представляют следующие сферы сотрудничества: открытие СП, производящих системы связи, опико-электронные приборы; импорт опыта и технологий по охране окружающей среды и т.д. Однако специалисты выделяют факторы, сужающие межстрановое сотрудничество: географическая удаленность стран, транзитный фактор, узкий рынок сбыта, специфические условия развития экономики РК, включая уровни инноватики, менеджмента, государственного управления и др.

В Японии - 124,2 млн. чел. (2022), 11-е место в мире. Жителей моложе 25 лет - 39% населения страны.

Японская экономика состоит на 1,1% из сельского хозяйства, 30,1% – промышленности, 68,7% – сектора услуг. Распределение трудовых ресурсов в: сельском хозяйстве – 2,9%, промышленности – 26,2%, сфере услуг – 70,9%.

Экспорт - в 2021 г. 757 млрд. долл. **Номенклатура экспорта:** Реакторы ядерные,

котлы, оборудование и механические устройства; их части, средства наземного транспорта, кроме железнодорожного или трамвайного подвижного состава, и их части и принадлежности. *Номенклатура импорта:* Нефть сырая и нефтепродукты сырые, полученные из битуминозных минералов, газы нефтяные и углеводороды газообразные прочие, уголь каменный; брикеты, окатыши и аналогичные виды твердого топлива, полученные из каменного угля.

Южная Корея (основной игрок в Вост. Азии, имеет региональные и глобальные интересы в Азии). Правительством РК отмечено единство позиций с этой страной по международным проблемам (безопасность, нераспространение ядерного оружия и ОМП и ОМУ, преодоление кризисных явлений, реализации интеграционных проектов; различные диалоговые форматы, развитие дипломатических отношений в политике и экономике, расширение стратегического партнерства и двусторонних отношений в экономике, энергетике, промышленности, культуре и др. Страна достигла быстрого экономического роста вкупе со значительным сокращением бедности. Согласно данным ВБ, рост реального ВВП в среднем на 5,45% в год за 1988-2019 гг. Высокие темпы поддержаны ежегодным ростом экспорта в среднем на 9,27%.

Население страны – 51,8 млн. чел. (2022), 28-е место в мире.

Структура экономики: сельское хозяйство – 2,2%, промышленность – 39,3%, сектор услуг – 58,3%. Распределение трудовых ресурсов в: сельском хозяйстве – 4,8%, промышленности – 24,6%, сфере услуг – 70,6%.

Вывод. У РК с КНР, Японией и Республикой Кореей общая идентичность. Регион Восточной Азии располагает мощным финансовым, технологическим и производственным потенциалом, опытом и навыками в области организации, маркетинга и сферы услуг, масштабной сети коммуникаций, значительными земельными, природными и трудовыми ресурсами, что представляет мощный потенциал и основу для эффективного взаимодействия и сотрудничества. По оценкам экспертов прогнозируется длительное, стабильное и взаимовыгодное партнерство РК со странами Восточной Азии в целом, а также политическое, торгово-экономическое, инвестиционно-технологическое и культурное сотрудничество РК с Японией и Южной Кореей в частности.

Исходя из анализа азиатского трека внешнеполитическая программа и Концепция внешней политики страны до 2030 г. обуславливают необходимость оптимизации международной повестки в части совершенствования стратегического партнерства со странами мирового сообщества. В настоящий период и на среднесрочную перспективу для нашей страны приоритетно развитие экономического сотрудничества со странами Востока: арабского мира (Ближнего Востока), тюркского мира, Средней и Южной Азии, Восточной и Юго-Восточной Азии, а именно:

- со странами Ближнего Востока - сотрудничество основано на духовном родстве народов, относительно близком географическом расположении, транспортный потенциал, рынки сбыта товаров РК;

- страны Персидского залива: соглашения в сфере энергетики, горного дела, строительства и архитектуры, сельского хозяйства, торговли; совместные проекты в топливно-энергетической, агропромышленной, финансовой и транспортной отраслях и др.;

- общность со странами Организации тюркских государств (единый историко- и этнокультурный регион), развитие многоплановых отношений с тюркоязычными странами ЦА; политическое, экономическое и культурно-гуманитарное взаимовыгодное сотрудничество;

- со странами Южной Азии - политические и торгово-экономические связи, налаживание мирной жизни, реформирование экономики, содействие мировому сообществу по национальному примирению и политическому урегулированию и ликвидации угроз региональной и глобальной безопасности; расширение торгово-экономических связей с Индией;

- со странами Юго-Восточной Азии - экономические и культурно-гуманитарные связи,

мобилизация экономических и технологических возможностей АТР, развитие высокотехнологического сектора и стратегического планирования;

- Средняя Азия (Иран) - кратчайший выход к мировым рынкам; поставка металлов и зерновых; активизация двусторонних политических, торгово-экономических и культурных связей, Дорожная карта по развитию торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества и др.;

- КНР - длительное стабильное и взаимовыгодное партнерство РК, политического, торгово-экономического, инвестиционно-технологического и культурного сотрудничества,

- Япония и Юж. Корея – многостороннее сотрудничество на базе региональной и многосторонней дипломатии.

Таким образом, на наш взгляд, в условиях новой политической реальности правомерно использование основных факторов для создания универсальной казахско-азиатской платформы, объединяющей потенциал и ресурсы нашей страны и стран Востока и предоставляющей широкий спектр возможностей и углубления граней для практического взаимодействия и эффективного сотрудничества рассматриваемых стран.

Литература:

1. Новый Казахстан и страны Востока в меняющемся глобальном контексте / Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, 2022. – 354 с.

2. Амреев Б. Аравийские монархии и их место во внешнеполитических приоритетах Казахстана. – Астана: Елорда, 2004. - 408 с.

3. Президент Казахстана совершил визит в Саудовскую Аравию «на 180 миллионов долларов» // <https://sng.today/astana/413-president-kazakhstan-sovershil-visit-v-saudovskuyu-araviyu-na-180-millionov-dollarov.html>, 26 октября 2016 г.; <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/#economy>

4. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkey-turkiye/#people-and-society>

5. www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan

6. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan/#people-and-society>

7. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/asian-kaleidoscope/islamskiy-emirat-afganistan-kurs-na-legitimatsiyu-vlasti/>

8. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/asian-kaleidoscope/islamskiy-emirat-afganistan-kurs-na-legitimatsiyu-vlasti/>

9. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/pakistan/#people-and-society>

10. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/malaysia/#people-and-society>

ВАЖНОСТЬ ИНФОРМАЦИИ О СРЕДНЕЙ АЗИИ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Низматов А.Х.

Методика преподавания социально-гуманитарных наук (История)

Чирчикский государственный педагогический университет

(г. Ташкент, Узбекистан)

Что касается китайских источников, то они также написаны в интересах китайских правителей, нередки случаи, когда история других народов освещается в одностороннем порядке, но в китайских источниках четко указывается время и место событий, общее количество войск, противостоящих друг другу. Это, в свою очередь, означает, что источники нуждаются в изучении, и использование информации, содержащейся в них, служит для более глубокого изучения истории. Роль китайских источников в изучении социально-политической истории территории Узбекистана в ее далеком прошлом очень велика. Из них важную роль играют следующие китайские источники.

“Ши-Си” - Это произведение Сыма Сяна “Ши-Си” (“исторические воспоминания”), состоящее из 130 глав. Сыма Сянь считается отцом китайских историков.

Сыма Сян (около 145 или 135-86 гг. до н. э.) родился в Лунмине (ныне провинция Шэньси) в семье придворного историка Сыма Тхэня, много путешествовал по стране, после смерти отца (около 108 г. до н. э.) был принят в качестве придворного историка. Выступив против императора в 98 г. до н. э., он был жестоко наказан за защиту военачальника Ли Линя и изгнан из дворца. Но он не впал в депрессию и продолжил работу над своей будущей книгой по истории. Вскоре после этого Сыма Сянь был снова приглашен во дворец и назначен главой императорского главного двора.

Его работа под названием “Ши-Си” рассказывает о прошлой истории Китая с древних времен до начала первого века до нашей эры. В работе содержится ценная информация о Узбекистане, глава 123 которой посвящена, в частности, жизни Ферганы и ее древнего народа.

Полный текст “Ши Си” в шести томах был опубликован в Пекине в 1959 году. На русский язык переводится как тайдзима (Л.Я.Бичурин, Л.С.Васильев, Л.С.Переломов, Ю.Л.Кролл и другие), 1972, 1975, 1984, 1986-лет. Е.Переведенный на французский язык шаванном (1865-1905), он вышел из печати в 5 томах с 1895 по 1918 год.

“Сян Хань Шу” - произведение, написанное крупным историком Бянь Гу (39-92), называется “Сян Хань Шу” (“история предыдущей династии Хань”). Историк родился в городе Аньлинь (провинция Шэньси) во времена западной династии Хань (206 г. до н. э.-220 г.н.э.) родился в семье крупного чиновника и историка на службе, получил высшее образование в Лояне в 47-55 годах, пишет свои работы в 58-82 годах. В 95 главе “Сян Хань шу” мы можем встретить много важных сведений о древней истории Узбекистана (особенно о кангли, юэчжи и усунях) и Восточного Туркестана, о его народе и жизни. “Сян Хань Шу” был опубликован в Пекине в 12 томах в 1962 году. Английский тайдзима (г.Дубс, Балтимор, 1938-1944).

Немаловажен и труд “Хоу Хань Шу” - “история поздней династии Хань”, написанный историком Фань Хуа (398-445). Ученый служил предыдущей династии Хань (25-220). Он занимал небольшой государственный пост и в 424 году до н. э. был назначен правителем провинции. Казнен по обвинению в участии в восстании против государства. “Хоу Хань Шу” - это большое произведение из 130 глав, охватывающее историю Китая времен предыдущей династии Хань. Он содержит информацию об истории Узбекистана, Восточного Туркестана и Джунгарии между 25 и 221 годами нашей эры.

“Бэй Шу” - произведение Ли Янь-шоу, крупного историка, жившего во времена династии Тан (618-907) (прибл. 595-678), “Бэй Шу” (“История северных династий”) - произведение из 100 глав. В нем приводятся сведения о правлении династии Вэй (386-535), Си (550-577), Чжоу (557-581) в Северном Китае, то есть истории 386-581 годов. В

произведении содержится ценная информация об Узбекистане, в частности о Хорезме и Восточном Туркестане. "Бэй Шу" был опубликован в Шанхае в 1958 году.

Одним из более поздних источников является работа, написанная сообществом китайских историков, известная как "Суй Шу" ("История дома Суй"). В его написании принимал участие Вэй Чжэн (580-643) – историк эпохи династии Тан, его сын при императоре Чжэн-Гуане (626-650) и воспитатель наследника престола корона-он, вместе с Ян Ши-Гу и Кхун Ин-Да, в работе описываются социально-политические события в Китае во времена династии Суй, в V-VI веках. история изложена в 85 главах. 55 глав книги были написаны в 637 году. А на остальные 30 глав ушло 20 лет. В работе приводятся сведения об экономической политике императора, структуре армии, состоянии страны, обычаях народа. В его 83-й главе также встречаются примечательные сведения об Узбекистане и Восточном Туркестане. Многотомная "История династий" была напечатана в Шанхае в 1958 году как 9-й том.

"Сю Тан Шу" и "Син Тан Шу" - "Сю Тан Шу" ("старая история династии Тан") были написаны по заказу императора Жэнь-Сюня. Историки династии Сун (Южный и Северный Китай) Оуян Сюй (1007-1072) и Сунь Си (998-1061), правившие с 960 по 1279 год, написали "Синь Тан Шу" ("новая история династии Тан"), новую историю династии Шу с 1043 по 1060 год. Обе работы имеют свои преимущества и в некоторой степени дополняют друг друга.

В восемнадцатом веке историк Шэнь бин-Чжэн связал обе истории вместе, назвав ее "Синь Сю Тан Шу хэчао" ("новая и старая история династии Тан, слитая друг с другом"). В произведении рассказываются события 618-907 годов. В "Син Тан Шу" встречаются сведения о юге Узбекистана, Афганистане, Иране и Восточном Туркестане. Он был опубликован в Шанхае в 1958 году как 12-й том многотомной "Истории династий".

В китайских источниках очень много ценной информации о государствах Ган, Даван и кушан. Для Mislo мы можем процитировать следующее.

В истории великой династии Хань (ок.АВВ. 202-мильная. 25 г. до н. э.) сообщается, что царь крови действовал в согласии со своими старейшинами. Сделав из этого выводы, исследователи отмечают, что в государстве Гана, образовавшемся в тот период, важную роль играл совет, в Государственном совете активно участвовали вожди племен, военачальники, решающее значение имело их мнение.

Земли, принадлежащие государству Гань (Қаңғ), были разделены на несколько провинций (или владений), каждая из которых управлялась правителями, называемыми джобгу или йобгу (в китайских источниках – чжаоу). История великой династии Хань сообщает, что «резиденция царя страны Канглы находится в городе Битянь в Лоюэне». В других исторических источниках имя Лоуэни не встречается. Сообщается, что "летняя резиденция короля крови находится в семи днях езды от Лоуэни". По этой причине в китайских источниках мы можем получить ценную информацию о государстве Ган (Қаңғ).

Письменные сведения о государстве Давань приводятся в основном в китайских источниках – сведениях Чжан Сяня, в трудах Сыма Сяня «исторические воспоминания», бан Гуна «история первой династии Хань». В этих источниках это государство упоминается под названием «Даюань «или» Да-Ван". Слово Фергана в согдийских источниках пишется как «Фрагоничный» и означает «долина между горами, окружающая ущелье», в то время как Дайюань в китайских источниках также означает «долина между горами». Миля.АВВ. Китайские источники, относящиеся ко II веку, сообщают, что в Фергане было 70 больших и малых городов. В «исторических мемуарах» Сыма Сяня сообщается, что Давань имел две столицы – Эрши и Ючэн.

Китайский посол Чжан сянь, прибывший в Давань в 125 г. до н. э., видит здесь процветающее государство с деревнями и городами, высокоразвитым ирригационным земледелием и ремесленными фермами, мощной военной мощью. Рассказывая о сельском хозяйстве Чжан Сян Даваня, он пишет: «оседлое население пахнет землю, сеет зерно и рис, у них есть виноград сорта мусаллас, много хороших лошадей. Во всех местах давана делают виноградное вино. Богатые домохозяйства готовят его в больших количествах, этот напиток

остаётся нетронутым в хмеле даже несколько десятилетий». Посол Китая сообщил, что жители этого государства-очень вежливые, гостеприимные, открытые люди.

Китайские источники свидетельствуют о высоком уровне развития земледельческой культуры в Древней Фергане. Китайцы были особенно очарованы неизвестными им люцерной и виноградом. Источники также сообщают:» посол Китая принес семя, чтобы дитя небес (император Китая) посадило люцерну и виноград на плодородной земле". В садах даванцев было много сладких гранатов, абрикосов и других фруктовых деревьев из винограда. Китайские историки связывают появление этих плодов в Китае с Даваном.

Китайские источники также сообщают о высоком уровне развития коневодства, характерной черте древнего Ферганского скотоводства. Государство Даван в древности славилось своими знаменитыми чистокровными лошадьми. Из источников известно, что их выращиванием занималось оседлое население. « У даванды хорошие лошади, они в Эрши, прячут лошадей и не соглашаются отдать их послу хана». До наших дней сохранились наскальные рисунки с изображениями знаменитых «небесных коней» давана. Государство Даван образовало некое политическое объединение, правитель, правивший государством, упоминается в источниках под титулом «Ван» (царь). В источниках сохранились имена таких правителей, как моцай, Чан фин, мугуа, яньюй, носивших титул "Ван".

Древние китайские источники сообщают, что Бактрия была завоевана племенами юэчжи. Эти племена упоминаются в китайских источниках как “да-юэчжи” – “Великий” или “Великий юэчжи”. Согласно Чжан Сяню, юэчжи, потерпев поражение от племен хуннов, двинулись на юг Средней Азии, завоевали Дахью (Бактрию)и поселились на северной стороне Гуйсюя (Амударья). История большого дома Хань также отмечает, что юэчжи основали свою столицу на северной стороне реки гуйшуй. “Гуйсюаньский правитель киоцзюкюй “в китайских источниках точно соответствует”Кушанскому царю Куджула кадфизу", на котором изображены находки монет, относящихся к раннему Кушанскому периоду. Китайские авторы пишут, что после восшествия на престол Кадфиз II " завоевал Тяньцзинь (центральную Индию)и оставил там одного из своих полководцев, чтобы править. С этого периода юэчжи превратились в сильное и богатое государство”. Кидани, Хонийцы, эфталиты и тюркские каганаты также очень часто встречаются в китайских мабах. Из этого видно, что значение китайских источников для изучения тюркских каганатов, киданей, Хониев и эфталитов, существовавших в Древнем Дарвине, Даване, Кушане и раннем Средневековье Средней Азии, велико и ценно.

Литература:

1. Бдумажид Мадраимов, Гавхар Фузаилова “Манбашунослик” Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти Тошкент 2008.
2. Б.Ж.Эшов, А.А.Одилов “Ўзбекистон тарихи” И – жилд Тошкент-2013
3. Нигматов, А. Х. (2021). МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИИ ИНФОРМАТИЗАЦИИ. ББК 72 К 59, 79.
4. Nigmatov, A. X. O., Misaboyeva, M. B., & Yormatov, A. P. O. (2021). KORRUPSIYA–FUQAROLIK JAMIYATINING TANAZZULI. *Academic research in educational sciences*, 2(2), 125-131.
5. O‘G‘Li, Nigmatov Alisher Xayrulla. "Sharq Uyg ‘onishi davrida ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy masalalari." *Science and Education* 1.5 (2020): 157-161.
6. Nigmatov, A. X. O., Misaboyeva, M. B., & Yormatov, A. P. O. (2021). KORRUPSIYA–FUQAROLIK JAMIYATINING TANAZZULI. *Academic research in educational sciences*, 2(2), 125-131.
7. www.ziyo.net
8. publ.lib.ru
9. vk.com
10. dic.academic.ru
11. kangli.ru
12. drevlit.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КЫЗЫЛСУ-КЫРГЫЗСКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГА СУАР

Ниязов Т.З.

Кандидат географических наук, профессор

КНУ им. Ж.Баласагына

Жолочиева Э.Т.

Старший преподаватель

КНУ им. Ж.Баласагына

(г. Бишкек, Кыргызстан)

Кызылсу-Кыргызский Автономный Округ является одним из пяти автономных округов в Синьцзян-Уйгурском Автономном районе. В год основания КНР территория была разделена на префектуру Кашгар и префектуру Аксу провинции Синьцзян. В 1954 году был создан Кызылсу-Кыргызский автономный округ, по-прежнему находившийся в составе провинции Синьцзян, а в октябре 1955 года — в составе Синьцзян-Уйгурского автономного района.

Расположен в самой западной части Китая, в центре Евразийского материка на северных широтах, в юго-западной части Синьцзяна. Граничит на севере с Кыргызстаном, на западе с Таджикистаном, на востоке с волостью Ак-Суу, Уч-Турпан, Гелпин, на юге с Маралбашы (Кашгар), Жаркент, Жанысарский район и Таш-Коргонский Таджикский автономный округ. Река Кызыл-Суу протекает по всей территории округа. Общая площадь территории - 72500 кв. км., Протяженность Кызылсу-Кыргызского автономного района с востока на запад составляет более 500 тыс. м., с севера на юг - 140 тыс. м.

Большую часть территории округа занимают горы – 90 %. Округ преимущественно занимают высокогорные районы со средней высотой над уровнем моря в 2500-3500м. Самая низкая точка над уровнем моря 1197 м., самая высокая точка 7719 м. Обширные площади заняты среднегорьями на высоте 2500-3500 м. над уровнем моря, низкогорьями на высоте ниже 2500 м. над уровнем моря. площадь равнин невелика, порядка 4400 кв. м.

Ледники расположены главным образом на территории уезда Актоо, на вершинах Кунгур, Муз-Тоо. В уезде Акчий ледники находятся на граничащих с Кыргызстаном хребтах на высоте более 4000 м. над уровнем моря, на северных, южных и северо-западных сторонах гор Кок-Сал. Всего горных вершин, обрамленных ледниками насчитывается около 20-ти, общей площадью в 1960,8 кв. км.

Очевиден факт богатства округа водными ресурсами, с теоретическим запасом энергии в 346,8 млн. кВт. Особенности горного рельефа отразились прежде всего на распределении водных ресурсов. Поскольку большинство рек округа берут свое начало в высокогорных местах, их водосток при большом перепаде, как правило, стабилен, что делает их пригодными для энергетического использования. Теоретические запасы водной энергии оцениваются в 33,5 миллиона квт. Кызылсу-Кыргызский округ обладает значительными запасами подземных вод. Использование поверхностных вод составляет 12% от всего объема, использование подземных вод – 10,8%. Самая крупная река на территории округа – река Ташыган (Тошкон, Какшаал).

Климат резко континентальный, умеренный, характеризуется прежде ярко выраженной сменой времен года, частыми северными ветрами с небольшим количеством осадков зимой и частыми южными ветрами. На равнинах обеспеченность солнечным светом достаточная. Климат в горных районах холодный. Лето жаркое, долгий зимний период, прохладная осень.

По административно-территориальному делению округ состоит из 3-х уездов: Акчий, Улугчат и Актоо. Столицей Кызылсу-Кыргызского автономного округа является город Артуш. В его юрисдикцию входят 36 городов, 3 районных управления, 266 административных деревень и 58 общин.

Город Атуш расположен у южного подножия гор Тянь-Шань и западной окраины Таримской котловины. Он соединен с уездом Кэпин префектуры Аксу на востоке, уездом

Акчий на северо-востоке округа, уездом Бачу префектуры Кашгар на юго-востоке, уездом Цзяши и уездом Шуфу префектуры Кашгар на юге, уездом Улугчат на юго-западе. Город имеет общую площадь 15 500 кв.км., застроенную площадь 14,7 квадратных км и высоту от 1200 до 4562 метров. В его юрисдикцию входят 4 поселка, 3 поселка, 88 административных деревень, 3 суб.-районные управления и 29 общин, в том числе Вэй, Кэ, Хань и др. На территории города находятся руины древнего царства Шуле династии Хань, буддийская пещера династии Хань «Пещера Саньсянь», Сулитанский мазар и другие исторические и культурные объекты, а также уникальные природные ландшафты, такие как Тяньмэнь, странный ивовый лес и соляной лес. озеро. Это знаменитая «Страна инжира» в Китае, родина винограда Мунаг.

Уезд Актоо. «Актоо» на кыргызском языке означает «Белая гора», то есть снежная гора. Он назван так потому, что административный центр округа расположен в оазисе под пиком Музтаг, отцом айсбергов.

Уезд Актоо расположен на западной границе, на юго-западе Синьцзян-Уйгурского автономного района, восточных предгорьях Памира и западной окраине Таримской котловины. Он примыкает к уездам Улугчат и Шуфу на севере, ограничен рекой Юэпуху на северо-востоке и находится через реку от округа Шуле. На востоке граничит с уездами Инджиша и Яркенд, на юге граничит с Таджикским автономным округом, на западе с Кыргызской Республикой и с Республикой Таджикистан на юго-западе. Уездный центр находится на расстоянии 1535 километров от города Урумчи, 103 километра от города Атуш и 37 километров от города Кашгар.

Уезд Улугчат. Основан в 1938 году (27-й год существования Китайской Республики) (в то время он входил в состав Кашгарского административного района и в 1954 году был передан под юрисдикцию Кызылсу). Он расположен на самой западной оконечности Китая, на западном конце Таримской котловины, восточной части Памирского плато, между горами Тянь-Шань и Куньлунь. На пересечении двух основных горных хребтов, он граничит с городом Артуш на востоке, городом Кашгар на юге, Шуфу. Актауский округ на юго-западе и Кыргызская Республика на северо-западе. Высота 1579-6119 метров, средняя высота 3197 метров. Общая площадь территории округа составляет 19 000 кв.км., из которых горы, Гоби и пустыня. Пустыни составляют 98% общей площади, а пустынные луга составляют почти 16 миллионов акров. В его юрисдикцию входят 8 поселков и 3 города, 35 административных деревень и 7 общинных комитетов жителей. Он обладает уникальными туристическими ресурсами, в том числе Симханной, местом самого позднего заката в материковом Китае, величественным рельефом Большого Каньона, где встречаются горы Куньлунь и горы Тянь-Шань, а также знаменитыми альпийскими лугами Юкиташ, Красной долиной, источниками, Шанхайским ранчо, и другие туристические достопримечательности (места).

Богатый минеральными ресурсами, он охватывает три основных тектонических подразделения Юго-Западного Тянь-Шаня, Тарима и Западного Куньлуна, металлогенический пояс Тетис и металлогенический пояс Тяньшань-Синмэн. Это один из относительно богатых минеральными ресурсами районов Синьцзяна. 24 вида полезных ископаемых, включая уголь, железо, медь, свинец, цинк, золото, марганец, феррохром и т. д., а также 128 районов добычи полезных ископаемых.

Географическое преимущество очевидно. На территории расположены Кашгарская зона экономического развития, Иркештанский портовый парк и два первоклассных сухопутных порта национального уровня Торугарт и Иркештам, которые являются важными воротами в основную зону экономического пояса Шелкового пути. Важный узел и важный канал южного Синьцзяна, открывающий путь на запад. Это ворота Китая в Кыргызстан и другие страны Центральной Азии, Западной Азии и Европы. Важный торговый порт, один из важных западных городов на древнем Шелковом пути и важные ворота в рамках инициативы «Один пояс – один путь».

Уезд Акчий. Акчий в истории назывался Вэйтоу и принадлежал к Тридцати шести королевствам западных регионов. 16 января 1944 года с одобрения правительства провинции Акчий был преобразован в уезд. В марте 1950 года в Акчий дислоцировалась Народно-освободительная армия Китая, а 25 апреля того же года было создано Народное правительство уезда Акчий. В июле 1954 года была образована Кызылсу-Кыргызский автономный округ и уезд Акчий передан в ведение Кызылсу-Кыргызского автономного округа.

Уезд Акчий управляет 5 поселками, 1 городом, 25 административными деревнями, 3 центрами общественных партий и массовых услуг, а также 1 деревней, характерной для китайского этнического меньшинства (деревня Цзяланчи), названной Национальной комиссией по этническим делам. Это кыргызское этническое меньшинство в Китае. Один из главных населенных пунктов. Акчий - родной город "Манаса", одного из трех знаменитых эпосов кыргызов. Исторически у кыргызов существовали традиционные обычаи, такие как укрощение сокола, игра и пение на комузе, а также ручное вышивание. Среди них укрощение соколов до сих пор сохраняет свои первоначальные обычаи. Акчий также известен как «родина Манаса в Китае», «Родина соколов в Китае», «родина комуза в Китае» и «Родина китайской вышивки».

Уезд Акчий богат минеральными ресурсами. Доказано наличие более 20 видов полезных ископаемых, в том числе золото, железо, медь, свинец, свинцово-цинковый, железомарганцевый, барит, серпентин, мрамор, гипс, глинистые минералы. запасы относительно велики.

Богатые водные ресурсы, через всю территорию протекает система реки Тошган, главного притока реки Тарим.

К основным дикорастущим лекарственным растениям животного и растительного происхождения относятся солодка, полынь, фенхель, литоспермум, эфедра. Национально охраняемые дикие животные включают снежных барсов, козерогов, китайских крохалей, беркутов, стервятников, бородатых стервятников, синьцзянских бычков, бурых медведей, газелей, голубых баранов, архаров, таримских кроликов, снежных кур, антилоп-ревунов и т. д. Степень лесистости составляет 1,72%.

«Ледяное органическое» мясо яка округа Ахэци популярно на рынках внутри и за пределами Синьцзяна, таких как Джимсар в северном Синьцзяне и Уси в провинции Цзянсу благодаря своей специальной марке, годовой объем продаж которого достигает 5 миллионов юаней. Выбран как «Продукт, соответствующий требованиям национального стандарта проверки качества» и удостоен звания «Китайская зеленая здоровая пища». «Glacier Sheep» вошла в сеть продаж Carrefour (Китай), подписала заказ на продажу на сумму 10 миллионов юаней и успешно представила «Glacier Sheep» на 6 рынках Восточного Китая.

Основным нематериальным культурным наследием в уезде Ахеки являются культура Манас и культура сокола; основными туристическими достопримечательностями являются город нематериального культурного наследия кыргызов (деревня народной культуры), туристическая зона соколиной культуры и живописная туристическая зона Сяомуздукэ. Таможенная улица Трех тысяч лет», выставочный зал округа Акчий, национальный парк водно-болотных угодий, ипподром, характерный фруктовый сад и т. д. В 2022 году он принял более 60 000 туристов, а доход от туризма составил 8,3039 млн юаней.

В 2022 году ВВП уезда составил 1855,57 млн юаней, что на 3,6% больше, чем в предыдущем году (в сопоставимых ценах). Среди них: добавленная стоимость первичной промышленности составила 167,93 млн юаней, увеличившись на 3,1%; добавленная стоимость вторичной промышленности составила 488,33 млн юаней, увеличившись на 13,4% по сравнению с предыдущим годом; добавленная стоимость третичной промышленности составил 1,19931 млн юаней, что на 0,2% больше, чем в предыдущем году. Добавленная стоимость первичной промышленности составила 9,1% ВВП, добавленная стоимость вторичной промышленности — 26,3%, добавленная стоимость третичной промышленности — 64,6%.

Сельское, лесное и животноводство, общая посевная площадь уезда Акчий в 2022 году составила 63874,9 акров, годовой объем производства зерна достиг 6951,2 тонны, производство масличных культур - 31,2 тонны, производство овощей и съедобных грибов - 4113,82 тонны, производство бахчевых и фруктовых - 0,3 тонны и др. Прочих культур произведено 87853,8 тонны. Количество скота на складе составило 435 926 голов, а количество скота на убой — 159 554 штук. Площадь лесонасаждений составляет 4300 акров. По итогам года общая мощность сельхозтехники составила 32 430 киловатт.

В промышленности и строительстве добавленная стоимость промышленности уезда в 2022 году составила 180,86 млн юаней, увеличившись на 10,6% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Добавленная стоимость строительной отрасли составила 307,47 млн юаней, увеличившись на 15% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Что касается финансов, общие доходы государственного бюджета уезда в 2022 году составили 110,25 млн юаней, что на 6,34 млн юаней больше, чем в предыдущем году, и на 6,1% больше, чем в предыдущем году. Общие расходы государственного бюджета составили 1835,46 млн юаней, что на 183,63 млн юаней больше, чем в предыдущем году, увеличившись на 11,12% в годовом исчислении.

Социальное потребление: в 2022 году общий объем розничных продаж потребительских товаров в уезде Акчий составил 449,622 млн юаней, что на 11,8% меньше, чем в прошлом году.

В 2022 году партнерская группа по оказанию помощи Синьцзян-Китайской группе Huaneng и городу Уси инвестировали в общей сложности 82,55 миллиона юаней в помощь в течение года, реализовав 32 ключевых проекта в сфере образования, здравоохранения, промышленного развития и партийного строительства на низовом уровне.

В 2022 году доходы от почтового финансового бизнеса округа Акчий в 2022 году составили 2,1783 млн юаней; основной доход от бизнеса China Telecom составил 15,28 млн юаней; общий доход от бизнеса China Unicom составил 6,8 млн юаней.²⁶

В 2022 году в уезде Акчий насчитывается в общей сложности 20 школ всех уровней и типов, все из которых используют общий национальный язык для обучения, в том числе: 1 среднее профессионально-техническое училище (среднее профессиональное училище), 1 младшая средняя школа. школа, 7 начальных школ и детский сад 11 школ. В общей сложности 6876 учащихся начальной и средней школы в уезде пользуются политикой «двух льгот и одной субсидии» для обязательного образования. 4254 учащихся обязательного образования, зарегистрированных в сельской местности, пользуются «Субсидией Национального плана диетического питания». Всего в течение года было выделено 867 900 юаней субсидий на план улучшения питания.

Имеется одно уездное медицинское учреждение - Народная больница, Центр по контролю и профилактике заболеваний, один центр охраны здоровья матери и ребенка и планирования семьи, 6 поселковых (городских) медицинских центров, 1 районный центр здравоохранения, 23 сельских поликлиники. В округе в среднем на 1000 человек приходится 9,71 медицинского техника, а радиус медицинской помощи составляет более 200 километров. В основном создана система медико-санитарного обслуживания города и деревни, состоящая из уездных народных больниц, первичных лечебно-оздоровительных учреждений и профессиональных учреждений здравоохранения.

В 2022 году 36 851 человек охвачены различными видами социального страхования в округе; 10 345 человек охвачены медицинским страхованием городских служащих; 7 242 человека охвачены страхованием по беременности и родам с коэффициентом участия 100%; 35 500 человек охвачены медицинское страхование городских и сельских жителей. Уровень участия в страховании составляет 99,9%. Располагаемый доход на душу населения всех жителей составил 17 955 юаней, увеличившись на 6,3% в годовом исчислении. Располагаемый доход сельских жителей на душу населения составил 10 355 юаней, увеличившись на 7,8% в годовом исчислении.

²⁶ <https://www.xjkz.gov.cn/xjkz/c101664/list.shtml>

Общая численность населения округа составляет 622 200 человек (2023)²⁷, в основном состоящих из 11 этнических групп, подавляющее большинство из которых составляют кыргызы, среди других народов - китайцы - ханьцы, уйгуры, дунгане, казахи, узбеки, татары, таджики, монголы, сибо, маньчжуры.

Некоторая часть кыргызов в Китае – это потомки беженцев из Российского Туркестана, после подавления Среднеазиатского восстания 1916 года. Однако, на территории округа кыргызы жили еще со времен династии Хань, то есть с 3 века до нашей эры.

Кыргызы проживают в СУАР преимущественно компактно, в основном на территории образованного в 1954 г. Кызылсу-Кыргызского автономного округа. По данным Статистического бюро Китая на 2021 г. общая численность кыргызов составляла 204402 человека²⁸, что составляет 29,88% от общей численности округа или 78,5% от общего числа кыргызов в КНР. Некоторая их часть обитает в районах Или-Казахского автономного округа – Кулжа, Текес, Тарбагатай, а также в столице СУАР – Урумчи. Помимо синьцзянских кыргызов в Китае, в уезде Фууюй северо-восточной провинции Хэйлунцзян, живут и так называемые фууюйские кыргызы, потомки енисейских кыргызов, самый восточный тюркоязычный народ в мире. На побережье озера Лобнор в СУАР, в местности Кенчу проживают малочисленные кыргызы, прозванные «лоб-кыргызами».

Поскольку более 90% территории составляет горный рельеф, соответственно, животноводство здесь было и остается основой экономики.²⁹

Большая часть населения занята в отраслях с большой долей живого труда, прежде всего в сельском хозяйстве: занимаются скотоводством, а жители равнинных уездов занимаются земледелием.

Сельское хозяйство – ведущая отрасль экономики Кызылсууйского округа.

Однако следует отметить, что Кызылсу-Кыргызский автономный округ, как и СУАР в целом, до сих пор зависят в значительной степени от централизованных бюджетных ассигнований. Согласно «Большой программе развития Запада», принятой на заседании Госсовета КНР, состоявшееся 19-22 января 2000 г., около 70% финансовых средств, поступающих из различных источников, были вложены в основные фонды центральных и западных районов.³⁰

В настоящее время уделяется большое внимание изучению и использованию передовых технологий в области сельского хозяйства, активно внедряются новые методы хозяйствования, в том числе механизации. Производство сельскохозяйственной продукции отличается высоким уровнем рентабельности, развивается кормопроизводство. Таким образом, развитие аграрно-животноводческого сектора в последующие годы закономерно, и стало одной из важнейших экономических задач и на районном, и на окружном уровнях.

Литература:

1. *Абдалиева Г.К.* Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты (1949-2004 жж.) (Духовная культура китайских кыргызов в период с 1949 по 2004 гг.) – Бишкек, 2008.
2. *Абрамзон С.М.* Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. 2 // Киргизское население Синьцзяна. – Фрунзе, 1956.
3. *Айса уулу Э.* Байыркы кыргыз маданиятынан даректер. Кызылсуу кыргыз басмасы., 2005.
4. *Байтур А.* Кыргыз тарыхынын лекциялары (Лекции по истории кыргызов). Кн. 2. – Бишкек, 1992.
5. *Турдуева А.* Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы (1950-1990 жж.) (Социальное положение кыргызов в Китае в период с 1950 по 1990 гг.) – Бишкек, 2001.
6. Кэцзэлэсу кээркэцэ цзычжичжоу тунци няньцзян 2000 (Статистический ежегодник Кызылсу - Кыргызского автономного округа). – Артуш, 2001, 2020.

²⁷ <https://www.xjkz.gov.cn/xjkz/c101655/202108/14c0526af0454fb0a46f625868d0e452.shtml>

²⁸ <http://www.stats.gov.cn/sj/ndsjsj/2022/indexeh.htm>

²⁹ Кэцзэлэсу кээркэцэ цзычжичжоу чжи. Т. 1. – Артуш, 2004. С. 439.

³⁰ *Сыроежкин К.Л.* Мифы и реальность этнического сепаратизма... С. 249-250.

7. Кэцзэлэсу кээркэцэ цзычжичжоу цзунхэ нун е цюйхуа (Комплексное сельскохозяйственное районирование Кызылсу-Кыргызского автономного округа). – Артуш, 1991.
8. Кэцзэлэсу кээркэцэ цзычжичжоу уши нянь шэхуй цзинци тунци цзыляо (1954-2003). С. 157.
9. Общее положение Синьцзян-Уйгурского автономного района. – Урумчи: Народное изд-во Синьцзяня, 1985. – С.10.
10. Миньцзу чжэнцэ вэньцзянь (Документы по национальной политике). – Пекин, 1953.
11. Синьцзян тунци няньцзянь, 1999 (Статистический ежегодник по Синьцзяну, 1999). – Урумчи, 1999, 2019
12. Чжунго де кээркэцэ. – Урумчи: Народное изд-во Синьцзяня, 2008. – С.78.
13. *Benson L.* The Ili Rebellion. The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944-1949. – Armonk, N.Y., L., 1990.
14. *Petr Kokaisl.* Kyrgyz Minorities in China. Inner Asia 14(2012):383-402/ Global Oriental
15. *Stanley Toops* Demographics and Development in Xinjiang after 1949 East-West center. Washington. No. 1. 2004
16. Yunhui, Jin *Ed.* A general Survey of Economic and Social Developemnt in Xinjiang, Beijing: Minzu Chubanshe, 1998, quoted in Yuan Kang Wang, “Toward a Synthesis of the Theories of Peripheral Nationalism”, Asian Ethnicity, 2:2, Sep.2001. Xinjiang Uighur Autonomous Region Statistics Bureau, April 12, 2001.
17. https://mfa.gov.kg/kg/main/page?page_id=214
18. https://hmong.ru/wiki/Kizilsu_Kyrgyz_Autonomous_Prefecture
19. <http://www.stats.gov.cn/sj/ndsjsj/2022/indexeh.htm>

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ НОВОГО КАЗАХСТАНА

Джалилов З.Г.

*доктор исторических наук, асс. профессор,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
(г. Алматы, Казахстан)*

В современной экономической, социально-политической и культурной жизни Казахстана, стран Центральной Азии, Ближнего Востока происходят очень сложные, динамичные и далеко неоднозначные процессы. Хотя они в своих принципиальных чертах и по главным направлениям совпадают с теми изменениями, которые характерны для современных стран Востока в целом, но в силу ряда объективных причин протекают весьма своеобразно, порождая немало специфических проблем и трудностей, внимательный анализ этих процессов с целью выявления их общих и специфических особенностей представляет несомненный интерес как в научно-теоретическом, так и в практически-политических отношениях.

Если взять в более широком плане, то такое исследование имеет большое значение прежде всего для дальнейшего развития и тематического обогащения таких, имеющих в нашей стране давние традиции, отраслей востоковедения. И это понятно. Поскольку основная масса мусульманских народов и немалая часть других тюркских народов проживают на территории Центральной Азии, Ближнего Востока то естественно, без вовлечения этих регионов в орбиту всестороннего научного анализа нельзя говорить о полноценном развитии востоковедческих исследований. В этой связи уместно также отметить, что в востоковедческой литературе наиболее слабо разработаны, остаются именно современные проблемы экономической, социально-политической безопасности, внешней политики стран народов Центральной Азии и Ближнего Востока.

Как мы видим, на фоне существования традиционных угроз безопасности резко возросли новые вызовы. Главной из них, безусловно, является экстремистские вылазки и террористические акты в некоторых странах исламского мира. Быстро расширяющий свой ареал, использующий разнообразные методы и способы борьбы, они представляют собой реальную угрозу дестабилизации в мировом сообществе и отдельных регионах. Поэтому Казахстан – в числе самых заинтересованных участников процесса ликвидации вооруженных конфликтов и противостояний. Как заявил в своем недавнем Послании Президент Казахстана К.–Ж.Токаев «Казахстан вступил в новый период своего развития в глобальном и национальном порядке» [1]. Однако, как добиться цели, если волна внутривосточного кризиса в странах мусульманского Востока все шире захватывает в свой водоворот влечет и над другими странами. Выход из сложившейся ситуации видится в реализации масштабной программы социально-экономического, финансового и гуманитарного характера. Сегодня Новый Казахстан четко заявляет о своей готовности содействовать в ее составлении и детализации. Отметим, Казахстан занял 5 место по благоприятным условиям для исламских инвестиций. Для Казахстана наиболее перспективными являются те программы и проекты, в которых интересы зарубежного бизнеса совпадают с целями и задачами государства. В настоящее время в Республике Казахстан, в условиях независимости, продолжают существовать социально-экономические и политические изменения, необходимость которых диктуется самой жизнью. Одновременно с проведением преобразований происходит процесс переоценки как внутренней, так и внешней политики, что, несомненно, является закономерным явлением. А это требует глубокого изучения на основе различных теорий и концепций, комплексного и междисциплинарного подхода. С учетом того, что пандемия коронавируса резко отрицательно повлияла на внешнеэкономическую деятельность многих стран мира. Предпринятые защитные меры не смогли предотвратить большие людские и материальные потери.

Динамика экономического развития Казахстана, его внешнеполитические инициативы, а также укрепление безопасности вызывают большой интерес в странах мусульманского

Востока, изменяя представления о геополитической ситуации во всем мире. Они отражаются в научных изданиях, тем более что современные проблемы международных отношений вносят коррективы в экономическое сотрудничество со странами исламского мира [2].

Интенсивное изучение торгово-экономического сотрудничества со странами исламского мира началось в основном, с первой половины 2000-х годов, что было связано с попытками расширить поле исследований в сфере международных отношений. Вместе с тем этот процесс во многом явился отзвуком пристального внимания к мировому финансовому кризису со стороны международного сообщества, к событиям на Ближнем и Среднем Востоке, Южной Азии и Северной Африки. Эта проблематика не потеряла актуальности и в наше время [3].

В Послании Президента Республики Казахстан говорится о необходимости внешнеэкономических связей как с Востоком, так и Западом. В этих документах отмечено, что среди ключевых факторов, которые будут влиять на долгосрочное развитие Казахстана, выделяется интеграция со странами мусульманского Востока, входящими в Организацию исламского сотрудничества (ОИС) [4].

Чрезвычайно важным является тот факт, что развитие торгово-экономических отношений Республики Казахстан и стран мусульманского Востока в целом открыло перспективу и для развития многостороннего экономического сотрудничества в Центральной Азии, которое может охватить соответствующие ее республики. При этом меры по сокращению своих вооруженных сил, решимость сторон развивать свои международные отношения на основе баланса интересов – все это не может не оказать позитивного влияния на общественно-политическую ситуацию в регионе. Есть основание полагать, что это влияние будет распространяться по целому ряду направлений:

- укрепятся традиционные рынки Центральной и Юга -Восточной Азии, Ближнего и Среднего Востока, Северной Африки;
- легче будет ставить и решать вопросы о мерах доверия между странами региона, понимаемых в самом широком, а не только в военном смысле;
- нормализованные международные отношения, несомненно, усилят тягу мусульманских и немусульманских стран к всестороннему сотрудничеству и с Казахстаном и другими республиками Центральной Азии, которые ныне широко открыты для внешнего мира [5].

Сегодня идет процесс реформирования геоэкономических взаимосвязей в мусульманском мире. Формируется разветвленная целостная производственная база, разрабатывается современная инфраструктура в Восточной и Центральной Азии, запущены сухопутные транспортные коридоры для торговли со странами Ближнего и Среднего Востока. Надо отметить, Казахстан целенаправленно формирует и развивает свою внешнюю политику, пока косвенно отражается в основных государственных документах и программах развития. При формировании единого рынка предполагается создания целостного интегрированного пространства значительной части мусульманского мира при особом акценте на страны Центральной Азии [6].

Как мы видим, на фоне существования традиционных угроз безопасности резко возросли новые вызовы. Главной из них, безусловно, является экстремистские вылазки и террористические акты в странах исламского мира, например, Казахстане в начале января 2022 г. Быстро расширяющий свой ареал, использующий разнообразные методы и способы борьбы, они представляют собой реальную угрозу дестабилизации в мировом сообществе и отдельных регионах. Поэтому Казахстан – в числе самых заинтересованных участников процесса ликвидации вооруженных конфликтов и противостояний [7].

Весьма обнадеживающим для процесса оздоровления политической и экономической ситуации в Казахстане является то, что нормализация международных отношений положительно воспринята ведущими державами запада и странами азиатского региона. 18-19 ноября 2019 г. на расширенном заседании коллегии Министерства иностранных дел РК Президент страны Касым – Жомарт Токаев обратил внимание казахстанских дипломатов на

хронические проблемы, в частности слабое взаимодействие внутри госаппарата и преобладание узковедомственных интересов. Весьма своевременно прозвучали слова Главы государства Касым-Жомарта Токаева о необходимости казахстанским дипломатам пересмотреть подходы к осуществлению внешней политики в соответствии с концепцией «слушающего государства» и поработать над повышением ее эффективности. Это, во-первых. Во-вторых, выработать единую общенациональную стратегию Казахстана на внешнем поле. Это, по мнению Президента, системная проблема, которая должна быть решена на основе тесной межведомственной координации, преодоления узковедомственных интересов, негативно влияющих на эффективность работы по защите национальных интересов государства, соблюдения прав граждан, выстраивания экономической дипломатии. В-третьих, учитывая современную геополитическую ситуацию, необходимо перезагрузка работы МИД Республики Казахстан по привлечению иностранных инвестиций. В-четвертых, одной из основных направлений работы МИД РК - содействие продвижению казахстанского экспорта, о чем говорит программа «Нұрлы жол» и инфраструктурные инициативы (Оксана Скибан, Нур-Султан. *Zakon.kz*. 19 ноября 2021 г.). Наконец, создаст благоприятные условия для урегулирования локальных конфликтов в Азии, являющихся крайне опасным проявлением конфронтационности международных отношений. В этом смысле Казахстан делает важный шаг для стимулирования общего процесса за мир, разоружение, всеобщую безопасность и сотрудничество.

Эти проблемы должны быть в центре внимания мирового сообщества. Мы можем решить их лишь совместными усилиями на основе концептуальных подходов, фундаментально отличающихся от мышления периода баланса сил. Представляется, что содержание и цели нормализации являются весомым вкладом в сужение сферы конфронтационности в международных отношениях вообще. Последнее обстоятельство особенно важно и как пример, и как стимул для пересмотра мировым сообществом роли и места межсистемных противоречий в международных отношениях с учетом приоритета общечеловеческих и национальных интересов. Значение этого примера трудно переоценить в свете того, что по сей день, межсистемные противоречия остаются основным препятствием на пути углубления международной разрядки и международного сотрудничества в решении всего спектра глобальных и региональных проблем современности.

В условиях, когда внешний спрос уже не в состоянии, а внутренний спрос пока не готов компенсировать перепроизводство товаров, наиважнейшей задачей становится повышение внутреннего потребления. Из этого следует, говорится в Послании Президента РК, что потенциал экономического роста напрямую связан с решением социальных проблем, касающихся повышения занятости населения, поддержки новых предприятий, создания рациональной и справедливой системы распределения, социальному расслоению общества. Это не могло не привести к социальным протестам. Определенную роль в этом сыграла ориентация экономики в основном на внутренний рынок потребления, а не на внешний рынок сбыта товаров, на что обращали внимание и многие ведущие отечественные и зарубежные экономисты.

Литература:

1. Выступление на Генеральной Ассамблее ООН Президента Казахстана Касым. – Жомарта Токаева[Электронный ресурс]. Режим доступа:<http://www.Inform.KZ>.
2. Лаумулин М.Т. Геополитические процессы в исламском мире: монография. – Алматы: КИСИ при Президенте РК.2011.- 176 с.
3. Медеубаевой Ж.М.Международные отношения на исходе первой декады XXI в.: от однополярности...? // Казахстан Спектр . – 2009. №2.– С.8. – 20.
4. Амребаев А. Актуальные вопросы современного мусульманского мира и председательство Казахстана в ОИК в 2011 году// Казахстан в глобальных процессах (ИМЭП). – 2010. – №3. - С.17-25.

5. Ауелбаев Б.А. Центральная Азия и «Северный маршрут» транзита невоенных грузов в Афганистан // Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и мирового экономического кризиса. – Алматы: КИСИ при Президенте РК. 2009. – С.67-73.
6. Абусейтова М.Х. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С.10-17.
7. Арыстанбекова А.Х. Глобализация. История. Динамика. Аспекты. Грани. Перспективы: монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 304 с.

TAI CHI CHUAN: EXPLORING ITS SIGNIFICANCE AS A TRADITIONAL CHINESE MARTIAL ART WITHIN CONTEMPORARY SINOLOGICAL STUDIES

AMADO, G. T. R.

*Master's degree in Linguistics
Federal University of Uberlandia
(Uberlandia, Brazil)*

ALMEIDA JR., J. B. de

*Ph.D. of Philosophy
Federal University of Uberlandia
(Uberlandia, Brazil)*

The field of sinology extends far beyond the study of China as a geographic entity; it delves into the intricate tapestry of Chinese civilization, encompassing its diverse ethnic groups, regional variations, and historical developments. Sinology examines the multifaceted aspects of Chinese culture [1], including language, literature, arts, religion, philosophy, social structures, and political systems. It also encompasses the study of China's interactions with other societies, its global impact, and its contemporary challenges and transformations.

Sinology's scope also extends beyond academia, as it has practical applications in areas such as diplomacy, international relations, business, cultural exchange, and heritage preservation. Sinologists play a crucial role in fostering cross-cultural understanding, facilitating intercultural communication, and promoting mutual respect between China and the rest of the world.

Moreover, sinology contributes to the broader field of Asian studies, as China's historical and cultural influence has permeated various East Asian societies, shaping their languages, religions, philosophies, and social structures. Comparative approaches within sinology allow for fruitful exploration of the interconnectedness and shared legacies of East Asian civilizations.

Sinology aims to deepen our understanding of China's past, present, and future by exploring its rich cultural heritage, societal dynamics, and intellectual traditions. This paper seeks to analyze the multifaceted aspects of Tai Chi Chuan within the framework of contemporary sinology, going beyond other dimensions.

Tai Chi Chuan, often referred to as Tai Chi, is a traditional Chinese martial art with ancient origins. It is renowned for its slow, flowing movements, deep breathing, and meditative focus. Tai Chi Chuan combines martial techniques, health-promoting exercises [2], and philosophical principles, making it a unique and versatile practice.

Although historical documentation records the beginning of Tai Chi Chuan in Henan Province, with the Chen family, in the 17th century [3], they are believed to extend much further into Chinese history. The art form was developed by Zhang Sanfeng, a legendary figure who drew inspiration from Chinese martial arts, Taoist philosophy, and the principles of Yin and Yang.

Over the centuries, Tai Chi Chuan evolved and diversified into different styles, with the most well-known being the Chen, Yang, Wu, and Sun styles. There are styles of Tai Chi Chuan linked to philosophical currents such as Buddhism, Taoism, and Confucianism, others still do not adopt a specific current. In this paper, we will emphasize aspects related to Taoism and the philosophy of Yin and Yang.

We understand Taoism as a philosophical and spiritual tradition that originated in ancient China, that is based on the teachings of Lao-Tzu [4]. Taoism encompasses a broad range of beliefs, practices, and notions that revolve around the concept of the Tao, which can be translated as “the Way” or “the Path”. At its core, Taoism emphasizes living in harmony with the Tao, which is considered the fundamental principle and the underlying essence of the universe. The Tao is often described as ineffable and transcendent, beyond conceptual understanding. It is the ultimate reality that encompasses and gives rise to everything in existence.

Taoism places great importance on naturalness, simplicity, and spontaneity. “It is clear enough, for instance, that the poise dinner calm that may be derived from the attitude of contemplative Taoism elevates him who hold sit above the struggling mass of harried men, and may

even age in dealing with them” [4, p. 141]. It encourages people to align themselves with the natural flow of the universe, to follow their intuition, and to live by the rhythms of nature. The Taoist worldview perceives the universe as an interconnected and ever-changing system, where opposites complement and transform into each other. The concept of Yin and Yang, representing the interplay of opposing forces and energies, is central to Taoist philosophy.

Yin and Yang are two complementary and interconnected forces or energies that represent the dualistic nature of existence. Yin and Yang are often depicted as contrasting symbols: Yin represents the feminine, passive, dark, receptive, and cooling aspects, while Yang represents the masculine, active, bright, assertive, and warming aspects. However, it is essential to understand that Yin and Yang are not absolute or static categories, but rather relative and constantly changing concerning each other, which contributes to the understanding that every universal phenomenon is a dynamic unit composed of paradoxes.

In particular, the static paradigm has completely missed a duality perspective that culture has the capacity to reconcile the opposite poles of any cultural dimensions and can thus be both ‘feminine’ and ‘masculine’, both ‘individualist’ and ‘collectivist’, and so forth, in a dynamic process of change and transformation [5, p. 29]

The philosophy of Yin and Yang views the world as a dynamic interplay of opposing but harmonious principles and suggests that everything in the universe, and life, contains both Yin and Yang aspects. They are mutually dependent and give rise to each other. The interplay and balance between Yin and Yang are believed to be the source of all phenomena and the underlying principle that governs the cycles of nature, human behavior, and the universe as a whole.

At this point, Yin and Yang are not seen as opposing forces in conflict but as complementary and interconnected forces that need each other to exist. They are in a state of dynamic harmony, constantly transforming into one another. The philosophy of Yin and Yang emphasizes the importance of maintaining a balanced and harmonious relationship between these forces. On a broader scale, this philosophy encourages an understanding of the interconnectedness and interdependence of these phenomena and promotes the recognition of their complementary roles. By recognizing and appreciating the interplay of Yin and Yang, people can strive for greater harmony within themselves, their relationships, and the world around them.

In this way, the principles of Yin and Yang converge in Taoism's emphasis on harmony, balance, and interconnectedness resonates with many people seeking a deeper understanding of themselves and their relationship with the world. It is important to note that Taoism is a multifaceted and diverse tradition, with different schools of thought and practices. It can be approached as a philosophical system, a spiritual path, or a way of life, catering to individual interpretations and preferences. Therefore, we try to emphasize those aspects that we understand to be fundamental for Tai Chi Chuan to build its principles.

The practice of Tai Chi Chuan involves a series of continuous, slow, and deliberate movements, often referred to as forms or routines. These forms comprise various postures and transitions that flow seamlessly from one to another. Practitioners strive to maintain relaxed and fluid movements, emphasizing internal energy cultivation, balance, coordination, and body alignment.

One of the key principles in Tai Chi Chuan is the concept of “softness overcoming hardness” or “yielding to force”. Rather than relying on brute strength, Tai Chi practitioners learn to redirect and neutralize an opponent's energy using circular and spiral movements, leverage, and proper body mechanics. This concept is rooted in the Taoist philosophy of harmony and the principle of non-resistance, as well as resuming the circular and interconnection principle of Yin and Yang.

In this way, we understand that Tai Chi Chuan is part of the tradition of *neijia*, internal martial arts, characterized by their circular and spiraling movements, fluid footwork, emphasis on internal power, smooth movements with low physical impact, unlike other martial arts, such as *Wushu*, of the *waijia* tradition, external martial arts, characterized by movements fast, explosive and of high physical impact, therefore, with risk of injury to practitioners.

Beyond its martial applications, Tai Chi Chuan is widely practiced for its health benefits, it is

“a system for integrating the physical and mental aspects of personal development” [6, p. ii]. Movements are initiated and guided by the mind’s intention, and the body responds accordingly. The mind and body are integrated, and practitioners strive to maintain a focused and calm mental state throughout their practice. Regular practice promotes physical fitness, flexibility, and balance. It improves posture, coordination, and muscular strength. The slow, controlled movements help reduce stress, enhance relaxation, and cultivate a sense of inner calm. Tai Chi is also known to have positive effects on cardiovascular health, immune function, and overall well-being.

“The correct way to train [is] seen as breathing in a controlled fashion while engaging in slow but sustained physical movement” [6, p. 12], which means that Tai Chi Chuan principles emphasize the cultivation of vital energy (Qi) and the pursuit of harmony in both body and mind. It reflects the holistic worldview and the traditional Chinese belief in the interconnectedness of nature and human beings. This holistic perspective recognizes that human beings are not separate from nature but deeply interconnected with it. By embracing the holistic worldview, practitioners of Tai Chi Chuan seek to align themselves with the natural flow of energy and harmonize their actions with the broader patterns of the universe.

Tai Chi Chuan holds significant philosophical and cultural significance in Chinese society [7] due to its deep roots in Chinese history, and its embodiment of rich cultural traditions and values that have shaped Chinese civilization. Its slow and graceful movements, rooted in ancient martial arts, evoke a sense of tradition, discipline, and elegance that resonates with Chinese cultural aesthetics. Moreover, Tai Chi Chuan plays an important role in promoting community cohesion and social connections in Chinese society. The community aspect of the practice promotes a sense of belonging, shared experiences, and mutual support, which creates opportunities for intergenerational interaction as older practitioners pass on their knowledge and experiences to younger generations, thus preserving cultural heritage and promoting social harmony.

Today, Tai Chi Chuan has gained popularity worldwide [8], not only as a martial art but also as a gentle exercise and mindfulness practice. It is practiced by people of all ages and fitness levels, as it offers a low-impact form of exercise that can be adapted to individual needs and capabilities. It has become a symbol of Chinese culture and is widely practiced and appreciated by people from different countries and cultural backgrounds. Its promotion as a form of exercise, mindfulness practice, and a means of achieving holistic well-being has contributed to its international popularity and recognition as an embodiment of Chinese cultural values.

As a practitioner of Tai Chi Chuan, we believe that in Brazil, this self-defense technique is primarily focused on self-defense rather than attacking. When observing Tai Chi Chuan practitioners in the parks at dawn, the graceful and slow movements executed without interruption give the impression of a dance. However, from both a historical perspective and an analysis of the term, Tai Chi Chuan should be placed within the context of martial arts, particularly in its origins. The expression "Tai Chi Chuan" literally means "Supreme Summit boxing" [9, p. 11].

We are currently engaged in the participation of an extension workshop titled "Philosophy, Body, and Mind: Tai Chi Chuan and Chi Kung Classes" [10]. This workshop, open to the community, provides an opportunity for people to experience and practice Tai Chi Chuan in the Yang Family Style, as well as engage in Chi Kung exercises. The primary objective of this program is to promote holistic well-being by addressing the physical and mental aspects of personal development.

The workshop is designed by Almeida [10] to offer a comprehensive learning experience that goes beyond the physical movements of Tai Chi Chuan. It encompasses the philosophical principles underlying the practice, allowing participants to delve into the deeper aspects of this ancient art form. By integrating the concepts of Taoism, Yin and Yang philosophy, and the cultivation of vital energy (Qi), the workshop aims to provide a holistic understanding of Tai Chi Chuan as a means of personal growth and self-cultivation.

The workshop is structured to benefit both the body and mind. Through the practice of Tai Chi Chuan, participants engage in slow and deliberate movements, synchronized with controlled breathing. This gentle and flowing exercise promotes physical fitness, flexibility, and balance. It

also helps to improve posture, coordination, and muscular strength. By focusing on the fluidity and relaxation of movements, Tai Chi Chuan assists in reducing stress, enhancing relaxation, and cultivating a sense of inner calm.

In addition to the physical aspects, the workshop introduces participants to Chi Kung exercises. Chi Kung, also known as Qigong, is a system of coordinated body posture, movement, and meditation that is designed to cultivate and balance the body's vital energy. Through specific techniques and breathing exercises, Chi Kung aims to enhance the flow of Qi throughout the body, promoting overall well-being and harmonizing the body-mind connection.

By combining the practice of Tai Chi Chuan and Chi Kung, the workshop provides a comprehensive approach to personal development. It encourages participants to explore the integration of physical movements, breath control, and mental focus, thereby fostering a deep connection between the body and mind. Through this integration, people can experience a heightened sense of self-awareness, mindfulness, and inner harmony.

Through this workshop, we are learning and practicing how the philosophical principles of Tai Chi Chuan are relevant to contemporary sinological studies, especially in addressing issues of cultural identity and social harmony. The practice of Tai Chi Chuan embodies traditional Chinese values and provides valuable insights into Chinese culture and society. The key principles include Balance and Harmony; Softness Overcoming Hardness; Internal Energy Cultivation; Mind-Body Connection; and the Pursuit of Inner Calm.

As we saw, Tai Chi Chuan places great emphasis on the balance between Yin and Yang, representing complementary forces in the universe. That's why this principle can be applied to cultural identity as it emphasizes the importance of recognizing and embracing the diversity within Chinese culture. In contemporary sinological studies, understanding cultural identity involves acknowledging the multiplicity of perspectives, traditions, and regional variations that exist within China. By recognizing and appreciating this diversity, scholars can promote social harmony and mutual understanding.

The principle of "softness overcoming hardness" in Tai Chi Chuan resonates with contemporary sinological studies by emphasizing the importance of dialogue and negotiation in intercultural interactions. In the context of cultural identity, this principle encourages an open-minded approach to differences, promoting empathy and understanding instead of rigid judgments. By adopting a softer approach, scholars can foster cross-cultural exchanges and bridge gaps in understanding, ultimately promoting social harmony.

Tai Chi Chuan also places great importance on cultivating internal energy or Qi, which aligns with contemporary sinological studies by highlighting the significance of introspection and self-awareness in understanding cultural identity. Scholars recognize that cultural identity is not static but constantly evolving, influenced by various internal and external factors. By cultivating self-awareness and exploring the complexities of cultural identity, researchers can contribute to a more nuanced understanding of Chinese society and promote social harmony by embracing diversity [11].

The emphasis on the integration of mind and body in Tai Chi Chuan encourages practitioners to achieve a state of deep relaxation and focused awareness during practice. This mind-body connection is relevant to contemporary sinological studies as it encourages scholars to move beyond intellectual analysis and engage with the lived experiences of people and communities. By considering the embodied aspects of cultural identity, scholars can gain a more holistic understanding of Chinese culture and contribute to the promotion of social harmony by recognizing the interconnectedness of physical, mental, and cultural well-being.

Furthermore, Tai Chi Chuan promotes relaxation, stress reduction, and the cultivation of inner calm [12]. In contemporary sinological studies, this principle is relevant to addressing issues of social harmony by advocating for a more balanced and harmonious society. By exploring how people and communities seek inner peace and well-being, scholars can contribute to discussions on social policies, community development, and the promotion of a more inclusive and harmonious society.

Exploring the multifaceted aspects of Tai Chi Chuan within the framework of contemporary sinological studies allows us to delve deeper into its cultural and philosophical significance. While

Tai Chi Chuan is known for its health and well-being benefits, it goes beyond physical exercise and holds valuable insights into Chinese culture as a whole. By studying Tai Chi Chuan from a sinological perspective, we can promote mutual understanding, empathy, and social cohesion.

Tai Chi Chuan serves as a gateway to Chinese culture, offering a unique lens through which we can explore and appreciate its rich heritage. By incorporating the philosophical principles of Tai Chi Chuan into sinological research, we can gain a more nuanced understanding of Chinese society and its underlying cultural values. This understanding contributes to the preservation and promotion of cultural identity and social harmony.

Tai Chi Chuan's philosophical principles align with core concepts in sinology, such as the interconnectedness of nature and human beings, the pursuit of harmony, and the cultivation of vital energy (Qi). By studying Tai Chi Chuan within this context, we can gain insights into the traditional Chinese worldview and how it shapes various aspects of society, including art, literature, philosophy, and social structures.

Moreover, incorporating the philosophical principles of Tai Chi Chuan into sinological studies fosters a more comprehensive understanding of Chinese society and its complexities. It enables us to explore the connections between physical practices, such as martial arts, and broader cultural and social dynamics. By examining how Tai Chi Chuan is integrated into people's lives, we can better understand its impact on people, communities, and society as a whole.

The insights gained from studying Tai Chi Chuan through a sinological lens contribute to the promotion of cultural understanding and social harmony. By recognizing the cultural and philosophical significance of Tai Chi Chuan, we can bridge gaps in understanding and foster a sense of mutual respect and appreciation between different cultures and societies. This approach encourages dialogue, empathy, and a deeper engagement with Chinese culture, ultimately promoting social cohesion and harmonious interactions.

References:

1. Approaches to Modern Chinese History. Editors: y Albert Feuerwerker, Rhoads Murphey, Mary C. Wright. - Published by the University of Toronto Press, 1967. - 364 p.
2. Health benefits of tai chi: What is the evidence? Huston, P., McFarlane, B. *Can Fam Physician*. 2016; 62(11): 881-890 p.
3. China bibliography: a research guide to reference works about China past and present. Zurndorfer, H. T. Leda: Brill, 1995. - 396 p.
4. What Is Taoism? Creel, H. G. *Journal of the American Oriental Society*. 1956; 76(3), 139. doi:10.2307/596285.
5. Yin Yang: A New Perspective on Culture. Fang, T. *Management and Organization Review*. 2012; 8(01), 25–50. doi:10.1111/j.1740-8784.2011.00221.x.
6. Self Directed Learning: An Investigation of Taijiquan as a System for Integrating the Physical and Mental Aspects of Personal Development. Rabot, Q. D. (Doctoral dissertation, University of Surrey (United Kingdom)),1988.
7. On Chinese Tai Chi culture: Contemporary values and international communication. Lin, Z. *Asian Social Science*. 2016; 12(10), 273-277 p.
8. Sociedade Brasileira de Tai Chi Chuan e Cultura Oriental (SBTCC). // URL: <http://www.sbtcc.org.br/> (accessed on May 29, 2023).
9. Tai-chi chuan: arte marcial, técnica da longa vida. Despeux, C. São Paulo: Editora Pensamento, 1981. - 312 p.
10. Oficina Corpo e Mente - aulas de Tai Chi Chuan e Chi Kung. Almeida Jr., J. B. de. Universidade Federal de Uberlândia. Ministério da Educação // URL: <https://eventos.ufu.br/ifilo/mente/2023/04> (accessed on May 12, 2023).
11. What the study of China can do for social science. Skinner, G. W. *The Journal of Asian Studies*. 1964; 23(4), 517-522 p.
12. The Health benefits of Tai Chi. Harvard Health Publications, Harvard Medical School. For May 24, 2022. // URL: <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/the-health-benefits-of-tai-chi> (accessed on May 13, 2023).

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Рамазанов А.А.

*Профессор, д.э.н., ГНС, Институт
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова*

Кренгауз И.Н.

*к.э.н., ассоциированный профессор,
Университет «Туран»
(г.Алматы, Казахстан)*

Последние события показали, насколько наш современный глобализированный мир уязвим. Практически дальнейшее существование человечества зависит от развития сотрудничества и взаимопомощи государств, как в гуманитарном, так и в экономическом направлении. И в первую очередь надо искать общие подходы к решению первоочередных, как глобальных, так и региональных проблем. Наиболее эффективным подходом является развитие межгосударственного сотрудничества, как на глобальном, так и на региональном уровне. И если на уровне мирового сообщества прийти к консенсусу сложнее, то странам одного региона это сделать проще. На наш взгляд, в основе тут может лежать исторически сложившаяся региональная идентичность.

Категория «региональная идентичность» является системным понятием, включающим в себя культурный, социальный, психологический и экономический аспекты.

Культурный аспект предполагает восприятие «региональной идентичности» как системной совокупности культурных отношений, связанных с понятием «малая родина». В данном аспекте «региональная идентичность» характеризует приверженность культурным традициям определенной территории.

Социальный аспект предполагает собственную идентификацию как гражданина определенной страны, члена социума определенного региона, что проявляется во включении субъекта в общественные объединения, согласованностью взглядов с другими членами общества.

Психологический аспект является производным от культурного и социального, о его наличии свидетельствует способствование развитию на данной территории гражданской активности.

Экономический аспект скорее связан с рассмотрением «региональной идентичности» на внутреннем и внешнем уровне. Если культурный, социальный и психологический аспекты характеризуют внутреннюю составляющую «региональной идентичности», то экономический аспект характеризует ее внешнюю составляющую. В данном случае речь идет об узнаваемости государств как в пределах Центральной Азии, так и за рубежом; желании или нежелании реализации совместных экономических проектов и т. д.

«Региональная идентичность» может исследоваться как процесс сопоставления себя с определенной территорией [1]. В этом случае целесообразно говорить о формировании «региональной идентичности», то есть положительного восприятия субъектами хозяйствования (это могут быть граждане, проживающие и осуществляющие свою деятельность (во всех смыслах) в определенном регионе; хозяйствующие субъекты, осуществляющие взаимодействие с данной территориальной единицей; просто индивиды, имеющие знания о данной территории) при получении первичной информации о территории. Она генерируется самой общностью, порождается самоорганизацией населения. С другой стороны, «региональная идентичность» - результат воздействия целого комплекса факторов на государства региона, который проявляется в наличии уже сформированного представления о территории (оно может быть положительным, нейтральным или негативным). Такое воздействие может осуществляться органами власти, а может быть навязано извне международными организациями, общественными объединениями, средствами массовой информации.

Сложность рассматриваемой категории увеличивается из-за того, что все варианты идентификации находятся во взаимосвязи и подвержены динамическому взаимовлиянию.

Таким образом, «региональная идентичность» — это системная положительная, негативная или нейтральная характеристика региона, отражающая восприятие и оценку субъектами хозяйствования определенной территории, которые выражаются в принимаемых экономических (и неэкономических) решениях и суждениях.

Исследованиям, связанным с региональной идентичностью, в классическом понимании этого термина значительное внимание уделялось и уделяется в Западной Европе. Европейские ученые - Breslin S., Hook G. [2], Buzan B., Waever O. [3], Fawcett L. [4; 5], Foqué R., Steenberg J. [6], Kelly R. E. [7], Perrin T. [8], Brigevich A. [9], Felgenhauer T., Mihm M., Schlottmann A. [10], Harrison J. [11] и др. накопили огромный опыт по исследованию культурологической, исторической, политической, социальной, экономической идентичности. Объяснение здесь, вероятно, надо искать в том, что западноевропейские государства, в послевоенный период в одиночку не могли противостоять на мировом рынке Соединенным Штатам Америки. Это подтолкнуло их к объединению политических и экономических усилий и, в итоге, породило идею сначала экономической, а потом и полной интеграции. Основой же полной интеграции, на наш взгляд, является региональная идентичность. Она базируется не на унификации, а наоборот предполагает поиск путей защиты исторической и культурной самобытности, экономической специализации государств, что позволяет, находя общие связующие звенья для стран региона сохранять и их национальную самобытность.

Использование европейских теорий применительно к региону Центральная Азия не применимо, так как уровень развития стран, общая ситуация, проблемы, которые стоят перед ними, несоизмеримы. По нашему мнению, при всей вовлеченности государств Центральной Азии в процессы глобализации и сохранения в большинстве из них основ постсоветской ментальности, менталитет населения этих стран остается традиционным, восточным.

В Казахстане тема эта также чрезвычайно актуальна в историческом, социологическом, культурно-конфессиональном плане. Публикуются работы политологического, социологического характера: Дадабаев Т. [12], Бурнашев Р., Молдашев К. [13], Чукубаев Е. С., Кыдырбекова Б. С. [14], Linn J. F. [15], Allison R. [16], Rakhimov M. [17], Махмутовой Е. В. [18], Либман А. М. [19], Коробоева И. [20].

Мы согласны с мнением ряда авторов, полагающих, что считать совокупность территорий регионом возможно при наличии следующих основных составляющих:

- Общность исторических судеб;
- Особенности материальной и духовной культуры,
- Ментальная общность;
- Географическое единство территории;
- Общий тип экономики.
- Совместная работа в региональных и международных организациях.

В свою очередь, к основным критериям, обуславливающим рост региональной идентичности можно отнести:

- политические выгоды от сотрудничества;
- обеспечение национальной и региональной экономической безопасности;
- необходимость объединения для решения поставленных задач;
- повышение уровня конкурентоспособности государств региона на мировом рынке.

Для формирования и развитие региональной идентичности в современных условиях нужна стартовая область. На наш взгляд, таковой является экономика. Это самый приемлемый катализатор регионального сотрудничества.

Эффективное экономическое сотрудничество, в свою очередь, невозможно без создания наднациональных и региональных институтов. Что в свою очередь является одним из механизмов формирования региональной идентичности. Также выживаемость региона, уровень его интеграции находятся в прямой зависимости от уровня развития этих межгосударственных образований.

Центральную Азию в составе пяти республик правомерно рассматривать как единый целостный макрорегион. Это сложная система, состоящая из отдельных мезо и микроподсистем, на специфику функционирования и развития которой оказывает влияние комплекс исторических, территориально-географических, социальных, культурных, геополитических, геоэкономических факторов.

Несмотря на вовлечение государств Центральной Азии странами – соседями (Китай и Россия) в свои интеграционные проекты, а, может, в результате именно их деятельности, сегодня уже можно с уверенностью утверждать, что политическая и экономическая интеграция Центральной Азии зашла в тупик. Хотя неформальная экономическая интеграция на микроуровне все-таки присутствует. Ее развитию препятствуют межгосударственные барьеры. Предпринимательские слои и население приходят к пониманию необходимости объединения политических и экономических усилий для обеспечения конкурентоспособности национальных экономик, повышения уровня жизни, обеспечения национальной экономической безопасности.

Одни из основных факторов, сдерживающих развитие региональной экономической идентичности государств Центральной Азии, является неравномерность их экономического развития. К сожалению пока еще это в основном аграрно-сырьевые государства.

Доля региона в мировой экономике составляет около 0,3%, доля же населения - 1%.

В то же время у него есть потенциал для того, чтобы занять более высокие позиции: в первую очередь страны региона обладают рядом ценных ресурсов- черные, цветные и драгоценные металлы, урановые руды, редкоземельные элементы, углеводородное сырье. В данных государствах создана и развивается разветвленная транспортно-логистическая инфраструктура, что позволяет им играть роль транзитных государств, связывающих Европу и Азию. Кроме того, данные пять государств, находясь в самом сердце евразийского континента, занимают определяющую позицию в поддержании стабильности в этой части мира.

Казахстан, Узбекистан и Туркменистан, используя свой природный потенциал, смогли обеспечить развитие горнодобывающей, топливно-энергетической, металлургической и химической отраслей промышленности. Кроме того, в Казахстане и Узбекистане, где производятся легковые и грузовые автомобили, автобусы. В Кыргызстане хорошо развита легкая промышленность.

Одна из центральных ролей в экономике Центральной Азии принадлежит сельскому хозяйству. Основные массивы орошаемых земель находятся в Узбекистане, Туркменистане и Таджикистане, которые специализируются на производстве технических культур, овощей и фруктов. Что касается Казахстана и Кыргызстана, то она их землях выращиваются в основном зерновые культуры.

Животноводческая отрасль развита в основном в Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане и Туркменистане. Лидирующие позиции в данной отрасли принадлежат овцеводству. На разведении крупного рогатого скота специализируются в основном в пригородных районах и в оазисах с большой плотностью населения.

По основным макроэкономическим экономическим показателям, по месту в глобальных индексах конкурентоспособности, инноваций и человеческого развития Казахстан занимает ведущие позиции среди государств региона (смотри таблицы 1,2,3,4).

Таблица 1- Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона в Глобальном индексе конкурентоспособности за 2020 г.

Страна	Место	Балл
Казахстан	55 (35 на 2022г)	62,9
<i>Кыргызстан</i>	96	54,0
<i>Туркменистан</i>	-	-
Таджикистан	104	52,4
Узбекистан*	-	-
Примечание составлено автором на основе[21]		

Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона в Глобальном индексе конкурентоспособности за 2022 данные есть только по Казахстану. Остальные государства региона не вошли в рейтинг 63 анализируемых по этому показателю в 2022г. стран.

Таблица 2- Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона в Глобальном инновационном индексе (ГИИ) за 2022 г.

Страна	Место	Балл
Казахстан	83	24.7
<i>Кыргызстан</i>	94	21.1
<i>Туркменистан</i>	-	
Таджикистан	104	18.8
Узбекистан	82	25.3
Примечание составлено автором на основе [21]		

Таблица 3- Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона по индексу социального прогресса в 2022г.

Страна	Место	Балл
Казахстан	65	71.21
<i>Кыргызстан</i>	83	67.23
<i>Туркменистан</i>	118	56.75
Таджикистан	120	56.05
Узбекистан	91	66.12
Примечание составлено автором на основе [21]		

Таблица 4- Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона в Глобальном индексе человеческого развития за 2021-2022 гг.

Страна	Место	Балл
Казахстан	56	0.811
<i>Кыргызстан</i>	118	0.692
<i>Туркменистан</i>	91	0,745
Таджикистан	122	0.685
Узбекистан	101	0,727
Примечание составлено автором на основе [21]		

Казахстан также является лидером в регионе по рейтингу качества жизни населения. Это агрегированный показатель, включающий в себя не только общие показатели развития государства, но и особенности жизни людей, уровень заработной платы, качество образования и др. (смотри таблицы 5,6)

Таблица 5 - Рейтинг государств Центрально - Азиатского региона по качеству жизни в 2020 году

Страна	Место в рейтинге
Казахстан	47
<i>Кыргызстан</i>	80
<i>Туркменистан</i>	-

Таджикистан	94
Узбекистан	63
Примечание составлено автором на основе [21]	

Таблица 6- Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона по размеру валового национального дохода на душу населения по данным на 2022г.

Страна	Место в рейтинге	Уровень ВНД на душу населения в долл.США
Казахстан	88	10 041.50 (2021г)
<i>Кыргызстан</i>	182	1 276.20
<i>Туркменистан</i>	103	7 612.00(2019г.)
Таджикистан	195	897.10 (2021г)
Узбекистан	170	1 983.10(2021г)
Примечание составлено автором на основе [21]		

Согласно рейтингу, рассчитанному по методике Всемирного банка, валовой национальный доход является наибольшим в Казахстане, наименьшим — в Таджикистане и Киргизии. Странами с высоким уровнем считаются те, доход которых на душу населения превышает 12 тыс., со средним — от 1000 до 12 тыс., с низким — от 1000 и ниже. Таким образом, Казахстан, Туркменистан и Узбекистан имеют средний уровень национального дохода. Таджикистан и Киргизия относятся к группе стран с низким уровнем дохода.

Одним из показателей, оказывающих определяющее влияние на качество жизни является заработная плата (смотри таблицу 7).

Таблица 7 - Средняя заработная плата в странах Центральной Азии в 2022г. в дол. США

Страна	Средняя заработная плата
Казахстан	670,61
<i>Кыргызстан</i>	279,40
<i>Туркменистан</i>	228,30
Таджикистан	160,10
Узбекистан	329,46
Примечание составлено автором на основе [22]	

Из таблицы 7 видно, что самый низкий уровень средней зарплаты – в Таджикистане. По данным статистики лучшие показатели у Казахстана – 670 доллара к 2022 году.

По количеству официальных безработных в регионе лидировал. Узбекистан. За 10 лет уровень безработицы в этой стране вырос на 39%. Отмечался рост безработицы в исследуемый период также и в Таджикистане и Кыргызстане.

По одному из ключевых макроэкономических показателей: производству валового внутреннего продукта на душу населения РК также, по- прежнему лидирует. За ней следуют Туркменистан, Узбекистан, Кыргызстан, замыкает региональный рейтинг по этому показателю - Таджикистан(смотри таблицу 8).

Таблица 7 - Рейтинг государств Центрально- Азиатского региона по ВВП и ВВП в 2020 году(млн. долл.США)

Страна	ВВП	ВВП
Казахстан	8710	154947
<i>Кыргызстан</i>	1100	6714
<i>Туркменистан</i>	6670	37762
Таджикистан	1110	9662
Узбекистан	2220	70841
Примечание составлено автором на основе [21]		

В качестве положительного фактора следует отметить рост ежегодный товарооборота между странами Центральной Азии. Лидером по объемам внешней торговли является Казахстан. На втором месте по объемам внешней торговли находятся Узбекистан и Туркменистан. Наименьшие объемы внешней торговли отмечаются в странах с менее развитой промышленностью и экономикой: Кыргызстане и Таджикистане.

Учитывая малочисленность среднего класса и низкую емкость внутреннего рынка, страны региона должны ориентироваться на развитие экспортоориентированной модели экономики. Однако сложности, возникшие в процессе реализации идей диверсификации экономики, переориентации ее на развитие перерабатывающих отраслей, причем на основе передовых инновационных технологий, нехватка квалифицированных кадров, зависимость от импортного оборудования и технологий в ключевых секторах экономики не позволяют сделать экспорт более технологичным.

По нашему мнению, усиление региональной идентичности в экономической сфере может быть осуществлено путем развития экспортно-импортного потенциала, многосторонней кооперации на неформальном и формальном уровнях, формирования межгосударственно-частных партнерств в экспортно-ориентированных отраслях, создания межгосударственных территориально-производственных кластеров, приграничных свободных экономических зон типа технополисов и технопарков, совместных предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, развития региональных логистических систем и современной региональной транспортно-логистической инфраструктуры.

Литература:

1. Ahmetshina E. R. Regional'nyj brend i regional'naya idenichnost': problemy formirovaniya (Regional brand and regional identity: problems of formation) // Grazhdanskoe obshchestvo v Rossii: sostoyanie, tendencii, perspektivy. 2015. No 1 (4). S. 93-100.
2. Breslin S., Hook G. Micro-regionalism and World Order: Concepts, Approaches and Implications / ed. by S. Breslin, G. Hook // Microregionalism and World Order. Basingstoke, 2002. – 250 p.
3. Buzan B., Waever O. Regions and Powers : The Structure of International Security. 7th ed. – N. Y., 2010. – 570 p.
4. Fawcett L. Regionalism from Historical Perspective / ed. by M. Farell, B. Hettne, L. Langenhove // Global Politics of Regionalism: Theory and Practice. L., 2005. – P. 21-25.
5. Fawcett L. Exploring Regional Domains: A Comparative History of Regionalism // Intern. Affairs.–2004.– № 80/3.– P. 429-446.
6. Foqué R., Steenbergen J. Regionalism: A Constitutional Framework for Global Challenges? / ed. by M. Farwell, B. Hettne, L. Langenhove // Global Politics of Regionalism: Theory and Practice. L., 2005. – P. 287-304.
7. Kelly R. E. Security Theory in the «New Regionalism» // Intern. Studies Rev. Summer. – 2007.– № 9/2. – P. 197-229.
8. Perrin T. New Regionalism and Cultural Policies: Distinctive and Distinguishing Strategies, from Local to Global // J. of Contemporary Europ. Studies. – 2012.– № 20/4. – P. 459-475.

9. Brigevich A. Regional identity and support for integration: An EU-wide comparison of parochialists, inclusive regionalist, and pseudo-exclusivists // *European Union Politics*. 2018. – Vol. 19. – № 4. – P. 639-662. – DOI: 10.1177/1465116518793708.
10. Felgenhauer T., Mihm M., Schlottmann A. The making of mitteldeutschland.on the function of implicit and explicit symbolic features for implementing regions and regional identity // *GeografiskaAnnaler: Series B, Human Geography*. – 2005. – Vol. 87. – № 1. – P.45-60.– DOI:10.1111/j.0435-3684.2005.00177.x.
11. Harrison J. Re-reading the New Regionalism : A sympathetic Critique // *Space & Polity*. –2006.– № 10/1. – P. 21-46
12. DadaevT.Shanghai Cooperation Organization (SCO) Regional Identity Formation from the Perspective of the Central Asia States // *Journal of Contemporary China*. – 2013. – Vol. 23. – P. 1-17. DOI: 10.1080/10670564.2013.809982.
13. Бурнашев Р., Молдашев К.Взгляд на регионализацию центральной азии с точки зрения безопасности Регионализация в Центральной Азии. Стратегия Казахстана // Алматы: FriedrichEbertStiftung, 2019. –С. 17-27.
14. ЧукубаевЕ.С., КыдырбековаБ.С. Регионализм и регионализация Центральной Азии BulletinKazNU. SeriesofInternationalRelationalandInternationalLaw. – 2012. – №1 (57). – С. 15-20.
15. Johannes F. Linn Central Asian Regional Integration and Cooperation: Reality or Mirage? // *The Economics of the Post-Soviet and Eurasian Integration. EDB Eurasian Integration Yearbook*, – 2012.– P. 96-117.
16. Allison R. Regionalism, Regional structures and Security Management in Central Asia // *Intern. Affairs : (Royal Institute of International Affairs)*. – 2004. – №. 80/3. – P. 463-483.
17. Rakhimov M. Complex regionalism in Central Asia: Local, regional, and global factors // *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. – 2018. – P. 124-128.
18. МахмутоваЕ.В. Центральная Азия в поисках собственной интеграционной модели // *Вестник МГИМО-Университета*.– 2018. – 4(61). – С. 78-91. – DOI 10.24833/2071-8160-2018-4-61-78-91
19. Либман А.М. Интеграция снизу в Центральной Азии // *Евразийская экономическая интеграция*. – 2009. – № 1 (2). – С. 6–26
20. КорабоевИ., Молдашев К.Предыдущие исследования по Центральной Азии и отличие нашего подхода //Регионализация в Центральной Азии. Стратегия Казахстана. – 2019. – С. 9-16.
21. <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index>
22. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

«ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУАР И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Байдаров Е.У.

*кандидат философских наук, профессор РАЕ,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)*

10-летний юбилей глобальной китайской инициативы «Один пояс, один путь» в сентябре 2023 года безусловно одно из важнейших событий в общественно-политическом пространстве Центральной Евразии, где Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР, 新疆维吾尔自治区) КНР и страны Центральной Азии играют значительную роль, способствуя взаимосвязанности Азии и Европы от Тихого до Атлантического океана.

Здесь следует отметить, что политика официального Пекина в отношении Синьцзяна на рубеже XX-XXI вв. была обусловлена активным поиском для подходящей региональной политики, отвечающий его социальным, экономическим, политическим требованиям и особенностям. Если в конце XX века начинается процесс интеграции Синьцзяна, встраивание его в единую экономическую и политическую систему Китая, то в начале XXI века происходит постепенная реорганизация политики Синьцзяна от процессов внутреннего развития Китая, на поддержание торгово-экономических отношений КНР с соседними странами. Этот период характеризуется переориентировкой экономики Китая на человека, все возрастающим участием и влиянием страны на международной арене и множественными реформами внутри провинции, являвшейся до недавнего времени одной из самых проблемных провинций Китая. Новая региональная политика задала вектор развития Синьцзяна и определила его специфику, где каждый из китайских лидеров конца XX- начала XXI вв. привносил в региональную политику свое видение, дополняя и преобразовывая ее, что в итоге привело СУАР к его современному состоянию (например, летом 2022 года Председатель КНР Си Цзиньпин посетил Синьцзян с инспекционной поездкой – *Е.Б.*).

Уже через несколько месяцев после того как в сентябре 2013 года в Астане Председатель КНР Си Цзиньпин выдвинул концепцию построения «Экономического пояса Шелкового пути» (ЭПШП), ставшей затем одной из частей «Пояса и пути», 16 января 2014 года в Урумчи на 2-й сессии Собрания народных представителей (СНП) СУАР 12-го созыва была озвучена задача по углублению реформы экономической системы для обеспечения надежного и быстрого экономического развития региона и превращению Синьцзяна в ключевой регион при реализации проекта ЭПШП [1].

Сегодня Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР является для Пекина ключевым регионом в реализации инициативы «Пояса и Пути» (一帶一路) на западном сухопутном направлении, где страны Центральной Азии близкие по культурно-цивилизационным параметрам к Синьцзяну, должны закрепить за ним положение экономического, транспортно-логистического, торгового, культурного, научно-образовательного центра, и проложить таким образом для нее новые маршруты к средиземноморскому побережью и далее в Европу, а также через страны Персидского залива в направлении африканского континента. Поэтому высказывания китайских экспертов о том, что «Центральная Азия географический центр мира, который является транзитным коридором между Азией и Европой» (Ван Ци, директор Института стратегического сотрудничества между Китаем и Россией при Университете Цинхуа / ИССКР) [2], подтверждают результаты Саммита в Сиане в рамках диалога «Китай – Центральная Азия» (18-19 мая 2023 г.), где сама Поднебесная заинтересована в совместном углублении и укреплении как взаимного политического доверия, так и всестороннего стратегического сотрудничества в рамках многосторонних механизмов.

Экономические успехи Синьцзяна стали своего рода «витриной Китая» на Шелковом пути, поскольку мнение о Пекине в странах Центральной Азии формируется на основе того,

что происходит в этом регионе. Несмотря на то, что некоторые эксперты называют «Пояс и Путь» риторической формулой – «непонятной, но настораживающей», тем не менее экономические, а вместе с ним и политические выгоды китайской инициативы могут стимулировать политическое и экономическое сотрудничество Синьцзяна и стран Центральной Азии, мультипликативный эффект от которой будет выгоден обеим сторонам.

О том, что на Синьцзян официальный Пекин сегодня возлагает роль медиатора в политическом, экономическом и культурно-гуманитарном сотрудничестве со странами Центральной Азии, свидетельствует официальный визит в марте 2023 года члена Политбюро ЦК КПК, секретаря парткома КПК СУАР КНР Ма Синжуй сразу в три центральноазиатские республики – Казахстан, Узбекистан и Кыргызстан. Этот визит, в преддверии 10-летнего юбилея «Пояса и пути», стал логичным шагом по активизации стратегического партнерства между Китаем и странами Центральной Азии в рамках реализации важных стратегических соглашений, достигнутых ранее, где сотрудничество Китая со странами региона, осуществляется через Синьцзян. И как заявил г-н Ма Синжуй во время встречи с Президентом Республики Казахстан Касым-Жомартом Токаевым: «Мы как регион Китая ответственны за связи страны на западном направлении» [3].

Значение сотрудничества между Синьцзяном и странами Центральной Азии трудно переоценить по одной простой причине: практически все торговые и экономические коридоры Шелкового пути, ведущие в Китай, для государств центральноазиатского региона проходят через территорию СУАР. Не случайно Синьцзян часто называют «Сердцем Шелкового пути», а для стран Центральной Азии – это еще и «ворота к океану», т.е. к странам АТР. Поэтому, центральной темой в переговорах Ма Синжуй с руководителями стран Центральной Азии были вопросы повышения пропускной способности железнодорожных грузов; пунктов пропуска; логистических центров и транспортной инфраструктуры вдоль границы.

Так, например, во время визита в Казахстан партийного руководителя Синьцзяна на 2-м Дружественном диалоге приграничного сотрудничества в Алматы в центре особого внимания сторон были вопросы по дальнейшей модернизации торговой инфраструктуры и системы пограничного контроля на МЦПС «Хоргос» и СЭЗ «Хоргос – Восточные ворота». Глубокому анализу подверглось развитие других транзитных направлений, в частности, строительство торгового хаба в Урумчи и Алматы; условия открытия третьего железнодорожного перехода между Казахстаном и Китаем в районе автомобильного пункта пропуска Бахты (РК) – Чугучак (КНР) [2].

Во время встречи секретаря парткома СУАР с президентами Кыргызстана и Узбекистана, была отмечена возможность расширения сотрудничества регионов Кыргызстана и Узбекистана с Синьцзяном, обсуждены вопросы реализации совместных проектов кооперации в различных сферах экономики – промышленности, сельского хозяйства, энергетики с участием ведущих китайских компаний. Предметом особого внимания стал вопрос ускорения реализации строительства железной дороги «Китай – Кыргызстан – Узбекистан».

Если для стран Центральной Азии модернизация и развитие транзитного потенциала «Пояса и пути» объясняется их желанием увеличить транспортировку экспортных потоков отечественных товаропроизводителей на необъятный потребительский рынок соседнего Китая, а также бонусов от доходов транзита железно- и автодорожного грузопотока по маршруту Китай – Европа (и обратно), то для КНР транзитные транспортные пути через страны Центральной Азии имеют стратегическое значение, принимая во внимание географическую близость региона и его расположение внутри континента, где фактор географии принципиально важен для энергетической безопасности Китая. Поэтому маршруты нефтегазовых поставок в Синьцзян и далее во внутренний Китай через Центральную Азию приобретают для Пекина что-то вроде гамлетовского вопроса, поскольку «дилемма Малаккского пролива» все еще довлеет над Пекином как «дамоклов меч» (в переносном смысле – постоянная угроза при видимом благополучии – Е.Б.).

Сотрудничество Синьцзяна и стран Центральной Азии носит разносторонний характер, что связано со взаимной необходимостью экономического стратегического партнерства как для СУАР КНР, так и для стран региона. Например, значительная часть взаимного товарооборота между Китаем и странами региона приходится именно на Синьцзян. Так, в «табельном листе» внешней торговли Синьцзяна за первое полугодие 2023 года в лидерах страны Центральной Азии, где импорт и экспорт Синьцзяна в пять стран региона составил 119,66 млрд юаней, увеличившись на 75,1% [4]. При этом, как сообщило Главное таможенное управление (ГТУ) КНР торговля со странами региона за январь-июнь 2023 года составила 39,9 млрд долларов, где сальдо торгового баланса КНР оказалось положительным в случае с четырьмя из пяти стран Центральной Азии, в результате чего общий баланс торговли с регионом сложился значительно в пользу Китая (26,4 млрд против 13,5 млрд. долларов) [5]. Если говорить конкретно о Казахстане, то на Синьцзян, приходится более 40% от всего товарооборота Казахстана и Китая.

Традиционные трудоемкие экспортные товары Синьцзяна (включая продукцию машиностроения и электроники) с одной стороны, ресурсная и отдельная сельскохозяйственная импортная продукция из стран Центральной Азии способствуют дальнейшему прогрессу развития этих векторов экономики и дают Синьцзяну и государствам Центральной Азии возможность еще полнее проявлять свои преимущества в качестве «ключевой зоны» «Пояса и пути» в центрально-евразийском направлении.

Говоря о Синьцзяне следует также отметить высокие показатели социально-экономического роста и внутривластную стабильность. Благодаря политике ЦК КПК в борьбе с бедностью эта проблема в регионе практически решена и как следствие, растет благосостояние граждан, создается социально-экономическая инфраструктура, в следствии чего развивается индустрия туризма, что ведет к появлению новых рабочих мест и, в конечном итоге, к росту материального достатка населения, о чем также свидетельствует факт того, что с 2017 года в регионе не было совершено ни одного террористического акта.

Так, в первом полугодии 2023 года валовой региональный продукт /ВРП/ Синьцзян-Уйгурского автономного района по сообщению местных властей составил более 854,2 млрд юаней /около 119,8 млрд. долл. США/, увеличившись на 5,1 проц. в годовом исчислении [6]. Если в 2017 году ВРП СУАР составил \$171 миллиард, то в 2022 году почти \$300 млрд (1,8 трлн юаней). Намного уступая по экономическим показателям другим провинциям внутреннего Китая, Синьцзян, тем не менее, продолжает развиваться и по совокупности своего ВРП опережает каждую страну Центральной Азии в отдельности и чуть уступает совокупному ВВП всей Центральной Азии (397 млрд долларов по итогам 2022 г.) [7].

Повышение взаимосвязанности (connectivity) между СУАР и странами Центральной Азии в рамках «Пояса и пути» кроме взаимного экономического подъема, станет эффективным лекарством против любых проявлений экстремизма и терроризма, опасность которой несмотря на «затишье», все еще существует.

Кроме того, ключевым направлением приложения экономических усилий Пекина в ближайшие годы станет сам Китай – точнее, его западная часть, т.е. Синьцзян. План, обнародованный весной 2020 года и получивший название «Идем на Запад», войдет в показатели 14-й пятилетки (2021-2025) [8]. Если одной из главных проблем предыдущей программы «Полномасштабное освоение Запада», действовавшей с 1999 года и рассчитанной до 2050 года, была нехватка как денег, так и населения, то сегодня хватает и того и другого. Реализация 14-й «пятилетки с китайской спецификой» и данной программы, говорит о том, что это будет уже другой Китай, где Синьцзян, как и раньше будет играть роль связующего звена в межцивилизационном взаимодействии Китая со странами Центральной Азии.

Таким образом, динамичное развитие Синьцзяна и дальнейшая реализация инициативы «Пояса и пути» как китайского варианта глобализации 3.0 в течение ближайшего десятилетия будут иметь важное значение для стран Центральной Азии: это прежде всего встраивание региона в глобальную экономическую систему. Историко-культурная близость народов Центральной Азии и Синьцзяна должна стать объединяющим фактором, поскольку

«важность поддержания мира, прогресса, сотрудничества и взаимовыгодных отношений» это «главное, чему научился Китай в процессе модернизации» [9] и странам региона есть чему учиться и стремиться. Совместное строительство «Пояса и пути» – важное звено и стратегическая опора для содействия экономическому процветанию и общему развитию стран Центральной Азии.

Литература:

1. Открытие второй сессия Всекитайского собрания народных представителей Синьцзяна 12-го созыва // URL: <http://www.npc.gov.cn/npc/c1209/201401/35ca20b8f4b743b3b751f05320e7f0aa.shtml>, 17 января 2014 г. (дата обращения: 12.08.2023).

2. Машанло К. В Центральной Азии Казахстан для КНР – основной приоритет в сотрудничестве – Ма Синжуй // URL: <https://silkroadnews.org/ru/standpoint/v-tsentrалnoy-azii-kazakhstan-dlya-knr-osnovnoy-prioritet-v-sotrudnichestve-ma-sinzhuу>, 31 марта 2023 г. (дата обращения: 23.08.2023).

3. Президент принял секретаря парткома КПК Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР Ма Синжуй // URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-sekretarya-partkoma-kpk-sinczyan-uygurskogo-avtonomnogo-rayona-knr-ma-sinzhuуa-2722839>, 27 марта 2023 г. (дата обращения: 12.08.2023).

4. Объем внешней торговли Синьцзяна в первом полугодии вырос на 65,2 проц. // URL: http://russian.china.org.cn/business/txt/2023-07/22/content_94005231.htm (дата обращения: 23.08.2023).

5. Главное таможенное управление Китайской Народной Республики // URL: <http://www.customs.gov.cn/customs/302249/zfxxgk/2799825/302274/302277/-302276/5157413/index.htm>, 18.07.2023 (дата обращения: 12.08.2023).

6. В первом полугодии этого года ВВП Синьцзяна вырос на 5,1 процента // URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2023/0727/c31518-20049819.html>, 27.07.2023 (дата обращения: 12.08.2023).

7. Винокуров Е. Новая Центральная Азия // URL: <https://eabr.org/analytics/research-articles/glavnyy-ekonomist-eabr-evgeniy-vinokurov-predstavil-pochetnyy-doklad-novaya-tsentrалnaya-aziya-v-ram/>, 11 апреля 2023 г. (дата обращения: 12.08.2023).

8. Косырев Д. Будущее Китая – Запад. Но не тот, что вы думаете // URL: <https://ria.ru/20200624/1573377825.html>, 24.06.2020 (дата обращения: 23.08.2023).

9. Ван Ивэй: Китайской дипломатии никогда не стать такой «безрассудной», как русская // URL: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2014-05/04/content_32277393.htm, 4 мая 2014 г. (дата обращения: 23.08.2023).

ҚЫТАЙДЫҢ ШЫНЖАНДАҒЫ СУ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ТРАНСӨЗЕНДЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ӘСЕРІ

Сарқытқан Қ.

*География ғылымдарының кандидаты, профессор,
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(Алматы қ., Қазақстан)*

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгінгі және келешегі» тақырыбындағы 2022-2024 жж. гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі ЖТН АР14869734).

Қазақстан Еуразия материгінің орталығына орналасқандықтан, су ресурстарына тапшы оның үстіне көптеген ірі өзендері, мысалы: Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық, Тобыл, Есіл және Шу өзендері трансшекаралық өзендер болып табылады. Бұл өзендер Қазақстан су ресурстарының 40 пайызын құрайды. Әлемдегі геосаяси үдерістердің шиленісуі көрші елдер арасындағы ақым-қатынастарды күрделендіріп отыр. Оның үстіне ғаламдық жылыну үдерісі белең алып бара жатқан қазіргі кезеңде Қазақстан үшін су ресурстарына деген сұранысты болашақта ең басты орынға көтеруі мүмкін. Оның белгілері қазірдің өзінде көрініс беріп жатыр. Әсіресе, Қазақстан үшін ең ірі өзендер саналатын Қара Ертіспен Іле өзендері Қытай Халық Республикасының аумағынан ағып келеді. Трансшекаралық өзендерге қатысты мәселе қзіргі күнде екі мемлекет арасындағы ең маңызды стратегиялық міндеттердің біріне айналып отыр. Бұл мәселе Қытай мен Кеңес Одағының қарым-қатынасының ұзақ жылдар дұрыс болмағандығынан өзендерді бірлесіп тиімді пайдалану мәселесі тәуелсіз Қазақстанның еншісіне қалып отыр. Одан сырт, ол кездерде бұл өзендерге қатысты келісімдердің болуы да күн тәртібіне көтеріле қоймаған болатын. Оның басты себебі Қытайдың экономикалық-техникалық дамуы қазіргідей емес әрі Шынжаң провинциясында халық саны бүгінгідей көп емес болатын. Кеңес Одағы да Қазақстандағы бұл өзендердің тағдырына бас қатыруға құлықты болмады. Осылайша екі ірі держава арасында трансшекаралық өзендер туралы нақты келісім болмай келді. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген дәуірде өзінің ұлттық мүддесін өзі қорғайтын міндеттеме алды әрі Қытайдың нарықтық экономикасының дамуы су ресурстарын өз шаруашылығына пайдалану мәселесі күн тәртібіне көтеріле бастады. Осылайша екі мемлекет арасындағы 25 трансшекаралық өзендерді ортақ әрі тиімді пайдалану мәселесі көтерілді. Нәтижеде 2001 жылы ел үкіметі трансшекаралық өзендерді пайдалану туралы келісімге қол қойды. Бірақ Ертіс пен Іле мәселесі әлі толық шешілген жоқ.

Қазіргі таңда Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынас жақсы дамып отыр. Бірақ трансшекаралық өзендер мәселесі екі мемлекет үшін маңызды күйінде қалуда. Бастысы, Қазақстан үшін маңызы зор. Оның себептері де түсінікті: Біріншіден, Қара Ертіс пен Іле өзендерінің 70% суы Қытайдың Шынжаң провинциясынан бастау алады. Екіншіден, Қытайдың «Батысты игеру» стратегиялық жобасы 2000 жылдан бастап күшіне енгелі Шынжаңның экономикалық дамуы да артты, сәйкесінше суға деген сұраныс та көбейді. Бұлардан сырт, аталмыш провинцияда халық саны көбейіп сұранысты барынша молайтып жатыр. 2020 жылғы 7 кезекті халық санағы бойынша Шынжаңда 25 млн 850 мың адамның тұратыны анықталды. Бұл көрсеткіш 1990 жылы 15 млн. 160 мың, ал 2001 жылы 19 млн. 250 мың адам болған [1]. Қысқа ғана 30 жыл ішінде 10 млн. халық көбейген. Қазақстан халқы егемендік қарсаңында 16 млн. 465 мың шамасында болса, 2023 жылдың бірінші сәуірінде халық саны 19 млн. 832 мың 737 адам болған [2]. Көріп отырғанымыздай Қазақстан халқы 30 жылда 3 млн. 370 мыңға жетер-жетпес қана өскен. Ал Шынжаңда осы уақыт ішінде 10 млн. адам өскен. Әрине бұл табиғи өсім емес, керісінше ішкі миграцияның әсері екені даусыз. Бұл

халық нөпірінің алдағы уақытта да толастамары анық. Халық санының осындай тоқтаусыз өсуі трансшекаралық өзендерді пайдалануда түрлі мәселелерді туындатуы бек мүмкін.

Екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесін дұрыс шешу үшін тек бір жақты көзқараспен қарау жөн емес. Ол үшін екі жақтың қажеттілігін салыстыра талдау жасаған тиімді болмақ. Осы ұстаным бойынша Шынжаңға тоқталайық: Шынжаңның су ресурсы Қытай бойынша аз аймақтардың бірі. Өзен көлдерінің жалпы мөлшері 88 млрд. 240 млн. текше метр, алайда оның 3 млрд. 780 мыңы үстірттер мен шөлдердің салдарынан пайдалануға келместен ысырап болып кетеді. Пайдалануға болатын көлемі 84 млрд. 460 млн. текше метр шамасында [3]. Ал экологиялық-географиялық ортасының жылына қажетті су ресурстары мөлшері 20 млрд. 800 млн. текше метр болса, күнделікті тұрмыс пен шаруашылыққа қажетті су мөлшері шамамен 40 млрд. текше метр. Бұл тұрғыдан алғанда тұтыну қажеттілігі мен жалпы су қоры арасындағы баланыс оң деп бағалауға болады. Алайда, Шынжаңның Еуразияның орталық бөліміне орналасқандықтан, шұғыл континентті климат сипатына ие болуы оның аса мол су қорының болуына мүмкіндік бермейді. Оның үстіне соңғы жылдары климаттың жылынуы мен өңірдегі халық санының артуы суға деген сұранысты арттырып отыр. Егер беталыс осындай бағытпен дами беретін болса, Шынжаң провинциясындағы ең үлкен мәселе болашақта су проблемасы болуы айдан анық.

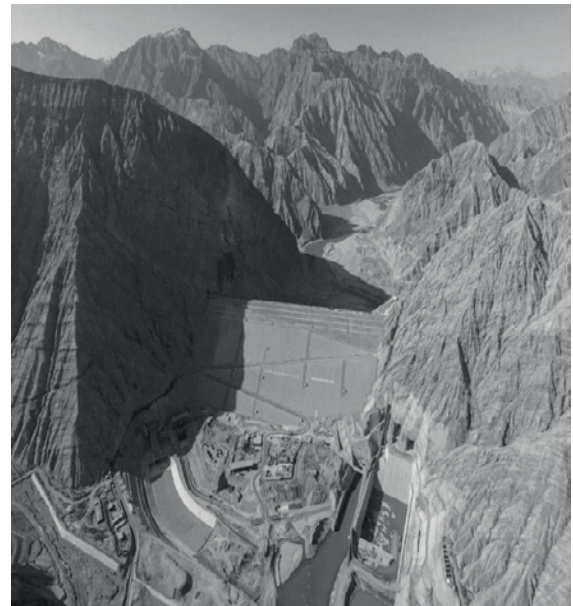
Шынжаң суының пайдалану бағытына келер болсақ, су ресурстарының 94 пайызы ауыл шаруашылығына жұмсалады. Себебі ауыл шаруашылық дақылдарын суландыру техникасы жақсы жолға қойылмаған. Бірақ өкімет суландырудың жаңа техникасын дамытып, суда барынша үнемді пайдалануды қолға алып отыр. Деседе, халық санының жылдам өсуі, әсіресе, ішкі өлкелерден жұмыс күші миграциясының тоқтаусыз ағылуы ауыл шаруашылық өнімдеріне болған сұранысты көбейтіп, бұл мәселені тіпті де шиленістіріп отыр. Сол үшін ел үкіметі ғылым мен техникаға барынша мән беруді, ауыл шаруашылығы дақылдарының жоғары сортты түрлерін өсіруді басты назарға алуда. Су ресурстарының жеткіліксіздігі бұл тек Шынжаң провинциясына ғана тән мәселе емес, Қытайдың Батыс өңірі саналатын көптеген аймақтарында да ұшығып тұр. Осы мәселелерді шешу мақсатында соңғы 20 жыл көлемінде ел үкіметі *“Оңтүстіктің суын солтүстікке жеткізу”* жобасын қолға алып келеді. Аталмыш жоба келесі үш бағыт бойынша кезең-кезеңімен орындалуда [4].

Шығыс бағытта: Янцзы өзенінің төменгі ағысынан 15 млрд. текше метр суды Пекин-Ханжоу каналы арқылы тасымалдап, Солтүстік Қытай жазығының шығыс аймақтарындағы егістік жерлер мен Пекин және Тяньцзин секілді ірі қалаларды сумен қамтамасыз ету көзделіп отыр. Құрылысқа 10 жыл мерзім беріліп, 130 млрд. юань қаржы жұмсалынды.

Орта бағытта: Янцзының орта ағысынан 20 млрд. текше метр су Ханжаң өзені арқылы Солтүстік Қытай жазығының батысындағы аймақтарға жеткізілмекші. Құрылысқа 15 жыл уақыт белгіленіп, 170 млрд. юань қаржы бөлінді.

Батыс бағытта: Янцзының жоғары ағысы саналатын Жин Саяң қатарлы үш өзеннен 20 млрд. текше метр суды Хуанхэ өзеніне жеткізу жоспарлануда. Бұл құрылысқа 15 жыл мерзім беріліп, 150 млрд. юань бөлінді. Қытай мамандарының есептеуінше суы бұрылатын алты өзеннен жалпы 200 млрд. текше метр су игілікке жаратылмақ, Осылай істегенде Қытайдың ірі өзенінің бірі Хуанхэ өзеніндей үш өзен суын пайдалануға болады екен (Хуанхэның ағыс мөлшері 66 млрд. 100 млн. текше метр) .

Алайда аталған өзен суларының ешбірі Шынжаң жеріне келмейді. Оған жер жағдайы мүмкіндік бермейді. Тек Тибеттің Рыхазы аймағындағы биік бөгеннен алынатын су Шынжаңның оңтүстігіндегі Тарым ойпатына тартылып, Қытайдағы ең үлкен ішкі өзен - Тарым өзені арқылы егістікке, мұнай өндіруге және электр энергиясын өндіруге пайдаланылмақшы. Бұл тунелдің ұзындығы 780 шақырым болып қазуға 12 жыл уақыт пен 250 млрд. юань жұмсалмақшы.

Бастапқы бюджет 8,6 миллиард юань болды, бірақ ол тікелей 10,986 миллиард юаньға дейін көтерілді, бұл белгілі бір дәрежеде қаржылық ауыртпалық әкелді. Сонымен климаттың қолайсыздығынан құрылыстың сапасына кері әсер де жоқ емес. Дегенмен, бұл суды үнемдеу жобасының табысы Шыңжаңның жергілікті аймағына әлі де көп пайда әкелді. Мәселен, су тасқынының пайда болуын азайтады және сонымен бірге жыл сайынғы су тасқынына қарсы ондаған миллион юань инвестициясы жергілікті аймаққа халықтың тұрмысын жақсарту үшін көбірек қаражат жұмсауға мүмкіндік береді. Одан да маңыздысы, бұл бөгет оңтүстік Шыңжаңдағы ауыл шаруашылығының дамуына тікелей әсер етіп, жергілікті ауылшаруашылық суару көрсеткішін 25%-ға, диқандардың кірісін тиімді арттырып, оңтүстік Шыңжаң мен Солтүстік Шыңжаңның үйлесімді дамуына және ұлттық бірлікті нығайтуға ықпал етті. Бұл жобаның маңызды бір бөлімі - Дашися суды сақтау және үнемдеу жобасы болып, Ақсу префектурасындағы Құмарак өзенінің орта және төменгі ағысында, Вэньсу округінің торабындағы Дашися шатқалында орналасқан. Дашися суды үнемдеу жобасына 4 миллиард 760 миллион юань инвестиция тартылған. Су сақтау сыйымдылығы 1,1 миллиард текше метр болып, оның бір бөлігін электр қуатын өндіруге пайдаланылады. Жоспар бойынша 1,9 миллиард квт/сағ ток өндіруге болады. Бұл энергетикалық қуат оңтүстік Шыңжаңның экономикалық және әлеуметтік дамуын белгілі бір дәрежеде дамыта түсері анық. Бұдан тыс, қазіргі уақытта Шыңжаңдағы Дашися, Юлуңкаши және Қорған сияқты 8 ірі суды үнемдеу және бұру жобасының және Момоке, Хуншань және Йигезия сияқты 23 шағын және орта су қоймаларының құрылысы жедел жұмыс істеуде [5] Олардың ішінде Юлуң Каши суды сақтау жобасы 2 миллиард 662 миллион юань көлеміндегі жиынтық инвестицияны аяқтады, бұл жобаның жалпы инвестициясының 34 пайызын құрайды.

Өкінішке орай, Қазақстанмен іргелес жатқан Солтүстік Шыңжаң аймағына тартылатын су көзі жоқ. Тек өзіндегі суды ұқыпты пайдалану мен ағыс мөлшерінің біразын бұрып алып қалу көзделіп отыр. Әңгіме сыртқы ағыс есептелінетін Ертіс пен Іле өзендері жөнінде болып отыр. Бұл екі өзен Қазақстан үшін, оның экологиясы мен экономикасы үшін аса маңызды. Мысалы, Қара Ертіс өзені Қытайдағы Алтай тауынан бастау алады. Оның негізгі тармақ ағыстары Қара Ертіс, Қыран, Буыршын және Қайырты өзендері [6]. Ол Зайсан көліне құяды. Жалпы ұзындығы 4248 шақырым. Қазақстан жеріндегі ұзындығы 1700 шақырым. Ертіс өзенінің Қазақстан үшін маңызы зор екендігі белгілі, бастысы арзан су электр көзі болып табылады. Республика бойынша ең ірі бөген – Ертіс өзеніне салынған Бұқтырма СЭС ол айналасындағы аймақтарға электр таратумен бірге Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарының шаруашылықтарын суландыруға және кәсіптік балық өсіруге пайдаланады. Сондай-ақ Ертіс-Қарағанды каналы арқылы Орталық Қазақстанды тұщы сумен қамтамасыз етеді. Егер Ертіс өзені ағып өтетін Шығыс Қазақстан облысының кенге бай аймақ екенін

соның ішінде қорғасын, мырыш және мыс, сондай-ақ көптеген түсті металдардың аса мол екенін әрі бұл өлкенің отындық байлықтарға бай еместігін ескергенде металлургия өнеркәсібі үшін судың қаншама маңызды екенін айтпаса да түсінуге болады. Ертістің таға бір маңызы бұл өлкенің Қазақстан бойынша негізгі орман және ағаш өнеркәсібі базасы екендігінде. Шығыс Қазақстан облысы республика көлемінде аграрлық-өнеркәсіптік кешен құрылысы жақсы жолға қойылған аймақтың бірі. Ауыл шаруашылығының судан қол үзе алмайтындығын пайымдағанда осы өңірдегі ең үлкен өзеннің алар маңызы өздігінен мәлім болады.

Ертістің Қытай жеріндегі ұзындығы 633 шақырым болып, су энергия потенциялы 3 млн. 420 мың кв. қазір оның суының біраз бөлегі Жоңғар даласына арқылы Қарамайлы қаласының маңына келді. Оны егіншілік пен мұнай өндірісіне пайдалануы мүмкін. Ертіс суының қазіргі кезде Қытай тарапынан пайдалануы өзен суының 20 пайызынан аспауы қарастырылған. Егер қажеттілік артып жатса, Шығыс Қазақстан өнеркәсіп салалары мен ауылшаруашылық салалары зардап шеге бастайды. Оның әсері тұтас республиканы шарпуы мүмкін. Сондықтан Қазақстан үкіметі Ертіс өзенінің тағдырын күні бұрын есепке алып аландаушылық білдіруі тиіс.

Халықаралық заң бойынша өзендер орнына қарай ел ішіндегі өзен, шекаралық өзен және көптеген елге тұтасатын өзен, сондай-ақ халықаралық өзен қатарлы түрлерге бөлінеді. Көптеген елдерге тұтасатын өзен дегеніміз – екі немесе одан да көп елдерден ағып өтетін өзендер. Ал көп елдерден ағып өтетін өзендердің халықаралық келісім бойынша барлық елге ашылуы белгіленген болса, онда ол халықаралық өзен мәртебесін алады. Осы тұрғыдан қарағанда, Ертіс өзені көптеген елдерге тұтасатын өзен түріне жатады. Халықаралық заң бойынша өзендерді пайдалануда әр мемлекет өзіне қарасты өзен бөлегін пайдалануына және басқаруына мүдделі. Алайда көрші елдің де мүддесін ескеруі және кездескен мәселелерді өзара келіссөз арқылы шешуі тиіс. Бірақ, Қытай БҰҰ-ның өзендерді пайдалануға қатысты конвенцияларына қосылмай, трансшекаралық суларды қолданып келеді. Мысалы, Қытайдан бастау алып, Үндістан, Пәкістан, Мьянма, Лаосқа ағатын Меконг, Брахмапутра секілді өзендердің бойында көрші елдерді ескертпей бірнеше ГЭС, тоғандар салып тастағаны белгілі [7].

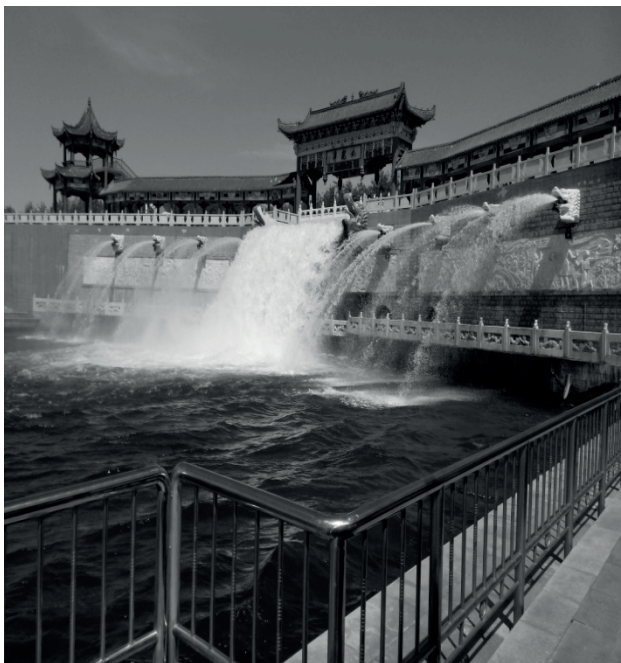
Ал Іле өзені Тянь-Шаньның Тәңір шоқысынан бастау алады. Жалпы ұзындығы 1574 шақырым. оның Қытай аумағындағы ұзындығы 125 шақырым себебі ол Текес, Күнес және Қас секілді үш өзеннің қосылған жері – Жаматыдан басталып Іле өзені аталады. Оның құрамындағы өзендерге анықтама бере кетсек, Текес өзені Іленің басы есептелінеді, ал, Текес өзенінің қайнары Қазақстан шекарасынан ағып келеді. Текестің жалпы ұзындығы 388 шақырым ағыс мөлшері 7 млрд. 947 млн. текше метр. Күнестің ұзындығы 230 шақырым су мөлшері 2 млрд. 271 млн. текше метр. Қастың ұзындығы 292 шақырым су бөлшері 911 текше метр [8]. Бұл үш өзеннің жалпы Іле өзенінен алатын пайызы: Текес 52,3; Қас 25,6; Күнес 13,9 басқа тармақ ағыстар 8.2 пайызды құрайды. Энергия қоры 7 млн. кв. Болып тұтас Шынжаңның осы саладағы қорының 21 пайзын иеленеді. Іленің Қазақстан жеріндегі ұзындығы 815 шақырым егін суаруға, электр энергиясын өндіруге пайдаланылып келеді.

Іле өзені әлі бұрынғыдай ағып келіп жатыр, бірақ Қытай өкіметінің межесі бойынша көп кешікпей Іленің негізгі тармағының бірі саналатын Қас өзені Тянь-Шань тауының солтүстік сілемінен асып, Жоңғардың оңтүстігіндегі Күйтүн өзенінің құрғақ аңғарына құйылмақшы. Олай болғанда Іле өзенінің суы азайып, Балқаш көлі төңірегіндегі экологиялық мәселелер тіпті де ушыға түсуі мүмкін. Іле өзені ағысының бөгелуі, көптеген тұзды көлдердің қалыптасуына себеп болды. Мұның өзі Балқаш бойында құм, шаң-тозаң және тұздар бөлшегін әкелетін атмосфералық ағынды қалыптастырды [9]. Сондықтан бізше болғанда бұл суға бай емес алапта күріш дақылын өсіруден гөрі өзге шаруашылықпен айналысуы керек секілді. Оның тағы бір себебі, Іленің орта және жоғары ағысына орналасқан Қытайдың Іле аймағында соңғы жылдарда кәсіпорындардың көбейуі және олардың ішінде экологиялық заңдылықтарды сақтамайтын жұмыс орындары болғандықтан көптеген керексіз заттар мен лас сулар Ілеге қосылып Қазақстан жеріне ағып келеді. Соның салдарынан көлдегі балық түрлері мен күріш дәндерінің құрамында адам ағзасына зианды

қосылыстар пайда болып отыр. Бұл халықтың денсаулығы мен мемлекеттің экономикасына кері әсер етеді.

Жалпы Шыңжаң жеріндегі өзен суларының жалпы мөлшері 88 млрд. 400 млн. текше метр болып, оның 23 млрд. текше м. суы осы екі өзен арқылы шекарадан ағып шығады. Бұның ішінде Іле өзенінің мөлшері 11 млрд. текше метрден артық. Ал қалған 12 млрд-қа таяу бөлігі Ертіс өзенінің еншісінде деген сөз. Осынша судың шекарадан ағып шығып кетуі халқы көп елді ойландыруы әбден мүмкін. Оның үстіне Қытай жеріндегі Іле өңірінің жері шұрайлы, климаты қолайлы болып егін шаруашылығына аса тиімді. Жалпы табиғат жағдайы Алматы облысымен қарайлас, Қазақстанмен шектесетін аумағы 432 шақырым. Әрі соңғы жылдарда өнеркәсіп салаларының дамуы жедел болғандықтан Іле өзеніндегі суға болған сұраныстың артуы кәдік емес. Сондықтан екі мемлекет арасындағы транзиттік өзендерге қатысты даулы мәселе тез, даусыз біте қоймасы анық. Бірақ келісімге келмей қалады деген ойдан да аулақпыз [10].

Қытай өкіметі 1996 жылдан бастап Шыңжаң табиғатпен үлкен үйлесімділікке қол жеткізу үшін суды тасымалдау құрылысын бастады. Соның бірі «Ертіс-Қарамайлы» каналы құрылысы. Қытай өкіметінің пікірінше бұл құрылыс жергілікті жердің қажетін өтеу үшін керек. Оның үстіне бұл өзен арқылы тұщы судың басым көпшілігі теңізге бекер ағып жатыр. Осы мақсатта басталған құрылыс 2000 жылдың бірінші тамызында аяқталып, құбыр ұзындығы 462 шақырым болған, су өткізу қабілеті 840 миллион текше метрді құраған құрылыс 2000 жылы 1 тамызда аяқталып, Қарамайлы қаласына су жетті [11].

Ертіске байланысты тағы бір суды тасымалдау құрылысы – «Ертіс-Үрімжі каналы» құрылысы. Шанши провинциясының «Су шаруашылығын басқару компаниясының» мәліметіне негізделгенде: Шыңжаңдағы Қара Ертіс суын Үрімжіге жеткізу жобасы Үрімші экономикалық аймағының құрылысы мен Солтүстік Шыңжаңдағы мұнай кеніштерін игерудегі су жетіспеушілік мәселесін шешумен бірге, құбыр өткен жерлердегі ауыз суы, егіншілік пен мал шаруашылығы үшін суаруды дамыту және ілгерілету үшін салынды. Бұл аймақтағы ірі көлемдегі су бұру жобалары болып, 2002 жылдың қыркүйегінен 2005 жылдың тамызына дейін жобаның бірінші кезеңі атқарылды. Онда құбырдағы судың ағыс мөлшері 35м³/с болады деп жоспарланып отыр. Екінші кезең 2009 жылдың маусым айынан басталып, Буыршын ауданының батысынан шығысына қарай су бұру құрылысын қадағалау тапсырмасы қабылдады. Бұл құбыр желісінде жылдық судың ағыс мөлшері 1,8 млрд м³ болады деп күтілуде [12].

Қорытынды. Қазақстан мен Қытай арасындағы «Мәңгілік достық» қарым-қатынасы 2023 жылдың 19 сәуір күні Қытайдың Шиан қаласында өткен «Орталық Азия және Қытай форумында» айқындалды. Екі ел арасындағы жан-жақтылы барыс-келіс алдағы уақытта тіпті де дами түсері анық. Сондықтан трансшекаралық өзендер мәселесін кеңеспен шешуге мүмкіндік тууы әбден мүмкін. Бұл мәселеде Қазақстан үшін Ертіс пен Іле суының азаюы басты орында тұрады. Кейбір деректер Қытай бұл қос өзеннің 40%-ға жуық суын өз шаруашылығына қолданады деген ақпарат бар. Егер жағдай осылай өрбиберетін болса, онда келешекте Бұқтырма, Шұлбі су қоймаларының тағдыры тығырыққа тірелері анық. Бұл өз кезегінде Ертіс бойындағы ГЭС- энергиясын өндіруді осы ғасыр ортасына қарай 50%-ға азайтуы мүмкін. Ал Іле өзенінің 30 пайызы ғана Қазақстаннан тауларынан бастау алады. Қалған 70 пайызы Қытайдан келеді. Қытай Іле суынан пайдалануды да артырып отырғаны белгілі. Экологтардың болдауынша Қытай Іленің суын тағы 10 пайызға артық пайдаланатын болса, онда Балқаш көлі екінші Арал болуы бек мүмкін көрінеді.

Қытаймен арадағы трансшекаралық өзендерді тиімді пайдалану мақсатында 2001-2018 жылдар аралығында ортақ комиссия 15 рет кездескені белгілі. Біраз нәтижелер де бар. Ертістің Ресейдегі Обь өзеніне құятынын жалпақ жұрт біледі. Осы тұрғыда Қазақстан Ресеймен де бір уағдаластық бойынша Қытай тарапымен келісімге келмек болды. Алайда, Қытай тарапы өз ниетінен қайтпақ емес. Қазір екі ел достығының нәтижесінде оңтайлы шешім қабылдауға мүмкіндік бар деп сенуге болады.

Бұл мәселені шешуде ең басты бағыттың бірі – өзіндегі мүмкіндікті толық пайдалану. Себебі, шет елмен арадағы келісімге толық сеніп кетуге болмайды, Геосаяси жағдай өзгергенде ол келісімнің де күшін жоюы бек мүмкін. Сондықтан Қазақстан үшін өзіндегі барды ұқсата білудің маңызы зор. Ол үшін: «суды үнемді пайдалану» ұстанымын терең мағынада түсіну керек. Тек, шаруашылық пен тұрмыста жұмсалатын суды ғана үнемдеп қалмастан, жергілікті жердің экологиялық ортасындағы су көздерін сақтауды ескеру тиіс; Екіншіден, бір кезде тың игеру нәижесінде топырақ қабатының сортаңдануынан қалыптасқан су сапасының бұзылуын ретке келтіру үшін, сол жерлердің экологиялық ортасын қалпына келтіруге тырысу керек; Үшіншіден, су құбырларын жаңғырту тиіс, сол арқылы су тасымалдауда судың булану шығынын азайтуға болады. Төртіншіден, жоспардағы немесе қағаз жүзіндегі су шығыны мен нақты су шығыны арасындағы айырмашылық үлкен, осыны бірлікке келтірген жөн; Бесіншіден, су құрамындағы тұз мөлшерінің сақталуы мәселесіне басты назар аударған жөн. Себебі, топырақ құрамындағы тұз мөлшері су сапасына сол арқылы ауыл шаруашылық өнімдерінің зор әсер етді. Әсіресе, су құрамындағы тұздың құрғақ аймақтарда тұрақсыз болатыны анық. Осы мәселелерді реттеу Қазақстанның су мәселесін өз ішінде шешуге өзіндік оң ықпал етері анық.

Әдебиет:

1. <http://www.stats.gov.cn/sj/tjgb/rkpcgb/dfrkpcgb/202302>
2. <chromextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://stat.gov.kz/upload/>
3. Сарқытқан Қастер, Қытайдың нарықтық шаруашылығы дамуының экономикалық-географиялық негіздері және оның Қазақстанмен байланысы. Алматы: "Бастау" 2005- 120 б.
4. Сарқытқанұлы Қастер. Қытайдың Батысты игерудегі мүддесі және оның Қазақстанмен қатысы// Қазақстан және әлемдік қауымдастық. атты халықаралық конференция жинағы, Алматы: 2001.–335 б.
5. 2022 жылдың алғашқы үш тоқсанында Шыңжаң 19 миллиард юаньнан асатын су ресурстарын үнемдеуге инвестиция салды. 11:39, 20 қараша 2022 жыл |Дереккөз: People's Daily онлайн - Шыңжаң арнасы
6. Джоу Цинуй. Даму стратегиясындағы Батыс. Пекин: Ұлттар, 2001.–335 бет, 13 б. (қытай тілінде)
7. Нұрмұхамед Байғара, Траншекаралық өзендер: Ортақ су қалай бөлінбек? «Егемен Қазақстан» 4 ақпан, 2019 жыл].
8. Жеңіс Әмірбекұлы. Қытай экономикалық реформа тәжірибелері// Хабаршы. 1999. №1
9. Жағырапия–таңдамалы (құрастырған проф. У Игүң қатарлылар) Үрімжі: Білім, 1993.–497 бет.
10. Қаналым Таласпай. Ырысты Іле. Үрімжі: Жастар-өрендер, 2000 ж
11. Шыңжаңдағы суды үнемдеу жобалары қаншалықты қызықты? !30.12.2020 08:00:58] <https://www.163.com/dy/article/FV33H7F905458NXXK.html>
12. Лю Ланьян, Қара Ертісті Үрімжіге бұру жобасы. <http://www.sxsljl.com/sxsljl/article-41-19.html/09.05.2020>].

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫТАЙЛЫҚ ЖҰМСАҚ КҮШ ФАКТОРЫ: ҚЫТАЙ ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫҢ АРТУ СЕБЕПТЕРІ

Далелхан А.

доктор PhD, доцент.

Р.Б. Сүлейменов атындағы

Шығыстану институты

(Астана қ., Қазақстан)

Уақыт өткен сайын, заман талабына сай елімізде шетел тілдерін үйренуге деген ұмтылыс күн санап арта түсуде. Әсіресе, аса қиын тілдердің бірі болып табылатынына қарамастан, қытай тілін үйренем деушілердің қатары күн санап өсуде. Экономиканың қарапайым заңы – «Сұранысқа сай ұсыныс», елімізде қытай тілін үйрететін білім ордаларының саны да артып отыр. Осыдан бар болғаны 15 жылдай бұрын елімізде қытай тілі тек жоғары оқу орындарында ғана оқытылып келсе, оның ішінде тек бір-екі ғана университетте, ал қазіргі таңда қытай тілі мектеп қабырғасынан бастап үйретіліп жатыр. Сонымен қатар, әр түрлі тілдер орталықтарында, кешкі мектептерде қытай тілі кеңінен оқытылуда. Елімізде қытай тілін үйренуге деген ұмтылыстың мұнша кеңеюінің өз себебі де бар. Атап айтар болсақ:

- Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы өзара аса тығыз қарым-қатынастары. Көп салалы қарым-қатынастардың тереңдей түсуі қытай тілін білетін мамандардың қажеттілігін арттырып отыр;

- Қытайдың қарыштап дамуы, экономикалық жетістіктері, Қытай Халық Республикасының жаһандық деңгейдегі алып державаға айнала бастауы Қытайды ішінен тереңірек танып-білем деушілердің санын көбейтуде;

- Қытай әрқашан жабық әлем болып келді. Сан ғасырлаған оқшаулану саясаты Қытайды басқа әлемнен алшақтатып ғана қойған жоқ, сонымен қатар Қытайдың «жабық есік» артындағы құпия әлемге айналуы өзгелердің қызығушылығын одан әрі арттыра түсті. Дэн Сяопиннің «ашықтық саясатынан» [1] кейін барша әлемге есігін айқара ашқан Қытайды оқып-білуге ұмтылғандардың саны күн санап арта түсуінің өзі Қытай мемлекетінің әлі де құпиясы көп, тартымды өркениетке ие болғаны себеп болса керек;

- Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері біздің елдің кәсіпкерлерінің негізгі жасаған бизнестері Қытайдан тауар тасып, алып-сатарлықпен айналысу болды. Өзімізде дайын өнім өндіру өте төмен деңгейде, тіпті мүлде жоқтың қасы болғандықтан әлі күнге шейін өз кәсіптерін Қытайдан дайын тауар тасымалдаумен байланыстыратындардың саны өте көп. Соңғы жылдардағы статистикалық мәліметтерге қарар болсақ, қазақстандық кәсіпкерліктің болашақта да осындай ұстанымда қала беретіндігі көрінеді [2]. Бұл өз кезегінде елімізде қытай тілін үйренуге деген сұранысты одан әрі арттыра бермек;

- Тәуелсіздік алған жылдан бері мемлекет басшысының жеке бастамасымен дарынды жастардың шетелдерде білім алуына жағдай жасап, оны кеңінен қолдауы қазақстандық жас білім алушылардың шетелдік білімге деген құштарлығын арттыра түсуде. Қазірде «Болашақ» бағдарламасынан тыс сан түрлі білім бағдарламалары елімізде жұмыс жасауда. Олардың қатарында шетелдік білім бағдарламалары да көптеп кездеседі. Қарапайым халық арасындағы түсінік бойынша, шетелдік білім әрқашан отандық білімнен сапалы. Бұл түсінік өз кезегінде шетелдік білімді алуға ұмтылушылардың санын арттырып отыр [3]. Қытайда білім алу өзге мемлекеттермен салыстырғанда, әсіресе озық деп есептелетін еуропалық мемлекеттердегі білім құнымен салыстырғанда анағұрлым арзан. Тек білім құны ғана емес, Қытайда өмір сүруге қажетті шығындар да салыстырмалы түрде арзанырақ. Сол себептен де Қытайға барып, ақылы әрі арзан білім алғысы келетіндер санынан елімізде қытай тілін үйренуге ұмтылушылардың қатары көбеюде;

- Сонымен қатар, соңғы онжылдықта Қытай Халық Республикасы қытай тілін әлемдік тілдер қатарына қосу шараларын мықтап қолға алып отыр. Қытай тілі БҰҰ-ның ресми

тілдері қатарына енгенімен, БҰҰ-ның өзге ресми тілдері – орыс, француз, араб, испан тілдері тәрізді ағылшын тілінің деңгейіне жете бермейді. Бүгінде ағылшын тілі әлемдік барлық іс-шаралардың ресми тілі, дипломатия, бизнес, білім-ғылымның тілі болып отырғанына ешкімнің таласы болмас. Қытай Халық Республикасының басты мақсаттарының бірі қытай тілін әлемдік деңгейге жеткізе алмаса да аймақтық, өңірлік деңгейде бизнес тіліне айналдыру. Осы мақсатта ҚХР-ның үкіметі Қытайға келіп білім алушыларды ынталандыру мақсатында шетелдік жастар мен ғалымдарға арналған мемлекеттік білім грантарының санын жыл сайын көбейтіп отыр. Мысалы, ҚХР Білім министрлігіне қарасты Ұлттық шәкіртақы басқару комитетінің мәліметтері бойынша шетелден Қытайға келіп оқитын ізденушілерге арнап ҚХР үкіметінің бөлген білім грантарының саны 70 000 орын. Осы орынның 54% Азия мемлекеттерінің еншісіне тиіп отыр [4].

Қытай Халық Республикасының қытай тілін шетелдерде насихаттау мақсатында құрылған білім беру құрылымдарының бірі Конфуцзы институттары. ҚХР Білім министрлігіне тікелей бағынатын Hanban (Конфуцзы институттарының бас штаб-пәтерлері) қазірде әлемнің 108 елінде жұмыс жасайды. Аталмыш елдердегі Конфуцзы институттарының саны 535, ал орта және бастауыш мектептер қабырғасында жұмыс істейтін Конфуцзы сыныптарының саны 500-дан асып жығылады. Аталмыш білім орындарында білім алушылардың саны 1 миллионға жетіп жығылады [5]. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында бес бірдей Конфуцзы институттары жұмыс жасайды. Олар Алматы, Астана, Қарағанды және Ақтөбе қалаларында орналасқан. Сонымен қатар Қазақстанның көптеген жоғары оқу орындарында қытай тілі шет тілі ретінде жүргізіліп келеді. Қытай тілін халықаралық қатынастар, шығыстану, аймақтану, аударма ісі мамандықтарынан басқа қаржы, туризм, құқық мамандықтарының студенттері үйрену үстінде. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті [6] мен Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеттерінде [7] қытай тілі мамандықтары бар. Осының бәрі еліміздегі қытай тілін үйренуге деген қызығушылықтың нәтижесінде қалыптасып отырған жағдай. Бұл үдеріс бұдан әрі де жалғаса береріне еш күмән жоқ.

Жоғарыда аталып өткендей, Қазақстанда қытай тілін үйренушілер тілді негізінен белгілі бір мақсатта үйренеді. Көбісі сауда-саттық, саяхат, шағын бизнес деңгейінде екіжақты қатынастар орнату, өз бизнестеріне қатысты қарапайым ақпараттар іздеу тәрізді мақсаттармен қытай тілін үйренуді қолға алады. Тіпті академиялық деңгейде тіл үйренушілердің мақсаттары да осы деңгейлес болып келеді. Сондықтан мұндай мақсатпен тілді үйренуге келгендерге сұраныстарына сай білім беру тіл үйретуші мамандардың алдында тұрар үлкен міндет.

Қытай тілі аса қиын тілдердің бірі болып табылады. Қытай тілін үйренудегі ең күрделі мәселенің бірі әрі бірегейі – қытай иероглифтері. Өзге тілдерді үйренгенде, тек әліпбиді білсең болғаны, сөздерді өзің оқып, аудармасын өзің тауып-ақ, тілді әрі қарай өз бетіңше үйрене беруге болады. Ал қытай тілін үйрену үшін ең алдымен иероглифтің қалай оқылатынын, оның тонын (sheng diao), жазылу жолы және аудармасын білу қажет. Бұл тілді үйренушілерге көп уақыттарын жұмсауға мәжбүр етеді [8].

Қытай тілін үйренудегі ең басты мәселе иероглифтерді жазу әрі есте сақтау. Қазіргі еліміздегі қытай тілдерін үйрету орталықтарында оқытушылар көбіне осы иероглифтердің жазылу тәртібі мен оны жатқа жаза білуге көп көңіл бөледі. Әрине бұл қытай тілін үйренудің негізгі бастамасы екені рас, алайда тілді белгілі мақсатта жедел үйренгісі келетін ізденушілер үшін бұл ұзақ уақытты алатын, қиын шара. Осы күрделі мәселенің оңтайлы шешімін табу үшін кіші-гірім тәжірибе жасап көрдік.

Бұрын-соңды қытай тілін оқып көрмеген, жаңадан бастап отырған екі топқа қытай иероглифтерін екі тәсіл бойынша үйретіп көрдік. Бірінші топқа иероглифтерді құрайтын таяқшаларды (bi hua) жеке-жеке және оларды ережеге сай жазуды көрсетіп, оқылуы мен аудармаларын және иероглифтердің жазылуын есте сақтауды тапсырма етіп бердік. Ал екінші топқа әр иероглифті ешқандай ережесіз біртұтас белгі, яғни жеке сурет ретінде көрсетіп, оқылуы мен аудармасы және иероглифтің өзін еске сақтауды тапсырма етіп бердік.

Осылайша екі топқа бірдей 10 иероглифті, яғни 10 сөзді үйреттім. Келесі сабақта аталмыш 10 иероглифті көрсеткенімде бірінші топтың 50% иероглифтердің оқылуы мен аудармасын еске сақтаған болса, екінші топтың 80% астамы сөздердің оқытуы мен аудармасын дәл айтып тұрды. Мұндай тәжірибені өзге топтармен де бірнеше рет жасап көргенімде, нәтижесі жоғарыдағы көрсеткіштермен шамалас болып шықты. Қорытынды, адамдардың көбісі ақпаратты көріп (визуалды) жақсырақ қабылдайды. Демек қытай тілін жедел үйренушілерге тіл үйретуде екінші тәсілді жиірек пайдаланған дұрыс деген шешім шығады.

Ал иероглифтерді жазу мәселесіне келер болсақ, оның шешімін қазіргі заманның ІТ жетістіктеріне қалдырған жөн. 1935 жылдан бастау алған қытай иероглифтерін қарапайымдандыру үдерісінің [9] арқасында қытай иероглифтері бір жүйеге түсіп, оларды жазып үйренудің қарапайым ережелері жасалды. Қазіргі құрлықтық Қытай мен Сингапур пайдаланып келе жатқан қытай жазуы 1964 жылы бекітілген 2238 қарапайымдандырылған иероглифтерден тұрады [10]. ЭЕМ жаппай қолданысқа енуі қытай иероглифтерін жазуды одан да жеңілдетте түсті. Иероглифтердің оқылуын латын әріптерімен белгілейтіндіктен, пернетақталар арқылы қытай иероглифтерін жазу еш қиындық тудырған жоқ. Pinyin Input қосымшасының арқасында қазірде кез келген электронды құралдарда стандартты пернетақталар арқылы қытай иероглифтерін жазуға болады. Қытайша жазудың бұл тәсілі иероглифтерді жеке таңба ретінде санасына сурет ретінде қабылдайтын жандар үшін аса қолайлы. Бұл тек шетелдіктер үшін емес, қытайлардың өзі мұндайға үйренгені соншалық, қазірде Қытайдың өзінде иероглифтерді өз қолымен қаламмен мүдірмей жазатын жандар саны азая бастағанын қытайлардың өздері айтуда. Бұл тек Қытайдың ғана мәселесі емес, барлық дүние сандық стандартқа көше бастаған бұл заманда кез келген елде қалыптасып келе жатқан мәселе болып табылады.

Заман талабына сай тіл үйренушілерге білім беру – әр оқытушының міндеті. Елімізде қытай тілін үйренушілер санының артуына сай, ол тілді үйретушілерге деген сұраныстың арта түскені анық. Тіл үйренушілердің талабына сай, яғни нарықтық тілмен айтқанда тіл үйрену тұтынушыларының сұранысына сай болу үшін қытай тілі оқытушылары да тілді жедел үйретудің жаңа тәсілдерін меңгеруге ұмтылып, заманауи жетістіктерді жете пайдаланғаны абзал.

Әдебиет:

1. 赵华胜。中国的中亚外交。时事出版社, 2008, 464 页

2. ҚР Статистика агенттігінің ресми сайты мәліметтері

<http://www.stat.gov.kz/bfd42c39fecaf5774affd0b.shtml>

3. Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан Жолы. 2006, 372б.

4. 根据国家留学基金管理委员会材料

<http://www.csc.edu.cn/News/9612120a2bfd42c39fecaf5774affd0b.shtml>

5. 国家汉办,孔子学院总部 http://www.hanban.edu.cn/hb/node_7446.htm

6. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ресми сайты

http://ff.enu.kz/index.php?option=com_content&view=category&id=64&Itemid=107&lang=r

ц

7. Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеттерінің ресми сайтынан <http://www.ablaikhan.kz/kz/our-university/facultets-and-departments/faculty-of-asian-studies/department-of-chinese-philology.html>

8. 唐蓝。"汉子的起源极其发展", 广西出版社, 南宁, 1992 年

9. Д.Мәсімханұлы, А. Әбиденқызы. Қытай филологиясына кіріспе. «Күлтегін», Астана-2004. 245 бет.

10. 中国文字的发展。河南人民出版社, 1996 年

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ЯПОНИИ В XXI ВЕКЕ - ОТВЕТ НА ИЗМЕНЕНИЯ АРХИТЕКТУРЫ МИРОВЫХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Шаймарданова Н.Ж.

*кандидат политических наук,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)*

Для понимания основных этапов трансформации внешней политики Японии рассмотрены основные внешнеполитические концепции премьер-министров Японии.

Внешняя политика *Дзюньитиро Коидзуми (2001-2006)* отличалась проамериканской направленностью: премьер выступал в поддержку военных действий США против терроризма в Афганистане и Ираке, Япония отправляла войска на войну за рубежом, в частности, японская военно-транспортная авиация оказывала ограниченную поддержку операциям в Ираке, а корабли морских сил самообороны участвовали в тыловой поддержке кораблей ВМС США и их союзников, ведущих антитеррористическую операцию в Афганистане. Посещение Дз. Коидзуми храма Ясукуни, в котором покоится прах японских военных Второй мировой войны, повлекло резкий спад в отношениях с Китаем и Южной Кореей, что отчасти стало причиной неудачи в деле вступления в постоянное членство Совета Безопасности Организации Объединенных Наций в 2005 году, так как страны Азиатско-Тихоокеанского региона не поддержали кандидатуру Японии. Дз. Коидзуми запомнился тем, что впервые с официальными визитами посетил Казахстан, Узбекистан, Эфиопию и Гану; провел переговоры с лидером Северной Кореи Ким Чен Иром.

В ходе официального визита в страны Юго-Восточной Азии японский премьер озвучил о сотрудничестве с АСЕАН, включая Австралию и Новую Зеландию, на основе концепции «10+3» [1]. Это было серьезным шагом японской внешней политики в Юго-Восточной Азии с момента известной доктрины Фукуда (1978).

Основой внешней политики *Синдзо Абэ (2006-2007)* также стал японо-американский альянс, который креп за счет укрепления взаимного доверия Японии и США. Вместе с тем премьер-министр Абэ придавал большое значение азиатской стратегической дипломатии, прилагая усилия для достижения более тесных отношений с соседними странами (Южной Кореей, Россией, Индией и Австралией), разделявшими взгляды Японии на фундаментальные ценности - свободу, демократию, основные права человека, верховенство закона в обществе. Абэ признавал, что бурно развивающийся Китай является важной страной для Японии, и утверждал, «будет и в дальнейшем прилагать усилия для развития добрососедских отношений между Японией и Китаем» [2]. Официальный визит С. Абэ в Китай способствовал потеплению отношений между Токио и Пекином. Абэ провел ряд реформ, повлиявших на внешнеполитический образ страны (модернизация японского Агентства обороны в Министерстве обороны Японии), озвучил планы по созданию Совета национальной безопасности Японии по аналогии с Советом в США, в котором канцелярия премьер-министра станет центром принятия решений по дипломатии и вопросам безопасности.

Внешнеполитическая концепция премьер-министра Японии *Ясуо Фукуда (2007-2008)* стала известна под лозунгом «Нация, содействующая миру» и была направлена на продвижение интеграционных процессов в Тихом океане. Тихий океан должен превратиться во «внутреннее Средиземное море» для стран, которые находятся по берегам Тихого океана. Помимо укрепления союза Японии с США, Фукуда обещал содействовать усилиям АСЕАН в создании Сообщества АСЕАН к 2015 году; поддерживать мира в Азии, на Тихом океане и в мире в целом; способствовать развитию и укреплению инфраструктуры АТР для обмена опытом и знаниями, поскольку это необходимая предпосылка для всего спектра сотрудничества в регионе; проводить активную борьбу с изменением климата в странах АТР [3].

Внешнеполитическая концепция *Таро Асо (2008-2009)* сводилось к «ценностно-ориентированной дипломатии», которая включает элементы свободы и демократии, а также содержит элементы для борьбы с Китаем и Россией. О не проходящей важности японо-американского альянса говорилось в докладе премьера «Дипломатия Японии: обеспечение безопасности и процветания»: по мнению Таро Асо, союз Японии и США является основой обороны Японии и обеспечения мира и стабильности на Дальнем Востоке. Премьер считал успехами Японии направление отряда сил самообороны для борьбы с пиратами в акватории Сомали, снабжение топливом военные корабли США и других стран в Индийском океане, оказание помощи Афганистану и Пакистану. Будучи еще министром иностранных дел Японии Т. Асо обнародовал политическое заявление «Дуга свободы и процветания: расширение японских дипломатических горизонтов» [4]. Уже на посту премьер-министра Японии Т. Асо сказал о необходимости направить взоры на Центральную Азию и Кавказ, богатые природными ресурсами. Он выдвинул идею создания «перекреста Азии и Европы», т.е. образовать «коридор движения товаров между Югом и Севером» из Афганистана до Аравийского моря и «коридор Восток- Запад» - Центральная Азия-Кавказ-Европа. Данная концепция вкупе с ранее выдвинутой идеей о создании промышленного коридора в Индии и районе Меконга образуют каналы движения людей, товаров и финансов, соединяющих азиатский и европейский континенты, которые и станут «современным Шелковым путем». Китай, Индия и Россия также выступают важными партнерами в реализации этой концепции.

Юкио Хатояма (2009-2010) будучи премьер-министром Японии от ДПЯ уже личность историческая. Премьер стал известен своей идеей «братской политической философии», которую он изложил в работе «Моя политическая философия» [5]. Основная идея заключалась в том, что Япония должна быть частью глобальной системы и действовать как «мост между мирами», между Востоком и Западом, богатыми и бедными странами, и стать многополярным мостом между цивилизациями. Философия «братства» была крайне идеалистической, однако идея замены конфликта на сотрудничество согласовывалась с глобальной тенденцией.

Премьер-министр *Наото Кан (2010-2011)* был сторонником прагматичной дипломатии, основанной «на чувстве ответственности». Будучи премьером, он не сделал концептуальных шагов в вопросах дипломатии и безопасности, но придерживался утвердившихся позиций в вопросе баланса отношений Японии с соседними странами и укреплении японо-американского альянса. Кроме этого, Н. Кан выделял стремление Японии к сообществу в Восточной Азии, к углублению взаимовыгодного стратегического сотрудничества с Китаем, заявил о плане пересмотра Руководства по национальной программе обороны и следующую Среднесрочную программу обороны [6].

Премьер-министр Японии *Ёсихико Нода (2011-2012)* внешнеполитические инициативы направил на укрепление японо-американского альянса как «краеугольного камня» дипломатии Японии, сотрудничество со странами Юго-Восточной Азии и сохранение политического баланса с Китаем во избежание любого влияния на экономические связи двух стран [7].

Второй срок *Синдзо Абэ (2012-2020)* в качестве премьер-министра Японии проходил в рамках философии «правого консерватизма», согласно которому Япония сохраняла преданность союзу с США, но вместе с тем настойчиво старалась избавиться от «комплекса поражения во Второй мировой войне», «подвести черту под политикой военного времени» и начала возрождение Японии «в качестве одной из ведущих держав мира» [8]. Ярким моментом политического курса С. Абэ стала идея о пересмотре «позорной» Конституции, ограничивающей возможности в сфере военной политики, и принятой в условиях «навязанной Японии послевоенной системы». «Доктрина Абэ» - комплекс внешнеполитических мер Японии, включавший пересмотр пацифистских статей конституции, усиление оборонной мощи страны и активный поиск региональных союзников. Япония планировала занять нишу мирового рынка вооружений и отказывалась мириться с антияпонскими жестами восточноазиатских государств, постоянно напоминавших Токио о

японских военных преступлениях периода Второй Мировой войны [9]. Данные кардинальные изменения во внешней политике Японии были вызваны новыми угрозами безопасности страны. С одной стороны, это активизация внешней политики Китая и усиление его военно-политического присутствия в регионе и, с другой стороны, ненадежность альянса с США.

С. Абэ проводил согласованную на национальном уровне долгосрочную стратегию Японии: была опубликована первая Стратегия национальной безопасности, учрежден Совет национальной безопасности, приняты законопроекты о безопасности, расширяющие деятельность Японии по обеспечению безопасности на международной арене. Япония смогла осуществлять коллективное право на самооборону в ограниченной степени. Вместе с новыми руководящими принципами обороны между Японией и США японские силы самообороны начали более тесно сотрудничать с вооруженными силами США.

Пекин не поддерживал данный шаг Токио, заявляя, что новое законодательство, позволяющее Японии посылать войска за границу впервые после Второй мировой войны, осложнит региональную безопасность и глобальную стабильность и поставит под вопрос послевоенную приверженность Токио «пути мирного развития». Сеулу приходилось учитывать союзнические отношения с США и северокорейский фактор, но он также призвал Японию «сохранять дух пацифистской конституций» и напомнил, что действия, которые могут затронуть безопасность на Корейском полуострове и национальные интересы Кореи должны согласовываться с Сеулом».

Японское правительство при кабинете Абэ расширило сотрудничество в области безопасности со странами-единомышленниками - Австралией, Индией, Великобританией и Францией. Это дало возможность Японии начать играть гораздо более высокую роль в международной политике.

В начале 2019 г. премьер-министр Японии еще четче заявил о своей решимости окончательно урегулировать все дипломатические споры, накопившиеся после Второй мировой войны. С. Абэ удалось достичь продвижения по многим вопросам, в частности, наметился прогресс в обсуждении мирного договора с Россией, стали налаживаться отношения с Китаем, был проведен исторический саммит с участием США и КНДР [10].

Анализ показал, что в период премьерства С.Абэ в Японии произошла трансформация парадигм политики национальной безопасности. Действия Синдзо Абэ 2.0, т.е. во время его второго срока на посту премьер-министра, были направлены на смену принципов, заложенных еще «доктриной Ёсида». Это время войдет в историю как период серьезных изменений в концепции безопасности Японии – переход к «проактивному пацифизму» [11]. В Стратегии безопасности (2013) сказано, что Японии необходима стратегия национальной безопасности, в рамках которой, она станет еще больше содействовать установлению мира и процветания, взяв за основу «проактивный пацифизм».

В провозглашенной доктрине Синдзо Абэ пересмотрел ограничения на экспорт вооружения и на право коллективной самообороны. «Три принципа поставки военной техники» (2014) включают запрет на экспорт, если страна нарушает международные обязательства и соглашения; строгое рассмотрение каждого случая; контроль за нецелевым использованием полученной от Японии техники [12]. Очевидно, что принятие данного закона не обошлось без давления США, стремящихся разделить финансовые расходы при разработке совместных с Японией дорогостоящих военных проектов. Кроме того, закон решил проблему выхода японских компаний на зарубежный рынок вооружения, в чем крайне были заинтересованы представители крупного японского бизнеса, особенно в условиях экономического застоя.

Для получения Японией права на коллективную самооборону Синдзо Абэ начал политику пересмотра Конституции. В частности, было принято постановление о непрерывной модернизации законодательства в области безопасности. Опросы японских СМИ показывали, что процент населения, не одобряющего использование права на коллективную самооборону и изменение Конституции по-прежнему высок. Однако, постепенно общест-

венное мнение менялось, что связано и с активной внешней политикой Северной Кореи, которую японское правительство также использовало в свою пользу. Важным и показательным стало заявление премьер-министра о том, что он надеется в 2020 г. Япония увидит, как новая Конституция вступит в силу [13].

Геополитическое положение Японии существенно влияет на формирование политики национальной безопасности. В регионе, окружающем Японию, высокая концентрация государств с большим военным потенциалом, при этом рамки регионального сотрудничества по обеспечению безопасности не достаточно институционализированы. Это привело к неопределенности и неясности, а в конечном итоге - к сложностям во взаимодействии с другими государствами региона и нерешенным территориальным спорам. К региональным угрозам относится нестабильная ситуация на Корейском полуострове, усиление влияния Китая (отношения с которым можно считать стабилизированными, однако не прозрачными), вопрос заключения мирного договора с Россией и др. [14].

Внешнеполитический курс премьер-министра *Суга Ёсихидэ (2020-2021)* в целом можно охарактеризовать как продолжение традиционной японской политики укрепления стратегических отношений с Соединенными Штатами. Суга активно сотрудничал с администрацией президента Джозефа Байдена, поддерживая совместные усилия по обеспечению мира и стабильности в регионе Азиатско-Тихоокеанского бассейна. В то же время Япония стремилась укрепить отношения с ключевыми соседями, такими как Южная Корея и Китай. Несмотря на торговые и политические споры, премьер-министр призывал к диалогу и сотрудничеству в решении общих проблем и вызовов. Суга придавал большое значение мировым экологическим вопросам и сделал акцент на борьбе с изменением климата. Япония обязалась к 2050 году достичь углеродной нейтральности и увеличить долю возобновляемых источников энергии в энергетическом балансе страны.

В целом, внешнеполитический курс премьер-министра Суга Ёсихидэ характеризовался укреплением стратегических отношений с США, акцентом на мировых экологических вопросах, развитием экономических связей и стремлением к мирному соседству с региональными актерами. Суга унаследовал сложные вызовы, включая пандемию, но при этом продолжал придерживаться традиционных японских политических линий.

Действующий премьер-министр Японии *Кисида Фумио (с 2021 г.)*, в целом, продолжает внешнеполитический курс своих предшественников. Однако в современной системе международных отношений проходят серьезные экономические, политические, культурные трансформации, которые начались с пандемии Covid-19, и активно продолжились в 2022-23 гг., когда аналитики заговорили не просто об изменениях, а о тектонических сдвигах в мировой геополитике.

Принятие Японией новой Стратегии национальной безопасности, вместе с Национальной стратегией в области обороны и Планом оборонного строительства предусматривают ряд беспрецедентных и высокоамбициозных проектов, связанных с обороноспособностью Японии [15]. Продолжая курс С. Абэ, Токио планомерно движется по пути отказа от политики, ориентированной на самооборону, которой он придерживался на протяжении долгих лет после окончания Второй мировой войны. В среднесрочной перспективе Япония планирует довести свои военные расходы до 2% ВВП, а к концу 2027 г. доведет их общую сумму до 43 трлн йен (320 млрд долл.). Тогда военный бюджет страны будет составлять ежегодно около 10 трлн йен (80 млрд долл.) и Япония выйдет по этому показателю на третье место в мире после США и Китая. Сегодняшний курс политики национальной безопасности Японии не представляет собой фундаментальный сдвиг, а скорее ускорение предыдущего пути, вызванное недавним ухудшением региональной обстановки в области безопасности. В этом контексте новшества в вопросах национальной обороны не является революцией, а скорее эволюцией с гигантским скачком.

Несмотря на изменения в мировой политической обстановке, такие как российская агрессия против Украины, напряженность в Тайваньском проливе и амбиции Северной Кореи в области ядерного и ракетного оружия, Япония стремится не только обеспечить свою

безопасность, но и сыграть активную роль в международной безопасности. Япония продолжает рассматривать Соединенные Штаты как своего ключевого стратегического партнера в области безопасности, прилагая усилия для укрепления обороноспособности, обеспечения обороны от баллистических ракет и улучшения кибербезопасности.

Кроме этого, Япония активно развивает сотрудничество с другими странами - Австралия, Южная Корея, Филиппины, Вьетнам и Индия, уделяя внимание расширению сотрудничества в морской безопасности и гуманитарной помощи в регионе Тихого океана; поддерживает концепцию «Свободного и открытого Индо-Тихоокеана» (FOIP).

Анализируя внешнеполитические концепции и действия Японии за последние два десятилетия, можно утверждать, что в политике страны имеются как стабильные, немещающиеся концепты, так и «плавающие». К постоянным атрибутам внешней политики Японии, в первую очередь, относится военно-политический альянс с США. Несмотря на нюансы политических доктрин премьер-министров Японии, данный союз остается «краеугольным камнем» внешнеполитической доктрины уже многие десятилетия, поскольку имеет влияние на стабильность не только всего Азиатско-Тихоокеанского региона, но и мира.

Взаимоотношения с Китаем периодически становясь «прохладными», все равно являлись приоритетными для Токио ввиду быстрорастущего влияния Пекина, а также соседствующего положения. Однако сегодня, когда мощь Китая не только в регионе, но и на мировой арене значительно возросла, Токио настоятельно просит Пекин соблюдать установленные международные правила и не изменять международный порядок способами, противоречащими этим правилам.

Центральная Азия и Казахстан как стратегически важный регион был выделен премьер-министрами Дз.Коидзуми и С.Абэ, что говорит о стабильности и взаимных интересах, но не о приоритетности. Тем не менее, отношения Японии и Казахстана можно охарактеризовать как позитивно развивающиеся. На современном этапе между нашими странами не существует каких-либо крупных противоречий или принципиальных проблем в политической сфере. Интересы Японии в Центральной Азии в основном сводятся к укреплению дружественных связей с азиатскими странами, в том числе с Республикой Казахстан [16].

К приоритетным аспектам деятельности относится открытие совместных предприятий, производящих системы связи, оптико-электронные приборы, авиационную технику; развитие миротворческой составляющей и военного образования, организация военных учений; передача опыта и технологий охраны окружающей среды [17]. Однако существует ряд факторов, ограничивающих сотрудничество Японии и Казахстана: недостаточно емкий рынок сбыта в силу малочисленности населения Казахстана; невысокая эффективность транспортировки в силу географической удаленности, отсутствия прямого выхода к морю; зависимость от транзитных путей [18].

Изучение двусторонних и многосторонних соглашений, подписанных с Японией на протяжении уже трех десятилетий независимости Казахстана свидетельствует о смещении акцентов в экономическом сотрудничестве с простых торговых операций и проектов по линии Официальной помощи развития в пользу взаимовыгодного инвестиционного и технологического партнерства. Другими словами, Япония отходит от своего образа в качестве «поставщика помощи» и становится торговым партнером для Казахстана.

Модель сотрудничества Казахстана с Японией определяется подписанным заявлением «Об особом стратегическом партнерстве между Республикой Казахстан и Японией в век процветания Азии», а также заявлением Главы государства о том, что Япония является одним из ключевых стратегических партнеров в Азии и входит в десятку крупнейших инвесторов Республики Казахстан. В условиях меняющейся мировой конъюнктуры Казахстан, как и Япония, заинтересован в дальнейшем расширении стратегического партнерства. Однако Японии сегодня сосредоточена на решении региональных задач, поскольку ситуация в Восточной Азии вызывает опасения. Индо-Тихоокеанский регион также под влиянием трансформации системы международных отношений проявляет контуры

новых интеграций, где Япония занимает активную позицию, вступая в кооперацию с США, Южной Кореей, Индией и Австралией, тем самым выступает оппонентом КНР и России. Казахстан в рамках политики многосторонней дипломатии углубляет свое влияние в центральноазиатском регионе, продолжает вести аккуратную политику с соседними Россией и Китаем, показывает дружественные отношения с Ближним Востоком и Турцией.

Таким образом, комплексный анализ дает понимание, что Япония – надежный и стабильный партнер для стран Центральной Азии, который уже имеет историю присутствия в регионе около тридцати лет. Учитывая положительный имидж Японии в Казахстане, а также улучшение инвестиционного климата в стране, стороны прилагают усилия по расширению торгово-экономического сотрудничества. Новые вызовы и активно меняющаяся архитектура региона и всего мира требуют от Японии новых подходов и нестандартных действий. В связи с этим, политика Японии в центральноазиатском регионе также может быть подвержена корректировке.

Литература:

1. Speech by Prime Minister of Japan Junichiro Koizumi. Japan and ASEAN in East Asia - A Sincere and Open Partnership. – Singapore, 2002 // https://japan.kantei.go.jp/koizumispeech/2002/01/14speech_e.html (дата обращения: 12.07.2021).
2. Press Conference by Prime Minister Shinzo Abe after the Closing of the 165th Session of the Diet. – Tokyo, 2006 // https://japan.kantei.go.jp/abespeech/2006/12/19kaiken_e.html (дата обращения: 10.08.2022).
3. Speech by H.E. Mr. Yasuo Fukuda, Prime Minister of Japan on the occasion of the 14th International Conference on The Future of Asia. – Tokyo, 2008 // https://japan.kantei.go.jp/hukudaspeech/2008/05/22speech_e.html (дата обращения: 17.09.2022).
4. Speech by H.E. Mr. Taro Aso, Prime Minister of Japan. Japan's Diplomacy: Ensuring Security and Prosperity. – Tokyo, 2009 // https://japan.kantei.go.jp/asospeech/2009/06/30speech_e.html (дата обращения: 16.06.2022).
5. Hatoyama Yukio. My Political Philosophy // Voice. - September. – 2009. - P.134.
6. Policy Speech by Prime Minister Naoto Kan at the 174th Session of the Diet – Tokyo, 2010 // http://www.kantei.go.jp/foreign/kan/statement/201006/11syosin_e.html (дата обращения: 13.04.2023).
7. Policy Speech by Prime Minister Yoshihiko Noda to the 180th Session of the Diet – Tokyo, 2012 // http://www.kantei.go.jp/foreign/noda/statement/201201/24siseihousin_e.html (дата обращения: 1.09.2023).
8. Панов А.Н. Внешнеполитические приоритеты премьер-министра Японии Абэ Синдзо // Япония. Ежегодник. – ИВ РАН, 2016. - С. 7-42.
9. Мирзаян Г. Доктрина Абэ: на пути к дестабилизации Восточной Азии // Внешняя политика. – 2014 // <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/doktrina-abe-na-puti-k-destabilizatsii-vostochnoy-azii/> (дата обращения: 10.08.2023).
10. New Year's Reflection by Prime Minister Shinzo Abe. – Tokyo, 2019 // https://japan.kantei.go.jp/98_abe/statement/201901/00001.html (дата обращения: 10.11.2020).
11. Andrew L. Oros. International and domestic challenges to Japan's postwar security identity: "norm constructivism" and Japan's new "proactive pacifism" // Identity Change and Foreign Policy. Japan and its "others". Edit. By L. Hagstrom. – Routledge, 2016. – P. 139-160.
12. Премьер-министр и его кабинет. Три принципа поставки военной техники // <http://www.kantei.go.jp/jp/kakugikettei/2014/icsFiles/afieldfile/2014/04/01/20140401-1.pdf> (дата обращения: 05.09.2016).
13. Abe declares 2020 as goal for new Constitution. - The Japan Times. – May 3, 2017.
14. Белая книга 2018 г. // Japan Ministry of Defense: <https://www.mod.go.jp/j/publication/wp/wp2018/pdf/index.html>
15. Ministry of Foreign Affairs of Japan. National Security Strategy. Tokyo, 16.12.2022 // https://www.mofa.go.jp/fp/nsp/page1we_000081.html (дата обращения: 10.09.2023).

16. Watanabe K. Japan and the New Central Asia // Sherman W. Garnett et al. The New Central Asia: In Search of Stability. - New York, Paris and Tokyo: The Trilateral Commission, 2000, pp. 39, 45-49.

17. Официальный сайт посольства Японии в Казахстане // <http://www.mofa.go.jp> (дата обращения: 19.08.2021).

18. Милеев Д.А. Взаимоотношения Японии и ШОС. Центр исследований общих проблем современного Востока ИВ РАН // <http://www.vostokoved.ru/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/japshos.html> (дата обращения: 21.08.2021).

«НОВЫЙ АРАБИЗМ» И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ЕГИПЕТСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Амирбекова С.К.

*Ученый секретарь по магистратуре и докторантуре
Института востоковедения им.Р.Б.Сулейменова
(Алматы, Казахстан)*

Амирбекова П.М.

*Учитель казахского языка и литературы школы-лицея №52
(Шымкент, Казахстан)*

В последние годы ученые-востоковеды Запада и Ближнего Востока говорили, что выявили «новый арабизм», который как они справедливо отмечают о его сегодняшней глубокой, культурной и этнической идентичности и панарабизмом эпохи Насера, когда он еще не был полностью уничтожен триумфом Израиля в Шестидневной войне 1967 года [1,2,3]. Несмотря на то, что панарабизм как нисходящий политический проект, возможно исчез еще десятилетия назад, но «арабизм» как культурная сила никуда не делась. Скорее, он стал более сильный и настойчивый в последних событиях арабского мира, к примеру проблемы Палестины. Еще раньше «арабизм» получил новую жизнь благодаря каналу «Аль-Джазире» и социальным сетям, которые помогли распространить арабское настроение по всему региону, кульминацией, которых стали бурные события Арабской весны. Исходя из этого, можно предположить, что Арабская весна смещает египетскую идентичность в сторону арабской идентичности.

Уже давно стало общепринятым мнением о том, что панарабизм эпохи Насера давно угас, хотя Насер отстаивал арабский национализм с целью усилить лидирующую роль на Ближнем Востоке и укрепить свои позиции среди арабских государств. Он стремился создать панарабское единство, способное противостоять внешнему вмешательству в регионе, особенно со стороны западных держав. Вплоть до его смерти в 1970 году политика в регионе носила узнаваемый «арабский» характер, и от всех арабских государств ожидали соблюдения определенных норм, особенно тем касающихся проблемы Палестины [4,6].

Преемник Насера, Анвар Садат, вернул акцент на египетскую национальную идентичность и египетские интересы. Как и другие арабские лидеры 1970-х годов, он стремился продвигать национальную государственную идентичность, цинично опустошая дискурс арабского национализма [3,56]. Подписав Кэмп-Дэвидские соглашения между Египтом и Израилем в 1978 году, он еще больше подорвал политическое единство арабских государств и функцию, которую ранее выполнял арабизм, бросая вызов власти Запада, была заменена политическим исламом [5,18]. Когда Мубарак пришел к власти в 1981 году, он еще больше расширил этот светский национализм, по-видимому, превратив Египет в просто еще одно государство по «вестфальской» модели, в которой религиозные и этнические соображения играли вторую роль по сравнению с холодными расчетами государственного смысла [6,24]. Тенденция отхода от панарабизма, казалось, ускорила после вторжения Соединенных Штатов в Ирак в 2003 году, когда неарабские государства - что наиболее важно, США, Израиль, Турция и Иран - стали ключевыми игроками в регионе. Новая система казалась скорее «постарабской», чем «панарабской» [7,8]. Действительно, наиболее важная политика идентичности в регионе, по-видимому, носила сектантский характер: сунниты против шиитов, межрелигиозный и межэтнический раскол преобладает над вопросами «арабской» идентичности [8,64].

Эта картина резко изменилась с началом «Арабской весны», само название которой указывает на подразумеваемую центральную роль категории «арабизма». Как выразился в то время Марк Линч «это единое повествование о переменах и подъеме нового, популярного панарабизма, направленного против режимов, является, возможно, величайшим откровением восстаний» [9,28]. Амад ад-Дин Айша также быстро заметил связь между современными событиями и более ранними антиимпериалистическими движениями в Египте. В последний раз египтяне в таком количестве выходили на улицы в 1919 году против британской

оккупации, что означало, что египетская общественность стала смотреть на режим Мубарака (из-за его тесных связей с Соединенными Штатами) как на колониальное присутствие. Это отразило провал революции свободных офицеров в июле 1952 года, которая была задумана как акт национального освобождения, но которая закончилась «заменой иностранной автократии на внутренней» [10,87].

Ученые Запада Мортен Вальбьерн и Андре Банк объявили о «новой арабской холодной войне», подобной первой (в 1950-х и 1960-х годах), поскольку она противопоставляла слабо согласованную арабскую идентичность доминирующим державам в мировой политике [11,12]. Другие ученые-ревизионисты отмечали, что «постарабизм» не может объяснить сохраняющуюся популярность традиционных «арабских» причин (наиболее очевидно, Палестины), утверждая, что арабизм сохранил культурное и политическое значение, даже несмотря на то, что арабский национализм Насера, возможно, умер [3,45]. Особое значение здесь имели транснациональные арабские СМИ, особенно «Аль-Джазира», которые помогли создать новую арабскую общественную сферу и привлечь прозападные арабские режимы к ответственности за их аморальное «вестфальское» поведение [9,75].

События Арабской весны, по-видимому, подтвердили «новый арабистский» характер восстания, поскольку протесты распространились из Туниса и Египта в Бахрейн, Йемен, Ливию, Сирию, Марокко и Иорданию. Египетский писатель Хасан Ханафи утверждал, что распространение восстаний доказало, что арабское единство наконец стало объективной реальностью после десятилетий политической раздробленности и боевых действий в регионе (цитируется в книге M.Lynch 2011 [9,45]). Напротив, сопоставимые протесты в неарабских странах, например, во время «Оранжевой революции» в Грузии и на Украине в 2004/05 году и иранского «Зеленого движения» в 2009/10 году, не смогли вызвать аналогичного заражения. В отличие от этих предыдущих протестов, «Арабская весна», как говорили, была «арабской общественной сферой», чему способствовало использование транснациональных СМИ для стимулирования действий. Сила арабской идентичности казалась самоочевидной, поскольку даже государства, не испытывающие масштабных протестов, такие как Алжир, Иордания, Марокко, Оман и Саудовская Аравия, стремились предотвратить такие протесты, неожиданно предложив нетривиальные социальные пособия и, по крайней мере, видимость политической реформы [3, 142].

Дополнительным доказательством в поддержку тезиса «Новых арабистов» стало поведение Лиги арабских государств после 2011 года. Проведя десятилетия в качестве субъекта с сомнительным политическим значением, Лига арабских государств предприняла решительные действия, приостановив действие санкций в отношении Ливии и Сирии после того, как обе страны решили подавить социальные волнения насилем. Это был первый подобный шаг после действий, предпринятых против Египта в 1979 году после заключения Египтом союза с Израилем. Более того, Лига даже поддержала военные действия НАТО против Ливии, а также одобрила западные мирные планы в отношении Сирии. Таким образом, актуальность арабских норм и идентичности была очевидна.

В египетской истории «неегиптяне доминировали на всех бюрократических, военных и политических должностях со времен падения фараонов» [13,39]. Волны нападений из Нубии, Ассирии и Персии опустошили Египет в течение первого тысячелетия до нашей эры, положив конец правлению египтян. Затем Египет стал провинцией Римской империи в 31 году до нашей эры. После разграбления Багдада (бывшей столицы Арабской исламской империи Аббасидов) монгольскими ордами в 1258 году египтяне снова подверглись внешнему правлению, начиная от Османской империи и заканчивая европейским империализмом, особенно Великобританией и Францией. Революция свободных офицеров (1952), по-видимому, окончательно закрепила независимость Египта, и Египет стал маяком арабского будущего, свободного от колониального правления.

Революция 1952 года оказалась чашей раздора, так как Египет, возможно, юридически завоевал свою политическую независимость, но для простых египтян новый режим не допускал индивидуальной свободы. Панарабизм, возможно, и выступал против вмеша-

тельства Запада в арабский мир, но он не вернул Египет египтянам. Скорее, подвергла египтян новой форме господства: светской диктатуре. Хуже того, вскоре стало очевидно, что в то время как влияние Великобритании в Египте резко сократилось (примером чего стал кризис в Суэцком канале), влияние США на Ближнем Востоке росло по мере того, как США искала союзников в своей борьбе против Советского Союза. Слишком часто Соединенные Штаты проявляли готовность поддерживать коррумпированные и авторитарные режимы в регионе при условии, что они предлагали свой союз во время холодной войны. Это позволило Соединенным Штатам установить геополитическое господство на Ближнем Востоке, поставки нефти которого были и остаются необходимыми для глобальной гегемонии США. Египет имеет особое значение в этом отношении, поскольку контроль над Суэцким каналом жизненно важен для обеспечения потока нефти из региона.

Особенно неприятной для многих египтян, особенно старшего поколения, пережившего Шестидневную войну, была постоянная поддержка Мубараком Соединенных Штатов и Израиля. Вступив в союз с Соединенными Штатами, Мубарак не только стал мировым гегемоном после 1989 года, он также получал ошеломляющую помощь в размере 1,3 миллиарда долларов в год от Соединенных Штатов, избегая при этом любого потенциально дорогостоящего конфликта с Израилем [7, 533]. Это позволило Мубараку сохранить благосклонность своего высшего руководства – важное решение, учитывая престиж, которым пользовалась египетская армия из-за ее роли в арабском националистическом движении в 1950-х и 1960-х годах, а также ее важность для египетской экономики [14,68]. Однако все это произошло за счет простых египтян. В 1972 году Египет был вынужден проводить политику структурной перестройки, требуемую Международным валютным фондом и Всемирным банком в обмен на финансовую помощь. Тем не менее, последовавшие за этим рыночные реформы и инициативы по приватизации привели к концентрации богатства в руках местных и иностранных элит, а не к выгоде египетского народа. В течение 1980-х годов банки обслуживали интересы относительно небольшого числа очень богатых людей и государственных предприятий, а в начале 1990-х годов банки даже были спасены государственными финансами после отказа в предоставлении различных кредитов [15,52]. С тех пор в Египте растет социальное неравенство, поскольку общественное богатство скапливается в карманах крошечной элиты за счет обедневших масс.

Таким образом, с точки зрения сторонников «нового арабизма», «арабские» интересы приносились в жертву на алтарь консерватизма и национализма. Мубарак предстал марионеткой западных интересов, а не лидером и представителем египетского народа – точка зрения, которая не ограничивалась Египтом: «Многие арабские аналитики прямо приравнивали диктаторские режимы внутри страны к внешней политике, которую они считали подчиненной Израилю и Соединенным Штатам» [9,58]. Исходя из этого, Арабская весна сигнализировала о том, что арабы больше не желают терпеть иностранное господство через коррумпированные марионеточные правительства. Последствия «нового арабизма» поразительны: «впервые за почти 800 лет арабский народ находится на марше, чтобы определить свое будущее» [7, 530].

С точки зрения египетской идентичности, смысл движения «Новых арабистов» заключается в том, что Арабская весна заставляет египтян думать о себе, прежде всего как об «арабах», хотя и не в простом возвращении к светскому национализму эпохи Насера. Скорее всего, египтяне усвоили свой урок: формальная независимость не означает свободы от внешнего вмешательства, если собственные правители остаются в плену иностранного влияния в своих собственных, эгоистичных целях. Таким образом, «Новый арабизм», продвигаемый Арабской весной, имеет более демократическую разновидность: он возникает снизу вверх, а не навязывается сверху вниз. Тем не менее, арабизм и независимость от западного вмешательства, а не демократия, остаются основными факторами, определяющими египетскую идентичность.

Стоит отметить, что некоторые ученые опровергают панарабистский аргумент. Независимо от того, действительно ли «арабизм» вновь появляется в арабском мире, у

египтян исторически были противоречивые отношения с арабской идентичностью. По большей части они не считали себя «арабами», термин, который они обычно применяют вместо этого к жителям стран Персидского залива [16,136]. Верно, Египет был в авангарде панарабизма в 1950-х и 1960-х годах, но в значительной степени арабская идентичность в тот период была искусственной конструкцией, навязанной им Насером. Египтяне всегда испытывали скрытое недовольство тем, что их заклеили как «арабов»: Египет самосознательно был нацией не только до панарабизма, но и до того, как стал колонией Британской империи. Его территориальная преемственность с древних времен, его уникальная история, примером которой является прошлое фараонов, а затем коптский язык и культура, уже на протяжении веков превратили Египет в нацию. Египтяне считали себя, свою историю, культуру и язык специфически египетскими, а не «арабскими» [16, 136]. Зубайда соглашается: «Египет — страна в регионе с наиболее прочно укоренившейся территориальной и исторической идентичностью», и «представление о Египте как о политическом арабе — и как о лидере арабского мира - проявилось поздно» [16, 186]. Это классический пример этносимволистского мышления. В нем подчеркивается, каким образом «арабизм» является постколониальным инструментом, полезным для противодействия чрезмерному вмешательству Запада в регион, но не таким глубоко укоренившимся, мощным или долговечным, как национальные идентичности, которые развивались на протяжении долгого времени.

«Новый арабизм», как и «Арабская весна», предполагает определенное единство арабской идентичности, которого на практике не существует. Поскольку «арабская идентичность» - это искусственная конструкция, призванная противостоять западному империализму, она в основном определяется ее внешним видом или тем, чем она не является. Таким образом, это не означает глубоко укоренившуюся, непрерывную этническую и культурную идентичность того типа, который уважали бы этносимволисты.

При ближайшем рассмотрении, действительно, мы обнаруживаем, что в «Арабской весне» нет единой «арабской» причины. Несмотря на то, что различные арабские восстания произошли почти одновременно и разделяли требования «Хлеба, свободы, социальной справедливости», каждая арабская нация столкнулась со своими особыми трудностями и проблемами. Таким образом, «как ни заманчиво рассматривать арабские восстания как единое движение, их причины и будущие миссии демонстрируют множество различий между ними» [17,8].

Учитывая, что идея общей арабской идентичности в последние годы оказалась мощным инструментом стимулирования народного протеста, вполне вероятно, что «даже в более стабильных государствах, где не было беспорядков, автократы могут теперь преуменьшать значение арабской общности, опасаясь протестов подражателей» [3, 143]. Это подчеркивает, что «арабская идентичность» в значительной степени является модернистской конструкцией, которую можно изобретать и манипулировать по своему усмотрению в политических целях, вместо того, чтобы соответствовать «этносимволистской» интерпретации национализма. Первоначально панарабизм использовался для того, чтобы отвлечь внимание общественности от недостатков внутренних режимов и вместо этого спроецировать его на западные державы. Но в последние годы верно и обратное: там, где арабистский дискурс служит для привлечения внимания к этим недостаткам, режимы могут сделать все возможное, чтобы закрыть его и маргинализировать.

Сохранение режима оказалось первостепенным, а продвижение «арабских» интересов - второстепенным. Мы видим это, например, в решении Саудовской Аравии предпринять военные действия против протестующих в Бахрейне и в ее решении, разделяемом Катаром, поддержать антиасадовское ополчение вопреки воле Лиги арабских государств.

Гражданская война в Сирии, которая, по мнению Лиги, должна оставаться в первую очередь «арабским» конфликтом, вместо этого втянула в себя неарабские государства в качестве ключевых участников: не только различные западные государства и Турцию, которые поддерживают повстанцев, но также Россию и Иран, которые на стороне Асада. На

смену эфемерной арабской идентичности пришел подъем сектантства, которое использует гораздо более древние религиозные основы идентичности и поэтому привлекает арабскую улицу гораздо более интуитивным образом, чем искусственно созданный арабизм: «Ислам, будь то суннитский или шиитский, представляется основным источником массовой идентичности, и секуляристская оппозиция оформлена через национальные, а не арабские дискурсы, наиболее заметный всплеск светского египетского национализма после 2013 года» [3, 143-144].

Закключение. В этой статье рассматривались утверждения о том, что сегодня современная египетская идентичность перестраивается в соответствии с канонами «нового арабизма», особенно с начала революций Арабской весны. Были представлены аргументы в пользу «нового арабизма» в противовес долгой и печальной истории Египта с колониальным прошлым и настоящей потребностью нации в значимом самоопределении. Так сложилось, что исторически египтяне, как правило, не идентифицировали себя как арабов, проблемы арабских стран не однородны, поэтому «арабизм» остается искусственно политической конструкцией построенной по модернистской модели. Таким образом, египетская идентичность кардинально не была изменена, она начала перестраиваться в соответствии с «новым арабизмом». Можно сказать, что старый светский национализм в Египте, возможно, был разрушен арабистской риторикой, распространяемой «Аль-Джазирой» и другими медиа-каналами, но египетская идентичность хотя и была пересмотрена Арабской весной в этом направлении, но осталось не разрушена.

Литература:

1. Lynch, Marc. 2011. —Assessing the Democratizing Power of Arab Satellite TV.‖
2. Valbjorn and Bank 2012 The New Arab Cold War: rediscovering the Arab dimension of Middle East regional politics. Review of International Studies, 38 (2012) 1. p. 3-24
3. Phillips, The Education of History Teachers in Europe—A Comparative Study. First Results of the “Civic and History Education Study”, Creative Education, Vol.9 No.10, August 30, 2018
4. الهتلان، سليمان الشارح يا فخامة الرئيس : في جنور وتداعيات الربيع العربي / سليمان الهتلان بيروت: مدارك، 2011
5. الحفناوي، سمير ثورة الشباب المصرية بأقاليم وعبون غربية : الثورة التي هزت وجدان ومشاعر العالم: دراسة تحليلية وثائقية لاهم آراء سياسة الغرب وتعليقات الصحف الغربية عن الثورة المصرية / تأليف المؤرخ والمفكر سمير الحفناوي القاهرة : مكتبة جزيرة الورد، 2011 م. (360 ص.).: غلاف مص.؛ 25 سم
6. [فواز طرابلسي، منير الحمش، عبد الحليم فضل الله... وآخرون؛ تحرير رشيد أسعد] الشارح العربي : بداية نقاش / 2011 بيروت: المركز الاستشاري للدراسات والتوثيق،
7. ثورات القوة الناعمة في العالم العربي : نحو تفكيك الديكتاتوريات والاصوليات / علي حرب بيروت: الدار العربية للعلوم ناشرون، 2011
8. وحيد، أسامة... إنه النفط.. يا غبي : الثورات العربية.. بين العفوية الشعبية والصناعة الأمريكية / تأليف أسامة وحيد الجزائر العاصمة: منشورات دار أسامة، 2011
9. Mark Lynch, The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East Paperback – January 8, 2013
10. حرزني، أحمد..- أي صيف بعد الربيع العربي؟: الدرس الافتتاحي للموسم الجامعي، 2011-2012 / أحمد حرزني الرباط: كلية الآداب والعلوم الإنسانية، 2011
11. Valbjørn, Morten. 2009. —Arab Nationalism(s) in Transformation: From Arab Interstate Societies to an Arab-Islamic World Society.‖ in: Barry Buzan and Ana Gonzalez-Pelaez (eds.), International Society and the Middle East: English School Theory at the Regional Level . London: Palgrave. 45, Morten Valbjørn , Modern History and Politics: The Muslim Brotherhood: Ideology, History, Descendants , by Joas Wagemakers (book review), 2023,
12. Valbjørn, Morten and Andre Bank. 2012. —The New Arab Cold War: Rediscovering the Arab Dimension of Middle East Regional politics.‖ Review of International Studies 38.1: 3 – 24.
13. أوروبا والتحويلات في العالم العربي / آلان غريش؛ ترجمة وتحرير صالح أشمر بيروت: المركز الاستشاري للدراسات والتوثيق، 2011

14. Sidel, John. 2012. —From Cyberjihad to Habermas: Understanding Muslim Identity and Resistance Online. || LSE Blogs. Available at pdf {accessed 2 August 2014}.
15. Mitchell, Timothy. 2012. —Dreamland: The Neoliberalization of Your Desires. || in Sowers, Jeannie and Chris Toensing (eds.), *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt*. London: Verso, 224
16. Pfeifer, Karen. 2012. —Economic Reform and Privatization in Egypt. || in Sowers, Jeannie and Chris Toensing (eds.), *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt*. London: Verso, 203–223. Phillips, Christopher. 2013.
17. I.B. Tauris. ---. 2011b. —The ‘Arab Spring’ in Historical Perspective. || *Open Democracy*. Available at <https://www.opendemocracy.net/sami-zubaida/arab-spring-in-historical-perspective> {accessed 3 September 2014}
18. *Transnational Broadcasting Studies Journal*, 1: 150 -155. ---. 2006.
19. *Voices of the New Arab Public: Iraq, Al-Jazeera and Middle East Politics Today*. New York: Columbia University Press. 2011.
20. *Everyday Arab Identity: The Daily Reproduction of the Arab World*. London: Routledge. 44---. 2014.
21. *The Arabism Debate and the Arab Uprisings*. || *Mediterranean Politics*. 19.1: 141– 144.
22. Pintak, Lawrence. 2011. *The New Arab Journalist: Mission and Identity in a Time of Turmoil*. London and New York: I.B. Tauris.
23. Zubaida, Sami. 2011. *Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East*. London
24. Yassine Temlali, « “The Arab Spring”: Rebirth or Final Throes of Pan-Arabism? », 2011
25. Abdulrahman Zain Alabidin, « DID THE ARAB SPRING DEFINE A NEW COLLECTIVE IDENTITY FOR EGYPTIANS? », 2015

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ «МЯГКОЙ СИЛЫ» И ВОЗМОЖНОСТИ КАЗАХСТАНА В ЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИИ

Сабыров А.С.

*магистр международных отношений,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(г. Алматы, Казахстан)*

Применение в политике и международных отношениях так называемых «мягких» способов воздействия не является изобретением современной мысли. С глубокой древности и в различных странах мира теоретики и практики политической деятельности использовали понятия и подходы невоенного, несилового, непринудительного распространения своего влияния и могущества.

Еще две с половиной тысячи лет назад в своих учениях великий китайский мыслитель Конфуций подчеркивал крайнюю важность гармоничного, ненасильственного отношения к окружающей действительности. По Конфуцию, идеал человеческого поведения заключается, помимо прочего, в том, чтобы уметь «ладить со всеми и без усилий держать людей в поле своего притяжения» [1, с. 18]. Эти идеи, во многом, повторял другой китайский мыслитель, выдающийся стратег войны Сунь-цзы. Он утверждал, что «сто раз сразиться и сто раз победить – это не лучшее из лучшего. Лучшее из лучшего – заставить неприятеля покориться без сражения» [1, с. 223].

Считается, что на этих принципах основывалось развитие внутренней и внешней политики китайского государства на протяжении многих веков. Некоторые ученые полагают, что вся конфуцианская (и шире – восточно-азиатская) философия и политическая мысль основаны именно на силе органичного притяжения и притяжения других к себе, а не на распространении насилия или использовании принуждения [2].

С несколько иных, но весьма схожих позиций исходили мыслители античного мира. Древнегреческий мыслитель и полководец Ксенофонт еще в четвертом веке до н.э. полагал, что лучший способ завоевывать народы – это не силой, так как такое завоевание не может продолжаться долго, а достижением «охотного подчинения», когда люди добровольно подчиняются, признавая тебя лучше самих себя [3]. По Ксенофону, щедрость и благородство являются наиболее надежным инструментом завоевания и распространения своего влияния.

Также, одним из источников притягательной силы древние греки считали установленные ими политические порядки на основе демократических принципов. Фукидид, которого не редко называют «основателем исторической науки», в своем известном произведении «О Пелопонесской войне» излагает слова афинского оратора и стратега Перикла о том, что «наша форма правления не является повторением или имитацией практики наших соседей, наоборот, мы для них является примером» [4].

Уже в постсредневековый период, Никколо Макиавелли в своем классическом произведении «Государь» изложил суть «мягкой силы» в виде практических советов правителю на основе античного и средневекового военно-политического опыта. Так, он полагает, что «лучшее средство привлечь на свою сторону народы – это целомудрие и справедливость, примеры чего показал в Испании Сципион, возвративший отцу и мужу плененную дочь и жену и завоевавший этим Испанию больше, чем оружием. Цезарь в Галлии велел заплатить за деревья, срубленные на тын для лагеря, и приобрел этим славу справедливости, облегчившую ему покорение страны» [5]. Как можно увидеть, Макиавелли рассматривал различные способы покорения народов и стран, среди которых «мягкие» целомудрие и справедливость занимали важное место в дополнении к военной силе. Кроме того, Макиавелли обращает особое внимание на то, чтобы правитель прилагал максимум усилий для завоевания общественного мнения и постоянного поддержания его в положительном ключе.

Более современные мыслители касались вопроса «мягкой силы» с точки зрения природы и характеристик понятия «власть» (иначе – «сила», «могущество»). Так, Томас Гоббс в своем широко известном труде «Левиафан» утверждает, что власть и сила представляют собой инструмент для получения в будущем очевидных выгод. Кроме того, он особо подчеркивает, что репутация силы и есть сама по себе сила, ибо «она влечет за собой приверженность тех, кто нуждается в покровительстве» [6].

В последующем, один из основоположников политического либерализма Джон Локк связал идею силы (власти) со способностью и возможностью субъекта к осуществлению перемен, выгодных и благоприятных для него [7]. Другими словами, развивая идеи Локка, сила может быть как мягкой, так и твердой, но главное, при этом, чтобы она приводила к искомому переменам.

Франко-швейцарский мыслитель эпохи просвещения Жан-Жак Руссо высказывался в том ключе, что «наиболее абсолютная и авторитетная власть та, которая проникает в самое сокровенное внутреннее существо и волю человека» [8]. По его мнению, подлинная сила и могущество заключаются именно в том, чтобы подчинить не только и не столько действия людей, сколько систему формирования их волевого настроя и внутреннего мнения.

О природе власти определенно высказывался и один из отцов-основателей Соединенных Штатов Александр Гамильтон, который в «Записках федералиста» заявлял, что власть или сила есть не что иное, как «умение или способность совершать дела», при этом способы «совершения дел» могут отличаться от того, какими именно инструментами они достигаются [9]. В частности, данный аргумент использовался в 1780-х годах создателями молодой американской республики для построения института разделения властей в государстве.

Другой отец-основатель Соединенных Штатов и четвертый президент Джеймс Мэдисон в своих трудах о вопросе мира и войны категоризировал власть (силу) не иначе как «меч» или «кошелек», имея в виду то, каким инструментарием можно и следует пользоваться при осуществлении внешней политики [10]. Как можно видеть, идея «кнута или пряника» была имманентна даже среди первопроходцев либеральных демократий, когда дело касалось международных отношений и внешней политики.

На заре двадцатого века немецкий социолог и политический философ Макс Вебер дал свое определение силы и власти, при этом делая значительный акцент на вероятности этого явления. Он утверждал, что власть есть «любая вероятность реализации своей воли в данном социальном отношении даже вопреки сопротивлению, на чем бы эта вероятность ни основывалась» [11]. Другими словами, по Веберу, в большей степени вероятность, нежели способность и умение, является индикатором того контекста, в котором реализуется власть и сила одного актора над другим.

В последующем, британский философ Бертран Рассел выдвинул свои взгляды относительно власти (силы) и ее разновидностей. По его мнению, власть и сила имеют много форм, таких как богатство, вооружения, авторитет государственных органов, влияние на общественное мнение и др. Классифицируя власть и силу на различные категории, Рассел отмечает различие между «прямой физической силой», «поощрениями в виде наград и наказаниями», «влиянием на чужое мнение». Последнее Рассел выделяет как способность создавать желаемые привычки в других людях [12].

Уже в середине двадцатого века, известный американский политолог, основатель политического реализма в международных отношениях Ганс Моргентау далее развил идею силы и власти в мировой политике. Так, в своей ставшей уже классической книге 1948 года «Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир» он изложил, что власть является способностью «контроля человека над мыслями и действиями других людей» и что сила и могущество являются как главным средством, так и главной целью в международной политике [13]. В дальнейшем, видный представитель теории неореализма в международных отношениях Кеннет Нил Уолтц отмечал, что если страна, желающая быть могущественной, не обладает способностью привлекать на свою сторону другие страны и достигать таким

образом того, что ей выгодно, она не может считаться державой, в полной мере обладающей силой и влиянием [14].

Для понимания концептуальных основ «мягкой силы» в современном ее значении и применении, необходимо четко себе представлять тот контекст, в котором эта концепция зародилась. К концу 1980-х годов становилось очевидным, что социалистический блок во главе с Советским Союзом не выдерживает конкуренции с Западом ни в идейно-политической, ни в социально-экономической сферах.

Последовавший распад Советского Союза и всего социалистического блока привел к тому, что многие эксперты стали говорить о полной и безоговорочной победе рыночного капитализма над командно-административной экономикой, а либеральной демократии – над авторитарными и тоталитарными принципами построения политических систем.

Наиболее известным провозглашением данных сентиментов стали слова американского политолога Фрэнсиса Фукуямы о том, что «конец истории» наступил с общепризнанным триумфом западного либерализма и демократии, и что теперь нет альтернативы идеологии свободы [15]. Другой известный американский политолог, проponent идеи столкновения цивилизаций Сэмюэл Хантингтон назвал этот процесс «третьей волной демократизации» в мире, которая, по его мнению, вполне могла стать завершающей [16].

Кроме того, с учетом бурного развития технологий и инноваций в различных сферах жизнедеятельности человечества, мировое экспертное сообщество ввело в популярный обиход понятие «глобализация» и стало обосновывать необратимость этого процесса.

В отношениях между государствами глобализация означала переход от прежних реалистских настроений мировых элит, при которых война на уничтожение может произойти в любой момент, к более либеральным и идеалистским подходам, при которых гуманизм, экономическое сотрудничество и институционализация выходят на передний план. Это объективно давало возможность странам «второго» и «третьего» миров сократить отставание в своем развитии.

Известный американский исследователь в области международных отношений и глобальной политики Фарид Закария назвал данный процесс не иначе как «возвышение остальных стран», что явилось, по его мнению, одним из «трех тектонических сдвигов в системе мировой власти за последние пятьсот лет» [17]. Следует отметить, что первые два тектонических сдвига им определены как «возвышение Запада», начиная с пятнадцатого века, и «возвышение США» в двадцатом веке.

Этой же позиции придерживался известный американско-британский исследователь Нил Фергюсон. Так, по его мнению, на рубеже тысячелетий можно было наблюдать «парадокс глобализации, при котором мир становится все более интегрированным, а власть в этом мире становится более размытой (рассеянной)» [18]. Представляется, что власть в мировой политике и международных отношениях не только стала рассеиваться, но и стала приобретать новые, концептуально иные характеристики.

Именно в таких условиях экспертные круги различных стран мира обратили внимание на концепцию «мягкой силы», которая затрагивает различные аспекты теории и практики международных отношений, а также процесса формирования и анализа внешней политики государств.

Ключевое место в распространении и обосновании концепции «мягкой силы» занимают работы известного американского политолога из Гарвардского университета Джозефа С. Наю младшего (далее – Дж. Най). Именно профессору Дж. Наю принадлежит заслуга определения данного термина и его общемирового использования. При этом, концептуально «мягкая сила» является частью неolibеральной идеологии в международных отношениях, которая, следует отметить, не всегда и не всеми воспринимается однозначно.

Впервые концепция «мягкой силы» была изложена в монографии Дж. Наю 1990 года под названием «Лидерская обязанность: меняющаяся природа американского могущества» [19]. В том же году были опубликованы его две научные статьи в авторитетных журналах по политологии и международным отношениям *Political Science* и *Foreign Policy* [20, 21].

Однако только в 2004 году, после публикации книги «Мягкая сила: средство достижения успеха в мировой политике» [22], концепция Дж. Наю получила поистине всемирную известность и стала широко применяться как в теоретических дискуссиях, так и в сфере формирования и анализа внешних политик различных стран. В отличие от предыдущих работ, данная книга была посвящена целиком и полностью «мягкой силе», раскрытию содержательной части этой концепции, ее теоретическому обоснованию и практической имплементации.

Представляется, что успех концепции «мягкой силы» именно в середине 2000-х годов был, в том числе, связан с военными конфликтами, происходившими в том момент на мировой арене, прежде всего, с так называемой «войной с террором», объявленной США и ее союзниками после событий 11 сентября 2001 года. Неоконсервативная доктрина во внешней политике, взятая на вооружение администрацией президента Буша, вызывала критику со стороны всего спектра экспертного сообщества, что не могло не привести к появлению и популяризации различного рода контрконцепций.

В настоящее время, среди теоретиков и практиков международных отношений сложилось устойчивое мнение о том, что именно работы Дж. Наю последних двух десятилетий являются наиболее авторитетными по вопросу о «мягкой силе». Терминология и концептуальная основа, разработанная им, не перестает быть первичной и наиболее ссылаемой при анализе и дискурсе на данную тему. Во внешнеполитических кругах западных стран и, прежде всего, США концептуальные подходы Дж. Наю воспринимаются уже как неотъемлемая часть инструментария при выработке и реализации внешней политики государства.

Согласно концептуальным подходам Дж. Наю, можно выделить два различных вида власти на международной арене: «жесткая сила» (*hard power*) и «мягкая сила» (*soft power*). Если первая включает в себя инструменты принуждения (*coercion*) и подкупа (*payment*), то есть пресловутые «меч и кошель» по Мэдисону, то вторая имеет под собой совершенно другое основание, а именно – способность восхищать, очаровывать, притягивать к себе представителей других стран, то есть сила привлечения (*attraction*).

В этом отношении, «жесткая сила» легко объясняется и определяется в классическом понимании как военная и экономическая мощь страны. Так, по Дж. Наю ресурсами (то есть источниками, основанием) «жесткой силы» являются «количество населения, размер территории, наличие природных ресурсов, масштабы экономики, вооруженные силы» и тому подобное [19, с. 26]. К этому списку следует еще добавить и подчеркнуть особую важность, в частности для Казахстана, выгодного геополитического и геоэкономического расположения страны.

Данное классическое понимание восходит еще к известному прусскому военачальнику и военному стратегу Карлу фон Клаузевицу. Он в своем незаконченном трактате «О войне» абсолютизировал значение размера территории страны, количества ее населения и вооруженных сил как главные и даже единственные источники могущества державы на международной арене [23].

Понятно, что данный подход мог считаться оправданным в девятнадцатом веке, однако в современный период развития с увеличивающимся значением идеологии и технологий тезис фон Клаузевица представляется очевидно устаревшим. В современном мире, как отмечает даже «реалист» Ганс Моргентау, «власть (сила) страны зависит не только от влияния дипломатии и могущества ее вооруженных сил, но и от привлекательности для других стран ее политической философии, институтов и государственной политики» [13, с. 162].

Именно в этом стоит искать основные источники «мягкой силы» в современном мире. По Наю, ресурсами «мягкой силы» страны являются: во-первых, ее культура, имеющая привлекательные аспекты для представителей других стран; во-вторых, внутренняя политическая система, ценности и институты, позволяющие стране успешно и стабильно развиваться; в-третьих, адекватная внешняя политика, воспринимаемая другими странами как легитимная и имеющая моральное основание [24, с. 84]. Несколько упрощая, но при этом

конкретизируя, можно изложить ресурсы «мягкой силы» в двух словах: идеология и технологии.

По мнению Дж. Ная, «мягкая сила» не является статичной. Ресурсы меняются по мере изменения контекста. Они были разнообразны в прошлом и будут разнообразными в будущем» [22, с. 68]. Таким образом, исторические тенденции в применении «мягкой силы» не обязательно должны быть точным ориентиром в определении ее степени и масштабов в настоящем и будущем.

Для более точного понимания и с учетом нюансов практической реализации концепции «мягкая сила» за последние годы (особенно, при сопоставлении с использованием «жесткой силы»), важно отделить ресурсы «мягкой цели» от цели и способа ее применения.

В этом отношении, целью «мягкой силы», безусловно, является увеличение влияния и власти государств, способных и стремящихся играть важную роль в региональной и глобальной политике. Другими словами, «мягкая сила» – это целенаправленная политика. Способ применения же основывается исключительно на несиловых, непринудительных инструментах убеждения, таких как:

- традиционная, то есть межгосударственная дипломатия;
- публичная дипломатия (иногда называемая «народной» дипломатией);
- официальные программы помощи и сотрудничества;
- культурные и образовательные миссии;
- программы повышения инвестиционной и туристской привлекательности страны;
- усиление информационного воздействия государственных и квазигосударственных СМИ в зарубежных странах;
- проведение международно значимых мероприятий и др.

С учетом приведенных выше каналов воздействия, достаточно интересным представляется следующий тезис Дж. Ная: «В информационную эпоху успех не является просто результатом того, чья армия победила, а в том числе результатом того, чей рассказ победил» [25]. К этому можно добавить, что важно не только «чей рассказ», но и как красочно он рассказан.

Также весьма интересна формулировка автора концепции в отношении того, как может восприниматься внешняя политика США в глазах мирового сообщества. Так, в 2007 году, по прошествии четырех лет с момента вторжения американских войск в Ирак, Дж. Най отмечал, что «имидж и влияние Америки в последние годы снижаются, поэтому Соединенные Штаты должны отойти от экспорта страха и прийти к распространению оптимизма и надежды» [26].

В отношении ресурсов «мягкой силы» Дж. Най также отмечал, что «источники власти, в целом, отходят от акцента на военную мощь и завоевания, как это было в прежние времена. Теперь же, при оценке международной системы власти, такие факторы как технологии, образование, экономический рост становятся более важными, в то время как географические преимущества, размер населения и наличие природных ресурсов становятся менее важными» [20, с. 179].

Автор концепции «мягкой силы» обосновывает свое мнение тем, что общемировые вызовы вроде экологических угроз, проблем глобального здравоохранения, транснационального экстремизма и преступности, кибер-терроризма и др. уже перешагнули границы влияния и воздействия национальных государств. Это, в свою очередь, привело к ослаблению классических инструментов «жесткой силы», особенно в применении вооруженных сил [24, с. 231].

Действительно, в современном мире эффективность «жесткой силы» ограничена в отношении таких глобальных угроз, как нераспространение ядерного оружия, появление «неудавшихся государств», угрожающих региональной и глобальной стабильности, проблема беженцев и неконтролируемой миграции населения. Кроме того, так называемые «черные лебеди», то есть масштабные, непредсказуемые и зачастую необъяснимые события (вроде пандемии коронавируса), осложняют даже сам процесс принятия решений о применении тех или иных инструментов.

С увеличением степени и масштабов взаимозависимости между национальными государствами издержки применения открытой военной силы против друг друга стали также очень высоки. Дж. Най в этом отношении замечает, что «раньше издержки принуждения были относительно низки. Насилие было приемлемо, а экономики менее взаимозависимы» [19, с. 190]. Сегодня уязвимость национальных экономик и корпоративных интересов, безусловно, несоизмеримо выше, чем в более ранние периоды развития. Это, в свою очередь, повышает императивность использования «мягкой силы» в арсенале внешней политики различных государств.

Единственным известным мировым рейтингом «мягкой силы», в котором представлен Казахстан, является *Global Soft Power Index*, публикуемый британской консалтинговой компанией *Brand Finance*. Данная компания специализируется на оценке брендов и нематериальных активов. На протяжении уже двух десятилетий одним из ее наиболее известных и обсуждаемых продуктов является ежегодный рейтинг национальных брендов, в котором представлены результаты оценки ста стран с точки зрения их «брендовой» силы.

Основываясь на этом опыте, *Brand Finance* с 2020 года начал выпускать отдельный индекс, измеряющий «мягкую силу» различных стран мира – *Global Soft Power Index*. Если опубликованный в 2020 году рейтинг включал в себя 60 стран, то в 2023 году в рейтинг вошли уже 121 страна [27].

Согласно используемой *Brand Finance* методологии, рейтинг составляется на основе масштабного опроса, проводимого по всему миру. В опросе глобального общественного мнения 2023 года участвовали более 100 тысяч респондентов из 121 страны мира, среди которых значатся лидеры бизнеса, рыночные аналитики, политики, ученые, представители неправительственных организаций и «мозговых» центров, журналисты. Опрос проводился по восьми направлениям: бизнес и торговля, государственное управление, международные отношения, культурное наследие, медиа и коммуникации, образование и наука, человеческие ценности, а также устойчивое будущее. Также, в индекс включены три «имиджевых» критерия: осведомленность о стране, ее репутация и влияние. Следует отметить, что в опросах предыдущих лет значительное внимание уделялось вопросу о том, насколько успешно страна смогла отреагировать на вызовы, связанные с пандемией коронавируса.

В первую «двадцатку» рейтинга 2023 года вошли следующие страны (в порядке очередности): США, Великобритания, Германия, Япония, Китай, Франция, Канада, Швейцария, Италия, ОАЭ, Швеция, Испания, Россия, Австралия, Южная Корея, Нидерланды, Норвегия, Дания, Саудовская Аравия, Бельгия. Можно констатировать, что данные страны успешно справляются со стратегической необходимостью использовать инструменты «мягкой силы» во взаимодействии с внешним миром и ключевыми для этих стран игроками. Практика показывает, что если эта работа является системной, основанной на имеющихся ресурсах и направляемой правильными ориентирами, то достижение искомых результатов вполне возможно.

Казахстан в рейтинге *Global Soft Power Index* 2023 года занял 79-е место. Годом ранее Казахстан располагался на 88-м месте. Этот прогресс эксперты обуславливают тем, что Казахстан показал убедительные результаты по направлению «образование и наука», что является плодом стратегических усилий руководства страны [28]. Вместе с тем, слабые показатели традиционно показывает направление «государственное управление». Необходимо отметить, что неэффективность государственного управления признается руководством нашей страны, как одно из главных препятствий в реализации результативных государственных программ и реформ.

Как показывает опыт других сопоставимых стран, Казахстан должен и вполне способен рассчитывать на лидерские позиции по «мягкой силе» в своем регионе. Кроме того, об этом опосредованно излагается в действующей Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, в которой одной из главных стратегических целей является «упрочение лидирующих позиций и продвижение долгосрочных интересов Казахстана в регионе Центральной Азии» [29]. Если брать за основу подходы и видение самого автора

концепции, то «мягкая сила» Казахстана в отношении Центральной Азии должна исходить из трех ресурсных начал: привлекательная культура, политические ценности и разумная внешняя политика [24, с. 84]. Все перечисленные ресурсы либо уже имеются, либо их можно нарастить.

В целом, Казахстан, как лидер Центральной Азии по многим направлениям развития, имеет все возможности и, более того, стоит перед стратегической необходимостью использовать инструменты «мягкой силы» во взаимодействии с внешним миром и партнерами по региону.

Литература:

1. Сунь-цзы, Лао-цзы и др. Большая книга мудрости Востока. – Москва: Издательство «АСТ», 2020. – 608 с.
2. Хуэву Гу. The Great Wall in Mind: China, the West, and the Search for Understanding. – Hamburg: Körber-Stiftung, 2014. – P. 38.
3. Ксенофонт. Греческая история. – Соцэгиз, Ленинградское отделение, 1935. – С. XIII.
4. Thucydides. The Peloponnesian War. – New York, N.Y.: Oxford University Press, 2009. – P. 91.
5. Н. Макиавелли. Государь. – Москва: Издательство «АСТ», 2017. – С. 229.
6. Т. Гоббс. Левиафан. – Москва: РИПОЛ классик, 2017. – С. 104-105.
7. Дж. Локк. Сочинения: в 3-х томах. Т.1 – Москва: Мысль, 1985. – С. 284-285.
8. Patrick Riley. Jean-Jacques Rousseau: Critical Assessment of Leading Political Philosophers, Volume III. – Routledge, 2006. – P. 152.
9. Alexander Hamilton. Federalist No.33 in The Federalist Papers. – New York, N.Y.: Signet Classic, 2003. – P. 198.
10. James Madison. Toward the Completion of the American Founding. – Indianapolis, Ind.: Liberty Fund, 2007. – P. 62.
11. Макс Вебер. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии. – Москва: ИД Высшей школы экономики, 2016. – С. 109.
12. Bertrand Russell. Power: A New Social Analysis. – London: George Allen and Unwin, 1938. – P. 35-36.
13. Hans J. Morgenthau. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. – New York, N.Y.: McGraw-Hill, 2006. – P. 30.
14. Kenneth N. Waltz. Man, the State and War: A Theoretical Analysis. – New York, N.Y.: Columbia University Press, 1959. – P. 205.
15. Фрэнсис Фукуяма. Конец истории и последний человек. – Москва: АСТ, 2015. – 576 с.
16. Сэмюэл Хантингтон. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 39-41.
17. Fareed Zakaria. The Future of American Power: How America Can Survive the Rise of the Rest. – Foreign Affairs, Vol. 87, No. 3, 2008. – P. 42.
18. Niall Ferguson. Colossus: The Price of America's Empire. – New York, N.Y.: Penguin Press, 2004. – P. 298.
19. Joseph S. Nye, Jr. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – New York: Basic Books, 1990.
20. Joseph S. Nye, Jr. The Changing Nature of World Power. – Political Science Quarterly, Vol. 105, No. 2, 1990.
21. Joseph S. Nye, Jr. Soft Power. – Foreign Policy, No. 80, 1990. – P. 153-171.
22. Joseph S. Nye, Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: Public Affairs, 2004.
23. Карл фон Клаузевиц. О Войне. Часть 1. Глава 1. §8. – Издательство: Эксмо, Мидгард, 2007.
24. Joseph S. Nye, Jr. The Future of Power. – New York, N.Y.: Public Affairs, 2011.

25. Joseph S. Nye, Jr. The Future of Soft Power in US Foreign Policy. – *Soft Power and US Foreign Policy: Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*, Routledge, 2010. – P. 8.
26. Joseph S. Nye, Jr. The War on Soft Power. – *Foreign Policy*, April 12, 2011. – Online at foreignpolicy.com.
27. <https://astanatimes.com/2023/03/london-based-brand-strategy-consultancy-ranks-kazakhstan-79th-among-121-nations-in-global-soft-power-index/>
28. <https://brandfinance.com/insights/interview-with-roman-vassilenko-kazakhstan-expanding-its-soft-power>
29. https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ҚЫТАЙ ҮШІН МАҢЫЗЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ГЕОСАЯСИ КӨЗҚАРАС

Омарова М.А.

*тарих ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ
(Алматы қ., Қазақстан)*

Орталық Азия аймағы шығыстағы көршіміз Қытай үшін әрдайым маңызы зор өңір болып келеді. Аймақ қауіпсіздігі жағынан болсын, саяси-экономикалық жағынан болсын, Орталық Азияның, соның ішінде Қазақстанның Қытай елі үшін маңызын геосаяси көзқарас тұрғысынан қарастыру өте өзекті болып табылады. ХХ ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап геосаясат халықаралық өзгерістердің негізгі заңдылықтары мен үрдістерін танудың жолы ретінде қолданыла бастады. Соның нәтижесінде халықаралық тәртіптің негізі ретінде басқарылатын кеңістік концепциясы пайда болды. Бірақ ішкі геосаясаттың негізі ретіндегі географиялық детерминизм мүмкіндігінің шектеулі болуы сыртқы саясат мәселелерін талдауда, оның идеологиялық уәждерін негіздеуде зерттеу құралдарын жетілдіруді талап етті, ол қазіргі тарих ғылымындағы геосаяси көзқарастың қалыптасуына алып келді. Ал ХХІ ғасырдың басында геосаяси тәсілді қолдануда мынадай екі әдіснамалық ұстанымның тиімділігі айқын көріне бастады.

1. Бір жағынан территория принципінен емес, мемлекеттердің мүдделерін әртарап-тандыру тұрғысынан, ал екінші жағынан әлемдік саясаттың мемлекеттік емес және мемлекеттен жоғары субъектілері (мысалы, трансұлттық корпорациялар, мемлекеттен жоғары құрылымдар және т.б.). тұрғысынан қарастыру керек.

2. Соның салдарынан геосаясат географиялық детерминизмнің классикалық нұсқасынан және шындықты түсінудің таза сандық және сипаттамалық тәсілінен бас тартуы керек [1].

Аймақтық қауіпсіздік тек Қытай үшін емес, Орталық Азия үшін де өте маңызды мәселе. Аймақ қауіпсіздігіне нұқсан келтіруші факторлардың қатарында Шыңжаңдағы ұлттық сепаратизм, Ауғанстандағы саяси жағдайдың өзгеруін айтатын болсақ, Ауғанстаннан АҚШ әскери күштерінің шығарылуы нәтижесінде бұл аймақтың негізгі ойыншысы ретінде Қытайдың қалғанын айту керек. Солтүстіктегі көршісі Ресейдің де Украинамен соғыс жағдайы, шетелдік санкциялар оның Орталық Азия аймағындағы саяси ықпалын арттыруын тежейтін факторлар ретінде қарастырылады.

Қазақстандық зерттеуші М.Т. Лаумулин Орталық Азияның Қытаймен байланыстарын, сонымен бірге АҚШ, Ресей, Түркия, Иран сияқты әлемдік және аймақтық көшбасшы елдермен және Орталық Азияның өз ішіндегі қарым-қатынастарды зерттейді. Ғалымның зерттеулері осы тараптар арасындағы сан саладағы, оның ішінде саясат, экономика, қауіпсіздік және мәдениет салаларындағы ынтымақтастықтың қарқыны мен сипаттамаларын жақсырақ ұғынуға мүмкіндік береді. М.Т. Лаумулин өз еңбектерінде Қытай мен Орталық Азияның саяси ынтымақтастығын зерттеуде сапалы құжат талдауы мен сарапшылармен сұхбаттар әдістерін қолданды. Ол екіжақты және көпжақты деңгейлердегі өзара іс-қимылды қарастырды, сондай-ақ өңірлік ұйымдардың рөліне талдау жасады. Ғалымның шетелдік, соның ішінде батыс басылымдарына сараптамалық шолу жасауын да тиімді зерттеу әдісі ретінде бағалауға болады. Зерттеушінің «Центральная Азия в эпоху трансформации» атты көлемді монографиясы 2015-2020 жылдар аралығын қарастырады. Қазақстанда, Өзбекстанда және Қырғызстанда мемлекет басшылары ауысып, Тәжікстан мен Түркменстанда елдің саяси бағытын түбегейлі қайта бағдарлау жүзеге асты. Орталық Азия елдерінің ішкі және сыртқы саясаттарындағы түбегейлі өзгерістер мен даму үрдістерін зерттеу барысында зерттеуші тарихи-салыстырмалы, жүйелік талдау әдістерін пайдаланғанын айту керек. Ғалым аймақтың трансформацияға ұшыраған образын болашақ даму перспективасымен ұштастыра отырып, оның алдағы 10 жылдағы дамуын бес үрдіс айқындайтыны туралы тұжырым жасайды:

«Қытай аймақтағы ең маңызды геосаяси және экономикалық ойыншы болып қалады. Бұл елдің Орталық Азиядағы қатысуы бірден артып, Бейжіңнің өз ықпалын одан әрі арттыру бойынша көлемді жоспарларының саяси да, экономикалық та салдарлары болмақ. Бейжің өз мүдделеріне кепіл бере алатынына сенімді болу үшін Орталық Азия республикаларында болып жатқан ішкі саяси оқиғаларды жіті қадағалап отыратын болады. Бұл орайда автор Қытайдың Түрікменстандағы ықпалының одан сайын арта түсетінін ондағы Ресей ықпалының әлсіреуімен байланыстырып, оның оң және теріс жақтарына тоқталады. М. Лаумулин екінші үрдісті Ресеймен, үшінші үрдісті Иранмен, төртінші үрдісті Ауғанстанмен, ал соңғы бесінші үрдісті аймаққа деген Батыс қызығушылығының төмендеуімен байланыстырады [2].

АҚШ-пен немесе Ресеймен салыстырғанда Қытайдың Орталық Азиядағы мүдделері жаһандық деңгейде бақылау орнату ниеті әлдеқайда әлсіз екендігін В. Парамонов, С. Пейруз, А. Воробьев сынды ғалымдар тұжырымдаған. Американдық ғалым Роберт Каплан Қытайдың сыртқы саясатының геосаяси аспектілерін және оның қалыптасуына тарихи факторлардың әсерін «Месть географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного» атты монографиясында талдаған. Ол кез-келген мемлекеттің болашағына болжам жасағанда климат, аумақ, су ресурстары сияқты географиялық көрсеткіштерге баса назар аудару қажеттігін алға тартады. Р. Каплан тарихи шекаралардың, географиялық орналасуының және ресурстардың орналасуының Қытайдың Орталық Азиядағы стратегиялық мүдделері мен сыртқы саясатына қалай әсер ететініне назар аударады. Сондықтан да Қытайдың сыртқы саясатында Орталық Азияның алатын орнына баға бергенде геосаяси көрқарас басты орынға ие болады [3].

Қазақстандық сарапшы А. Каукенов Қазақстан мен Қытай байланыстарының даму үрдісін геосаяси тұрғыда талдайды. Қазіргі геосаяси жағдайдың өзгеруіне қарамастан халықаралық қатынастар жүйесінде Орталық Азия аймағының Қытай үшін маңызының артып келе жатқанын өзінің сұхбаттарында жеткізген. Ресейге қарсы санкцияларға қарамастан Қытай бастамасымен жұмыс жасап жатқан «Бір белдеу, бір жол» жобасының қарқыны толастамайтыны туралы, аймақтағы басқа да ойыншылар, әсіресе Үндістан, Иран сияқты азиялық мемлекеттер Орталық Азияға қатысты өздерінің ұстанымдарын одан сайын нығайтатынын айтқан. Оның пікірінше, Батыс нарықтарының Ресей үшін жабылуы Ресей-Қытай саудасын ынталандырады және Қытай-Еуропа құрлықтағы сауданы айтарлықтай басатын ауқымда. Ол сондай-ақ Қазақстан-Қытай және Қазақстан-Ресей саудасын ынталандырады, өйткені Қытай мен Ресей Қазақстанның ең ірі экономикалық серіктестері болып табылады. Зерттеуші осы тұжырымын нақты сандық көрсеткіштер арқылы дәлелдейді: «2022 жылғы қаңтар-сәуір айларында Қазақстан мен Қытай арасындағы тауар айналымы да өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 26,7%-ға өсіп, 6,5 млрд долларды құрады. (2019 жылы бұл көрсеткіш \$5,2 млрд құрады.) 2022 жылдың қаңтар-сәуір айларында Қазақстаннан Қытайға экспорт 29%-ға өсіп, 3,6 млрд долларды құрады. 2022 жылғы қаңтар-сәуір айларында Қытайдан Қазақстанға импорт 23,9%-ға өсіп, 2,9 млрд долларды құрады». Осылай, статистикалық мәліметтер негізінде және геосаяси жағдайды бағалау нәтижесінде саясаттанушы Қазақстан Еуропа мен Азия арасындағы транзитте шешуші рөл атқаратын Жібек жолының ең маңызды көлік-логистикалық хабы ретінде дами беретінін айтады. «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясаты шеңберінде бұрын жөнделген және салынған темір жол дәліздері арқылы транзит мемлекетке қомақты кіріс әкелетінін де жеткізді [4].

Қауіпсіздік пен тұрақтылық кез-келген мемлекеттің сыртқы саясатының аса маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Орталық Азия мен Қытай үшін де ол күн тәртібінен түскен емес. Аймақ елдерінің Ауғанстанмен шекаралас болуы, трансұлттық қылмыстар дамуының мүмкіндігі, сол мәселелердің туындауына жасалған аймақтық геосаяси жағдай зерттеушілердің назарын аудартады. Осы мәселеге қатысты өзбекстандық зерттеушілер В.В. Парамонов, А. Ходжаев, Т. Рахимов, Г. Юлдашева қалам тартқан.

Қауіпсіздік саласындағы Қытай мен Орталық Азия байланыстарындағы негізгі үрдістерді зерттеуде В. Парамонов пәнаралық көзқарасты, диалектикалық және құрылымдық-

функционалдық талдау әдістерін қолданады. Зерттеуші тараптар арасындағы қауіпсіздік ынтымақтастығын мына сегменттер аясында қарастырады:

- Әскери-техникалық сегмент. Бұл жерде Қытайдың Орталық Азияға бір реттік әскери мақсаттағы өнімнің жеткізілуі аталады. 1999 және 2000 жылдары болған Баткен оқиғалары кезінде Қытай Қырғызстанға әскери көмек бергені жоққа шығарылмайды.

- Бірлескен жаттығулар өткізу сегменті. Өзара іс-қимыл осы уақытқа дейін негізінен антитеррорлық және шекаралық, ал сирек жағдайларда Қырғызстанмен іс жүзінде әскери сипаттағы бір реттік іс-шараларды өткізуді қамтиды.

- ШЫҰ шеңберіндегі Қырғызстанмен және Тәжікстанмен екіжақты лаңкестікке қарсы (шекара) оқу-жаттығулары («Тяньшань-3»).

- өте аз айтылған лаңкестікке қарсы кейбір жаттығулар (оларға Тәжікстан Республикасы Ішкі істер министрлігі мен ҚХР Қоғамдық қауіпсіздік министрлігінің бөлімшелері, Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі мен ҚХАӘ бөлімшелері, ҚХР Халық қарулы полициясы және Өзбекстан Республикасы Ұлттық гвардиясының бөлімшелері қатысты).

- сыртқы шекаралардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету сегменті (тәжірибелік өзара іс-қимыл тек Тәжікстанмен және оның Ауғанстанмен шекарасын қорғау шараларын қаржылық және техникалық қамтамасыз ету бөлігінде ғана жүзеге асырылады);

- арнайы қызметтер мен құқық қорғау органдары арасындағы өзара іс-қимыл сегменті (бұл ең алдымен ақпарат алмасуды, жұмыс кездесулерін, консультацияларды және басқа да іс-шараларды өткізуді көздейді);

- шекара мәселелерін шешу және әскери сенім шараларын іске асыру сегменті.

В. Парамонов Қытай мен Орталық Азия арасындағы әскери-қауіпсіздік саласында атқарылған істерді жүйелей келе, ынтымақтастық сегменттерінің қаншалықты әсерлі болып көрінгенімен, тараптар арасындағы өзара іс-қимылдың жақын, белсенді, кең және ауқымды нысандары әлі де өте сирек кездесетінін айтады. Оның пікірінше, өзара іс-қимыл өте эпизодтық және кейбір маңызды мәселелерде мүлдем жоқ. Мысалы, іс-әрекеттердің көпшілігі оқшауланған немесе жалпы түрде формальды сипатқа ие, ынтымақтастық, тіпті одан да көп интеграциялық өзара қажеттіліктен гөрі саяси/коммерциялық жағдаймен көбірек байланысты деп тұжырым жасайды. Зерттеуші басқа ғалымдармен келісе отырып, Орталық Азияның Қытай үшін де, Ресей үшін де геосаяси және геоэкономикалық маңызының барған сайын артып келе жатқандығын айтады. Өз мүдделерін алға тартуда Ресеймен бірге ШЫҰ шеңберінде ынтымақтасу, сонымен бірге «Белдеу мен жол» жобасы аясында өзара әрекетті жүзеге асыру Қытайдың аймақтағы саяси, экономикалық, әскери және басқа да салалардағы байланыстарды нығайтуға ниетті екенін айтады [5].

Халықаралық қатынастарды, сыртқы саясатты зерттеу және талдау әдістерінің ішінде анағұрлым тиімдісі далалық зерттеулер екенін айту керек. Өйткені қоғамдағы әртүрлі үдерістерді қарапайым социум арасында, оқиғалар, ұстанымдар мен көзқарастар біте қайнасып жатқан ортада олармен тікелей араласу, сауалнамалар жүргізу, шынайы жағдаймен танысу арқылы тұжырым жасау шынайы ғылыми нәтижелерге жеткізетіні даусыз. Оның нақты мысалы ретінде Раффаэлло Пантуччи мен Александрос Петерсеннің 2022 жылы жарық көрген «Sinostan: China's Inadvertent Empire» (*Oxford University Press*) (Синостан: Қытайдың кездейсоқ империясы) атты монографиясын айтуға болады.

Шетелдік ғалымдар ғылыми ізденістерін бастаған 2008 жылы Бейжіңнің аймақтағы ықпалы айтарлықтай болмаса да, бүгінгі күнде Қытайдың Орталық Азиядағы ықпалы айтарлықтай өсті. 2001 жылы Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылып, оған Түркіменстаннан басқа Орталық Азияның барлық елдері және Ресей мүше болды. Осы уақыттан бастап Қытай Орталық Азияның ең ірі сауда серіктесіне айнала бастады, Бейжің бүкіл аймақта мұнай және газ құбырларының кең желісін салуда.

Қытай төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылы «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жобасын жариялаған болатын. Аталмыш жоба миллиардтаған долларлық «Бір белдеу, бір жол» инфрақұрылымдық жобасының құрлықтағы бөлігі болып табылады. Дүние жүзіндегі

ғылыми орталықтарда жұмыс істеп, бір мезгілде докторантурада оқитын екі зерттеуші Бейжіңнің Орталық Азияда «еріксіз империясын» қалай құрғаны туралы кітап жазды. Бірақ олардың жобасы аяқталған тұста, 2014 жылы Петерсен Кабулдағы бомба жарылысынан тәліптердің қолынан қаза табады да, жұмыстың жарыққа шығуы Пантуччидің жеке отбасылық шаруаларының себебінен кейінге шегерілді. Сондықтан да автордың өзі айтқандай, зерттеудегі негізгі тұжырымдар Пантуччиге тиесілі. 2014 жылдан бері де Қытайдың Орталық Азияға қатысты саясатында біраз өзгерістер орын алады.

«Үлкен экономикалық байланыстар, географиялық жақындық және осыған ұқсас ішкі алаңдаушылықтар Қытайдың негізгі ойыншы екенін білдіреді, бірақ Бейжің аймақтың кеңірек мәселелеріне қызығушылық танытпайды, оның орнына тар шеңберде өз мүдделеріне назар аударады», - деді Пантуччи. Бір жағынан, Пантуччи мен Петерсен Орталық Азияны қандай да бір мағынада Қытай үшін зертхана екенін алға тартты. Дегенмен, Пантуччи Қытайдың Орталық Азиядағы «ортақ ландшафтқа» қызығушылық танытпайтынын және аймақтың экономикалық немесе саяси мәселелеріне араласуға асықпайтынын айтты [6].

Саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды зерттей отырып, Пантуччи мен Петерсен Қытайдың аймақтағы ықпалын негізінен кездейсоқ алған деген қорытындыға келді: Бейжің бүгінгі таңда Орталық Азияның әдейі емес, қалыптасқан жағдайларға байланысты ең маңызды серіктесі болды.

Синостан Қытайдың Орталық Азиядағы ықпалын оның мотивтерінен немесе жоспарларынан ажыратады. Бейжің бұл аймақты жаулап алуды емес, оны Қытайдың игілігі үшін дамытуды көздейді. Ал АҚШ-тың Ауғанстаннан шығарылуымен күшейген билік вакуумы және Ресейде туындаған дағдарыс Орталық Азияның Қытай үстемдігіне ашық болуына әкелді. Пантуччидің тұжырымы бойынша, Бейжің Ресейді ығыстыруды көздемейді. Ресей кедергі емес, басқару керек аймақтық держава. Мәскеу Бейжіңге мұқтаж, Бейжің Мәскеуге мұқтаж емес. Бұл мәлімдеме Ресей Украинаға басып кіріп, сол арқылы Батыспен байланысын үзгеннен кейін өзекті бола түсті.

Монографияда Қытайдың интеграциялық құрылымдарға қатысты ұстанымы да тұжырымдалған. Мысалы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы сияқты аймақтық альянстарға келетін болсақ, Бейжің Ресейдің отаршылдық билігін сақтап қалуға жиі жасайтын ебедейсіз әрекеттерінен айырмашылығы, «сақтық және табандылық (біртіндеп алға басу)» көзқарасын ұстанады. Бейжің ШЫҰ-ның ешқандай шара қолданбағанын қалайды. Осылайша Қытай даудамайдан аулақ бола отырып, жоғары лауазымды шенеуніктердің тұрақты кездесулеріне алаң беретін ресми аймақтық құрылымдардың бір бөлігіне айналады. Бейжіңдегі сараптама орталығының бір қызметкері ШЫҰ туралы айтқандай: «Ештеңе істемеу - бәрін жасау». Оған мысал ретінде бұрынғы кеңестік бес республикадан тұратын Ресейдің квазиимпериялық Еуразиялық экономикалық одағына Қытайдың жауап бермеуін айтуға болады. Бейжің 2015 жылы Мәскеу құрған одақтың аса маңызды өзгерістер әкеле қоймайынына сенімді болды. Болжамды түрде Қытай мен Орталық Азия арасындағы сауданың қысқа мерзімді құлдырауы болды, содан кейін Қытай аймақтағы ең ірі сауда серіктесі және тікелей шетелдік инвестиция көзі ретіндегі позициясын қалпына келтірді [7].

Португалия ғалымы Пауло Дуарте «Жер кіндігіндегі Қытай: Орталық Азия үшін «Белдеу мен жол» проблемалары мен мүмкіндіктері» еңбегінде Орталық Азияға Белдеу мен жолдың әсерін талдайды. Бұл жоба теміржол желілері төңірегіндегі логистикалық мәселелермен шектелмейтіндіктен, зерттеуші оның біртұтас, серпінді және тұтас стратегия екенін, яғни оның саяси және логистикалық мәселелерінің экономикалық мүдделерді толықтыратыны туралы постулатты қолдайтынын айтады. Автордың өз сөзімен айтқанда, П. Дуартенің сараптамасы 2011 және 2012 жылдары Қазақстанда, Қырғызстанда және Тәжікстанда жүргізілген сұхбаттармен расталған сапалы әдіснамаға (негізінен, герменевтикаға) негізделген [8].

Пауло Дуарте «Белдеу мен жол» Қытайдың энергия мен минералдарға қол жеткізуін секьюритизацияға ұмтылысын білдіреді деп санайды. Сонымен қатар, «Белдеу мен жол» бастамасы Қытайдың аймақтық және жаһандық ықпалын арттыру арқылы әскери, саяси және

мәдени мақсаттарға жетуді көздейді. Бұл жалпы «секьюритизация», өйткені Қытайдың әртүрлі провинциялары (бейнелеп айтқанда, «тұтастың құрамдас бөліктері») жоғары мақсатқа жетуге өздерінің жеке үлестерін қосуға шақырылған. Мақсат – Қытайда басталып, оның айналасына кеңейіп, бірте-бірте әлемнің басқа бөліктеріне таралатын жоба. Осылайша, Шығыс-Батыс дәліздерін жаңғырту саясатта, экономикада, әскери күште және жұмсақ күште көптеген секьюритизацияға қол жеткізуге бағытталған [9].

Қытай зерттеушісі Сунь Чжуаңчи Орталық Азия аймағының Қытаймен бірге басқа да державалар үшін маңызды екенін алға тартады. Оның ойынша, ірі державалар арасындағы ойынның шиеленісуі, әсіресе АҚШ пен Еуропаның Қытай мен Ресейге қарсы «тежеуі», кейбір аймақтық державалардың жан-жақты енуі Орталық Азиядағы геосаяси текетірестің күшеюіне және одан сайын күшейе түсуіне әкелді. Сыртқы қысымның күшеюімен бетпе-бет келген Қазақстанның тәуелсіз сыртқы саясат жүргізу, әртүрлі сыртқы күштердің тепе-теңдігін сақтау немесе «екі жаққа да пайда әкелу» және екі жаққа ие болу мүмкіндігі аз. Геосаяси тартыстарға араласпау және сол арқылы ұлттық дамудағы бастаманы қалай жоғалтпау – Қазақстанның қазіргі және бұрынғы президенттерінің саяси даналығының сынағы. Сунь Чжуаңчи 2021 жылдың тамызында Америка Құрама Штаттары өз әскерлерін Ауғанстаннан асығыс шығарғанын, бұл аймақтық қауіпсіздік жағдайын одан әрі қиындата түскенін айтады. Орталық Азия Ауғанстандағы экстремизм, лаңкестік және есірткі қылмыстары сияқты «таралуы мүмкін» деген нақты қауіптерге дер кезінде жауап беруі қажет деген пікір. Мұндай жағдайда Қазақстан мүмкіндігінше тезірек дипломатиялық жағдайды ашып, елдің экономикалық қауіпсіздігі мен ұлттық қорғаныс қауіпсіздігін жақсырақ сақтап, халықаралық тығыз ынтымақтастық арқылы қазіргі тығырықтан шығуы қажет. Сонымен қатар, ол Қазақстанның да жағдайын көрсете алады. Орталық Азиядағы ірі мемлекет ретінде ерекше рөл атқарады [10].

Ресейлік ғалым Л.Е. Васильев Қытай үшін Орталық Азия аймағының маңыздылығын айқындайтын мына факторларды атайды:

1. Орталық Азия аймағы Қытайдың сыртқы және ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан ұзақ мерзімді перспективада маңызды мәнге ие болады.

2. Қарқынды дамып келе жатқан Қытай экономикасы жағдайында Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастағы энергетикалық сектор қазіргі Қытай үшін де өте маңызды.

3. Қытайдың ұзақ мерзімді перспективада дамуының негізгі векторы оны ХХІ ғасырдың жаһандық әлемдік державаға айналдыруға бағытталғанын, оның сыртқы саяси қызметінің геосаяси құрамдас бөлігін, алға қойылған мақсатқа қол жеткізуді қамтамасыз ету фактісін ескере отырып, АҚШ, Еуропалық Одақ, Жапония, Ресей, Үндістан және т.б. негізгі әлемдік субъектілер әрекет ететін әлемнің барлық аймақтарында ұсынылуы керек. Орталық Азия дәл сондай аймақ.

4. АҚШ пен НАТО-ның Орталық Азиядағы және Ауғанстандағы әскери қатысуы ұзақ мерзімді сипат алған жағдайда Қытай әлемнің басқа жақын аймақтарындағы жағдай шиеленісе түсетінін ескеруі керек, мысалы, Тайвань, Оңтүстік-Шығыс Азия, Тибет және т.б., Орталық Азия өз аумағында соққы беру үшін трамплин бола алады. Сондықтан Пекин басшылығы жағдайды үнемі бақылауда ұстауға және Орталық Азия аймағында АҚШ пен НАТО-ның әскери экспансиясына жол бермеу үшін бар күш-жігерін салуға мәжбүр [11].

Белгілі қытай зерттеушісі Чжао Хуашен соңғы жылдарда қалыптасқан түрлі күрделі жағдайларға қарамастан Орталық Азия аймағының Қытай үшін маңызының артып келе жатқанына баса назар аударады: «2020 жылдың шілдесінде Қытай 5+1 форматындағы Қытай-Орталық Азия сыртқы істер министрлерінің диалогын бастады. Екінші диалог 2021 жылдың мамыр айында Қытайдың солтүстігіндегі Сиань қаласында өтті. Мүмкін бұл механизмнің жасалуына басқа елдердің тәжірибесі әсер еткен шығар. Соңғы жылдары көптеген мемлекеттер Орталық Азия елдерімен, соның ішінде Жапония, Оңтүстік Корея, АҚШ, Үндістан, Италия және Еуроодақ елдерімен 5+1 диалогтық тетіктерін құрды. Осы тұрғыда Қытай да осындай механизм құру қажет деп есептейді. Әрине, бұл да Орталық

Азияның ерекше аймақ ретінде танылуының артқанын көрсетеді» [12].

Қорыта келе, Орталық Азияның Қытай елі үшін геосаяси маңызы уақыт озған сайын артып келеді. Қытайдың өршіл бастамаларының белсенді түрде жүзеге асуы нәтижесінде, Қытайдың аймақтық қана емес, жаһандық держава ретіндегі рөлінің өсуіне байланысты Бейжіңнің аймаққа көзқарасы бірте-бірте өзінің дәстүрлі қатысу үлгісінен Қытайды Орталық Азиямен байланыстарындағы басты полюс ретінде қарастыратын көзқарасқа алмасты. Орталықазиялық серіктестерімен байланыстарды одан әрі тереңдету бойынша білімі мен тәжірибесін кеңейте отырып, Бейжің бүгінгі таңда ресейлік делдалдықты қажет етпейтін дәрежеге жетті. Орталық Азия мемлекеттерімен екіжақты байланыстар мен аймақтық ынтымақтастықты нығайту арқылы Бейжің аймақтағы дербес стратегиясын айқындай түсті. Зерттеушілердің геосаясат географиялық детерминизмнің классикалық нұсқасынан және шындықты түсінудің таза сандық және сипаттамалық тәсілінен бас тартуы керек деген пікірімен келісуге болады. Себебі аймақтың, елдің геосаяси маңызы аумақтың кеңістік орналасуы, климат, ландшафттың саяси қолайлығы, көлік коммуникациялары сияқты географиялық көрсеткіштермен ғана емес, сонымен бірге экономикалық факторлармен өлшенеді.

Әдебиет:

1. В.И. Козловская. Геополитический подход и его роль в изучении всеобщей истории // ВЕСТНИК МГГУ им. М.А. Шолохова. – С. 66
2. М. Лаумулин. Центральная Азия в эпоху трансформации. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2020 - С.436.
3. Р. Каплан. Месть Географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного. – Издательство «Колибри», 2015.
4. Политолог рассказал о Шелковом пути в новых геополитических реалиях 2022 года // <https://www.zakon.kz/6016948-politolog-rasskazal-o-shelkovom-puti-v-novykh-geopoliticheskikh-realiiakh-2022-goda.html>
5. В.В. Парамонов. Политика Китая в Центральной Азии и китайско-центральноазиатские двусторонние отношения в сфере безопасности: взгляд из Узбекистана // Постсоветские исследования. Т.4. № 4 (2021) // <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-kitaya-v-tsentralnoy-azii-i-kitaysko-tsentralnoaziatskie-dvustoronnie-otnosheniya-v-sfere-bezopasnosti-vzglyad-iz>
6. «Китайстан»: вышла книга о влиянии Китая в Центральной Азии // <https://www.centralasian.org/a/xitoyiston-xitoyning-markaziy-osiyo-davlatlariga-ta-siri-haqida-kitob-chop-etildi/31812040.html>
7. Случайная власть Китая в Центральной Азии – обзор книги // <https://russian.eurasianet.org>
8. China's Belt and Road initiative and its impact in Central Asia. Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2018 // https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2017/12/OBOR_Book_.pdf
9. Инициатива «Пояс и путь» Китая и её влияние в Центральной Азии (обзор книги) // <https://www.caa-network.org/archives/12138>
10. 孙壮志. 中亚“大块头”的外交智慧 (Орталық Азия «Үлкен адамының» дипломатиялық даналығы) // http://www.news.cn/globe/2022-01/05/c_1310396512.htm
11. Л.Е. Васильев. Некоторые аспекты политики Китая в Центральной Азии // <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-politiki-kitaya-v-tsentralnoy-azii>
12. 赵华胜: 现阶段中国发展上海合作组织的路径 // https://ciss.tsinghua.edu.cn/info/china_wzft/4775

ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕР БОЙЫНША БҰҰ-МЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Оспанов Н.М.

*Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану
институтының ғылыми қызметкері
(Алматы қ., Қазақстан)*

Мақала Оңтүстік Кореяның гендерлік теңдік мәселелері бойынша оның бұқаралық азаматтарының санасын өзгерту саласындағы саясатын зерттеуге арналған. Әйелдердің қоғамдағы рөлі туралы стереотиптік идеяларға байланысты Оңтүстік Корея заңнамасындағы әйелдерге қатысты негізгі кемсітушілік ережелері қарастырылады. Кемсітушілік ережелері: шетелдіктермен некеге тұрғанда азаматтық алуда немесе өзгертуде әйелдердің тең құқықтарының болмауы, әйелдерге отағасы атағын алуға тыйым салу, ажырасқан әйелдердің отбасы кітабына тіркелу құқығын шектеу. Бұл стратегия БҰҰ-ның ұсынысы бойынша 1984 жылдан 2013 жылға дейінгі 30 жылға жуық уақыт ішінде әзірленді. Зерттеудің мақсаты – Корея қоғамындағы гендерлік мәселелерді жақсарту бойынша Оңтүстік Корея үкіметінің саясатын талдау.

20 ғасырда Корей түбегінде Оңтүстік Корея қоғамының әлеуметтік-экономикалық саласының өзгеруіне әсер еткен бірқатар маңызды тарихи оқиғалар орын алды: Чосон әулеті (1396-1910) өз тәуелсіздігін жоғалтып, Жапонияның отарына айналды (1910-1945), КСРО мен АҚШ-тың Корей түбегін қамқорлыққа алуы (1945-48), 1948 жылы екі Кореяның құрылуы және Корея Республикасының капиталистік даму жолына өтуі, Корей соғысы (1950- 1953).

1960 жылдардың басынан бастап Оңтүстік Корея экономикасы бұрын-соңды болмаған өсуді бастан кешірді, бұл саяси институттардың демократиялануына және халықтың әлауқатының артуына оң әсерін тигізді. Демократияландыру мен экономикадағы оң өзгерістерге қарамастан, Оңтүстік Кореяда ерлер мен әйелдердің ұстанымында асимметрия пайда бола бастады. Оңтүстік Кореядағы гендерлік асимметрияның негізгі себептерінің бірі - корей қоғамында Чосон әулетінен бастап бүгінгі күнге дейін сақталған конфуцийлік дәстүрлер.

Қолданыстағы кемсітушілік гендерлік стереотиптерді жою және эгалитарлы қоғам құру мақсатында Оңтүстік Корея БҰҰ ұсынымдарын ескере отырып, елдегі гендерлік теңгерімсіздікті еңсерудің ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді жоспарларын әзірлеуге көшті. Басты назар әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алуға және қоғамда сақталып келе жатқан әйелдерге қатысты теріс пікірді жоюға аударылды.

1990 жылдардың басынан бастап Оңтүстік Кореяның академиялық қоғамдастығында гендерлік әлеуметтануға қызығушылық тұрақты түрде өсуде. Ли Сук Тэ [1], Ким Чу Со [2], Ли Кэй С. [3] және басқалардың зерттеулерінде Конфуций дәстүрлерінің Кореядағы эгалитарлық қоғамға, әйелдердің рөлі мен олардың отбасындағы жағдайына негізгі кедергілер болып саналған әсері зерттелді.

1979 жылы 18 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияны (бұдан әрі – Конвенция) қабылдады [4]. Оңтүстік Корея үкіметі 1983 жылы мамырда Конвенцияға қосылды және оны 1984 жылы 27 желтоқсанда ратификациялады; Осы Конвенция 1985 жылғы 26 қаңтарда күшіне енді.

Бұл ретте Оңтүстік Корея 9 және 16-баптарға ескертулер жасады, өйткені олардың ережелерін ратификациялау кезінде толықтай орындай алмады. Осы мақалаларды толығырақ қарастырайық.

9-баптың бірінші абзацы әйелдерге өз азаматтығын алуға, өзгертуге немесе сақтауға ерлермен тең құқықтарды беруге арналған. Баптың екінші абзацында шетелдікпен некеге тұру да, некеде тұрған кезде күйеуінің азаматтығын өзгерту де әйелдің азаматтығын автоматты түрде өзгертуге әкеп соқпайтынын, оны азаматтығы жоқ ететінін және оны күйеуінің азаматтығын қабылдауға мәжбүрлей алмайтынын білдіреді.

16-бапқа сәйкес, конвенцияны ратификациялау кезінде Оңтүстік Корея үкіметі дәстүрлі корей қоғамында қалыптасқан нормаларға байланысты с, d, f және g тармақтарын орындау үшін уақыт қажет деп мәлімдеген [5, б. 1-4]. Атап айтқанда, с тармағында қатысушы мемлекет неке кезінде және оны бұзу кезінде тең құқықтар мен міндеттерді қамтамасыз етеді. «d» тармағына сәйкес Корея Республикасы отбасылық жағдайына қарамастан, балаларына қатысты мәселелерде ата-ана ретінде ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз етуге тиіс болатын. f тармағына сәйкес Қатысушы мемлекет қорғаншылар, қамқоршылар, қамқоршылар болу құқықтары мен міндеттерінің тең болуын қамтамасыз етеді. Және, ақырында, арнайы ескертпелер жасалған соңғы g тармағы Конвенцияға қатысушы мемлекет ерлі-зайыптылардың тегін, кәсіп пен қызмет түрін таңдау құқығын қоса алғанда, тең жеке құқықтарын қамтамасыз ететінін білдіреді [4].

Бұл тармақтардағы шектеулер ұлттық ерекшеліктерге байланысты: Оңтүстік Корея ерлер мен әйелдердің әлеуметтік ұстанымдары туралы стереотиптік идеялар әлі де кең таралған дәстүрлі қоғам болып қала береді.

Осылайша, Оңтүстік Кореяның патриархалдық қоғамы әйелдер рөліне біржақты көзқараспен сипатталды. Кәрістерге ерте жастан бастап екі жыныстың өкілдеріне қандай рөлдер жүктелетінін, ерлер мен әйелдер туралы идеялардың негізгі айырмашылығы неде екенін үйретті, бұл отбасында және қоғамда олардың міндеттері мен құқықтарын нақты ажырату фактісінен тұрады. Әйелдерге қатысты стереотиптік наным-сенім олардың рөлін, жұмысқа орналасуы, қызмет бойынша жоғарылату және жалақы саласындағы ұстанымын әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, саяси және мәдени бағалауға теріс әсер етті [6, б. 8-9].

Корея Республикасының «Отбасы құқығы туралы» заңы 1958 жылы қабылданды. Оның көптеген ережелері некеге тұру, некені бұзу және мүлікті мұраға қалдыру тәртібін реттеді. «Отбасы» туралы заңда кемсітушілік сипаттағы ережелер де болды, мысалы, әйелдердің саяси өмірге шектеулі қатысуына әсер еткен «отағасы институты» ұғымы сияқты, атап айтқанда олардың жоғары басшылық лауазымдардағы өкілдіктерінің жеткіліксіздігі және тұтастай алғанда ұлдар мен қыздардың туу көрсеткіштеріндегі Елеулі теңгерімсіздікке әкелді. Біріккен Ұлттар Ұйымының ұсынымдары бойынша 1990 жылдың қаңтарында бұл Заң айтарлықтай қайта қаралды, одан көптеген кемсітушілік ережелері алынып тасталды, ал 1991 жылдың 1 қаңтарында Заңның қайта өңделген нұсқасы күшіне енді [1].

Корея Республикасындағы гендерлік кемсітушіліктің басты мысалдарының бірі отағасы институты болды. Елімізде отағасы атағын беру жүйесі бар, соған сәйкес бұл атақ ата тегі арқылы мұраға қалдырылады. Гендерлік теңдік мәселелері бойынша сарапшылардың пікірінше, отағасы институты әлеуметтік өмірдің көптеген салаларында ерлер мен әйелдердің теңдігін қамтамасыз етуге кедергі бола отырып, неке-отбасылық қатынастарға үлкен әсер етеді. Егер отбасында ұлдар туылмаса, тек бір немесе бірнеше қыз болса, онда қыздарының бірі ресми түрде осы отбасының мұрагері болатын адамға күйеуге шықпайынша, онда бірнеше ұрпақ бойына мұрагер болмауы мүмкін [7, б. 63-64].

«Отбасы туралы» заңның тағы бір кемсітушілік нормасы ажырасқан әйелді отбасылық тіркеу кітапқа тіркеуге қатысты болды. Мұндай әйел ата-анасының отбасы тіркеу кітабына жаңадан тіркелуі немесе өз атымен жаңа отбасы тіркеу кітабын жасауы мүмкін. Бірақ, сонымен бірге, оның баласын өз отбасылық тіркеу кітабына тіркеуге құқығы жоқ, тіпті анасы баланың заңды қамқоршысы болып танылып және онымен бірге тұрған жағдайларда да, бала күйеуінің отбасылық тіркеу кітабында қалуы керек еді. Күйеуінің балаға қатыгездік көрсетуі және/немесе әкелік міндеттерін орындамауы некені бұзуға негіз болған, соның салдарынан бала анасының қамқорлығында қалған жағдайларда да баланы анасының отбасылық тіркеу кітабына қайта тіркеуге болмайды. [1].

Гендерлік кемсітушілікті жою шаралары

Ұзақ уақыт бойы Оңтүстік Корея үкіметі гендерлік теңдікке жәрдемдесу мен қамтамасыз етуді елдің әлеуметтік дамуы саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде жариялай отырып, әйелдердің жағдайын жақсарту бойынша белсенді шараларды қолға алды. Осылайша, жынысы бойынша кемсітушілік элементтері бар

бірқатар заңдар қайта қаралды. Үкімет 1990 және 1994 жылдары «Ішкі сот ісін жүргізу туралы» және «Неке қиюды тіркеу туралы» заңдарға өзгерістер енгізіп, салық жеңілдіктерінің деңгейін арттыруға және әйелдердің күйеулері қайтыс болғаннан кейін мұраға қалған мүлікке құқықтарын қорғауға баса назар аударды [8, б. 9]

Әйелдерге қатысты орныққан негізсіз немқұрайлықпен күресу жөніндегі күш-жігердің бір бөлігі ретінде үкімет барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілерді гендерлік мәселелермен таныстыру үшін тиісті оқытуды қамтамасыз етті [9, б. 2].

Әйелдерге қатысты кемсітушілікпен күресу үшін Оңтүстік Корея үкіметі мемлекеттік қызметкерлерді әлеуметтік-гендерлік мәселелер бойынша оқытуға және қоғамдық санада қалыптасқан дәстүрлі гендерлік рөлдер туралы түсініктерді жоюға арналған бірқатар оқыту бағдарламаларын әзірледі. Гендерлік теңдік пен білімге жәрдемдесу Корея институтының жұмысының нәтижесінде 2000 жылдың наурыз айында мемлекеттік қызметшілерге, мұғалімдерге, мемлекеттік корпорациялар мен мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне, Ұлттық жиналыс пен жергілікті кеңестердің депутаттарына, мемлекеттік консультативтік-кеңесші комитеттерге, әскери қызметкерлерге, полиция қызметкерлеріне және әйелдер ұйымдарына арналған мамандандырылған оқыту жүйесі құрылды [10, б. 15].

Гендерлік теңдікке қол жеткізу стратегиясын іске асырудың келесі қадамы формальды білім берудің барлық деңгейлерінде – балабақшадан бастап жалпы орта мектепке дейін жыныстық тәрбие беру жүйесін енгізу болды. 1998 жылдың қазан айында Министрліктің ұсынысы бойынша мектептегі жыныстық тәрбиенің негізгі жоспары әзірленді, оның шеңберінде әрбір мектепте жыныстық тәрбие бойынша нұсқаушы тағайындалды. Мектептерге балалар мен жасөспірімдердің әртүрлі даму кезеңдеріне бағытталған бес ата-аналарға арналған нұсқаулықтар таратылды. 2003 жылға қарай 19 000 мұғалім жыныстық тәрбие және жыныстық зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша оқытылды [7, б. 37].

Гендерлік стереотиптерді жеңуде бұқаралық ақпарат құралдары маңызды рөл атқарады. Үкімет гендерлік кемсітушілік жағдайларын көрсетпеу үшін телерадио хабарларын таратуды бақылауға алды. Үкіметтің бастамасымен 1991 жылы еліміздің Орталық киностудиясында «Әйел мәртебесі: не өзгерді?» ақпараттық фильмі түсіріліп, еліміздің барлық кинотеатрларында көрсетілді. Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарында гендерлік кемсітушілік жағдайларын болдырмау мақсатында Үкімет Теледидар және радио хабарларын тарату комитетімен үйлестіруде. Бұған дейін, 1985 жылы үкіметтің Гендерлік комитеті барлық хабар таратушыларға әйелдерді олардың ар-намысына нұқсан келтіретін етіп көрсетуден бас тартуға кеңес берген болатын. 1999 жылдың ақпанында «Музыкалық альбомдар, бейнежазбалар және ойындар туралы» заң қабылданды, егер елде өндірілген немесе ойынсауық мақсатында әкелінген кез келген бейнематериалда әйелге зорлық-зомбылық көрсетуді ақтайтын мазмұн болуы мүмкін болса, ол тарату шектеулеріне тексерілуге жатады. Мазмұны бойынша жастарға және қоғамдық имандылыққа, атап айтқанда, жыныстық имандылықты бұзатын, кәмелетке толмағандармен жыныстық қатынасқа шақыратын, сексуалдық сипаттағы көріністер бар қандай материалдың мазмұны жағынан зиянды екенін анықтау мақсатында сол жылдың маусым айында мерзімді басылымдарды тіркеу туралы қаулы қабылданды. [8, б. 26].

Осылайша, үкімет Оңтүстік Корея қоғамындағы әйелдерге қатысты жағымсыз стереотипті өзгерту үшін бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану туралы шешім қабылдады.

Отбасындағы гендерлік теңдік идеясын насихаттау

Аталған Конвенцияның ережелеріне сәйкес қатысушы мемлекет отбасында болатын әлеуметтік-жыныстық алауыздықты жоюға бағытталған ағарту саласындағы іс-шараларды жүргізуге тиіс. Осыған байланысты 2005 жылы Корея Республикасында ұлттық және жергілікті билік органдарына демократиялық қағидаттарға негізделген отбасы идеясын және гендерлік теңдікке негізделген қатынастардың құндылығын жан-жақты насихаттауға, сондай-ақ салауатты отбасылық өмірдің негізі ретінде үй еңбегінің құндылығын әділ бағалауға бағытталған салауатты отбасы туралы жаңа негіздемелік Заң күшіне енді.

Заңға сәйкес, отбасының әрбір мүшесі оның өміріне, оның ішінде табыс әкелетін қызметке, бала тәрбиесіне және үй шаруасына қатысады деп көрсетілген. Сонымен қатар, Заң үкіметтен отбасын қолдау қызметтерінің аясын кеңейтуді, отбасы өмірі бойынша ағарту жұмыстарын жүргізуді, гендерлік теңдік қағидаттарына негізделген отбасы мәдениетін насихаттау бойынша шаралар қабылдауды талап етеді [10, б. 16].

Отбасындағы тең қарым-қатынастар туралы конвенцияның ережелерін ескере отырып, Корея Отбасы туралы заңдағы қарама-қайшы ережелерді жою шараларын қабылдады. 1958 жылғы қайта қаралған Заң гендерлік теңдік қағидасына сай келмейтін, ең алдымен некеге, ажырасуға және мұрагерлікке қатысты көптеген кемсітушілік элементтерді жойды [1].

Бұл заңның үлкен жетістігі әйелдерге отбасын басқаруға заңды құқық берді, бұл бұрын конфуцийлік мәдени контекст басым елде мүмкін емес еді, сонымен қатар мұрагерлік мәселелеріндегі ерлердің артықшылықтарын жойды. Сонымен қатар, әйелдердің отбасылық мүліктегі өз үлесін, тіпті егер ол күйеуінің атына жазылған болса да, талап етуге құқылы екендігі туралы ереже жасалды. Осы Заң әйелі үй шаруасындағы әйел болып табылатын және үйден тыс табыс әкелетін қызметпен айналыспаған, сондықтан отбасы мүлкін жинақтауға тікелей үлес қоспайтын жағдайларда да әйелдің отбасы мүлкін жинақтауға қосқан үлесін ресми түрде мойындайды [10, б. 37-38].

Ажырасу кезінде әйелдер балаларды қорғау құқығына қол жеткізді. Қайта қаралған отбасы туралы Заңға сәйкес, ажырасу кезінде баланың кіммен бірге болатындығы туралы мәселе ата-аналар арасындағы талқылау мен келісім негізінде шешілуі керек. Бұрынғы «Отбасы туралы» Заңда бала тәрбиесінде әкеге басымдық берілген.

Жаңа заңда кемсітушілік тармағы қайта қаралды және ол бойынша ата-ананың екеуіне де бала тәрбиелеуге тең құқықтар берілген. Ерлі-зайыптылардың бірі некеден тыс туған бір немесе бірнеше баласын өзінікі деп танығанда немесе ажырасқан жағдайда ерлі-зайыптылар балаларды кім тәрбиелейтіні туралы мәселені шеше алмаса, келіспеушілік туындаған жағдайда бұл мәселелерді ата-анасының біреуінің немесе екеуінің өтініші бойынша Отбасы істері жөніндегі сот шешеді.

Оңтүстік Корея заңына сәйкес, әке және ана жағынан төртінші немесе сегізінші ұрпаққа дейінгі ата-аналар мен туыстар заңды қорғаншы және қамқоршы бола алады. Осылайша, қорғаншылық пен қамқоршылықтағы туыстық дәрежесіне қатысты жынысына қарай кемсіту элементтері ескі заңнан алынып тасталды [1].

1999 жылы "Біріккен корей әйелдер ұйымы", "корей ұлттық әйелдер Кеңесі" сияқты әйелдер ғылыми-өндірістік бірлестігінің, сондай-ақ азаматтық топтардың бастамасымен отбасы басшысы институтын ("ходжу") тарату қозғалысы басталды. 2000 жылдың қыркүйегінде осы институтты жоюды жақтайтын азаматтардың коалициясы оны жою туралы Ұлттық жиналысқа өтініш берді. Бұл қозғалыс көптеген үгіт-насихат жұмыстарын, сондай-ақ ұлттық қол жинау науқанын өткізді [11, с. 35].

Отағасы институтының беделін түсіру үшін бұл мекеменің мүлдем корей халқының әдет-ғұрпы емес екенін дәлелдейтін зерттеулер жарияланды; керісінше, жапон отаршылдығы кезінде (1910-1945) корейлерге таңылғаны туралы дәлелдер келтірілді, өйткені «ходжу» немесе «отағасы» термині тек осы кезеңде ғана кеңінен қолданылған. Чосон әулеті кезінде отағалары «джухо», кейде «хосу» деп аталды [1].

Конституциялық соттың 2008 жылғы қаңтардағы шешімімен Корея Республикасында жыныстық белгісі бойынша негізгі кемсітушілік элементі болып саналатын отағасы (ходжу) институты жойылды. Бұрынғы «Азаматтық хал туралы» заңда тастанды балалар мен әкесі белгісіз балаларды қоспағанда, балаға әкесінің тегі берілген. Жаңа Заңға сәйкес, бала әкесінің тегін де мұрагер етеді, бірақ бұл ретте некеде тұрған кезде ата-анасының екеуінің келісімі бойынша бала анасының тегін иелене алады. Жаңашылдыққа қарамастан, жалпы алғанда, «әкесінің тегі мен тегін қан құқығы бойынша мұраға қалдыру» қағидасы әлі күнге дейін сақталуда. Әкесі шетелдік болса, бала әкесінің де, анасының да тегін ала алады [12, б. 35].

Атап өткендей, Конвенцияны ратификациялау кезінде Корея Республикасы азаматтықты алу, өзгерту немесе сақтау үшін әйелдерге ерлермен тең құқық беретін ережені қабылдаудан бас тартты.

Бұрын Корея Республикасының азаматымен некеге тұрған шетелдік азамат некеден кейін екі жылдан астам сол мемлекетте тұрып, Әділет министрлігінен азаматтық алуға рұқсат алғаннан кейін сол мемлекеттің азаматтығын ала алатын. Әйелі күйеуі сол азаматтығын алғаннан кейін бірден және еріксіз түрде корей азаматтығын алды, ал некеде тұрған әйелдерге күйеуінің азаматтығынан бөлек азаматтығы берілмеді; жаңашылдықтардан кейін тұрмысқа шыққан әйелдер өз азаматтығын таңдау құқығын алды [7, б. 34].

Бұрын балаға әкесі Корея Республикасының азаматы болған жағдайда ғана Оңтүстік Корея азаматтығы берілген. Осы ережені қайта қарау нәтижесінде ата-анасының кез келгені Корея Республикасының азаматы болып табылатын баланың Оңтүстік Корея азаматтығына құқығы бар [7, с. 34].

Осылайша, Оңтүстік Корея үкіметі 1990 жылғы қаңтарда Конвенцияның негізгі нормаларын жүзеге асыру үшін, ең алдымен, 1958 жылғы отбасы туралы заңды қайта қарады, заңнамалық базаны нығайтты. 2008 жылы отбасы басшысы институтын жою үлкен жетістік болды. Осы институтты тарату нәтижесінде бала анасының тегін мұраға алу құқығын алды, алдыңғы неке бұзылған күннен бастап алты ай ішінде әйелдің некеге тұруына тыйым салу жойылды, оған ана мен бала арасындағы биологиялық туыстықты растауға, баланы өзінің отбасылық кітабында тіркеуге және т. б. талап қою құқығы берілді.

Корея Республикасының Үкіметі мемлекеттік қызметшілерді, мұғалімдерді, ата-аналарды және балабақшаларға баратын балаларды гендерлік проблемалармен таныстыру бойынша бірқатар шаралар өткізді. Сонымен қатар, гендерлік стереотиптерді жену үшін Үкімет бұқаралық ақпарат құралдарын тиімді пайдаланып, оларды жыныстық дискриминацияны жоюға шақырды.

Автордың пікірінше, Корея Республикасы қысқа мерзім ішінде конвенцияның негізгі талаптарын орындап, өз халқының санасын гендерлік мәселеде өзгерте алды. Қойылған міндеттерді орындау кезінде үкімет жүзеге асырылатын проблемаларға назар аударды. Ұлттық әдет-ғұрыптарға қайшы келетін талаптарды орындау мақсатында Үкімет қазіргі әлемде осы әдет-ғұрыптардың қолайсыздығы туралы ұғымды халықтың санасына біртіндеп енгізуге бағыт алды.

Бұл мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалым постдокторанттардың іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерін гранттық қаржыландыру аясында орындалған мақала болып табылады.

Information about the author: N.M. Ospanov – Researcher at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies/Senior lecturer of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, E-mail: osp_nurlan@mail.ru, ORCID 0000-0003-1804-3503.

Әдебиет:

1. lee suk-t Problems with Korea's Family 'headship' system //Korea Focus: <http://www.koreafocus.or.kr/design1/essays/view.asp?volume_id=16&content_id=722&category=G>, accessed: 06/10/2014

2. Kim Choo-s Kajoekboeb banseikiy hwegoua guaje. //the Korean society of Family law :<http://www.ksfl.or.kr/Fam2301/김주수%20가족법%20반세기의%20회고와%20과제.pdf> accessed: 06/10/2014

3. Namyun insoon. time for People to Discard the Family headship system// Korea Focus: Url: <http://www.koreafocus.or.kr/design1/society/view.asp?volume_id=39&content_id=138&category=D>accessed: 06/10/2014

4. Kay lee. Confucian ethics, judges, and women: divorce under the revised Korean Family law//Pacific rim law and Policy Journal. – 1995. – vol.4 No. 2. – P. 479. – 503. Url: <digital.law.washington.edu/dspace-law/bitstream/handle/1773.1/945/4PacrimlPolyJ479.pdf?sequence=1> accessed: 06/10/2014

5. Konventsiya o likvidatsii vseh form discriminatsii v otnoshenii jenshin ot 18 dekabrya 1979 goda// Dokumenty organizatsii ob'edinennyh Url: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/resolUtioN/GeN/Nr0/382/75/iMG/Nr038275.pdf?openelement> accessed: 06/10/2014

6. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. initial reports of states Parties: republic of Korea//Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/N86/555/66/PDF/N8655566.pdf?openelement> accessed: 06/10/2014

7. ekonomicheskii i sotsialnyi osushestvlenie mezhdunarodnogo pakta ob ekonomicheskikh, sotsialnyh i kulturnyh pravah: respublika Koreya// Dokumenty organizatsii ob'edinennyh Natsii. Url: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/ GeN/G94/150/62/PDF/G9415062.pdf?openelement> Дата доступа: 06/10/2014

8. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. Fifth periodic report of states parties .initial reports of states Parties: republic of Korea// Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/N03/452/20/PDF/N0345220.pdf?openelement>accessed: 06/10/2014

9. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. third periodic report of states parties. initial reports of states Parties: republic of Korea// Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/N95/316/20/iMG/N9531620.pdf?openelement> accessed: 06/10/2014

10. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. second periodic reports of states Parties:

republic of Korea// Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/N90/801/95/PDF/N9080195.pdf?openelement>accessed: 06/10/2014

11. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. sixth periodic reports of states Parties: republic of Korea // Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/N07/262/87/PDF/N0726287.pdf?openelement>accessed: 06/10/2014

12. Convention on the elimination of all Forms of Discrimination against Consideration of reports submitted by states parties under article 18 of the Convention. seventh periodic reports of states Parties: republic of Korea // Documents of the United Nations. Url:<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDoC/GeN/G10/466/04/PDF/G1046604.pdf?openelement> accessed: 06/10/2014

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК МАҢЫЗЫ

*Сүйіндікова П.А.
ҚР Ұлттық музейінің
ғылыми қызметкері,
бейнелеу өнері магистрі,
(Астана қ. Қазақстан)*

Қытай мен еліміздің арасындағы тарихи - мәдени байланыстың тамыры тереңде жатыр. Оның ежелгі хунну, үйсін дәуірінен бастау алатыны белгілі. Дербес қазақ хандығы дәуірінде, яғни Абылай хан тұсында қазақ пен қытай арасында қалыптасқан қарым-қатынастың саяси-дипломатиялық байланыс аясында өткені белгілі.

Қазақстан тәуелсіз ел болып ту көтергеннен кейінгі жаңа тарих тұсында Қытаймен қарым-қатынасымыздың сапасы жаңа сатыға көтеріліп, мазмұны толыға түсті. Екі жақтың байланыстардың ауқымы кеңейіп, білім мен ғылымға жаңаша көзқарас қалыптасты. Қытай мемлекеті біздің елмен арадағы тату көршілік пен өзара мәдени байланыстарды дамытуға баса мән берді.

Қазақстан мен Қытай мемлекетінің мәдени ынтымақтастығының жаңа қырларын халықаралық көрмелерден көре аласыздар.

Қазақстанда тұңғыш рет Халықаралық мамандандырылған «Ехро-2017» көрмесі аясында Ұлттық музейде «Қытай императоры Цинь Шихуандидің терракота әскері» атты жылжымалы көрмесі ашылған еді. Көрме әлемдік өнердің жауһары - император Цинь Шихуанди терракот әскерлерімен танысу мақсатында өткізілген. Музейде құрылған экспозицияға 50-ге жуық археологиялық заттар: терракота әскері қыш мүсіндері, қару-жарақтар, жабынқыштар, ыдыс-аяқтар, алтын және күміс әшекейлер қойылды.

Көрменің ашылу салтанаты кезінде Шэньси провинциясы мәдени ескерткіштер басқармасының директоры Джао Ронг құттықтау сөзінде Цин дәуірі Еуропа мен Азияны байланыстырған Ұлы Жібек жолының қарқынды дамуына да өз шарапатын тигізгенің және ежелден үздіксіз қарым-қатынаста келе жатқан екі елдің арасындағы мәдени ынтымақтастықты нығайтқаның баса айтты.

Терракота әскері – бұл Қытайдың Сиань қаласының маңындағы император Цинь Шихуанди кесенесінен табылған қытай жауынгерлерінің 8000 мыңға жуық қыш мүсіні. Әрбір мүсін өнер шығармасы болып табылады, себебі бұлар әртүрлі техникада, қолдан жасалған. Барлық жауынгерлер бір-біріне ұқсамайтын өзгешелігімен қатар, шені бойынша да бөлінген. Император Цинь Шихуандидың арнайы бұйрығымен оның терракот жауынгерлері б.з.д 246 жылы салына басталған. Қыштан жасатқан терракота әскерлерінің ескерткіштерін жасау 38 жылға созылған. Осы 2017 жылы терракота әскерлері алғаш рет өз императорын тастап, Қазақстанға сапар шекті.

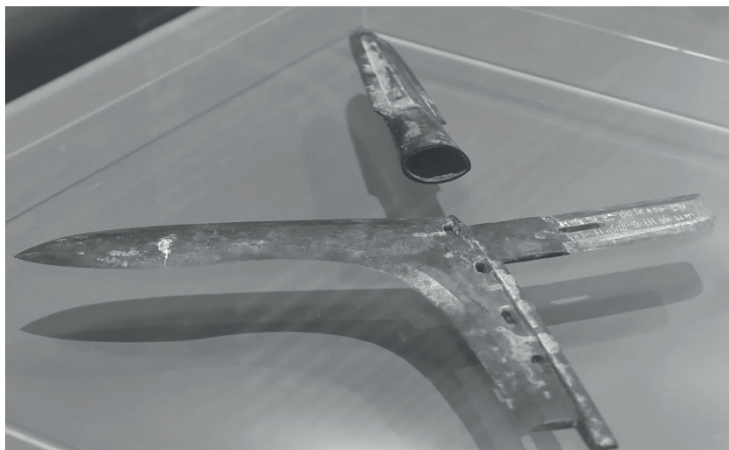

*1-сурет. Халықаралық көрменің экспозициясы.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі*

1974 жылы Қытайдың солтүстік батыс жағындағы Сиань қаласының маңынан құдық қазып жатқан шаруалар, терракоттан жасалған әскерлердің жер асты галереясын тапқан. Бұл алғашқы Қытай императоры Цинь Ши Хуандидің (б.з.д. 259-210 жж.) әскері болған.

1987 жылы терракот әскері ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұрасы тізіміне енгізілді, сондай-ақ әлемнің сегізінші кереметі деп танылды.

Терракота әскеріне арналған қару-жарақтың өндірісі туралы ақпарат алу үшін қытай археологтары қару-жарақ үлгісінің көп санын, металлдың химиялық құрамын талдап, олардың үстіңгі қабатында ойылып жазылған шағын жазбаларды зерделеді. Нәтижелері таңғаларлық еді. Әр бөліктің химиялық құрамы көрші қорамсақтағылардан аздап ерекшеленетін. Бұл император қару-жарақшыларының жан-жақты қолөнершілер болғандығын, шағын шеберханаларда қару-жарақты бастан-аяқ жасап шығарғандарын дәлелдеді. Ақау табылған кезде, әр қару-жарақшы жауапкершілікке тартылатын. Император Цинь шихуанди кешеніндегі терракота мүсіндері мен аттары үшін шынайы өмірдегі адамдар мен аттар прототип болған. Олардың бейнесі табиғи, стилі шындыққа негізделген, әдісі нәзік. Терракота әскерлерінің бет келбеті, киімі және түрлері әртүрлі, олар сол дәуірдегі жарқын әрі мықты тұлғаларды бейнелеген. Мүсіндерді жасайтын шикі материал – бұл аздап құм қосылған кварц, шпат, слюда және басқа да ингредиенттер бар сары балшық. Олардың технологиясының орындау үрдісін екі кезеңге бөлуге болады, бірінші кезеңде: алғашқы бейне дайындалады. Екінші кезеңде: егжей-тегжейлі көркем нақыштар. Үрдіс орындалып біткеннен кейін пешке күйдіріледі, содан кейін суреттер салынып жиналады.

2-сурет. Қола алебарда

3-сурет. Қола семсер

Екінші суреттегі қола алебарда - ілмек пішіндес найза ұштығының ұзындығы: 26,60 см, Найзаның жалпы ұзындығы: 15,30 см. Қазба уақыты және орны: 1981 ж., Қытай, Шэньси провинциясы, Сиань қ., Линьтун ауданы. Император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі бірінші шұңқырда табылған. Сақталу орны: Император Цинь Шихуанди кесенесінің музейі. Алебарда – найза және ілмек пішіндес найза ұштығынан қиылыстырылып жасалған, бір мезгілде ілмек және түйреу міндетін атқарған.

Үшінші суреттегі қола семсердің жалпы ұзындығы 90,20 см. Қазба уақыты және орны: 2005 ж., Қытай, Шэньси провинциясы, Сиань қ., Линьтун ауданы. Император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі бірінші шұңқырда табылған. Сақталу орны: Император Цинь Шихуанди кесенесінің музейі. Қола семсердің жүзі мен сабы бір мезгілде құйылған, беткі қабаты-көк түсті, жиектемесі қиықша пішінді. Алдыңғы дәуір семсерімен салыстырғанда, император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі шұңқырдан қазып алынған қола семсердің жүзі ұзын және өте жақсы түйрейді. Семсердің беткі қабаты көк-ақ түсті, қалайысы көп.

Қола семсер Цинь династиясы тұсындағы соғыс қаруларының бірі, сол сияқты Цинь династиясындағы ғылым мен технологияның жетістігі саналады. Көрмедегі Цинь династиясы (б.з.д. 221-207 жж) 4 жауынгердің киімдері шендері бойынша ерекшеленеді. *Төртінші суретте* тұрған сауыт-сайманды офицердің жоғары сұрыпты терракота мүсіні. Бойының ұзындығы – 196 см, яғни ескерткіш адам бойымен бірдей жасалған. Қазба 1986 ж. Қытай, Шэньси провинциясы, Сиань қаласы Линьтун ауданы, Император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі бірінші шұңқырдан табылған. Офицердің жоғары сұрыпты мүсіні «генералдың терракота мүсіні» ретінде белгілі, ол дәрежесі бойынша ең жоғарғысы болып саналады. Жалпы келбеті: бастарына жыртқыш құс пішіндес бөрік, үстіне екі қабатты киім киген, сыртынан балық қабыршығын түрлі-түсті сауыт жабылған. Аяқтарына басы тік бұрышты туфли киген. Ал қолына ұзын семсер ұстаған, не болмаса қылышты жанына қысып төмен түсірілгенің тек елестете аламыз.

Бесінші суретте тұрған сауыт-сайманды офицердің терракота мүсіні, ол шені бойынша төмен, сондықтан оның бойы 190 см шамалы төменіректеу, 1974 ж қазып алынған. Осындай офицердің терракота мүсіндері өте көп екен, олар бір-бірінен бойымен, бет-әлпетімен, сонымен қатар киімімен ерекшеленеді. Олардың киімдері бойынша қожайындарының қай шенде, қай мәртебеге жататындығын аңғаруға болады.

4-сурет.
Офицердің жоғары сұрыпты
терракота мүсінінің фотосуреті

5-сурет.
Сауыт-сайманды
терракота мүсінінің фотосуреті

6-сурет. Сауыт-сайманды
жаяу әскердің терракота
мүсінінің фотосуреті

7-сурет. Атты әскердің
терракота мүсінінің фотосуреті

Алтыншы суретте тұрған сауыт-сайманды жаяу әскердің терракота мүсіні Цин династиясы кезіндегі әскердегі қарапайым жауынгердің символы. Бойының ұзындығы: 183 см. 1976 жылы Император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі бірінші шұңқырынан қазып алынған. Жаяу әскердің әскери шекпендегі терракота мүсіні жеңіл қаруланған жаяу әскер саналады, ал сауыттағы жаяу әскердің мүсіні ауыр қаруланған жаяу әскер саналады. Әрбір жаяу әскердің терракота мүсінінің қаруды ұстап тұруы әрқилы. Олар шұңқырларда орналасуына қарай, біреулері – бағынышты жаяу әскердің терракота мүсіндері, келесілері әскери екі аяқты күйме арбаға ілесушілер, енді біреулері тәуелсіз жаяу әскерлердің терракота мүсіндері деп бөлінеді.

Жетінші суретте атты әскердің терракота мүсіні. Бойының ұзындығы: 184 см. 1977 жылы Император Цинь Шихуанди кесенесі кешеніндегі екінші шұңқырлардан қазып алынды, Қытайдың ежелгі әскери тарихының маңызды кезеңі саналатын Цин династиясында

пайда болған әскер түрін қамтыған ерте кезеңдегі қытай атты әскерінің бейнесін көрсетеді. Атты әскердің терракота мүсіндері өте бейімді және ержүрек сомдалған.

Император басқа әлемде де осы әлемдегі сияқты өмір сүру керек деп санаған. Сол себептен, терракота әскерлері өзінің шын өміріндегідей билеуін жалғастыруға көмектеседі деп сенген.

Терракота әскерлерін көптеген президенттер, корольдар тамашалаған, бұлар шын мәнінде Қытайдың ұлы мұрасы болып табылады. Алда болатын зерттеулер терракота әскерлерінің санын бұдан да өсіруі мүмкін.

2017 жылы Сиань қаласының маңындағы Цинь Шихуанди кесенесінен табылған қытай жауынгерлерінің 8000 мыңға жуық қыш мүсіндерін көзбен көруге бұйырды. Музей экспозициясында оңаша витриналар ішінде, арба жегілген бірнеше аттар орналасқан. Үлкен алаңда қазылған жерде императордың әскерлері қатар-қатар сап түзеп тұр. Бет әлпеттері бір-біріне ұқсамайтын мүсіндерді өте шебер сомдалған. Сенсорлы экрандарда қазу жұмыстары бойынша ақпараттар берілген. Көрмені көруге келген халықтан ине шаншар жер жоқ. Музейде туризм мен сауда жақсы дамыған екен. Терракота әскері мүсіндерінен әр түрлі техникада орындалған, формалары кішірейтілген кәдесыйлар жасаған. Музейге келген көрермендер құр қол кетпейді. Музейдің аурасы сол дәуірге саяхат жасағандай әсер қалдырады. Қытай елінің мәдениетімен және тарихымен танысу үлкен маңызды тәжірибе болды.

Ал Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени тәжірибелік ынтымақтық ҚР «Ұлттық музейінде» өз жалғасын тапты.

Мысалы, 2018 жылы 17 сәуірде Музейде Қытай Халық Республикасының «Керемет Қытай» фотокөрмесі өтті. Аспан асты елінің Шығыс Қытай және Қытайдың жағалаудағы әртүрлі аудандары мен провинцияларына арналған. Көрменің бірінші бөлімінде Қытай таяу Корольдіктің тартымды орындарын: Шандун, Анхой, Чжэцзян, Гуандун, Фуцзянь және Ляонин провинцияларының әлеуметтік, экономикалық және мәдени құрылысында үлкен жетістіктерін фотосурет арқылы көрсетті.

Сондай-ақ, 2018 жылдың 17 шілдесінде «Керемет Қытай» Аспан асты елінің тартымды жерлері Қытай мен орталық Қытайға арналған көрменің екінші бөлімі ұйымдастырылды. Пекин, Тяньзинь қалаларының және Хэнань, Хубэй, Хунань провинцияларының соңғы 40 жыл ішінде Қытайдың солтүстік және Орталық провинцияларының әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуындағы үлкен жетістіктер, сондай-ақ экологиялық ортаны қорғау және тұрақты дамуды қамтамасыз ету ісінде жинақталған құнды тәжірибелерін фотосуреттер арқылы көрермен көз жеткізді.

Ал 2018 жылдың 12 шілдесінде Шэньси Ұлттық музейінде «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» халықаралық көрме жобасын жүзеге асыру аясында ҚР Ұлттық музейінің қорларынан «Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» атты көрме ашылды. Көрме экспозициясында Есік, Орталық Қазақстанның Талды-ІІ қорғандарынан, Оңтүстік Қазақстанның Сайрам қалашығынан табылған заттар және Батыс Қазақстан облысының Таксай-1 кешенінен табылған сармат ақсүйек әйел (б.з.д. VI соңы - V ғ. ортасы) кимінің реконструкциясы ұсынылды.

2019 жылғы 10 сәуір мен 10 мамыр аралығында музейде Қазақстан - Қытай реформасының 40 жылдығына арналған «Бір белдеу, бір жол» фотокөрмесі өтті. Көрме Қытай елшілігімен бірлесіп өткізілді. Көрмелерден Қытай халқының тыныс тіршілігін тамашалаған көрермен, шығармашылық керемет әсер алды.

Ұлы Жібек жолын кесіп өткен Қазақстан территориясы шығыс және батыс өркениеттерінің бірігуіне үлкен үлес қосқан. Қазақстан мен Қытай халқының маңызды тәжірибе алмасуына және ынтымастығына мәдени жаһандану үдерісі ықпал еткен.

Әдебиет:

1. Қытай императоры Цин Шихуандидің терракота әскері. Каталог. /Шэньси провинциясының Мәдени ескерткіштер басқармасы мен Император Цин Шихуанди кесенесі музейі құрастыран. – Сиань: Батыс-Солтүстік университетінің баспаханасы, 2017. – 196 б.

COMPANIES OF VARIOUS INDUSTRIES AND THEIR SEGMENTATION OF CONSUMERS IN THE MARKETS OF THE SCO COUNTRIES

Wang Taipeng

Student of EMBA Al-Farabi Business School,

Al-Farabi KazNU,

Kozhakhmetova A.

PhD in Project Management

Al-Farabi KazNU

(Almaty, Kazakhstan)

Market segmentation is the division of consumers into smaller groups, each of which has its own specific needs and behavioral characteristics[1]. The separation of clients helps the company to build communication with them and identify the most promising market segments on which it makes sense to concentrate efforts in the first place. A segment is a market group of buyers with similar needs, desires and opportunities[2].

The main objects of segmentation are consumers, products and services, and companies (competitors).

Segmentation allows any company[3]:

1. To create a portrait of the target audience, more precisely customers, to understand who buys your product and why.
2. To see the needs for which there is no solution on the market yet, to find a new niche.
3. Create a product or package offer for a specific segment, set the price.
4. Formulate a proposal (a unique trade offer), distinguish yourself from competitors and determine positioning in the market.

Segmentation, depending on the task, can be carried out, guided by various criteria (table 1), which means that customers can be segmented by demographic, geographical, cultural, socio-economic, behavioral and psychographic criteria.

Table 1. Segmentation criteria, their meaning and definition

Criterion	Meaning	Definition
Geographical:	Country, city, district, population size and density, climate.	Segmentation by geographical factor helps to build logistics, organize delivery to a specific region or area of the city
Demographics:	Gender, age, marital status.	This is the simplest and most obvious set of criteria by which the audience is divided.
Socio-economic:	Occupation, type of employment, education, profession, income level.	Socio-economic factors help to determine the solvency of the target audience and form a pricing policy
Cultural:	Nationality, religion, customs.	Cultural characteristics of which determine preferences in clothing, food choices and leisure options. Cultural criteria play a special role when a company enters the international market.
Behavioral:	Frequency of purchase and consumption of goods, circumstances of application, benefits for the client.	Behavioral characteristics help to understand how the customer acts at the time of selection and purchase, and to build effective communication.
Psychographic:	Beliefs, values, personal qualities, character, lifestyle, internal motivation	Psychographic characteristics reveal the motivation of the consumer to purchase certain goods. An example of psychographic segmentation is the separation of consumers according to the degree of brand commitment and based on values and lifestyle.

The above segmentation criteria allows you to correctly analyze the consumers of the market. The choice of certain criteria for segmenting consumers depends on the maturity of the market and the intensity of competition in the segment. The higher the level of market maturity, the more intense the competition for the target consumer becomes, as well as the level of product differentiation increases. Segmentation is a tool that helps to solve sales-related tasks most effectively.

Today, there are probably no types and spheres of activity that do not require such tools as market segmentation, positioning of goods (services) on the market and creating an image using a brand development strategy [4, p. 41]. It is difficult for manufacturers to influence the buyer, as they need a subtle mechanism and a way to influence him. Each customer is becoming more and more savvy, his preferences and tastes are becoming unique and refined. You can divide the market in different ways, because there is no single method. Each company independently determines a set of characteristics by which potential customers are grouped.

4 companies were taken as the studied object of this topic, these are H&M, Coca Cola, Duolingo, L'oreal. These 4 companies with different industries are mastering the segmentation of consumers in the SCO markets. The market of the SCO countries was chosen as the object of study, since all these brands operate precisely in the markets of the countries.

The Shanghai Cooperation Organization is a regional structure comprising eight full member States, namely: India, Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Pakistan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan; four observer States: Afghanistan, Belarus, Iran and Mongolia; as well as dialogue partners: Azerbaijan, Armenia, Cambodia, Nepal, Turkey and Sri Lanka[5].

Many important changes have taken place during the SCO's activity. The main function is to expand and strengthen activities in the field of economics, energy, culture, science and technology. The Shanghai Cooperation Organization has created favorable conditions for the implementation of economic investments and joint projects, the expansion of trade and economic activities and the free movement of goods, services and capital. The Shanghai Cooperation Organization seeks to form a common market and a free trade zone in the region to expand trade opportunities between the countries of the region.

Methods of comparative analysis, theoretical method and analytical method were used to conduct the study.

The above-mentioned companies have their significant place in the market of the SCO countries, have their significant consumers, and actively conduct their activities in the markets of the SCO countries.

The first company, H&M is a global fashion and design company with 59 online stores and stores in 76 markets[6]. H&M Group is expanding, focusing on multi-channel sales. Customers shop in stores, on the brand's own websites, on digital trading platforms and on social networks.

H&M uses a type of segmentation – demographic. This is one of the most common ways to segment customers in the market – by their date of birth. H&M Group records customer data and, in honor of the birthday, sends a different discount for the purchase of their product.

The next company, Coca Cola, is a carbonated soft drink produced by Coca-Cola. More than 2.2 billion drinks are consumed daily in more than 200 countries and territories. More than 700,000 Coca-Cola employees and about 200 bottling partners help deliver drinks around the world [7]. The type of brand segmentation is geographical. Since it is possible to find brand products in all SCO countries and even in different parts of the world. Referring to the tastes of consumers, the company manufactures its products, for example, than in the USA or Europe, in Asia consumers prefer sweet tastes.

Unfortunately, learning languages requires a lot of money and remains inaccessible for many, but the third company Duolingo offers a free service for learning foreign languages, including the languages of some SCO countries. More than 1.2 billion people study a foreign language, and most do so to gain access to the best opportunities [8]. The type of segmentation is behavioral. Since most language learners need encouragement to continue learning and to get them to the result, the brand creates user segments referring to the behavior in their platform.

And the most recent L'Oreal object under investigation. L'Oréal is one of the leading cosmetic brands in the world. For 110 years, the brand has been developing in the market [9]. The type of segmentation is demographic, psychographic. Demographic segmentation is when the brand's products are intended for customers from 20 to 50 years old. The average age of a L'Oreal customer in the Netherlands is about 50 years. But, the company noticed that they were not finding demand from young customers, and they began to focus more on demand, the acquisition of young customers. Thus, the brand not only divided them by age categories, but also created various types of advertising to promote its brand. Each type of advertising from them is intended for a certain group of potential buyers. For example, an advertisement in the form of a video ad with hip-hop music, it is aimed at young music lovers. The advertisement featured a product for acne-prone skin with the slogan. And thus, using segmentation types, the company promotes its product and focuses on the market.

The above companies apply similar segmentation criteria. Segmentation of customers by geography opens up the best opportunities for the brand to recognize cultural and climatic differences that determine customer preferences. In-depth study of behavioral data or demographic data helps to restore relevance among all groups of clients. The strategy of manufacturers in the market is to divide the market into separate parts (segments) depending on the type of goods sold, territorial location, type of buyers in accordance with social characteristics, this is segmentation, and it is necessary for each type of business to focus on the market and conduct its activities.

A strong industrial base and consumer/purchasing power of the SCO market helps brands to scale and develop. The legal framework of the Shanghai Cooperation Organization includes more than 100 documents on economic cooperation affecting all areas of trade. The SCO market has created a powerful image of a regional organization, a common market and a free trade zone with huge economic potential in the region.

REFERENCES:

1. Market segmentation [Electronic resource]. Available at: <https://www.marquiz.ru/blog/segmentaciya-rynka> (accessed 12.07.2023).
2. Market segmentation [Electronic resource]. Available at: https://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_s/market_segmentation/ (accessed 12.07.2023).
3. Market segmentation [Electronic resource]. Available at: <https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-segmentaciya-klientov/> (accessed 12.07.2023).
4. Dmitrieva L.M., Grinenko A.S. Marketing wars: Coca-Cola vs Pepsi // Creativity of the young: design, advertising, information technologies: proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference of students and postgraduates. Scientific editor L. M. Dmitrieva. - 2014. – pp. 58-60.
5. Article by Khalid Taimur Akram, Director of the Center for Global and Strategic Studies of Pakistan, on the economic potential of the SCO [Electronic resource]. Available at: <http://rus.sectesco.org/news/20200428/644741.html> (accessed 12.07.2023).
6. H&M Group [Electronic resource]. Available at: <https://hmgroup.com/about-us/markets-and-expansion/market-overview/> (accessed 13.07.2023).
7. Our Company [Electronic resource]. Available at: <https://www.coca-colacompany.com/company> (accessed 13.07.2023).
8. Duolingo [Electronic resource]. Available at: <https://ru.duolingo.com/info> (accessed 13.07.2023).
9. L'Oréal [Electronic resource]. Available at: <https://www.loreal-paris.ru/about-us> (accessed 13.07.2023).

THE STRATEGY OF CHINESE ELECTRONICS MANUFACTURERS IN THE CENTRAL ASIAN MARKET IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Li Qi

*Al-Farabi Kazakh National University,
Al-Farabi Business School,
Republic of Kazakhstan
EMBA – Business Administration*

Kaliyev K.

*Ph.D., Finance
Business Coash at Al-Farabi Business School
(Almaty, Kazakhstan)*

Nowadays, well-known brands compete by improving their technologies, large companies and even entire states use various new opportunities in the developed digital world, this phenomenon is called globalization. Globalization is an inevitable phenomenon in the history of mankind, consisting in the fact that the world becomes more interconnected as a result of the exchange of goods and products, information, knowledge and cultural values. As globalization increased, States gradually occupied their niches in the world market. Some countries exported technology, others produced goods, and others supplied qualified personnel and labor. Globalization has really created a single world market where any goods from any corner of the world are available to anyone: exotic fruits from South America, electronics from China, tea from India, etc.

Globalization is primarily a mutually beneficial partnership. Why it is profitable to produce electronics in China – the answer is quite simple. A large population and volumes, volumes and volumes again, at a fairly low cost. It is the rapid development of electronics in China that accelerates many processes that are not just speeding up, but entering new horizons of development and expanding.

At a time when the giant brands, Apple and Samsung, had unacceptable prices on the market, Chinese manufacturers gradually conquered the markets of non-developing countries, such as Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan.

Of the Chinese brands such as Honor, Huawei, Oppo, Vivo and Xiaomi, it was faster to navigate the market of these countries, as shown in Table 1.

Table 1. Brief description of Chinese brands.

Brands	Areas of work	Place of work	Year of implementation in Central Asian countries
Honor	Smartphones, laptops	100 countries of the world	2000-2022y.
Huawei	Telecommunications networks, information technology, smart devices and cloud services	170 countries of the world	1999-2022y.
Oppo	Smartphones, headphones, smart watches, smart fitness bracelets	60 countries of the world	2004-2022y.
Vivo	Different phone models, wireless and wired headphones	60 countries of the world	2009-2022y.
Xiaomi	Smartphones, fitness bracelets, tablets, headphones, home appliances, printers, smart glasses	90 countries of the world	2010-2022y.

Note: the data are compiled by the author on the basis of official brand websites [3-7]

Data analysis shows that since the 2000s, Chinese companies have begun to expand in Central Asian countries and develop their products.

To enter the markets of Central Asian countries, Chinese manufacturers use the following marketing and management strategies:

1. Strategy of "Managing the creation of foreign companies, branded stores"

In 2010, a limited liability company "Huawei Technologies Bishkek Co. Ltd." was registered in Kyrgyzstan, in 2016, an OPPO representative office began its activities in Kazakhstan, in 1999 Huawei founded its representative office in Uzbekistan, etc. The essence of the strategy is that it contributes to the expansion of products on the world market, gaining the trust of consumers, to the rapid promotion of the brand, also helps to form a high image of the enterprise.

2. The strategy of "Integrating brand shares"

Honor, Huawei, Oppo, Vivo and Xiaomi joined forces: together they create a single fast charging standard [8]. In this case, customer reviews from electronics stores in the Kyrgyz Republic, Kazakhstan, and Tajikistan were analyzed. About the fact that consumers are interested in the fast charging of brand products. This strategy shows that the joint implementation of technological innovations leads to great demand among consumers.

3. The strategy of "Marketing abroad"

This strategy analyzes the promotion of brand advertising activities in the markets of Central Asian countries. One of the important factors in promoting this strategy is the offline market, the availability of products of all 5 brands in many electronics stores of the countries (the official websites of stores of 5 countries were analyzed). The next approach of this strategy is that companies rely on famous faces of pop culture. For example, to launch the OPPO Find Me smartphone[9] in Kazakhstan, the ORRO brand took off an advertisement with a famous top singer, he is known all over the world, including in China and in Central Asian countries – Dimash Kudaibergen. The singer is a brand ambassador for OPPO. Nowadays, social networks occupy a significant place in the life of each of us, brand companies actively maintain and develop their brand pages in social networks that are developed and applicable in Central Asian countries, secondly, their representatives buy advertising from bloggers (people who actively carry out their activities and have a significant number of subscribers on social networks), they advertise the products of all 5 brand manufacturers to their subscribers, and thus encourage them to buy products and leave positive feedback, thirdly, an approach from the position of, these are various discounts in electronics stores and the population is informed about these promotions, discounts through television, radio, etc.

Today, there are dozens of different models in the assortment of five brands for every taste and for different budgets. In the market of Central Asian countries, the demand for brands from 5 manufacturers is very large, the strategy should be summarized in three ways: long-term, creative and media. The long-term way is a gradual, step-by-step approach of development and expansion in the market, the creative way is finding brand ambassadors and communicating them with customers, the media way is the perception of products by consumers through social networks, through television, through radio. Chinese electronics manufacturers believe in the benefits of technology and strive to improve product design to meet the needs of their consumers.

In a globalizing, digital world, despite competitors, Chinese manufacturers maintain their market share in various ways. The market share of smartphone shipments according to the market monitoring report for the 4th quarter of 2022 was Samsung – 23%, Apple 19%, Xiaomi 11%, Oppo 10%, Vivo 9%, Honor 8%.

In the global smartphone market, Apple replaced Samsung as the leading smartphone manufacturer in the 4th quarter of 2022, which was facilitated by the recent launch of the iPhone 14 series, the remaining positions are held by brands of Chinese manufacturers. The mission of Chinese manufacturers is to provide quality products and excellent service. All of the above companies strive to become a global iconic technology brand and provide a smart life in all scenarios for all people. Strategically focusing on innovation, quality and service.

References:

1. Relations between China and Central Asian countries have made remarkable progress in 30 years [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://daxueconsulting.com/oppos-market-strategy/>(accessed 11.07.2023).
2. Top 10 Best Chinese Smartphones Available in 2023[Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://www.fotosklad.ru/expert/articles/top-10-lucsih-kitajskih-smartfonov-dostupnyh-v-2022-godu/> //(accessed 11.07.2023).
3. HONOR [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://www.hihonor.com/kz/brand/>(accessed 11.07.2023).
4. Huawei [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://consumer.huawei.com/kz/>(accessed 12.07.2023).
5. Oppo[Electronic resource]. – 2023. – URL: https://www.oppo.com/kz/?gclid=Cj0KCQjwxYOiBhC9ARIsANiEIfaHT7q1-uQjQpwEiQp7R5qUZN1s7TpDnyFKGwziNeliSrUyEividmwaAmncEALw_wcB/(accessed 12.07.2023).
6. Vivo [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://www.vivo.com/kz/about-vivo/empower-your-future/>(accessed 12.04.2023).
7. Xiaomi Corporation [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Xiaomi/>(accessed 13.07.2023).
8. Honor, Huawei, Oppo, Vivo and Xiaomi joined forces: together they create a single standard for fast charging [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.ixbt.com/news/2021/06/17/honor-huawei-oppo-vivo-xiaomi.html/>(accessed 13.07.2023).
9. The history of OPPO: how to become one of the most innovative brands [Electronic resource]. Available at: <https://ru.gizchina.it/2022/07/storia-di-oppo/>(accessed 13.07.2023).

SOUTH KOREAN “SOFT POWER” IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Bugytayeva S.K.

*PhD candidate of Ablai Khan University
of International Relations and World Languages,
(Almaty, Kazakhstan)*

Modern world dictates its own style of influence, balance of power and even the tools of wars and counteractions. Starting from 20th century the concept of the “soft power” spread both in scientific areas and public diplomacy. It is obvious that in the frame of growing economic powers of the states, trade wars, competing with each other and in the world of instability – the “soft power” became one the effective and useful tools of international affairs that implements a lot to the traditional diplomatic system.

In the era of globalization and a comprehensive increase in competition, the tools of "soft power" began to be considered by politicians and theorists as a very important resource of the foreign policy power of countries claiming the status of a world center or a pole of power. As a designation of a foreign policy instrument of power, the concept of soft power is increasingly used in the analysis of the modern discourse of global politics, as well as to characterize the foreign policy strategies of individual countries and international unions.

First of all, it is important to give some description to the meaning of “soft power” itself. In the field of international affairs, the terminology of “soft power” was enshrined for the first time by Joseph S. Nye, who mentioned it in his first book *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (1990) and later he dedicated a book named *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (2004) where he gave more information to the soft power understanding. According to Nye, “soft power” is a type of political power, a kind of ability of achieving the intended effects on the basis of voluntary participation, sympathy and attraction, by contrast, “hard power” presumes forcing to do something against somebody’s will [1, p.38].

Traditionally, the soft power policy is used by those countries that decided to spread their influence to other countries. As an example, there can be taken the United States of America and its Hegemony. All countries of the world tried to copy the lifestyle of Americans and even there was so called “American dream” that almost every person in the World tried to reach the US for having better life options than they actually had.

However, there is more examples, Mongolian and American international relations are. For summarizing, the essence of this relationship, Mongolia is geopolitically located close proximity to Russia and China, as a result it became an object of close attention for the United States. The economic competition between the three countries does not lead to an unequivocal dominance of one of the parties, the only exception being China, which has effectively taken over the post-Soviet space. Since the use of hard power can lead to a serious imbalance of power in Inner Asia, this model of political action towards Mongolia is more of a demonstration. Thus, in response to the Mongolian-American military exercises *Khan Quest* (2007, 2008, 2009, 2011), Russian-Mongolian and Chinese-Mongolian exercises are being conducted to restore strategic parity [2, p.62].

In such circumstances, the U.S. relies on the doctrine of soft power to influence Mongolia. However, in response, Russia and China have been taking similar steps since the early 2000s. Thus, the competition for economic resources and political influence in Mongolia is accompanied by the struggle for linguistic space, religious and ideological sphere, education and communications.

In the world soft power is used not only in Korea and China but also there are a list of countries as the United States, Japan, India, Turkey, the United Kingdom and other countries. Honestly, all countries in the modern world are trying to make more influence to its neighboring countries or world community using soft power mechanisms.

Mentioning about soft power itself, there can be emphasize different types of soft powers existing in this world. Namely, there can be underlined the followings as:

1. *Economic soft power* that shows the numbers of economical attraction including investments.
2. *Human Capital Soft power*, based on general and a university education's level and also scientific and technological activities attraction.
3. *Cultural soft power*, also it is called as the tools of cultural influence in other words popularization of culture, cuisine, touristic attractions.
4. *Political soft power*, which is based on the democratization level in the country itself.
5. *Diplomatic soft power*, it is also connected to the diplomatic reputation of the given country [3, p.34].

However, in the case of South Korea's use of this doctrine, there is no specific target country for directed influence. The South Korean government has provided extensive support for cultural product development since the late 1980s, and although the success of the Korean Wave phenomenon was not originally planned, the Korean government was able to recognise and seize opportunities at the beginning of the rise of Korean culture abroad [4]. The late 1990s witnessed the "Hallyu" or "Korean wave" - the growing popularity of everything Korean, from fashion and films to music and cuisine. The traditions of Korean arts, crafts, and cuisine spread around the world [5].

The Korean Wave fundamentally changed the perception and overall national image of South Korea. Initially, the Korean Wave was a simple cultural phenomenon in a specific region, but its growth and influence far exceeded expectations. Today, Korea has perhaps one of the greatest national success stories of the twentieth century. [6].

In addition, South Korea has a remarkable history in terms of attractive values. In 1960, the country's economic wealth was about the same as that of Ghana, one of the richest countries in Africa at the time of its recent independence. Today, the two countries are quite different. Over the next half century, South Korea has become the 11th largest economy in the world with a per capita income of more than \$15,000. It has joined the OECD and is an important member of the G20. The country has become the home of world-famous brands and a leader in the adoption of the Internet and information technology [5].

In June, 2023 there was the second meeting of the National Kurultai "Just Kazakhstan – Responsible Citizen", the president of the Republic of Kazakhstan gave a speech about the development of the country, also there was highlighted eight exact directions of the main directions. The President pointed as a number three – the comprehensive promotion of our cultural heritage. What is actually cultural heritage? Therefore, he put the audience's attention to the effective usage of Kazakhstani "soft power". Previously, in 2017, before the presidency, Kassym-Jomart Tokayev in his twitter labeled Dimash Kudaibergen's success in Chinese "the Singer" contest as a "true soft power"! Consequently, we can suppose that expanding of soft power holds a valuable place in Kazakhstan's either external or internal policy. Why internal? Going back to the President's speech remarks: the second point of his attention was in strengthening the historical self-consciousness of Kazakhstan nation. According to the history of Kazakh land, we have passed different stages of historical development, including losing our self-identification. For this reason, it is very important to involve younger generation to be interested in Kazakhstani culture, history, and to be proud of being Kazakhstan people. For achieving this goal, we suppose that, "soft power" mechanisms are also core one [7].

The Republic of Kazakhstan is one of the biggest economics of the Central Asia and after the Russian-Ukrainian conflict, it is one of the important "hubs", a kind of "bridge" between the Russian Federation and whole World. However, Kazakhstan as well as different countries of the World used to be under the influence of the high-powered countries along with economical influence, but also cultural-humanitarian influence not only from the western countries but also from the East. Before in Kazakhstan, there was Chinese soft-power influence, a lot of school graduates started learning Chinese and fled to the PRC for gaining knowledge, as a result we had a big amount of Chinese oriented specialists in the country. However, today's circumstances are showing rather different numbers. Last several years, school graduates usually choose Korean language and other specialties connected with Korean language. There can make a conclusion that

South Korea deprived of competitive edge China lately in the country. It is obvious that the main reason of their enrollment to Korean specialties is their interest in Doramas, K-pop, Hansik (in the sense of traditional Korean food).

South Korea and Kazakhstan established their relations in 1990's after the collapse of the Soviet Union, so the Republic of Korea was one of the first states in the Asia Pacific Region which recognized the independence of Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Tajikistan, Kyrgyzstan. The diplomatic relations between all Central Asian countries were not in the same level from the beginning of the establishing. Due to Koryo Saram (Korean ethnicity, living in Central Asian states) which were in different in numbers between 5 Central Asian countries, mostly populated in Kazakhstan and Uzbekistan and less in other three. In the end of 1989, there were about 104,000 Koreans in Kazakhstan and 183,000 Koreans in Uzbekistan. In 2007, Korea started to pay more attention to Central Asian region, as a result, the governmental complex strategy towards development of South Korea – Central Asia cooperation took a place under president Roh Moo-hyun's administration [8, 18].

Eurasian direction of South Korean foreign policy is considered as one of the most important tools of strengthening Korean policy both in the region and in the world. Moreover, it is not only a source of balancing regional interest in the Eastern Asia but also it is high priority mechanism in solving the issues in Korean Peninsula. The enhancement of the Korean interests is concluded in different areas, the one of the basic principles is that the ROK has some intention to diversify their relations with America in one hand, in the another one to balance an active presence of China in the Central Asian region, doing so for achieving this South Korea is enhancing and developing political ties with all five Central Asian republics.

Moreover, starting from that time the international cooperation forum "Central Asia – the Republic of Korea" was founded. As a result of continuous and close cooperation on October 25, 2022 another Central Asia-Korea forum was held in Busan. A regional forum was held at the level of foreign ministers of 6 countries, where were discussed issues of closer cooperation and strengthening relationships; also, it was decided that the next forum would be held in Ashgabat, and a proposal was made to make Busan and Turkmenbashi sister-cities [9]. By the way, South Korea and the Central Asian states already have sister cities like: Daegu-Almaty, Seoul-Astana, Seoul-Tashkent, Seoul-Songpa – Karaganda, Yongin – Fergana region [10].

It's widely known about the power of "soft power". Nowadays, we are witnesses of Chinese soft power policy results as well as South Korean. Today's Korea has created special image of Asian culture generally. Even, the poetic name of the country - "Land of Morning Freshness" encourage thousands of people to visit the ROK and enjoy the culture.

K-pop (Korean pop music) is a musical genre expanded all world and now millions of people are the fans, already a generation of people were grown up listening and following up to their idols. For example, today in the streets of Almaty or Astana it's rather difficult to find young generation who is not familiar with K-pop, even in Kazakhstan, a lot of new Kazakhstan performers followed the idea and created Q-pop (in the meaning of - Qazaq Pop Music). Every year Uzbekistan and Kazakhstan organize K-pop festival for all Central Asian fans. As a result, the interest to Korean pop music is growing every day. However, there should be noticed that there is a public's interest to Q-pop, and today these teams can easily gather stadiums and perform songs in Kazakh language. As a result, development of Korean style music pushed Kazakhstani performers to the professional growth. As the final result for this period of the time, there can be highlighted that during these two years, in the main city of the country is held the First Kazakh music Festival called OYU. It worth mentioning that before in all big events there was foreign headliners at the first places but this Festival replaced priorities and put local performers in the position of a headliner.

Next attribute of soft power is Korean films and "soap opera", widely known as "doramas". Starting from 2000-s all television was occupied by Korean drama both young generation and old people were watching all day long these movies. The main secret of the popularity of this kind of films is concluded in so called "Cultural Odor". Japanese and Korean studies expert - Seiko Yasumoto, has mentioned in his works about cultural odor, in his opinion Korean cultural product

gained this kind of popularity because of exactly this reason. Generally, all popularity of the one specific product, based on exotic or extraordinary cultural characteristics, after some time, it can become boring and move into the realm of common thing. At the same time Korean producers based on the qualities that can take place in every other country of the World [11]. Turning the attention to the film industry, the nature of Korean characters are usually composed World Tendencies other than National mentality, therefore every person in the world can try on themselves the roles of those characters, at the same time the audience understands that exactly this situation can take place not in Seoul but in Sydney, for instance.

Korean language and culture centers and Korea Foundation Organizations are very similar to Chinese Confucius Centers. Almost all capitals of Central Asian States have several Korean language and culture centers, where all people can learn Korean language and be acknowledged with their culture. Moreover, in these centers sometimes make sponsorship for students and encourage to publish researches about Korea. Also, a lot of universities are opening their exchange programs cooperating with Korean Universities.

Medicine and Beauty industry. These aspects are also one of the significant. Daily a thousand of people fly to Korea for making operations, Central Asian countries and the ROK cooperates and develops intensive work in the field of healthcare. Among population, especially females, one of the important parts of cooperation is Korean cosmetics that took a huge step forward in developing the economies between countries of CA and ROK.

South Korea has been trying to strengthen its political relations with Central Asia to expand its influence in the region. South Korean policy is multi-purposed: in one hand, it is focused to economic and political cooperation, in other hand it is widely spreading its influence via “soft power” skills.

South Korea is investing heavily in the Central Asian region's economic developments, while seeking to enhance its political influence in the area. The relationship between South Korea and Central Asia is a win-win situation for both regions since South Korea can benefit from the natural resources that Central Asia has to offer, and Central Asia can gain access to South Korean technology and manufacturing know-how.

Looking forward, South Korea's policy towards Central Asia is expected to remain positive, and we can expect further development of economic and political partnerships between the two regions in the future. From the point of a view that as well as South Korea is trapped between two hegemony as China and the US, Kazakhstan is also in this kind of situation... but it's obvious that South Korea is not only learned to balance but also it learned how to make progress.

References:

1. Nye Jr., Joseph S. Soft Power. The means to success in world politics. – N.Y.: Public Affairs, 2004. – P. 38.
2. Михалев А.В. Монголия в большой игре : борьба за влияние и неформальные институты мягкой силы / науч. ред. Д.И. Бураев. – Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2013.
3. Русакова, О.Ф. Мягкая сила стран Азии / О.Ф. Русакова // Дискурс Soft Power. УРО РАН. - 2011. - С.34.
4. Riza Weganofa, ‘Korean Wave’ – The Pop Culture Comes As Cultural and Economic Imperialism in Asia. – URL: http://rizaweganofa.blogspot.ru/2013/02/korean-wave-pop-culture-comes-as_2696.html
5. Joseph S. Nye. South Korea's Growing Soft Power. – URL: <http://www.project-syndicate.org/commentary/south-korea-s-growing-soft-power>
6. Асмолов К.В. Современная ситуация и проблема феномена «Корейской волны». – URL: <http://makkawity.livejournal.com/819307.html>
7. Remarks by President Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Kurultai "Just Kazakhstan – Responsible Citizen". Official Ak Orda website, URL: <https://www.akorda.kz/en/remarks-by-president-kassym-jomart-tokayev-at-the-second-meeting-of-the-national-kurultai-just-kazakhstan-responsible-citizen-1752616>

8. Данные предоставлены Госкомстатом Республики Узбекистан автору статьи — Цыряпкина Ю. Н. Русские в Узбекистане: языковые практики и самоидентификации (на примере полевых исследований в Фергане) // Томский журнал лингвистических и антропологических исследований. — 2015. — № 3 (9). — С. 18

9. Official informational website “The Astana Times”, URL: <https://astanatimes.com/2023/04/kazakhstan-sees-south-korea-as-ideal-partner-in-pragmatic-diplomacy/>

10. Official informational website “Sister cities”, URL: <http://www.sister-cities.org>

11. Seiko Yasumoto. The Impact of the «Korean Wave» on Japan: A case study of the influence of trans- border electronic communication and the trans-national programming industry. – URL: <http://coombs.anu.edu.au/SpecialProj/ASAA/biennial-conference/2006/Yasumoto-Seiko-ASAA2006.pdf>

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С ЯПОНИЕЙ И КНР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Исабеков Б.М.

*магистр гуманитарных наук,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
(г. Алматы, Казахстан)*

Сотрудничество Казахстана со странами Востока имеет сравнительно недавнюю историю, и зачастую, основывается на географическом положении Казахстана. Транзитное положение государства диктует развитие взаимоотношений с восточными партнерами в сферах транспорта, логистики, инфраструктуры. Сырьевая же экономика, в свою очередь, подталкивает к развитию энергетической сферы. Кроме прочего, прошлое, связанное с ядерными испытаниями на территории Казахстана, влияет на особенное отношение страны к вопросам ядерной безопасности во всем мире и «зеленым» технологиям. В данной статье предлагается краткий обзор экономического сотрудничества Казахстана и некоторых восточных государств в период с начала вторжения России в Украину по сегодняшний день. Данный вопрос представляет повышенный исследовательский интерес для казахстанского востоковедения по причине снижения активности в сотрудничестве некоторых восточных государств с Россией.

Республика Казахстан и Япония хоть и имеют приличную географическую удаленность все же являются партнерами в сразу нескольких сферах: экономической, культурной и «зеленой». Вопросы ядерной безопасности, например, рассматриваются также с точки зрения исторического прошлого обеих стран, связанного с ядерным оружием напрямую. Это сотрудничество также проходит по линии атомной энергетики. Политические отношения между Японией и Казахстаном, наравне с экономическим сотрудничеством составляют основу для развития отношений между двумя государствами. С момента начала вторжения Российской Федерации на территорию Украины, перспективы сотрудничества между Японией и Казахстаном обрели новые грани. Для общего фона отношений между двумя государствами стали иметь значимость новые факторы: например, факт широкого владения русским языком в Казахстане стал возможностью привлечения студентов и ученых из Японии, исследующих русский язык и владеющих им. Подобный тренд может расширить связи Казахстана с японскими университетами и исследовательскими центрами.

Говоря об экономическом сотрудничестве стоит отметить, что, согласно информации Министерства иностранных дел Казахстана, товарооборот с Японией за 2022 год вырос на 71% процент и составил чуть более 1,9 млрд. долл. США. Основу экспорта из РК в Японию составляют: ферросплавы (87%), нефть сырая (10%), алюминий (1%), тантал (1%). Основу импорта из Японии в РК составляют: автомобили (65%), грузовой транспорт (4%), строительная техника (4%), автошины (3%), медицинское оборудование (2%). Статистика, предложенная Национальным банком РК, заявляет, что Япония входит в десятку крупнейших иностранных инвесторов Казахстана по валовому притоку ПИИ. Общий объем инвестиций с 1993 года оценивается в более чем 7,9 млрд. долларов США.

Сотрудничество по вопросам технологий и медицины между Японией и Казахстаном развивается вполне успешно все время существования дипломатических отношений. Также, как и образовательная и научная сферы. Сотрудничество по направлению ядерного разоружения во всем мире и ограничения ядерного оружия в мире позволяет Казахстану не просто поддерживать имидж, но и также иметь возможность взаимодействовать со странами-сторонниками антиядерной политики, такими как Япония. Это конечно не значит, что позиция Казахстана исключительно надуманна, скорее это является приятным дополнением к уже устоявшейся и исторически обусловленной позиции государства по вопросам использования ядерного оружия.

Важное место в экономическом сотрудничестве между государствами занимают инвестиции. Инвестиции позволяют не просто покупать и продавать товары и услуги, но и

принимать непосредственное участие в развитие определённых областей экономики государства. В 2021 году, согласно Национальному банку РК, размер ПИИ составил 239 млн. долларов США, в свою очередь, за 3 квартала 2022 года – 226 млн. долларов США. По сравнению с аналогичным периодом в три квартала 2021 года рост составил 33% [1].

Казахстан все еще является привлекательной точкой интереса иностранных инвесторов, можно, вероятно утверждать, что этот интерес будет сохраняться и впредь. Стоит отметить, что общее увеличение объема инвестиций связано скорее с западными партнерами Казахстана, так, за 2022 год США увеличили объем инвестиций на 81,9% по сравнению с 2021 годом. Рост также показали Нидерланды (+19,7%), Бельгия (+46%), а также Республика Корея (+84,8%). В свою очередь Российская Федерация и КНР сократили объемы инвестиций на -19,7% и -22,5% соответственно.

Несмотря на снижение ПИИ из Китайской Народной Республики, товарооборот за 2022 года вырос на 34,1%, достигнув 24,1 млрд. долл. США. Подобный стремительный рост товарооборота говорит о том, что экономическое сотрудничество Казахстана с Китаем сохраняет положительную динамику. Наблюдается весьма активный рост. Транспортная сеть Казахстана под названием «Нурлы жол» имеет повышенную значимость в рамках инициативы «Один пояс – один путь», провозглашенную КНР в 2013 году, так как являет собой возможность быть частью большой цепи транспортных путей «пояса» [2]. В целом, общая граница и история взаимоотношений между странами и народами двух стран благоприятно влияет на общий тренд. В апреле 2023 года Чрезвычайный и Полномочный Посол Китая в Казахстане Чжан Сяо на семинаре, посвященном десятилетию инициативы «Один пояс – один путь» заявил, что «...при нынешнем темпе развития «Пояс и путь» поможет увеличить ВВП Казахстана на 21% ... за прошлый год оборот Китая и Казахстана увеличился на 23,06% ... а за первый квартал 2023 года товарооборот увеличился на 26,08%». [3].

Подобный экономический рост наблюдается и в торговых отношениях России и КНР. Главное таможенное управление КНР представляет данные, исходя из которых, товарооборот России и КНР за 2 квартала 2023 года вырос на 40,6% в сравнении с аналогичным периодом прошлого года. Подобные тренды с увеличением торговли между Казахстаном и КНР, а также Россией и КНР на фоне снижения общих объемов торговли КНР с миром и с ключевыми партнёрами в лице США, ЕС и стран АСЕАН вызывают научный интерес. За прошедшие 3 года с начала пандемии COVID-19 внешняя торговля КНР показывает наибольшее снижения объемов торговли и инвестиций, связано это с первую очередь, с не совсем гладкими политическими отношениями США и КНР, а также в общей стагнации мировой экономики. Кроме этого, стоит отметить увеличение оплаты труда в самом Китае, на фоне которого китайская экономика вот уже не один год старается перейти от «дешевого производства» к новой модели, делая ставку на высокие технологии. Четвертая промышленная революция, впервые появившаяся в Германии, провозглашала важность информатизации и развития технологий. Концепция «Индустрия 4.0» подразумевает, что производство в государстве не только контролируется, но и улучшается с применением цифровых и информационных технологий. Китайская модернизация экономики во многом опирается на идею о Четвертой промышленной революции [4].

В заключении важно отметить, что почти все восточные государства несмотря ни на что остаются на периферии интересов и темпов взаимодействия и сотрудничества Казахстана с миром. Это связано в первую очередь с географическим положением, а также с историческим прошлым. Так, Российская Федерация, КНР и соседи по Центрально-азиатскому региону остаются самыми важными партнерами. С другой стороны, стремление Казахстана к развитию отношений с другими восточными государствами очень похвально, эта политика имела и будет иметь огромное значение на Казахстан и его население. Учитывая глобализацию и происходящие последние годы геополитические события, Казахстан будет обретать новые характеристики как точка интереса иностранных партнеров, стоит надеяться, что только в положительном ключе.

Литература:

1. Сотрудничество Республики Казахстан с Японией. Министерство иностранных дел Республики Казахстан // URL: <https://www.gov.kz/memleket/-entities/mfa/press/article/-details/485?lang=ru>
2. Каукенов А.С. «Один пояс и один путь» как важный фактор усиления сотрудничества Казахстана и Китая // Инициатива «Один пояс и один путь» и перспективы социально-экономического и общественно-политического развития стран Центральной Азии. Алматы: Научно-исследовательский институт международного и регионального сотрудничества Казахстанско-Немецкого университета, 2019. С. 81-87
3. Инициатива "Один пояс - один путь" увеличит ВВП Казахстана на 21%. // URL:https://www.kt.kz/rus/ekonomika/initsiativa_odin_poyas_odin_put_uvelichit_vvp_1377949323.html
4. Изучение опыта немецкой индустрии 4.0 для содействия трансформации и модернизации обрабатывающей промышленности Китая. // URL: [URL:https://www.amazon.cn/dp/B078PDYZLF](https://www.amazon.cn/dp/B078PDYZLF)

MANAGEMENT METHODS OF THE OPPO COMPANY AND ITS ACTIVITIES IN THE CIS MARKET

Li Qian

Al-Farabi KazNU, Al-Farabi Business School

EMBA – Business Administration

Nietalina Gaukhar

Candidate of Economics Sciences, Associate Professor

Al-Farabi KazNU

(Almaty, Kazakhstan)

OPPO is a telecommunications company registered in China in 2001, officially founded in 2004 and operating in Dongguan, Guangdong Province. The brand is a subsidiary of BBK Electronics Corporation, one of the largest manufacturers of technological products in China. The company started its activity and began its activity with the release of popular MP3 players at that time, currently the company is developing in three directions: smartphones, products for Internet services and high-end AV equipment. The company also owns other well-known smartphone manufacturers, such as One plus and Vivo[1]. In 2005, the company launched the first MP3 player of its production in the Chinese market and the first Hi-End DVD player model in the USA, and in 2006, the categories of portable video players were released, and in 2008, the first mobile phone of the brand was launched, and in 2009, the OPPO brand came to Thailand. In 2011-2012, a smartphone was released based on the Android operating system, and OPPO Finder, the thinnest smartphone in the world, was also produced. In 2013, the company entered the smartphone markets in the USA, England, Hong Kong, Taiwan, Australia, Russia, Vietnam, Indonesia[2]. Since its foundation, the company has expanded its presence in more than 50 countries and regions, including the CIS countries[3]. By mid-2013, the company was already among the top 10 largest smartphone manufacturers in China, ahead of Apple and the young Xiaomi brand. OPPO itself developed, manufactured and sold smartphones through branded stores, and it also changed its strategy from players and phones to smartphones – it began experimenting and producing different models [4]. The company employs 41,000 employees, the number of OPPO engineers totals 1,400 people (40% of engineers are responsible for software), and 6,000 people work on assembly lines. Chinese companies have one notable difference from most European companies – they have posters at the entrance with various information that gives instructions to employees. These are, in a way, ways of influencing individual employees and the working team as a whole, which are necessary to achieve the company's goal, called the management method. Management methods are aimed at motivating the work behavior of the team, directly influencing, or indirectly, the company encourages them to act as it is necessary to solve the tasks. Management methods, in a word, are ways of managing a company, they are divided into several groups: command-administrative, economic and socio-psychological.

Command and administrative management methods are management methods that achieve their goal by following direct instructions from management. The method provides for strict discipline. There are 5 ways to influence the implementation of the method: organizational impact is the company's charter, internal labor regulations, administrative impact is orders, orders, instructions, financial responsibility is the obligation to compensate for damage caused to the company, also disciplinary responsibility is the employee's inaction, violation of established rules and regulations, administrative responsibility is a violation of administrative legislation.

Economic management methods are the methods of managing a company that affects the team with the help of such economic instruments as wages, bonuses, fines, benefits, etc. This method allows you to combine state, corporate and personal interests with the help of a system of norms of relationships, prices and pricing, incentive systems for personnel, etc. As a result, there is a mutual economic interest in improving management efficiency[5].

In accordance with the desires of the subject of management, there is one method that affects the psychology of the team, encourages them to act in order to realize the desires and goals of the

company. This is a socio-psychological method that uses knowledge of human psychology and his behavior in a social environment, in accordance with this, it affects the workforce. With the help of this method, primary collectives are formed, the moral and psychological climate is maintained, interpersonal relations in the team are regulated, professional selection and professional diagnostics are carried out, and the development of labor democracy is ensured. The socio-psychological method of managing a company is very effective, it bases loyalty to the company, high moral and moral qualities in employees.

Professionally skillful application of economic, socio-psychological and command-administrative management methods in most cases provides fairly effective management of the company.

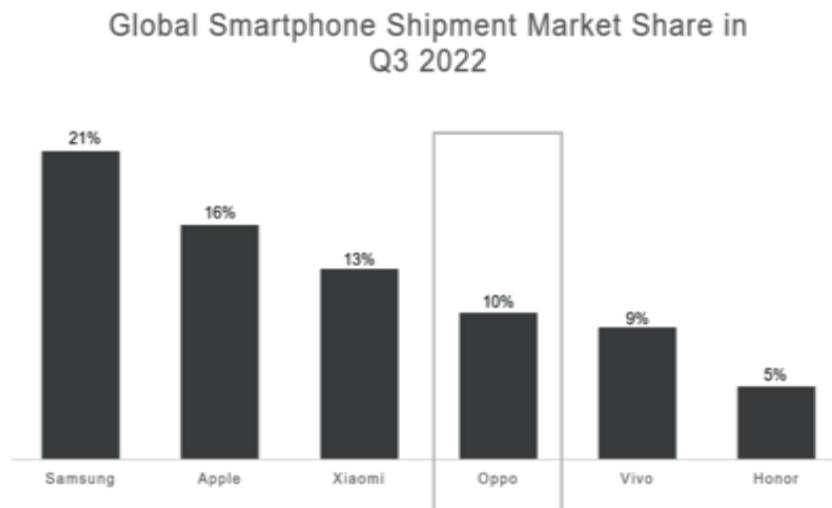
OPPO company has been covering more than 50 countries and regions around the world since 2004, 6 research centers operate in different countries, which means that the company's team is very numerous, analyzing information from various websites about OPPO, it should be noted that the company uses all three of the above methods. The rationale for this opinion is the materials of journalist Eldar Murtazin from the OPPO plant[6], data from the company's websites in different countries, including the CIS, branded pages on social networks, information from Wikipedia.

OPPO's command and administrative management method is characterized by its discipline. Since employees live in dormitories near the organization, this is the most economically advantageous option, it does not take time to travel. On the territory of the dormitory buildings there is a playground, sleeping buildings, computer or Internet classes, a library, sports grounds and other entertainment. Some employees live here with their families, work there, and the children go to the nearest school. And they even took into account the rainy season by building canopies under which you can walk from the dormitory to the work building and back in the worst downpour and not get wet. OPPO has one difference from most Western European companies – Western companies have posters at the entrance with various information that gives direction to employees. These are slogans either advertising their own products or comparing their own products with competitors. This direction was borrowed from Western companies, but replaced, rethought and introduced into all areas of the life of Chinese employees. According to the materials of journalist Eldar Murtazin[6], inside the premises of the OPPO company, posters are everywhere in the corridors between dormitories, in the dining room and in the rest rooms, and they are diverse. For example, one of them describes a boat in which the OPPO team is located, and there are sharks around the boat that are ready to devour those on board. The scariest shark has the name of the competitors' company. This is a kind of necessary direction of propaganda that affects people's consciousness, putting the idea that they produce good products and compete in the market with large companies. The company promotes to its employees a big goal that the work performed by the workers, the entire team affects the overall result, the existence, the development of the entire company. For example, another poster with images of vegetables and fruits is explained by the fact that on the way to the results it can be unpleasant (sour), and in the end it will be delicious and sweet. To achieve any result, you will try unpleasant (sour) and including pleasant (sweet) surprises of the workflow, not only his, but also life. Such methods describe the socio-psychological method of company management.

The slogan "We strive to be a sustainable company to make the world a better place" is considered the mission of OPPO. Sustainability in the economy means a long-term balance between the exploitation of resources and the development of human society. The stability of the company lies in its versatility, it is constant development, better conditions for employees, high taxes to the treasury, the well-known branding of the company - the perception of the country on the international market, employment of the population, etc. The company has really created various convenient conditions for employees, this is a salary of 800-1000 dollars, according to statistics from Wikipedia, the company employs about forty thousand employees, in recent years OPPO has shown the Chinese market that it has no reason to envy the largest manufacturers of phones. Indeed, in the second quarter of 2022, the brand held 18% of the market share, just behind Vivo and Honor.

However, the global situation is slightly different: technology giants Apple and Samsung still dominate the market. In the third quarter of 2022, Oppo ranked 4th (Fig. 1) among the world's largest smartphone suppliers with a market share of 10% [7]. According to the above information, it should be noted that this describes the unification of state, corporate and personal interests with the help of a system of norms of relationships, prices and pricing, incentive systems for personnel, this association will characterize the economic method of management of the company.

Figure 1. Smartphone market share

Note: counterpointresearch.com, developed by DaxueConsulting, smartphone market share in the third quarter of 2022

According to an American analytical company specializing in information technology market research, in 2018 OPPO was recognized as the No. 5 smartphone brand in the world. The Chinese phone brand exercised a lot of control, especially in India, holding 71% of the entire Indian phone market in 2021. ORRO's products are also expanding in Europe, where the share of devices shipped by the company jumped from 3% in 2019 to 7% in 2021, which almost doubled its market share. In the CIS countries, the OPPO brand is also in great demand, in 2016 a representative office of the company was opened in the Republic of Kazakhstan and began selling in 2017. In Kazakhstan, the company is in the TOP-3 by market share [8]. In Russia, the launch of the Oppo brand took place in September 2017. The partners of the OPPO brand are the largest chains of electronics stores in Kyrgyzstan, Kazakhstan, Russia, Belarus, Azerbaijan and other countries, and their own service centers have been opened in these countries. To be a successful partner, large chains of electronics stores use various methods of sale, for example, an online store Kivano.kg [9] offers to purchase OPPO mobile phones in Kyrgyzstan, and delivers them around the city of Bishkek for free, and it is delivered quickly and at the best price outside the city or country. In such cities of Kyrgyzstan as Osh, Talas, Naryn, Cholpon-Ata, Batken and other cities, the goods are sent in a convenient way, and the store also offers international delivery to Russia and Kazakhstan. This means that the brand is in demand, and its pricing policy also changes depending on the country. Many chain stores in the CIS countries offer to purchase equipment in installments or take an online loan without leaving home and pay for the order in any convenient way. Thanks to such opportunities, consumers choose this brand among various products of electronics stores. Brand awareness is growing, OPPO is rapidly gaining popularity. Oppo is a company owned by BBK Group, which has experienced significant growth in recent years, taking 4th place among the world's largest smartphone suppliers. OPPO's management methods made it possible to glorify the brand all over the world with its flagships, unique smartphone design, and successful marketing.

References:

1. Oppo's marketing strategy: a wise mix of innovation, diversification, and cross-brand collaborations [Electronic resource]. Available at: <https://daxueconsulting.com/oppos-market-strategy/> (accessed 11.07.2023).
2. OPPO Electronics [Electronic resource]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/OPPO_Electronics (accessed 11.07.2023).
3. Technology as an art form [Electronic resource]. Available at: <https://www.oppo.com/kz/about/> (accessed 11.07.2023).
4. The history of OPPO [Electronic resource]. Available at: <http://android.mobile-review.com/articles/58542/> (accessed 11.07.2023).
5. Basic methods of enterprise management [Electronic resource]. Available at: <http://novaum.ru/public/p1631/> (accessed 12.07.2023).
6. Chinese factory for the production of phones on the example of a factory OPPO [Electronic resource]. Available at: <https://mobile-review.com/articles/2013/oppo-factory.shtml#content/> (accessed 12.07.2023).
7. OPPO'S global success: from Dongguan to the world [Electronic resource]. Available at: <https://daxueconsulting.com/oppos-market-strategy/> (accessed 12.07.2023).
8. Employee reviews about the company OPPO Kazakhstan LTD [Electronic resource]. Available at: <https://dreamjob.ru/employers/144155/> (accessed 12.07.2023).
9. OPPO mobile phones in Bishkek, Kyrgyzstan [Electronic resource]. Available at: <https://www.kivano.kg/mobilnye-telefony?brands=oppo/> (accessed 12.07.2023).

Ғылыми басылым

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
ДУКЕН МӘСІМХАНҰЛЫНЫҢ 60 ЖАСЫНА АРНАЛҒАН
**«ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҒӘМ САЯСИ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ»**
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

**«КАЗАХСТАН И СТРАНЫ ВОСТОКА: НОВЫЕ ГРАНИ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА»**
МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ,
ПРИУРОЧЕННОЙ К 60-ЛЕТИЮ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА
ДУКЕН МАСИМХАНУЛЫ

**«KAZAKHSTAN AND EASTERN COUNTRIES: NEW HORIZONS OF HISTORICAL,
CULTURAL, AND POLITICAL COOPERATION»**
PROCEEDINGS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
DEDICATED TO THE 60TH ANNIVERSARY OF DUKHEN MASIMKHANULY,
DOCTOR OF PHILOLOGICAL SCIENCES, PROFESSOR

Басуға 02.10.2023 ж. қол қойылды.
Пішім 60x84 ¹/₈. RISO басылым.
Шартты баспа табағы 45,3. Таралымы 200 дана.
Тапсырыс №80.
«Алгоритм» баспасы.

ISBN 978-601-08-3469-9

9|786010|834699|

